UNIVERSAL
LIBRARY

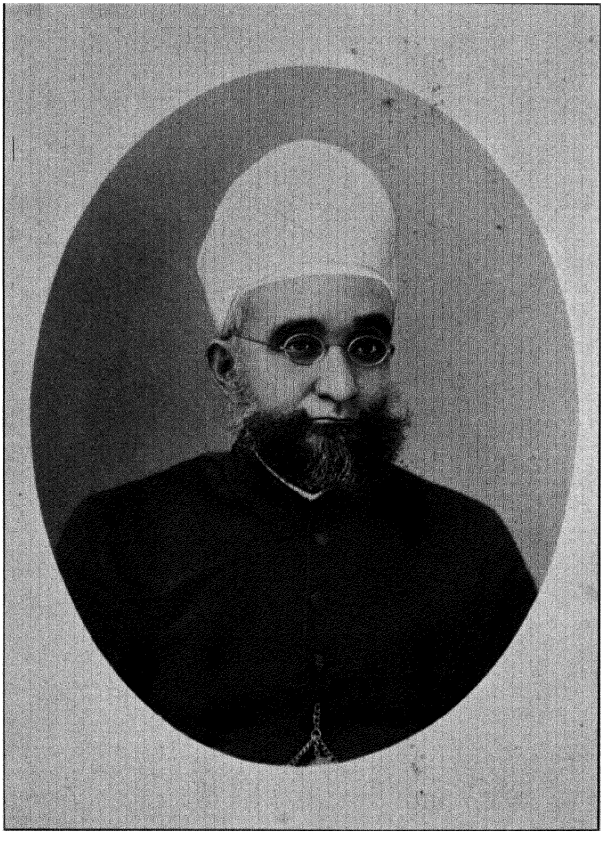
OU_232124

UNIVERSAL
LIBRARY

کتب خانہ آصفیہ بیت بانموعہ عثمانیہ

نواب عزیز جنگ بہادر مؤلف

اعزاز و شکرانۂ اعزاز

اعزاز | (۱) مین اپنی اس تالیف کی اعلی کامیابی پر خداوند کریم کا شکر گزار ہون اور یہ بات میرے لئے باعث افتخار ہے کہ اس کا نام میرے آقائے ولی نعمت حضور پر نور بندگان عالی متعالی مدّظلّہ العالی کے مبارک تخلّص کو اپنے سر پر لئے ہوے ہے اور اسکا آغاز آپ ہی کی مبارک جوبلی چہل سالہ کی تقریب مین ہوا۔

(۲) مین ہز اکسلنسی لارڈ منٹو بالقابہم گورنر جنرل ہند کا شکریہ ادا کرتا ہون کہ آپ نے براہ عنایت مجھکو اجازت عطا فرمائی کہ مین اس کتاب کا ڈیڈی کیشن آپ کے نام نامی سے کرون۔ صاحب رزیڈنٹ حیدرآباد بذریعۂ مراسلہ نشان (۴۲۵۸) ۲۴۔ جون ۱۹۰۹ء مجھ کو اطلاع دیتے ہین کہ ہز اکسلنسی آپ کا شکریہ ادا کرتے ہین کہ آپ نے انکو ایسی عالمانہ تالیف مین اونکی یادگار قائم ہونے کا موقع دیا۔

اعانت | (۳) مین ہز اکسلنسی ویسرائے موصوف کا دل سے شکرگزار ہون کہ آپ نے باجلاس کونسل یہ حکم فرمایا کہ مؤلف کو اس کتاب کی ہر ایک جلد پر جس جس طرح وہ شائع ہوتی جاے پان پانسو روپیہ کا آنریریم (صلۂ تالیف) عطا کیا جاے۔

(۴) مین اپنے آقاے ولی نعمت اعلیٰ حضرت والی سلطنت دکن حضور پرنور سرکار نظام ادام اللہ اقبالہم کا شکریہ بجان و دل ادا کرتا ہون کہ سرکار ممدوح نے حکم فرمایا کہ سلطنت آصفیہ کے شاہی خزانہ سے بھی مؤلف کو اس کتاب کی ہر ایک جلد پر جس جس طرح وہ شائع ہوتی جاے پان پانسو روپیہ کا انعام صلۂ تالیف عطا کیا جائے (دیکھو مراسلۂ معتمد فینانس نشان (۳۰۹۱) مورخہ ۱۶-اپان سنہ ۱۳۱۹ف موسومہ معتمد عدالت وکوتوالی و امور عامہ)

(۵) حیدرآباد کے امرائے عظام سے جناب نواب فخر الملک بہادر معین المہام صیغۂ تعلیمات و عدالت وطبابت و امور عامہ) کی علم دوستی کا بھی شکرگزار ہون کہ آپ نے اپنے خانگی خزانہ سے اس تالیف کی ہر ایک جلد پر سو روپیہ کا اعزازی انعام مقرر فرمایا ہے۔

شکریۂ علی | (۶) اگرچہ اس کتاب کی ہر ایک جلد کے پانسو نسخون کی طبع کا حقیقی صرفہ بقدر الہاے سکۂ محبوبیہ ہے اور معاونین بالقابہم کی امداد کا مجموعہ اسوقت تک تقریباً الہاے سکۂ محبوبیہ۔ لیکن محض اس خیال سے کہ پبلک کو نفع پہونچے مین نے مصارف کے ایک خفیف سے حصہ کا بار اپنی ذات پر اٹھا کر جملہ نسخہاے مطبوعہ کو

مع حق تالیف کتاب بلا کسی معاوضہ کے پبلک کے لئے وقف کر دیا ہے۔ معزز ناظرین کتاب پر روشن ہے کہ یہ ۲۸ جلد کی کتاب ہے اور کمال اہتمام کے ساتھ چھ مہینے مین ایک جلد شائع ہوتی ہے اور بظاہر مجھ کو صرف خداوند کریم سے توقع ہے کہ مین اس کتاب کی تکمیل اپنی باقی ماندہ عمر مین کر سکون۔ وہو علی کل شئی قدیر

پبلک کا فدائی

احمد عبد العزیز۔ نایطی

(خان بہادر شمس العلماء) (عزیز جنگ بہادر)

ربنجتهٔ کلک فصاحت رقم علّامهٔ دهر افضل العلماء الشیخ علی اکبر بن الشیخ مصطفی بن الشیخ محمود الشروانی الشماخی۔

بعد حمد من منّ علینا بتعلیم اللغات وترکیب الحروف وادار الکلمات ومیّزنا بذلک عمّا یشارکنا من الحیوانات پوشیده نماناد بر ارباب فضل وکمال

که احداث موضوعات لغویه از جملهٔ موهبت کبری وعطیت عظمی است زیرا که در مقام تفهیم وتفهّم اشارت وکنایت ناقص ومستلزم عسر وحرج ولذا در مقام امتنان خداوند عالم بحضرت آدم تعلیم اسماء فرموده ومعرفت لغات تمدّن را اساس واصل اصول است ولهذا قدیما وحدیثا مردم اموال کثیره ومصارف وفیره در جمع وضبط لغات صرف نموده اند۔ ودر یک زبان کتب کثیرهٔ کبیره ومتوسّطه وصغیره تصنیف نموده اند بمالامزید علیه ودر دو زبان ویا زیاده نیز کتب بسیار تصنیف وتالیف کرده اند مگر لایسمن ولایغنی من جوع۔ ودرین زمان بشارت توامان موفّق شدم بمطالعهٔ جلد اوّل ودوّم آصف اللغات مؤلّفهٔ جناب مستطاب نادرة الدوران وباقرة الزّمان عین الانسان الفصاحة وانسان عین البلاغة بدر الفضلاء وشمس العلماء نوّاب غریب جنگ بهادر دام عزّه وتوفیقه۔ دیدم وحقیقت این کتاب مستطاب گلشنی است مزیّن از اقسام انواع ورادوز واهر وخزانه ایست مشحون از انواع ثمینهٔ جواهر۔ ففی کل لفظ منه روض من المنّ وفی کلّ سطر منه عقد من الدّرر۔ بنی دانم در توصیف این کتاب مستطاب بچه عبارت تعبیر بیاورم ودر مدح آن بکدام لفظ تفسیر بپردازم۔ هرچه ذکر کنم وانچه بگویم مشابه ومرتبهٔ این کتاب بالاتر

واعلا تراست - هذا کتابٌ لو یباعُ بوزنہ ذہبًا لکان البائع المغبونا - مگر بمقتضای مالا یدرک کلہٗ لا یترک کلہٗ وبموجب المیسور لا یسقط بالمعسور درین باب بقدر حوصلۂ خود سخن میرانم و بلوغ اقصیٰ الغایات را بارباب فضل وکمال وامی گذارم زیرا کہ وفوق کلّ ذی علم علیم از جملہ محسنات این کتاب یکی آنست کہ بعبارت بسیار صاف خالی از غلق واضطراب موافق محاورہ نوشتہ شدہ است ودیگر این کہ جمیع ناظرین ازین کتاب فیض یاب وبہرور می باشند کہ یستفید منہ المبتدی ویستمدّ منہ المتوسّط والمنتہی ودیگر این کہ در این کتاب بیک کرشمہ دو کار بکار بردہ شدہ است اردو زبان فارسی را وفارسی زبان اردو را ازین کتاب بخوبی وخوشی حاصل میکند - ودیگر این کہ کسیکہ فی الجملہ سوادی داشتہ باشد وباین کتاب قدری در مطالعہ اوقات خود را صرف کند در جزو زمانی کامل خواہد شد ودیگر این کتاب نسبت بہر طالب زبان فارسی مانند استاد کامل ومہربان است کہ ہر چہ بپرسد جواب بشنود وآن استاد کمال سعی در فہمانیدن داشتہ باشد - دیگر این کہ مؤلف دام توفیقہ درین کتاب ملتزم شدہ کہ مہما امکن لغتی بدون اسناد یعنی بدون سند از اہل زبان ذکر نکنند بلکہ از برای ہر لفظ ولفظی برہان وسند از اقوال معتبرین ذکر میکنند ودیگر اینکہ سلسلہ وار اوّل زبان فارسی را خواہ مفردہ وخواہ مرکّب خواہ امثال وخواہ استعارات ذکر می کنند بعد در طبق آنہا زبان اردو را ذکر می کنند ہر دو را باسناد واین بسیار زحمت دارد مؤلف دام توفیقہ درین باب معلوم میشود محنت زیاد کشیدہ اند دیگر اینکہ این کتاب بغایت مطرّد ومنعکس ونہایت جامع ومانع است چنانچہ از مقابلہ و موازنۂ آن با کتب دیگر معلوم می شود باضداد ہا تعرف الاشیاء ودیگر سند ومعنی ہر لفظ را

نسبت بهر کتاب مستند داخله داده اند و در خود این یک نخو فائدهٔ عظیمه است و دیگر در مقام
اختلاف معانی در کتب مستنده عجیب محاکمه فرموده اند و غریب طریقه اختیار نموده اند که نمیشود
ناخن بند کرد۔ فتلک عشرة کاملة۔ ہا ان مدحت محمداً بمقالتی ولکن مدحت مقالتی بمحمد

تقریظ منظوم از یگانهٔ دہر و حید العصر جناب مولوی ابو الحمید صاحب آزاد رحمۃ اللہ
اول حیدر آباد تلمیذ عالی جناب نواب فصیح الملک داغ دہلوی۔ مغفور

مارا دلیست کز غم دہر است سوگوار — جز ماتم زمانه نبود است هیچ کار
در دشت سینه ام زده شاه جنون علم — عقل از سرم نموده به فرسنگها فرار
کس در طریق درد نمانده رفیق من — جز ناله کو بعهد وفا بود استوار
نی همدمی که شرح دهم حال دل باو — نی طاقتیکه صبر و تحمل برم بکار
نی فرصتیکه یک نفس آیم به خویشتن — بیچاره یک دل است و بگردش الم هزار
او گرید و زمانه بخندد به حال او — چون شبنمی که گرید و گل خندد آشکار
بینم که بعد فصل خزان گل دمد بباغ — دانم نسیم را که رهاند ز جور خار
لیکن دلم ز هیچ تسلی نمی شود — امسال بهر خاطر من هست مثل پار
آن عهد قدردانی نظم و بهار نظم — رفت آن چنان که باز نیامد بروزگار
شاید که ابر زار بگرید برین چمن — زیبد که جامه چاک زند گل دمِ بهار
افسرد خاطر از چمن پارسی زبان — گل برگ خشک چند کز و ماند یادگار
آنهم بدشت و کوه پریشان فتاده بین — از دست برد صرصر نا قدری دیار

عشق خرد شکار بچوگان اضطراب — گوی دلم ربوده زمیدان اختیار
از شور نالهام که بهمے خانها رسید — ذوق سرور باده مبدّل شد از خمار
صد شکر نخبت آمده مردی برون زعیب — کو آب رفته باز بیارد بجوئبار
نوّاب شمس علم و لیاقت عزیز جنگ — در علم و فضل کوشده مشهور در دیار
محنت کشید بیحد و زحمت کشید سخت — تا این چمن شگفت و گل آمد بشاخسار
گرد آورید نسخه ز مجموعهٔ لغت — مجموعهٔ چو دستهٔ گل دامن بهار
مجموعه که بهتر ازان نیست در جهان — مجموعهٔ که خوشتر ازان نیست در دیار
مجموعهٔ که نیست مثالش درین زمان — مجموعهٔ که نیست نظیرش بروزگار
مجموعه ایست یا که ریاض گل امید — مجموعه ایست یا که گلستان پر بهار
مجموعه را که نام نهاد آصف اللغات — از انتساب شاه دکن یافت افتخار
زین آصف اللغات شود مستفید خلق — اردو و پارسی عربی را بود مدار
ارباب نظم را به نظائر مدد کند — بهر محاورات زبان آید او بکار
اشعار منتخب بسند انتخاب کرد — این کار بود مشکل و او کرد اختیار
آسان نبود راه که او اختیار کرد — کز دست سعیش آمده آبی بروی کار
حلّ لغات کرد که این حلّ مشکلات — مشکل کشائی نگهش را نگاه دار
جزوی به نقش بندی کلکش نگاه کن — تا بنگری که خامهٔ مانی است در نگار
بینی که تختهٔ ورقش گلشن نویست — گوئی حدیقه ایست نظر کردهٔ بهار

از بست و هشت ـ جلد سوم اختتام یافت | اتمام باقیش شود از عون کردگار

در همچو کس مپرسی عالم هزار شکر | از یمن عهد آصف و سرکار نامدار

انعام هر مجلد این از دو سلطنت | اعنی نظام و هند عطا گشته یک هزار

صد آفرین بهمت مردانهٔ ولا | کو در سپاس این بطریق خجسته کار

یغمای خلق کرد چنین نعمت ثمین | شد بی بها خزانهٔ او مفت روزگار

آزاد این نگار سراپا بهار حسن
محفوظ باشد از غم آسیب روزگار

آصف اللغات

جامع الفاظ مفرده و مرکبهٔ اصطلاحی و استعمال و امثال فارسی زبان و مقولهای عجم

مُلتزم باسناد متقدّمین و متاخّرین مسلّمة الاستناد و برای هر یک لفظ ترجمهٔ

بامحاورهٔ زبان اردو مع اسناد کلام زباندانان هند

جلد سوم

مؤلفهٔ شمس العلما مولوی احمد عبد العزیز خان بهادر نواب عزیز جنگ (خلیفه یاسر کار آصفیه)

الف ممدوده و مقصوره

جمیع حقوق این تالیف بند رجسٹری سرکار آصفیه

مؤلف راست غیر از مؤلف دیگری مجاز نباشد که این کتاب را

جزأیا کلاً چاپ نماید یا بزبان دیگر ترجمه کند الاّ باجازت مؤلف این کتاب

سنه ۱۳۴۸ هجری مطابق سنه ۱۳۱۹ فصلی

غزیز المطابع حیدرآباد دکن

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بحمد اللہ کہ آغاز جلد سوّم این کتاب صورت گرفت - ازینجا بیان ماخذ ہر یک لغت را لازمۂ تعریف آن قرار داده ایم و بہ دریافت حقیقت لغت جگرکاوی ہا کرده ایم حیف است کہ در دو جلد گذشتہ اندرین خصوص مقصّر ماندیم و تبلافی مافات فی الجملہ تدبیری بدست آمد کہ چون بر مرادفات لغات گذشتہ می رسیم ہمدرآنجا باشارۂ لغت گذشتہ از ماخذ آن ہم بحثی می کنیم - تحقیق پسندان نازک خیال درین خصوص بحرف گیری کار نگیرند و بر مشکلات ما توجّہ برگمارند کہ از تالیفات پیشینیان ذخیرۂ از برای این کار نازک بدست ما رسیده کہ وجودش بمنزلۂ عدم است (۲) ہمدرین روزہا کتابی چند کہ بسلک ماخذ این تالیف درآمده تفصیلش بہان سلسلہ و ترتیب ہدیۂ ناظرین میشود کہ در جلد اوّل و دوّم بکار برده ایم -

(۱) حکایت یوسف شاہ سرّاج - مترجمۂ یکی از معاصرین مامرزا جعفر قراجہ داغی در فارسی زبان جامع اکثر لغات و استعمالات معاصرین عجم است مختصریست خیلی مفید - و نظام المطالع

مدراس چاپ شده ارزان بدست می آید۔

(۲) خزانۃ اللغات ۔ کتابی است مبسوط ۔ جامع شش السنہ غنی اردو ۔ فارسی ۔ عربی ۔ سنسکرت ۔ انگریزی ۔ وترکی ۔ مصنفہ محترمہ اش شاہ جہان بیگم والیۂ ریاست بھوپال در سنۂ ہزار و سہ صد و چہار ہجری در مطبع شاہ جہانی حلۂ اشاعت در برکشید ۔ گویند کہ ہمہ ران زمان تالیفش باختتام رسید ۔ لغت اردو را مقدم دارد و بمقابلۂ آن ترجمۂ پنج السنۂ دیگر می نگارد و متر جمین را ازین کتاب امدادی کافی بہم می رسد و ما را بہ تحقیق ماخذ الفاظ اعانتی ۔ اختتامش بر ہزار و سہ صد صفحہ چیزی زائد ۔ حالا کمیاب است و گران قیمت ۔

(۳) سخندان پارس ۔ رسالہ ایست مختصر و اردو زبان بر صد و بست و ہفت صفحہ ختم آن خجستہ یادگار شمس العلماء ۔ مولوی محمد حسین آزاد باشد کہ از اصول تحقیقات فلسفۂ لغات و السنہ ذکری کردہ و بعض لغات سنسکرت و فارسی را بمطابقت لفظی و معنوی مقابل ہمدیگر آوردہ در سنہ ہزار و ہشصد و نود و ہشت عیسوی در مطبع رفاہ عام لاہور چاپ شد ارزان بدست می آید

(۴) سرگذشت وزیر خان لنکران ۔ رسالہ ایست خیلی مختصر ۔ در فارسی زبان مؤلف او خود را در پردۂ خفا دارد و لیکن شک نیست کہ روزمرۂ فرس را باین بہین می نگارد و آنرا بہ بیان استعمالات معاصرین عجم خال خال ازین کتاب کار گرفتہ ایم بسال ہزار و ہشصد و نود عیسوی در نظام المطابع مدراس چاپ شدہ ارزان و آسان بدست می آید۔

(۵) سواء السبیل سوالی معرفۃ المعرب و الدخیل ۔ نتیجۂ جانکاہی و دیدہ ریزی تو ما از ملد پرنسپل اورینتل کالج لاہور است کہ در سنہ ہزار و نہ صد و سہ عیسوی بمطبع رفاہ عام آگرہ شائع شد

موضوع این از نامش روشن است و ما را به تحقیق ماخذ لغات فی الجمله مدد می دهد - صد و سی صفحه دارد و ارزان گیر می آید - زبانش فارسی است -

(۶) **شکسپیر دکشنری** - این لغتی است خیلی مبسوط در زبان انگریزی که مؤلف معروفش شکسپیر است - الفاظ فارسی و اردو و عربی را بسلسلهٔ ترتیب حروف هجا بحروف عربی نوشته تعریفش بزبان انگریزی کند ما بدریافت ماخذ لغات ازین ذخیرهٔ معتبره کاری گرفته ایم سورسنه هزار و هشصد و سی و چهار عیسوی بمقام انگلند چاپ شد حالا کمیاب است و خیلی گران بها -

(۷) **فرهنگ ترکتازان هند** - از تالیف لطیف میرزا نصر الله فدائی است که در سلطنت آصفیه به دولت یار جنگ مخاطب بود - در حیاتش با او لطف صحبت داشتیم - مردی بود خیلی باخبر فرخجسته یادگارش روزمره معاصرین عجم را ذخیره ایست معتبر - چهار صد و سی و سه صفحه دارد بمطبع خاص او طبع شد - حالا در حیدرآباد کمیاب است گویند که از ملک الکتاب بمبی بدست می آید

(۸) **فرهنگ روزنامهٔ شاه ایران** - مولفهٔ منشی سید محمد ذاکر مدراسی - در فارسی زبان - رساله ایست مختصر بهشتاد و پنج صفحه - فائق تراز (رهنمای سهولت) که ذکرش در آغاز جلد دوم گذشت به عرض معانی محتاط است و ترجمه انگریزی هم مقابل هر یک لغت فارسی دارد در سنه هزار و هشتصد و نود و پنج عیسوی در مطبع احمدی مدراس چاپ شد حالا کمیاب است -

(۹) **لطائف اللغات** - این فرهنگیست قدیم از عبد اللطیف بن عبد الله مخصوص از برای حل لغات مثنوی مولانا روم رحمه الله - نسخهٔ مطبوعه از نظر ما نگذشت و از نسخهٔ قلمی که پیش ماست سال تالیفش متحقق نمیشود اما یقین داریم که در اکثر کتب لغات مروجه ذکرش آمده

فرزانہ مؤلفش مختصر نگاراست و پابند سند نیست خیلی کمیاب۔

(۱۰) لغت ترکی۔ نخبۃ یادگار فضل اللہ خان است کہ لغات ترکی را بفارسی زبان بیان کردہ در سنہ ہزار و دو صد و چہل ہجری بطبع خانۂ شیخ ہدایت واقع کلکتہ کسوت طبع در بر کشید و بر دو صد و چہل و چار صفحہ باختتام رسید۔ کتابی است خیلی مفید و کمیاب و ہیئت کذائی آن بہ کہنگی و فرسودگی نقشی بر آب۔

(۱۱) محیط المحیط۔ لغتی است اسم بامسمّیٰ در زبان عرب خیلی مبسوط و مستند مؤلف محترمش المعلّم بطرس البستانی است کہ در سنۂ ہزار و ہشتصد و شصت و ہفت عیسوی در بیروت چاپ شد۔ ما بہ تحقیق ماخذ بعض لغات فرس و اکثر لغات عرب کہ جزو مرکبات فرس است ازین ذخیرۂ مبسوطہ کار می گیریم۔ حالا کمیاب است و بگران قیمت ہم بدست نمی آید۔

(۱۲) مخزن الادویہ۔ این کتابیست خیلی معتبر در مفردات طبجہ فارسی زبان و بترتیب حروف ہجا مثل فرہنگی در کمال بسط بیان۔ از میر محمد حسین ابن سید السند محمد ہادی العقلی العلوی الخراسانی کہ تحقیق اسمای فارسیۂ ادویہ معین ماست بر نہصد و ہفتاد و چار صفحہ شامل و بسنہ ہزار و دو صد و چہل ہشت ہجری در کلکتہ چاپ شد از دیگر مطابع ہند ہم بقیمت معتدل بدست می آید۔

(۱۳) مدار الافاضل۔ مؤلف محترم این علامہ الدہ افیضی ابن اسد العلمار علی شیر سرہندی است۔ فرہنگیست محتوی بر لغات عربی و فارسی و ترکی۔ خال خال از کلام قدما سند ہم پیش می کند۔ حسن تالیفش بسنہ ہزار و یک ہجری صورت گرفت و نسخۂ مطبوعہ این از نظر ما نگذشت۔ نسخۂ قلمی بدست آوردہ ایم کہ نایاب است۔

(۱۴) **منتهی الارب** - این فرهنگیست معروف ومخصوص بلغات عرب در فارسی زبان که فرزانه مؤلفش عبدالرحیم بن عبدالکریم صفی پوریست بهترین طبعش در سنه هزار وهشصد وهفتاد ویک عیسوی در مطبع سرکاری لاهور وورای آن در اکثر مطابع هند چاپ شده بقیمت معتدل گیری آید - کتابیست خیلی مبسوط و در دو هزار وسه صد وهفتاد وشش صفحه بر چهار مجلدات منقسم -

نشان سلسله	نشان سلسله جلد دوم	نام کتاب	مختصر نمایش	نشان سلسله	نشان سلسله جلد دوم	نام کتاب	مختصر نمایش
۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴
۱	۵۷	حکایت یوسف شاه سراج	حکایت	۸	۶۴	فرهنگ وزنامه شاهان ایران	روزنامه
۲	۵۸	خزانة اللغات	خزانه	۹	۶۵	لطائف اللغات	لطائف
۳	۵۹	سخندان پارس	سخندان	۱۰	۶۶	لغت ترکی	ترکی
۴	۶۰	سرگذشت زیرخان لشکران	سرگذشت	۱۱	۶۷	محیط المحیط	المحیط
۵	۶۱	سوار اسپیل	سوار	۱۲	۶۸	مخزن الادویه	مخزن
۶	۶۲	شکسپیر وکشنری	شکسپیر	۱۳	۶۹	مدار الافاضل	مدار
۷	۶۳	فرهنگ ترکتازان هند	ترکتازان	۱۴	۷۰	منتهی الارب	منتهی

آوندآب استعمال - بقول صاحب انند (بذیل لفظ آبدان چیزی که در ان آب نگهدارند بمعنی ظرف آب مؤلف گوید که همچنین آوند شراب و آوندی هم توان گفت چنان که صاحب سروری بر لفظ آوند در سندی استعمال کرده که بر معنی سوّمش گذشت زیرا که آوند بمعنی مطلق ظرف آمده (اردو) پانی کی صراحی یا کوزہ - دیکھو لفظ آوند کی تیسری معنی

آوندخواستن استعمال - بمعنی دلیل خواستن است سند این بر معنی دوم لفظ آوند گذشت (اردو) دلیل چاہنا - دلیل طلب کرنا

آوندی بقول صاحب برہان ظرفی باشد که شراب در ان کنند - صاحب ناصری بضمن معنی سوّم آوند ذکر این کرده (اردو) ظرف شراب - صاحب آصفیہ نے ظرف آفتاب انھیں معنوں میں لکھا ہے -

آونگ بقول صاحب برہان و جامع بسکون نون و کاف فارسی (۱) بمعنی ریسمانیکه رخت بر ان اندازند و خوشه های انگور نیز از ان آویزند و (۲) هر چیز آویخته را نیز گویند صاحب ناصری باتفاق برہان سند آورده (انوری ۵۱) دختر رز که تو بر طارم تاکش دیدی ۔ مدّتی شد که بر آونگ سرش در کنب است ۔ (حکیم زجاجی ۵۲) نگونش در ان چاه آونگ کرد ۔ هنوز اندر انجاست آذنگ مرد ۔ فرماید که آوند و آونگ هر دو بدین معنی مرادف یکدیگر است که آنرا آویزان و آونگان گفته اند و آون مخفّف آونگ است صاحب جهانگیری و سروری بذکر معنی اوّل برای معنی دوم سند دیگر هم آورده که بر آونگ شدن و آونگ کردن می آید بتحقیق مؤلف (۳) بمعنی قطره هم و این مجاز باشد چنانکه اشکی گوید (۵۳ از سروری) باد سرد دم هر دم از نوک مژه ۔ صد هزار آونگ اشک آویخته

صاحب مؤید نسبت معنی اوّل فرماید که رسنی که یک سرش بجائی و سر دوم بجای دیگر بندند و بران جامه و انگور و مانند آن آویزند و درین ولایت الگنی خوانند و نسبت معنی دوم گوید که بمعنی آویزان نیز فرماید که در ادات بزیادت رای مهمله (آورنگ) آورده و گفته که عرب معلاق و هندی لگنی نامند و قیل میوهٔ آویخته و در بعضی نسخ دستور (آورانگ) بالف مسطور است (انتهی) صاحب رشیدی بر معنی اوّل قانع و بر لفظ آونگان ذکر معنی دوم هم کند صاحب شمس و بهار عجم نسبت معنی اوّل همزبان مؤید و از معنی دوم ساکت (مسیح کاشی ؎) در آونگ محنت بخواهم همیشه ؎ چو خوابی که دارد در آونگ انگور ؎ (اردو) (۱) دیکھو معنی (۱) لفظ آوند (۲) دیکھو لفظ آون (۳) قطره بقول صاحب آصفیه (عربی) اسم مذکر - بوند - پانی کی بوند (آتش ؎) بڑا شور سنتے تھے پہلو میں دل کا ؎ جو چیرا تو اک قطرهٔ خون نه نکلا ؎ -

آونگان بقول برهان بروزن نافرمان آویختن و آویخته شده و آویزان را گویند صاحب مؤید بر آویخته و آویزان قانع صاحب سروری بر معنی ازجلال الدین خوافی سند آورده (؎) رفته تا بازوش از تندی مرکب آستین ؎ گشته آونگانش از پهلوی استر پوستین ؎ صاحب رشیدی فرماید که چیزی که بر آونگ ریخته باشند آونگان باشد صاحب ناصری بر لفظ آونگ ذکر این کرده که گذشت - مؤلف گوید که آنچه صاحب برهان معنی مصدری را بیان کرده است مقصودش آویزش باشد که حاصل بالمصدر است و آونگان اسم مفعول از آونگدن یا آونگیدن چون آویزان از آویختن و آویزیدن و آویزانیدن مخفی مباد که (آواگون) بالف ممدوده و فتح کاف فارسی

و واو و سکون نون بزبان سنسکرت نقل مکان و تبدیل و تغیر آمده کذا فی الساطع و متحقق است که بسیاری از لغت فرس ماخوذ است از زبان سنسکرت پس عجبی نیست که ماخذ آون و آوند و آونگ که گذشت (آواگون) باشد واللہ اعلم بحقیقة الحال محققین فرس در بیان ماخذ پی نبرده اند و مصدر آونگدن یا آونگیدن را هم کسی ننوشت (اردو) دیکھو آونگ کی دوسری معنی۔

آونگدن (۹۳۳) بجال مؤلف مصدریست ماخوذ از زبان سنسکرت که بیانش بر لفظ آونگان گذشت و عجبی نیست که آونگیدن هم باشد۔ بمعنی آویختن پس حاصل بالمصدر این آونگ است چنانکه برهان در بیان مفیش گفته که بمعنی آویختن باشد و مفعول این (آونگان) همچو آویزان صاحبان تحقیق ذکر این کرده اند که گذشت پس مضارع امر آونگد و امرش - آونگ و بدنیوجه

که تصریف کامل این در زبان فرس بجز اسم مفعول یافته نشد جا دارد که ناقص التصریف نمیش گوئیم و تعریف ناقص التصریف بقول صاحب بحر عجم که در دیباچه کتاب ذکرش کرده آنکه بعضی از صیغه های او مستعمل و بعضی متروک باشد (الخ) - و اگر بر قلت استعمال که صاحبان لغت صرف مفعولش را ذکر کرده اند خیال کنیم توانیم گفت که متروک التصریف است اما با وجود حاصل بالمصدر و صیغه اسم مفعول و قرینه اخذ از زبان سنسکرت ترک این مناسب نبود که بسیاری از مصادر متروک التصریف را هم اهل لغت ذکر کرده اند (اردو) لٹکنا۔

آونگ شدن (۹۳۴) استعمال - بمعنی لازم آویختن است چنانکه صاحب سروری سندے بر معنی دوم لفظ آونگ آورده (ے) جانم چو به دار حیرت آونگ شود ؛ صحرای جهان بر دل من تنگ شود ؛ (اردو) لٹکنا۔

آونگ کردن استعمال متعدّی مصدر گذشته باشد یعنی آویزانیدن صاحب جهانگیری بر معنی دوم لفظ آونگ سندی که از مولوی معنوی آورده بکار مامی خورد (ه) وظیفهٔ تو رسید نیافت راه زدرپه هے کرم که زر وزن بگردش آونگ ۱۲ (اردو) لٹکانا۔

آونگیدن بحث این بر مصدر آونگدن گذشت۔

آونوس استعمال۔ بقول صاحب انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ مبدّل آنبوس است که گذشت زیرا که (آو) مبدّل آب باشد دیگر کسی ذکر این نکرد ما بر لفظ (آنبوس) بحثی نکرده ایم که آنبوس از لفظ آب ونوس مرکّب شده یا چیزی دیگر است اهل لغت فرس از بیان ماخذش سکوت ورزیده اند امّا امیر مینائی مغفور در امیر اللّغات گوید که آنبوس مشترک است در عربی و فارسی و تحقیق نرسیده که عربیان از فارسی گرفته اند یا فارسیان از عربی سزاوار آنست که آنبی بمعنی سنگ لغت عبرانیست و بلغت لاطینی سنگ را آنبیس گویند و بدین سبب که چوب آنبوس بسیار سخت و سنگین می باشد عجبی نیست که فارسیان این را آنبوس ساخته اند (رخ) گوئیم که چوب آنبوس از فرط سنگینی در آب غرق میشود و بوجه سختیش آب در مسافذش داخل نمیشود و اثر آب آنرا خراب نمی کند و بزبان سنسکرت آنبس بمعنی سلامت و امن و اناسی سالم و مامون آمده (کذا فی الساطع) پس باشد که فارسیان آنبوس بصیغت آو که بالا مذکور شد از انباس گرفته باشند والله اعلم۔ امّا قابل غور اینست که فارسیان آنبوس را آونوس هم گفته اند و ازین که (آو) مبدّل (آب) است متحقق میشود که آنبوس مرکّب است از آب ونوس حالا باید که به تحقیق لفظ نوس گرائیم و می گوئیم که در

سنسکرت (نواس) بقول صاحب ساطع بمعنی مسکن ومقام است وهیچ شک نیست که ماخذ بسیاری از لغات فارسی سنسکرت است پس بدین وجه که این چوب از سنگینی خود در آب غرق شود ومقیم گردد فارسیان این را (آب نواس) گفتند یعنی مقیم آب وساکن در آب پس بکثرت استعمال الف حذف شد و(آب نوس) گردید (واللہ اعلم) گویند که چون چوب آبنوس که سیاه مائل بسرخی است در آب غرق شود وسالها بر او گذرد داخل آب خمیده میشود مثل کمان واین اثر رطوبت برای جمیع اقسام چوب متحقق پس بالای آب عکس او هم چو کمانی سرخ بنظر آید ملاحان می دانند که در ته آب چوب آبنوس است واز نیکه بیش بهاست برمی آرند وبعد آتش راست کنند ومیفروشند پس بدین سبب که نوس در لغت فرس قوس قزح را گویند فارسیان این را آبنوس نام کردند ومبدل آن (آونوس) شد خدا میداند که حقیقت این لفظ چیست می بایست که این بحث را بر لفظ (آبنوس) کنیم امّا فروگذاشتیم خوب شد که تلافی مافات را موقعی بدست آمد - من اللہ التوفیق وبیده ازمّة التحقیق - بخیال ما عربیان این را از لغت فرس گرفته اند چنانکه (آبزن) را بمعنی چهارمش که گذشت (اردو) دیکھو آبنوس -

آوو بقول صاحب انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ بفتح واو اوّل وسکون واو ثانی نام شهریست دبس - صاحبان مؤیّد وشمس وسروری هم ذکر این کرده اند (اردو) ایک شهر کا نام -

آوه بقول صاحب برهان وسروری وجامع بفتح ثالث وظهور ها بمعنی (۱) آه وواویلا وافسوس باشد صاحب ناصری این را بهمین معنی مخفف آوخ گوید بخیال ما مبدّل است

جہانگیری از مولوی معنوی سند آوردہ (ے) ہمچو مجنونی کہ بشنید از یکی ؛ کہ مرض آمد بلیلی اندکی ؛ گفت آوہ بی بہانہ چون روم ؛ ور بجانم از عیادت می شوم ؛ صاحب رشیدی گوید کہ بدین معنی عربی است و در فرہنگہا فارسی توہم کردہ اند (اردو) دیکھو آوخ۔

(۲) آوہ - بقول برہان و ناصری و جہانگیری و جامع و مؤید باخفای ہا نام شہریست نزدیک بساوہ و بقول صاحب رشیدی دہی است از ساوہ معرب آبہ و شہریست از بلاد مشرق کہ نزدیک ریاست ازان (جزیرہ باد) معروفست و کان یاقوت قریب بدان شہر است (اردو) ایک شہر اور دیہہ کا نام۔

(۳) آوہ - بقول برہان و ناصری و سروری و رشیدی کورہ و دراش خشت پزی باشد۔ صاحب جہانگیری باتفاق برہان گوید کہ این را پزاوہ نیز نامند صاحب جامع گوید کہ کورۂ خشت و آہک پزی باشد (اردو) آوہ بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل مذکر۔ وہ بھٹی جس مین کمار کچے برتنون کو پکاکر پکاتے ہین مؤلف کہتا ہے کہ اینٹ کی بھٹی کو دکن مین شولہ کہتے ہین۔ پزاوہ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل مذکر۔ آوا۔ بھٹی سو وہ جگہ جہان اینٹین پکتی ہین پجاوا مؤلف کہتا ہے کہ جس جگہ مین چونہ پکایا جاتا ہے اس کا نام چونے کی بھٹی ہے۔

(۴) آوہ بقول صاحب برہان بر آورندہ صدا و ندا باشد صاحب ناصری گوید کہ بمعنی صدا و نداست۔ صاحب جہانگیری را با برہان اتفاق۔ بقول صاحب جامع صدا و ندا کنندہ (اردو) پکارنے والا۔

(ہ) آوہ - بقول برہان زنجیرہ را گویند کہ نقاشان و دوزندگان برکنارۂ چیزہا بکشند و بدوزند صاحبان ناصری وجہانگیری وجامع ورشیدی باتفاق صاحب برہان ذکر این کردہ صاحب سروری گوید کہ این صنعت نقاشان وکشیدہ دوزان است کہ برکنار نقشہا و طرحہای خود کشند و دوزند (اردو) زنجیرہ بقول آصفیہ - اردو - اسم مذکر - لہریا - آپ ہی نے (لہریا) پر فرمایا ہے - لہردار - آڑی ترچھی دھاریون کا خنجری دار - وہ خنجر نما نشان جو متواتر بنے ہوے ہون -

آوہا | بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مبدل آب ہا کہ آو مبدل آب است - (اردو) آب کی جمع - اردو مین غیر مستعمل - واحدہی سے جمع کا کام لیا جاتا ہے -

آویج | بقول صاحب برہان بروزن ومعنی آویزاست کہ از آویختن باشد بدر فارسی جیم ابجد بہ زای ہوز وبرعکس تبدیل می یابد صاحب ناصری باتفاق برہان گوید کہ در پارسی دری جیم وزای معجمہ بایکدیگر بدل شود - صاحب جامع گوید کہ از آویختن آویج است - بقول صاحب نوادر حاصل بالمصدر آویختن - آویزش وآویز وآویج باشد نیز آویج فاعل وامر بدین معنی مؤلف گوید کہ فاعل ترکیب باشد نہ بدون آن یعنی بقاعدۂ فارسیان ہرگاہ صیغۂ امر بعد اسمی مرکب شود افادۂ معنی فاعل یا مفعول کند (اردو) آویزش اردو مین کہ سکتے ہین امیر اور صاحب آصفیہ نے اس کا ذکر نہین کیا آویختن کا اردو ترجمہ لٹکانا - لٹکنا ہے اردو مین اسکا حاصل بالمصدر بہی مصدر کے وزن پر آتا ہے -

آویختن بقول صاحب بحر عجم درگرفتن شخصے بشخصے وچیزی بچیزی وکشیدن (کامل التصریف) مضارع این آویزد بقول صاحب موارد (۱) فروہشتن (۲) بمعنی دوم ہیچ صرفت نمی کند (۳) بمعنی پیچیدن و درگرفتن بخیال ما معنی سوم من وجہ متعلق بہ معنی دوم است ولیکن در نمبر ۲ و ۳ فرقی نازک باشد چنانکہ آویختن کسی قندیل را از سقف مثال معنی اول است و آویختن شپرہ از سقف خانہ تمثیل معنی دوم و آویختن کسی بکسی شاہد معنی سوم فارسیان برای معنی سوم بر مصدر آویختن اکثر کلمۂ (در) بیفزایند صاحب نوادر بر فروہشتن و پیچیدن قانع (صائب ۵) ہمچو آئینہ کہ بر شارع عام آویزند ؎ عمر من صرف پریشان نظری می گردد ؎ (وحید ۵) مردمک نیست کہ مجنون سیہ بخت زرشک ؎ پردۂ در نظر پیچ غزالان آویخت ؎ (واہی قمی ۵) زگل ویدن کند گر واہی میلی بگل چیدن ؎ بگو با غمزہ تا آویزدش بادار استغنا ؎ (گلستان نثر ۲) عقد ثریا از تاکش آویختہ" (صائب ۵۳) مباد آہ کم فرصت بدامانت در آویزد ؎ خلوت برمیار نہار بیباکانہ دشبہا ؎ (گلستان نثر ۳) "موکلان عقوبت در وی آویختہ" بہار صاحب بحر مصدر در آویختن را بجایش ذکر کردہ اند بمعنی آویزش کردن و صاحب بحر در آویختن بہم را بمعنی با ہم جنگ کردن گوید کہ بجای خود آید امّا بخیال ما اختلاف استعمال است و در معنی فرق ندارد یعنی (آویختن کسی باکسی) و (در آویختن کسی باکسی) و (بہم آویختن کسی با کسی) مرادف یکدیگر است (اردو) (۱) لٹکانا۔ (۲) لٹکنا۔ (۳) لپٹنا۔ لپٹ جانا۔

آویختن بدام استعمال۔ پیچیدن و درگرفتن دام کہ متعلق بہ معنی سوم آویختن است چنانکہ ظہوری گوید (۵) بال و پر

ملائکہ در گرد حیرت است ؛ آویختن بدام تو
صیادی من است ؛ (اردو) دام سے لپٹ جانا

آویختنِ شبنم مصدر اصطلاحی - باضافت نون بمعنی میلان شبنم بہ چکیدن باشد چنانکہ سلمان ساوجی گوید (ے) باغیست فضائے کبریایت ؛ بیرون زریاض سبز طارم ؛ از ہر ورقش چو طاق خضرا ؛ آویختہ صد ہزار شبنم ؛ (اردو) شبنم ٹپکا پڑنا (رنگین ے) ٹپکے پڑتی ہے اس سے گدراہٹ ؛ ہے یہ عالم تری جوانی کا ؛ (نگہت ے) سینے مین دل خون شدہ ہر روے نکو پر ؛ اک بوند لہو کی ہے کہ ٹپکے ہی پڑے ہے ؛

آویختنِ کمان مصدر اصطلاحی - کمان را بر دوش داشتن است چنانکہ ظہوری گوید (ے) آویختہ غم کمان دعوی ؛ بازوی کشیدنی ضرور است ؛ (اردو) کمان باندھنا تیر و کمان باندھنا - کہ سکتے ہین - یعنی کمان کندھے پر لٹکانا - جیسے تلوار باندھنا -

آویختہ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ فرہنگ نوشتہ مؤلف گوید کہ مفعول آویختن است کہ گذشت بر ہر سہ معنیش شامل - بیان این ضرورت نداشت (جامی ے) از رشک آن بگیختہ بر خاک خذلان ریختہ ؛ نظمی کہ بود آویختہ در کعبہ بہر امتحان ؛ (اردو) (۱) لٹکایا ہوا (۲) لٹکا ہوا (۳) لپٹا ہوا -

آویختہ رو اصطلاح - بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب بضم طا و ہاء معنی شرمناک - از سماے معشوق بعید است کہ سندی پیش نکرد - بتحقیق ما از معاصرین یا از صفات عاشق است نہ معشوق و آویختہ رو علامت اضمحلال و ناکامی عاشق است نہ شرم معشوق (اردو) منہ لٹکایا ہوا - دکن مین مستعمل ہے "خیر باشد آج آپ منہ لٹکاے ہوے ہین" یعنی متفکر معلوم ہوتے ہین

اگرچہ صاحب فرہنگ آصفیہ نے اس کو ترک کیا ہے لیکن ہم نے اس کا استعمال اہل زبان سے سنا ہے۔ چہرہ اترنا۔ بقول آصفیہ صورت کا مرجھانا۔ منھ اترنا۔ اردو میں مستعمل ہے۔

آویز بقول صاحب ناصری (۱) بمعنی ستیزہ و در آویختن (۲) با شیر و پلنگ ہر کہ آویزد آن بہ کہ زتیر فقر پرہیز کند ؛ این ہمت مردان تو چو سوہان میدان پگرخود نبرد بر بندہ را تیز کند ؛ صاحب رشیدی این را مرادف (آویزہ) گوید بمعنی ستیزہ و صاحب شمس گوید کہ ارزان ولرزان و در مؤید است (در زن پختہ) ما در مؤید نہ این لفظ را یافتیم و نہ این معنی را و لفظ در زن کہ تحقیقش بجای خود آید درین جا مناسبتی ندارد۔ بقول صاحب نوادر و موارد حاصل بالمصدر آویختن صاحب نوادر فرماید کہ (۲) آویز اسم فاعل و امر ہم است از مصدر آویختن مؤلف را با اسم فاعل اتفاق نیست زیرا کہ اسم فاعل آویختن آویزندہ باشد (از ناصری ع) سرما را تو بر فتراک آویز ؛ از سندی کہ صاحب ناصری پیش کردہ مصدر (۳) آویزکردن حاصل می شود کہ بہ معنی جنگ کردن است و در آویختن (اردو) (۱) لڑائی (۲) لٹکانا کا امر (۳) لڑنا لپٹ جانا۔

آویزان صاحب نوادر گوید کہ آویختن و آویختہ شدن کذا فی البرہان لیکن بمعنی اوّل تامل است مؤلف در برہان این را نیافت و ما را با ہر دو معنی بالا اختلاف است آویزان بقاعدۂ فارسیان اسم حالیہ باشد و آن اسمی است مشتق کہ از ان کیفیت فاعل یا مفعول یعنی صدور یا وقوع فعل بطور تواتر و استمرار یافتہ شود و آن را بزیادت الف و نون بر صیغۂ امر می سازند (کذا فی احسن)

(اردو) آویزان بقول امیر۔ فارسی اردو مین
مستعمل۔ لٹکا ہوا معلّق (قلق ۵) نقرئی ٹمیوں کا
مین انجم سان ۔ قمقمے نور کے تہے آویزان ۔

آویزانیدن | بقول صاحب بحر عجم متعدی
آویختن (کامل التصریف) مضارع این
آویزاند۔ صاحب موارد ذکر این بحوالۂ
صفوۃ المصادر کردہ یعنی (آویختن فرمودن)
نوشتہ مؤلّف گوید کہ مقصود صاحب بحر
آنست کہ این را بلحاظ معنی دوم آویختن
متعدی بیک مفعول گیریم کہ مرادف معنی
اوّل آویختن باشد و مقصود صاحب موارد
آنست کہ این متعدّی بدو مفعول است
مؤلّف گوید کہ این متعدّی بیک مفعول
و دو مفعول ہر دو باشد (اردو) لٹکانا لٹکوانا

آویزش | بکسر واو و زای ہوّز۔ بقول
صاحب نوادر حاصل بالمصدر و اسم فاعل
و امر بدین معنی از آویختن۔ صاحب موارد
بر حاصل بالمصدر قانع و مؤلّف باو
عجب است کہ صاحب نوادر این را اسم
فاعل و امر گفتہ صاحب انند بحوالۂ فرہنگ
فرنگ گوید کہ مقابل آمیزش است سندی
پیش نکرد فارسیان این را مرادف آمیزش
گفتہ اند کہ گذشت بخیال ما اختلاط چیزی
با چیزی در طبیعت آمیزش اوست و ارتباط
اعضاء در جسم آویزش چنانکہ جامی گوید ؎
ز آمیزش جسم و آویزش او ۔ چنان گشتی از
گوہر خویش غافل ۔ (اردو) لپٹ جانا۔
لپٹ پڑنا کا حاصل بالمصدر مصدری کے
وزن پر آتا ہے۔ آویزش کا ترجمہ قریب قریب
سینگاشتی۔ ہاتھا پائی۔ ہے۔

آویزکردن | (استعمال) ذکر این بلفظ
آویزگذشت۔

آویزگن | (اصطلاح) بقول برہان و
جامع و نوادر بسکون زای ہوّز۔ و کسر کاف

فارسی و نون ساکن گدای مبرم و ابرام کنندہ را گویند صاحب ناصری گوید کہ گدائی کہ بہر کس در آویزد و چیزی خواہد و لجاج کند آویزندہ و امر با آویختن (الخ) للہ العجب چہ پریشان بیانی ہاست۔ مقصود صاحب ناصری جز ین نباشد کہ آویز امر آویختن است و بحالت ترکیب افادۂ اسم فاعل ہم کند مخفی مباد کہ گن بکسر اوّل بمعنی صفت است۔ ہرگاہ با کلمۂ ترکیب یابد افادۂ معنی صاحب کند چون شرم گن بمعنی صاحب شرم (کذا فی البرہان) پس آویزگن صاحب آویزش و کنایہ از گدای مبرم صاحب سروری و رشیدی فرماید کہ آویزگن آنکہ ہر کرا بیند از دور آویزد و چیزی خواہد (اردو) بقول صاحب جامع اللغات وہ گدا جو لئے بغیر دروازے سے نہ ٹلے۔ بقول آصفیہ منڈچرا (ہندی) اسم مذکر وہ فقیر جو سر اور چہرہ استرے وغیرہ سے زخمی کر کے مانگتا پھرتا ہے اگر کوئی دکاندار نہ دے تو وہین اڑ کر بیٹھ جاتا ہے (آتش) قبر پر شیرینی لیجاوے اگر انصاف ہو تو منڈچرا شاگرد ہووے کو کہن استاد کا۔ جو فقرا بغیر کسی زخم لگانے کے اڑے رہتے ہین اور بغیر لینے کے نہین ٹلتے اون کو دکن مین اڑیل فقیر کہتے ہین۔

آویزہ بقول صاحب برہان بروزن پاکیزہ (۱) گوشوارہ را گویند اسد اللہ خان غالب در قاطع برہان گوید کہ حاشا کہ آویزہ و گوشوارہ یکی تواند بود۔ گوشوارہ چیزی است زرنگار یا مرصّع بجواہر آبدار کہ بر دستار پیچند و آویزہ پیرایہ ایست کہ در زرمۂ گوش سوراخ کنند و آن پیرایہ در آن انداز ند تا آویزان باشد۔ باز بر حاشیہ نویسد کہ آویزہ خصوصیت بگوش ندارد و در کلاہ و تاج و تخت و چتر نیز استعمال یابد یا گوشوارہ با وجود این معنی کہ

نوشتہ آمد ہر گونہ پیرایۂ گوش را نیز گویند نہ تنہا
آویزہ را (انتہی) صاحب قاطع القاطع در
جواب غالب بدرشت زبانی کار گرفتہ انصاف
بالای طاعت است اگرچہ صاحبان جامع
جہانگیری - سروری - ناصری - شمس -
بہار - وانند تائید برہان می کنند امّا استعمال
این کہ در کلام فرس یافتہ شد با (آویزۂ گوش)
است وہو ہذا - (کمال اسمٰعیل ؎) ای از تو
مرا گوش پر دیدہ تہی ؛ خوش آنکہ ز گوش پای
در دیدہ نہی ؛ تو مردم دیدۂ نہ آویزۂ گوش ؛
از گوش بدیدہ آ کہ در دیدہ بہی ؛ صاحب
ناصری صراحت کند کہ (۲) آویزہ - ہر چیز
کہ آویزند از بلور وغیرہ مؤلّف گوید کہ در معنی
عام خصوصیت با گوش ہم نباشد مارا از کلام
جامی سندی بدست آمدہ (جامی ؎) تن
کہ آزردہ تیغ ستمش بود نماند ؛ جان کہ آویزۂ بند
کمرش بود برفت (ولہ ؎) تشبیہای وی از
گوہر پاک پرکردہ یا توت تر آویزہ ہا نک پس
زیورے کہ گوشوارہ نام دارد آنرا آویزۂ
گوش گفتن خوش است وعجب نیست کہ فارسیان
از مجرد آویزہ ہم ہمین زیور را گرفتہ باشند چنانکہ
اتفاق محققین است کہ بر نمبر (۱) مذکور شد خصوصًا
قول صاحب برہان وجامع وناصری کہ از
اہل زبانند منزلتی دارد - در کلام فرس مجرّد
(آویزہ) بمعنی آویزۂ گوش بنظر ما نرسید حیف
است کہ صاحب قاطع القاطع ہم سندی
باین خصوصیت پیش نکرد (۳) بقول صاحب
رشیدی آویزہ مرادف آویز بمعنی ستیزہ باشد
دیگر کسی ذکر این نکرد (۴) بقول صاحب نوادر
کہ بذیل آویختن نوشتہ آویزہ ہر چہ بدل آویزند
عموماً و گوشوارہ کہ از گوش آویزند خصوصًا
دیگر کسی ذکر این نکردہ (ا ر د و) (۱) آویزہ بقول
امیر (فارسی) مذکر - ایک قسم کا زیور جسے عورتیں
کان میں پہنتی ہیں (سودا ؎) حسن سے

کان کے آویزے مین یہ لطف کہ جون ؛ مستعد
قطرۂ شبنم کہ پڑے جلد ٹپک (ظفر ۵) کان
کے آویزۂ لعلین پہ کب ہے زلف یار ؛ شتاب
یہ پتہر چٹاہے لیتا ہے تھرکو چاٹ (بحر ۵)
آویزہ بار بار اٹکتا ہے زلف مین ؛ افعی کا
دانت بن کے ڈسے گا گہر کسے ؛ صاحب
آصفیّہ نے اس کا اردو ترجمہ لٹکن کہا ہی
(۲) لٹکن بقول صاحب آصفیّہ (ہندی)
اسم مذکر۔ گہنٹے کا لنگر۔ پنڈلم۔ شاقول۔ (جہاڑ
فانوس کی بلورین قلمین۔ آویزے) جھولا
لٹکتی ہوئی ہر چیز۔ جھومتی ہوئی چیز۔ آپ نے
اسی لفظ پر لکھا ہے کہ ناک کے زیور بلاق
اور کان کے زیور کرن پھول کو بھی لٹکن کہتے
ہین (۳) دیکھو آویز (۴) من بھاتا۔ بقول
صاحب آصفیّہ (ہندی) دلپسند۔ دل پذیر۔

مرغوب خاطر۔ خوشگوار۔

(۱) آویزہ بستن استعمال۔ بقول بہار

(۲) آویزہ بند نمبر (۲) شخصی کہ آویزہ
بہ گوش بہ بندد (ملا عبد اللہ ہاتفی ۵) چو
گوش خدیو از لآلیّ پند ؛ شد از روی اخلاص
آویزہ بند ؛ مؤلف گوید کہ اشارۂ گوش در
در مصرع اوّل این معنی خاص را پیدا کند
ورنہ (آویزہ بند) عام باشد و تخصیص از
گوش ندارد این معنی از معنی دوم آویزہ پیدا
میشود کہ گذشت۔ (ا ر و) (۱) آویزہ پہناؤ
(۲) بقول جامع اللّغات وہ شخص جس نے
آویزہ زیور پہنا ہو۔

آویزیدن بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ
فرنگ آویختن و چسپیدن بچیزی دیگر کسی ذکر
این نکرد (ا ر و) دیکھو آویختن۔

آویژگان بقول صاحب جامع و ناصری و برہان با زاو و کاف فارسی بروزن
خانہ زبان خواص و دلبران و معشوقان را گویند صاحب انند گوید کہ وژہ بمعنی خلاصہ

وخاصہ وصاف وپاک است لہذا فارسیان - ارباب صفا وصفوت راکہ مرتاض اند وثیرہ
ورون خوانند مؤلف گوید کہ این بقاعدۂ فرس جمع آویژہ باشد کہ بمعنی خاص وخالص و
پاک وپاکیزہ می آید ازین جاست کہ آویژگان رافارسیان بمعنی خاصان گرفتہ اند وثیرہ را
ازین تعلقی نباشد (اردو) بقول صاحب جامع اللغات معشوق - خوبصورت لوگ صاحب
آصفیہ نے لفظ خواص پر لکھا ہے کہ (عربی) اسم مذکر - خاص کی جمع - عوام کا نقیض اردو
مین مستعمل ہے -

آویژہ بقول صاحب برہان بازای فارسی (۱) بمعنی خاص (۲) خالص وپاک
وپاکیزہ (۳) شراب انگوری باشد صاحب جامع بر معنی اوّل ودوم قانع (اردو) بقول
آصفیہ (۱) خاص (عربی) اردو مین مستعمل عام کا نقیض مخصوص عمدہ منتخب (۲) خالص
(عربی) اردو مین مستعمل صاف ستھرا - پاک - پاکیزہ (۳) انگوری شراب مونث -

آویش بقول صاحب شمس بمد وقصر یای پارسی مرادف آتش است چنان کہ
انوری گوید (ے) اگر کند چوب آستان تو حکم پشخنہ چوبہا شود آویش صاحب برہان
این را بدال مہملہ آوردہ است کہ گذشت صاحب ناصری ہمین شعر انوری را سند لفظ
آویشن بدال مہملہ آوردہ است وعجب آنست کہ خود صاحب شمس ہم این شعر را سند لفظ
آویشن بدال مہملہ نوشتہ فتامل بنجیال مؤلف تسامح صاحب شمس است کہ این را
بذیل ردیف ممدودہ باواو ہم آوردہ دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکردہ (اردو)
دیکھو آتش -

آویشن بقول برہان وجامع باشین نقطہ دار بروزن پاشیدن (۱) کاکوتی راگویند وآن گیاہیست کہ بعربی سعتر بری خوانند و درگیلان کتکتو گویند و (۲) بمعنی آویختن و (۳) برکشیدن تیغ از غلاف ہم آمدہ صاحب ناصری گوید کہ مرادف ہمان آویشن کہ مذکور شد (ناصر خسرو) چہ کنی دنیا بی دین و خر و زیراک ؎ خوش نباشد نان بے زیرہ و آویشن ؎ صاحب سروری و جہانگیری و رشیدی بمعنی اوّل قانع۔ وجہانگیری اینقدر بیفزاید کہ در ہندوستان این را ساتل مرواخوانند۔ معلوم میشود کہ این لغت پہلوی ست کہ صاحب پہلوی ذکر این بمعنی اوّل کردہ است صاحب شمس بر لفظ آویشہ نون زدہ را ہم ذکر کند و صرف معنی اوّل را بیان فرماید مؤلف گوید کہ مقصود صاحب برہان و جامع از معنی دوم حاصل بالمصدر آویختن باشد یعنی مرادف آویزش و ہم چنین معنی سوم۔ از مصدر آمیختن مرادف معنی آمیغ و آمیک کہ می آید زیرا کہ این مصدر نیست کہ از و معنی مصدری پیدا کنیم باشد کہ بدین ہر دو معنی فارسیان این را اسم جامد گرفتہ باشند امّا صاحب مؤیّد این را بمعنی اول آویشتن نوشتہ فرماید کہ با یای فارسی موقوف (کہ مقصود وش یای معروف است) گیاہی است منسوب بقدشاہان بتازیش سعتر مانند (انتہی) ما نسخۂ قلمی از مؤیّد الفضلا دار یم کہ بسیار کہنہ است اگر غلطی بکتابتش راہ نیافتہ باشد و لفظ صحیح آویشن (آویشتن) قرار یابد و ران صورت معانی نمبر ۲ و ۳ حسب قول برہان درست شود مگر دیگر کسی از اہل لغت (آویشتن) را ننوشتہ و صاحب مؤیّد برین لفظ ذکر معانی ۲ و ۳ نکردہ واللہ اعلم (اردو) (۱) دیکھو آورش (۲) دیکھو آویزش و آویز (۳) تلوار کھینچنا

کا حاصل بالمصدر بھی مصدر ہی کے وزن پر آیا ہے -

آویشہ بقول صاحب برہان وجامع وجہانگیری وسروری ورشیدی وشمس بفتح شین نقطہ دار بمعنی اوّل آویشن است کہ گیاہی باشد - صاحب ناصری بتبدیل لفظ آویشن ذکر این کردہ واز یوسفی طبیب سند آورده (ے) آویشہ خوری چونیم مثقال ؛ بیرون برد از تن تو بلغم ؛ (اردو) دیکھو آورشن ؛

الف ممدودہ باہای ہوز

آہ بقول صاحب برہان بسکون ہا کلمہ ایست کہ بوقت افسوس وحسرت ومصیبت گویند صاحب ناصری باتفاق برہان این قدر بیفزاید کہ صدای نفسی ہم آہ باشد کہ بانالہ از سینہ برآید مؤلف گوید کہ چنین باشد ما حقیقت این را بتبدیل عرض می کنیم (ناصری ے) تا ماہ رسید آہم امشب ؛ آہ از نرسد بماہم امشب ؛ و فرماید کہ بی مدہم آمدہ صاحب رشیدی بر لفظ معروف قانع - صاحب تحقیق فرماید کہ این لفظ عربیست وآن نزد فارسیان کم از نالہ باشد ونالہ کم از فغان چنانکہ گفتہ اند (شوکت بخاری ے) از لب من کے فغان دلخواہ می آید برون ؛ نالہ ام از ناتوانی آہ می آید برون ؛ (ظہوری ے) چنین بر دغم او گر توان مردم را ؛ عجب کہ نالہ نسازد فغان مردم را ؛ بہار گوید کہ از اصوات است وبا تقصیر نیز آمدہ واین از لفظ آہک مستفاد میشود چنانچہ بیاید وبر آہک فرماید کہ بالمد والقصر چونہ را گویند کہ چون آب بران پاشند بخاری مانند آہ ازان برخیزد (الخ) مؤلف گوید کہ آہک تصغیر یا تحقیر آہ است - ماخذش آہ باشد نہ بالعکس چنانکہ از ادعای بہار مستفاد میشود پس آہ بخار است

کہ چون در حالت رنج و اندوہ از سینہ بر می آید آوازی با او بر آید و حقیقت آہ و از این است
کہ تغییر داخلی با تنفس خارج شود و مجرای تنفس کہ بینی است از برای ہر دو تنگی کند و آہ برای خروج
خود مدد از دہان گیرد چون دہان بہ بی اختیاری باز گردد آوازی نازک بر آید کہ آن فی الحقیقت
آواز بیرون آمدن بخار و کشادہ شدن دہان است ہمین قدر راست حقیقت آہ حقیقی و بس
صاحبان حسرت و افسوس و مبتلایان غم و اندوہ بہ نقل این صوت فطرتی کلمہ آہ را ہم
از زبان برآرند کہ این نقل است و آن اصل پس صوت نقل بلند تر از اصل باشد واضح باد
کہ از بیان ما کہ بالا مذکور شد ضرورت تلاش ماخذ این باقی نماند مخفی مباد کہ بزبان
سنسکرت آہ ہت بمعنی قربانی سوختہ آمدہ کذا فی السراج پس عجبی نیست کہ فارسیان از
سنسکرت این را گرفتہ باشند زیرا کہ آہ ہم دود یا بخار سوزش دل است تا تکملہ این بحث
بر لفظ آہستہ نوشتہ ایم۔ فارسیان صفات و تشبیہات آہ را بیان کردہ اند و بہار و اند
ذکر آن فرمودہ اند کہ بترتیب نقلش می کنیم (صفات آہ) (۱) آتش آلود (۲) آتشبار
(۳) آتشناک (۴) آتشین (۵) اتاقہ دار (۶) اثر باختہ (۷) برق فام (۸) بلند (۹)
بے اثر (۱۰) بی سامان (۱۱) پردہ سوز (۱۲) پریشان (۱۳) جانگداز (۱۴) جگر دوز (۱۵)
جگر سوز (۱۶) حسرت آلود (۱۷) خام (۱۸) درد آلود (۱۹) دردناک (۲۰) دروغ (۲۱) دو
تاب (۲۲) دو بالا (۲۳) دود آسای (۲۴) دود پیمای (۲۵) دہن دریدہ (۲۶) دیر سالہ
(۲۷) ستارہ سای (۲۸) سحر خیز (۲۹) سحر گاہی (۳۰) سرد (۳۱) سرکش (۳۲) سوزان
(۳۳) سوزناک (۳۴) سینہ سوز (۳۵) سیہ مست (۳۶) شجاع (۳۷) شرر بار (۳۸) شعلہ
ناک

(۳۹) شورفشان (۴۰) صبحگاہی (۴۱) صورآوا (۴۲) عالم سوز (۴۳) عنبرین (۴۴) غم آلود
(۴۵) غم پرور (۴۶) فلک پیمای (۴۷) قیامت جلوہ (۴۸) کلفت آشنا (۴۹) کم فرصت
(۵۰) گردون دون (۵۱) گرم (۵۲) گریہ آلود (۵۳) مسلسل (۵۴) معنبر (۵۵) موزون —

(تشبیہات آہ) (۱) آتش (۲) اژدہا (۳) افعی (۴) برق (۵) تار (۶) تیر (۷) تیغ (۸)
جاروب (۹) چوگان (۱۰) خامہ (۱۱) خدنگ (۱۲) دشنہ (۱۳) دود (۱۴) رشتہ (۱۵) رشتۂ
گوہر (۱۶) رقم مشکین (۱۷) زلف (۱۸) زنجیر (۱۹) سرو (۲۰) سطر (۲۱) سموم (۲۲) سنبل
(۲۳) شعلہ (۲۴) شمشیر (۲۵) شمع (۲۶) طرّہ (۲۷) علم (۲۸) قاصد (۲۹) قامت
(۳۰) کمند (۳۱) گرد (۳۲) گوہر (۳۳) گیسو (۳۴) لوای (۳۵) مشعل (۳۶) مصرع (۳۷)
موج (۳۸) مہمان ناخواندہ (۳۹) ناوک (۴۰) نیض (۴۱) نیخ (۴۲) نخل (۴۳) ہمنشیں

صاحب انند گویدکہ بالفظ کشیدن - کشادن - دمیدن وزدن مستعمل - مامی گوئیم کہ استعمال فرس
وسیع ترازین است کہ در لحقات این می آید - مخفی مبادکہ فارسیان جمع آہ - آہ ہا آوردہ
اند ظہوری ؎ بیدلان از حسرت قدکسی ٭ آہ ہا از دل چہ موزون می کنند ٭ (اردو)
آہ بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل کلمۂ افسوس (ناسخ ؎) بس مین ہوتا مین پرائے ٭
کیمی اے ناسخ ٭ آہ میرا مرے قابو مین اگر دل ہوتا ٭ بقول امیر کسی تکلیف سے کراہنے
کی صدا (فقرۂ امیر) بیمارون کی آہ آہ سے رات بھر نیند نہین آئی ٭ بقول صاحب رسالۂ
تذکیر وتانیث (مونّث) (سالک ؎) کہتے ہین آہ شعلہ فشان عرش تک گئی ٭ لو آج
پردہ داری اہل فلک گئی ٭ بقول امیر صفات آہ حسب ذیل ہین (صفات)

(۱) آتشبار (۲) آتشناک (۳) آتشین (۴) اثردار (۵) بلیب نارسیدہ (۶) بے آواز (۷) بے اثر (۸) بے تاثیر (۹) پردود (۱۰) پرشرر (۱۱) پریشان (۱۲) پیچان (۱۳) پیہم (۱۴ و ۱۵) تاب شکن تاب گسل بقول امیر طاقت وصبر لیجانیوالی (۱۶) ٹھنڈی (۱۷) جانکاہ (۱۸) جگرگداز (۱۹) حسرت آلودہ (۲۰) خارا گداز (۲۱) خطاکار (۲۲) خونبار (۲۳) خونچکان (۲۴) خون فشان (۲۵) درد آمیز (۲۶) درفزا (۲۷) رسا (۲۸) زبانہ کش (۲۹) سرد (۳۰) سوزان (۳۱) سوزناک (۳۲) سوزندہ (۳۳) شب خیز (۳۴) شب گیر (۳۵) شرربار (۳۶) شررفشان (۳۷) شعلہ بار (۳۸) شعلہ زن (۳۹) شعلہ فشان (۴۰) صاحب تاثیر (۴۱) ضعیف (۴۲) عالم سوز (۴۳) عرش پیما (۴۴) عرش رس (۴۵) فتنہ انگیز (۴۶) فسون تاثیر (۴۷) فلک پیما (۴۸) فلک تاز (۴۹) فلک رتبہ (۵۰) فلک فرسا (۵۱) کرسی نشین (۵۲) گرم (۵۳) موزون (۵۴) ناتوان (۵۵) نارسا۔ امیر نے لفظ آہ کی تشبیہات و استعارات کا بھی ذکر فرمایا ہے۔ فارسی تشبیہات کے لحاظ سے ہم نے اسکی صراحت ذیل مین کی ہے۔

تشبیہات و استعارات (۱) آتش (۲) انگلی (۳) بجلی (۴) برچھی (۵) بلّم (۶) تیر (۷) تیرانداز (۸) تیغ (۹) چھڑی (۱۰) خدنگ (۱۱) خطّ شعاع (۱۲) دود (۱۳) زنجیر (۱۴) سرو (۱۵) سنان (۱۶) سیخ (۱۷) شرارہ (۱۸) شعلہ (۱۹) شمشاد (۲۰) شمع (۲۱) شہاب ثاقب (۲۲) شہتیر (۲۳) صاعقہ (۲۴) صرصر (۲۵) علم (۲۶) فتیلہ (۲۷) قوس قزح (۲۸) کلک (۲۹) کلید (۳۰) کمند (۳۱) کوڑا (۳۲) گردباد (۳۳) مد (۳۴) مصرع (۳۵) ناوک (۳۶) نخل (۳۷) نشان (۳۸) ہوا (۳۹) ہوائی۔

آہِ آتش آلود اصطلاح۔ باضافت ہای ہوز کنایہ باشد از آہ گرم بہ بارزد کر این در صفات آہ کردہ کہ برمنبر گذشت مانندش از کلام ملا وحشی بدست آوردہ ایم (ص) جای خود در بزم خوبان شمع سان ہرگز نکرد ؛ آنکہ اشک گرم و آہ آتش آلودے نداشت ؛ (اردو) صفات آہ مین آتشبار آتش ناک۔ آتشین کا ذکر ہو چکا ہے آہ آتش آلود بھی اردو مین کہہ سکتے ہین یا آتش ناک ہی سے کام لے سکتے ہین (سودا ص) کیا صد آہ آتش ناک نے جوش ؛ یہ غیرت اسکو کہتی تھی کہ خاموش ؛

آہِ آتشین اصطلاح۔ باضافت ہای ہوز بقول صاحب مؤید بہ عجم آہ گرم و آہ دردناک باشد صاحب مؤید ہم ذکر این کردہ (جامی ص) جامی آخر بداغ دل سوزی ؛ باچنین آہ آتشین کہ تو ئی ؛ دولہ ص) داغ دل را آہ ہای آتشین باشد نشان ؛ دود و روزن می دہد آگاہی از سوز نہاں ؛

(صائب ص) نہان در پردہ ہر موے من آہ آتشین دارد ؛ رگ ابر بہاران برق را در آستین دارد ؛ (اردو) دیکھو ترجمہ اردو مین صفات آہ کا نمبر (۳) (ذوق ص) اس سے تو اور آگ وہ بیدرد ہو گیا ؛ اب آہ آتشین سے بھی دل سرد ہو گیا ؛ مصدر آیندہ مین بھی اسکی ایک مثال ہے۔

آہ آمدن استعمال برآمدن آہ باشد صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت (انسی خاوری ص) ز سینہ ہر نفسم آہ جانگداز آید ؛ چو آتشیکہ نشیند دمی و باز آید ؛ (جامی ص) ہرگز بسر راہ شہیدان نگذشتم ؛ کز خاک شہید غم تو آہ نیامد ؛ (اردو) آہ اُٹھنا۔ بقول امیر دل سے آہ نکلنا (معروف ص) سرد مہری سے تری میرے دل افسردہ سے ؛ جز دم سرد اتو آہ آتشین اُٹھتی نہین ؛

آہ آہ داشتن استعمال بمعنی داشتن کسی

آہ متصل بر زبان کہ یک لحظہ بی آہ نباشد چنانکہ بیدل گوید (ے) بی تماشا نیست حیرت خانۂ ناز و نیاز ۔ عشق اینجا آہ آہی دارد آنجا واہ واہ ۔ (اردو) آہ آہ کرنا۔ بقول امیر کراہنا (اسیر ے) ہنستے تھے جو قاہ قاہ شیشے پہ اب کرتے ہین آہ آہ شیشے (کیف ے) عشق مژہ مین کرتے ہو کیون کیف آہ آہ ۔ بر مارہا ہے دل کوئی نوک سنان سے کیا ۔

آہا صاحب انند بحوالۂ شرح نصاب گوید کہ کلمہ ایست کہ بوقت خوش آمدن چیزی استعمال کنند صاحب غیاث ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ اگرچہ صاحب انند این را فارسی نوشتہ لیکن محققین فارسی زبان کہ مراد از صاحبان ناصری و سروری و پہلوی و برہان و جامع باشد این را ترک کردہ اند و (اہا ہا ہا) بر وزن غرا و ارا ۔ بزبان سنسکرت کلمہ ایست کہ در مقام حیرت و مصیبت از زبان برآید (کذا فی الساطع) شکسپیر ہم در لغت خود ذکر این بہمین معنی کردہ و این را لفظ زبان سنسکرت نوشتہ پس اگر (آہا) را فارسی گیریم چنانکہ صاحب انند آوردہ ماخذش آہ باشد و اگر خیال کنیم کہ فارسیان از سنسکرت گرفتہ اند تعلق او با خوش وقتی نباشد حیف است کہ سندی پیش نشد تا تصفیۂ معنی شود و بایں حال اگر این را لفظ فارسی گیریم کلمہ باشد کہ در مقام حیرت و تعجب از زبان برآید نہ بحالت خوش آمدن چیزی ۔ و در زبان عرب آہا کلمۂ افسوس است ماخوذ از آہ چنانکہ بہاء الدین عاملی گوید (ے) صرفت العمر فی لہو و لعب ۔ فآہا ثم آہا ثم آہا ۔ (اردو) آہا ۔ بقول امیر (ہندی) تعجب اور خوشی ظاہر کرنے کا کلمہ (فقرۂ امیر) آہا آپ یہان کیونکر آگئے "آہا کیا چٹپٹے کباب ہین"

آهار | بقول صاحب برهان وجامع بروزن ناهار (۱) بمعنی خورش وچیزی خوردن باشد چنانکه ناهار چیزی نخوردن و (۲) چون خورش باعث قوّت است بنابران آشنی راکه بر کاغذ وجامه مالند تا سبب تقویت آن گردد آهار گویند و (۳) بمعنی فولاد جوهردار - صاحب سروری بذکر معنی اوّل نسبت معنی دوم صراحت کند که شوربائیکه بر جامه مالند تا صیقل بگیرد ونشاسته که بر کاغذ مالند آنرا نیز آهار گویند چنانکه استاد لامعی گوید (۵۲) الماس کرده چنگ راخوش کرده دل نیرنگ راه آهار داده سنگ را ازکشتن شیران بدوم ثوار سته بذکر معنی دوم وسوم از ابو البرکات منیر که در رزمیّه گفته سندی پیش می کند (فقره ۲) پیکر ساده رویان را آهار تیغ مانند کاغذی بریدند صاحب رشیدی بذکر هر سه معانی گوید که ظرف طعام راکه (باهار) گفته اند متعلّق بمعنی اوّل است ومعنی ترکیبی آن (باخوراک) باشد صاحب پهلوی ومؤیّد بر ذکر معنی دوم قانع بهار بذکر معنی دوم وسوم از ملّا طغرا سند آورده (فقره ۲) کاغذگر نصیب قبل ازانکه ورق آبی سحاب را بشوربای دیگ بحر آهار دهد صفحه چهره ام را بعقیق اشک مهره کشید،، صاحبان ناصری وجهانگیری بذکر هر سه معنی بر معنی سوم از حکیم اسدی سند آورده اند (۵۳) نهاد از کمین سر که سالار بود ۔ عمودش ز پولاد آهار بود ۔ خانان آرزو بذکر معنی اوّل وسوم فرماید که معنی دوم متعلّق باوّل است زیراکه آشنی راکه بکاغذ وجامه می مالند سبب تقویت آن است که خورش باعث قوّت است مؤلّف گوید که آهار لغت سنسکرت است بالمد بمعنی طعام وغذا - وبالضّم بمعنی پرده سواری زنان وبالفتح نشاسته رقیق - کذا فی الساطع پس معلوم میشود که فارسیان این لغت را از زبان سنسکرت

گرفته اند و بالفتح هم بمعنی پالودهٔ که بر کاغذ و شوربائیکه برجامه مالند استعمال می کنند ذکرش بجای
خود آید پس آهار را بالمد بمعنی اوّل گرفتن صیبی ندارد که ماخذش متحقّق است ـ کسی از اهل
لغت سند استعمال این پیش نکرد و بنظر ما هم نگذشت ـ آنچه صاحبان لغت این را بسند
استاد ملّا معمی و ابوالبرکات و ملّا طغرا بمعنی دوم گرفته اند قابل غور است تحقیق ماخذ این
معنی را بالفتح اوّل قرار می دهد ـ صاحبان لغت فرس بهمین معنی بالفتح هم آورده اند پس اسناد
نثر ابوالبرکات و ملّا طغرا بر مدّ الف قابل وثوق نیست زیرا که قلم در دست کاتبان تصرّف
شعار و نقل نویسان ساده کار است مقصوره را ممدوده نوشتن یا بالعکس آن کردن بدست
اوشان باشد و ذریعهٔ تصحیح و تنقیح بدست ما نیست که میزان بحر شعر و نثر نداریم و این قدر
جگر کاوی بدین جهت است که اهل لغت نسبت معنی دوم از تاویلات کار گرفته اند یعنی چون معنی
اوّل متحقّق است می فرمایند که خورش باعث قوّت است و آشی که بر کاغذ و شوربائیکه
برجامه می مالند سبب تقویت کاغذ و جامه باشد ما می گوئیم که هرگاه بتحقیق ماخذش (اهار
بالفتح) را فارسیان بمعنی (پالودهٔ که بر کاغذ و شوربائیکه برجامه بمالند) گرفته اند ضرورتی ندارد
که درین هر دو نثر اهار را بالمد خوانیم و از تاویلات کار گیریم حالا برسر نظم اُستاد ملّا معمی غور می کنیم او
می گوید که ممدوح ما چنگ خود را شمشیر قرار داده یعنی دمم شیر را در دست گرفت و بر سنگش
زده بگشت گویا سنگ را تقویت داد یعنی شیر را بالای اوتها دادگر اینجا آهار را بمعنی دوم
گیریم یعنی (آشی که بر کاغذ و شوربائیکه برجامه می دهند) در معنی شعر خبط میشود پس باید که بمعنی دوم
از تعمیم کار گیریم یعنی (آهار دادن) بمعنی چیزی را بچیزی تقویت دادن باشد ـ تقویت کاغذ را

بہ آسش یا پالودہ و تقویت جامہ را بہ شور با مخصوص کردن درست نباشد شاہد دعوے ما ہمین سند استدلالی است کہ در الفاظ شش کاغذ است نہ جامہ و نمی دانیم کہ محققین نازک خیال این را چہ طور بسند معنی دوم آوردہ اند اگر بحسب ادّعاے ما از تعمیم کار گرفتہ شود معنی شعر بدرستی پیدا میشود فافہم۔

آنچہ بعض صاحبان لغت آہار را بالمد بمعنی سوم گرفتہ اند (یعنی نولاد جوہردار) خندہ خیز است زیرا کہ استناد آنہا از کلام حکیم اسد یست کہ بالا مذکور شد کہ استعمال (آہار بودن) در آنست بمعنی ذریعۂ تقویت بودن۔ شک نیست کہ این معنی مجاز و بامعنی اوّل تعلّق دارد کہ غذا و خورش ہم باعث تقویت انسان است حالا بر معنی شعر توجّہ برگماریم۔ شاعر گوید کہ (عمودش ز پولاد آہار بود) یعنی سنان ممدوح کہ از پولاد بود ذریعۂ تقویت او بود۔ اگر در مصرع اہار را بمعنی پولاد گیریم معنی شعر ہرگز درست نمیشود بعض کتّاب و بعض نسخ (واو) درمیان (پولاد) و (آہار) زیادہ کردہ اند (کما فی النّاصری) و بعض پولاد را باضافت خواندہ اند و گویند کہ آہار۔ نوعی از پولاد است (کما فی الرّشیدی) امّا بخیال ما این ہمہ ہیچ است قس علیٰ ہذا۔ نتیجۂ این ہمہ تحقیق آنست کہ معنی آہار خورش است و مجازاً بمعنی طاقت ہم آمدہ زیرا کہ خورش ذریعۂ طاقت و توانائی است۔ (اردو) (۱) آہار بقول صاحب الصفیہ (فارسی۔ سنسکرت) اردو میں مستعمل (۱) بمعنی کہانا (۲) نشاستہ کلف۔ ماوا۔ جو کاغذ پر کتابوں کی مضبوطی کے لئے چڑھاتے ہیں آپ ہی نے لفظ (غذا) پر بھی اسکا ذکر کیا ہے۔ لیکن امیر نے لفظ اہار پر صرف معنی دوم کا ذکر کیا ہے

فرماتے ہین کہ نشاستہ وغیرہ کے لئے لئی پکا کے کاغذ اور دصلیون پر پھیرتے ہین اور خشک ہوجانے کے بعد مہرے سے رگڑتے ہین تاکہ حروف خوب چکین اور قلم روان ہو اور اُٹھانا چاہین تو حرف صاف اُٹھ آئین نیز فرماتے ہین کہ اب (ہار) بحذف الف بول چال مین زیادہ ہے صاحب آصفیہ نے لفظ (کلپ) پر لکھا ہے۔ کہ مانڈے۔ اہار۔ کانجی۔ کلف۔ جو دھوبی لوگ چاولون یا میدے کا پکا کر کپڑون کو کرارا اور صاف بنانے کے واسطے دیتے ہین (۳) فولاد۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ مذکر۔ پولاد۔ ایک قسم کے نہایت سخت جوہردار لوہے کا نام (آتش ۵) سختی ہجر یار سے دل مین نہ جو درد ؎ مومی ہماری آہ سے فولاد ہوگیا ؎

آہ از جگر کشیدن استعمال۔ آہ کردن وآہ کشیدن وبر آوردن آہ از جگر باشد اگرچہ تعلق حقیقی آہ بادل است ولیکن فارسیان باجگر ہم آوردہ اند چنانکہ بیدل گوید (۵) داغ سیہ مرا ہم کافور می برد ؎ زین آہ کز جگر چو سحر می کشیم ما ؎ (اردو) آہ کھینچنا۔ بقول امیر آہ کرنا (نصیر ۵) تاب کیا ہے جو تجھے اور نظر سے دیکھے ؎ کھینچکر آہ کرون چشم قمر مین نکا ؎ محاورۂ اردو مین بھی آہ کا تعلق جگر سے مانا گیا ہے (آہ جگر

پر امیر فرماتے ہین کہ آہ کو دل سے علاقہ مگر شعرا نے آہ جگر بھی کہا ہے جیسے (ظفر ۵) جان لب پر آگئی آہ جگر سے پیشتر ؎ راہرو منزل پہ پہنچا راہبر سے پیشتر ؎

آہ از دل برکشیدن استعمال۔ آہ کردن وبر آوردن آہ از دل باشد چنانکہ جامی گوید (۵) بیش ازین گو آفتاب آن عارض نازک مسوز ؎ ورنہ آہی برکشم از دل کہ سوزد آفتاب ؎ (اردو) آہ کھینچنا۔

(داغ ے) وہ ٹھنڈے ٹھنڈے چین سے گھر کو چلیگئے پنے اور آہ سرد دل پر ملال کھینچ

آہ از دل برون آمدن استعمال - لازم (۹۴۲)

مصدر گذشتہ چنانکہ بیدل گوید (ے) شبم از بی زدل از حسرت قاتل برون آمد ؛ سر شک از دیدہ بال افشان تر از بسمل برون آمد ؛ (اردو) آہ دل سے نکلنا (داغ ے) آہ اثر بار کیا نکلے دل پر داغ سے ؛ ہم نے روشن کی ہے یار و یہ چراغ گل سے شمع ؛

آہ از دل بلند گردیدن استعمال مرادف (۹۴۳)

مصدر گذشتہ باشد چنانکہ صائب گوید - (ے) آہ افسوس از دل خون گرم ما گردد بلند ؛ از شکست شیشۂ ہر کس صدا گردد بلند ؛ (اردو) آہ دل سے اٹھنا (معروف ے) سرد مہری سے تری میرے دل افسردہ سے ؛ خردم سرد اتو آہ آتشین اٹھتی نہین ؛

آہ از دل کشیدن استعمال - مرادف (۹۴۴)

آہ از دل برکشیدن است کہ گذشت چنانکہ صائب گوید (ے) اگر از دل نکشم آہ نیست بید روی ؛ کہ رشتہ ام گرہ از پیچ و تاب گردد راست (ظہوری ے) بیدلان از حسرت قد کسی ؛ آہہا از دل چہ موزون می کشند ؛ (اردو) دیکھو آہ از دل برکشیدن -

آہ از لب بلند گردیدن استعمال برامد (۹۴۵)

آہ از لب باشد چنانکہ صائب گوید (ے) آہ سردی از لب ہر کس کہ می گردد بلند ؛ آفتابی در تہ دل چون سحر دارد گرہ ؛ (اردو) آہ لب سے نکلنا (آتش ے) نکلی لبون سے آہ کہ گردون نشانہ تھا ؛ گویا کہ تیر جوڑے ہوے تھے کمان مین ؛

آہ از لب گسستن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار کنایہ باشد از (آہ از لب جدا شدن) (والہ ہروی ے) نیر طبع از کسوف فسق در بیت الشرف ؛ زین خجالت آہم از لب

نگسلد چون میم ماه ۞ (اردو) آه لب سے نکلنا - دیکھو (آه از لب بلند گردیدن)

آهازیدن بقول صاحب بحر عجم بمعنی آهیختن است که کشیدن باشد مطلقاً (سالم التصریف) یعنی بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او و در مشتقات سالم باشد و تبدیل و حذف در حروف اصلی آن راه نیابد پس درین صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نخواهد بود و صیغهای غیر سالم این که مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نهی باشد در استعمال اهل لسان نیامده (انتهی) صاحب نوادر گوید که به زای تازی بر وزن آماسیدن - برکشیدن تیغ و خنجر و مانند آن - مفعول این آهازیده و آهیخ و آهیک - حاصل بالمصدر بمعنی کشش و نیز اسم فاعل و امر چون (عالم آهیخ) و (جان آهیخ) و (دم آهیخ) که آن را دمها را گویند که چیزها را بدم درکشد و (دود آهیخ) دود کش حمام است صاحب موارد گوید که معنی این کشیدن است خصوصیت شمشیر و غیر ذلک ندارد - صاحب مؤید بحوالهٔ زفانگویا گوید که مرادف آهیختن است و صاحب ناصری بر آهازیده) گوید که بکسر زای نقطه دار بمعنی کشیده چه قد کشیده و چه شمشیر کشیده و چه تنگ اسپ کشیده مؤلف گوید که صاحب نوادر تعریف آهازیدن و آهیختن را به یکجا نوشته انچه آهیخ را امر قرار دهد متعلق از آهازیدن نباشد و انچه امر را اسم فاعل هم گوید اجمال بیانش باشد که بحالت ترکیب افادهٔ معنی اسم فاعل کند نه مجرد - بحث کامل مشتقات آهیختن بجایش می آید اینجا همین قدر صراحت کافیست که آهیخ متعلق ازین مصدر نیست و در تخصیص معنی ما هم با صاحب نوادر اتفاق نداریم - مخفی مباد که بخیال ما ماخذ این مصدر لفظ آه است و معنی کشیدن درین مصدر ساز همین

باخذ پیدا شد زیرا کہ آہ بخار ریست کہ از داخل بیرون می آید واللہ اعلم۔ صاحب برہان در تعریف لفظ آہستہ کہ می آید ذکر مفعول این (آہازیدہ) کردہ (اردو) کھینچنا۔

آہازیدہ بقول صاحبان برہان وناصری وجہانگیری وجامع بکسر زای نقطہ دار وسکون تحتانی وفتح دال (۱) بمعنی کشیدہ باشد خواہ قد کشیدہ خواہ شمشیر کشیدہ خواہ تنگ اسپ و امثال آن و (۲) عمارت ہای طولانی را نیز گویند مؤلف گوید کہ ہم مفعول است از مصدر آہازیدن بمعنی کشیدہ ومعنی دوم مجاز آن باشد (اردو) (۱) کھینچا ہوا (۲) طولانی عمارت۔

آہال صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ گوید کہ ماخوذ است از اہالی کہ لفظ عربیست شعرای فرس این را بمعنی اہالی استعمال کردہ اند کہ بمعنی مردمان باشد واین را لفظ فارسی قرار دہد حیف است کہ سندی پیش نشد دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد ما نقل بیانش کردہ ایم وتا وجود سند از تسلیم این قاصریم در روزمرۂ فرس البتہ شنیدہ ایم کہ استعمال این میشود مثلاً اہل علم را فارسیان اہال علم گویند ولیکن اہل عرب ہم بضرورت شعر اہال را بدالف آہال استعمال کردہ اند (کذا فی الصراح) پس نمیتوان گفت کہ این مفرس است (اردو) اہالی موالی۔ بقول امیر اہالی۔ اہل کی جمع اور موالی مولے کی جمع بمعنی یاران اردو مین مستعمل ہے جیسے (فقرۂ امیر) آٹھ پہر اہالی موالی جمع رہتے ہین گنجیفہ اڑتا ہے" اہالی کا ترجمہ لوگ ہی لوگ زبان سنسکرت کا لفظ ہے اردو مین مستعمل۔ بقول صاحب آصفیہ اشخاص صاحب ساطع نے بھی لوگ کو بمعنی مردمان زبان سنسکرت کا لفظ لکھا ہے۔

آہامیدن بقول صاحب نوادر مرادف آہازیدن وآہیختن۔ صاحب موارد ہم ذکر

این کردہ ہر دو از سند ساکت و دیگر کسی ذکر این
فکر دمؤلف گوید کہ زبان دانان فرس در بارۂ
مصادر طرفہ تصرف ہا کردہ اند ملا طرزی و
طرشتی و ملا حسن و ملا فوقی یزدی کمیدن
ومدنیدن و ابا بکریدن و عمریدن را بمعنی زیارت
کردن مکہ معظمہ و مدینہ طیبہ و زیارت کردن
مزار مبارک ابو بکر و عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما و
طوفیدن بمعنی طواف کردن و مکریدن بمعنی
مکر کردن و چراغیدن بمعنی چراغ افروختن
آوردہ اند کہ بجای خودش ذکر کنیم صاحب
نوادر در مقدمہ کتاب گوید کہ دیگران را تصرف
جایز نیست مگر وقتی کہ از شوخی طبع حرف زنند
و التزام گیرند ما می گوئیم کہ این مجتہدین زبان
کاری کردہ اند کہ حلقۂ زبان را وسعت دہند
و متاخرین تحقیق پسند طرزی اختیار کردہ اند
کہ عرصۂ زبان را تنگ می کند فضلای معاصرین
عجم را باید کہ برین غور کنند و ائمہ و ہر یک بان

تغیر و تبدیل می شود و اختیار آن بدست اہل
زبان نامور باشد ہر گاہ مصدر آہا یدن پیش
ماست نقصانی نباشد کہ مغنیش آہ کردن گیریم
بخصوص در آنجا لیکہ ماخذ این معنی کشیدن کہ
ذکرش بالا گذشت لفظ آہ باشد چنانکہ بر مصدر
آہا زیدن ہم ذکر آن کردہ ایم (اردو) دیکھو
آہا زیدن۔

آہ باوا زآمدن (مصدر اصطلاحی)
نالہ پیدا شدن است زیرا کہ ما بر لفظ آہ ذکر
کردہ ایم کہ نزد فارسیان درجۂ فغان بالاتر از نالہ
باشد و نالہ بالاتر از آہ پس اگر آہ و از از آہ پیدا
شود نالہ است و اگر نالہ بلند شود فغان باشد
(ظہوری ؎) پردۂ نالہ در و چون کشدم دل
بفغان پ ورکنم نالہ ہوس آہ باواز آید (اردو)
آہ کا نعرہ مارنا۔ بقول امیر زور سے آہ کرنا۔
جیسے (فقرۂ امیر) یہ کس نے آہ کا نعرہ مارا کہ
دل بھر آیا" اگرچہ امیر نے اسکی صراحت مزید

نہین کی ہے مگر ہماری رای مین آہ کا نعرہ (فغان) ہے کیونکہ نعرہ مارنے کے بعد آہ باقی نہین رہتی۔

آہ باہ افگندن | استعمال۔ بقول صاحب آصفی۔ پیاپی آہ کردن چنانکہ ظہوری گوید (ے) ازروش جلوہ آہ برآہ افگنم ؛ وزخلش غمزۂ خون بچکیدن دہم ؛ (اردو) لگاتار آہ کرنا۔ آہ پر آہ کرنا

آہ باہ انداختن | استعمال۔ بقول صاحب بحر عجم متصل و بلا فصل آہ زدن و آرستہ ہم ذکر این کردہ وسندی کہ غیر متعلق ازین است آوردہ کہ بر مصدر گذشتہ گذشت بہار از باقر کاشی سند آرد (ے) آہ اگر سوختگان آہ بآہ انداز ند ؛ آورندت زنہم چرخ و بچاہ انداز ند ؛ (اردو) دیکھو آہ باہ افگندن۔

آہ باہ پیوستن | (مصدر اصطلاحی) قریب بمعنی آہ باہ افگندن و انداختن است کہ گذشت چنانکہ ظہوری گوید (ے) زچشم نم زدہ اشکی برانشک افشر وند ؛ زآہ سوختہ آہی بآہ پیوستند ؛ (اردو) دیکھو آہ بر آہ افگندن۔

آہ بالا کشیدن | (مصدر اصطلاحی) کنایہ (ف لازم) باشد از بلند شدن آہ چنانکہ صائب گوید (ے) میزنی آتش بعالم حرف روی او مگو ؛ آہ بالا می کشد زان قامت رعنا مپرس ؛ (اردو) آہ بلند ہونا۔ کہ سکتے ہین۔ امیر نے آہ اٹھانا کا ذکر فرمایا ہے (دیکھو آہ آتشین)

آہ بالیدن | (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی بذیل لفظ آہ ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بلند و بالا شدن آہ است (حزین اصفہانی ے) بیاد قامت او گر چنین بالد حزین آہم ؛ فرامش می کند شمشاد رسم خود نمائی را ؛ (اردو) آہ بلند ہونا۔

(۱) آہ برآمدن | استعمال۔ صاحب آصفی بذیل لفظ آہ ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ پیدا شدن و جاری شدن آہ باشد چنانکہ

ظہوری گوید (ے) کار نفس از دعا برآمد ؛ خوش آہ بدّعا برآمد ؛ صاحب آصفی از صائب سندے آوردہ کہ ازان - - - - - - - - - - - -

(۲) آہ برآمدن بفلک | پیدا میشود بخیال ما بلند شدن و بفلک رسیدن آہ باشد (ے) کوتہ بود از دامن رعنائی آن سرو ؛ گر آہ جگرسوز بافلاک برآید ؛ (اردو) (۱) آہ نکلنا (۲) آہ بلند ہونا - آسمان تک پہنچنا - صفات آہ مین آہ عرش پیما - آہ عرش رس آہ فلک پیما کا ذکر نمبر ۴۳ و ۴۴ و ۴۷ (اردو) پر ہوا ہے (منتظر ے) آج آہ عرش پیما سے یہ پایا ہے قرار ؛ گڑگڑا کر تو دعائین مانگ مین آمین کہون ؛ (نصیر ے) اے فلک مت ڈر اس آہ عرش رس کے بوجہ سے ؛ گنبد کہنہ نہین گرتا کس کے بوجہ سے (تسلیم ے) نا امیدی مین ہوا ے عرض مطلب ہے وہی ؛ روز کہدیتے ہین کچھ آہ فلک پیما سے ہم ؛

(۱) آہ برآوردن | استعمال - صاحب آصفی بدیل لفظ آہ ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ آہ کردن باشد (ظہوری ے) ترسم کہ راز ہا ہمہ از دل بدر فتد ؛ رسوا شوم گر آہ نہانی برآورم ؛ صاحب آصفی سندی کہ از کلام عالی شیرازی آوردہ - - - - - - -

(۲) آہ برآوردن از دل | راست و این مراد ف لآہ از دل کشیدن و برکشیدن) است کہ گذشت (ے) ہر آہ کہ عاشق زدل تنگ برآورد ؛ چون شاخ گل از یا درخش رنگ برآورد ؛ (ارسلان ے) گر زدل آہ جگرسوز برآرم چہ عجب ؛ چہ کنم گہ دل وگاہی جگرم میسوزد (اردو) (۱) آہ نکالنا (۲) آہ دل سے نکالنا (دیکھو آہ از دل برکشیدن)

آہ برآئینہ نوشتن | (مصدر اصطلاحی کنایہ باشد از ارتکاب امر بی ثبات کہ چون کسی نفس برآئینہ کشد غباری از تاب نفس برآئینہ پیدا میشود

(۱۱ لوح)

وفی الوقت محو گردد این مرادف نقش بر آب کشیدن است (بیدل ؎) زدل نقش امید جلوہ گر نیست ؛ بر این آئینہ آہی می نویسم ؛ سخنور ہندی نژاد کہ فارسیان استاد زبانش تسلیم کردہ اند چہ مضمون نازکی آوردہ فرماید کہ بر دل من کہ مثل آئینہ باشد نقش امید جلوہ گر نیست زیرا کہ عکس در آئینہ دیر پا نباشد و باین وجہ گوید کہ بر آئینۂ دل کتابت آہ می کنم کہ آنہم بعجلت محو می شود یعنی آہی کہ از دلم می برآید بہ کتابتی ماند کہ زود محو گردد پس ہرگاہ صفحۂ دل ہمچنین باشد جلوہ گر نشدن نفس امید بر وجہی نیست (اردو) نقش بر آب ہونا۔ بقول صاحب آصفیہ بے ثبات۔ ناپائدار ہونا۔ (وجاہت ؎) ہے وجاہت یہ زیست نقش بر آب ؛ کیا یقین آئے نقش باطل کا ؛ (میر ؎) مت کیجیو اعتبار اس کا ؛ ہے نقش بر آب زندگانی ؛ اسی کا متعدی اس مصدر فارسی کا ترجمہ ہے۔ صفحۂ ہوا پر لکھنا قلم آہ سے آئینہ پر لکھنا۔ کہ سکتے ہیں تشبیہات آہ مین (کلک آہ) کا استعمال موجود ہے دیکھئے نمبر ۲۸۔ فارسیون نے بہی آہ کو خامہ سے تشبیہ دی ہے دیکھو تشبیہات فارسی کا نمبر (۱۰)

آہ بر خاستن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بلند شدن آہ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت (ظہوری ؎) بیش ازین تیغ نفس رادم تاثیر نبود ؛ آہ بر خاست در نم اثر ستان گشت است ؛ واز سندی دیگر...

آہ بر خاستن از دل ہم پیدا میشود۔ (ظہوری ع) بآن دل کہ برخیزد آہی ازو (اردو) (۱) و (۲) آہ اٹھنا (دیکھو آہ آمدن)

آہ بر داشتن استعمال۔ متعدی مصدر گذشتہ بمعنی آہ کردن و کشیدن و بلند کردن صاحب آصفی بذیل لفظ آہ ذکر این کردہ از معنی ساکت (نظامی ؎) بآہی کہ بر داشت بی توشۂ ؛ فرو ریخت از منظرش گوشۂ ؛ (اردو) آہ

بلند کرنا۔

آہ بر دمیدن (مصدر اصطلاحی) (۱) کنایہ باشد از پیدا شدن آہ و (۲) صاحب آصفی کشیدن آہ گوید و بقول ماخذش (بہار عجم) آہ زدن (طالب آملی ؎) چون بر دمم ز روزن دل آہ آتشین ؛ تمثال اژدہا ز گریبان برآورم ؛ مخفی مباد کہ بر دمیدن بمعنی روئیدن لازم است نہ بمعنی رویانیدن۔ اگر کلمۂ بر را زائد گیریم و دمیدن را متعدی این شعر سند معنی آصفی و بہار باشد (اردو) (۱) آہ نکلنا (۲) آہ نکالنا۔ دیکھو المیزان اللغات (۹۵۰)

آہ بر کشیدن استعمال۔ آہ کردن باشد چنانکہ ظہوری گوید (؎) از تاب گرم خونی اگر آہ بر کشم ؛ جوش ہزار لجہ بہر قطرہ در کشم ؛ (اردو) آہ کھینچنا (ناسخ ؎) ہجر ساقی مین بطی ہو گئی جلکر کباب ؛ جائے قلقل اے صراحی آہ آتشبار کھینچ ؛ (۹۵۱)

آہ بر گردانیدن (مصدر اصطلاحی) ضائع کردن آہ باشد مخفی مباد کہ لازم (برگردانیدن) (برگردیدن) است کہ بقول صاحب بحر یعنی خراب و ضائع شدن آمدہ (ظہوری ؎) نفس گداخت و گر آہ برنگردانم ؛ بسینہ این تف جانکاہ برنہ گردانم ؛ واضح باد کہ در مصرع ثانی برگردانیدن یعنی تبدیل حالت کردن است صاحب بحر عجم بر لازم این صراحت این معنی ہم کند (اردو) آہ کو ضائع کرنا۔

آہ بر نشان آمدن (مصدر اصطلاحی) (۹۵۲) کنایہ باشد از اثر کردن آہ چنانکہ ظہوری گوید (؎) قسم بصید فگن غمزۂ کمان شستے کہ آہ از روش تیر بر نشان آمد ؛ (اردو) آہ کا اثر کرنا آہ کا پر اثر ہونا۔

آہ بسیر عالم بالا رفتن (مصدر اصطلاحی) (۹۵۳) کنایہ باشد از بلند شدن آن چنانکہ صائب گوید (؎) یک شب نمیرود کہ دل از جا نمیرود ؛ آہم بسیر عالم بالا نمیرود (اردو) آہ بلند ہونا

(۹۵۴) **آہ بصد زبانہ برخاستن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از آہ گرم برآمدن و مبالغہ در بیان کثرت سوز آہ است کہ در یک آہ صد زبانہ آتش می برآید چنانکہ ظہوری گوید (ے) افسردہ دلیم در زبان داشت ؛ ہر آہ بصد زبانہ برخاست (اردو) ایک آہ مین سو شعلے نکلنا۔

(۹۵۵) **آہ بفلک بردویدن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بلند شدن آہ چنانکہ ظہوری گوید (ے) شبہا چو از جگر بفلک آہ بردوید ؛ اشک غم از ستارہ بروی سحر دوید (اردو) آہ بلند ہونا۔ فلک تک جانا صفات آہ مین آہ فلک پیما۔ فلک تاز۔ فلک فرسا کا ذکر ہو چکا ہے۔

آہبنیابہ (اصطلاح) بقول برہان با ہای ابجد و نون و یای حطّی و با ہای بیک نقطہ تحتانی بروزن ناخلف زادہ یعنی دہان درہ باشد کہ آنرا خمیازہ گویند و بعربی تثاؤب خوانند۔ صاحب جامع ہمزبان برہان و صاحب انند گوید کہ در بعض فرہنگہا بجای موحّدۂ ثانی مثنّاۃ تحتانی بنظر آمدہ صاحب ہفت قلزم فرماید کہ بفتح اوّل بالف کشیدہ و فتح موحّدۂ تحتانی و نون و مثنّاۃ تحتانی بالف کشیدہ و فتح موحّدہ و ہای مدوّر (آبنیابہ) دہان درہ باشد۔ صاحب جہانگیری فرماید کہ با ہا و با ہای مفتوح و نون زدہ و یای تحتانی بالف کشیدہ و با ہای مفتوح و اخفای ہا دہان درہ باشد **مؤلّف** گوید کہ صاحب ہفت قلزم پابند ردیف لغت است و این لفظ را بدیل (آہازیدہ) نوسید پس حرف سومش شک نیست کہ ہای ہوّز است و تسامح او است کہ ذکرش در حلیہ لفظ نکرد زیرا کہ (آبنیابہ) در ہیچیک لغت یافتہ نشد و بر صحّت وجود ہای ہوّز اتّفاق وزن بیان کردۂ برہان و جامع و انند است و این ہر سہ محقّقین ہم پابندی ردیف لغت می کنند و صاحب جہانگیری وجود ہای ہوّز را بصراحت بیان کردہ پس متحقّق شد کہ بقول

این ہر سہ درین لفظ الف ممدودہ - ہای ہوز - با ی موحدہ - نون - یای تحتانی - الف باے ابجد و ہاے ہوز ہشت حرف داخل است محققین مذکورۃ الصدر از ماخذ این سکوت ورزیدہ اند و ما ی گوئیم کہ این ماخوذ از آہ باشد و آہ را با خمیازہ در ظاہر و باطن تعلقی است یعنی سبب آہ ہم بخار یست داخلی کہ از دہان بیرون می آید و سبب خمیازہ ہم ہمان - فرق میان ہر دو این است کہ در خمیازہ دہان بسیار کشادہ میشود و در آہ کشادگی دہان ظاہر نمی گردد - پس متحقق شد کہ سبب ہر دو تبخیر داخلی است و در ہر دو اخراج آن بوسیلۂ دہن باشد اگرچہ سبب تبخیر آہ غم و اندوہ است و سبب تبخیر خمیازہ اجتباس آن ولیکن از برائے تحقیق ماخذ اتحاد این ہر دو ضرورت ندارد و نباید کہ ما بقعر دریا غوطہ زنیم بالجملہ چون متحقق شد کہ لفظ آہ درین اصطلاح داخل است حالا باید کہ از حصۂ باقیش بحث کنیم کہ این - یا یہ) باشد مخفی مباد کہ فارسیان بن بضم با ی عربی و سکون نون سوراخ مقعد را گویند (کذا فی البرہان) و مجازاً برای مطلق سوراخ توان گرفت و (یاب) صیغۂ امر حاضر است از مصدر یافتن و بقاعدۂ فارسی بعد کلمۂ دیگر مرکب شدہ افادۂ معنی فاعل کند چون فتحیاب نیز صاحب برہان بر لفظ (یاب) می فرماید کہ فارسیان پیدا کنندہ و یابندہ را (یاب) گفتہ اند - پس اگر ہای ہوز آخرین را ہای نسبت گیریم (آہ بن یا بہ) آہی باشد کہ پیدا کنندۂ سوراخ است در دہن کہ از خمیازہ نمایان و کشادہ میشود و این کشادگی تامہ مخصوص است از خمیازہ پس نتیجۂ تحقیق ماخذ این است کہ موحدۂ اول را بر خلاف صاحب ہفت قلزم مضموم گیریم و درین خصوص تسامحش بوجہ عدم تحقیق ماخذ باشد - انچہ صاحبان

بریان و جامع و آنند این اصطلاح را بروزن ناخلف زادہ گفتہ اند ہم تسامح کردہ اند و سبب این ہم عدم تحقیق ماخذ است و بس حالا عرض میشود کہ آہ را باضافت خواندن و بفک اضافت ہر دو درست باشد و بدین سبب کہ فارسیان در رسم الخط ہای اول را جدا نہ نوشتہ اند فک اضافت اولی پس نظر بر تحقیق بالا گوئیم کہ آنچہ بعض اہل فرہنگ بای موحدۂ ثانی را یای حطی گرفتہ اند چنانکہ صاحب انند ذکرش کردہ غلط است (اردو) جماہی - جمائی - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مونث اردو میں مستعمل - فاژہ کا ترجمہ - نہایت کاہلی خواہ کثرت خمار و بیداری سے منہ کھولکر سانس لینے کو کہتے ہیں (منہ ۵) کری اثبات دہن لاکھ جماہی تیری ؛ خامشی کہتی ہے جھوٹی ہے گواہی تیری ؛

آہ بی پایان استعمال با ضافت ہای ہوز یعنی آہ بیشمار و آہ بیحد مراد از کثرت آہ است چنانکہ ظہوری گوید (۵) رفتہ در طوفان غم بر باد اسباب نفس ؛ آری آری ظاہر ست از آہ بی پایان ما ؛ (اردو) بے شمار آہ ہیں - بے حد آہ ہیں -

آہ پیچیدن در دل (مصدر اصطلاحی) بقول بہار کہ بر آہ پیچیدن در خیری) نوشتہ معروف صاحب آصفی این را مرادف آہ در گرفتن با چیزی گوید و از اسناد ہر دو (آہ پیچیدن در دل) پیدا میشود پس اگر لازم گیریم (۱) بمعنی واقع شدن حبس در دل باشد کہ نتیجہ ضبط آہ است و اگر متعدی گیریم (۲) ضبط آہ کردن باشد (صائب ۵۱) مرا آہ از خموشی در دل دیوانہ می پیچد ؛ کہ از بے روزنی ہا در در کاشانہ می پیچد ؛ (شانی شہدی ۵۲) آہ خود را در دل تنگ خود از شرم رقیب ؛ چند پیچم بیش ازین نتوان گرہ بر باد بست (اردو)

(۵۸۱)

(۱) دم رکنا (۲) ضبط آہ کرنا۔ امیر نے آہ روکنا کی سند دی ہے (رند) ضبط نالے کو کرون ہر دم کہ رکون آہ کو ۔ مجھسے اب چھپتی نہین کبتک چھپاؤن آہ کو ۔ (بحر) روکی تھین گرم آہین یک لحظہ عمر بھر مین پہین آجتک پھپولے اپنے دل وجگر مین ۔

آہ تا بماہ رفتن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بلند شدن آہ چنانکہ جامی گوید (ع) آب چشمم تا بماہی رفت و آہم تا بماہ ۔ ہست بر در دل من ماہ تا ماہی گواہ ۔ (اردو) آہ بلند ہونا۔ دیکھو صفات آہ جس مین آہ فلک پیما و فلک فرسا کا بیان ہے۔

آہتن بسکون ہای ہوز و فتح تای عربی مصدر باشد (۱) بمعنی آہ کردن و (۲) مجازاً بمعنی کشیدن چیزی از چیزی۔ دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکردہ است اگر مطابق خیال ما کہ ذکرش برلفظ آہتہ می آید این را مصدر تسلیم کنیم متروک التصریف باشد زیرا کہ بجز اسم مفعولش کہ آہن و بعض کتب لغت مذکور است استعمال این در کلام فرس بنظر ما نیامدہ (اردو) (۱) آہ کرنا (۲) کھینچنا۔

آہستہ بقول۔ برہان و ناصری و جامع بروزن تافتہ (۱) بمعنی آہا زیدہ است کہ مطلق کشیدہ باشد اعم از قد کشیدہ و شمشیر کشیدہ و امثال آن و (۲) عمارتہای طولانی را نیز گویند صاحب سروری برلفظ آختہ فرماید کہ این مرادف اوست و صاحب نوادر برلفظ آہیختہ گوید کہ آہستہ مخفف آہن باشد ما می گوئیم و برلفظ آہا زیدہ اشارہ کردیم کہ اگر در حقیقت ماخذ این آہ باشد چنانکہ خیال ماست عجبی نیست کہ آہیدن یا آہتن مصدر باشد بمعنی آہ کشیدن و بجاز بمعنی برکشیدن چیزی از چیزی و باشد کہ فارسیان آہتن را از زبان سنسکرت گرفتہ باشند کہ آہت در سنسکرت قربانی سوختہ را گویند (کذا فی اساطیر)

و آہ ہم دودی یا بخاری است کہ از سوزش دل پیدا شود پس قرین قیاس است کہ فارسیان آہن را از آہ مصدر قرار دادہ باشند و ماخذ آہ ہمان آہت باشد کہ مذکور شد پس ہر گاہ آہن را بمعنی آہ کردن و مجازاً بمعنی کشیدن چیزی از چیزی گیریم آہتہ را مفعول آن میتوان گرفت کہ مرادف آختہ و آہیختہ و آہازیدہ باشد واللہ اعلم بالصواب (اردو) دیکھو آہازیدہ۔

آہ تیز عنان گردیدن (اصطلاح) بدون اضافت ہای ہوز کنایہ باشد از آہ برآمدن و تیزی در آہ مخفی مباد کہ ذکر آہ مسلسل و صفاتش بر نمبر ۲ ۵ گذشت (ظہوری ؎) گردید بہمنیر غمت تیز عنان آہ ؛ ہر چند نفسہا بتنگی لنگ برآورد ؛ (اردو) دیکھو آہ باہ افگندن۔ یہ اُس کا لازم ہے۔ آہ پیاپے جاری ہونا

آہ جگر سوختگان استعمال۔ باضافت ہاے ہوز آہ حسرت استعمال۔ آہی کہ بحسرت کشند چنانکہ صائب گوید (؎) از عمر رفتہ حاصل من آہ حسرت است ؛ جز زنگ از شمردن این زر بدست نیست (اردو) آہ حسرت اردو میں کہ سکتے ہیں۔

آہ خام (اصطلاح) از قبیل خیال خام باشد یعنی آہی کہ بی نتیجہ باشد بہار و در صفات آہ گذشت این کردہ است کہ بر نمبر ۱ گذشت ماسندش از کلام ظہوری بدست آوردہ ایم (؎) جگر جوشی نزد ناپختہ ماندیم ؛ مگر ما را بآہ خام سختند (اردو) زبان اردو میں آہ خام کا استعمال نہیں ہے آرزوے خام یعنی خیال خام مستعمل ہے۔ (دیکھو امیر اللغات) پس آہ خام کا ترجمہ آہ بے نتیجہ ہو سکتا ہے۔

(الف۔ آہنجت صاحبان برہان و ناصری و انند نسبت الف گویند کہ بکسر ثانی

(ب) آہختن | وسکون خای نخذ و تای قرشت بمعنی برکشید و برآورد صاحب

(ج) آہختہ | پہلوی این را بمعنی کشیدہ گوید بخیال ما غور نفرمودہ کہ ج را الف

کرد (ب) بقول برہان بروزن دانستن بمعنی کشیدن باشد مطلقاً اعم از قد کشیدن و شمشیر از غلاف کشیدن و دست از چیزی کشیدن و امثال آن و بقول صاحب بحر بفتح ہای ہوز مخفف آہختن کہ بمعنی برکشیدن و برآوردن باشد مطلقاً (سالم التصریف) یعنی بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او در مشتقات سالم باشد و تبدیل و حذف در حروف اصلی آن راہ نیابد پس در ہر صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نخواہد بود و صیغہ ہای غیر سالم آن کہ مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نہی باشد در استعمال اہل لسان نیامدہ صاحب نوادر این را با مصدر آہیختن ذکر کردہ گوید کہ کشیدن بتخصیص تیغ و خنجر و مانند آن باشد صاحب سروری و رشیدی با او متفق (فردوسی ؎) ز آہختن تیغہا از غلاف ۔ کہ قاف را در دل افتاد کاف ۔ صاحب موارد این را بذیل آہیختن نوشتہ ذکر تعمیم و تخصیص معنی ہم کند و با تعمیم اتفاق دارد صاحب مؤید بر این مصدر گوید کہ ہمان آہیختن است و برآہیختن فرماید کہ ہمان آہختن و برآہختن با تعمیم معنی متفق (ج) بقول صاحب برہان بروزن دانستہ (ا) بمعنی کشیدہ مطلقاً و صاحب جامع فرماید کہ بروزن وابستہ بمعنی آہازیدہ کما مر کہ مطلق کشیدہ باشد و بقول صاحب جہانگیری با ہای مفتوح ۔ بجای زدہ بمعنی کشیدہ اعم از آنکہ قد کشیدہ باشد یا شمشیر یا تنگ اسپ و مانند آن ۔

(۲) عمارت طولانی مؤلف گوید کہ بخیال ما ماخذ این مصدر یعنی (ب) ہم آہ باشد چنانکہ برآہازیدن ذکر کردہ ایم کہ معنی بیرون آوردن و کشیدن چیزی تائید خیال ما می کند انچہ بعض

محققین الف وج را بفتح ہای ہوّز نوشتہ اند تسامح کردہ اند و دلیلی و سندی باخود ندارند مارا با صاحب برہان اتفاق است کہ ہا را مکسور گیرد زیرا کہ این مصدر مخفف آہیختن است کہ بر حرف چہارمش یای مکسور بود چون یا را حذف کردند و ہای ہوّز را با خای معجمہ ملحق ساختند ہمان کسرۂ ہا باقی ماند و وجود کسرۂ اتفاقیہ ہا علامت حذف یا است از برای فتح ہا ہم وجہی دریافتہ ایم کہ بر آہیختن می آید عجب از صاحب بحر است کہ امرین را مخفف آہیختن ہم گوید و ہا را مفتوح ہم گیرد - اینچہ بعض صاحبان لغت معنی این مصدر را با تیغ و خنجر و مانند آن مخصوص کنند غور لفر موده اند ما را با کثرت رای اہل لغت اتفاق است کہ ادعای تعمیم دارند تائید این از حاصل بالمصدر آہیختن می شود کہ می آید - (اردو) (الف) کہینچا - کہینچنا کا ماضی (ب) کہینچا (ج) (۱) کہینچا ہوا (۲) طولانی عمارت -

آہ دادن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید کہ در اینجا آہ مفعول است و دادن یعنی قسمت کردن یعنی (مقدّر کردن) یا موقع و توفیق دادن چنانکہ ملّا جامی در مصرع ثانی گوید (۵) یا رب دل و جان عشق آگاہم دہ ۔ آہ شب و گریۂ سحرگاہم دہ ۔ بیخیال ما ذکر این در متعلقات مصدر (دادن) اولی بود کہ ہر چہ قابل بیان است معنی (دادن) است پس (دادن آہ) اصل این باشد (اردو) آہ کی توفیق آہ کا موقع دینا - آہ مقدّر مین لکہنا -

(۱) **آہ داشتن** استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید کہ آہ کردن است (سند آصفی از حزین اصفہانی (۵) در آتش عشق تو لب آہ ندارم پہلوی دل ببطاقت من سوختہ دم را ۔ ظہوری ہم

آوردہ (ے) بہل باشد ریش جان کردن نا
میش درد غم ؛ نازم آن دل را کہ آہ و نالہ افگا
داشت ؛ از سند پیش کردہ آصفی مصدر - -
(۲) **آہ داشتن بلب** ہم پیدا میشود کہ
بمعنی آہ بر لب داشتن است (اردو) (۱) آہ
کرنا (۲) آہ لب پر رکھنا کہ سکتے ہین -
آہ در جگر شکستن (مصدر اصطلاحی)
بقول بہار و انند و آصفی کنایہ از ضبط کردن آہ
باشد (صائب ے) شد است سینہ من ہمچو
تیغ جوہر دار ؛ زبسکہ آہ شکست است در جگر مارا
مؤلف گوید کہ شکستن لازم و متعدی ہر دو آمدہ
سندی کہ پیش شد از برای معنی لازم باشد یعنی
ضبط آہ شدن پس این (۱) بمعنی ضبط آہ شدن
آید و (۲) ضبط آہ کردن (اردو) (۱) آہ رکنا
(۲) آہ روکنا - بقول امیر ضبط آہ کرنا دارند
ے) ضبط نالون کو کرون ہر دم کہ رکون آہ
کو ؛ مجھ سے اب چپتی نہین کبتک چھپاؤن

آہ کو ؛ -
آہ در جگر گرہ داشتن (مصدر اصطلاحی)
بند شدن آہ و حبس آہ در جگر باشد و گرفتن
آہ جگر را (صائب ے) در گلستان جہان ہر
لالہ رخسار یکہ ہست ؛ از غم عشق تو آہی در جگر
دارد گرہ ؛ (اردو) آہ جگر مین گرہ ہونا -
آہ جگر مین رک جانا - بند ہو جانا -
آہ در جگر نبودن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار
و انند کنایہ از کمال مکنت و افلاس باشد (کمال اسمعیل ے)
آن پیر گسنہ را کہ نبود آہ در جگر ؛ آرد ز غ استلا
زند اکنون ز خوان شکر ؛ (اردو) مفلس ہونا
آہ در جگر ندارد (مثل) صاحبان
خزینۃ الامثال و امثال فارسی ذکر این کردہ
از معنی و محل استعمال ساکت - صاحب ہادی
فرماید کہ کنایہ از مفلس و بے چیز باشد مؤلف
گوید کہ مرادف (آب در جگر ندارد) کہ گذشت
یعنی مبالغہ باشد از گرسنگی و بے طاقتی کہ طاقت

آہ کردن ہم ندارد یعنی در جگرش حرکتی نیست (اردو) مفلسی سے بے دم ہے۔

آہ در جگر نداشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم کمال نکبت و افلاس داشتن و بقول بہار مرادف آہ در جگر نبودن کہ گذشت مؤلف گوید کہ آن لازم بود و این متعدی پس در معنی ہر دو فرق است مخفی مباد کہ مثل گذشتہ متعلق ازیہین مصدر است (اردو) مفلسی سے بے دم ہونا۔

آہ در جگر نماندن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر کمال ضعف داشتن (منہ) (ے) نماند از سرد مہر بہای دوران در جگر آہم ۔ درختی را کہ سرما سوخت دودش برنمی آید ۔ (اردو) نہایت ضعیف اور ناتوان ہونا۔

آہ در جگر نیست مقولہ عجم یعنی از مفلسی و نکبت سخت ناتوان است فارسیان چون کسی را در کمال نکبت و افلاس ناتوان بینند گویند کہ آہش در جگر نیست (سنجر کاشی ے) یکی دل داشتم آنہم تو بردی ۔ بجان تو کہ آہم در جگر نیست ۔ (اردو) بالکل بے دم ہے۔ بے جان ہے۔

آہ در دل پیچیدن (مصدر اصطلاحی) ہمان (آہ پیچیدن در دل) است کہ گذشت

آہ در دل قرار نگرفتن استعمال ضبط آہ نشدن چنانکہ صائب گوید (ے) دانۂ دارا جدا تا کردہ از کاہ بدن ۔ آہ دردلہای غم پرور نمی گیرد قرار ۔ (اردو) آہ دل میں نہ ٹھہرنا۔ ضبط آہ نہونا۔

آہ در زیر زبان داشتن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از ضبط آہ کردن چنانکہ بیدل گوید (ے) چو شمع کشتہ از خاکستر خودی کنم بالین ۔ خموشی ہای داغم آہ در زیر زبان دارد ۔ (اردو) ضبط آہ کرنا آہ روکنا (دیکھو آہ در جگر شکستن)

آہ در سینہ شکستن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار کنایہ از ضبط کردن آہ باشد (ظہوری) ؎ درسینہ شکستن آہ پرمشکل نیست ؛ بیچارہ کسی کہ گریہ در دیدہ شکست ؛ مؤلف گوید کہ مرادف آہ در جگر شکستن باشد بہر دو معنی (اردو) دیکھو آہ در جگر شکستن۔

آہ در سینہ گردیدن دم استعمال۔ نفس در سینہ آہ شدن باشد چنانکہ جامی گوید (؎) پس از عمری دمی خوش گر برآید از دلم بے تو ؛ بلب ناآمدہ در سینہ آہ آتشین گردد (اردو) نفس سینہ مین آہ بنجانا۔

آہ در سینہ گرہ نمودن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر (۱) ضبط کردن آہ مؤلف گوید کہ اگر آہ را فاعل گیریم (۲) بند شدن آہ در سینہ باشد (اردو) (۱) ضبط آہ کرنا (۲) آہ سینہ مین رک جانا۔

آہ در کشیدن بشعلہ (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از آہ گرم کشیدن چنانکہ ظہوری گوید (؎) ورداغ نفس نشان ظہوری ؛ خاست بشعلہ آہ درکش ؛ (اردو) آہ گرم کھینچنا

آہ در گرفتن با چیزی (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند و آصفی و بہار معنی آہ پیچیدن در چیزی۔ حیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) دیکھو آہ پیچیدن۔

آہ در وزیدن آمدن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از جاری شدن آہ چنانکہ ظہوری گوید (؎) گریہ را سیلاب کردم موجۂ طغیان کجاست ؛ آہ آمد در وزیدن جلوۂ طوفان کجاست ؛ (اردو) آہ جاری ہونا۔

آہِ درونہ تاب استعمال۔ آہی باشد کہ دل را بسوزد۔ درونہ تاب صفت آہ است بہار ذکر این در صفات آہ کردہ کہ گذشت لیکن سندی پیش نکردہ ما در کلام ظہوری یافتہ ایم کہ بر آہ فرو نشاندن ہی آید (اردو) آہ جگر سوز

کہ سکتے ہین۔

آہِ دل خراش | اصطلاح۔ باضافت ہائے ہوز بقول صاحب بحر از قبیل آہ جانسوز و جان گداز است مؤلف گوید کہ دلخراش بصفت آہ باشد یعنی آہی کہ دل را بخراشد و مجروح کند (اردو) دلخراش بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل بمعنی دل شگاف۔ دل شکن پس آہ دل خراش کہ سکتے ہین۔

آہِ دمادم ساختن | استعمال بمعنی پیاپے کردن آہ است چنانکہ ظہوری گوید (ظہوری) نگذارم برہ گریہای پیاپی پنفس کو کہ آہ دمادم بسازم (اردو) آہ پر آہ کرنا۔ لگاتار آہ کرنا۔ (۹۹۸)

آہ دمیدن | (مصدر اصطلاحی) کنایہ از بلند شدن آہ باشد از قبیل دمیدن بنات (ظہوری) آہ آنچنان دمید کہ پیچید بر عنان اشک آنقدر دوید کہ گردر کاب شست (اردو) آہ نکلنا۔ (۹۹۹)

آہ دیدن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت بخیال ما ضرورت بیان این نبود کہ از سند پیش کردہ اش می کشاید کہ برق فاعل است و (دیدن برق آہ را) پیدا میشود فافہم (ہلالی استرآبادی) چون ابر دید اشک من از شرم آب شد ؛ چون برق دید آہ من از انفعال جست ؛

آہ را خوش عنان ساختن | (مصدر اصطلاحی) بر آوردن آہ و آہ کشیدن۔ استعمال این در نفی بمعنی ضبط آہ آمدہ (صائب) گرہ گرد دچو داغ لالہ در دل ؛ نسازد آہ را گر خوش عنان در دہ (اردو) آہ کرنا۔ آہ کھینچنا۔ آہ نکالنا۔ اس کی نفی ضبط آہ کرنا۔ (۹۹۶)

آہ را سر بگردون رسانیدن | مصدر اصطلاحی کنایہ باشد از بلند کردن آہ چنانکہ صائب گوید (صائب) در دمندی سر بگردون می رساند آہ را ؛ میفزاید پیچ و تاب این رشتہ کوتاہ را ؛ (۱۰۰۶)

(اردو) آہ کو فلک تک پہنچانا۔ آہ کو بلند کرنا۔

آہرامن بقول صاحب برہان وجامع بارای قرشت بروزن پاکدامن رہنمای بدیہا راگویند چنانکہ یزدان رہنمای نیکی ہاست صاحب ناصری گوید کہ آہرامن و آہرمن و آہرمن و آہرمن و آہرمن و آہرمن تمام این لغات بمعنی دیو و شیطان است کہ راہنمای بدیہاست بخلاف یزدان کہ راہنمای نیکیہا باشد و گفتہ اند کہ یزدان نام فرشتہ ایست ضدّ آہرمن و منسوب بایزد چنانکہ رحمان و شیطان در لغت عرب آمدہ (انتہی) صاحب جہانگیری ہم مثل ناصری بذیل ہر پنج لغات بالا باتفاق برہان اضافہ می کند کہ علّامہ طوسی در (نقد محصّل) آوردہ کہ المجوس من الثنویۃ یقولون ان فاعل الخیر یزدان و فاعل الشرّ اہرمن و یعنون بہما الملکا و شیطانا و اللہ تعالی منزہ عن فعل الخیر و الشرّ۔ مؤلّف گوید کہ ہمین قدر ست تحقیق محققین فرس مخفی مباد کہ در اصطلاح تصوّف نفس را سہ قسم است اوّل نفس امّارہ یعنی سخت امر کنندہ بطرف لذّات و خطوظ فانی ممنوعہ دوم نفس لوّامہ یعنی بسیار ملامت کنندہ خود را بوقوع معاصی بہدایت نور دل۔ سوم نفس مطمئنّہ و آن از صفات ذمیمہ صاف شدہ باخلاق حمیدہ متّصف گشتہ بقرب الٰہی فائز شدہ باطمینان میرسد و نزد بعضی چہار قسم است کہ بیانش بجای خویش بر لفظ نفس آید الحاصل بقول اہل تصوّف اہرامن نفس امّارہ باشد بخیال ما آہرمن لغت ژندو پاژندو این کتاب زردشت پیغمبر مجوس است و عجبی نیست کہ ماخوذ از زبان سنسکرت باشد کہ (رمانا) و لغت سنسکرت بمعنی ترغیب دادن و فریب دادن و متصرّف شدن آمدہ (کذا فی الساطع) و بقولش (رمانا) لغت فارسی ہم باشد

حیف است که ما این را در لغات فارسیه نیافتیم - نیز بخیال ما میرسد و عجبی نیست که این مرکّب باشد از کلمه آ (بمعنی قوّت و آهن (که گذشت) و کلمه من بمعنی دل (که می آید) و این هر دو کلمات ماخوذ از سنسکرت و در فارسی مستعمل پس (آهارمن) بکثرت استعمال (اهرمن) شده باشد که معنی آن قوّت دل یا آهن دل یعنی آن قوّت که سخت امر کننده بطرف لذّات وحظوظ فانی ممنوعه باشد و هم ممکن است که آهرامن یا اهرمن مرکّب است از کلمهٔ هر که لغت فارسی است و ماخوذ از سنسکرت بمعنی شوخ و گستاخ - (کذا فی البرهان و اتساطع) و من بمعنی دل (کما مرّ) فارسیان بر کلمهٔ هر الف وصلی آوردند چنانکه بیداد را بیداد کردند و پرتو را (پرویز) بزیادت الف وصلی اختلافی در معنی لفظ راه نیابد (کما قال صاحب البرهان فی مقدمة الکتاب) پس کلمهٔ (اهر) را با کلمهٔ (من) جمع کردند (اهرمن) شد بمعنی شوخ دل و گستاخ دل - که اصلش دلِ شوخ و دلِ گستاخ بود بتقدیم صفت شوخ دل و گستاخ دل شد چنانکه قلم سرخ را سرخ قلم هم توان گفت الحاصل (اَهرمن) بفتح اوّل و ثانی و سکون ما بعد بمعنی دلِ شوخ و دلِ گستاخ همان نفس امّاره باشد که بالا مذکور شد اگر بر کلمهٔ (اهر) یای مصدری زیاده کنند (اهری) شود بمعنی شوخی و گستاخی و چون کلمه (اهری) را با کلمهٔ (من) جمع کنند (اهریمن) شد که بمعنی شوخی و گستاخی دل باشد و مراد از همان صفت نفس امّاره که ذکرش گذشت مختصر اینست که مقصوره را ممدوده کردن یا ممدوده را مقصوره یا بهر دو خواندن متعلق است از استعمال و روزمرّه فرس از نجاست که آهرامن و اهرامن و اهرمن و اهرمن و آهرن و اهرن و آهرمن و اهرمن و آهریمه و اهریمه مرادف یکدیگر است

کہ ہریک بجای خود می آید و بقول برہان (رہمن) مخفّف اہرمن و بقول غیاث (اہرم) بمعنی شیطان و کفچۂ سرارہم آمدہ کہ تحقیقش بجایش عرض کنیم۔ پس عجبی نیست کہ آہرن و اہرن ہم مخفّف باشد و عجب نباشد کہ در آہریمہ و اہریمہ ہم ہمین قسم تصرّف راہ یافتہ باشد ما بجدّیکہ توانستیم ماخذ این را عرض کردیم واللہ اعلم بحقیقتہ۔ حیف است کہ سند استعمال آہرمن نیافتیم (اردو) نفس امّارہ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل۔ اسم مذکّر اصطلاح تصوّف مین وہ نفس یا انسانی خواہش جو آدمی کو شرعی ممنوع کامون اور بری عادتون کی طرف جبر و سختی کے ساتھ امر کرے۔ انسان کی شیطانی صفت لفظ شیطان پر آپ ہی نے فرمایا ہے (عربی) اردو مین مستعمل گمراہ کرنے والا بہکانے والا۔ فتنہ انگیز جیسے آدمی کا شیطان آدمی ہے)۔

(۹۷۲) **آہ ربودن کسی را** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از جابردن آہ کسی را و بی اختیار کردنش چنانکہ بیدل گوید (ے) گاہ آہم میربایدگاہ اشکم می برد ؛ نقد من یک مشت خاک این ہمہ سیلابہا ؛ (اردو) آہ کا کسی شخص کو بے اختیار کر دینا۔

(۹۷۳) **آہ رشتن** (مصدر اصطلاحی) ادعائے شاعریست کہ تا رآہ را تار پنبہ قرار دادہ بمعنی رسیدن آہ چنانکہ ظہوری گوید (ے) برقامت بخت حلّہ کردم ؛ آہی کہ بعشق طرّہ رشتم ؛ (اردو) آہ کو کاتنا۔

آہرمن بقول برہان بفتح رای قرشت وسیم بروزن لاف زدن مرادف آہرامن کہ گذشت و بسکون رای قرشت ہم گفتہ اند کہ بروزن و اکردن باشد بعضی گویند کہ آہرمن شیطان است چنانکہ یزدان فرشتہ است

وبعضی گویند کہ یزدان نام خدای تعالی و آہرمن
نام شیطان و این اصح است و ثنویہ میگویند
کہ خلق کنندہ ظلمت و تاریکی است و ہم رسانند
شر و فساد ہم اوست (انتہی) صاحب جامع
و ناصری و جہانگیری کہ ذکر این بر لفظ آہرمن
کردہ بجایش گذشت صاحب مؤید فرماید کہ در
و نزد ثنویہ دو آلہ است۔ خالق خیر یزدان
و خالق شر آہرمن ممدود و غیر ممدود آمدہ و قیل
آن دیو کہ بالا رود و شہاب و پرانند و بسوزد
و بقول رشیدی ابلیس و مطلق شیطان صاحب
شمس این را بمد و کسر نوشتہ گوید کہ نام دیو و بجائے
علامہ طوسی بالفتح ہم آوردہ فرماید کہ شیطان
است (حکیم سنائی ؎) گر دیو دی گر نگردی
گرد خاکی ہم مگرد ۔ مرد یزدان گر نباشی مرد آہرمن
مباش ۔ ما حقیقت این لفظ را بر لفظ (آہرمن)
ذکر کردہ ایم و از ما خذ این ہم ہا نجا بخشے۔ کہ اعادۂ
آن در اینجا ضرورت ندارد (اردو) دیکھو

آہرامن صاحب جامع اللغات فرماتے
ہین کہ وہ شیطان جو انسان سے بدی کراتا ہے
آتش پرستون کے اعتقاد مین ذات خلاق
اکبر و حصون مین تقسیم ہوئی ہے ایک حصہ
کا نام یزدان ہے جو نیکی کراتا ہے۔ دوسرا
اہرمن جو بدی کی طرف کھینچتا ہے۔

آہرن بقول برہان بوزن باذرن بمعنی
آہرمن است کہ نام شیطان است صاحبان
جہانگیری و جامع و ناصری ذکر این بالفظ
(آہرامن) کردہ اند کہ گذشت و ما ہمانجا حقیقت
و ماخذ این ہم بیان کردہ ایم یعنی مخفف آہرمن
یا آہرمن گفتہ ایم (عبد الواسع جبلی ؎) باغ
برجستہ زبخ گوئی کہ ابہیم درخش ۔ از شہاب
اندر ہوا آتش گرفتہ آہرن ۔ حالا عرض کنیم
کہ کسانی کہ این را مرادف آہرامن یا آہرمن
قرار دادہ اند بمعنی شیطان باشد مطلقاً نسبت
بمعنی شعر عرض میشود کہ حکما گویند کہ دخان ارضی

بلند شود و بکرۂ نار رسیدہ مشتعل گردد و سوختۂ
آن بریزد و تحقیق اہل سائنس حال این است
کہ از ذکرہ ہائے کہ در جوّ ہوائی است حصۂ بوجہ
من الوجوہ جدا شود و بریزد و شہاب کرۂ ارض
یا رض و اصل شود و ہیئت آن سوختہ را ماند
کہ از اجزای کیمیائی فلزّات مختلفہ مخلوط باشد
و در وقت ریختن چون گلولۂ آتش نمایان و
بعد از ریختن چون آہن سیاہ بنظر می آید بعض
اہل خیال گویند کہ این شیاطین سوختہ باشند
کہ صعود کنند و سوختہ می ریزند باہی حال عبد الواسع
جبلی در شعر خود ہمین را آوردہ پس (آہرن)
را بقول اہل خیال شیطان گیریم یا بقول حکما
دخان ارضی بہر دو صورت معنی شعر درست
میشود از مجرّد این سند عبد الواسع معنی آہرن
بجہاں ما شیطانی نباشد کہ رہنمائے بدیہاست
کہ ما آنرا بر لفظ آہرمن نفس امّارہ گفتہ ایم بلکہ
شیطانی است کہ بقول حکما صعود کند و آتش

گیرد و می ریزد و ازین سند این قدر متحقّق است
کہ آہرن چیزے است کہ ہندیان آنرا شہاب
ثاقب گویند ماہیت آن ہرچہ باشد اگر این
را مخفف آہرمن نہ گیریم میتوان گفت کہ
مرکّب از لفظ آہ و رَن باشد و رَن مخفّف
رآن و رآن امر از مصدر راندن و بحالت
ترکیب افادہ بخش معنی فاعلی شود پس آہرن
چیزے باشد کہ مثل آہ روان و بلند شود
مخفی مبادا کہ راندن لازم و متعدّی ہر دو آمدہ
و تفصیلش بجای خود آید اگر وجہ تسمیۂ این ہمین
قرار یابد می توانیم گفت کہ آن شیطان کہ بالا
می رود بقول حکما صورت بخار دارد کہ باش
کرۂ نار می سوزد و می ریزد (اردو) شہاب
ثاقب بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں
مستعمل (اسم مذکّر) وہ چمکتا ہوا ستارہ جو رات کو ٹوٹتا
ہے۔ صاحب مؤیّد الفضلاء نے لفظ شہاب
پر لکھا ہے کہ وہ آتش رجم شیاطین کے لئے

ستارون سے جھڑتی ہے - ہماری قطعی رائے ہے کہ آہرن زبان فارسی مین اسی کا ترجمہ ہے جس کو ہندیون نے شہاب ثاقب کہا ہے خواہ وہ شیطان ہو جو جلکر گرا یا کسی کرہ کا ٹوٹا ہوا ٹکڑا یا بخارات ارضی کا سوختہ -

آہ روئیدن از سینہ (مصدر اصطلاحی) (۱۲۹۶) کنایہ باشد از برآمدن آہ از سینہ چنانکہ ظہوری گوید (ے) زلب افغان صبح از سینہ آہ شام می روید ؛ ندارم شہد عشرت زہر غم از کام می روید ؛ (اردو) آہ سینہ سے نکلنا -

آہرمن بقول صاحب برہان بکسر رابع و فتح میم بروزن ماہ دیدن یعنی آہرن است کہ شیطان و رہنماے بدیہا باشد صاحبان ناصری و جہانگیری و جامع ذکر این با آہرمن کردہ اند و این را مرادف آن گفتہ اند کہ گذشت و ما ہم ہمان جا از ما خذ این بحثی کافی کردہ ایم (اردو) دیکھو آہرمن -

آہرمیہ بقول صاحب برہان بفتح میم یعنی آہرمن کہ شیطان و رہنماے بدیہا باشد صاحبان ناصری و جہانگیری و جامع این را مرادف آہرمن و آہرمن و آہرن و آہرمن گفتہ اند و ما ہم بر لفظ آہرمن از ما خذ این ہمہ الفاظ بحث کردہ ایم (اردو) دیکھو آہرمن

آہ زدن استعمال - بقول بہار معروف و صاحب آصفی ہم از معنی سکایت مؤلف گوید کہ آہ کردن و کشیدن باشد (حزین اصفہانی ے) زدم شاپور آہی سرد و در از گلشن کویش ؛ کہ باغ و بوستان دہر را آفت رسید از من ؛ (بابا فغانی ے) بس آہ زدیم چون فغانی ؛ فریاد رسی نماند ما را ؛ (اردو) آہ کا نعرہ مارنا - بقول امیر زور سے آہ کرنا (فقرۂ امیر) یہ کس نے آہ کا نعرہ مارا کہ دل بھر آیا "

آهنریه بقول صاحب جامع بروزن وابسته بمعنی آهازیده کما مرّ که مطلق کشیده باشد و دگر کسی از اهل لغت ذکر این نه کرد و نه سندی پیش شد و ماخذ این هم غیر متحقّق باید که مخفّف آهازنده گیریم و مشتاق سند باشیم از معاصرین زبانمان هم تصدیق این نشد - صاحب جامع از اهل لسان است ازینجاست که عرض این لغت بر ترک آن تفوّق داشت (اردو) دیکھو آہازیدہ

الف) آهستگی بقول بهار کنایه از تحمّل و بردباری باشد صاحب انند فرماید که کنایه از نرم خوئی و بردباری است سند هر دو از کلام سعدی شیرازی (ے) بعقل از آهستگی کردمی ؛ بگفتار خصمت بیازردمی ؛ صاحب آصفی از همین سند مصدر - - - - - - - -

(ب) آهستگی کردن پیدا کرده از معنی ساکت مؤلّف گوید که از آهستگی و تحمّل و نرم خوئی کار گرفتن است انچه بهار و انند در معنی آهستگی کنایه را بکار می گیرند خالی از تسامح نیست زیرا که تحمّل و نرم خوئی معنی حقیقی آهستگی است کنایه قرار دادن ضرورت ندارد و مخفی مباد که آهستگی ماخوذ است از آهسته - های هوّز مفعول را بکاف فارسی بدل کردند و یای مصدری در آخرش زیاده کردند چون شستگی و این قاعده ایست از قواعد مختلفهٔ فارسیان

برای حاصل بالمصدر که بحث متکلّمش بر لفظ (آموی) گذشت حالا نظر باید کرد بر لفظ آهسته که اصل این چه باشد ما می گوئیم که اصل این آهیسته بای معروف باشد بروزن آهیخته و مخفّفش آهسته بحذف یا چنانکه آهیخته مخفف آهیخته بخیال ما آهسته یا آهیسته اسم مفعول - آهستن یا آهیستن است و این مصدر یعنی نرم خوئی کردن و هر کار را بانجام شتابی کردن باشد پس آهستگی حاصل بالمصدر همین است یعنی نرم خوئی و خموشی در هر کار

و این مصدر را متروک التصریف گوئیم - بسیار
عجب اینست که محققین عجم نه صرف آهستن
و آهیستن را ترک کرده اند بلکه آهستہ و آهستگی را
هم کسی نه نوشت و آنکه آهستگی و آهستہ را در
حلقهٔ لغت فرس آورده صاحب بهار عجم است
و صاحب انند صراحت فرموده که این لغت
فارسی زبان است اگرچه شکسپیر هم در لغت
خود آهستگی و آهستی و آهستہ این هر سه را فارسی
گوید و آهستی را مرادف آهستگی نویسد و لیکن
با وجودیکه در کلام اساتذهٔ فرس استعمال آهستہ
و آهستگی بسیار یافته ایم تسکین خاطر ما نمیشود
که این لغت فارسی الاصل است عجب نیست
که ماخذ این سنسکرت باشد و در زبان سنسکرت
آسکت بالف ممدوده و سکون سین مهمله و
فتح کاف بمعنی سستی و کاهلی آمده و آسکتی بمعنی
کاهل و سست و آسکتا مصدرش بمعنی سست
و کاهل شدن (کذا فی الساطع) و در بهاشا

و هندی مروجهٔ تلگهات و دکن آستے بیاسی
مجهول بمعنی آهسته آمده و ماخذ آستے همان
(آسکت) لغت سنسکرت است که گذشت
پس بعید نیست که فارسیان آهسته را از آستہ
و آستے درست کرده باشد و الله اعلم (صائب
۵) دعوی آهستگی ای مور پیش مکن نقش
پا هرگز نباشد مردم آهسته را ؛ (اردو) آهستگی
بقول امیر فارسی - اردو مین مستعمل صوت
بمعنی سهولت - نرمی - بقول آصفیه دهیمان
ڈهیل - آسانی -

آهسته | بقول بهار (۱) حرکت بطی و (۲)
بمعنی مخفی و پنهان مجاز است چنانچه گویند که
آهسته از آنجا گریخت یا در وقت شراب
خوردن آهسته زهر در پیاله ریخت و (۳) هموار
و آرمیده صاحب انند برین معنی لفظ رام -
افزاید - سند معنی اوّل از کلام صائب بر
آخر لفظ (آهستگی) گذشت (کلیم ۵۲) ایدل

اندر بزم او پرزاری از حد می بری ؛ یا دگیر از
شمع آنجا گریۂ آہستہ را ؛ (میر معزی ۵۳) (۱) دہری
چو اسپ تو سن بی زین و بی لگام ؛ آہستہ شد
بعد لش و زین و لگام یافت ؛ مؤلف گوید
کہ ما در معنی اوّل با حرکت لبطی - حرکت نرم و نازک
را می افزائیم کہ بطی مقابل سریع است و
نرم و نازک مقابل کرخت و نسبت معنی دوم
عرض میشود کہ با مخفی و پنہان خاموش ہم زیاد
کنیم کہ کاری را بخاموشی کردن چیزی دیگر است
و پنہان کردن کاری چیز دیگر و در ہر دو فرق بیّن
است و سند دوم بہار تائید قول ما می کند
و نسبت معنی سوم ہم عرض کنیم کہ لفظ خموش
و ہموار بہتر است فارسیان دو اب رام شدہ
و انس بہم رسانیدہ را خموش گویند کذا فی
البرہان پس آہستہ بمعنی آرمیدہ درست نباشد و
سند سوم مطابق قول ما ست (اردو) آہستہ
بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل (۱) ٹھہر ٹھہر
کر - سہولت سے نرمی سے - بقول آصفیہ چپکے
(۲) چپکے سے (رند ۵۱) وہ خواب نازنین
ہے چل آہستہ اے نسیم ؛ آنچل نہ روے یار
سے جاوے کہیں الٹ ؛ (داغ ۵۱) زلف
آہستہ جھٹکئے مرا جی ڈرتا ہے ؛ دیکھئے ہاتھ
کا جھٹکا نہ کمر تک پہنچے ؛ (قلق ۵۲) اُس نے
آہستہ پاس جا کے کہا ؛ کیوں یہ تم روتے
ہو سبب ہے کیا ؛ گلزار نسیم ۵۲) آہستہ پھرا
وہ سرو بالا ؛ سایہ بھی نہ اوس پری پہ ڈالا ؛
(۳) بقول آصفیہ دھیمے پن سے - آپ ہی
نے لفظ دھیما پر لکھا ہے کہ (ہندی) یعنی آہستہ

آہستہ آہستہ | استعمال - از تکرار لفظ آہستہ
علاوہ معانی آہستہ معنی رفتہ رفتہ ہم پیدا میشود
و ما بسند این غزلی از صائب پیش می کنیم کہ ہر
شعرش در سند استعمال لطافتی خاص دارد
(غزل) بسا غر نقل کرد از خم شراب آہستہ آہستہ
بر آمد از پس کوہ آفتاب آہستہ آہستہ

فریب روی آتشناک او خوردم ندانستم ؛ کہ خواہد خورد
خونم چون کباب آہستہ آہستہ ؛ زپس در پردہ
افسانہ با او حال خود گفتم ؛ گران گشتم بجنبش ہمچو
خواب آہستہ آہستہ ؛ کباب نازک دل آتش
ہموار می خواہد ؛ برافگن از عذار خود نقاب
آہستہ آہستہ ؛ سرائے را کہ صاحب نیست ویران
نیست معمارش ؛ دل بی عشق می گردد خراب
آہستہ آہستہ ؛ باین خورسندم از نسیان روز
افزون پیرہاں کہ از دل می برد یاد شباب
آہستہ آہستہ ؛ دلی نگذاشت در من وعدہ ہائے
پوچ او صائب ؛ شکست این کشتی از موج
سراب آہستہ آہستہ ؛ مؤلف گوید کہ درین
غزل صائب استعمال لفظ آہستہ بہ تکرار بمعنی
برآمدن و برافگندن و بردن و خوردن و شکستن
و گران گشتن خراب گردیدن و نقل کردن آمدہ (اردو)
امیر نے لفظ آہستہ پر فرمایا ہے کہ آہستہ آہستہ
تکرار کے ساتھ بھی کہتے ہین اور اس صورت مین
رفتہ رفتہ کے مقام پر بھی استعمال ہوتا ہے۔
(ہموز ۵) مری آنکھون سے اب تہمتا نہین
ہے اشک اک پل ہی ؛ یہ زخم آہستہ آہستہ
ہوا اک چور کیا کیجے ؛ بقول صاحب آصفیہ
آہستہ آہستہ (فارسی) دھیمے دھیمے۔ دھیرے
دھیرے۔ چپکے چپکے۔ قدم قدم۔ درجہ بدرجہ
رفتہ رفتہ۔

(۶۷۶) **آہستہ بستن چیزی** | استعمال۔ متعلق
بمعنی اول لفظ آہستہ یعنی چیزی را بنرمی بستن
چنانکہ جامی گوید (۵) ہست آسیب تنت
آزار جان بیدلان ؛ اندکی آہستہ تر بند آن
قبای تنگ را ؛ (اردو) آہستہ باندھنا۔

(۶۷۷) **آہستہ بودن در سخن** | (مصدر اصطلاحی)
باہستگی و اخفا سخن کردن باشد چنانکہ سعدی
گوید (۵) در سخن با دوستان آہستہ باش ؛
تا ندارد دشمن خونخوار گوش (اردو) بات
آہستہ کرنا۔

(۹۷۸) **آہستہ تر داشتن پا** استعمال - نرم رفتاری باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) گران تر با دو خواب ای ناقہ پا آہستہ تر داری بنگہ شد محمل نشین از خود تہی بہر سبکباری ؛ (اردو) دبے پاؤں چلنا - بقول آصفیہ زمین پر آہستہ قدم رکھکر جانا تاکہ آہٹ نہو - سہج سہج چلنا -

(۹۷۹) **آہستہ جاروب زدن** استعمال متعلق بمعنی اوّل لفظ آہستہ باشد یعنی جاروب بنرمی زدن چنانکہ جامی گوید (ے) دے بخاک پاش باصد ذوق می سودم مژہ ؛ گفت جامی گرد شد آہستہ زن جاروب را ؛ (اردو) آہستہ جھاڑو دینا - آہستہ بہارنا - آہستہ جہاڑنا

(۹۸۰) **آہستہ خرامیدن** استعمال - بکمال نزاکت ونرمی وآہستگی رفتن (از رقعات عالمگیری ے) آہستہ خرام بلکہ مخرام ؛ زیر قدمت ہزار جانست ؛ (اردو) ناز ورعنائی کے ساتھ دھیمی چال چلنا -

آہستہ خوی اصطلاح - بقول بہار کنایہ از نرم خویگی کہ قدما بتعریف اسپ گفتہ اند (ے) ہم آہو فتد است وہم یوز رنگ پیہم آہستہ خوئیست وہم تیز گام ؛ صاحب آنند درین معنی ہمزبان بہار وصاحب جامع اللغات برہمین لفظ بحوالہ ہمین سند فرماید کہ نرم خو - نرم مزاج - بردبار باشد - صاحب جامع اللغات در مصرع ثانی (خوہست) نوشتہ - نمیدانیم کہ کہ این شعر مال کیست بخیال ما در مصرع ثانی (خوی ہست) باشد وجود (ہست) از جامع اللغات پیداست و وجود (یای مجہول) از نفس اصطلاح - اگر این شعر مفرد و داخل قطعہ یا قصیدہ بنا شد در مصرع اول ہم (یوز رنگام) باشد - روح شاعر قدر ما داند کہ در کلامش تصرّف کردہ ایم یا بصحت کلامش خون جگر خوردہ ایم حالا بر شعر صحیح نظر باید کرد کہ با تیز گامی آہستگی در خوی کردن صفت اسپ باشد ورنہ با تیز روی آہستگی در خو طبیعت شایان

اسپ نیست کہ فارسیان در صفات خو آہستہ رانیا وردہ اند۔ پس نتیجہ این عرق ریزی آنست کہ (آہستہ خوی) صفت اسپ باشد کہ زود عرق نمی کند (اردو) دیر سے پسینا کرنے والا گھوڑا بقول بہار۔ نرم مزاج۔ نرم طبیعت۔

آہستہ رامی | استعمال۔ بہار بحوالہ خان آرزو گوید کہ مقابل تیز رای نباشد تا مذموم بود بلکہ رای کسی کہ آہستگی و تانی را بہ پسندد و آہستہ رای باشد (نظامی ۵) کہ این کاروان مرد آہستہ رای چرا رسم خدمت نیارد بجای ؛ صاحب بحر عجم فرماید کہ دانا و دانشمند و آہستہ گوی باشد و صاحب مؤید گوید کہ دانا کذا فی الدستور (اردو) بقول صاحب جامع اللغات متحمل۔ بردبار صاحب آصفیہ نے لفظ متحمل پر لکھا ہے کہ عربی اردو مین مستعمل بمعنی بردبار۔ وانا بھی اردو مین مستعمل ہے بقول آصفیہ (فارسی) زیرک ہوشمند۔ عمر رسیدہ۔ جہاندیدہ۔

آہستہ رو | استعمال۔ بقول صاحب آنند بحوالہ فرہنگ فرنگ بفتح رای مہملہ وسکون واو مقابل تیز رو باشد (اردو) دھیمی چال چلنے والا۔ آہستہ رو بھی کہہ سکتے ہین۔

آہستہ شدن توسن | استعمال بمعنی خموش و بیمار شدن و از تیزی و شوخی باز ماندن توسن است فارسیان دواب رام شدہ و انس بہم رسانیدہ را خموش گویند (کذا فی البرہان) سند این بمعنی سوم لفظ آہستہ از میرزا غنی گذشت (اردو) گھوڑا سیدھا یا جانا۔

آہستہ گو کہ دیوار ہم گوش دارد | (مثل) صاحب خزینۃ الامثال و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت صاحب محبوب الامثال ہمین مثل را بہ تبدیل بعض الفاظ نوشتہ (آہستہ لب بجنبان دیوار گوش دارد) مؤلف گوید کہ فارسیان ازین مثل مضمونی لطیف پیدا کردہ اند مقصودشان بہ تعلیم احتیاط است جائی کہ مکالمہ

اسرار می شود اگرچہ در خانہ بستہ باشند بنظر احتیاط می گویند کہ آغا آہستہ بگو کہ دیوار ہم گوش دارد یعنی گوش دیوار موش است و موش سوراخ دارد و دیوار می کند نہ شود کہ کسی بیرون خانہ باشد و آواز داخلی بذریعۂ سوراخ موش بیرون رسد (اردو) بقول صاحب محاورات ہند (دیوار بھی کان رکھتی ہے) آپ فرماتے ہین کہ راز کو دیوار سے بھی چھپانا چاہیئے کوئی بیچہ سے سنتا نہ ہو۔ صاحب محبوب الامثال نے لکہا ہے (دیوار کے بھی کان ہوتے ہین) آپہی کا قول ہے کہ پنجاب مین اسی مثل کا ترجمہ یہ ہے (کندھان نون بھی کن ہوندے نے)

آہستہ ولابستہ بقول صاحب شمس آہ کشیدن از زندہ - دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و ہیچ متحقق نشد کہ لابستہ چہ باشد و از این معنی چہ تعلق دارد و نہ آہستہ را با این معنی تعلقی است و نہ آہستن و لابستن ہمصدر یست کہ این را با او متعلق کنیم - اگر این را بحال خود گذاریم - بدل مہل توان گرفت ہمچو تال مال و تار مار و شب تب صاحب قواعد فارسی گوید کہ این تابع مہمل است حالا بر واو عطف نظر کنیم کہ درمیان آہستہ و لابستہ باشد مخفی مباد کہ فارسیان گاہی درمیان تال مال و تار مار ہم واو عطف را می آرند کذا فی بحر العجم پس اگر آہستہ و لابستہ را بدل مہمل گیریم بمعنی آہستہ باشد واللہ اعلم (اردو) دیکھو آہستہ۔

آہ سحر استعمال - باضافت ہای ہوز

آہ سحرگاہی آہی کہ مصیبت زدگان در وقت سحر کشند گویند کہ ہمہ شب چون بہ بیخوابی گذرد و آثار صبح ظاہر شود ہمین یک ساعت است کہ خفتگان از خود بیخبر باشند و بخواب گران مدہوش - اہل دعا و استدعا این ساعت تنہائی را غنیمت شمارند و دست بدرگاہ مجیب الدعوات بردارند و آہ خالص از پردۂ قلب

(۱۲۶۱)

بیرون می آرند (صائب ؎) تراکسی کہ باد
سحر نخواستہ است ؛ زنخل زندگی خویش
ہنوز است ؛ (ولہ ؎) علم نصرت ما آہ سحرگاہی
ما ؛ مہر خاموشی ما چتر شہنشاہی ما ؛ (اردو) میر
نے (آہ نیم شب) کا ذکر کیا ہے ۔ فرماتے ہین کہ
وہ آہ جو آدھی رات کو دردمند کے دل سے
نکلے یہ وقت زیادہ قبولیت دعا کا ہے ہم
کہتے ہین کہ آہ سحر اور آہ سحرگاہی بھی کہ سکتے
ہین (مومن ؎) ہوے بیخواب آہ نیم شب
سے تو لگے کہنے ؛ کہ سوتون کو جگا دیتے ہو ہم کیا
کیا قیامت ہو ؛

آہ سر برآوردن (مصدر اصطلاحی) کنایہ
باشد از برآمدن آہ (ظہوری ؎) لخت جگر
ارمست غرور است برآتش ؛ آہم کہ برآورد
سری دود کباب است (اردو) آہ نکلنا ۔

آہ سرد استعمال ۔ باضافت ہای ہوز ۔
بقول صاحب بحر آہی کہ بخوف افشای راز
عسب دلخواہ بآواز بلند بگرمی جوش دل کشیدہ
نشود و بہ تنفس تند برآید (ہکذا فی الغیاث والا
(صائب ؎) عاشق ناکام از دلدار دور افتادہ
است ؛ آہ سرد و چہرۂ روشن براین معنی گواہ
(جامی ؎) باہ سرد خود خوشباش جامی ؛
کزین دے بر دمد آخر بہاری ؛ (اردو) آہ
سرد ۔ بقول امیر ٹھنڈی سانس (وزیر ؎)
مین نے جو آہ سرد بھری اس نے ہنس دیا ؛
گل کی کلی نسیم سحر سے چٹک گئی ؛

آہ سرد دادن (مصدر اصطلاحی) بمعنی آہ
برآمدن باشد (ظہوری ؎) آہم بود داغ گریہ
سرد داد ؛ در دل ہوس اثر بشتم ؛ (اردو) اگر
امیر نے آہ سرکرنا بمعنی آہ بھرنا لکھا ہے لیکن اس
مصدر فارسی کا حقیقی ترجمہ آہ نکلنا ہے ۔

آہ سرد از جگر برآوردن استعمال ۔ بیرون
آوردن آہ سرد باشد از جگر ۔ تعریف (آہ سرد
گذشت (صائب ؎) دلم چو برگ خزان دیدہ

بازمی لرزد ؛ کہ آہ سرد گراز جگر برآوردہ است ؛ (اردو) آہ سرد جگر سے نکالنا۔

آہ سرزدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار بمعنی آہ زدن مؤلف گوید کہ آمدن آہ باشد مرادف (آہ سرد ادن) (مبدع شیرازی ۵) دوش سرزد بی خبر آہی بلندی از دلم ؛ نہ فلک را سوخت بالا تر نمیدانم چہ شد ؛ بندے از کلام بیدل ہم بدست آمدہ (۵) ہیچ آہی سرنزد کز ما گدازی گل نکرد ؛ ہمچو دل از آب گردیدن خبر داریم ما ؛ (اردو) آہ نکلنا۔ دیکھو آہ سرد ادن۔

(۱) آہ سوختن (استعمال) (۱) آتش گرفتن **(۲) آہ سوختہ** وسوختن آہ و (۲) آہی کہ سوختہ شود (ظہوری ۵) ز آہ سوختگان تو آہ می سوزد ؛ براہ گرم روان تو راہ می سوزد ؛ (ولہ ۵) ز چشم نم زدہ اشکی بر اشک افشردند ؛ ز آہ سوختہ آہی بآہ پیوستند ؛ (اردو) (۱) آہ کا جلجانا۔ (۲) جلی ہوئی آہ۔

آہ شدن آرزو (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی بذیل لفظ آہ (آہ شدن) را ذکر کردہ از معنی ساکت و از حزین اصفہانی سند آوردہ (۵) با دو امان دلم بال ہمندی سوخت ؛ آہ حسرت شدم ز سینۂ سوزان رفتم ؛ مؤلف گوید کہ آہ شدن کسی بمعنی آہ قرار یافتن آنکس باشد پس خود را آہ قرار دادن ادعای شاعر است کہ از ملحقات آہ تعلق ندارد اما د آہ شدن آرزو) کنایہ باشد از ناکامی۔ زیرا کہ (آرزو برآمدن) بکام رسیدن و کامیاب شدن است و (برآمدن آہ) کامیاب نمی کند پس (آہ شدن آرزو) چیزیکہ آرزو را بناکامی برآرد چنانکہ صاحب گوید (۵) آرزو در دل غمدیدۂ ما آہ شود ؛ رگ خامی بر دازعود برون مجمر ما ؛ (اردو) آرزو آہ بنکر نکلنا۔ یعنی آرزو خاک میں مل جانا

آہ شرر فشان استعمال۔ باضافت باہر

کنایہ از آہ آتشین است کہ شرر نشان صفت آہ باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) چہ شکلست شب ہجر راہ دشت بلا ۔ پر و شنائی آہ شرر فشان رفتن ۔ (اردو) دیکھو صفات اردو متعلق بہ لفظ آہ کا نمبر (۳۶) جس پر اسکی سند ہے

آہ شکستن بر لب (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بلند نہ شدن آہ چنانکہ خرین اصفہانی گوید (ے) صد جا شکن طرۂ آشفتہ دلی ہاست ۔ آہی کہ مرا بر لب اظہار شکستہ ۔ (اردو) آہ لب ہی پر رہ جانا ۔ بلند نہ ہونا ۔ (۹۸۹)

آہ شنیدن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ یعنی رسیدن آواز آہ در گوش است (فغانی شیرازی ے) ہر کہ بشنید آہ سردم در دلش پیکان شست ۔ و انکہ دید آن چشم خونبار ز جانش نالہ خاست ۔ (اردو) آہ کی آواز سننا ۔ آہ سننا ۔

آہ صبح پوش (اصطلاح) باضافت (۹۹۰)

ہای ہوز آہی کہ صبح را پوشیدہ کند یعنی از دود و دش صبح روشن نشود چنانکہ ظہوری گوید (ے) عجب کہ راہ تواند بروز برد شبم ۔ بشام ہجر ز بس آہ صبح پوش کشم ۔ (اردو) وہ آہ جس کا دھواں صبح کو روشن نہ ہونے دے

آہ علم زدن بر چرخ (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بسیار بلند شدن آہ تا بفلک رسیدنش چنانکہ ظہوری گوید (ے) بفرونی مباد آہ علم ۔ آہ بر چرخ اگر علم زند ۔ (اردو) آہ فلک پر پہنچنا ۔ دیکھو صفات آہ جس میں آہ فلک پیما آہ فلک فرسا ۔ کا ذکر ہے ۔ محاورۂ اردو میں علم آہ بھی مستعمل ہے دیکھو آہ کے تشبیہات آہ کا جھنڈا فلک پر گڑنا ۔ کہ سکتے ہیں ۔ (۹۹۱)

آہ عنبرین (اصطلاح) بقول صاحب بحر و تؤید آہ دردناک است (خاقانی ے) بس اشک شکرین کہ فرو بارم از نیاز ۔ بس آہ عنبرین کہ بعد ابر آورم ۔ لب را خط زاہ عنبر کنم

چنانکہ ؎ رخ را وضو باشک مصفّا برآورم ؎ مؤلّف گوید کہ استعمال (آہ برآوردن) اگذشت و ازین سند (آہ عنبرین برآوردن) پیدا میشود کہ متعلق ازہمان استعمال باشد مخفی مباد کہ آہ دردناک بردل نزدیکان اثر سازد و در قریبان آہ کنندہ تہلکہ پیدا می کند ہمین سبب کہ فارسیان این را آہ عنبرین گویند یعنی چنانکہ بوی عنبر از وجود او اہل محفل را خبر می دہد ہمین سان آہ دردناک اہل محفل را بسوے آہ کنندہ متوجہ می گرداند- و این اثر درواست (اردو) آہ دردناک (آہ درد آمیز دیکھو نمبر ۲۵ صفات آہ جس پر اس کی سند ہے)۔

آہ فتادن در رقص (مصدر اصطلاحی) (۹۹۲) ادّعای شاعر ست مراد از برآمدن آہ است چنانکہ ظہوری گوید (ے) از جرعہ فشانی غم تو ؎ مستانہ فتادہ آہ در رقص ؎ (اردو) آہ نکلنا آہ کا وجد کرنا۔

آہ فرونشاندن (مصدر اصطلاحی) (۹۹۳) بند کردن آہ باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) آہ درونہ تاب ظہوری فرونشاند ؎ کز جوش سینہ پنجت ہوس ہای خام من ؎ (اردو) آہ بند کرنا۔

آہ فلک پیما کشیدن (اصطلاح) (۹۹۴) کنایہ از آہ بلند تر کردن باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) ای خوشا کز چشم تر دریا کشم ؎ گر کشم آہی فلک پیما کشم ؎ (اردو) صفات آہ کے نمبر (۴۷) پر آہ فلک پیما کا ذکر ہوا ہے اور آہ کھینچنا بھی آیا ہے (دیکھو آہ کشیدن پس آہ فلک پیما کھینچنا یا آہ بلند کھینچنا کہہ سکتے ہین۔

آہک صاحب رشیدی و بہار گوید کہ بالمد والقصر- چونہ- زیرا کہ چون آب بران پاشند بخاری مانند آہ از آن برخیزد- صاحبان سروری و مؤیّد و شمس ہم ذکر این کردہ اند

صاحب محیط فرماید کہ اسم فارسی است دگچ نیز گویند مؤلف گوید کہ چون آہک را با ریگ بسایند مرکب آن گچ است و مجرد آہک گچ نباشد تحقیق کاملش بجای خود آید الحاصل بقول محیط آہک خاکستر اجرام حجریہ و خذفیہ و صدفیہ و حلزونیہ و پوست بیضہ باشد و مراد از خاکستر در اینجا کلس است زیرا کہ از اجسام محترقہ آنچہ رطوبت آن با آتش فانی گردد اگر جسم مشتعل باشد آنرا رماد گویند والا کلس نامند و شک نیست کہ احجار و آنچہ شبیہ بدان باشد چون بسوزند مشتعل نشود بخلاف چوب و مانند آن و بہترین آن از سنگ مرمر باشد بالجملہ آب ندیدہ گرم و خشک در چہارم و گویند گرم در آخر اول و خشک در آخر دوم و آن محرق لذاع است بہترین مصلح این خطمی مطبوخ در روغن بادام در روغن دیودار است (اردو) چونا۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر۔ آہک۔ کلس صاحب ساطع نے (چونا) کو زبان سنسکرت کا لفظ کہا ہے شکسپیر نے بھی اسکی تصدیق کی ہے۔

آہ کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ یعنی آہ کشیدن باشد (فغانی شیرازی ؎) از گریہ سوختیم و تو آہی نمیکنی ؎ در آب و آتشیم و نگاہی نمیکنی ؎ (جاہی اصفہانی ع) پیش کسی زدست تو آہی نمی کنم ؎ (صائب ؎) خدا بلطف کند چارۂ دل صائب ؎ کہ مبتلاست بدردیکہ آہ نتوان کرد ؎ (ظہوری ؎) دوش دل آہ بے حجاب نکرد ؎ نامہ سیاہ تاب نکرد ؎ (اردو) آہ کرنا بقول امیر آہ منہ سے نکالنا۔ کراہنا (وزیر ؎) جو دیکھے سرو تو ای گل ہوا مجھے ثابت ؎ ترے فراق مین گلشن بھی آہ کرتے ہین ؎

آہ کش استعمال۔ بقول بہار مرادف آہ کردن مؤلف گوید کہ آہ کشیدن یعنی آہ کردن می آید

و این متعلق بہمان مصدر است کہ آمر کشیدن بعد اسمی آمدہ افادہ معنی فاعل کردہ است و بس (ظہوری ؎) خطاب تو مستغنی اے ماہ و ش مرا نام بیچارہ و آہ کش ؛ (اردو) آہ کرنیوالا

آہ کشادن از دل (مصدر اصطلاحی) بہار آہ کشادن را بمعنی آہ زدن نوشتہ (بابا فغانی ؎) حذر از شکایت من کہ بود تمام آتش ز دل گرفتہ آہی کہ بنیم شب کشایم ؛ مؤلف گوید کہ مصدر کشادن می خواہد کہ (از دل) را ہم

داخل مصدر کنیم۔ (اردو) آہ دل سے نکالنا

آہ کشیدن استعمال۔ بقول بہار بمعنی آہ زدن (ظہوری ؎) آنقدر بے رخ تو آہ کشم پنہ کہ بروز سیاہ برخیزم ؛ (صائب ؎) می کشد ہر کس کہ آہی ما پریشان می شویم ؛ بید مجنون از نسیمی ہر طرف مائل شود ؛ (ارسلان ؎) ہر کجا آہ کشد عاشق دل سوختہ ؛ تا دم حشر رود دود بر افلاک آنجا ؛ (اردو) آہ کھینچنا بقول امیر آہ کرنا (نصیر ؎) تاب کیا ہے جو تجھ اور نظر سے دیکھے ؛ کھینچکر آہ کروں چشم قمر میں تنکا ؛

آہیکیدن صاحب موارد گوید کہ بمعنی کشیدن و حاصل بالمصدر این آہیک بمعنی کشش و ہمین باشد امر حاضرش بمعنی بکش دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد صاحب نوادر آہیک را اسم فاعل و امر مصدر آہیکیدن گوید و ما تحقیق این بجایش کنیم بخیال بعض آہیکیدن مخفف آہیکیدن باشد ہمچو آہختن کہ مخفف آہیختن است۔ مخفی مباد کہ بخیال ما خذ این مصدر ہم لفظ آہ باشد (کیا) بکسر اوّل و بالف کشیدہ بمعنی دہان و نیز بمعنی صاحب و خداوند۔ کذا فی البرہان پس (آہ کیا) بقلب اضافت بمعنی صاحب آہ باشد و (دن) علامت مصدر الف کیا را حذف کردند آہیکیدن شد کہ بمعنی (صاحب آہ شدن) یعنی آہ کشیدن باشد و مجاز آن مطلق کشیدن استعمال این نظر نیامدہ (اردو) آہ کرنا۔ کھینچنا۔

آہ گذشتن از چرخ (مصدر اصطلاحی) کنایہ از بلند تر شدن آہ باشد (علمی کاشی ؎) اگرچہ چرخ نالد زدرد ہجر ولی ۔ز چرخ می گذرد بتیو آہ و زاری ما ۔ صاحب آصفی ہمین سند را بر (آہ گذشتن) آوردہ بخیال ما (آہ گذشتن از چرخ) نباشد (اردو) آہ بلند ہونا۔ آسمان تک جانا

آہِ گرم استعمال - باضافت ہای ہوز مقابل آہ سرد یعنی آہیکہ دلخواہ با آواز بلند بگرمی جوش دل کشیدہ شود (صائب ؎) آہ گرمی میکند افلاک را زیر و زبر ۔ آنچنان کز خط کشیدن صفحہ باطل شود ۔ (ظہوری ؎) آہ گرمم می فشاند ہر کجا تخم شرر ۔ از نم خواب داغم برق زاری میکشد (جامی ؎) چو برق از آہ گرم آتش فروزی چو شمع از سوز دل شب زندہ داری (اردو) آہ گرم - دیکھو صفات آہ کا نمبر ۵۳۔

(۹۹۵)

آہ گریہ آلود استعمال - باضافت ہای ہوز آہی کہ با گریہ برآید چنانکہ صائب گوید (؎) اگرچہ گریہ خراب است (اردو) دیکھو آہ گرم۔

(۹۹۶)

ابر بہاران گردد آہ گریہ آلودم ۔ بجای دانہ فریاد از دل ہر دانہ برخیزد (اردو) آہ گریہ آلود اردو میں کہہ سکتے ہیں یعنی وہ آہ جو گریہ کے ساتھ ہو۔

آہ گسستن استعمال - بقول بہار معروف مؤلف گوید کہ گسستن بضم اول و بکسر و فتح ثانی بمعنی جدا کردن و شکستن آمدہ کذا فی بحر العجم و بقول صاحب نوادر از ہم جدا شدن ہم پس آہ گسستن بمعنی جدا شدن آہ از لب و قطع سلسلہ اش یعنی بند شدن آن باشد چنانکہ ظہوری گوید (؎) نگسلد آہ چہ در خواب و چہ در بیداری کردہ پیوند بامذوہ رگ و ریشۂ ما ۔ (اردو) آہ بند ہونا۔

(۹۹۷)

آہ گسیختن استعمال - مرادف آہ گسستن باشد چنانکہ ظہوری گوید (؎) نگسیختہ ایم نفسم اگرچہ گسستہ است ۔ نم در جگرم نیست دل از

(۹۹۸)

آہ گم کردن استعمال۔ کنایہ باشد از ضبط کردن آہ چنانکہ ظہوری گوید (ص) بصد تدبیر نتوان آہ گم کرد ۔ چہ حاجت منت دربہر کشیدن (اردو) ضبط آہ کرنا۔

آہِ مظلوم استعمال۔ باضافت ہای ہوز بقول صاحب اند معروف و فرماید کہ آتشین مار۔ تیر تظلم۔ دم شبخوابی۔ دم نیم سوز۔ دود جگر دود دل۔ از مترادفات این است مؤلف گوید کہ آہی کہ از دل مظلومان برآید۔ انچہ صاحب اند ہرشش مرادفات را ذکر کردہ است ہریک ازان مرادف آہ باشد بر سبیل کنایہ نہ آہ مظلوم ما می گوئیم کہ بر آتشین مار بیان کردہ ایم کہ کنایہ از آہ گرم است و تحقیق بالقی بجای خودش آید (از سعدی شیرازی ص) بترس از آہ مظلومان کہ ہنگام دعا کردن ۔ اجابت از درحق بہر استقبال می آید (اردو) آہ مظلوم۔ مظلوم کی آہ۔

آہمند استعمال۔ بقول صاحب برہان بفتح میم و سکون نون و دال ابجد (۱) کسی را گویند کہ دروغ گوید تا مردم را فریب دہد و بقول صاحب جامع بروزن نازخند۔ دروغ گو بکثرت فریب و بقول سروری (۲) متاسف واندوہناک ہم (حکیم اسدی ص) کفش دوختی گر بدی آہمند ۔ وگر راست بودی نکردی گزند (ناصرخسرو ص) فرہمند بدکنش ہرگز مرو ۔ تا نگردی دردمند و آہمند ۔ فرماید کہ در شعر دوم معنی ترکیبی آہ مند۔ دارندہ آہ باشد کہ متاسف واندوہناک آہ بسیار کشد صاحب جہانگیری بر معنی اوّل ہمزبان بہار و از صاحب فرہنگ منظوم سند آوردہ (ص) آذرخش صاعقہ بدی آسیب ۔ آہمندان دروغ گو بفریب ۔ صاحب رشیدی ذکر ہر دو معنی کند صاحب شمس گوید کہ آہمند آہ و نالہ و بمعنی دروغ گو نیز آمدہ۔ ما می گوئیم کہ در معنی اوّلش تسامح بیان است بقول بہار دروغگو و بدین معنی

ظاہر است بدل آسمند است بر قیاس آماس و آماہ کہ ترجمہ ورم باشد۔ و نیز صاحب آہ و ناہ و صاحب انند ہمزبانش۔ سامی گوئیم کہ معنی دوم حقیقی است یعنی دارندہ آہ انچہ بعض صاحبان تحقیق منیش تاسف و اندوہناک و دارندہ نالہ نوشتہ اند مجاز باشد و معنی اوّل ہم من وجہٍ حقیقی است یعنی کسیکہ آہ حقیقی بر زبان ندارد بلکہ بہ تصنع آہ آہ گوید و مجاز ازین دروغگو باشد (اردو) (تصنّع سے آہ کرنے والا۔ جھوٹا نوحہ گر (۲) آہ کرنے والا۔

آہن بقول صاحبان برہان و جامع و شمس و جہانگیری بفتح ثالث و سکون نون (۱) معروف است (۲) شمشیر و تیغ را نیز آہن گویند۔ صاحب رشیدی بر معروف قانع و صاحب ناصری بر معنی دوم صاحب انند و بہار گویدکہ ترجمۂ حدید است و این دو قسم بود قسم اوّل پولاد و قسم دوم آہن تیرہ مغز زنگار خوردہ و ناب از صفات اوست و (۲) تیغ (۳) زنجیر کہ بر پای مجرمان نہند و این مجاز است (مسعود سعد ۵۱) ماہمہ آدمیم لیک از ماہ آن گرامی تر است کو دانا ست ؎ ہمہ آہن ز جنس یکدگر است ؎ کہ ہمہ از میانۂ خار است ؎ نعل اسپان شد انچہ ریم آہن ؎ تیغ شاہان شد انچہ روئینہ است ؎ (نظامی ۵۲) کسی را کہ جانش بآہن گزم ؎ بسی جاہا در سکاہن زدم ؎ (ولہ ۵۳) سخنہای بدش تعلیم کردند ؎ بزر و عدہ بآہن بیم کردند ؎ (جامی ۵۴) در وصف خطش جامی آہن سخن نو کرد ؎ ذوق دگر است آری اشعار مجدد را ؎ (میر خسرو ۵۵) نخستش آہنی بر پا نہادند ؎ ز گوہر بند بر دریا نہادند ؎ مخفی مبادکہ صاحبان تحقیق معنی اوّل را بر لفظ معروف حوالہ کردہ اند ما می خواہیم صراحتش کنیم۔ صاحب محیط فرماید کہ این از جملۂ فلزات است و اجناس کلیہ آن دو نوع می باشد یعنی نرومادہ۔ نر آن کہ صلب است فولاد و مادہ

آن کہ زرم است آہن واین را در مداوات دخل بسیار است چنانچہ مداوا می کنند نفس جرم وبرادہ و توبال وخبث وزنگار وزنگ آن (الخ) آنچہ صاحبان لغت بر معنی دوم تیغ را مخصوص کردہ اند درست نباشد بلکہ سلاح آہنی باشد صراحت این بر آہن پوشیدن می آید بالجملہ آہن گرم وخشک در دوم است وگویند خشک در سوم صاحبان لغت فرس بالاتفاق این را لفظ فارسی زبان گویند ونکسپیر کہ محقق معتبر است ہم این را فارسی گوید (اردو) (۱) آہن بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل - مذکر - لوہا - (اسیر ؎) کیوں نہ سمجھیں سخت دل آتش مزاجی کو فروغ ؛ آگ میں پڑکر طلای سرخ آہن ہوگیا ؛ (آتش ؎) زرہ جس دن سے ای قاتل گلے میں تونے ڈالی ہے ؛ طلا و نقرہ کو اک رشک ہے اقبال آہن پر ؛ ہم کہتے ہیں کہ فولاد آہن کی ایک قسم ہے جس کا بیان (آہن جرب) پر آویگا - (۲) سلاح - بقول اصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل - اسم مذکر - آلہ جنگ - لڑنے کے ہتیار (۳) بیڑی - مونث -

آہن آشیان | اصطلاح - بقول صاحب بحر انگشت دان خیاطان باشد - مؤلف گوید کہ ہمان (آشیان آہنی) کہ گذشت (اردو) دیکھو آشیان آہنی -

آہن از موم برکشیدن | (مصدر اصطلاحی) کار عجیب وغریب کردن - مراد از (آب از آتش برآوردن) کہ گذشت (ظہوری ؎) ناتوان

مورم مبین از شرزہ شیرانم شمر ؛ بخت ستم گاہ عمد از موم آہن برکشد (اردو) دیکھو (آب از آتش برآوردن)

آہِ ناسرہ | (اصطلاح) آہ مصنوعی باشد کہ از دل نہ برآید وصرف از زبان آہ آہ کنند (ظہوری ؎) گر آہ ناسرہ باشد نفس نمی گیرد ؛ شدیم صیرفی غم زبسکہ غم دیدیم

صیرفی بالفتح لغت عربی است بمعنی صرّاف
کہ درم و دینار را گردانیدہ سرہ را از ناسرہ و
یا بد کند افی المنتخب والغیاث (اردو)
مصنوعی آہ۔

آہن افتادن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت وحوالہ بسوی مثلے
کند یعنی (آہن بدکیش افتادہ) کہ بجای خود
می آید مؤلّف گوید کہ آہن افتادن بی آب
شدن آنست (اردو) لوہے کی آب جاتی رہنا

آہن افسردہ (اصطلاح) بقول صاحب
بحر عجم باضافت نون تیغ و کارد زنگ بستہ و کند شدہ
باشد صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ ذکر این
کردہ مخفی مبادکہ آہن بمعنی شمشیر بجایش گذشت
(اردو) زنگ آلود۔ زنگ آلودہ۔ زنگ
خوردہ۔ ہتیار (مذکر) چھری۔ مورچہ لگی ہوئی تلوار
یا چھری (مونث)

آہن افسردہ کوفتن (مصدر اصطلاحی) باضافت

نون اوّل بقول بہار و صاحب انند کنایہ از امر لغو
و بیفائدہ کردن است (شیخ شیرازی) آہن
افسردہ می کوبد کہ جہد ۔ باقضای آسمانی
میکند ۔ مؤلّف گوید کہ آہن کوفتن برای
آبدار ایش و ساختن چیزہا از وست از کوفتن
مقصود حاصل نمیشود تا آنکہ اوّل گرمش کنند
اگر بدون آن کوبند ہیچ فائدہ حاصل نمیشود
نہ بطول می گراید و نہ پہن شود و نہ آبی پیدا
کند از ینجاست کہ (آہن افسردہ و سرد کوفتن)
را فارسیان کار لغو کردن گرفتہ اند (اردو)
ہوا مٹھی مین بند کرنا۔ بقول آصفیہ محنت
بی فائدہ اور مشقّت لاحاصل کرنا (معروف
ہے) قید سے دہر کے آزاد ہین وارستہ مزاج
کرسکے کون بھلا بند ہوا مٹھی مین۔

آہن انداختن استعمال۔ بقول بہار
(۱) کنایہ باشد از دور کردن بند و زنجیر۔ (بصلہ
از و ۳) کنایہ از نہادن آن بصلہ در نظامی

(۵) شہ ردمیان را برخویش خواند ۔ نثر او را
ترجا یگاہی نشاند ۔ زپا دزسر آہن انداختش ۔
زمسوج زرخلعتی ساختش ۔ مؤلف گوید
کہ لصلۂ برہم برای نہادن زنجیر ہند این از کلام
میر خسرو برلفظ آہن گذشت (اردو) (۱) ہیڑی
کاٹنا (۲) بیڑی ڈالنا۔

آہن باآہن نرم توان کرد (مثل) صاحب
محبوب الامثال ذکر این کردہ۔ مؤلف گوید
کہ فارسیان این مثل بجائے زنند کہ بمقابلۂ پہلوانے
پہلوانی در آید یا برای کاری مشکل مشکل پسندی
را مقرر کنند و در دیگر ہم چنین مواقع صاحبان
امثال ذکر این نکردہ اند (اردو) لوہے کو لوہا
مانتا ہے" آگ کو آگ مارتی ہے" ان دونوں
اردو کہاوتوں کا ذکر صاحب محبوب الامثال
نے کیا ہے۔ امیر نے دوسری کہاوت پر
فرمایا ہے کہ شریر شریر ہی سے دبتا ہے فقرہ
(امیر) شہدے کے ساتھ شہد ہ پن ہی چاہیے"

آگ کو آگ ہی مارتی ہے" صاحب آصفیہ
نے (جیسے کو تیسا) پر لکھا ہے کہ ہر فرعونے
راموسیٰ"

آہنِ بدکیش افتادہ (مثل) بہار گوید
کہ در مجمع التماثیل آوردہ کہ چون کسی را ہمانش بناگاہ
برسد و از خساست بلطائف الحیل خواہد کہ
از پیش او برگردد آنجا این مثل میزنند و مراد آن
باشد کہ خسیس و فرومایہ است (الخ صاحبان امثال
ازین سند ساکت مؤلف گوید کہ مصدر را آہن
افتادن) بجای خود گذشت و معنی آن بی آب
شدن آہن است پس این مثل از ہمان مصدر
صورت گرفتہ است یعنی (این بدکیش بے جوہر
است (اردو) کمینہ ہے۔ کم ظرف ہے۔
صاحب آصفیہ نے ایک کہاوت کا ذکر
کیا ہے جو قریب قریب اسی مثل فارسی کا
ترجمہ ہے" کمینہ سے خدا کام نہ ڈالے"
یعنی بد اصل اور کم ذات سے خدا پالا نہ ڈالے

(بیتاب ۵) مین کیا جفا نہ اٹھائی فلک کی
کینے سے ؛ کسی کو کام نہ ڈالے خدا کمینے سے ؛

اگرچہ ہم نے اس شعر کو فرہنگ آصفیہ سے نقل کیا ہے لیکن (مینے) کے عوض (مین) کا استعمال قابل غور ہے۔

آہن بُر (اصطلاح) بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بضم بای ابجد و سکون رای مہملہ و دو نقب زن را گویند مخفی مباد کہ بُر امر است از مصدر بریدن و بعد لفظ آہن آمدہ بقاعدۂ فارسیان افادۂ معنی فاعل کند پس آہن بُر بمعنی برندہ آہن است نقب زن چابکدست دیوار رنگی و آہنی را ہم سوراخ کند بدین وجہ آنرا آہن بُر گفتند کہ کنایہ از نقب زن باشد (اردو) نقب زن بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - اسم مذکر - دیوار مین گھٹا پھوڑ کر چوری کرنے والا - سرنگ لگانے والا -

آہن بر پا نہادن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از زنجیر در پای کسی کردن سند این از کلام ناصر خسرو بر لفظ آہن گذشت (اردو) پاؤن مین بیڑی ڈالنا -

آہن پختہ استعمال - باضافت نون - آہنی کہ تابش داوہ باشند - ضد آہن خام کہ می آید سند این از کلام ناصر علی ہمانجا باشد (اردو) گرم کیا ہوا لوہا - آبدار لوہا - مذکر -

آہن پوشیدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار (۱) کنایہ از سلاح پوشیدن صاحب انند و آصفی ہم ذکر این کردہ مخفی مباد کہ آہن بتحقیق ما بمعنی سلاح آمدہ چنانکہ بر لفظ آہن گذشت (میر معزی ۵) در شخص من نگاہی چون تار پرنیان ؛ آہن بپوش و بر بر چون پرنیان خویش مخفی مباد کہ سلاح لغت عربی است بقول صاحب منتخب بالکسر ساز و آلت حرب یا آنچہ تیز و برندہ باشد مانند شمشیر و جز آن (الخ) بخیال ما در زرہ و سلاح داخل است (۲) بتحقیق ما در محاورۂ

معاصرین عجم آہن پوش مرکب بحری جنگی را گویند (اردو) (۱) سلاح باندھنا - ہتیار باندھنا زرہ پہنا - واضح ہو کہ عربی مین زرہ لفظ سلاح مین داخل ہے اور اردو مین سلاح بقول آصفیہ آہن پوش بھی کہتے ہین -	(عربی) (اسم مذکر) آلۂ جنگ - لڑنے کے ہتیار (۲) جنگی جہاز - بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل لڑائی کا جہاز - مؤلف کہتا ہے کہ اسکو

آہنج بقول صاحب برہان و پہلوی بفتح ثالث و سکون نون و جیم (۱) بمعنی برکشیدن باشد مطلقاً - صاحب ناصری این را مرادف (آہنگ) قرار دادہ گوید کہ بمعنی کشش و بمعنی کشیدن نیز آمدہ صاحب جہانگیری و جامع ہم این را بمعنی کشیدن نوشتہ سند صاحبان ناصری و جہانگیری از کمال اسمعیل است (ے) بدست راد تو اندر حسام جان آہنج بدان صفت کہ بود در میان بجز ہنگ ؛ تا آین سند را متعلق بہ معنی سوم گیریم (صاحب سروری بحوالۂ ادات الفضلا گوید کہ بمعنی انداختن نیز و صاحب مؤید بحوالۂ شرفنامہ و لسان الشعرا فرماید کہ انداختن است و نیز گوید کہ بقلم صاحب قنیہ در حاشیۂ ملتقط شرفنامہ بمعنی پوشیدہ و در قنیہ بمعنی آہنجیدن کشیدن است پس باید کہ آہنج بمعنی کشیدن باشد - صاحب پہلوی ہم بحوالۂ ادات الفضلا ذکر معنی انداختن کند و صاحب انند در ہمہ معانی نقل نویس صاحب ناصریست مؤلف گوید کہ محققین فرس و ہند برین لفظ چہ مایہ کم التفاتی کردہ اند کہ مشتاقان تحقیق را بدشت پریشانی برده اصح آنست کہ آہنجیدن مصدر یست مرادف آہیختن بمعنی توشیدن - کشیدن - انداختن کہ بیان مکلش بجای خود آید و آہنج حاصل بالمصدر بمعنی نوش کشش و انداز - از محققین متذکرۂ بالا صاحب ناصری کشش را بیان کردہ و بس

مانیدانیم کہ صاحبان برہان و بہلوی و جہانگیری و جامع و مؤید بجہ اصول و بچہ تحقیق
آہنج را بمعنی برکشیدن و کشیدن و انداختن نوشتہ اند۔ عجب است از صاحب موارد کہ
محقق مصادر است و آہنجیدن را ذکر کند و در خانۂ حاصل بالمصدر صفر دارد و عجب تر
از صاحب نوادر کہ مصدر آہنجیدن را ترک کرد و ہمین شعر کمال اسمعیل را کہ بالا مذکور
شد برای آہنجیدن سند آورد و آہنج را در مصرع ثانی آہیخ نوشت (اردو) صاحب
آصفیہ لفظ نوش پر فرماتے ہین کہ نوشیدن کا امر مرکبات مین پینے والا جیسے مے نوش
لیکن حاصل بالمصدر کا تذکرہ نہین فرمایا پس پینا کا حاصل بالمصدر بھی پینا ہوگا۔ کشش
اردو مین مستعمل ہے۔ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مونث کشیدن کا حاصل بالمصدر
بمعنی کشیدگی کہنچاو (امیر ؎) سفر مین مجھ سے کہتی ہے کشش ہر دم مرے دل کی ؎
کہ وہ بھی پوچھتے آتے ہی ہون گے راہ منزل کی ؎ (ڈالنا) کا حاصل بالمصدر بھی (ڈال)
ہے انداز کا استعمال ان معنون مین نہین ہے۔

(۲) آہنج۔ بقول برہان و سروری و رشیدی و مؤید امر بکشیدن ہم یعنی بکش (شمس فخری
از سروری ؎) شہا گر بس قوی باشد حسودت ؎ بشفشار نہنج تدبیرش بر آہنج ؎ شک
نیست کہ آہنج امر است از مصدر آہنجیدن کہ می آید و شامل بر ہمہ معانی آن۔ آما ہے
کہ پیش شدہ است متعلق بمصدر (بر آہنجیدن) است کہ بمعنی (برکشیدن) می آید اگر کلمۂ بر را
زاید گیریم از مصدر آہنجیدن متعلق می شود ولیکن بحالت وجود مصدر (بر آہنجیدن) نباید کہ
این گونہ تاویلات را بکار بریم (اردو) (کہنچنا) سے کہنچ (پینا) سے پی (ڈالنا) سے ڈال

صیغۂ امر حاضر ہے۔

(۳) آہنج۔ بقول برہان وجامع ومؤید بمعنی نوشندہ وکشندہ وآندازندہ کہ فاعل ازکشیدن وبرکشیدن وآنداختن باشد۔ صاحب سروری گوید کہ اسم فاعل ازکشیدن است وسند نظامی پیش کند (ے) شہ عالم آہنج گیتی نورد ۔ درآن خاک یکماہ کرد آبخورد ۔ صاحب رشیدی باتفاق برہان گوید کہ ازینجاست کہ (دود آہنج) دود کش حمام را گویند۔ صاحب نوادر درہمین شعر آہنج را بیای تحتانی چہارم وخای معجمہ آہیخ نوشتہ و (دود آہنج) را ہم (دود آہیخ) آوردہ ما با صاحب سروری اتفاق داریم ودر نسخہ ہای سکندر نامہ درین شعر آہنج۔ بنون چہارم وجیم عربی یافتہ ایم وبرای صاحب نوادر ہمین قدر کافی است کہ او (آہیختن) را بمعنی برکشیدن تیغ وخنجر ومانند آن مخصوص کردہ واین تخصیص متقاضی آنست کہ در مصرع اوّل نظامی آہیخ نباشد۔ قاتل۔ مخفی مبادکہ آنچہ صاحبان تحقیق آہنج را بمعنی نوشندہ وکشندہ وآندازندہ نوشتہ اند وصراحت ہم می کنند کہ فاعل است درست نباشد زیرا کہ بقاعدۂ فارسی صیغۂ امر حاضر افادہ معنی فاعلی ومفعولی درہمان وقت کند کہ بعد اسمی مرکب شود پس مجرد۔ آہنج فاعل نباشد (اردو) اردو میں بھی بقاعدہ فارسی جب صیغۂ امر کسی اسم کے ساتھ مرکب ہوتا ہے تو معنی فاعلی پیدا ہوتے ہیں اور یہ قاعدہ فارسی اور اردو دونوں کے لئے دونوں میں مستعمل ہے جیسے (دل خوش کن باتیں) سمجھ دار۔

(۴) آہنج۔ بقول برہان وناصری بمعنی عزم وارادہ۔ حیف است کہ سندی پیش نشد واز نظر ما ہم نگذشت۔ معلوم میشود کہ این مبدّل آہنگ است وعجبی نیست کہ علمای عرب وعجم این قدر

تصرف بکار بردہ باشند کہ کاف فارسی را با جیم عربی بدل کردند و وجہ تبدیل جزین قیاس غالب واضح نمیشود (اردو) غرم - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل - مذکر قصد - ارادہ - آہنگ - (ناسخ ؎) بعد مرنے کے آج اے ناسخ ؎ غرم ہے سوے کوئے یار اپنا ؎ (امیر ؎) راستی ملزم الفت مین رہی ہمکو پسند ؎ جب کیا قصد کیا شیر کی پیرائی کا ؎ (امیر ؎) شیشون نے ہچکیون کی لگائی ہے ڈاک کیون ؎ مینخانے کو ارادہ ہے کس بادہ خوار کا ؎ (منیر ؎) زندان مین جو بڑھے چلنے کے آہنگ ہوئے ؎ کپڑے بھی ہم سے عازم جنگ ہوئے ؎

(۵) آہنج - بقول برہان بمعنی نخست وابتدا صاحب ناصری فرماید کہ آوازے کہ در اوّل خوانندگی باشد و این از قصد ماخوذ است مؤلّف گوید کہ شک نیست کہ این ہم مبدل آہنگ است چنانکہ ذکرش بمعنی چہارم گذشت و صاحب برہان بر لفظ آہنگ ہمان معنی را بیان کردہ است کہ صاحب ناصری برین لفظ نوشت یعنی آوازی کہ در اوّل خوانندگی وگویندگی برکشند حیف است کہ سند این گیرنیامد (اردو) وہ آواز جو راگ یا سوز شروع کرنے سے پہلے گویّے یا سوز خوان نکالتے ہین - امیر نے لفظ (آ) پر لکھا ہے کہ گویّے یا سوز خوان گلا صاف کرنے یا سُر ملانے یا جمانے یا تان لینے کے وقت اسی (آ) کو بڑھاتے اور کہین تکرار کے ساتھ لاتے ہین -

(۶) آہنج - بقول برہان بمعنی انداز - دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلّف خیال می کند کہ این متعلق بہ معنی اوّل است زیرا کہ با تحقیق معنی اوّل نوشتہ ایم کہ آہنج حاصل بالمصدر آہنجیدن است

وانجیدن یعنی انداختن ہم آمدہ و انداز حاصل بالمصدر انداختن باشد و بس (اردو) دیکھو معنی نمبر (۱)

(۷) آہنج - بقول ناصری یعنی کنار حوض - دیگر کسی ذکر این نکرد اما صاحب برہان بر لفظ آہنگ این معنی ہم نوشتہ و چون آہنج را مبدّل آہنگ گیریم وجہی بنا شد کہ آہنج بمعنی کنار حوض نیاید حیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) حوض کا کنارہ - (مذکّر)

(۸) آہنج - بقول ناصری بمعنی خمیدگی طاق ایوان کہ باصطلاح بنّایان لنکہ گویند - دیگر کسی ذکر این نکرد اما صاحب برہان بر لفظ آہنگ ذکر این معنی ہم کردہ و ظاہر است کہ آہنج مبدّل آہنگ است (اردو) طاق ایوان کا خم (مذکّر)

(۹) آہنج - بقول ناصری بمعنی پوشش و سقفی کہ بہ روش خرپشتہ باشد دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد اما صاحب برہان بر لفظ آہنگ گوید کہ طویلہ و شتر خانہ و پائگاہ باشد - پس آہنج کہ مبدّل آہنگ است بہ ہمین معنی باشد (اردو) طویلہ - شتر خانہ - (مذکّر)

(۱۰) آہنج - بقول صاحب ناصری بمعنی طرز و روش اگرچہ دیگر کسی از اہل لغت بر لفظ آہنج ذکر این نکرد اما بر لفظ آہنگ ذکر این می آید و آہنج مبدّل آہنگ است پس درین معنی ہم مرادف آن باشد (اردو) دیکھو لفظ آب کی چوتھی معنی -

(۱۱) آہنج - بقول ناصری بمعنی صفت - دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) صفت بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل - (مونث) بیان حال - اظہار علامت - کسی چیز کا نشان بیان فضائل (امیر ۵) واعظ تری سمجھ کے بھی قربان جائیے ؎ قرآن میں تو ہو رصفت ہے شراب کی ؎

(۱۲) آہنج - بقول ناصری بمعنی صف مردم وجانوران است وہمین معنی برلفظ آہنگ می آید کہ آہنج مبدّل آنست (اردو) انسانون اور جانورون کی صف (مونّث)

برختم معانی لفظ آہنج این قدر عرض میشود کہ آہنج مرادف ومبدّل آہنگ است کہ می آید وبعض معانی آہنگ ورای این دوازدہ معانی لفظ آہنج ہم باشد کہ بجایش عرض کنیم پس واجبی نباشد کہ ما آہنج را بہ ہمہ معانی آہنگ مرادفش نگوئیم (اردو) دیکھو لفظ (آہنگ)

آہن جامہ (اصطلاح) بقول صاحب بحر عجم آہنے کہ بر صندوق وزین وغیرہ برای استحکام زنند - خان آرزو در چراغ ہدایت از محسن تاثیر سند آوردہ (ے) جذبۂ نسبت بمعنی کم ز مقناطیس نیست ؛ خلعت اندامی صندوق آہن جامہ است ؛ بہار ہم از مرزا عبد الغنی قبول سندی پیش کردہ (ے) کہنہ خود آنکہ در رسالی نمی نخشد نکبس ؛ می کند پرچین باآہن جامہ وامن کعبہ را ؛ (اردو) دکن مین آہن جامہ اون آہنی پٹیون - زنجیرون وغیرہ کو کہتے ہین جو صندوقون دروازون وغیرہ سامان چوبی پر بغرض مضبوطی لگاتے ہین - جس کا تخفیف دکن مین عوام کی زبان پر لفظ انجامہ ہے صاحب آصفیہ اور امیر نے اس کا ذکر نہین کیا -

آہن جان (اصطلاح) بقول صاحب برہان وبحر وناصری باجیم بالف کشیدہ (ا) کنایہ از مرد سخت جان وسختی کش یعنی محنت کش باشد بقول صاحب رشیدی وجہانگیری کنایہ از سختی کش و(۲) دلاور - بہار واننداہم ذکر این کردہ اند (جمال الدین سلمان ے) حلقہ شد پشت من از بار و من آہن جان ؛ ہمچنان در ہوست روی برین ورد ارم ؛ (اردو) سخت جان بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - نہایت جفاکش - مصیبت اور مشقت کو

برداشت کرنیوالا (۲) ولاور بقول آصفیہ (فارسی)	اردو مین مستعمل - بہادر - شجاع - جوانمرد -
آہنجد بقول صاحب برہان بفتح جیم وسکون دال ابجد یعنی بکشد و بنید از وصاحب انند ہنر بانش وصاحب سروری ذکر این بعد الف وفتح ہا وجیم تازی کند (ناصر خسرو ؎) خوب گفتن پیشہ کن با ہر کسی چکین برون آہنجد از دل بیخ کین ۱۲ مامی گوئیم کہ این ہر سہ محققین مصدر آہنجیدن را بیان کردہ اند کہ می آید برہان سہ تا معنیش می آرد وسروری بر دو تا معنی قناعت کند و ما از تحقیق معانیش ہمدر انجا بحث کنیم آما نمیدانیم کہ صاحب برہان آہنجد را چرا بدو معنی مخصوص کند وصاحب سروری چہ وجہ بر یک معنی سکوت می ورزد تحقیق پسندان قانون شناس می دانند کہ این مضارع آہنجیدن باشد پس سببی نباشد کہ ماذکرش را ہیچو اسم جامد کنیم وبمعانی مخصوص در مصدر ومضارع فرقی نہیم (اردو) دیکھو آہنجیدن یہ اس کا مضارع ہے	
آہن جرب استعمال - بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ پولاد را گویند مخفی مباد کہ جرب لغت عربیست صاحب قطر گوید کہ بفتحتین آسمان کواکب دار و نیز سمت آسمان کہ بر آن شمس و قمر دور کنند وجاریہ ملیحہ (الخ) فولاد کہ جوہر دار و مجلّی می باشد فارسیان آنرا آہن جرب گویند پس باید کہ نون را باضافت خوانیم وجرب راکہ در اینجا صفت آہن است بفتحتین	گیریم - اگرچہ لفظ مجرد آہن ہم بر پولاد شامل است چنانکہ بجایش گذشت ولیکن فارسیان این را بصفت خاص برای فولاد مخصوص کردند - دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد (اردو) فولاد بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر - پولاد ایک قسم کے نہایت جوہر دار لوہے کا نام - کھیری اسپات - سکیلا (آتش ؎) سختی ہیچ پاری دل مین ہوا جو درد تو موی ہماری آہ سے فولاد ہوگیا

آہن جُفت اصطلاح - بقول برہان و بحر و ناصری و رشیدی و سروری و شمس بضم جیم و سکون فا و تای قرشت آہنی کہ زمین را بدان شیار کنند صاحب جامع گوید کہ آہن معروف مزارعان است و صاحب جہانگیری صراحت کند کہ آہنی را گویند کہ بر سر قلبہ نصب نمایند و زمین را شیار کنند بقول صاحب مؤید آلت بزرگری کہ کدیوران بدان کشت شدیا رکنند و بہندیش پہال نامند - **مؤلف** گوید کہ آہنیکہ پائین چوب قلبہ جفت شود و پیوندد آہن جفت است ہمین است وجہ تسمیہ آن (اردو) صاحب جامع اللغات فرماتے ہین کہ آہن جفت فارسی مین وہ آلہ آہنی ہے جس سے زمین کھودتے ہین ہندی مین بھالا اور پھاوڑا کہتے ہین اور ہل وغیرہ اوزار زمینداروں کے (انتہی) ہم کہتے ہین کہ محققین زباندان نے بالاتفاق اس لوہے کو آہن جفت کہا ہے جو ہل کے سرے پر جوڑا جاتا ہے جسکو اردو مین پھال کہتے ہین - پھال بقول صاحب آصفیہ (ہندی) اسم مونث وہ لوہے کا نوکدار آلہ جو ہل کے اندر زمین کھودنے کے لئے لگاتے ہین صاحب ساطع نے پھال کو زبان سنسکرت کا لفظ لکھا ہے بروزن خال یعنی آہن قلبہ -

آہن جگر اصطلاح - بقول صاحب رشیدی (۱) یعنی سختی کش و (۲) دلاور - مرادف (آہن جان) کہ گذشت دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد (اردو) دیکھو آہن جان -

آہنجہ بقول برہان و سروری بفتح جیم (۱) پہناکش جولاہگان را گویند و آن چوبیست کہ طول آن موافق عرض جامہ باشد کہ می بافند و بر ہر دو سر آن آہنی نصب کردہ اند و آنرا در وقت بافندگی بر دو کنار جامہ بند کنند و بعضی گویند کہ (۲) ریسمانی باشد کہ جولاہگان در آخر کار بندند و در سقف خانہ بند کنند صاحب برہان گوید

که این را با جیم فارسی گفته اند - صاحب جہانگیری
فرماید که با ہای مفتوح نون زده وجیم مفتوح وہای
مخفی پہناکش جامه که جولاہان دارند (اثیر الدین
اخسیکتی ؎) زتشریف صاحب نگویم که من ؛ بفریاد م
از صاحب مخزنش ؛ تو خود حلّه گیر بر قدّ
حور ؛ به بغداد خلد برین معدنش ؛ به آغاز جبوبل
آہنجه کار ؛ بفرجام ادریس ماکوزنش ؛ صاحبان
ناصری و جامع و شمس و رشیدی و مؤیّد بمعنی
اوّل قانع اما صاحب مؤیّد این قدر صراحت
کند که بہندیش بانه نامند مؤلّف گوید که آہنجه
ماخوذ از آہنج باشد که بمعنی کشش گذشت که ہای
براو زیاده کردند و درین آله نمّائی از ہر دو جانب
کشش موجود است و اصل آہنج آہنگ -

چنانکه بر لفظ آہنج بیان کرده ایم پس آہنجه ہم
مبدّل آہنگه باشد (اردو) (۱) وه لکڑی جو
جلاہون کے کارگے مین دونون جانب
لگائی جاتی ہے جس کا طول اس کپڑے کے
عرض کے مطابق ہوتا ہے جو بُنا جاتا ہے
انھین دو لکڑیون سے تانا قائم ہوتا ہے (۲) وه
رسّی جو نمبر (۱) کے دونون جانب باندھکر
سقف سے تان دیتے ہین چونکه تانا اسی رسی
کی کشش سے قائم رہتا ہی لہذا بعض جلاہے اس رسی
کو بھی تانا کہتے ہین - و حقیقت تانا - تار کا ترجمه ہی یعنی وه
طولانی ڈوریان یا تاگے جو کپڑے کے طول مین قائم کئے جاتے
ہین بانا کا ضد یعنی بانا وه ڈوریان یا تاگے ہین جن کپڑے کی
عرض مین ہوتے ہین جنکو فارسیون نے پود کہا ہی -

آہنجیدن | بقول صاحب برہان بروزن واگردیدن (۱) بمعنی نوشیدن و (۲) کشیدن
و (۳) انداختن است صاحب بحر ہمزبان برہان و فرماید که این کامل التصریف است
و مضارع این (آہنجد) صاحب موارد ہم با ہر سه معنی متّفق و بقول صاحب پہلوی و سروری
کشیدن و انداختن صاحب رشیدی این را مرادف آہنگیدن بمعنی کشیدن نوشته

صاحب مؤید فرماید کہ بمعنی انداختن است و در قنیہ بمعنی کشیدن آمدہ و گوید کہ در حاشیۂ ملتقط سرقنیہ بقلم صاحب قنیہ مرقوم است کہ آہنج بمعنی نوشیدہ ہم آمدہ پس آہنجیدن بمعنی نوشیدن ہم باشد (انتہی) مؤلف گوید کہ این مصدر مبدل آہنگیدن و مرادف باشد بتمام معانی آن و وجہ تبدیل کاف فارسی باجیم عربی ہمان باشد کہ بر لفظ (آہنج) بیان کردہ ایم و دیگر ہر دو معانی مجاز آن (ناصر خسرو ۵۲) خوب گفتن پیشہ کن با ہر کسی ۔ نکین برون آہنجد از دل پیچ نکین ۔ بحثی مفصل بر آہنگیدن کنیم (اردو) (۱) پینا (۲) کھینچنا۔ (۳) ڈالنا۔

آہنجہ بر وزن آہنجہ بجیم عربی بحث این بر معنی دوم آہنجہ گذشت آنچہ فارسیان جیم عربی را بفارسی بدل کردند این تبدیل دوم است زیرا چہ اصل این آہنگہ بود عربی دانان فرس بہ تبدیل کاف فارسی باجیم عربی آہنجہ کردند چنانکہ بر لفظ آہنج بیان کردہ ایم و باز فارسیان این را بجیم فارسی آہنچہ کردند (اردو) دیکھو آہنجہ

آہن خام استعمال۔ باضافت نون آہنی کہ سرد و بی آب و تاب باشد۔ اگر خام ہیم کہ آہن خام را آب دہیم یا در و گداز پیدا کنیم باید کہ او را گرم کنیم۔ اگرچہ فارسیان خام را بمعنی خالص استعمال کردہ اند ولیکن درین جا از آہن خام آہن سرد مراد است چنانکہ ناصر علی گوید (۵) گداز تربیت در طبع بی جوہر نپذیرد در آتش پختہ نتوان ساختن چون آہن خام ش پس آہن پختہ ہمان آہن باشد کہ تابش داد باشند (اردو و) سرد لوہا۔ بے آب لوہا۔

(۱) آہن خاے (اصطلاح) بقول برہان با خای نقطہ دار بر وزن پا بر جاے کنایہ از اسپ سرشخ پر زور باشد صاحب ناصری تائید بر ہان فرماید کہ اسپ پر زور و پر غیرت است بقول صاحب بحر اسپ سرکش

وپرزور وبقول رشیدی وشمس وبہار واندد
جہانگیری اسپ پرزور مؤلف گوید کہ خای
امراست از مصدر خائیدن کہ می آید وبقاعدہ
فارسیان بعد آہن مرکب شدہ افادۂ معنی فاعل
کند پس آہن خای کنایہ از اسپی باشد کہ لجام
آہنین را بچاود وبشکند صاحب آصفی مصدر
(۲) آہن خائیدن را قائم کردہ است
وبسند آن آہن خای را آوردہ - استعمال این
ورای آہن خای از نظر مانگذشت واگر این
مصدر را کنایہ از کار صعب کردن گیریم جادارد
(اردو) (۱) منھ زور - بقول آصفیہ اسم مذکر
سرکش گھوڑا - شوخ گھوڑا - وہ گھوڑا جو لگام
کو نہ مانے - روکے نہ رکے (میر حسن ؎)
نہ خشری نہ کمری نہ شب کوروہ ۔ نہ ہے کہنہ
لنگ اور نہ منھ زوروہ ۔ (ہوس ؎) منھ
زور اسقدر ہے کہ تہمتا نہیں ہوس ۔ روکو ن
سمند عمر رواں کی عنان کیا ۔ (۲) لوہے کے
چنے چبانا - بقول آصفیہ نہایت کٹھن اور سخت
کام کرنا (آتش ؎) یاس وحرمان ہو جو
لوہے کے چنے بھی تو چباؤں ۔ نعمت عشق
کے قابل لب ودندان مانگوں ۔

آہن خود را دام خواستن (مصدر اصطلاحی)

کنایہ باشد از ریزہ ہای بی کار فروختن - در بلاد
عجم رسم است کہ حلوا فروشان بقیمت حلوا عوض
زر نقد آہن ریزہ ہای بی کار قبول می کنند و
مشتریان حلوا پارہ ہای نعل اسپان وغیر ذلک
را بعوض حلوا دادن غنیمت شمارند کہ پول از
دست نمی رود وبعوض ریزہ ہای بیکار حلوا بدست
می آید نخود فروشان دکن ہم این جور معاملت
می کنند پس آہن خود را دام خواستن کنایہ
از ہمین است چنانکہ ظہوری گوید (؎) ہو
یک صبوحی دام خواہم آہن خود را ۔ کہ تا صبح
خزان از بادۂ دوشینہ برجوشم ۔ وہمین قسم
معاملت را فارسیان را آہن کہنہ را بحلوا دادن

ہم گفتہ اند کہ می آید (اردو) پرانا مسالا دیکر سوا خریدکرنا۔ دکن مین کہتے ہین یعنی سوئی اور پوت والیان اپنے مال کی قیمت نقد لینے کے عوض پرانے مسالے کے لینے کو بہتر خیال کرتی ہین اسی طرح (نعل دیکر چنے لینا) بھی کہتے ہین اس فارسی مصدر کا لفظی ترجمہ (بے کار سامان کی قیمت لینا) ہے۔

آہ ندامت | استعمال۔ باضافت ہائے ہوز آہی کہ از ندامت برآید چنانکہ جامی گوید (ع) حالش تب خجالت و آہ ندامت است ؎ ہرگز بود حال کسی این چنین تباہ ؎ (اردو) وہ آہ جو ندامت سے نکلے۔

آہن دل | (اصطلاح) بقول بہار (۱) کنایہ از سخت دل باشد (میر خسرو ع) مرد کہ آہن دل و رویین تن است ؎ نی ز رہش حاجت و نی جوشن است ؎ (صائب ع) صورت اسرافیل باشد مردہ دل سانالہ اش ؎ چہرۂ زرّین او آہن دلان را کیمیاست ؎ مؤلف گوید کہ از سند میر خسرو آہن دل (۲) بمعنی قوی دل و دلاور است نہ سخت دل و از کلام صائب ہم تصدیق قول مایشود ماسندی کہ از کلام ظہوری یافتہ ایم۔ مفید معنی اوّل است ولیکن کنایہ باشد از معشوقان (ع) نازک تنی و سخت دلی بر تو گشتہ ختم ؎ آہن دلان حریر تنان باج می دہند ؎ و سند دیگر آہن دل بر (آہن سر و کوفتن) می آید فارسیان (آہنی دل و سنگدل) سخت دل را گفتہ اند کہ می آید اردو (۱) آہن دل۔ بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل۔ سنگ دل و سخت دل۔ مجازاً ظالم و معشوق کے لئے (۲) دلاور۔ بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل بمعنی بہادر۔ شجاع جوان مرد۔ (سوز ع) نہین کچھ سوز دل سہتا اس آہن دل کی خاطر مین ؎ زبان شمع کی تقریر کو گلگیر کیا سمجھے ؎ (آتش ع) آہن

دلون سے چشم کرم سے ہے خیال خام پ کرتا ہے
سبز نخل کو آب تبر کہان ؛ ۔

آہن دیگ | استعمال ۔ بقول صاحب
انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ دیگ آہنی است
مؤلف گوید کہ نہ آن دیگ کہ در آن چیزی
بہ پزند بلکہ توپ بزرگ کہ بدان گلولہ بر قلعہ اندازند
(اردو) آہنی توپ ۔ توپ (مونث) (برق
ے) بلائے شب ہجر ٹلتی نہیں ؛ قیامت
تلک توپ چلتی نہیں ؛ ۔

آہن ربا | (اصطلاح) بقول صاحب برہان
بضم رای قرشت سنگیست کہ فولاد و آہن را
بجانب خود کشد گویند چون آب سیر و لعاب
دہن ناشتا و خون گوسفند مادہ را بر آن بمالند
جاذبۂ آن بطرف می شود بقول صاحب
بحر مقناطیس و آن سنگیست کہ آہن و فولاد
را بجانب خود کشد و ہندی چمک نامند بضم
جیم فارسی و تشدید میم صاحب ناصری ہم
این را مقناطیس گفتہ و بقول صاحب جامع
سنگیست کہ جذب آہن کند ۔ صاحب شمس
فرماید کہ عرب این را مقناطیس گویند و در
ہند جو مکوچہ گویند و در شرفنامہ است کہ لعاب
روزہ دار و خوی تیس ہمان خاصیت دہد انتہی
و بقول مؤید مقناطیس و نیز ربایندۂ آہن و
امر آن مؤلف گوید کہ تعریف برہان بہتر
از دیگران انچہ صاحب شمس بحوالۂ شرفنامہ
نوشتہ است بہ خیال ما مقصودش ہمان باشد
کہ برہان در آخر بیان ذکرش کردہ و انچہ صاحب
مؤید ربایندۂ آہن را از مقناطیس جدا کردہ است
مقصودش جز این بیش نباشد کہ مقناطیس
مصنوعی ہم ۔ صاحب مؤید کہ در آخر بیان
(امر آن) گفتہ اجمال بیان اوست کہ تحقیق
پندان را بورطۂ غلط اندازد ۔ او میخواہد کہ
وجہ تسمیہ بیان کند (ربا) امر است از ربودن
و چون بعد لفظ (آہن) مرکب شد افادہ معنی

فاعل کرد دیگر ہیچ (صائب ؎) پردۂ خار است
اگر دارد گلی این بوستان ؛ نوش این محنت
سر آہن ربای نشتر است ؛ (ولہ ؎) ہر کہ
پیوندد باہل حق زمردان خداست ؛ آہن پیوستہ
با آہن ربا آہن رباست ؛ (اردو) آہن ربا
بقول امیر (فارسی) مذکر سنگ مقناطیس۔
چمک پتھر۔ وہ پتھر جو لوہے کو اپنی جانب کھینچ لیتا ہے
(نامی ؎) خنجر سفاک کو کیا میری گردن چھوڑ
دے ؛ جو کہ ہو آہن ربا کس طرح آہن چھوڑ
دے ؛ (خلیل ؎) دل اڑکے آپ پھنستا ہے
اللہ رے کشش ؛ آہن ربا کا جذب ہے
زلفوں کے جال مین ؛

آہن رگ | اصطلاح - بقول صاحب
برہان وبحر و رشیدی وجہانگیری بفتح رای
بی نقطہ وسکون کاف فارسی کنایہ از اسپ
صاحب قوت و پرزور باشد صاحب ناصری
گوید کہ اسپ پرزور و قوت و پرغیرت بقول

بہار و انند مرادف آہن خای مؤلف گوید
کہ چنین نباشد زیرا کہ فرق ہر دو از تعریف ہر دو
ظاہر۔ فارسیان آہن رگ اسپ پرزور را
بدین لحاظ گفتند کہ رگ و پی او گویا مثل آہن سخت
است و آہن خای صفت دہان اوست
(اردو) صاحب جامع اللغات نے اسکا
ترجمہ چست و چالاک و قوی کیا ہے ہم کہتے
ہین کہ فارسیون نے آہن رگ قوی اور پرزور
جاندار گھوڑے کو کہا ہے۔

آہن روی | اصطلاح - بقول بہار و انند
بمعنی آہن دل - سندی پیش نشد مؤلف
گوید کہ آہن روی کسی باشد کہ سختی طبیعتش از
قیافۂ او پیدا باشد گویند کہ سیاہ چہرہ عموماً و کسی
کہ حلقۂ چشم او سیاہ باشد خصوصاً سخت دل
باشد و عجبی نیست کہ ہمین است وجہ تسمیۂ آہن دل
واللہ اعلم (اردو) سخت دل - دیکھو آہن دل

آہن ریزی | استعمال - حاصل بالمصدر

(آہن رنگین باشد) و باستعمال معاصرین عجم کارخانہ
کہ دران آہن بقالب می ریزند ذکر این در سفرنامہ
ناصرالدین شاہ قاچار موجود است و صاحب
رہنمای سہولت ہم این را نوشتہ (اردو) وہ
کارخانہ جس مین لوہے کا سامان ڈھالتے ہین

آہن سای استعمال - بقول صاحب
اننند بحوالہ فرہنگ فرنگ سوہان را گویند مؤلف
گوید کہ سای امراست از سایدن و بقاعدہ
فارسیان بعد لفظ آہن مرکب شدہ افادہ معنی
فاعلی کند (اردو) سوہان بقول آصفیہ فارسی
اردو مین مستعمل - مذکر - ریتی - لکڑی یا لوہا صاف
کرنے کا خاردار آلہ (ظفر ؎) ٹوٹتی دست جنون
سے گر نہین زنجیر پا ؛ تو مری قسمت سے کیا سوہان
بھی جاتا رہا ؛ مؤلف کہتا ہے کہ سوہان صرف
لوہے اور لکڑی کے گھسنے اور صاف کرنے سے
مخصوص نہین ہے -

آہن سرد کوفتن (مصدر اصطلاحی)
بقول برہان بکسر نون کنایہ از کاری کہ نتیجہ نداشتہ
باشد و بفعل نیاید - صاحب بحر فرماید کہ کاری
وارادہ کردن کہ نتیجہ نداشتہ باشد و بفعل نیاید
و بقول صاحب ناصری و جہانگیری کنایہ از
کاری کردن کہ فائدہ ندہد و حاصلی نکند (نظامی
؎) گر آہن دل بود نشین و برگرد ؛ خبردہ تا
نگوید آہن سرد ؛ و بقول رشیدی و سروری
کار بیفائدہ کردن - سروری سندی پیش کند
(منہ ؎) چہ خوش داد دیوانہ او را جواب ؛
کہ چون نیست این مملکت مستدام ؛ پدر مدتی
آہن سرد کوفت ؛ تو در بادیہ پیودنی صبح و شام ؛
بہار گوید کہ کنایہ از حرکت لغو و کار بیفائدہ کردن
(فطرت ؎) تا بکی بسجل ما بردم تیغ تو جہد ؛
آہن سرد کسی چند بکوبد بہر بار ؛ (صائب ؎)
در کوفتن آہن سرد است کشادش ؛ در سینہ
ہر سنگ کہ پنہان شرری ہست ؛ مؤلف
گوید کہ این مرادف (آہن افسردہ کوفتن) است

که گذشت و ما حقیقت این را اینجا بیان کرده ایم - و تحقیق ما (۲) بمعنی چقماق زدن هم آمده چنانکه مظهر جانجان آورده (۵) از دل سنگیت آخر آتشی خواهد کشید ؛ آهن سردی که می کوبیم بی تاثیر نیست ؛ بعض محققین معاصر برآنند که درین شعر استعمال این مصدر به معنی حقیقی است (اردو) دیکھو آہن افسردہ کوفتن (۲) چقماق جھاڑنا -

آہنِ سرد می کوبد (مثل) صاحبان امثال فارسی وخزینہ ذکر این بکسر نون کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که این مثل مشتق باشد از مصدر اصطلاحی گذشته فارسیان چون کسی را مصروف کار لغو و بی نتیجه می بینند این مثل را زنند (اردو) اوقات ضائع کرتا ہے ہوا مٹھی مین بند کرتا ہے -

آہنِ سنجر نخورد (مقولہ) باضافت نون صاحب اند ذکر این کرده گوید که ای زخم سگ که سنجر نخورد و بسیاست سنجر نه پیوست و مزاحمت سلاسل نکشید صاحب هفت قلزم هم این را بهمین معنی آورده صاحب مؤید هم بحواله ادات نقل این کرده ما می گوئیم که سنجر بقول برهان پادشاهی بود چون فارسیان کسی را مطلق العنان و غیر محتاط بینند این مقوله بحق او استعمال کنند (اردو) سیاست کا مارا نہین چکھا ہے" کسی غیر محتاط اور مطلق العنان شخص کی نسبت کہ سکتے ہین - دکن مین ایسے ہی مواقع پر کہتے ہین "کوتوالی کا مارا نہین چکھا ہے" "پنچل گوڑے کی ہوا نہین کھائی ہے" چونکہ دارالسلطنت حیدرآباد کا صدر محبس محلہ پنچل گوڑہ مین ہے لہذا یہ مقولہ مخصوص ہے -

آہنِ عصب اصطلاح - بقول بہار و انند مرادف آہن خای - سندی پیش نشد و دیگر کسی ذکر این نکرد - عصب لغت عربیت بفتحتین بمعنی پی و آن چیزیست سفید که حس

وحرکت ومضبوطی اعضا بدان است ودر منتخب
وصراح نوشتہ کہ بمعنی پی ہا (جمع عصبہ) پس معلوم
شد کہ اعصاب جمع الجمع باشد وآہن عصب
(۱) بمعنی کسی کہ اعصاب او مثل آہن قوی باشد
(۲) بقول بہار وانند کنایہ از اسپ قوی وزور
دار مطلقاً سند این بر آہو سرین) می آید۔
(اردو) (۱) قوی اور زوردار جس کے پٹھے
مضبوط ہوں (۲) قوی اور زوردار گھوڑا

آہن کرسی اصطلاح۔ بقول صاحب
ناصری وشمس کنایہ از سندان آہنگری باشد
مؤلف گوید کہ آہن گران آہن را برین
قائم کردہ درست کنند از ینجاست کہ فارسیان
این را آہن کرسی گفتند مخفی مباد کہ کرسی بالضم
لغت عربی است بمعنی تخت کوچک کذا
فی المنتخب فارسیان بترکیب خود استعمال
کردہ اند عجب است کہ صاحبان لغت این
آلہ را بہ آہنگران مخصوص کردہ اند وخیال شان

بر لفظ آہن باشد بخیال ما تخصیص درست
نیست ہمین آلہ برائے سگران وزرگران ہم بکار
می خورد وبر لفظ (آہنین کرسی) بعض محققین
ہم با ما اتفاق دارند کہ می آید۔ (اردو) اہرن
بقول امیر (ہندی) مذکر۔ سندان۔ لوہے
کی ہنائی جس پر لوہا پیٹتے اور سنار سونا چاندی
رکھ کر گھڑتے ہیں۔

آہن کش اصطلاح۔ بقول صاحب
انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ ہمان آہن ربا کہ
گذشت (انتہی) مخفی مباد کہ کش صیغۂ امر است
از مصدر کشیدن وبعد لفظ آہن مرکب شدہ بقاعدۂ
فارسیان افادہ معنی فاعل کرد یعنی کشندۂ آہن
کہ مقناطیس باشد (اردو) دیکھو آہن رُبا

(۱) آہن کہنہ را بجلوا دادن (مصدر
اصطلاحی) یعنی چیزی کہ بکار خود نمی آید آنرا
بکسی دادن وعوض آن از جنس مفید گرفتن
باشد چنانکہ در ایران آہن کہنہ را بدل حلوا

به حلوا فروش می دہند و در دکن ریزہای نعل فرعون را
که بیکار باشد به نخود پزد در عوض قیمت نخود بریان
می دہند و ہم چنین زنان دکن زنان سوزن
ورشته فروش را بالعوض قیمت چیزی که از و
خرید کرده باشند ریزه های زری و زرکش و
زرلفت کهنه می سپرند - ملّا ضیاء الدین طاہر
گوید (۲) دل بآن لعل شکّر آساده ؛ آہن
کهنه را بحلوا داده ؛ صاحب خزینة الامثال ---

(۲) آہن کهنه را بحلوا داده | را مثل قرار داده
از معنی و محلّ استعمال ساکت مؤلّف گوید که
از ہمان مصدر اصطلاحی مشتق باشد که برنمبر (۱)
گذشت و بہار ذکر ----------

(۳) آہن کهنه را بحلوا دہند | کرده فرماید
که ای آہن کهنه را امید ہند و در عوض آن حلوا

برنمبر (۱) گذشت - مؤلّف گوید که ہیچ نمی گوید
که این چه قسم تصرّف ہاست حقیقت ہمانقدر
که ما برنمبر (۱) ذکرش کرده ایم البته این قدر
شنیده ایم که معاصرین زبان دان چون فروشنده
چیزی را بالعوض زر نقد طالب اشیای کهنه می بینند
می گویند که آہن کهنه بحلوا می دہیم - ملّا ضیاء الدین
طاہر صیغهٔ امر از ہمین مصدر بحسب موقع و
ضرورت خود استعمال کرده است امّا این مثل
مخصوص بصیغهٔ امر نیست یا خصوصیت به صیغهٔ
مضارع ندارد چنانکه صاحب خزینه و بہار
نوشته قتّال (اردو) بے کار چیزون کو کسی
نئی چیز کے عوض مین دینا - پرانے نعل دیکر بھونے
چنے لینا - پرانا گوٹا دیکر سامان مطلوب خرید کرنا -

آہنگ بروزن آونگ لغت فرس است و شکسپیر که محقّق ماخذ است بمقابلهٔ این اشاره
فارسی کرده بخیال ما این مرکّب است از (آه) و (نگ) چون بخار آه از سینه بلند شود و از
دہن برآید آوازی لطیف و نازک پیدا شود و این صدای برآمدن آه است و بس

ولیکن چون در اخراج آہ از سقف دہن مدد گیرند آواز ش بلند شود و فارسیان سقف دہن را (نگ) بفتح اوّل و سکون ثانی گفته اند۔ پس (آہ) و (نگ) را مرکّب کرده (آہنگ) کرده باشند بمعنی صدای که بمدد سقف دہان بلند شود۔ مخفی مباد که بقول شکسپیر۔ آہنگ بکاف تازی لغت سنسکرت است بمعنی رسوم روزانۂ مذہبی ہنود (انتہی) ما می گوئیم که مراد از رسوم روزانه پرستش باشد و این مسلّم است که آہنگ موسیقی داخل ہر قسم عبادت الٰہی است پس باشد که اصوات موسیقی را که در پرستش بلند می شود آہنگ نام کرده باشند و مجازاً رسوم روزانۂ مذہبی را آہنگ گفته باشند و عجبی نیست که فارسیان کاف تازی را به کاف فارسی بدل کرده آہنگ کردند۔ تعریف اوّل الذکر اقوی و اصح معلوم میشود و نیز لفظ ہنکار و ہانک در سنسکرت و ہندی بمعنی آواز و نعره و شور و غوغا آمده کذا فی السّاطع) پس بعید نیست که این ہم در ماخذ تعلق دارد فارسیان آہنج را مبدّل و مرادف آہنگ گفته اند که گذشت آہنگ بقول صاحبان تحقیق معانی متعدده دارد و به تحقیق ما (۱) معنی حقیقی صوت و آواز است (سالک ؎)

درین گلشن که رنگی از وفا نیست ؛ نبفشه بو ندارد بلبل آہنگ ؛ (وحید ؎) از نگهش باخته گل رنگ خویش ؛ ببل دل سوخته آہنگ خویش (اردو) دیکھو آواز۔ بولی۔ مونّث۔

(۲) بقول صاحب برہان و جامع و سروری و شمس موزونی ساز و آواز باشد صاحب جہانگیری برین معنی از سیف اسفرنگ سند آورده (؎) ہر شبی زاویۂ مدح گہربار تو باد ؛ روشن از شمع رخ مطرب تا ہید آہنگ ؛ (بیدل ؎) ہر سخن کز پرده تسلیم خارج گل کند ؛ نا ملائم تر ز آہنگ دف بی چیز است ؛ و ارسته ہم برین معنی از کلام سالک و وحید یزدی

سند پیش می کند کہ بالا گذشت و بقول وارستہ و بہار از مقامات سرود مقامی و صاحب پہلوی
گوید کہ آوازیکہ داخل نغمات موسیقی است و بقول مؤید آواز نرم کہ در پردۂ سرود باشد۔
(محمد قلی سلیم ؎) دود از جگرم زمزمۂ چنگ برآورد ؛ این نغمہ ندانم بچہ آہنگ برآورد ؛ مفید
بلخی ؎) کی ز آہنگ عشق بیرون است ؛ نالۂ زار دل بقانون است (اردو) دیکھو
آواز اور آہنگ بھی بمعنی آواز مستعمل ہے (مونث) (ناسخ ؎) اُٹھ چلے صبح شب وصل
آپ سنکر زمزمہ ؛ نام رکھا چند ہمنے مرغ خوش آہنگ کا ؛ و بقول امیر۔ آہنگ۔ (فارسی)
اردو مین مستعمل بمعنی الاپ۔ نغمہ (انشا ؎) رہا ہے ہوش کچھ باقی اسے بھی اب نپٹنے جا
یہی آہنگ ای مطرب پسر ٹک اور چھیڑے جا ؛ (ذوق ؎) ذوق مستی سے ہے طاؤس
چمن مین رقّاص ؛ شوق آہنگ سے ہے سرو پہ قمری قوّال ؛ (اختر ؎) مؤذن بس
بس اب جپ ہو شب وصل ؛ تری آہنگ بے ہنگام سن لی ؛ راگ بقول صاحب
آصفیہ (ہندی) مذکّر۔ آواز کی موزونی۔ حکماے ہند کے نزدیک راگ اس آواز کا نام ہے
جو کئی سرون سے مرکّب ہو کر ایک خاص صورت پیدا کرے جس کے چھ اقسام ہین
اور ہر ایک راگ کے متعلق پانچ پانچ راگنیان۔

(۳) آہنگ۔ بقول برہان و جامع و رشیدی و بہار آوازی کہ در اوّل خانندگی و
گویندگی برکشند۔ صاحب ناصری ذکر این کردہ بخیال ما این مجاز است و مخصوص بہ مقابلۂ
تعمیم معنی اوّل و وارستہ این را کوک و موافق گوید و از کلام ثانی تکلو سند جوید (؎) دی کہ
در رقص آمد نگار با ب ذوق ؛ از آہ من نالہ ام آہنگ با اشعار شور انگیز بود ؛ صاحب بہروری

برہمین معنی سند ظہیر فاریابی پیش کند (ے) چو زہرہ وقت صبوح از افق بساز و چنگ ؛
زمانہ تیز کند نالۂ مرا آہنگ ؛ بہار با وارستہ متفق و ما سند ثانی را متعلق بہ معنی اوّل گیریم و بہ تحقیق
ما آہنگ) آوازی ہم باشد کہ یک کس برای اتحاد آواز ہای متعددہ در وسط سرود و خوانندگی
کند معاصرین زبانداں تصدیق این می کنند و سند اوّل مناسب تر است برای ہمین معنی
(اردو) دیکھو لفظ آہنج کے پانچوین معنی (جو اسی کا مبدّل ہے)

(۴) آہنگ - بقول برہان و جامع و سروری و مؤیّد و پہلوی و رشیدی و شمس و بہار
و بہانگیری بمعنی قصد و ارادہ و توجّہ و عزم - صاحب ناصری ہمزبان برہان و آہنج را بدین
معنی مرادف آہنگ گفتہ بخیال ما این مجاز معنی اوّل است زیرا کہ قصد و عزم و توجّہ بچیزی ہم
حرکتی است داخلی ہمچو آوازکہ تا بخارج میرسد مخفی مباد کہ (آہنج) بہمین معنی مبدّل آہنگ
گذشتہ است (ظہوری ے) شہر پر نغمۂ ملامت ماست ؛ غیر آہنگ دشت و در چہ علاج ؛
(اردو) آہنگ بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل بمعنی قصد و ارادہ - بقول صاحب
رسالہ (مذکّر) (نسیر ے) زندان مین جو بڑھ چلنے کے آہنگ ہوئے ؛ کپڑے بھی ہم سے
عازم جنگ ہوئے ؛ (سودا ے) ہولی گرمی سے ڈولی کی وہ جب تنگ ؛ کیا اس نے
ہوا کھانے کا آہنگ ؛ (درد ے) ہر دم دل بیتاب مرا در دکرے ہے ؛ جون نغمہ نکل
آنے کا آہنگ ہوا پر ؛ —

(۵) آہنگ - بقول برہان و جامع بمعنی شتاب و تعجیل - دیگر کسی ذکر این نکرد و بر لفظ
(آہنج) کہ مبدّل آہنگ است صاحبان برہان و جامع ہم ذکر این نکردہ اند و حیف است

کہ سندے ہم ازنظر ما نگذشت بائی حال اینہم مجاز باشد (اردو) تعجیل بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مؤنث - جلدی - شتابی - عجلت کسی کام مین اس کا وقت آنے سے پہلے جلدی کرنا (مسرور ۵) نہ کرتے وہ قیامت کا جو وعدہ ؛ تو مرنے مین نہ یان تعجیل ہوتی ؛

(۶) آہنگ - بقول برہان وجامع ورشیدی وشمس وبہار بمعنی خمیدگی طاق وایوان ومثال آن کہ باصطلاح بنّایان لنکہ گویند - صاحب ناصری آہنگ را بدین معنی مرادف آہنج گفتہ کہ آہنج مبدّل آہنگ است - صاحب جہانگیری از خواجہ رفیع الدین لبنانی سند آرد (۵) جلالت ار بفلک بر بصدر بنشیند ؛ شکستہ گردد طاق سپہر را آہنگ ؛ صاحب سروری گوید کہ بمعنی یک نوع عمارت دراز کہ طاق آنرا خمیدگی باشد بعربی ارج گویند و خمیدگی طاق ایوان ہم - مؤلّف گوید کہ این ہم مجاز باشد از معنی حقیقی کہ آواز است زیرا کہ آواز بلند می شود وطاق وایوان ہم واین کلیّہ مسلّمہ باشد کہ چیزیکہ بلند میشود خم پیدا میکند واگر آہنگ را بدین معنی اسم جامد گیریم وتلاش ماخذش کنیم جاوارد کہ این را از (اہنکار) و (آہنکاری) تعلقی پیدا کنیم کہ اوّل بزبان سنسکرت بمعنی غرور وتکبر ودوم بمعنی گردن کش ومتکبّر است (کذا فی الساطع) عجبی نیست کہ بلحاظ معنی گردن کشی فارسیان آہنگ را برای طاق ایوان از ہمین لفظ گرفتہ باشند تلاش ما بیش ازین کار نمی کند واللہ اعلم (اردو) دیکھو لفظ آہنج کی آٹھوین معنی -

(۷) آہنگ - بقول برہان وجامع وجہانگیری وسروری ورشیدی وشمس وبہار کنار صفحہ وحوض وامثال آن - صاحب ناصری درین معنی این را مرادف آہنج نوشتہ (کمال اسمٰعیل

ے) زبینوائی جائی رسیدہ ام کہ مرا پہ مسافتی است ز آہنگ صنّہ تا پردہ پہ مؤلّف گوید کہ شک نیست کہ این مجاز معنی حقیقی یعنی آواز است و آواز از کنارہ دہن یعنی لب می برآید۔ پس فارسیان مجازاً لب ہر چیز را آہنگ گفتند می بایست کہ چیزی را آہنگ گویند کہ از کنارہ بلند شود یا فرو ریزد (اردو) دیکھو لفظ آہنج کے ساتوین معنی جس پر کنارہ حوض کا ذکر ہے مگر بلحاظ تعمیم بیان فارسی ہر چیز کا کنارہ اس کا ترجمہ ہے۔

(۸) آہنگ۔ بقول برہان وجامع وجہانگیری وسروری ورشیدی وشمس بمعنی طرز وروش وقاعدہ وقانون صاحب ناصری این را بدین معنی مرادف آہنج گوید۔ (سراج حکّاک

ے) چہ بد کردم تو ای شوخ بدمہر پہ کہ مخرونم بدین آہنگ داری پہ صاحب رشیدی گوید کہ در معنی طرز۔ محلّ تامل۔ ما می گوئیم کہ اتّفاق اہل لغت است و این مجاز باشد از معنی دوم کہ موزونی ساز و آواز گذشت وسند این بر آہنگ دادن و آہنگ ہشتن ہم می آید (اردو) دیکھو لفظ آب کی چوتھی معنی۔

(۹) آہنگ۔ بقول برہان وجامع وجہانگیری وشمس بمعنی صف مردمان وجانوران صاحب ناصری این را بدین معنی مرادف آہنج گفتہ کہ گذشت (حکیم ازرقی ے) زین پیکر از یکدگر گسلاند پہ بروز نبرد تو ز آہنگ لشکر پہ صاحب رشیدی گوید کہ بمعنی رستہ وصف خطاست ما می گوئیم کہ درین شعر معنی آہنگ قصد و ارادہ ہم توان گرفت مخفی مباد کہ انہم مجاز باشد از معنی حقیقی کہ آواز است ولیکن نسبتی در حقیقی و مجاز قائم نمیشود اگر این را مجاز معنی دوم گیریم جا دارد کہ آہنگ قوّالان کہ در آغاز گویندگی یا بقول مالبضمن سرود می کشند۔ طول میکشد

وصف مردمان وجانوران ہم تطویل دارد واضح باد کہ ہانک وہنکار در ہندی وسنسکرت آواز ولہرہ وشور وغوغارا گویند کذا فی السّاطع وماذکر این برماخذ آہنگ ہم کردہ ایم شور وغوغا نتیجۂ صف انبوہ مردمان وجانوران باشد واللہ اعلم (اردو) دیکھو لفظ آہنج کے بارہویں معنی۔

(۱۰) آہنگ۔ بقول برہان وجامع ماضی کشیدن باشد یعنی کشید۔ صاحب جہانگیری باتّفاق برہان گوید کہ آہنگیدن بمعنی کشیدن است مامی گوئیم کہ تسامح برہان است زیراکہ ماضی کشیدن کشید است واگر بقول صاحب جہانگیری آہنگیدن رابمعنی کشیدن ہم گیریم تسامح اوست کہ آہنگ رابمعنی آہنگیدن قرار دادماضیش آہنگید است بالجملہ دیگر کسی ذکر این نکرد ونتیجۂ بے غوری ہر دو محققین بیش نباشد۔

(۱۱) آہنگ۔ بقول برہان وجامع وجہانگیری وسروری وشمس بمعنی طویلہ وشترخانہ وپائگاہ وعمارت دراز وطولانی ومقام ومکان حیوانات وبقول ناصری ورشیدی وبہارپوشش وسقفی کہ بہ روش خرپشتہ ومُسنّم باشد وبہمین معنی این رامرادف آہنج گوید۔ بخیال مامیرسد کہ این ہم مجاز باشد بصراحتی کہ برمعنی ہشتم گذشت (اردو) دیکھو لفظ آہنج کے نویں معنی۔

(۱۲) آہنگ۔ بقول صاحب ناصری بمعنی کشش وکشیدن (مرادف آہنج کہ مبدل آہنگ است) صاحب رشیدی وبہار برمعنی کشش قانع۔ صاحب شمس گوید کہ بمعنی کشیدن ہم آمدہ مؤلّف گوید کہ معنی کشش قابل تسلیم است کہ آہنگ حاصل بالمصدر آہنگیدن است امّاتسامح ناصری وشمس است کہ این رابمعنی کشیدن نوشت (اردو) دیکھو آہنج کے پہلے معنی

(۱۳) آہنگ - بقول صاحب سروری و رشیدی و بہار بمعنی کشندہ و امر بکشیدن نیز مؤلف گوید کہ مجرد آہنگ بمعنی کشندہ نیست و آہنگ امر بکشیدن نباشد بلکہ آہنگ امر است از آہنگیدن بمعنی بکش و ہرگاہ بعد اسمی مرکب شود بقاعدۂ فارسیان افادۂ معنی فاعل کند۔ چنانکہ تیغ آہنگ کہ کشندۂ تیغ از نیام باشد و این ہر دو معنی باکشیدن ہم مخصوص نباشد بلکہ بر کل معانی آہنگیدن شامل باشد کہ تحقیق متکلم بجای خود آید (اردو) کھینچنا اور قصد کرنا - کامر - کھینچ - قصد کر۔

آہنگ آوردن استعمال - بمعنی قصد و ارادہ کردن است بہار بر لفظ آہنگ اینقدر صراحت کردہ است کہ بالفظ کردن بمعنی قصد کردن می آید (حکیم زلالی ؎) بیا تا سوی دشت آریم آہنگ ؎ کہ دل تنگیم و دیدۂ تنگ و جان تنگ ؎ (اردو) آہنگ کرنا - ارادہ کرنا - (دیکھو لفظ آہنگ کی تیسری معنی جس پر اسکی سند ہے) (ناسخ ؎) ہے بجا نزدیک والے مجھ سے گر واقف نہیں ؎ میرے شہرے نے کیا ہے اب ارادہ دور کا ؎

(۱) آہنگا اصطلاح - بقول صاحب

(۲) آہن گاؤ برہان و بحر و جامع و سروری نمبر (۲) باکاف فارسی بالف کشیدہ و بواو زدہ بمعنی آہن جفت است۔ (کہ گذشت) و آن آہنی باشد کہ بدان زمین را شیار کنند صاحب جہانگیری گوید کہ این را گاؤ آہن ہم گویند صاحب شمس ذکر ہر دو بیک معنی کردہ صاحب مؤید گوید کہ سپار را و سپار آہن جفت را گویند کذا فی البرہان صاحب شمس بہمین معنی ذکر نمبر (۱) کردہ کہ بخیال ما مخفف نمبر (۲) باشد مؤلف گوید کہ آہن گاؤ مرکب است از لفظ آہن) و گاو

وگاو در فارسی بمعنی ثور و صراحی و ظرفی باشد
که بصورت گاو سازند و مبارزو دلیر را هم
گفته اند (کذا فی البرہان) پس (آہن گاو)
آہنی باشد که پائین چوب قلبه نصب کنند و
قلبه را گاوان می کشند و لاکن در بلاد عجم این کار
اکثر از اسپان و خران می گیرند و در یورپ
عموماً با اسپان و در ہند قلبه رانی اکثر بذریعه
گاوان می شود و کم کم باگاو میشان زہم - ما
برخلاف جمله اہل لغت (آہن کاو) را بکاف
تازی خیال می کنیم زیراکه کاویدن در فارسی
بمعنی کندیدن آمده پس (آہن کاو) آہنی باشد
که ذریعهٔ کندیدگی زمین است و آنیعنی پیدا میشود از
(کاو) که حاصل بالمصدر (کاویدن) است ہرگاه (کاو)
را بمعنی کندیدگی گیریم آہن کاو بلفظه اضافت آہن کندیدگی
است فتامّل (اردو) دیکھو آہن جنبت -

آہنگ باختن بلبل مصدر اصطلاحی - صاحب
آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلّف گوید که ترک

نغمه کردن و نغمه فراموش کردن بلبل است سند این بر
معنی حقیقی لفظ آہنگ از کلام طاہر وحید گذشت
(اردو) بلبل کا نغمہ ترک کرنا - یعنی خاموش رہنا

آہنگ باش استعمال - این مشتق است از (با آہنگ
باشیدن) که بمعنی خبردار و واقف از موزونی ساز و آواز
بودن و باش امر است از مصدر باشیدن پس آہنگ باش
بمعنی با آہنگ باش یعنی موزونی ساز و آواز نگهدار باشد
(ظہوری ۹) بی اصولی گر نه رقص بقراران میکنی پنجه بدر
آرزومندی منال آہنگ باش - بعض معاصرین نمی دانند
گویند که (۲) آہنگ باش قوّال باشد زیراکه باش بلغت
ترکی بمعنی سر و سردار است (اردو) (۱) نغمہ سے واقف
یعنی ایسا نہو که تیرا گانا بیقاعده ہو جاے سُر کا خیال
رکھو صاحب آصفیه نے سُر کے معنی آہنگ لکھے ہیں (۲)
قوّال - بقول آصفیه (عربی) اسم مذکر مطرب - گویّا -

آہنگ برآوردن استعمال - صاحب
آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت و از فعلی سیر نازی
سند آورده که بمعنی اوّل لفظ آہنگ گذشت

وبتحقیق ما مال محمد قلی سلیم است وہو ہذا (ے)
دو داز جگرم زمزمۂ چنگ برآورد ؛ این نغمہ
ندانم بچہ آہنگ برآورد ؛ مؤلّف گوید کہ اگرچہ
آہنگ برآوردن بمعنی آغاز سرود و نغمہ کردن
است ولیکن این سند متعلّق بہ نغمہ برآوردن
است - ماسندی از کلام ظہوری بدست
آوردہ ایم (ے) گر سرو و گر گل دل من تمری
و بلبل ؛ در روز دم مرغ شب آہنگ برآورد ؛
(اردو) راگ سے پہلے لفظ (آ) کو دیر تک جاری
رکھکر آواز درست کرنا - یا سر ملانا - راگ گانا

آہنگ برکشیدن | استعمال - مرادف آہنگ برآوردن است بہار بذیل لفظ آہنگ نوشتہ کہ بالفظ برکشیدن مستعمل است واز خواجہ شیراز سند آوردہ (ے) چنان برکش آہنگ خنیاگری ؛ کہ ناہید چنگی بدست آوری ؛ (اردو) دیکھو آہنگ برآوردن -

آہنگ بلبل | استعمال - باضافت کاف

فارسی بمعنی آواز و نغمۂ بلبل است سند این بر معنی حقیقی آہنگ از کلام وحید گذشت (اردو) بلبل کی بولی بلبل کا نغمہ -

آہنگ بودن | استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی قصد و ارادہ بودن و عزم داشتن است - چنانکہ فغانی شیرازی گوید (ے) آنم کہ بنزم کسم آہنگ نبود است ؛ در پہلوی من جای کسی تنگ نبود است ؛ (اردو) ارادہ ہونا - ارادہ کرنا - قصد کرنا - (آتش ے) جب سے شیطان کا احوال سنا ہے مین نے ؛ پای بت پر بھی ارادہ ہے جبین سائی کا ؛ (امیر نے ہونا کی سند پر اکثر (ہے) کا استعمال فرمایا ہے) (ظفر ے) جب اُٹھ جائے وہ بالین سے تو مین بھی ساتھ ہی جاؤن ؛ ارادہ کر رہی ہو اب مری جان حزین یونہی (اسیر ے) فرہاد یہ پیغام نہین کوہکنی کا ؛ شیرین نے کیا قصد

تری سر شکنی کاف

آہنگ تیز کردن استعمال - بآہنگ بلند سرودن باشد - سند این بر معنی دوم لفظ آہنگ از کلام ظہیر فاریابی گذشت و مولانا شاہی ہم آوردہ (ے) بخت غنودہ را سر خواست ہمچنان ؛ شاہی چہ تیز می کنی آہنگ نالہ را ؛ بہار بذیل لفظ آہنگ این قدر صراحت کردہ است کہ با لفظ (تیز کردن) مستعمل و از صراحت معنی ساکت (اردو) آواز اُٹھانا - بقول امیر اوٹھے سر ون مین گانا -

(۱۰۰۵)

آہنگ جنون استعمال باضافت کاف فارسی ہای وہوی مجنونان باشد چنانکہ بیدل گوید (ے) تا ساز نفس راکم مضراب نگیرد ؛ آہنگ جنون دامن آداب نگیرد (اردو) مجنونون کی چیخ پکار - چیخم چاخ - (مونث)

آہنگ حجاز استعمال - باضافت کاف فارسی بقول صاحب انند نام نوائی است از موسیقی - حجاز بالکسر لغت عربی است بقول صاحب غیاث مقامی از موسیقی و بقول صاحب مؤید و رشیدی نام پردۂ سرود و ساز را با آلت نیز گویند - صاحب برہان بر لفظ حصار گوید کہ بکسر اوّل - ثانی بالف کشیدہ نام شعبہ ایست از جملۂ بست و چہار شعبۂ موسیقی کہ بلندی آن حجاز است و پستی آن سہ کاہ (اردو) ایک راگنی کا نام -

آہنگ حزین استعمال - باضافت کاف فارسی - کنایہ باشد از آہ (بیدل ے) بحیرت گوش نہ کز پردۂ دل واکشی حرفی ؛ زبان جوہر آئینہ آہنگ حزین دارد ؛ (اردو) آہ دکھوا

آہنگ حصار استعمال - باضافت کاف فارسی بقول بہار و انند نام مقامی از مقامات موسیقی - بہار گوید کہ ظاہر لفظ آہنگ ہیچ نام نیست (محسن تاثیر ے) گل مگر تاثیر ازان عارض حصاری گشتہ است ؛ نغمہ سنجی می کند

بلبل باہنگ حصار ؛ بقول برہان حصار بکسر اوّل ثانی بالف کشیدہ نام شعبہ ایست از جملہ بست وچہار شعبۂ موسیقی کہ بلندی آن حجاز است وپستی آن سہ کاہ ۔ صاحب بحر عجم (خان آرزو در چراغ) گوید کہ نام مقامی از موسیقی (اردو) ایک راگنی کا نام ۔

آہنگ خاستن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ ارادہ پیدا شدن وعزم قائم شدن است ۔ چنانکہ مختاری غزنوی گوید (ے) چو دل را بمدح تو آہنگ خیزد ؛ زخاطر سخن پرزنیرنگ خیزد ؛ (اردو) غرم قائم ہونا (۱) ارادہ بندہنا (بحر ے) کوچۂ یار میں ٹکر ائیں سر اپنا کب تک پٹچل کھڑے ہوں جو ارادہ سوی کہسار بندھے ؛ (آتش ے) عدم کو بازگشت روح ہے اک روز ہستی سے ؛ ارادہ بندھ رہا ہے مصر سے یوسف کا کنعان کو ؛

(دیکھو امیر اللغات)

آہنگ دادن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت وبہار بدیل لفظ آہنگ گوید کہ بالفظ داد مستعمل مؤلّف عرض کند کہ (۱) بمعنی سر کردن وآغاز کردن است چنانکہ طغرا گوید (ے) چو نوروز را نغمہ آہنگ داد ؛ غم کہنہ شد از سرودش بباد (۲) بمعنی طریقہ وطرز آموختن وعطا کردن چنانکہ جامی گوید (ے) شوق تو غزال جامی آسا ؛ آہنگ غزل سرائیم داد ؛ (اردو) (۱) راگ چھیڑنا (۲) طریقہ سکھانا ۔

آہنگ داشتن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ (۱) بمعنی قصد وعزم داشتن است چنانکہ (محتشم کاشی گوید ے) کسی کز بیم من در صحبت اولال بود اکنون ؛ زبان کردست پیدا در آہنگ نصیحت ہم ؛ و (۲) بمعنی

نغمہ داشتن (سالک یزدی ؎) وریں گلشن
کہ بوئی از وفا نیست ۔ بنفشہ بو ندارد بلبل
آہنگ (اردو) (۱) ارادہ رکھنا۔ بقول میر
قصد رکھنا۔ (۲) بلبل کا بولنا۔ یعنی نغمہ سرائی
کرنا۔ (آتش ؎) کاٹ کر پر مطمئن صیاد
بے پروا نہو ۔ روح بلبل کی ارادہ رکھتی ہے
پرواز کا ۔

آہنگر | استعمال۔ بقول صاحب انند بحوالہ
فرہنگ فرنگ ترجمہ حدّاد است مؤلّف
گوید کہ گر بفتح کاف فارسی وسکون ثانی بمعنی
کنندہ وسازندہ۔ مخفّف گار۔ کہ وقتی کہ با
کلمۂ دیگر مرکّب شود افادۂ معنی فاعل کند پس
معلوم شد کہ فارسیان لفظ (آہن) و (گر) را مرکّب
کردہ (آہنگر) کردند بمعنی حدّاد یعنی کسی کہ از آہن
کارگیر دو چیزہا بسازد (اردو) آہنگر۔ بقول
امیر (فارسی) اردو میں مستعمل۔ لہار (نامخ ؎)
بیڑیاں سی بیڑیاں توڑی ہیں میں نے ایجنوں
جاے آہن اتو سیم و زر ہے آہنگر کے پاس
(ظفر ؎) اور سودا ہوگا افزوں یاد آئیگی وہ
زلف ۔ لاوے ست آہنگر و زنجیر میرے روبرو ۔

آہنگ راست کردن | مصدر اصطلاحی
بہا بدیل لفظ آہنگ نوشتہ کہ بالفظ راست
کردن مستعمل مؤلّف گوید کہ بمعنی درست
کردن و موافق کردن آہنگ و نغمہ است چنانکہ
خواجۂ شیراز گوید (؎) بشنو کہ مطربان چمن
راست کردہ اند ۔ آہنگ چنگ و بربط و آواز
نای و نی ۔ (اردو) سُر ملانا۔ بقول اصفیہ
ہم آہنگ کرنا۔

آہنگ رستن | (مصدر اصطلاحی) صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت۔ بہار بر لفظ
آہنگ نوشتہ کہ بالفظ رستن مستعمل مؤلّف
گوید کہ بضمّ رای مہملہ پیدا شدن نغمہ و بلند
شدن آن باشد چنانکہ ظہوری گوید (؎)
بشہری مرغ دل ہا راست آہنگ ۔ کہ از

بام و درش می روید آہنگ ۔ پنہنی مباد کہ رستن بضم روئیدن و برآمدن نبات و گیاہ از زمین و موی از بدن و امثال آن و روئیدن بہ معنی رستن و پیدا شدن و اطلاق در غیر نباتات مجاز است و مضارع ہر دو (روید) پس نخیال مسند ظہوری را از مصدر آہنگ روئیدن متعلق کردن اولی است (اردو) آہنگ پیدا ہونا نغمہ پیدا ہونا۔

آہنگ روان کردن (مصدر اصطلاحی) قصد و ارادہ را کامل کردن یعنی مطابق قصد کاری کردن (جامی ؎) بانگ رحیل از قافلہ برخاست خیز اے ساربان ۔ رختم بنہ بر راحلہ آہنگ رحلت کن روان ۔ (اردو) قصد پورا کرنا۔ ارادہ پورا کرنا۔

آہنگ ساختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی قصد و ارادہ کردن است چنانکہ حافظ گوید (؎) یارما چون ساز د آہنگ سماع ۔ قدسیان عرش دست افشان شوند ۔ پنہنی مباد کہ سماع بالفتح لغت عربیست بقول صاحب منتخب شنودن صاحب غیاث نوشتہ یعنی رقص و سرود مجاز است بقول بہار و کشف مجازاً بمعنی وجد و حالت و رقص نیز تحقیق کامل بجای خودش آید (اردو) قصد کرنا۔ ارادہ کرنا۔ آہنگ کرنا (درد ؎) ہر دم دل بیتاب مرا درد کرے ہے ۔ جون نغمہ نکل آنے کا آہنگ ہوا پر ۔

آہنگ سرودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ سرودن نغمہ باشد (ناظم ہروی ؎) اگر آہنگ صیادی سراید ۔ قفس جای گل از گلبن برآید (اردو) راگ گانا۔ نغمہ سرائی کرنا

آہنگ شکستہ گردیدن استعمال شکستن خمیدگی طاق و امثال آن باشد کہ آہنگ بمعنی

خمیدگی طاق ایوان و امثال آن بمعنی شکستگی گذشت وسند این ہم ہمدر آنجا مذکور است (اردو) خم کمان کا ٹوٹ جانا۔

آہنگ شناختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ از فن موسیقی خبر داشتن است چنانکہ سالک یزدی گوید (ے) گر گوش تو آہنگ شناس است درین باغ ؛ ہزار آمکش برگ گلی رشتہ ساز است (اردو) راگ سے واقف رہنا۔ موسیقی سے خبردار رہنا۔

آہنگ فرمودن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ قصد و ارادہ کردن مرادف آہنگ ساختن است کہ گذشت (اردو) دیکھو آہنگ ساختن۔

آہنگ قدقامت استعمال۔ باضافت صدر اقامت صلوٰۃ باشد چنانکہ جامی گوید (ے) پست شد آہنگ قدقامت مؤذن را چو دید ؛ شیوہ قدّ بلند و قامت دلجوی تو ؛ (اردو) صدا تی کبیر نماز کی تکبیر دیکھو امیر اللغات مین اقامت۔

آہنگ کردن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت۔ بہار بذیل لفظ آہنگ نوشتہ کہ بالفظ کردن مستعمل مؤلف گوید (۱) بمعنی سرودن چنانکہ ملائی گازرونی گوید (ے) دی نغمہ سرایان چمن باد ف و چنگ ؛ این قول عزیز کردہ بودم آہنگ (اردو) گانا۔ الاپنا۔

(۲) بمعنی قصد و ارادہ کردن چنانکہ (۱) آہنگ دیگری کردن (۲) آہنگ رفتن کردن (۳) آہنگ تنزل کردن (۴) آہنگ صید کردن (۵) آہنگ قتل کردن (۶) آہنگ رہ کردن (۷) آہنگ سفر کردن حافظ شیرازی گوید (ے) گردیدہ و دلم کند آہنگ دیگری ؛ آتش زنم دران دل و دیدہ بر آرمت ؛ (شیخ شیراز ے) چو آہنگ رفتن کند جان پاک ؛ چہ بر تخت مردن چہ بر روی خاک ؛ (طغرا ے) چون مستی بلبل کند آہنگ

تنزل پ گل غنچہ نشیند زنعل جام برآرد پ (ظہوری
۵۴) بعید مانکرد از ننگ آہنگ پ غم فربہ
برای لاغری چند پ (ولہ ۵۵) باغبان چون کرد
آہنگ قتل قمریان پ لطف فرما خون شان در
سایہ شمشاد ریز پ (جامی ۵۶) زود تر آہنگ
رہ کن کار زوی او مرا پ بردہ است از سینہ صبر
از دیدہ خواب از دل قرار پ (ولہ ۵۷) آن مہ
بخانب سفر آہنگ می کند پ صحرا و شہر بر دل
ما تنگ می کند پ (علی خراسانی ۵۸) میل آہنگ
سفر می کند از مسکن خویش پ گل ازین باغ
مگر خیمہ بہ بیرون زدہ است (اردو) آہنگ
کرنا قصد کرنا۔ ارادہ کرنا۔ دیکھو آہنگ ساختن
(۳) بقول انند آواز کردن و صدا و شور و نالہ
کردن (اردو) آواز کرنا۔ شور کرنا۔ نالہ کرنا۔

آہنگ کشیدن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی سابق و سندی کہ از کلام
شاہی سبزواری آوردہ ہمان است کہ بر
(آہنگ تیز کردن) گذشت در مصرع ثانیش
(کنی) را (کشی) نقل کردہ ولیکن در روزمرہ فرس
(آہنگ کشیدن) متعلق بہ معنی دوم لفظ آہنگ
است یعنی در آغاز سرودن آوازی تا دیر
کشیدن (اردو) راگ یا سور شروع کرنے سے
پہلے گلا صاف کرنے اور سر ملانے یا جمانے یا تان لینے
کے وقت لفظ (آ) کو کھینچنا (دیکھو امیر۔ لفظ آ)

آہنگ گرفتن از نوا استعمال صاحب
آصفی ذکر آہنگ گرفتن کردہ از معنی سابق
مؤلف گوید کہ نغمہ قرار دادن نوا را و سرودن
باشد چنانکہ فیضی اکبر آبادی گوید ۵۹) گیرم
زنوای ہندی آہنگ پ در پہلوی و در نی نغم
چنگ پ (اردو) راگ قرار دینا۔ گانا۔

آہنگ نمودن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی سابق مؤلف گوید کہ
مرادف آہنگ کردن است چنانکہ علوی مؤ
فرخ آبادی نوشتہ (فقرہ) با این بی پروبالی

بہوای بام توحید دمی کہ آہنگ اہتزاز نماید"
(خسرو دہلوی نثر) ہر فرماندہی کہ آہنگ آن
سوی نمودہ است (از آصفی) (بہار آملی ۵)
آہنگ حجاز می نمودم من زار چہ کامد سحری بگوش من
این گفتار ؛ (اردو) دیکھو آہنگ کردن کی
دوسری معنی۔

آہنگ نواختن | استعمال۔ صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت بہار بر لفظ
آہنگ نوشتہ کہ با لفظ نواختن مستعمل مؤلف
گوید کہ در اینجا آہنگ بمعنی مزمار آمدہ و آہنگ
نواختن بمعنی نواختن مزمار باشد (عرفی شیرازی
۵) ز اشکر عدل تو صد آہنگ مخالف پنہ از دنی کوک کند زیر نہ بم راہ (اردو) ساز بجانا۔

آہنگ نہادن | استعمال۔ بمعنی
قصد و ارادہ کردن است۔ مرادف معنی
دوم (آہنگ کردن) چنانکہ ظہوری گوید (۵)
نبود صرفہ ظہوری تر انہد آہنگ ؛ کنون بیال
درین باغ راغ آہنگست ؛ (اردو) دیکھو
آہنگ کردن کی دوسری معنی۔

آہنگ ہشتن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
ہشتن۔ ہیشتن۔ ہلیدن۔ مرادف یکدیگر
است کہ بحث ہر یکی بجای خود آید و مضارع
ہر سہ (ہلد) و (ہل) امر است پس (آہنگ
ہشتن) ترک کردن عزم و روش و طرز است
چنانکہ حزین اصفہانی گوید (۵) بحل آہنگ
سلطانی درین کاخ ؛ سر آور با پریشانی درین
کاخ ؛ (اردو) عزم ترک کرنا۔ روش و طرز
ترک کرنا۔ بدلنا۔

آہنگیدن | بقول صاحب بحر کشیدن
بود مطلقاً خواہ آواز بود خواہ تیغ و شمشیر خواہ
صف مردان و جانوران و ارادہ نمودن۔
(کامل التصریف) مضارع این آہنگد و بقول
برہان مصدر آہنگست بمعانی کہ بالا مذکور شد

صاحب ناصری فرماید که مصدر آهنگ بمعنی
کشیدن و صاحب سروری گوید که قصد کردن
و کشیدن نیز صاحب رشیدی آهنجیدن
و آهنگیدن را بیک جا بمعنی کشیدن نوشته صاحب
موارد همزبان برهان مؤلف عرض می کند
که مسلّم است که این مصدر آهنگ باشد یعنی
آهنگ از همین مصدر حاصل بالمصدر و امر
آنست و مایحتی کامل بر لفظ آهنگ کرده ایم پس
وجهی نباشد که این را صرف بمعنی کشیدن وا داده
نمودن گیریم بلکه بتحقیق ما (۱) معنی حقیقی این آواز
کردن باشد که معنی اوّل (آهنگ را حقیقی گفته ایم
و (۲) موزون کردن ساز و آواز و معنی دوم
لفظ آهنگ متعلق از همین باشد و (۳) دراول
سرود آوازی کشیدن که صوت (آ) تا بدیر جاری
باشد و این عادت مطربان است که برای درست
کردن آواز همچنین کنند و معنی سوم (آهنگ) از
همین است و (۴) ارادہ و قصد کردن چنانکه

صاحبان بحر و برهان و سروری و موارد نوشته اند
و معنی چهارم لفظ آهنگ از همین باشد و (۵)
شتاب و تعجیل کردن و معنی پنجم (آهنگ) متعلق
بهمین است و (۶) خم گرفتن طاق ایوان بشکل
کمان و امثال آن که خمیدگی متذکّره معنی
ششم آهنگ از همین است (۷) حد قرار
دادن و معنی هفتم لفظ آهنگ با این تعلق دارد و
(۸) کار بقاعده و قانون کردن و معنی هشتم (آهنگ)
متعلّق باین است و (۹) صف کشیدن مردمان
و جانوران و از همین است معنی نهم لفظ آهنگ
و (۱۰) پوشش و سقف انداختن خرپشته ساختن
که معنی یازدهم آهنگ از همین باشد و (۱۱) کشیدن
مطلقًا چنانکه صاحب برهان و دیگر اهل لغت
ذکر این کرده اند و معنی دوازدهم (آهنگ) که کشش
است حاصل بالمصدر همین معنی باشد والسلام
حالا تحقیق پسندان نازک خیال بر تحقیق ما تعقبی
کنند که هرچه نوشته ایم بر اصول است و اسنادی

کہ بر ہریک معنی لفظ آہنگ گذشت فی الحقیقت متعلق بہمین مصدر است ماخذ آہنگ بجایش ذکر کردہ ایم و اعادۂ آن درین مقام ضرورت ندارد و آہنجیدن کہ گذشت مبدّل و مرادف ہمین مصدر باشد (اردو) (۱) آواز کرنا۔ (دیکھو آواز کردن (۲) الاپنا۔ بقول امیر آنہ نے۔ تو م۔ انھین چارون کے آثار چڑھاؤ سے راگ کی شکل بنانا۔ گانا۔ (ناسخ ۹) الاپاؤ پری طلعت سلیمان جو لب دریا پہ بجائے شور ہو گا نغمۂ داؤد پانی مین ۔ (۳) گلا درست کرنا یا سُر ملانے کے لئے دیر تک لفظ (آ) کو کھینچنا۔ (۴) ارادہ کرنا (دیکھو آہنگ کردن) (۵) جلدی کرنا (۶) طاق ایوان کا خمدار ہونا یعنی مثل کمان کے نصف یا ثلث یا ربع دائرے مین بننا (۷) حد قرار دینا (۸) قاعدے قانون سے کام کرنا۔ طریقہ سے کام کرنا (۹) صف باندھنا صف آرا ہونا (آصفیہ) (۱۰) طویلہ بنانا۔ جانورون کے لئے مکان بنانا (۱۱) کھینچنا۔ اگرچہ یہ کشیدن کا ترجمہ ہے لیکن اون تمام محاورات فارسی کے لئے جن کا تعلق کشیدن سے ہے ترجمہ نہین قرار پا سکتا اس لئے کہ محاورۂ اردو کے لحاظ سے مصدر بدلے گا۔ مثلاً شمشیر و تیغ کشیدن کا ترجمہ تو تلوار کھینچنا ہے۔ لیکن آواز کشیدن کا ترجمہ آواز دینا ہے۔

آہن نخورد (مقولہ) صاحب بحر عجم گوید کہ بمعنی زخم نخورد و سیاست و زحمت نکشید مولف گوید کہ ہمان (آہن سنجر نخورد) باشد کہ گذشت بخیال مادر بنجا از آہن۔ سلاسل آہنی مراد است و (آہن خوردن) بمعنی تیغ خوردن و سلاسل در پای پوشیدن مصدر ریست اصطلاحی کہ ازان این مقولہ پیدا میشود (اردو) دیکھو آہن سنجر نخورد۔

آہنود بقول صاحب انند بجوالۂ فرہنگ فرنگ بسکون ہا و ضمّ نون و دال در آخر۔ اوّل روز

از فرودین - صاحب شمس ہم ذکر این کردہ - مؤلف گوید کہ این روز اوّلین سال شمسی است کہ فارسیان این را مبارک و مسعود دانند و عید کنند اگرچہ ہرودو محققین بالا این را لغت فارسی گفتہ اند ولیکن برنمی شود کہ ماخذ این چہ باشد ہم جا مدگیریم یا مرکب بصورت اوّل عجبی نیست کہ لغت ژند و پاژند باشد امّا محققینی کہ پابند لغات ژند و پاژند اند این را ترک کردہ اند و آنانکہ عموماً پابندی لغات فرس می کنند - ہم این را فروگذاشتہ اند یکی از معاصرین عجم کہ ہنرل پسند است گوید کہ این مرکب از لفظ آہ و نود باشد و نود بفتح اوّل موضع اسفل را گویند کہ ترجمہ آن در لغت عرب دُبر است - پس آہِ نود با اضافت ہائی ہوّز بخاری کہ از کون برآید یعنی کنایہ از گوز) بکثرت استعمال اضافت باقی نماند بدین سبب کہ غمزدگان عجم ہم درین روز آثار و علامات غم را دور کنند و عقیدۂ عوام اینست کہ ہر کہ درین روز غم کند ہمہ سال مبتلای غم باشد بناءً علیہ بہنرل و مبالغہ گفتہ اند کہ آہ کشان ہم درین روز آہ خود را بگوزان می سپرند از ینجاست کہ نام این روز آہ نود شد واللہ اعلم (اردو) آغاز سال شمسی یعنی ماہ فرودین کا پہلا دن - مذکّر

آہنہ بفتح ثالث و رابع بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ حلقۂ آہنی باشد - ہائے نسبت را بر آخر لفظ آہن آورند و بس دیگر کسی ذکر این نکرد - (اردو) آہنی حلقہ لوہے کا کڑا - مذکّر

آہنی بفتح ہای ہوّز و کسر نون چیزی کہ منسوب بہ آہن باشد یای نسبت را بر لفظ آہن زیادہ کردہ اند (اردو) آہنی - بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل - لوہے کی بنی ہوئی چیز جیسے آہنی پل - آہنی صندوق (بحر ۵) پارا ترے خوب دریاے وفاداری سے بحر پنجر جلاد تمکو آہنی پل ہوگیا -

(۱۰۱)

آہنی دل استعمال۔ کسی کہ سخت دل باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) اگر گویم آہنی دلی ای سیمتن مرنج ؛ تلخست حرفہای تو شیرین دہان مرنج ؛ بخیال ما وجہی نباشد کہ این را برہمہ معانی (آہن دل) نگیریم۔ کہ گذشت (اردو) دیکھو آہن دل۔

آہنی کرسی استعمال۔ بقول صاحب رشیدی سندان باشد (مرادف آہن کرسی) کہ گذشت (اردو) دیکھو آہن کرسی۔

آہ نیم شبی استعمال۔ باضافت ہای ہوز بقول انند دعای بد (شیخ شیراز ے) نیم شبی آہ زند پیر زال ؛ دولت صد سالہ کند پائمال (اردو) آہ نیم شب۔ بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل ہوئی وہ آہ جو آدھی رات کو دردمند کے دل سے نکلے یہ وقت زیادہ قبولیت دعا کا ہے (مومن ے) ہوئے بے خواب آہ نیم شب سے تو لگے کہنے ؛ کہ سوتوں کو جگا دیتے ہو تم بھی کیا قیامت ہو ؛

آہ نیم کش اصطلاح۔ باضافت ہای ہوز بقول صاحب بحر آہی کہ بخوف افشای راز حسب دلخواہ بآواز بلند کشیدہ نشود بقول انند مرادف آہ سرد صاحب غیاث ہم ذکر این کردہ (اردو) دیکھو آہ سرد۔

آہنین مزید علیہ آہنی باشد کہ گذشت فارسیان بریای نسبت نون زیادہ کردہ اند (آہنی) آہنین شد (جامی ے) بر رغم بدخواہان دین شد پیش تیر و تیغ کین ؛ چون بمضیای آہنین بیض حامش پاسبان ؛ (اردو) آہنین۔ بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل۔ لوہے کی بنی ہوئی چیز (رشک ے) سخت جانی نے کیا تن کو حصار آہنین ؛ آج تیرے تیر کا دیکھیں گے اے خونخوار توڑ ؛

آہنین آشیان (اصطلاح) بقول صاحب مؤید انگشت دان (مرادف آہن آشیان)

ہمان آشیان آہنی کہ گذشت ۔ مخفی مباد کہ آشیان بمعنی خانۂ مرغان وسقف خانہ باشد کہ بجای خودش گذشتہ است ونزد اہل تحقیق این لغت فارسی است شکسپیر ہم ذکر این کردہ واین را فارسی گفتہ ما بر لفظ آشیان از ما خذش بحثی نکردیم وبرین موقع تلافی مافات کنیم ۔ آش بزبان فرس مطلق طعام راگویند ویان لغت ترکی است بمعنی طرف وجانب وگوشہ (کذا فی البرہان والکنز) پس آشیان طرفی وگوشۂ وجانبی کہ در آنجا طعام باشد وکنایہ از مقامی کہ در آنجا طعام خورند کہ مراد از مسکن است مطلقاً ومجازاً خانۂ جانوران را ہم آشیان گفتہ اند وبدین وجہ کہ انگشت دان خانہ انگشت واز آہن ساختہ می شود آنرا کنایتہً آہنین آشیان گفتند (اردو) دیکھو آہن آشیان

آہنین پنجہ استعمال ۔ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ کنایہ باشد از قوی پنجہ دیگر کسی ذکر این نکرد وحیف است کہ سند پیش نشد ۔ امّا باعتبار الفاظ معنی موضوعہ قرین قیاس است کہ فارسیان آہنین دل وآہن دل را بمعنی سخت دل گرفتہ اند وقوی پنجہ را آہنین پنجہ گفتن جا دارد (اردو) قوی پنجہ ۔ قوی دست اردو میں کہہ سکتے ہیں ۔

آہنین جان (اصطلاح) بقول صاحب برہان بمعنی (آہن جان) باشد کنایہ از مردم جفاکش وسخت جان است صاحب ناصری وبحر وجہانگیری ہم این را مرادف آہن جان گفتہ اند وبقول صاحب مؤید سختی کش وجان سخت وبقول شمس سخت جان وسختی کش ودلاور ۔ (اردو) دیکھو آہن جان ۔

آہنین جگر اصطلاح ۔ بقول صاحب برہان وجہانگیری (۱) بمعنی آہنین جان کہ کنایہ از مردم سخت جان باشد و (۲) دلاور وبہادر نیز بقول صاحب بحر مرادف آہن جان وبقول شمس سخت مبارز (اردو) دیکھو آہن جگر ۔

آہنین چنگال (اصطلاح) بقول بہار دانند کنایہ از قوی پنجہ چنانکہ شیخ شیراز گوید (ع) سایہ پروردہ را چہ طاقت آن کہ رود با نہادان بقتال پست باز و بہل می فگند پنجہ بامرد آہنین چنگال ؛ (اردو) دیکھو آہنین پنجہ۔

آہنین دوش (اصطلاح) بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ کنایہ از مرد قوی و پرزور و پرجثہ۔ دیگر کسی ذکر این نکرد و سندی ہم از نظر ما نگذشت ولیکن الفاظ مساعد معنی ایست یعنی کسی کہ دوش اوش آہن سخت باشد بخیال ما قوی و پرزور و خیلی بارکش را توان گفت و پرجثہ را آہنین دوش گفتن قابل غور باشد (اردو) قوی۔ پرزور۔ اردو مین مستعمل ہی اوس شخص کے لئے جو مضبوط اور طاقتور ہو اور بہت زیادہ بوجھ اٹھانے والے کو نہایت بارکش کہتے ہین۔

آہنین رگ (اصطلاح) بقول صاحب برہان بفتح رای قرشت و کاف فارسی اسپ پرزور و صاحب قوت و دلاور و بقول صاحب بحر و ناصری و رشیدی مرادف آہن رگ صاحب جہانگیری ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ وجہ تسمیۂ این بر آہن رگ گذشت انچہ برہان صاحب قوت و دلاور نوشتہ است اگر این صفت اسپ پرزور است فہو المراد والا انسان صاحب قوت و دلاور را آہنین رگ نگویند (اردو) دیکھو آہن رگ۔

آہنین سم اصطلاح۔ بقول بہار کنایہ از اسپ توانا و پرزور حیف است کہ سندی پیش نشد۔ از الفاظ اصطلاح مترشح است کہ کنایۃً اسپی را آہنین سم توان گفت کہ سخت سُم باشد و حاجت نعل ندارد و این صفت اسپ خاص است (اردو) سخت سم گھوڑا جسکو دکن مین خرسمہ کہتے ہین۔ عام معنون مین زوردار گھوڑا بھی کہہ سکتے ہین۔

آہنین قدم اصطلاح - بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت - و صاحب انند گوید کہ بمعنی کہ پیری لاہیجی گرفتہ ما عرض کنیم کہ کنایہ از ثابت قدم است (اسیری لاہیجی ؎) پر کار و ار باش برہ آہنین قدم ؛ درجست وجوی اہل خدا ہر کجا کہ ہست (اردو) ثابت قدم - وہ شخص جو ارادہ کسی کام مین مستقل اور جما ہوا ہو صاحب آصفیہ نے اسکو ترک فرمایا ہے -

آہنین قفس استعمال - قفسی کہ از آہن سازند کہ بہ نسبت قفس چوبین از حرارت زود گرم شود (ظہوری ؎) ز بلبلی تف ہجران باغ و بستان پرس ؛ کہ آہنین قفسش را شعلہ آویزند ؛ (اردو) آہنین قفس اردو مین لوہے کے پنجرے کو کہ سکتے ہین - مذکر)

آہنین کرسی اصطلاح - بقول صاحب برہان و بحر بضم کاف کنایہ از سندان آہنگری باشد و سندان مسگری و زرگری نیز - بقول صاحب جہانگیری و مؤید کنایہ بود از سندان مؤلف گوید کہ مرادف (آہن کرسی) است و ما ہمدر انجا از وجہ تسمیہ این بحثی کردہ ایم (اردو) دیکھو آہن کرسی -

آہنین کمر اصطلاح - بقول صاحب بحر مبارز سخت جان صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ فرماید کہ مرد دلاور و بہادر را گویند دیگر کسی ذکر این نکردہ نہ سند این پیش شد بخیال ما کسی کہ در کمرش اسلحہ آہنین باشد آہنین کمر است و کنایہ باشد از سخت جان و دلاور ہم کہ کمرش مثل آہن سخت است ولیکن الفاظ آہنین دل و آہنین جگر چنانکہ برای دلاور موزون است ہمچنین الفاظ آہنین کمر برای سخت جان و ثابت قدم موزون باشد بنا علیہ مارا با صاحب بحر اتفاق است (اردو) دیکھو آہنین جگر - و آہنین قدم -

آہنین مفاصل (اصطلاح) بقول صاحب

ناصری کنایہ از اسپ پر زور و قوت و زیرک باشد و آز آپولاد خاو پولاد رگ نیز نامند چنانکہ منوچہری خطاب باسپ گوید (ے) بچرکت عنبرین با داچراگاہ ؛ پیچم کت آہنین با دامفاصل ؛ (اردو) زوردار گھوڑا دیکھو آہن رگ۔

آہو بقول صاحب برہان و بہار و جامع و ناصری و سروری و رشیدی و شمس و جہانگیری و مؤید بروزن کاہو (۱) جانوریست معروف کہ بتازی غزال خوانندش و بقول صاحب مؤید ظبی۔ سند این بر معنی پنجم از کلام نظامی آید کہ در مصرع اوّل شعر باشد مخفی مباد کہ این لغت فرس است شکسپیر ہم صراحت این می کند و صاحب پہلوی این را پہلوی گوید نخجیر ما۔ ماخذ این (آہ) باشد فارسیان وا و نسبت بر وزیادہ کردہ آہو کردند و برای غزال نام نہادند زیرا کہ غزال بہ تعجیل تمام جست کند و گنبد زند و در وقت دویدن و جست پیاپی کردن بفرط تیزی بنظر نمی آید یعنی اینجا بود و در طرفۃ العین انجا رسید بر حاشیہ اند ہم ہمین اشارہ موجود است از عالم آبو ہندو کہ منسوب بآب و منسوب بہند است۔ (اردو) آہو۔ بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل۔ ہرن (اسیر ے) کیا راہوار یا کا پیچھا کرے کوئی ؛ آہو کی چوکڑی کا ہے عالم شلنگ مین ؛۔

(۲) آہو۔ بقول صاحب برہان و جامع و رشیدی و شمس و جہانگیری۔ و مؤید مطلق عیب را نیز گفتہ اند خواہ بامردم باشد و خواہ باچیزہای دیگر۔ صاحب ناصری برین معنی سندی از خاقانی پیش می کند (ے) دیدی آن جانور کہ زاید مشک ؛ نامش آہو و او ہمہ ہنر است ؛ صاحب سروری سند استاد ابوشکور آوردہ (ے) یک آہو است خوانرا

چو نا ریش پیش ؛ چو پیش آوریدی صد آہوش بیش ؛ صاحب شمس از نظامی سندی گیرد۔
(ے) گر اندازہ زچشم خویش گیرد ؛ بر آہوئے صد آہو بیش گیرد ؛ بہار گوید کہ
آہو بدین معنی با لفظ نہادن و کردن و گرفتن مستعمل (راضی ے) نہ ہمین شہر
پر از صد عیب است ؛ دشت را نیز ہزاران آہوست مؤلف گوید کہ بدین معنی
ہم پہلو لیست و صاحب پہلوی ذکر این کردہ۔ اما نمی کشاید کہ ماخذ این چہ باشد
بعضی بر آنند کہ این را بامعنی اوّل تعلقی نیست یعنی این مجاز معنی اوّل نباشد
بلکہ بہ معنی حقیقی خود اسم جامد است ما خیال کنیم کہ این مجاز معنی اوّل است ازین کہ
فارسیان آہو را جانوری نازک و حسین و موصوف بصفات دانند و گویند کہ وجودش
در صحرا عیب صحرا است و این لائق صحرا نبود و نمی گویند کہ آہو باعث رونق صحرا است
زیرا کہ اقتضای صحرائیت ہیچ جانوری لطیف و نازک و حسین را مناسبت ندارد و من حیث
کیفیت صحرا ہیچ جانوری لطیف و موصوف برای او عیب است پس عجبی نیست کہ ہمین خیال
لفظ آہو بمعنی مطلق عیب ہم مستعمل شدہ واللہ اعلم۔ مخفی مبادکہ آہو بمعنی رم ہم آمدہ کہ معنی
سوم نیست و رم بمقابلہ خموشی و رام شدن عیب است پس باشد کہ این مجاز معنی سوم
باشد (اردو) عیب۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ ہنر کا نقیض۔ برائی۔ خرابی۔ داغ
و ہبا (مومن ے) تجھ سے بے نام و ننگ کو کیا عیب ؛ دل لگا کر ہمین لگا یا عیب پدام ہمرنگ
ے) بوسہ کی لذت مین بھولے شکوۂ دشنام یار ؛ عیب منعم پردۂ نعمت مین پنہان ہو گیا
بقول امیر اردو مین۔ آہوگیر (فارسی) بمعنی عیب جو (ذوق ے) سنوارتی ہے

جو شام اپنی زلف مشکین کو پشت سواد مشک ختن پر ہے لاکھ آہو گیر ہے۔

(۳) آہو۔ بقول برہان وجامع بمعنی رم باشد کہ از رمیدن است چہ آہوئی رمیدگی را گویند (انتہی)۔ دیگران ذکر این نکردہ اند و مدعیان این معنی سندی ہم نیاوردہ قول برہان قابل صراحت است مقصودش جز این نباشد کہ آہو بمعنی رم از آہو ئیدن و آہو ئیدن بمعنی رمیدن باشد۔ بہمین حالت آہوئی را بمعنی رمیدگی حاصل بالمصدر توان گرفت و معنی رم در لفظ آہو۔ بلحاظ عادتش من وجہ قرین قیاس است کہ رمیدن وجست کردن عادت آہوست و مغائرت از ماخذ ہم ندارد کہ ذکرش بر معنی اول گذشت تا تکمیل اخراج بر مصدر (آہوئیدن) عرض کنیم (اردو) رم۔ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر۔ رمیدگی۔ وحشت (مومن ۵) جوش قلق نے اسکو بھی دیوانہ کر دیا پہلے تو اس کے طبع وتحمل مین رم نہ تھا۔

(۴) آہو۔ بقول صاحب برہان وجامع وبہار بمعنی فریاد وآواز بلند ہم آمدہ۔ صاحب شمس وجہانگیری برین معنی از حکیم فردوسی سند آوردہ (۵) بآہو زبارہ فتاد وبمرد پشت بدید از کیان زادہ این دست بردہ مؤلف گوید کہ این مجاز معنی اوّل است کہ خبری دہد از صحت ماخذی کہ ما بر معنی اوّل ذکرش کردہ ایم کہ آہ باشد و در بحث آہ حقیقتش را بیان کردہ ایم کہ آواز لطیف است و بزیادت واو نسبت معنی آواز بلند پیدا کرد یعنی چنانکہ آہو در جست ورم بلند شود ہمچنان آواز فریاد ہم بلند گردد مخفی مباد کہ اُہو بدون مد در سنسکرت کلمۂ تعجب است کہ از دہن برآید واَہوان در سنسکرت آوازی را گویند کہ برای طلب کردن کسی زنند

چو نا ریش پیش ؛ چو پیش آوری صد آہوش بیش ؛ صاحب شمس از نظامی سندی گیرد۔
(ے) گر اندازہ ز چشم خویش گیرد ؛ بر آہوئے صد آہو بیش گیرد ؛ بہار گوید کہ
آہو بدین معنی با لفظ نہادن و کردن و گرفتن مستعمل (راضی ے) نہ ہمین شہر
پر از صد عیب است ؛ دشت را نیز ہزاران آہوست مؤلف گوید کہ بدین معنی
ہم پہلو لیست و صاحب پہلوی ذکر این کردہ۔ اما نمی کشاید کہ ماخذ این چہ باشد
بعضی بر آنند کہ این را با معنی اوّل تعلقی نیست یعنی این مجاز معنی اوّل نباشد
بلکہ بہ معنی حقیقی خود اسم جامد است ما خیال کنیم کہ این مجاز معنی اوّل است ازین کہ
فارسیان آہو را جانوری نازک و حسین و موصوف بصفات دانند و گویند کہ وجودش
در صحرا عیب صحرا است و این لائق صحرا نبود و نمی گویند کہ آہو باعث رونق صحرا است
زیرا کہ اقتضای صحرائیت ہیچ جانوری لطیف و نازک و حسین را مناسبت ندارد و من حیث
کیفیّت صحرا ہیچ جانوری لطیف و موصوف برای او عیب است پس عجبی نیست کہ ہمین خیال
لفظ آہو بمعنی مطلق عیب ہم مستعمل شدہ واللہ اعلم۔ مخفی مباد کہ آہو بمعنی رم ہم آمدہ کہ معنی
سوم نیست و رم بمقابلہ خموشی و رام شدن عیب است پس باشد کہ این مجاز معنی سوم
باشد (اردو) عیب۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ ہنر کا نقیض۔ برائی۔ خرابی۔ داغ
و ہبا (مومن ے) تجھ سے بے نام و ننگ کو کیا عیب ؛ دل لگا کر ہمین لگا یا عیب پدام ہمرنگ
ے) بوسہ کی لذّت مین بھولے شکوۂ دشنام یار ؛ عیب منعم پردۂ نعمت مین پنہان ہوگیا
بقول امیر اردو مین۔ آہوگیر (فارسی) بمعنی عیب جو (ذوق ے) سنوارتی ہے

چرا نیدی بباغ حسن آن ماہ (سیف اسفرنگی ؎) وقت شکار دست آہوی تو شیر گیر
کشتہ گریزان چو شیر زین دل آتش فشان ؛ بہار ذکر این معنی کردہ گوید کہ این کنایہ باشد
بخیال ما محقق موصوف استعارہ را کنایہ نوشت (والہ ہروی ؎) دیدم بہ وی از دور
و او چشم بپوشید ؛ آہو نہ شنیدیم کہ بگریزد از آہو ؛ بہار گوید کہ درین شعر والہ ہروی آہو
بمعنی مطلق چشم مستفاد میشود - ما عرض کنیم کہ نہ چنین باشد بلکہ درین شعر آہو بمعنی اول است قاتل ما از
ظہوری ہم سندی بدست آوردہ ایم (؎) کرد است کباب آہو او شیر دلان را ؛ دود جگر این سرمہ
کہ در چشم غزال است ؛ مخفی مباد کہ فارسیان چشم آہو را من حیث صفات چشم حسین تر دانند - گویند کہ کلانی
مردمک یعنی سیاہی چشم داخل صفت چشم است و در چشم آہو سپیدی اصلا نباشد بلکہ ہمہ چشم او مردمک است
پس چشم انسانی کہ سرگین و مردمک او کلان باشد از آہو چشم گویند و بصفت شاہد آرند و استعارۃً لفظ (آہو)
را بمعنی چشم شاہد و معشوق ہم گرفتہ اند و ظاہر است کہ گنبدی کردن و گنبد زدن و حسن و رم کردن کہ عادت آہو
است در چشم ہم باشد کہ اینجا بود و دفعتًا تا بآنجا رسید (اردو) آنکھ بقول امیر (ہندی) آکش لغت سنسکرت
اسکا مادہ ہے جسکے معنی گھسنا اور پھیلنا ہین (مونث) چشم (فارسی) اردو مین مستعمل (مونث
بمعنی آنکہ (بحر ؎) آنکھین نہ جینے دین گی تری بیوفا مجھے ؛ ان کھڑکیون سے جہانک
رہی ہے قضا مجھے ؛ (ناسخ ؎) شاخ آہو ہین بھوین آنکھین ہین چشم آہو ؛ مشک نافہ
تھا کوئی ناف مین گر تل ہوتا (صبا ؎) فراق یار مین چشم اسقدر پر آب ہوئی ؛ ظنا
عمر ہماری رگ سحاب ہوئی ؛ صاحب ساطع نے آنکھ کو لغت سنسکرت کہا ہے اور
اسی کی ذیل مین متعدد استعمالات کا ذکر کیا ہے شکسپیر کو بھی آپ ہی سے اتفاق ہے

(۷) آہو۔ بقول برہان استعارۃً شاہد ومعشوق را نیز گفتہ اند دیگر کسی ذکر این نکرد۔ نزاکت و صفات اعضای غزال وظبی مقتضی تشبیہ او با شاہد باشد وحرکات وسکنات او نیز کہ ازم مراد است۔ این استعارہ را سندی بر (آہو بدام آمدن) و (آہوی آمو) می آید (اردو) محاورۂ اردو مین یار کا استعارہ یا تشبیہ۔ آہو یا ہرن کے ساتھ نہین سنی گئی۔ پس اس استعارۂ فارسی کا ترجمہ صرف معشوق ہے۔

(۸) آہو۔ بہ تحقیق مؤلف بمعنی شکار ومجازاً بمعنی مطیع ومغلوب ووالہ وشیدا ہم آمدہ چنانکہ مقولۂ فارسیان است (آہوے او شد) یعنی مطیع وشیدای او شد و (آہوی تو ام) بمعنی مطیع ومغلوب تو ام و (آہوی کسی شدن) بمعنی مطیع وشیدای کسی شدن۔ ہریک بجای خود آید (اردو) شکار۔ بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل (اسم مذکر) صید۔ پنجہیر۔ آپ ہی نے (شکار کرنا) کے دوسرے معنی فریفتہ کرنا۔ عاشق بنانا اور (شکار ہونا) بمعنی عاشق ہونا مفتون ہونا۔ شیدا و والہ ہونا لکھا ہے (دیکھو آہوی کسی شدن)

آہوانِ بزم اصطلاح۔ باضافت نون بقول صاحب بحر (۱) ستارگان (۲) شاہدان صاحب شمس بذکر معنی اوّل ودوم فرماید کہ (۳) ساقیان صاحب مؤید بالبحر متفق وصاحب انند را باشمس اتفاق۔ سند استعمال بدست نیامد مؤلف گوید کہ در اینجا آہو بمعنی حقیقی اوست	کہ بجا یش بزمبر (۱) گذشت وجمع آن آہوان اضافت آن بسوی بزم کنایہ باشد از ہر سہ معنی بالا زیرا کہ مقام آہوان دشت وصحراست نہ بزم وبدین وجہ کہ شاہدان بہ نزاکت سیر بزم کنند واہل بزم مشتاق آنہا باشند ودر جملہ حیوانات آہو نازک ترین وحسین ترین جانوران است

فارسیان آہنہا را آہوان بزم گفتند مخفی مباد کہ آہو استعارۃً بمعنی معشوق ہم آمدہ کہ بر معنی ہفتم لفظ آہو گذشت و از انکہ می خواران و می کشان ساقیان را باغراض میکشی کم از معشوق ندانند و بر حرکات شان عاشقانہ متوجہ می باشند و ساقیان بہ تقسیم شراب در سیر پریشان ہم و بزم بمعنی مجلس شراب ہم آمدہ (کذا فی البرہان) معنی سوم ہم جا دارد ولیکن معنی اوّل قابل غور است زیرا کہ بزم را با ستارگان ہیچ تعلق نیست۔ سیّارہ را بلحاظ سیر نازکش تشبیہی بارم آہو توان کرد ولیکن اضافت آن بسوی بزم تعلّقی با سیّارہ ندارد حیف است کہ سندی پیش نشد بخیال ما برای معنی اوّل (آہوان بزم فلک) توان گفت (اردو) (۱) ستارے (ستارہ) کی جمع (ستارہ فارسی) سیّارے سیّارہ کی جمع اور (سیّارہ عربی) دونون اردو مین مستعمل مذکّر بمعنی کواکب (ناسخ ؎) تھا فلک حیرت مین یہ ثابت ہین یا سیّارے ہین ؎ تیری جوتی کے جو کل چمکے ستارے رات کو ؎

(۲) (شاہد۔ بقول صاحب آصفیہ۔ عربی) مذکّر بمعنی معشوق۔ صاحب حسن۔ اس کی جمع بہ حالت اضافت شاہدان۔ بہرحال شاہد کی جمع اسکا ترجمہ ہے جو بقاعدۂ اردو درست ہو (۳) ساقی۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) مذکّر۔ اردو مین مستعمل شراب پلانے والا اسکی جمع بحالت اضافت ساقیان۔

آہوانہ چشم استعمال۔ قلب اضافت چشم آہوانہ بمعنی چشمی کہ در حسن و سرمگینی مثل آہو ست کنایہ از معشوق چنانکہ جامی گوید ؎ چو رانم جامی از ان چشم آہوانہ سخن ہا سرود زم غزالان مست شد غزلش ؎ (اردو) آہو چشم (فارسی) اردو مین مستعمل۔ مذکّر۔ بقول امیر معشوق (رشک ؎) یار جانی ہوا وہ آہو چشم ؎ یعنی ہم نے ہرن شکار کیا ؎

آہوبان استعمال۔ بقول بہار و اند

(۵۱۰)

از عالم سگ بان و سار بان چنانکہ محمد قلی سلیم گوید (ے) کام دل جلوہ گر و دست تصرّف کوتاہ و نفس ما ہمچو سگ خانۂ آہو بان است۔ مؤلّف گوید کہ بان در فارسی بمعنی محافظت کنندہ و نگاہدارندہ باشد وقتی کہ با کلمۂ مرکّب شود ہمچو باغبان و دربان (کذا فی البرہان) پس آہو بان کسی باشد کہ پرورش و حفاظت آہوان کند (اردو) ہرنون کا محافظ۔

آہو بدام آمدن (مصدر اصطلاحی) (۱) کنایہ از متوجّہ شدن معشوق بکام عاشق باشد چنانکہ جامی گوید (ے) شد دلم چون نافہ خوبان تا آمد آن آہو بدام ۔ وای من گر عشوہ دہر ش زدام من برد ۔ (۲) بمعنی حقیقی ہم مستعمل است (صائب ے) آہوی مشکین بآسانی نمی آید بدام ۔ دست کند آوردن خوبان نوخط مشکل است ۔ (اردو) (۱) یار کا متوجّہ ہونا (۲) آہو دام میں آنا۔

آہو برہ اصطلاح - بقول صاحب آنند بحوالۂ مظہر العجائب (۱) بچہ آہو (۲) نیز کنایہ باشد از اسمای معشوق مخفی مبادا کہ برہ بفتحتین و اخفای ہا بچۂ گوسفند باشد (الخ) (کذا فی البرہان) پس در اینجا فارسیان بمعنی مطلق بچہ چارپایان گرفتہ اند (اردو) ہرن کا بچہ - مذکّر۔

آہو برۂ فلک اصطلاح - باضافت ہای دوّم بقول بحر و شمس و انند (۱) آفتاب (۲) برج حمل - صاحب مؤیّد ہم ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ معنی اوّل بہ تشبیہ حسن آفتاب و سرعت سیرش باشد ولیکن مسلّم است کہ درجۂ قمر در سریع السّیری زیادہ از آن است ولیکن فارسیان آہو برہ (کنایہ گرفتہ اند از معشوق ہم چنانکہ گذشت پس آفتاب یعنی جرم آفتاب را معشوق فلک گفتن موزون و مناسب است بخیال ما میرسد کہ از آفتاب (پرتو آفتاب ہم مراد باشد و پرتو آفتاب را فارسیان آفتاب گفتہ اند کہ گذشت و (آفتاب جبتن) ہم برای پرتو

مستعمل است وبجایش مذکور شد پس بصفت
(جستن) کہ برای پرتو آفتاب مخصوص است
فارسیان آنرا آہو برہ فلک گفتہ باشند یعنی آہو برہ
کہ تعلق بفلک دارد یعنی از فلک بر زمین جستہ است
نسبت معنی دوم مخفی مباد کہ مہندسین برج حمل
را بشکل برہ تسلیم کردہ اند و برہ بچہ گوسپند است
ومطلق آہو برہ بمعنی آہو بچہ ہم گذشتہ است پس
برج حمل را آہو بچہ فلک گفتن تشبیہی است
کامل ہم باعتبار صورت وہم باعتبار سیرش
(اردو ۱) آفتاب یا دھوپ - آہوے چرخ
بقول امیر جو (آہوے فلک) پر فرمایا ہے آفتاب
سے کنایہ ہے (فارسی) اردو مین مستعمل (صبا ۵)
دام تزویر مین کیونکر دل روشن ہو اسیر دانہ آہوے
چرخ ہون مین صید فگن کیا روکین (۲) برج
حمل - بقول صاحب آصفیہ (لفظ حمل پر) آسمان
کا پہلا برج جو مینڈھے کی شکل کا ہے - مذکر

آہو بزم | اصطلاح - بفتح موحدہ بقول

صاحب اند یعنی صدر مجلس و مہمان دیگر کسی
ذکر این نکرد و آنند حوالہ محققی نداد چنانکہ عادت
اوست و نہ سند کلامی مؤلف گوید کہ اگر او را
اضافت دہیم و بسوی بزم مضاف کنیم کنایہ
از معشوق توان گرفت اما برای صدر مجلس
و مہمان قابل غور است اگر بلحاظ معنی چہارم
لفظ آہو کہ آواز بلند) است از (آواز بلند
مجلس) صدر مجلس گیریم من وجہ جا دارد و
مہمان را بدین لحاظ (آہوی بزم یا آہو بزم
توان گفت کہ فارسیان آہو یعنی غزال را ہم
(مہمان دشت وصحرا گفتہ اند زیرا کہ نزد شان دشت
وصحرا من حیث صفات آہو در غور آن نیست
کہ آنرا وطن آہو گوئیم - بای حال معاصرین باندان
ہم آہو بزم مہمان را نگویند (اردو) مہمان -
بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - مذکر -
مرکب - از (مہ) بمعنی بزرگ و (مان) بمعنی مانند
وہ شخص غیر جو کسی کے گھر آکر اترے - ضیافت مین

آنے والا۔ مدعو۔ ہماری راے مین مہمان کا ماخذ سنسکرت کا لفظ (مہما) ہے جس کی معنی بزرگی کے ہین ہم ماخذ کی کامل تحقیق فارسی کے لفظ مہمان پر کرین گے۔

(الف) آہو پای (اصطلاح) بقول برہان بای فارسی بالف کشیدہ و بتحتانی زدہ (۱) خانۂ شش پہلو و خانۂ مقرنس و گچ بری و (۲) کنایہ از تند و تیز دویدن صاحب ناصری گوید کہ باصطلاح بنّایان خانۂ شش پہلو را گویند و آنرا پا آہو نیز خوانند و خانۂ بود کہ بہ گچ نقّاشی کردہ باشند صاحب جہانگیری ذکر ہر دو معنی کردہ و از ابوالفرج رونی کہ در صفت خانہ گفتہ سند آوردہ (ع) ای مبارک بنای آہو پای ؛ (امیر خسرو) (ع) زان بساط دوان آہو خاے ؛ کردہ بیم دوانش آہو پای ؛ صاحب سروری بر معنی اوّل قانع و صاحب رشیدی بدیل مفردات ذکر معنی اوّل و بدیل استعارات و مرکّبات معنی دوم را ذکر کردہ و نسبت معنی اوّل فرماید کہ نوعی از مقرنس کہ سُبم آہو شبیہ باشد و خانۂ گچ بری آنست کہ در ان شکلہا مانند پای آہو ساختہ باشند صاحب جامع بابرہان متّفق و صاحب شمس را با ناصری اتّفاق بہا نسبت معنی دوم درست گوید کہ بمعنی تیز دو) باشد و باسند امیر خسرو کہ گذشت سند دیگر ہم پیش کند (ع) خود از یک کلک آہو پای چند ان نافہ او ریزد ؛ کہ بریک نافہ صد آہو کند ہر ناف آہو را نیز فرماید کہ باصطلاح بنّایان خانۂ شش پہلو کہ بشکل پای آہو سازند مؤلّف گوید کہ از سند امیر خسرو کہ بالا مذکور شد استعمال .....

(ب) آہو پای کردن بمعنی تیز رو کردن پیدا میشود پس عجب از محقّقین زبانداں کہ (آہو پا) را ذکری کنند و معنی مصدری (تند و تیز دویدن) را بالا متعلّق سازند و بیا عجب از صاحب جہانگیری

کہ ہمین سند را نقل ہم کند و در پالغری با انہا ست
وجہ تسمیہ آہو پا در معنی اوّل بیّن باشد کہ خانہ شش پہلو
و مقرنس شکل سُم آہو دارد و در معنی دوّم تیز روی
ہمچو آہو (اردو) (الف) شش پہلو مکان صاحب
آصفیہ نے شش پہلو پر لکھا ہے کہ (فارسی)
اردو مین مستعمل۔ مسدّس۔ شش گوشہ۔ چھ کونہ
اور لفظ مسدّس پر لکھا ہے کہ (عربی) اردو مین
مستعمل شش پہلو۔ چھ کونیا۔ چھے ضلعون کی
شکل پس مسدّس مکان بھی کہ سکتے ہین (ب)
تیز دوڑنے والا۔

آہو پرستی اصطلاح۔ بقول بحر کنایہ باشد
از کمال محبّت شکار صاحب آنند و غیاث با
بحر متّفق (اردو) شکار کی لت۔ شکار کا مرض

آہو چشم اصطلاح۔ بقول بہار کنایہ از
معشوق متوحّش کہ با عشّاق انس نگیرد چنان کہ
صائب گوید (ے)، ہیچ کافر نشود دور ز آہو
چشمان ؛ نافہ را بوی ازین واقعہ چون سیر
شدہ است ؛ صاحب آنند گوید کہ مرادف آہو
نگاہ است بہمین معنی (ظہوری ے) بکمند
نگاہ آہو چشم ؛ بند بر پای دل نہاد و
گذاشت ؛ (منیر ے) داشتم زان شوخ آہو چشم
امّید نگاہ ؛ گوشہ چشمی نمود از دور و رو گفت آہو
گذشت **مؤلّف** گوید کہ فارسیان آہو نگاہ و چشم
شاہد و شاہد استعارہ کردہ اند۔ چنانکہ بر لفظ آہو
گذشت و مردمک چشم کسی کہ کلان و چشم کسی کہ
سرمگین باشد آنرا آہو چشم گویند و این مرادف آہو نہ
چشم باشد کہ گذشت و در اُردو ہم آہو چشم کنایہ
از مطلق معشوق است ما بر معنی ہفتم لفظ آہو
صراحت این کردہ ایم پس توحّش را در صفت
معشوق من وجہ داخل کردن مضائقہ ندارد
اما آہو چشم را مطلقاً بمعنی معشوق متوحّش گفتن
قابل غور است عموماً عادت شاہدان است
کہ مخالف عشّاق می باشند و زود موافق نمیشوند
پس با صفات حسن شان صفت بیگانگی ہم

خاصہ شاہدان است۔ شعرای فرس کہ در کلام خود یعنی در اشعار بالابی اعتنائی و بی التفاتی شاہد را ذکر کردہ اند با آہو چشمی مناسبتی دارد ولیکن آہو چشمی یا توحش معشوق مخصوص نباشد بلکہ صفت چشم است بوجوہ خاص کہ بالا مذکور شد و سندی کہ بر (آہوانہ چشم) گذشت مؤید قول ماست و تائید ما (آہو نگاہ) ہم میشود کہ می آید (اردو) دیکھو آہوانہ چشم۔

آہو خای | استعمال صفت دوان است کہ آہو را می خایند سند این بمعنی دوم آہو پائے گذشت (اردو) ہرن کو چبانے والا۔ درندے کی ایک صفت ہے۔

آہو خرام | استعمال۔ بقول صاحب انند بحوالہ مظہر العجائب بخای معجمہ مکسور از اسمای معشوق است و دیگر کسی ذکر این نکردہ و سندی از نظر ما ہم نگذشت مخفی مباد کہ خرام بالکسر لغت فارسی است بمعنی رفتار بناز چنانچہ خوبان و مستان و جوانان رعنا را باشد (کذا فی بہار عجم) فارسیان خرام کبک را استعمال کردہ اند بخیال ما اگر این را کشان کشان بمقصود بریم توانیم گفت کہ آہوئی کہ خرام دارد یعنی آہوی ناز رفتار۔ فارسیان آہو را استعارہ کردہ اند بمعشوق چنانکہ بر معنی ہفتم (آہو) گذشت پس آہوی ناز رفتار کنایہ از شاہد و یار است ہمچو (آہوے مجلس) کہ گذشت۔ مخفی مباد کہ در فطرت آہو ناز رفتاری ہرگز نباشد بلکہ توحش است۔ اندرین صورت (آہوی خرام) خبر میدہد کہ مقصود از ظبی و غزال نباشد پس آہو خرام بہ فک اضافت بمعنی آہوی عالم خرام است (اردو) وہ آہو جو اٹھکیل ہے۔ کنایہ ہے یار اور معشوق سے۔ پس آہو خرام کا اردو ترجمہ اٹھکیلی کرنے والا۔ شوخ۔

(الف) آہودل | اصطلاح۔ بقول بہار بمعنی شتر دل باشد او از قاسم انور سند آوردہ

گر صید عشق خواہی آہو دلی مکن ۔ ہمراہ عشق باش کہ شیر یست در شکار ۔ صاحب انند ہم با بہار اتفاق دارد مخفی مبادکہ فارسیان اشتر دل، راکنایہ از کینہ ور و نامرد و گفتہ اند کذا فی البحر) و صاحب برہان گوید کہ بمعنی بد دل و کینہ ور و بی دل و نامرد (انخ) پس بخیال ما آہو دل راشتر دل گرفتن درست نباشد بلکہ آہو دل بمعنی دو دل یعنی متردد و پریشان باشد کہ وحشت او مثل دیگر چارپایان زود نمیرود و در صحرا ہم توحش او از دیگر جانوران بیشتر است پس وجہی نباشد کہ آہو دل را مرادف اشتر دل گیریم ۔ و در کلام قاسم انور آہو دلی ۔ مقابل شیر آمدہ است و شیر بوجہ دلاوری اطمینانی دارد و از طرز رفتار و شکارش اطمینان می بارد پس اطمینان شیر مقابل دو دلی آہو است بنا علیہ ما آہو دل را بمعنی دو دل و پریشان دل گیریم ۔ نہ شتر دل و ازسند پیش کردہ بہار .....

(ب) آہو دلی | پیدا می شود نہ آہو دل این اختلاف لفظی است کہ بر معنی ہم اثر کند و حق اینست کہ چون باستناد کلام قاسم انور اصطلاحی پیدا می کنیم و از اہل تحقیق بجز بہار و انند دیگر کسی ذکر این نکردہ باید کہ ما ازین شعر مصدر .....

(ج) آہو دلی کردن | بمعنی دو دل و پریشان شدن گیریم (اردو) (الف) پریشان (ب) پریشانی (ج) پریشان ہونا۔

آہور | بسکون ثالث و فتح رابع و سکون رای مہملہ بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ (فارسی) (۱) بمعنی ہر چیز مرغوب و پسندیدہ و (۲) نام شہری دیگر کسی ذکر این نکرد ۔ اگر معنی اوّل را بقول صاحب انند تسلیم کنیم مرکب باشد از کلمات ۔ آہا ۔ و ر بقول انند آہا کلمہ ایست کہ بوقت خوش آمدن چیزی استعمال کنند کہ گذشت) پس کلمہ ور در فارسی زبان بمعنی صاحب

وخداوند و دارندہ باشد وقتی کہ با کلمۂ ترکیب یابد ہمچو دانش ور و تاجور و بارور (کذا فی البرہان) پس (آہاور) چیزی است کہ دارندۂ آہا باشد یعنی چیزیکہ مردم آنرا دیدہ بخوشش آمدنش آہا گویند از کثرت استعمال الف حذف شدہ (آہور) شد (اردو) (۱) مرغوب اور پسندیدہ چیز (۲) ایک شہر کا نام۔

آہوری بقول صاحب برہان و ناصری وجامع با واو مجہول بر وزن لاہوری بمعنی خردل باشد و آن دوائیست بسیار تند و تیز صاحب محیط گوید کہ بقول یوسفی این اسم فارسی خردل باشد۔ صاحب جہانگیری فرماید کہ با ہای مضموم و واو مجہول و رای مکسور و یای معروف خردل (شہاب طلحہ در صفت اسپ گوید ؎) وقت برجستن چو آہوئیست تند پگاہ برفتن چو آہو ریست تیز۔ صاحب محیط بر لفظ خردل نوشتہ کہ این اسم عربی و در سریانی خردلا و بفارسی سپندان گرد۔ اسپندان خوش و در انگریزی مسٹرڈ و بہندی رائی و آہوری سفید و سرخ۔ بّری و بستانی میشود تخم نباتیست کہ با دہنیت و حدت باشد گرم و خشک در آخر سوم و بقول شیخ تا چہارم و بقول شارح گازرونی در دوم سوم و مائل بسوی چہارم بّری حاد تر از بستانی و آن ملطف و محلل رطوبات دماغی و معدہ و سائر اعضا۔ الحاصل منافع بسیار دارد بیشتر باسفل بدن و اوجاع بلغمی و سودای خصوصًا انچہ از احتراق بلغم محتاج بخروج از قعر بدن بسوی سطح او و اکثار آن محدث غم و ہیب مخفی مباد کہ (آہ ور) صاحب آہ باشد یعنی کسی کہ آہ کشد و یای نسبت زیادہ کردند منسوب بہ صاحب آہ شد و بصفاتی و اثری کہ از استعمال این تعلق دارد این را آہوری نام کردند

کہ محدث غم است و بلغم را از قعر بدن بسوی سطح کشد (اردو) رائی بقول صاحب آصفیہ (ہندی) اسم مونث - خردل کا ترجمہ ایک قسم کی سرسون سپیدان سفید مزاجاً چوتھے درجہ مین گرم وخشک -

آہوز بقول صاحب انند بسکون ثالث وفتح رابع وسکون زای ہوّز بحوالۂ فرہنگ فرنگ نام تیراندازی معروف - دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) ایک تیراندازکا فارسی نام -

(الف) آہو سرین اصطلاح - صاحبان

(ب) آہو شکم بہار عجم و انند گویند

کہ (۱) ہر دو از صفات اسپ است و بعضی (ب) را از عیوب وی میشمارند و بہمین شہرت دارد ولیکن بدین معنی مستند یافتہ نشدہ صاحب انند بنسبت الف سندی آوردہ و بحوالۂ مظہر العجائب گفتہ کہ (۲) آہو سرین از اسمای معشوق نیز آمدہ (۳) آہو سرین ضرغام بر کیوان منش خورشید فرّ خارا دل و سندان جگر روئین سم و آہن عصب (اردو) (الف) وہ گھوڑا جس کے پٹھے مثل ہرن کے بھرے ہوے ہون - بعض فارسیون نے آہو سرین معشوق کا نام رکھا ہے (ب) وہ گھوڑا جس کا پیٹ مثل ہرن کے ہو -

آہو کردن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ حرف نہادن و قائم کردن عیب است چنانکہ حسن دہلوی گوید (۵) خود از یک کاک آہو پای چندان نافہ اوریزد کہ ہر یک نافہ صد آہو کند ہر ناف آہو را (اردو) عیب لگانا

آہو گان استعمال - بقول صاحب بشر و انند بکاف فارسی آہو برگان یعنی بچگان آہو صاحب مؤید گوید کہ بفتح واو و کاف فارسی آہو برگان و آہو بچگان و فرماید کہ این لفظ جمع مصغر باشد ای جمع آہوک و در شرح مخزن

انچہ این را ترکیب اضافی گفتہ است وکان را بہ معنی معدن گمان بردہ و از کان آہو باغ گرفتہ البتہ درین تکلف است - لوسلّم کان آہو داغ است نہ باغ زیرا کہ آہو وحشی است (انتہی) صاحب کشف ہم بفتح واو وکاف فارسی آہوبچگان گوید مؤلّف گوید کہ صاحبان مؤیّد وکشف واو را مفتوح گفتہ اند وصاحب مؤیّد این را جمع مصغّر نوشتہ وتصغیر آہو - آہوک گفتہ پس اگر بر لفظ (آہوک) الف ونون جمع زیادہ کنیم (آہوکان) شد بکاف عربی وبقولش کاف فارسی باقی نماند وہر چہار محققین را بر کاف فارسی اصرار است حقیقت آنست کہ بر لفظ (آہو) ہای تصغیر زیادہ کنیم (آہوہ) شد (صاحب احسن وقواعد در اقسام ہای ہوز ہای تصغیر را ہم ذکر کردہ (چون غزالہ وبزغالہ وگوسالہ) ہرگاہ بر (آہوہ) الف ونون جمع اورند بقاعدہ فارسی ہای ہوز بکاف فارسی بدل شدہ (آہوگان) شد درین صورت فتح واو ہم باقی ماند وکاف فارسی ہم ومعنی آہوبچگان نیز - اجمال پسندی ہر سہ محققین فضیلت داشت بر تصریح صاحب مؤیّد فافہم (اردو) ہرن کے بچّے - مذکّر -

(الف) آہوگذشت (مقولہ) بقول صاحب بحر بمعنی وقت کار ماند وفرصت رفت - خان آرزو در چراغ ہدایت فرماید کہ این کنایہ باشد از انکہ فرصت رفت چنان کہ تاثیر گوید (ع) چون جوانی گشت طی کار جوانان ہم مکن ؎ رنج بیجا مبر ای بی خبر آہو گذشت ؎ بہار ذکر این کردہ از شاپور طہرانی سند آرد (ع) خوش لب وحشی غزالہ دی چو از پہلو گذشت ؎ از پیش رفتم تبسم کرد وگفت آہو گذشت ؎ سندی از ملّا ابو البرکات منیر بر لفظ (آہو چشم) ہم گذشت - صاحب آصفی از ہمین مقولہ مصدر

(ب) آہوگذشتن پیدا کردہ است کہ جا دارد

بمعنی وقت از دست رفتن باید گرفت (اردو) (الف) وقت گزر گیا (ب) وقت گزر جانا۔ وقت ہاتھ سے جانا۔

آہو گرفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عیب گیری کردن صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت صاحب اند بحوالۂ فرہنگ فرنگ فرماید کہ عیب گرفتن است (جامی ۵) از من مسکین و ترین مشکین سواد ؛ گر خطای رفتہ است آہو گیر کا ؛

آہو گیر ؛ اسناد این بلفظ آہو ہم گذشتہ (اردو) بقول آصفیہ نکتہ چینی کرنا۔ خردہ گیری کرنا محاورۂ اردو مین نکتہ چین کو آہو گیر کہتے ہین (دیکھو امیر اللغات) (وزیر ۵) بند ہگیا ہی غیر سے مضمون غزال چشم کا ؛ اس مین اب شاخین نکالے کہدو آہو گیر کو ؛ (ناسخ ۵) کچھ نہین پروا مجھے دشمن اگر ہے عیب جو ؛ خوف کیا شیر نیستان کو ہے آہو گیر کا ؛

آہون بقول برہان و ناصری و جہانگیری و رشیدی و سروری بروزن قارون رخنہ و نقب را گویند (ناصر خسرو ۵۱) منگر سوی حرام و جز حق مشنو ؛ تا نبرد دزد سوی نقد تو آہون ؛ (حکیم اسدی در صفت نقب زنان ایران گوید (۵۲) با آہون زدن در زمین باشتاب ؛ بکندر روندی زماہی در آب ؛ ہمان بارہ سر تا سر آہون زدند ؛ نگون بارہ بر روی ہامون زدند ؛ (دقیقی ۵۳) حور بہشتی گرش بہ بیند بشنگ ؛ خواہد اندر زمین بیارد آہون ؛ (حکیم اسدی ۵۴) پی بارہ سر تا سر آہون زدند ؛ نگون بارہ بر روی ہامون زدند ؛ صاحب مؤید فرماید کہ آہون نقب یعنی سوراخی است کہ در دیوار و زمین کنند و بقول صاحب جامع نقب و رخنہ و غار مؤلف گوید کہ این لغت دری است صاحب دری و پہلوی ذکر این کردہ و در معنی با محققین بالاتفاق بخیال ما ماخذ این کلمہ آہ باشد

کہ با کلمۂ ون مرکب شدہ - آہون شد - ون بقول صاحب برہان بفتح اوّل وسکون ثانی شبہ ونظیر مانند - پس (آہون) بمعنی مانند آہ باشد یعنی چنانکہ از آہ سوراخی در دہن پیدا شود یعنی دہن کشادہ می شود ہمچنان سوراخی در دیوار یا زمین از نقب پیدا شود پس در رای ما (آہون) بفتح واو بروزن چاہ کن صحیح باشد از ہر چہار راسناد بالا در رسۃ تا شعر اوّل (آہون) بفتح الف وواو ہم توان خواند زیرا کہ (آہ) بالمد والفتح ہر دو آمدہ اما در شعر چہارم (آہون) با ہا مون قافیہ شدہ است وبر الف ممدودہ وسکون واو شہی نباشد وباشد کہ فارسیان بکثرت استعمال واو مفتوح را ساکن کردہ باشند واللہ اعلم - مخفی مباد کہ صاحب خزانہ آہون را بہ نقب زمین خاص کردہ است ونقب دیوار را بفارسی نغم گفتہ ونغم لغت ترکی است ہر دو را شامل چنانکہ نقب در عربی (اردو) سیندھ بقول صاحب خزانہ وہ سوراخ جو چور ون نے دیوار مین کیا ہو آپ ہی نے سرنگ پر لکھا ہے کہ وہ سوراخ جو زمین مین کیا گیا ہو اور اسکا سلسلہ کسی دوسرے مقام پر ظاہر ہوا ہو - بقول صاحب آصفیہ (نقب) (عربی) اردو مین مستعمل - اسم مونث - دیوار مین گھٹا پھوڑنا - سرنگ لگانا - آپ ہی نے سیندھ اور سرنگ دونون کو (مونث) کہا ہے - اور لغت ہندی - فرماتے ہین کہ سیندھ بمعنی سوراخ دیوار جو چوری کی غرض سے کیا جائے - یہہ لفظ سنسکرت (سندھی) سے نکلا ہے اور سرنگ زمین کے نیچے بنایا ہوا راستہ صاحب ساطع نے سرنگ کو لغت سنسکرت کہا ہے -

آہون آوردن (استعمال) بمعنی نقب	در زمین کردن سند این بر لفظ آہون از کلام

دقیقی گذشت (اردو) سرنگ لگانا۔

آہون بر استعمال۔ صاحب سروری بر لفظ آہون فرماید کہ (آہون بر) نقاب را گویند (انج) **مؤلف** گوید کہ بر با لفتح امر است از مصدر بردن و بحالت ترکیب با اسمی بقاعدہ فارسیان افادہ معنی فاعل کند چون (آہون بر) کہ برندۂ آہون یعنی نقب کنندہ و این از مصدر اصطلاحی (آہون بردن) است کہ می آید۔ (اردو) نقب زن بقول آصفیہ سیندھ لگانے والا۔ سرنگ لگانے والا۔

آہون بُردن (استعمال) نقب در دیوار کردن سند این بر لفظ آہون از کلام ناصر خسرو گذشت (اردو) نقب لگانا۔

آہون زدن استعمال۔ مرادف

آہون زدن در زمین آہون آوردن سند ہر دو بدیل لفظ آہون از کلام حکیم اسدی گذشت (اردو) سرنگ لگانا۔

آہونگاہ اصطلاح۔ بقول بہار مرادف آہوچشم کہ کنایہ از معشوق متوحش کہ با عشاق انس نگیرد **مؤلف** را با بہار اختلاف است کہ ذکرش بر (آہوچشم) کردہ ایم و سند بہار سند ماست (عبد اللطیف خان ص) تا بفکر جلوہ آن آہو نگاہ افتادہ است ؛ چشم نرگس را کہ می بینیم براہ افتادہ است ؛ مقصود ما این است کہ این را بامعنی بہا مخصوص کردن درست نیست زیرا کہ در سندی کہ گذشت از آہونگاہ معشوق مراد است مطلقاً و این کنایہ بصفت چشم او است کہ مثل آہو سرمگین و حسین باشد معشوق متوحش را ازین شعر تعلقی نیست بہار سندی دیگر از کلام صائب ہم آوردہ و ہو ہذا۔ (صائب ص)

مستی چشم تو در مرتبہ ہشیاریست ؛ خواب آہو نگہان مبشتر از بیداریست ؛ ما می گوئیم کہ در این شعر ہم توحش را دخلی نیست بلکہ مقصود شاعر اینست کہ آہونگہان چندانکہ در بیداری حسن

(۱۰۱۸)

(۱۰۱۹)

دارند - بحالت خواب حسن چشم شان بیشتر
از بیداری ظاہر میشود زیرا کہ سرمگینی چشم
بحالت خواب زیادہ می شود حقیقت اینست
کہ کسی کہ مژگانش کثیر و قدری گندہ باشد سرمگین
چشم است و چون در حالت خواب مژگانش
بہ یک جا جمع میشود سرمگینی چشم نمایان تر گردد و
نیز چنین در عالم خواب بچشم نیم وا می خسپند
و گویند کہ مردمک چشمی کہ کلان باشد در عالم خواب
چشمش کاملاً بند نشود و این عادت ہم داخل
حسن است و بدین وجہ کہ فطرتاً آہو را در خواب
حصہ چشمش کشادہ می باشد تشبیہ آہونگہی ہم کا
شد - الحاصل شاعر در مصرع اوّل گوید کہ در چشم
مخمور یار مستی کہ پیدا است - مرتبہ ہشیاری دارد
و چرا نباشد کہ چشم مخمور یار مستی حقیقی ندارد کہ خمارش
بوجہ میخواری نیست بلکہ صنعت فطرت است
کہ ہمچو سکیش مخمور بنظر می آید و مصرع ثانی تشلیل لطیف
باشد گوید کہ خواب آہونگہان از بیداری بیشتر است

یعنی فتنہ ہائے کہ از حسن آہونگہان در بیداری
شان می خیزد بحالت خواب شان از انکہ حسن
چشم شان - بوجوہ متذکرۂ بالا دو بالا میشود نسبت
بیداری زیادہ میشود - بالجملہ توحش را در معنی این شعر
دخلی نیست ما می گوئیم کہ بہ تشبیہ توحش آہو
شاہدی را آہونگاہ گفتن غلط نباشد چنانکہ ظہوری
گوید ولیکن (آہونگاہ) را باین معنی مخصوص
کردن خلاف رای ماست (ظہوری ۵)
ہوس الفت آہونگہان کشت مرا
کہ از خویش رمی می باشد البتہ درین شعر (آہونگاہ)
شاہدی را توان گفت کہ باصفات حسن چشم خود
توحشی ہم دارد (اردو) امیر نے آہو چشم کے
ذیل مین آہونگاہ کی بھی سند دی ہے (ظفر ۵)
ظفر مجھکو جو وہ آہونگاہ آنکھین دکھاتا ہے ؎
دل وحشی کو میرے اور وحشت دونی ہوتی
ہے ؎ امیر نے آہو چشم پر متوحش معشوق ہونے
لکھا ہے اور اس شعر مین آہونگہ کی معنی بھی متوحش

نگاہ کے نہین ہین بلکہ معشوق کی وہ نگاہ مراد ہے جو صفات حسن مین آہو کی مشابہ ہو۔ مصرع ثانی مین وحشت کا ذکر صرف اس لئے ہوا ہے کہ آہو مین فطرتاً وحشت ہوتی ہے۔

آہو نہادن | مصدر اصطلاحی۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت۔ مؤلف گوید کہ بمعنی عیب نہادن است سندین بر آنہ پای) از کلام ابو الفرج رونی گذشت (اردو) عیب رکھنا۔

آہو وارہ | استعمال۔ بقول صاحب ہند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مبدّل آہو برہ است (انتہی) و مرادف آن کہ گذشت دیگر کسی ذکر این نکرد فارسیان بارا باواو بدل کنند چنانچہ آب را۔ آو ہم گویند و آبنوس را آونوس (اردو) دیکھو آہو برہ۔

آہوی آتش فشان | استعمال۔ بقول صاحب ہند بحوالۂ فرہنگ فرنگ کنایہ از [illegible]

است (کہ آفتاب باشد) دیگر کسی ذکر این نکرد اگرچہ صفت (آتش فشانی) برای آفتاب مناسب است ولیکن آہو در اینجا استعارہ باشد از شاہد و بہمین معنی شاہد آتش فشان کنایہ از آفتاب۔ ورنہ ظبی را با آفتاب تشبیہ دادن تأملی می خواہد زیرا کہ صورتش با آفتاب مشابہت ندارد گویند کہ چشم آہو از جمیع چارواء روشن تر و درین است اگر با این صفت و بصفت آتش فشانی کنایہ کردہ باشند من وجہٍ توان شد (اردو) دیکھو آفتاب اور آہو برۂ فلک۔

آہوی آمو | اصطلاح۔ بقول صاحب ناصری کہ بتبدیل لفظ آمو نوشتہ کنایہ باشد از معشوق چنانکہ حکیم قطران گوید (ے) مرا ہجران آن آہوی آمو ؎ ہمی دارد چو بچہ مردہ آہو بدرد اندر دوان زین جا بدانجا ؎ برنج اندر روان زین سو بدانسو ؎ دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ آہو استعارۃً معشوق را گفتہ اند

چنانکہ بمعنی ہفتم لفظ آہوگذشت و آموآمون قیاسیست برکنار رود جیحون از معاصرین عجم بہ تحقیق رسیدہ کہ سرزمین آموحسن خیز است پس آہوی آموشاید آمو را گفتن جادارد (اردو) مقام آمو کا معشوق۔

آہوی آہوگیر استعمال۔کنایہ باشد از آہوی شکاری کہ تعلیم شکارش می کنند بیچارہ بیخبر از مآل بدشت و صحرا ہمچو آہوی صحرائی میرود و کمندی کہ در شاخ ہای سرش می پیچند بشاخہای آہوی دشت می اندازد و با او نمی گریزد بلکہ قوت خود صرف کند و از جائی جنبد و مقابل اسیر می گذارد کہ رم کند صیاد ان منتظر میرسند و آہوے دشت را می گیرند (ظہوری ۵) نگہش بر صف شیران نزند من چہ کنم ؟ کہ مرا صید کند آہوآہوگیرش ؟ (اردو) آہوگیر اردو میں شکاری ہرن کے لئے مستعمل ہے دیکھو آہوگرفتن پس آہوگیر ہرن کہہ سکتے ہیں یعنی وہ سدھایا ہوا شکاری ہرن جس کے سینگوں میں پھندا لگاکر جنگل میں چھوڑ دیتے ہیں اور وہ جنگلی ہرن سے لڑتا ہے اور اپنا پھندا اوسکے سینگوں میں لگاکر کھڑا ہوجاتا ہے اور شکاری لوگ پہنچکر جنگلی ہرن کو گرفتار کرلیتے ہیں۔

(۱۰۴۰)

آہوی اوشد (مقولہ) بقول صاحب آنند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بمعنی صید اوشد و مطیع اوشد مؤلف گوید کہ این مشتق است از مصدر (آہوی کسی بودن و شدن کہ بجایش می آید۔فارسیان چون کسی را والہ و شیدای کسی بینند گویند کہ آہوی اوشد (اردو) ہی کا ہورہا۔صاحب آصفیہ نے (ہورہنا) پر فرمایا ہے کہ کسی کا ہوجانا۔کسی کو اپنے تئیں ہمہ تن سونپ دینا۔کسی کا بالکل مطیع اور فرمان بردار ہوجانا (داغ ۵) مرا دشمن بظاہر چار دن کو دوست ہے تیرا ؟ کسی کا ہورہے یہ ہر کسی سے ہو نہیں سکتا ؟ آس کا شکار ہوگیا۔یہی کہ سکتے ہیں

اس لئے کہ (شکار ہونا) پر صاحب آصفیہ نے لکھا ہے کہ عاشق ہونا - مفتون ہونا - شیدا و والہ ہونا (داغ ؎) بتوں کے کوچہ سے ہم دل فگار ہو کے چلے شکار کرنے کو آئے شکار ہو کے چلے ؛

آہوی تتار استعمال - تتار مخفف تاتار است کہ شہریست در ترکستان و آہوی آنجا خیلی چاق می شود - گویند کہ مشک آہوان تتاری بیش بہا و خوب می باشد (صائب ؎) مردمک را سیر کن در حلقۂ چشم نگار ؛ گر ندیدی در میان جرگہ آہوی تتار ؛ (اردو) وہ آہو جو تاتاری ہو یعنی صحرای تاتار کا ہرن ؛

آہوی ترک چشم اصطلاح - بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ از سہای معشوق است مخفی مبادکہ فارسیان چشم معشوق و معشوق را استعارۃً آہو گویند چنانکہ بر معنی ششم و ہفتم لفظ آہو گذشت و بقول برہان ترک اہل ترکستان را گویند و کنایہ باشد از مطلوب و معشوق و غلام (الخ) و حسن ترکان شہرۂ خلق است چنانکہ (ع) سعدیا روزازل حسن بترکان دادند ؛ پس آہوی ترک چشم معشوقی است کہ چشم او چون ترکان حسین باشد - یا در خونریزی مثل ترکان - دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) معشوق حسین - معشوق خونریز -

آہوی توام (مقولہ) بقول صاحب بحر - اے اسیر وصید تو ہستم صاحب مؤید ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ این مقولہ ہم مشتق است از مصدر اصطلاحی آہوی کسی بودن و شدن و در اینجا آہو مجازاً بمعنی شکار است و شکار بقول بہار مجازاً بمعنی مطیع و مغلوب چنانکہ ذکر این بر معنی ششم لفظ آہو کردہ ایم (اردو) میں تیرا شکار ہو چکا ہون - تیرا شیدا ہون -

آہوی چین استعمال - بقول صاحب شمس آفتاب صاحب رشیدی ہم ذکر این کردہ

مخفی مباد کہ چین نام مملکتیست معروف و ختن
شہریست از بلاد چین گویند کہ آہوی چین
شہرت گرفت بوجہ صحرای ختن و آہوی ختن
آہوئیست کہ در صحرای ختن پیدا می شود و مشک
در جمیع صفات بہترین و مشہورترین باشد
آہوی ختن را آہوی چین ہم گویند صاحب
سروری فرماید کہ ختن بضم خا و فتح تا نام ولایت
مشک خیز و منسوب بخوبان پس آہوے
چین استعارہ باشد برای آفتاب یعنی چنانکہ
آہوی چین در صفات خود شہرہ آفاق است
ہمچنان باشد آفتاب (اردو) دیکھو آفتاب

آہوی حرم اصطلاح - بقول صاحب
بحر آہوئی کہ در صحرای نواح مکہ معظمہ باشد
کہ شکار آن حرام است صاحب شمس ہم ذکر
این کردہ صاحب انند گوید کہ حدود زمین حرم
جانب شرق کعبہ شش کروہ و بطرف جنوب
کعبہ دوازدہ کروہ و بسوی مغرب ہجدہ کروہ و
و بصوب شمال ہست و چار کروہ (صائب ؎)
چرب می سازد علم از خون آہوی حرم ۔ رحم در
خاطر ندارد غمزۂ جادوست این ۔ (ظہوری ؎)
غیر را داغ محرمیت نیست ۔ سگ دیر آہوی
حرم نشود ۔ (اردو) آہوی حرم بقول امیر مکہ
معظمہ کا ہرن - آپ فرماتے ہین کہ بحکم شریعت
اسلام اطراف کعبہ مین مقامات معین تک
شکار کھیلنا حرام ہے اس لئے آہوی حرم
جب کہتے ہین تو یہ خصوصیت صید سے
محفوظ ہونے کی ملحوظ ہوتی ہے (رند ؎)
خانۂ دوست بجھکر کئے کعبہ کے طواف ۔ قیس
آہوی حرم کو سگ لیلا سمجھا ۔ (ہلال ؎)
غصے کی انکھون سے اے صیاد دیکھے کاجو
تو ۔ بھاگ کر ہر شیر آہوے حرم ہو جائیگا ۔

آہوی خانگی استعمال - آہوئے باشد
کہ در خانہ پرورند و وحشت آن کم شدہ باشد
(ظہوری ؎) آہوی خانگی وادی الفت

پوید ۔ دشت دشت از خرد و صبر بمیدان دارد (اردو) سدھایا ہوا ہرن۔

آہوی خانۂ خاوری اصطلاح۔ بقول صاحب بحر عجم۔ آفتاب۔ مخفی مباد کہ خانہ بمعنی مکان باشد و خاور مشرق و مغرب ہر دو را گویند (کما فی البرہان) و یای نسبت بر لفظ خاور زیادہ کردہ اند پس آہوی خانۂ خاوری آہوئی باشد کہ در خانۂ مشرق و مغرب سیر کند و جا دارد کہ درین جا آہو را استعارہ گیرند از معشوق و والہ و شیدا ہم یعنی معشوق یا والہ مشرق و مغرب (اردو) دیکھو آفتاب اور آہوے فلک۔

(الف) **آہوی خاور** اصطلاح۔ صاحبان

(ب) **آہوی خاوری** بحر و جہانگیری و رشیدی و شمس نسبت الف گویند کہ آفتاب است و بقول برہان و بحر و ناصری (ب) مرادف آن مؤلف گوید کہ ہر دو مرادف (آہوی خانۂ خاوری) باشد کہ گذشت۔ صراحت وجہ تسمیہ ہا بنگاشتہ ایم

و این کنایہ باشد (اردو) دیکھو آہوی خانۂ خاوری۔

آہوی ختن اصطلاح۔ بقول صاحب بحر و برہان بمعنی آہوی خانہ خاور ریست کہ کنایہ از خورشید جہان آرا باشد صاحب ناصری بذیل (آہوی خاوری) ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ صراحت این بر (آہوی چین) کردہ ایم و بخیال ما این استعارہ باشد نہ کنایہ (اردو) دیکھو آہوے چین۔

آہوی ختن گرد اصطلاح۔ بقول صاحب انند و شمس بفتح کاف فارسی آفتاب باشد مخفی مباد کہ گرد مخفف گردون بمعنی فلک باشد (کما فی البرہان) پس آہوے ختنِ فلک باضافت نون کنایہ باشد از آفتاب (اردو) دیکھو آہوے فلک۔

آہوی رم کردہ استعمال۔ آہوئی باشد

آہوی رمیدہ وحشی و وحشت گرفتہ

(باقی)

چنانکہ صائب گوید (ے) نسبت آہو رم کردہ
وصحرا دارد ؛ گر بظاہر تن وجان ہرد وہم پیوستہ
است ؛ (جامی ے) ای صید پیشہ چارہ چہ
سازم خدائے را ؛ کان آہوی رمیدہ شود صید
دامنم ؛ (اردو) وحشی ہرن - بھڑکا ہوا چمکا ہوا
ہرن -

آہوی زخمی استعمال - زخم خوردہ آہو ست
(ظہوری ے) زید ارکشتۂ شمشیر تغافل کہ نباشد
خویش را آہوی زخمی زنگاہی گیرد ؛ (اردو)
زخمی ہرن -

(الف) آہوی زر اصطلاح -

(ب) آہوی زرّین (الف) بقول
صاحب انند بتقدیم معجمہ بر مہملہ (۱) کنایہ از
آفتاب عالمتاب (۲) صراحی طلا را نیز
گفتہ اند و آہوی زرّین ہم آمدہ (ب) بقول
برہان و بحر و ناصری و جہانگیری و رشیدی
و شمس - مرادف الف و صاحب مؤید بمعنی

(۱) قانع مؤلف گوید کہ زرد در فارسی طلا و
پیر سپید موی و سرخ رنگ را گویند و آب زر
و زر آب کنایہ است از شراب زرد رنگ
بخیال ما آہو در ینجا بمعنی معشوق باشد چنانکہ
استعارۃً بمعنی ہفتم لفظ آہو گذشت اندرین
صورت معشوق زرّین تشبیہی است برای
آفتاب و نیز صراحی بلورین شراب کہ زرد
و سرخی می مثل زر ازان نمایان شود اگرچہ
اتفاق اہل لغت نسبت معنی دوم بر صراحی
طلاست ولیکن معاصرین عجم با ما ہمزبانند کہ
مطلق صراحی شراب است خواہ بلورین باشد یا
طلائی گویند کہ صراحیان میخانۂ شاہی ہم بلورین
طلاکار باشد نہ محض طلائی زیرا کہ آب و شراب
را در صراحی ذہب خالص حلاوتی نباشد واللہ
اعلم - بعض معاصرین عجم گویند کہ صراحی دستدار
شراب اکثر مشابہ بہ براق درست کنند و دور
آن پیش میخواران سیر و میدان را ماند پس بدین

(۱۰۲۳)

خیال آہو را در اینجا بمعنی معشوق گرفتن ضرورت ندارد زیرا کہ ظبی زرّین کنایہ از صراحی بلورین زرکار شراب توان گرفت (اردو) الف اور ب دونون کے لئے (۱) دیکھو آہوے فلک (۲) صراحی طلائی یا طلا کاریا صراحی بلورین جس پر طلائی کام ہو۔

آہوی سیمین اصطلاح۔ بقول صاحب برہان (۱) ساقی سفید پوست را گویند و آن صاحب حسنی است کہ در مجلس بمردم شراب می دہد و بقول صاحب بحر (۲) ماہتاب صاحب ناصری و سروری بر معنی اوّل قانع و گوید کنایہ از ساقی سیمتن و سفید روی بود چنانکہ حکیم خاقانی گوید (۵) چند خواہی ز آہوی سیمین پگاہ و زرّین کہ میخورد گلنار ضیاء شمس و رشیدی گوید کہ (۳) محبوب و ساقی است صاحب مؤیّد فرماید کہ ساقی سپید پوست باشد کذا فی القنیہ۔ و گوید کہ چون آہوی زرّین آفتاب باشد آہوی سیمین ماہ بود (انتہی) مؤلف گوید کہ ہرگاہ آہوی زرّین صراحی زرنگار را گفتہ اند بہ صراحتی کہ بر آہوی زرنگار گذشت وجہی نباشد کہ آہوی سیمین (۴) بلورین صراحی و صراحی نقرئی یا نقرہ کار را نگوئیم در کلام حکیم خاقانی کہ یاد کردہ شد گاہ و زرّین بمعنی صراحی زرنگار آمدہ و گاہ سیمین بقول صاحب بحر صراحی نقرہ باشد کہ می آید و این مؤیّد خیال ماست (اردو) (۱) گورا ساقی۔ حسین ساقی۔ مذکر (۲) ماہتاب بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ مذکر چاند (صبا ۵) یہ وہ فلک ہے کہ جس کے سبب سے عالم مین ؛ نہ ایک چال پہ دور ہے ماہتاب رہا (۳) محبوب بقول صاحب آصفی (عربی) اردو مین مستعمل (مذکر) پیارا۔ چاہیتا معشوق۔ (۴) بلور کی صراحی۔ نقرئی صراحی مؤنث۔

آہوی شیر افگن اصطلاح بقول صاحب

برہان وبحر مؤیدہ اند (۱) چشم مطلوب ومعشوق ومحبوب را گویند و (۲) کنایہ از ساقی ہم صاحب ناصری کہ از اہل زبانست بر معنی اوّل قائل صاحب جہانگیری گوید کہ کنایہ از چشم مردم ومحبوب است وبقول صاحب شمس ورشیدی چشم محبوب فقط مؤلّف گوید کہ عادۃً آہو شکار شیر است کہ شیر آہو را افگند بالعکس آن شیر شکار آہو شدن تعجّب خیز است - فارسیان چشم معشوق را بآہو استعارہ کنند وشیر دریں جا استعارہ باشد از عشاق بدین وجہ کہ عشّاق والہ وشیدا دل دادہ چشم معشوقان باشند - آہوی شیر افگن کنایہ شد برائے چشم معشوق - انچہ صاحب جہانگیری کنایہ از چشم مردم گفتہ تسامح اوست یا غلطی کتابت ہم چنین ساقی ہم بر میخواران غالب است وبدور شراب شیر دلان را ہمچو روباہی کند بنا ً علیہ آہوی شیر افگن کنایۂ ساقی را ہم گفتند - (ظہوری ؎) می ریزم

نازش بجان بنگر کہ جانان منست ؛ صید زبونی نیستم آہوی او شیر افگن است ؛ (جامی ؎) بیک غمزہ کنی صد شیر دل را شکار آہوی شیر افگن چشم ؛ (اردو) (۱) معشوق کی آنکھ (مؤنث) (۲) ساقی - بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل مذکر - شراب پلانیوالا (داغ ؎) پیون گا آج ساقی سیر ہو کر ؛ میسر پھر شراب آئے نہ آئے

آہوی شیر گیر اصطلاح - بقول صاحب انند مرادف آہوی شیر افگن بہر دو معنی (۱) چشم محبوب (۲) ساقی صاحب ناصری بذیل آہوی شیر افگن ذکر این کردہ از کلام خود سند دہد ؎ از آہوی شیر گیر چشمت ؛ پس شیر کہ در کمند آہوست

ما وجہ تسمیۂ این را بآہوی شیر افگن بصراحت بیان کردہ ایم کہ متعلّق ازین ہم باشد (اردو) دیکھو آہوی شیر افگن -

آہوی صیّاد اصطلاح کنایہ باشد از چشم معشوق از قبیل آہوی شیر افگن کہ گذشت -

(۱۱۱)

(ظہوری ؎) غیر را گردن زنجیر نگاہ تو کجاست ؎ ہمہ شیر آہوی صیاد تو نخچیر گرفت (اردو) معشوق کی آنکھ۔ مونث۔

آہوی صیاد گیر اصطلاح۔ کنایہ باشد از چشم معشوق کہ صیاد گیر است یعنی عشاق را گیرد صیاد اند گرفتار خود می کند چنانکہ ظہوری گوید (؎) دلہا اسیر آہوی صیاد گیر تست ؎ آزاد کیست آنکہ بصد جان اسیر تست ؎ (ولہ ؎) جان فدای آہو صیاد گیر تو ؎ رام گشت و صبر را در رم کشید ؎ (اردو) معشوق کی آنکھ مونث۔

آہوی طنّاز اصطلاح۔ بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب از اسمای معشوق است مؤلف گوید کہ طنّاز بالفتح و تشدید نون لغت عربیست بقول صاحب منتخب قوس وسخریہ کنندہ و بقول صاحب لطائف نازکنندہ و باناز خرامندہ و سخن بر موز گوینده پس آہوی طنّاز کنایہ باشد از معشوق مخفی مباد کہ مجرّد آہو ہم استعارۂ معشوق را گفتہ اند چنانکہ بر معنی مفہم لفظ آہو گذشت (اردو) معشوق طنّاز۔ بت طنّاز۔ طنّاز۔ بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل۔ کثرت سے رمز اور کنایہ میں باتیں کرنے والا۔ ناز کرنے والا۔ ناز سے چلنے والا شوخ معشوق کی صفت میں آتا ہے (ذوق ؎) آ کے بالیں پہ وہ طنّاز سراپا انداز ؎ مجھ سے یہ کہنے لگا کیوں ہے تو غمگین مزاج ؎ (تجمّل ؎) تیری ٹھوکر سے اوبت طنّاز بچی اٹھا مردہ یہ ہوا اعجاز ؎

آہوی فلک اصطلاح۔ بقول صاحبان برہان و بحر و انند کنایہ از خورشید است مؤلف گوید کہ فارسیان معشوق را استعارۃً آہو گفتہ اند پس آہوی فلک کہ کنایہ از خورشید قرار یافت بہمین معنی باشد و اگر آہو را بمعنی حقیقیش گیریم جا دارد زیرا کہ رمیدن۔ صفت آہو است و سیر آفتاب تشبیہ آن باشد (اردو) آہوی فلک بقول صاحبان

آہوی کاسک توام (مقولہ) بقول صاحب انند و شمس یعنی اسیر و گرفتار پیالۂ توام مرادف (آہوی توام) کہ گذشت مؤلف گوید کہ کاسک بقول برہان بفتح ثالث و سکون کاف مصغر کاسہ باشد و در اینجا استعارہ باشد از چشم محبوب (اردو) دیکھو آہوی توام۔

آہوی کسی بودن مصدر اصطلاحی۔ بقول صاحب بحر یعنی اسیر و صید کسی شدن صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ ذکر این کردہ پس مقولہ ہای عجم (آہوی توام) و (آہوی کاسک توام) و آہوی او شد) کہ گذشت مشتق است از ہمین مصدر مخفی مباد کہ آہو یعنی شکار و مجازاً بمعنی مطیع و مغلوب و والہ و شیدا ہم آمدہ کہ بر معنی ہشتم لفظ آہو گذشت پس آہوی کسی بودن کنایہ باشد از مطیع و مغلوب و والہ و شیدای کسی بودن (اردو) کسی کا شکار ہونا صاحب آصفیہ نے (شکار ہونا) یعنی عاشق ہونا۔ مفتون ہونا۔ شیدا و والہ ہونا لکھا ہے کہ (داغ ؎) بتوں کے کوچہ سے ہم دلفگار ہو کے چلے ۔ شکار کرنے کو آئے شکار ہو کے چلے

آہوی لنگ گرفتن مصدر اصطلاحی بقول وارستہ و بہار و انند و صاحب بحر بی انصافی و عاجز کشی کردن (صائب ؎) بود مصاف تو ای چرخ با شکستہ دلان ۔ ہمیشہ شیر تو آہوی لنگ می گیرد ۔ (اردو) بے انصافی کرنا۔ دکھیا کو دکھ دینا۔ عاجز کی جان لینا۔ دبے کو دبانا۔

آہوی مادہ (اصطلاح) بقول صاحب انند بحوالۂ بہار کنایہ از خورشید جہان آرا است سندی پیش کردہ (لا ادری ؎) سبزہ زار آسمان را در پناہ عدل او ۔ مرتع آہوی مادہ سینۂ شیر نر است ۔ ما این را در بہار عجم نیافتیم و عرض میشود کہ اہل نجوم برای ہر سیارہ خانہ قرار دادہ اند چنانچہ ابو نصر فراہی در نصاب گوید

(۵) حمل وعقرب است با بہرام ؛ قوس و حوت است مشتری را رام ؛ ثور و میزان چو خانۂ زہرہ است ؛ مرزحل را است جدی و دلو مقام ؛ تیر جوزا و خوشہ مہ سرطان ؛ خانۂ آفتاب شیر مدام ؛ حاصل اینست کہ برج اسد مکان اصلی آفتاب است و اوج او دران مقام پس مقصود شاعر از آہوی مادہ شمس است کہ در عربی زبان این را مؤنث گرفتہ اند و آہوی مادہ کنایہ باشد از شمس از قبیل آہوی فلک کہ گذشت (اردو) دیکھو آہوے فلک ؛

آہوی مالک رفتن | مصدر اصطلاحی

بقول صاحب بحر کنایہ باشد از ناانصافی۔ دیگر کسی ذکر این نکرد حقیقت این اصطلاح را بسیار جستیم و نیافتیم۔ بعضی از معاصرین عجم گویند کہ متعلق بحکایتی است کہ شہرت دارد یعنی آوردہ اند کہ دزدی چالاک آہو بچۂ را از خانۂ صالحی بدزدی برد و بعد مدتی چون آہو بچہ جوان و مانوس سارق شد او را با خود پیش قاضی آوردہ مدعی مادرش شد کہ پیش فلان صالحی است کہ از مکانم دزدیدہ است قاضی ملزم را با آہو مادہ طلب کرد و پرسید او جواب داد کہ آہو مادہ از آن من است و بچہ اش را کہ بدست مستغیث بود بوجہ مرور زمان نشناخت ولیکن آہو مادہ بدست قابض خودش رم می کرد و سبب آن بود کہ آہو مادہ بچۂ خود را شناختہ بود و بچہ اش بوجہ انقضای زمانہ مادر خود را فراموش کردہ۔ قاضی مستغیث را حکم داد کہ بینۂ دعوی خود پیش کند او گفت کہ آہو مادہ مدعوہ مانوس من است و با ملزم انسی ندارد و ازینجاست کہ بقبضہ اش رم می کند قاضی بہ صالح حکم کرد کہ آہو مادہ را بدست مستغیث بدہد و داد۔ چون آہو مادہ قرین بچۂ خود شد قرار گرفت قاضی توجہ بصالح کرد و گفت کہ چہ میفرمائی جواب داد کہ ہر دو را بقبضۂ من بدہند چون دادند آہو بچہ کہ مانوس مستغیث بود در حال آغاز

بالآخر قاضی حکم داد کہ آہو ماده بہ ستنیث دادند و صالح بیچارہ بہ ناکامی برگشت و واقفین حال صالح گفتند کہ آہوی مالک رفت یعنی بحق او بی انصافی شد و از ہمین واقعہ این مصدر زبان زد عام است واللہ اعلم (اردو) حقدار کا حق مارا جانا۔ نا انصافی ہونا۔

آہوی ماندہ گرفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب برہان کنایہ از نا انصافی کردن باشد و بقول بحر و رشیدی مرادف (آہوی لنگ گرفتن) و بقول بہار و ارستہ عاجز کشی کردن ہم (ظہوری ؎) رمق نماند بمن در شکار صید کنند زہی سوار کہ آہوی ماندہ می گیرد ؛ صاحبان جہانگیری و ناصری ہم ذکر این کردہ اند صاحب سروری فرماید کہ کنایہ از (فروشندہ را نبودن کردن) ہم باشد (اردو) دیکھو آہوی لنگ گرفتن

آہوی مردم شکار اصطلاح۔ کنایہ باشد از چشم یار۔ فارسیان چشم شاہد را آہو گفتہ اند۔ چنانکہ بر معنی ششم لفظ آہو گذشت و مردم شکار صفت اوست کہ عشاق شکار یعنی والہ و شیدا باشند چنانکہ صائب گوید (؎) ناف مشکین غزال چشم باشد مردمک ؛ دور باد از چشم بدزان آہوی مردم شکار ؛ (اردو) دیکھو لفظ آہو کے چھٹے معنی۔

آہوی مشکین اصطلاح۔ بقول صاحب ناصری کنایہ از چشم سیاہ محبوب است (منہ ؎) باچنین آہوی مشکین کہ تو داری با خویش پنجہ در پنجۂ شیران نزاند اختہ ؛ مخفی مباد کہ آہو استعارۃً بمعنی چشم شاہد آمدہ چنانکہ بر معنی ششم لفظ آہو گذشت۔ و مشکین صفت آنست یعنی چشمیکہ مردمک او کلان و سیاہ باشد و این در حسن چشم داخل است و آہو چشم ہمین قسم چشم را گفتہ اند زیرا کہ در چشم آہو سپیدی اصلا نباشد گویا ہمہ چشمش مردمک است (اردو) چشم سیاہ یار (آتش ؎) مرغ دل مارا پڑا چشم

(۱۰۲۴)

سیاہ یا رسے پنجۂ مژگان اسے شاہین کا چنگل ہو گیا ۔

آہوی زر اصطلاح - بقول صاحب بحر (۱) ابریکہ بسفیدی و سیاہی مائل باشد و بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بفتح نون و سکون رای مہملہ (۲) کنایہ از فلک دورنگ مؤلف گوید کہ حصۂ بالائی و پشت آہوی دائماً سیاہ باشد و حصۂ زیرین شکم سفید ہمین تشبیہ فارسیان ابر سیاہ و سپید و بعض شان فلک دورنگ را آہوی زر گفتہ اند - بہ تحقیق ما از معاصرین زباندان واضح شد کہ آہوی زر فلک نیلگون با ابر تنک سفید را گویند کہ تیرگی فلک بالای ابر سپید بنظر آید (اردو) (۱) وہ ابر جس مین تیرگی اور سپیدی دونون ظاہر ہون اکثر ایسا ہوتا ہے کہ ابر تیرہ اور ابر سیاہ جو برسنے والا ہوتا ہے جما رہتا ہے اور اوس پر سے ابر سفید گزرتا ہے اسی مجموعی حالت کو فارسیون نے آہوے زر کہا ہے - (۲) وہ آسمان جس پر چھدرا چھدرا ابر ہو اور سپیدی ابر مین سے آسمان کی نیلگونی نظر آتی ہو -

آہوئی بقول صاحب برہان بکسر یای اوّل و سکون یای ثانی بمعنی رمیدگی و عیب ناکی ذکر این بر معنی سوم لفظ آہو ہم گذشت مؤلف گوید کہ حاصل بالمصدر آہو یدن باشد کہ می آید سند این بر (آہو پای) از کلام ابو الفرح رونی گذشت (اردو) رمیدگی بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - مؤنث وحشت - بھاگنا -

آہو یدن بمعنی (۱) رمیدن - و (۲) عیب دار شدن متروک التصریف - از اہل لغت کسی ذکر این نکرد - صاحب برہان بر لفظ آہو گوید کہ بمعنی رم باشد چہ آہوئی را نیز گویند و بر لفظ (آہوئی) فرماید کہ بمعنی رمیدگی و عیب ناکی باشد مؤلف گوید کہ آہو و آہوئی

(۱۰۰)

ہر دو حاصل بالمصدر این است و ازین کہ تصریف این بنظر نیامد۔ صاحبان لغت این را ترک کردہ اند۔ نسبت آہوئی خیال کردہ می شود کہ یای مصدری بر لفظ آہو زیادہ کردہ اند فقط ولیکن ہرگاہ صاحب برہان آہو را بمعنی رم گرفتہ است وجہی نباشد کہ تعلق آن با آہوئیدن قائم نہ کنیم (اردو) (۱) رم کرنا۔ بقول صاحب آصفیہ بھاگنا۔ وحشت کرنا۔ فرار کرنا (۲) عیب دار ہونا۔

آہی بقول صاحب برہان بر وزن ماہی بلغت ژند و پاژند بمعنی آہو باشد کہ ترجمۂ غزال است صاحب شمس واہند و ناصری ہم ذکر این کردہ اند۔ صاحب جہانگیری بذیل دستور جہانم کہ مشتمل بر لغات ژند و پاژند است ذکر این کردہ ما بر لفظ آہو از ماخذش ذکر کردہ ایم کہ از لفظ آہ ساختہ اند و ہمان خیال است درین لفظ ہم کہ بر (آہ) یای نسبت زیادہ کردند (آہی) شد یعنی چیزی کہ منسوب است بآہ در حبستن و رم کردن واللہ اعلم (اردو) دیکھو آہو۔

آہیانہ بقول صاحب برہان وجامع بکسر ثالث بر وزن تازیانہ (۱) استخوان بالای دماغ را گویند و آنرا بعربی قحف خوانند و (۲) بمعنی شقیقہ و کاسۂ سر و (۳) کام را نیز گویند کہ فک اعلیٰ باشد لیکن جائیکہ بحلقوم نزدیک است آنرا بعربی حنک گویند۔ صاحبان ناصری و جہانگیری بمعنی دوم و سوم قانع و صاحب سروری بر معنی اوّل و صاحب رشیدی ذکر معنی اوّل و دوم کردہ صاحب مؤیّد فرمایدکہ کاسہ سر و قیل نزدیک حلقوم کہ آنرا کام نیز گویند و ہندش تالو نامند و نیز آنجا کہ بر سر کودک می جنبد کذا فی القنیہ و در نسخۂ دیگر کہ قلمی است اینقدر زائد است کہ در فرہنگ قواس بمعنی موی مؤلف گوید کہ ماخذ این آہ است

کہ با کلمۂ (یانہ) جمع شدہ - یان لغت ترکی است بمعنی طرف و جانب - کذا فی البرہان و صاحب کنز کہ محقق لغت ترک است این را ہمین معنی آوردہ اند ازین صورت ہای آخرین نسبتی است یعنی چیزیکہ منسوب است بطرف آہ پس کاسۂ سر طرف آہ است و شقیقہ کہ یک طرف سر است ہم طرف آہ باشد و علی ہذا کام ہم طرف آہ - انچہ صاحب مؤید بحوالہ فرہنگ قواس بمعنی موی گوید - دیگر کسی ذکر آن نکردہ و بعض نسخ مؤید ہم ازین معنی ساکت (اردو) (۱) کھوپری - بقول صاحب آصفیہ (ہندی) مونث - کاسۂ سر اور تحف کا ترجمہ سر کے اوپر کا حصہ - سر کی ہڈی (۲) شقیقہ بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل (مذکر) کن پٹی - کان اور پیشانی کے بیچ کا ملائم حصہ جہاں رگ پھڑکتی رہتی ہے (۳) کام - بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل (مذکر) سقف دہن تالو - خنک کا ترجمہ

(الف) **آہینج** صاحب نوادر نسبت **الف** گوید کہ بمعنی کشش و اسم فاعل و امر مصدر

(ب) **آہیختن** آہیختن و آہیختیدن است ہمچو عالم آہینج و جان آہینج و دم آہینج کہ

(ج) **آہیختن** اژدہاست **مؤلف** گوید کہ شک نیست کہ حاصل بالمصدر آہیختہ

(د) **آہیختہ** باشد ولیکن اسم فاعل و امر نباشد زیرا کہ مصدر این سالم التصریف است کہ غیر ماضی و مستقبل و مفعول نیاید بحث کامل این بر (ج) می آید انچہ صاحب نوادر امثال عالم آہینج و جان آہینج و دم آہینج آوردہ است کہ دران لفظ آہینج بشکل امر و بمعنی فاعلی بنظری آید - اصل آن عالم آہینج و جان آہینج و دم آہینج بنون و جیم است کہ متعلق باشد بمصدر (آہنجیدن) کہ گذشت و ما بر لفظ (آہینج) ہم اشارۂ ازین کردہ ایم و بر مصدر آہنجیدن نیز

صاحب موارد بذیل مصدر آہیختن ذکر این کردہ تسلیم کند کہ حاصل بالمصدر است و بحوالۂ قول نظامی فرماید کہ امر حاضر نیز (ع) شہ عالم آہیخ گیتی نورد ۔ و توجہ بر نگارد کہ در جمیع نسخ سکندر نامہ درین مصرع عالم آہنج بنون و جیم است نہ بہ یاو خای معجمہ ب بقول صاحب برہان بروزن آویخت یعنی برکشید و برآورد ۔ اعم از انکہ تیغ باشد یا چیزی دیگر بخیال ما در اینجا ہمین قدر صراحت کافی است کہ ماضی آہیختن است و تحقیق مغنیش بر (ج) می آید صاحب ناصری و جامع و سروری و شمس ہم ذکر این کردہ اند و صاحب جہانگیری از کمال اسمعیل سندے آوردہ (ے) ہمچون کشف بسینہ سر اندر کشد اجل ۔ آنجا کہ نیزہ تو برآہیخت یال را ۔ مؤلف گوید کہ (برآہیختن) مصدری است خاص یعنی آہیختن کہ بجای خود می آید و این شعر سند آنست و بدین وجہ کہ کلمۂ بر زائد است سند این ہم توان شد ۔ صاحب پہلوی این را باآخت و آہیخت نوشتہ گوید کہ ہر سہ معنی کشیدہ بود فتدبر العجب چہ قدر کم توجہی است کہ (ب) را (د) کرد ۔ ج ۔ بقول صاحب بحر عجم یعنی برکشیدن و برآوردن باشد مطلقاً (سالم التصریف) یعنی بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او در مشتقات سالم باشد و بتبدیل و حذف در حروف اصلی آن راہ نیابد پس درین صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نخواہد بود و صیغہائے غیر سالم آن کہ مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نہی باشد در استعمال اہل لسان نیامدہ صاحب برہان ذکر ہر دو معنی کند و بس صاحب سروری و رشیدی فرماید کہ برآوردن تیغ از غلاف باشد صاحب مؤید این را مرادف آختن گوید و برآختن بتعمیم معنی صاحب برہان و بحر متفق صاحب نوادر را بہ تخصیص معنی باسروری و رشیدی اتفاق است گوید کہ برکشیدن تیغ و خنجر و مانند آن باشد

صاحب موارد ذکر اختلاف معنی خاص و عام کردہ است و بس مؤلف گوید کہ (آہیختن
و برآہیختن) یکی است و دوم کلمہ بر زائد است و فارسیان آنرا در استعمال و محاورہ خود داخل
کردہ اند و صاحبان لغت ہر دو را بیک معنی گرفتہ - پس استعمال (برآہیختن خرطوم) دلیل
تعمیم معنی باشد نہ تخصیص و ما را با تعمیم پسندان اتفاق است (حکیم اسدی ؎) برآہیخت
خرطوم فیل از زرہ ؛ بہ پیچید و چون رشتہ بر زرگرہ ؛ (آہیختہ گوش) کہ در لحقات این می آید ہم
مؤید تعمیم معنی است بالجملہ آہیختن مصدر ریست کہ ماخذ آن آہ باشد و بخیال ما اصل این (آہ
آختن) بود بمعنی آہ کشیدن کہ آختن بمعنی مطلق برکشیدن ہم گذشت پس مجازاً بمعنی کشیدن
ہر چیز مستعمل شد و از کثرت استعمال الف را حذف کردند و بعلامت حذف الف ہای ہوز را
فتح دادند - آہختن شد ہمین سبب باشد کہ بعض محققین در (آہختن) ہای ہوز را مفتوح
گرفتہ اند چنانکہ در بحث آن گذشت پس اندرین صورت آہختن مخفف آہیختن نباشد چنانکہ
بجایش نوشتہ ایم بخیال دیگر عجبی نیست کہ آہیختن مرکب باشد از (آہ) و (یاختن) یا ختن مرادف
آختن است پس بکثرت استعمال (آہ یاختن) بحذف الف و سکون یا (آہیختن) شد اندرین
حالت آہیختن (بدون تحتانی) را مخفف آہیختن گرفتن عیبی ندارد و کسرہ ہا علامت حذف یا
باشد برای محققینیکہ ہای ہوز در آہختن بکسور خوانند واللہ اعلم بالصواب (و) بقول صاحب برہان
و ناصری بر وزن آویختہ بمعنی برآوردہ و برکشیدہ صاحب نوادر بہ تسلیم مفعول آہیختن گوید کہ پہناش
جامہ ہم باشد کہ جولاہان وقت بافتن بر پہنای جامہ استوار کنند (یعنی مرادف آنچہ کہ گذشت
دیگر کسی ذکر این نکردہ نہ سندی پیش شد (ارد و) (الف) کشش - بقول آصفیہ فارسی

اردو میں مستعمل (مونث) کشیدن کا حاصل بالمصدر۔ کشیدگی۔ کھینچاو۔ (ب) کھینچا۔ نکالا۔ ماضی مطلق (ج) کھینچا۔ نکالنا مصدر (د) کھینچا ہوا۔ نکالا ہوا۔ بلحاظ معنی آخرین دیکھو آہنجہ۔

آہیختہ گوش اصطلاح۔ بقول صاحب انند بحوالۂ بہار از صفات اسپ و مخفف این است آہختہ گوش چنانکہ (لاادری ۵) قوی قوائم و فربہ سرین و چیدہ میان و دراز گیسو و آہختہ گوش گرد شکم و خیف است کہ مادر بہا عجم ذکر این نیافتیم و بتحقیق نہ پیوست کہ این شعر مال کیست۔ باقی حال صاحب انند ذمہ او است و بس۔ عرض بر ترک تفوق داشت دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) صاحب آصفیہ نے کنوتی پر لکھا ہے کہ گھوڑے کا کھڑا ہوا کان۔ کنوتیاں اسکی جمع۔ پس کھڑی کنوتیوں کا گھوڑا کہہ سکتے ہیں۔

(الف) آہیختن الف بقول صاحب

(ب) آہیختہ نوادر المصادر مراد آہیختن و بقولش کہ بر مصدر راہیختن گذشت بمعنی کشیدن مخصوص بہ تیغ و خنجر و مانند آن چنانکہ ابو المؤید گوید (۵) چون بر آہیختن تیغش بدید در تن شیر ژیان شد زہرہ آب۔ صاحب موارد ہم بذیل مصدر آہیختن ذکر این کردہ و دیگر اہل لغت ازین ساکت مؤلف گوید کہ ما بر لفظ آہیختہ صراحت کردہ ایم کہ صاحب نوادر موجد این یافتہ می شود کہ آہنج را آہیخ کردہ بتحقیق ما از نسخ متعددہ می کشاید کہ در کلام ابو المؤید ہم آہنجیدن است نہ آہیختن و صاحب موارد کہ درین مصدر با صاحب نوادر تفاق دارد از غور و تحقیق کار نگرفتہ ترک (آہنجیدن) در نوادر شبہ تصرف کاتبان پیدا می کند کہ نون اول را یا و جیم عربی را خا کردہ باشند۔ اما وجود (آہنجیدن) بجای خودش در (موارد) مؤلفش را ذمہ دار کند کہ او بر آہیختن زحمت

تحقیق نبرداشت ونقل وتصرّف کاتبان نوادر در تالیف خود روا داشت (ب)	مفعول اوست (اردو) (الف) دیکھو آہیختن - (ب) آہیختہ۔

(الف) آہیک (الف) بکسرہای ہوّز بقول صاحب نوادر بمعنی کشش و اسم فاعل

(ب) آہیکیدن وامر ہم (مرادف آہیخ) کہ گذشت ما اختلافی کہ در امر و اسم فاعل داریم بر لفظ (آہیخ) صراحت آن کردہ ایم و آن متعلق باین ہم باشد و (ب) بقولش مرادف آہیختیدن - ازسند ساکت و دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد خیال می کنیم کہ اہل مطابع آہنگیدن و آہنگ را آہیکیدن و آہیک کردہ باشند و تائید این خیال ازین می شود کہ در نوادر المصادر آہنگیدن و آہنگ کہ متعلّق بہمین مقام بود ترک شدہ عجب است از صاحب موارد کہ آہنگیدن و آہنگ را ہم بجای خودش قائم کرد و آہیکیدن و آہیک را نیز فتأمّل (اردو) دیکھو آہیختن۔

آہین بکسرہای ہوّز و سکون یای حطّی بقول صاحب اند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بمعنی آہن است کہ گذشت - دیگر کسی ذکر این نکرد امّا تائید این از (آہین آسیان) می شود کہ می آید - (اردو) دیکھو آہن۔

آہین آسیان استعمال - بقول صاحب شمس منقل باشد مرادف (آہنین آسیان) کہ	گذشت ما بحث این بہ تفصیل ہمانجا کردہ ایم (اردو) دیکھو آہنین آسیان۔

الف ممدودہ بایای حطّی

آی بقول صاحب سروری (۱) بمعنی آمدن باشد و (۲) امر آمدن نیز (خلّاق المعانی

(۵۱) باقضای ارادت نہاد حکم خدای ؛ اساس مصلحت روزگار برشود آے ؛ لامعی جرجانی
(۵۲) ہمہ شب در رحناح وقلب لشکر ؛ رود آے وبرو آرودہ وگیر ؛ نیز فرماید کہ از
سند اوّل معنی دوم ہم پیدا می شود مؤلّف گوید کہ مقصود صاحب سروری از معنی
اوّل حاصل بالمصدر است کہ ذکرش برلفظ (آمد) گذشت بقاعدۂ فارسیان حاصل بالمصدر
بروزن ماضی وآمر ہر دو آید واین کلیتہ بنا شد ومتعلق بمعنی دوم عرض کنیم کہ (آ) بدون یا
کہ در آغاز کتاب گذشت مخفّف ہمین است واز مصدر آئیدن ہم توان گرفت کہ می آید
صاحب تاریخ رشیدی (مردم کار آے) رابمعنی (مردم کار آمد) آوردہ (۳) بقول صاحب
جہانگیری بمعنی آہ آمدہ سندش از کلام سعدیست (۵) بضربۂ زدہ باد آنکہ برتو بدخواہ ؛
کہ بار دیگرش از سینہ برنیاید آے ؛ مخفی مباد کہ بقاعدۂ فارسیان ہای موز بایای تحتانی
بدل شود چون شایگان از شاہگان (اردو) (۱) آمد۔ دیکھو لفظ آمد کی دوسری معنی (۲) آ
دیکھو لفظ (آ)۔ صاحب ساطع نے اس کے مصدر (آنا) کو سنسکرت لکھا ہے اور
بقول امیر (ہندی) (۳) دیکھو آہ۔

آی آی (اصطلاح) بقول صاحب بحر عجم بمعنی آمد آمد میرزا حیدر بن محمد حسین گورکانی در تاریخ رشیدی گوید " با آنکہ خبر آی آی شاہی بیگ خان راشنودہ بود تہیّہ اسباب علاج شاہی بیگ خان مشغول ناگشتہ در پئی دفع پدرم بجگیراک رفت (اردو) دیکھو آمد آمد۔

آیا بقول صاحب برہان وجامع با تحتانی بالف کشیدہ (۱) کلمہ تمنّی و (۲) استفہام باشد وگاہ بجہت استفسار واستخبار نیز بکار برند چنانکہ گویند " کہ آیا این مقصد بحصول خواہد پیوست

یا نہ و (۳) گاہی در مقام شاید و احتمال دارد۔ ہم گفتہ میشود صاحب ناصری و سروری بمعنی اوّل و دوّم قانع و صاحب رشیدی و پہلوی بمعنی اوّل و صاحب مؤیّد بحوالۂ شرفنامہ بمعنی اوّل و بحوالۂ (رسالۂ علمی) بمعنی سوم قناعت کند (حافظ شیراز ۵۱) آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند ؛ آیا بود کہ گوشۂ چشمی بما کنند ؛ (ولہ ع) بود آیا کہ در میکدہ ہا بکشایند ؛ (ولہ ۵۲) ای در نظر ناز تو سلطان و گدا ہیچ ؛ آیا خبری ہست ز حال دل ما ہیچ ؛ (جامی ۵۳) نمی دانی آیا کہ آگاہ بینی ؛ از و گشتہ آن خوبی و لطف زائل ؛ شکسپیر صراحت این کند کہ این لفظ فارسی زبان است و صاحب کنز لغات گوید کہ آیا تبرکی بمعنی کفدست باشد کہ بعربی آن را راحۃ الید گویند و بفارسی کلمۂ استفہام مؤلّف عرض می کند کہ در اظہار تمنّا و آرزوی دل فارسیان و اکثر ہندیان ہر دو کف دست را پیش کنند و در استفہام یک کف دست را بحرکت آرند و ہمچنین در احتمال۔ و این حرکات کہ تعلّق بدست و کف دست دارد عجبی نیست کہ با ماخذ این لفظ تعلّقی دارد یعنی معنیٔ آیا کہ تبرکی کف دست است اصل باشد و معنی فارسیان مجاز آن واللہ اعلم۔ باقی حال استعمال آیا بمعنی دوّم بر دو قسم است یکی برای استفسار و استخبار و دوم برای استعجاب چنانکہ صاحب کنز لغات صراحت این کردہ است (اردو) (۱) کاش بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ کلمۂ تمنّا۔ خدا کرے۔ خدا ایسا کرے کیا اچھا ہو۔ حسرت۔ خواہش۔ آرزو ان سب موقعون پر بولتے ہین (اسیر ۵) رونے محشر کو گنا ہون کا نہ کھٹکا رہتا ؛ کہین ای کاش جو ہونی تھین نہ رائین ہوتین ؛ (۲) آیا بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل کلمۂ استفہام۔ کچھ پوچھنے کے لئے (انشا ۵) کعبے کا

کروں طوف کہ تجھ سے کو جاؤں۔ کیا حکم ہے مجھکو؟ ارشاد مرے حق مین بھی کچھ ہوگا آیا
اے پیر طریقت؟ ہم کہتے ہین کہ (کیا) کا استعمال موقع استعجاب مین بھی ہوتا ہے جیسے
کیا واقعی ایسا ہوا (۳) شاید بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ حرف شک۔

آیات خاستن استعمال۔ صاحب آصفی بذیل لفظ آیہ از انوری سندی آوردہ بمعنی ظاہر شدن آثار و علامات است (ے) از حرفہای تیغت آیات فتح خیزد؟ تالیف آیہ آری ہست از حروف معجم؟ (اردو) آثار ظاہر ہونا۔ (آتش ے) چلکر چمن مین پختہ کرو میوہ ہاے خام؟ ظاہر ہین رخ سے آپ کے آثار آفتاب؟ آثار عیان ہونا بھی کہتے ہین۔ (آتش ے) آثار عشق آنکھون سے ہونے لگے عیان؟ بیداری کی ترقی ہوئی خواب کم ہوا؟ آثار پیدا ہونا بھی (غافل ے) بہار خط خوبان سے ہین آثار خزان پیدا؟ عبث تو شیفتہ ہے اسقدر اس خط باطل کا؟

آیاتِ زیبائی استعمال۔ باضافت تای فوقانی از قبیل آیات حسن است کہ گذشت سند این از کلام جامی بر استعمال گذشتہ مذکور شد (اردو) آیات زیبائی۔ کہہ سکتے ہین (مذکر)

آیاتِ فاطر (اصطلاح) باضافت تای فوقانی اشارہ باشد بآیات مخصوص کہ متعلق بذکر فطرت زمین و آسمانست چنانکہ در سورۃ انعام (فلما جن علیہ اللیل رأی کوکبا) تا (انی وجہت وجہی للذی فطر السموات والارض حنیفا وما انا من المشرکین) و نیز آیاتی کہ دران اشارت است بہمین معنی۔ مخفی مباد کہ ہر دو لفظ این عربی است و فارسیان بترکیب فارسی استعمالش کردہ اند جامی فرماید (ے)

(۱۰۲۷)

(۱۰۲۸)

خلیل اللہ آسا بتائید فطرت پہ جز آیات فاطر
مخوان زین ہیاکل ؛ ما تحقیق لفظ آیات بر
(لفظ آیت) پیش می کنیم انشاء اللہ (اردو)
آیات فاطر سے کلام اللہ کی وہ آیتین مراد
ہین جن مین فطرت زمین و آسمان کا
ذکر ہے۔

آیات متشابہ (اصطلاح) بقول بہار
آیا تیکہ تفسیر آن محتاج بتاویل است چون
(الرحمن علی العرش استوی) و (ید اللہ فوق
ایدیہم) از کلام خان آرزو سند آوردہ۔
(ے) ماند اگرچہ مصحف گل روی یار را ؛ امّا
چو آیۂ متشابہ مأوّل است ؛ و صاحب بحر
و مصطلحات ہم ذکر این کردہ و آیات متشابہات
را عنوان قرار دادہ۔ سند وارستہ ہم ہمین شعر است
مؤلّف گوید کہ آیات جمع آیت و متشابہات
صفت آن در جمع امّا فارسیان بترکیب خود
بصفت متشابہ استعمال کردہ اند پس عنوان

این بقاعدۂ عربی قائم کردن چنانکہ طرز بحر
و وارستہ باشد درست نیست مارا با بہار
اتّفاق است (اردو) آیات متشابہ۔
بقول امیر۔ اردو مین مستعمل۔ اسکی تعریف
حنفیہ کے نزدیک یہ ہے کہ باری تعالی اور
حضرت رسول اللہ صلعم کے سوا دوسرا شخص
مراد آیت پر واقف نہو۔ امید معرفت بالکل
منقطع ہو فقط اعتقاد حقیقت معنی ضروری ہے
شافعیہ اور معتزلہ یہ تعریف کرتے ہین کہ
باری تعالی اور رسول صلعم اور دیگر علمای
راسخین فی العلم اسکی تاویل اور مراد سے واقف
ہون۔ متشابہ ان دو اختلافون کا یہ ہے کہ آیہ
الا یعلم تاویلہ الا اللہ والراسخون فی العلم یقولون
امنا بہ حنفیہ کے نزدیک الا اللہ پر وقف
ہے اور شافعیہ اور معتزلہ وقف نہین مانتے
(آیات بقاعدہ متذکرہ دیباچہ رسالہ تذکیر
و تانیث مذکر) داغ مرحوم کا بھی یہی قول تھا

لیکن بعض معاصرین لکھنؤ اس کو مؤنث مانتے ہین - اس لئے کہ آیت کی جمع ہے اور آیت مؤنث ہے - صاحب رسالہ کا قول ہے کہ (جو جمع بقاعدۂ عربی ہو اس کو مذکر بولتے ہین صرف دو چار لفظ مستثنیٰ ہین (الخ) یہ لفظ اُن مین داخل نہین ہے مؤلف کو اس سے تعلق ہے

آیاتِ محکمات (اصطلاح) باضافت تای فوقانی وضم میم بقول صاحب بحر آیا تیکہ محتاج بتاویل نیست وحکم آن برظاہر معنی باشد - بہار و وارستہ ہم ذکر این کردہ واز سلمان ساوجی سند استعمال این آوردہ (ع) محکوم باد ملک ترا تا اساس دین ؛ زآیات محکمات واحادیث محکم است ؛ بحث آیات

بر لفظ آیت می آید - ومحکمات صفت آنست (اردو) بقول امیر آیات محکم اس آیت کو کہتے ہین جس مین احتمال نسخ و تبدیل کا باقی نہ رہے اس کی دو صورتین ہین ایک وہ کہ اس آیت کی دلالت ایسے مضمون پر ہو کہ کسی حالت مین اُن مضمون کا منسوخ ہونا ممکن نہو جیسے وہ آیات جو دال ہین باری تعالی کی توحید اور صفات پر اس محکم کو محکم بعینہ کہتے ہین - جیسے (انّ اللّٰہ علیٰ کلّ شیٔ قدیر) یا (اللہ لا الٰہ الّا ہو الحیّ القیوم) مؤلف کہتا ہے کہ آیات جمع ہے آیت کی اور امیر نے جو تعریف فرمائی ہے وہ آیت محکم کی ہے -

آیار بقول صاحب شمس جنبی از سرب کہ آنرا سرب سوختہ گویند چنانکہ شاعر گوید (لاادری ع) کمر از لعل وبقم داری وتاج از مرجان ؛ قصب از شوشہ و فولاد ز عروق از آیار ؛ مؤلف گوید کہ صاحب برہان ہمین لفظ را بای موحدۂ عربی (آبار) نوشتہ کہ بجایش گذشت کہ مرکب است از (آب) و (آر) بمعنی آرندۂ آب - بدین وجہ کہ سرب

سوخته رطوبات زخم و مواد داخلی را بیرون می آرد فارسیان آنرا (آب آر) نام کرده اند حیف است که ما این وجه تسمیه را بر لفظ (آپار) فروگذاشتیم عجبی نیست که صاحب شمس بتسامح این را بیای تحتانی (آیار) نوشت غلطی کتابت مطبع را درین دخلی نیست زیرا که سلسلهٔ ردیف لغت این را بذیل الف ممدوده بای تحتانی قائم کرده دیگر اهل لغت ازین لفظ ساکت اند (اردو) دیکھو آبار۔

آیاز بقول صاحب برهان بروزن آواز (۱) نام غلام سلطان محمود غزنوی است و بعضی گویند (۲) نام یکی از امرای سلطان ابراهیم بن مسعود بن محمود غزنوی صاحب جامع و سروری بر معنی دوم قانع صاحب ناصری نسبت معنی اوّل گوید که نام غلام و محبوب سلطان محمود بود که بفطانت و ملاحت و صباحت و رشادت و جلادت موصوف و معروف بود و بعد از سلطان نیز امارت سپاهی یافته بجهت فتحی و خدمتی۔ سلطان مسعود بُست و قزدار و یک خروار زر مسکوک بوی بخشیده چنانکه حکیم ابوالحسن فرّخی گفته (ه) امیر بنگجو آیاز و یاقوت دل و بازوی خسرو روز پیکار ؎ دلیران از نهیبش روز کوشش ؎ همی لرزنده چون برگ سپیدار ؎ نه برخیره بد و دل داد محمود ؎ دل محمود را بازی پندار ؎ خداوند جهان مسعود محمود ؎ که او را زر همی بخشد بخروار ؎ بدو بخشید مال خطّهٔ بُست ؎ خراج خطّهٔ کران و قزدار ؎ فرماید که آیاز عرعر تعویلی دریافته با سلطان ابراهیم بن مسعود نیز ملازمت خدمت داشته هم او گوید که آنکه بعضی این نام را دو نفر دانسته اند خطاست او در چهارصد و چهل و نه وفات یافت صاحب شمس برهان متفق۔ بتحقیق ما این لغت ترکی است بمعنی شب سرود و شب مهتاب (کذا فی کنز اللغات)

پس عجبی نیست کہ محمود غزنوی غلام خود را کہ باوجود سیاہی رنگش بلطاحت او ہمچو شب ماہ روشن بود۔ مجازاً آیاز نام نہاد واللہ اعلم۔ (اردو) ایاز (بالف مقصورہ) بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل (مذکر) سلطان محمود غزنوی کے ترکی غلام کا نام جسکو وہ بہت چاہتا تھا۔ (رشک ۵) اے عشق تیری بندہ نوازی کا ہون غلام ؛ محمود کو غلام بنایا ایاز کا ؛

آیازی بقول صاحب جہانگیری (۱) نام یکی از امرائے سلطان ابراہیم بن مسعود بن محمود غزنوی۔ استنادش از کلام ابوالفرج رونی است (۵) نکند کار تیر آیازی ؛ شل ہندی و نیزۂ تازی ؛ صاحب شمس بمقصورہ ہمزبانش و در بعض نسخ جہانگیری بدون یای آخر (آیاز) نوشتہ و در بعض نسخ شمس بحوالۂ سند ابوالفرج بدہم۔ **مؤلف** گوید کہ پارچہ باریک کہ زنان بالای چشم بر بندند کہ آنرا چشم آویز ہم گویند اختراع (آیاز) است و آنرا بیای نسبتی آیازی یا بدون مد ایازی گفتن عیبی ندارد ولیکن بہ سند کلام ابوالفرج (آیازی) یعنی (آیاز) گفتن ستم است زیرا کہ شاعر (تیر آیازی) نوشتہ است یعنی تیر یکہ منسوب بآیاز است (اردو) دیکھو آیاز (۲)

آیاس بقول صاحب ناصری بدیل لفظ (آیاز) ہمان آیاز است بہ تبدیل زای معجمہ باسین و بدون مد و صاحب شمس بالمد مرادف (آیاز) آوردہ دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) دیکھو آیاز۔

آیان بقول صاحب ناصری بروزن شایان بمعنی (۱) آیندہ چنانکہ روان بمعنی رونده (۲) تحقیق ما مجازاً مہمان و (۳) چیزیکہ بی فکر بخاطر آید و بسہولت حاصل شود و بقول رشیدی آیندہ و آنکہ بسہولت بفکر آید۔ و متعارف باشد۔ صاحب سروری بحوالۂ تحفۃ السعادت فرماید کہ

م (۲) دیکھو ایازی۔ بالف مقصورہ۔

(۴) بیای حطی بروزن پایان بمعنی شب درازہ برای معنی دوم سندی از کلام ظہوری یافتہ ایم (۵۲) تا در میکدہ آید زاہد ؛ بدرون می برمش آیان است ؛ صاحب انند از جلالای طباطبا سندی آوردہ (نہ شنیدہ) چشمہ در لطافت مانند لطیفۂ آیان غیر مصنوع ؛ بہ تحقیق ما (۵) آیان بمعنی شایان ہم آمدہ چنانکہ مغانی بلخی گوید (۵۵) لشکرت را طعنہ آیانست بر چرخ فلک ؛ مجلست را بذلہ شایان است بر خلد برین ؛ مخفی مباد کہ بقاعدۂ فارسی ہرگاہ بر آخر صیغۂ امر حاضر الف و نون زیادہ کنند اسم حالیہ شود کہ ازان کیفیت فاعل یا مفعول یعنی صدور یا وقوع فعل بطور تواتر و استمرار یافتہ شود از ہمین قاعدہ باشد آیان از (آے کہ صیغہ امر حاضر است) و روان از (رو) معنی اوّل حقیقی است و معنی ۲ و ۳ مجاز آن و بلحاظ دیگر معانی اسم جامد باشد (اردو) (۱) آنیوالا (۲) ہمان - مذکر (۳) وہ بات جو بغیر فکر خیال مین آجائے (۴) بڑی رات (۵) شایان بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل بمعنی زیبا - موزون سلایق

آیانی بقول وارستہ (۱) مرادف شایستگی برخوبی ہر چیز استعمال کنند طغرا در قصیدۂ توحید گوید (۵) ول چپ نمائی ثمرہ زیبائی چشمک ؛ تسخیر فرای نگہ از شوخی ایماۂ بہار گوید (۲) خوش آیند طغرا در تعریف کمان (۵) زبس دلبر افتادہ آیانیش ؛ بجان میتوان بود قربانیش (۳) آسانی ہر چیز (والہ ہروی (۵) براہ خامہ گذر کرد پیشتر از فکر ؛ بصفحہ رود ترا زخامہ شد زآیانی ؛ ما درین شعر آیانی را بمعنی تیزی و چستی گیریم و آن بہتر از آسانی است زیرا کہ بخیال ما (آیانی) حاصل بالمصدر است از (آمدن) بر صیغۂ امر حاضر الف و نون و یا زیادہ کردہ حاصل بالمصدر ساختند چون از رفتن روانی (مرادف آمد - کہ ہم حاصل بالمصدر است) و معانی دیگر کہ مذکور

شد۔ مجازاً ان (اردو) (۱) شائستگی بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل (مونث) درستی۔ تہذیب۔ قابلیت (۲) تشریف آوری۔ آمد مونث (۳) آسانی دیکھو آسانی۔ ہماری رائے کے مطابق معنی سوم کا ترجمہ (پھرتی) مونث بمعنی چستی۔ جلدی۔

آیت بفتح یای تحتانی لغت عرب است بتای مدورہ۔ فارسیان این را بقاعدۂ خود بتای دراز استعمال کردہ اند ولا آیہ) بہای ہوز ہم واین در عربی بحالت وقف مخصوص است۔ بیان مکمل مش بجای خود آید۔ بقول منتہی الارب (۱) بمعنی شخص و کالبد مردم و (۲) عبرت و (۳) یک سخن تمام از قرآن و (۴) نشان وجمع این بقاعدۂ عربی آیات و در فارسی آیات و آیت ہا مستعمل۔ سند این در لطمات می آید فارسیان این را بمعنی ۳ و ۴ استعمال کردہ اند و بقول صاحب انند بمعنی سوم بلند و مبین از صفات اوست و بالفظ برخاستن مستعمل (اردو) آیت۔ بقول امیر (عربی) اردو میں مستعمل مونث۔ اسکی جمع آیات (عربی کے قاعدہ سے) آیتیں (اردو کے قاعدہ سے) قرآن شریف کا جملہ جیسے (قل ہو اللہ احد) (رشک) قرآن روے یار ہے باتین ہین آیتین ؛ جلد عذار جلد کلام مجید ہے ؛ نشان بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اسم مذکر۔ آثار۔ علامت۔ (نصیر) جون نگین نام تو رہجاے گا اپنا یار و ؛ گو نشان صفحۂ دنیا سے ہمارا مٹ جاے ؛

آیتِ ایام استعمال۔ باضافت تای فوقانی بقول صاحب بحر عجم آفتاب و ماہ و بقول مؤید آفتاب و مہتاب مؤلف گوید کہ آیت لغت عربی است بمعنی نشان و علامت۔ ذکرش بجای خود گذشت و ایام ہم لغت عرب باشد جمع یوم فارسیان بمعنی

مطلق وقت وہنگام نیز آرند پس آیت ایام تقریب
فارسی نشان لیل ونہار باشد کہ از برای روز
آفتاب است واز برای شب ماہ (اردو)
دیکھو آفتاب - چاند - بقول صاحب آصفیہ
(ہندی) مذکر - قمر - ماہ - مہتاب - چندرمان
(سالک ۵) ہاتھ آجاے جو مجکو تیرگی ظلمات
کی ۞ چاند مین ہمجھون اسے اپنی شب دیجور کا ۞

آیتِ حسن استعمال - باضافت تای
فوقانی نشان حسن باشد - ہر دو لفظ لغت عرب
است فارسیان بترکیب فارسی استعمالش کردہ اند
سند این بر (آیات زیبائی) از کلام جامی گذشت
(اردو) آثار حسن - کہہ سکتے ہین - قدماے
اردو نے آثار کا استعمال بطور واحد بھی کیا ہی
دیکھو امیر اللغات مین (آثار) علامت حسن بھی
کہہ سکتے ہین -

آیتِ خوبی (اصطلاح) باضافت تای
فوقانی بقول صاحب اند بحوالہ مظہر العجائب

از اسماے معشوق است دیگر کسی ذکر این نکرد
واین کنایہ باشد کہ شاہد را نشان خوبی گفتند
(اردو) معشوق بقول آصفیہ (عربی) اسم
مذکر - وہ شخص جس پر دوسرا شخص عاشق ہو
جیسے (ع) معشوق کی ذات بے وفا ہے ۞

آیتِ فریبندگی (اصطلاح) باضافت
تای فوقانی بقول صاحب اند بحوالہ مظہر العجائب
مرادف (آیت خوبی) دیگر کسی ذکر این نکرد -
واین کنایہ باشد (اردو) دیکھو (آیت خوبی)

آیتِ مقصود اصطلاح - باضافت
تای فوقانی بقول بحر اشارہ باشد بآیہ اطیعوا
اللہ واطیعوا الرسول واولی الامر منکم - صاحب
مؤید واند ہم ذکر این کردہ اند - مخفی مباد کہ
ہر دو لفظ لغت عرب است فارسیان بترکیب
فارسی کنایہ قرار دادہ اند (اردو) اردو
مین اس کا استعمال نہین ہے اور نہ اس کے
لئے کوئی خاص اصطلاح ہے - فارسیون نے

کلام مجید کی ایک خاص آیت کو جسکا ذکر اوپر ہوا ہے (آیت مقصود) کہا ہے۔

آیخ بفتح یای تحتانی بقول صاحب جامع اللغات نام دوائیست کہ بعربی آن را زعرور گویند۔ دیگر محققین فارسی ازین ساکت صاحب محیط برلفظ زعرور فرماید کہ سیب صحرائی است کہ بفارسی۔ دولانہ۔ کیل۔ کالنج و بشیرازی لیلک و باصفہانی سرخ آنرا گوبج و زرد آنرا شرزوک نامند و ترکی یمثیان و نزد عربان مشہور بہ شجر الدب و نوعی از فواکہ باشد۔ سرد در آخر دوم و خشک در اوّل و بعضی بالعکس گفتہ اند در لبنانی قبض بیشتر از کوہی است (لخ) (اردو) جنگلی سیب۔ مذکر۔

آیرک بقول صاحب سروری بروزن مائدہ شرر آتش باشد و آیژک نیز گویند بروزن پاکیزہ۔ صاحب رشیدی فرماید کہ این بحذف یا مخفف آیژک است مؤلف گوید کہ اگرچہ صاحبان لغت فرس صراحت نکردہ اند ولیکن معلوم میشود کہ این لغت ترکی است زیرا کہ (آی) بزبان ترکی قمر را گویند و (ژک) ہم لغت ترکیست بمعنی مُہَم یعنی آواز کنندہ پس (ماہ آواز کنندہ) شرر آتش را بدین وجہ نام کردند کہ شرر از آتش پیدا میشود بہمان وقت کہ آوازی در آتش پیدا شود و آتش آواز دہد چون ہیزم مرطوب باشد واللہ اعلم۔ مخفی مباد کہ تشبیہ شرر باہ در خشندگی است و بخیال ما این تشبیہ غیر تام باشد صاحب جامع اللغات بر این لفظ این قدر اشارہ کردہ است کہ ترکی است (اردو) شرر۔ بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل۔ آگ کی چنگاری (شہیدی) ؎ ترے پرسی جھڑنے لگے شرر نہ تڑپ تو بلبل زار بس ؛ جلیگا قفس جلیگا قفس جلیگا قفس۔ جلیگا قفس

آیشتنہ بقول صاحب برہان با تای قرشت ونون بروزن دارشکنہ (۱) جاسوس (۲) چاپلوس راگویند۔ صاحبان ناصری وجامع ومؤیّد وانند ہم ذکراین کردہ اند بخیال ما این اصل است و (آیشنہ) بحذف تای فوقانی و (آیشہ) بحذف تا ونون کہ بہمین معنی می آید مخفّف این و فارسیان (ایشہ) بالف غیر ممدودہ ہم بہمین معنی گرفتہ اند کہ بجای خود آید۔ حقیقت انیست کہ در اکثر الفاظ ممدودہ ومقصورہ متعلّق از محاورۂ مقامی است یعنی بعض الفاظ را اہل شیراز با ممدودہ خوانند واہل اصفہان وتبریز بمقصورہ یا بالعکس آن واین بالب ولہجۂ ہر یک مقام تعلّق دارد۔ بالجملہ ماخذ این لغت (ایش) است کہ ترکی است بمعنی حکم۔ کار۔ عمل۔ شغل۔ مصلحت۔ حاجت۔ صنعت۔ (کذا فی کنز اللغات) فارسیان لفظ تنہ را با او مرکب کردند کہ بقول برہان بمعنی تن۔ تنیدۂ عنکبوت۔ قبول ورضا آمدہ پس (ایشتنہ) بالف مقصورہ بمعنی (تن مصلحت۔ وحاجت) یا (تار عنکبوت مصلحت وحاجت) کنایہ باشد از جاسوس وچاپلوس وعجبی نیست کہ در محاورۂ بعض مقامات تلفّظ این بالف ممدودہ قرار یافت واللہ اعلم (اردو) مصلحت کا شخص یا مصلحت کا جال بچھانے والا۔ کنایۃً جاسوس کو کہہ سکتے ہین۔ اسی طرح چاپلوس کے لئے حاجت اور غرض کا استعمال اسی ترکیب کے ساتھ ہوسکتا ہے الحاصل (۱) جاسوس بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مذکّر) مخبر۔ بہیدی۔ ایک ملک کی دوسرے ملک مین خبر لیجانے والا (عالم ع) پھرین ہین جاسوس یان تو گھر گھر ادہر ہمارے اُدہر تمہارے (۲) چاپلوسی کرنے والا۔ صاحب آصفیہ نے (چاپلوسی) کا ذکر کیا ہے (فارسی) اندر

مستعمل (مونث) چرب زبانی سے فریفتہ کرنا۔ میٹھی باتون مین تعریف کرنا۔ تعریف بیجا (الخ) ہماری رای مین چاپلوسی کرنیوالے کو چاپلوس کہہ سکتے ہین۔ آپ ہی نے لفظ (خوشامدی) پر چاپلوس کا ذکر کیا ہے۔

آیشم بقول صاحب برہان وناصری بکسر ثالث وسکون شین قرشت ومیم بلغت ژند و پاژند بمعنی ماہتاب است کہ پرتو ماہ باشد صاحب جہانگیری در دستور چہارم بدیل لغات ژند و پاژند ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ اصل این (آیشمہ) بود مرکب از (آی) کہ بترکی ماہ را گویند و (شمہ) بلغت ترک شعاع آفتاب (کذا فی کنز لغات) ومجازاً بمعنی مجرد شعاع است پس (آیشمہ) بمعنی پرتو ماہ و ماہتاب باشد بکثرت استعمال در فارسی ہای ہوز را حذف کردند (آیشم) شد (اردو) مہتاب بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل (مونث) چاندنی۔ پرتو ماہ۔ نور قمر۔ (عاشق ؎) مے ہے بہار ہے شب مہتاب ہے صنم ؎ ہوتا ہے تنگدل تری کم صحبتی سے آج ؎ صاحب رسالہ تذکیر و تانیث نے مہتاب کو چاندنی کے معنے مین ترک فرمایا ہے۔ تمثیل بالا سے استعمال ثابت ہے۔

آیشنہ بقول صاحب برہان بکسر ثالث وسکون رابع وفتح نون مرادف آیشتنہ کہ گذشت صاحبان ناصری وجامع ہمزبان برہان ماند این بر لفظ آیشتنہ کردہ ایم کہ این مخفف آیشتنہ باشد۔ صاحب جامع اللغات اشارہ کند کہ این لغت ترکی است وما از ماخذ این ہمانجا بحث کافی نمودہ ایم۔ (اردو) دیکھو آیشتنہ۔

آیشہ بقول صاحب برہان بروزن عایشہ۔ بمعنی آیشہ باشد صاحبان جہانگیری

و ناصری و جامع ہنربان برہان صاحب متقدمین بسوالۂ شرفنامہ بابر ہان متّفق و فرماید کہ در لسان الشعرا بمعنی جاسوس آمدہ فقط مؤلّف گوید کہ مخفف و مرادف آئیشتنہ کہ گذشت ذکر ماخذ این ہمان جا مذکور شد (اردو) دیکھو آئیشتنہ۔

(۱) آلیفت | بقول صاحب برہان و جامع بکسر ثالث و سکون فا و تای قرشت بمعنی حاجتی باشد کہ از خالق و مخلوق خواہند صاحب ناصری باتّفاق برہان از زرتشت بہرام سندی آوردہ (ے) زحق آلیفت می خواہد بزاری ؎ کند شکر رہ پرہنیزگاری ؎ صاحب جہانگیری گوید کہ با یای تحتانی مفتوح بفای زدہ (و لہ ے) زیردان خواستند آن جملہ آلیفت کہ تا نرسد مراو را ہیچ آگفت بمؤلّف گوید کہ این سند برای فتح یا بکار نمی خورد زیرا کہ (آگفت) بالکسر و بالفتح ہر دو آمدہ پس اگر کاف (آگفت) را مکسور گیریم۔ قافیۂ (آلیفت) بکسر یا درست میشود۔ صاحب رشیدی و سروری بسند ہمین شعر ہنربان جہانگیری۔ بخیال ما این لغت ترکی است مرکّب از (آی) کہ بمعنی کامل است و (فت) بکسر اوّل بمعنی (مرد سبک در حاجت) کذا فی کنز لغات) پس آلیفت بکسر یای تحتانی بمعنی (مرد کامل و سبک در حاجت) باشد کہ فارسیان اینرا مجازاً بمعنی حاجت استعمال کردہ اند و اللہ اعلم۔ از اسناد و تذکرۂ بالا استعمال

(۲) آلیفت خواستن | بمعنی حاجت خواستن پیدا است (اردو) (۱) حاجت بقول آصفیّہ (عربی) اردو میں مستعمل۔ مونّث۔ خواہش۔ ضرورت۔ غرض مطلب ؎ رزو (برق ے) صورت چاک قفس اچھے نہونگے چاک دل ؎ کچھ ہمین حاجت نہین ہے مرہم کافور کی ؎ (۲) مراد مانگنا۔ دیکھو آصفیّہ۔

آیکِ دلّالہ اصطلاح - باضافت کاف عربی فتح دال بقول صاحب محیط اسم فارسی سنبل الطّیب است دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد بخیال ما این مرکّب باشد از لفظ (آیک) کہ ترکی است بمعنی مغزل کہ بہندی آنرا تکلہ گویند و (دلّالہ) لغت عربی بمعنی رہنماست شک نیست کہ سنبل الطّیب شباہتی با مغزل دارد و باشد کہ دلّالہ بصفت او آوردند کہ بوی او گربہ ہا را بسوی خود کشد و راہبری کند واللہ اعلم - ورای این چیزی دیگر بفہم ما نمی آید این قدر متحقّق است کہ (آیک دلّالہ) اسم فارسی نباشد و صاحب محیط کہ این را فارسی گوید بیان او مجرّد و دیگر کسی با او نیست - بالجملہ صاحب محیط بر سنبل الطّیب) ذکر این کردہ گوید کہ گیاہی است بی ثمر و بی گل شبیہ بدنبالۂ سمور بدرازی یک انگشت - خوشبو تر و در فعل قوی تر و قوّت آن تا سہ سال باقی ماند و بقول شیخ گرم در اوّل و خشک در دوم و تقویّت او تفتیح سُدد و تحلیل مواد غلیظ لزجہ کند و امراض باردہ را نفع دہد الخ (اردو) سنبل الطّیب - بقول صاحب آصفیّہ (عربی) اردو میں مستعمل (مونث) بالچھڑ - چٹا ماسی پر بھی آپ نے اسکا ذکر کیا ہے -

آہن بقول صاحب برہان و جامع و ناصری بفتح ثالث بروزن و معنی آہن است صاحب کنز لغات گوید کہ آہن بکسر یای تحتانی بلغت ترکی بمعنی (آہن) باشد کہ مذہب و عادت و رسم است - بہار بذیل لفظ آہنہ فرماید کہ گیلانیان آہن را آہن گویند پس این فارسی الاصل باشد (اردو) دیکھو آہن -

(۱) آیندگان بقول صاحب مؤیّد (۱) کسانیکہ درین عالم می آیند و بقول صاحب انند

(۲) آیندہ | بحوالۂ فرہنگ فرنگ (۲) مقابل روندہ بمعنی مسافر و مہمان و زمان مستقبل نیز مخفی مباد کہ آیندگان جمع اسم فاعل است و آیندہ واحدش از مصدر آمدن (اردو) (۱) اس عالم مین آنے والے (۲) مسافر۔ بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل۔ مہمان۔ (مذکر) آنے والا زمانہ۔ مذکر)

آینہ | بفتح یای تحتانی و نون۔ بقول صاحب برہان (اجسمی باشد شفاف از شیشہ کہ صورت چیزہا دران نمایان گردد و گاہی از فولاد نیز سازند صاحب ناصری بدیل لفظ (آئین) ذکر این کردہ گوید کہ چون اوّل بار آہن را صیقلی کردہ اند کہ عکس پذیر شود آن را آینہ خواندند و این نام بران ماند و بر لفظ (آینہ) فرماید کہ اوّل از آہن۔ آہنہ خواندند و بعد ازان از پولاد کہ آہن اعلاست ساختند و بتدریج شیشہ و بلور شد کہ صور مردم کماکان دران مصوّر و مرعی گردد۔ بہار گوید کہ (آینہ) بیک تحتانی ظاہرا مرکّب است از (آہن) کہ بزبان گیلانی (آہن) را (آئین) گویند زیرا کہ آینہ در اصل از آہن ساختہ اند نظامی گوید ؎ نخستین عمل کانیہ ساختند ۔ زر و نقرہ در قالب انداختند ۔ چو افروختندش غرض برنخاست ۔ در و پیکر خود ندید مدراست ۔ رسید آزمایش بہر گوہری ۔ نمودند ہر یک دگر پیکری ۔ سرانجام کاہن در آمد بکار ۔ پذیرندہ شد گوہرش را نگار ۔ چو پرداخت رسّام آہنگرش ۔ بصیقل فروزندہ شد گوہرش ۔ بہر شکل می ساختندش نخست ۔ نمی آمد از وے خیالی درست ۔ بہ پہنا شدی چہرہ را پہن سازش ۔ دراز یش کردی جبین را دراز ۔ مربّع مخالف نمودی خیال ۔ مسدّس نشان دو رو ادی زحال ۔ چو تشکل مدوّر شد انگیختہ

تفاوت نشد با وی آمیخته ؛ بعینہ زہر موکہ برد اشتند ؛ نمایش یکی بود بگذاشتند ؛ بدین ہندسہ
ز اہن تیرہ مغز ؛ برافروخت شادان نمود ار نغز ؛ بالجملہ بتحقیق ما (آینہ) لغت ترکی است
(کذا فی کنز لغات) بمعنی مرأۃ - وبمجمل - صاحب خزانۃ اللغات آینہ را بدو تحتانی لغت
ترکی گوید غلطی کتابت باشد زیرا کہ صاحب کنز لغات کہ محقق ترکی است این را بیک
تحتانی آوردہ فرماید کہ (آینہ چی) بلغت ترکی آینہ ساز و آینہ فروش را گویند ما گوئیم کہ آینہ
مرکب باشد از (آی) کہ بلغت ترکی قمر باشد و (نہ) افادہ معنی لیاقت کند پس آینہ چیزی
است کہ در صفا و جلا ہمچو قمر است و عجبی نیست کہ (آین) بمعنی (آہن) ہم ترکی باشد کہ تا
این از وجود لفظ آینہ در ترکی می شود حیف است کہ لغات ترکی ازین معنی ساکت اند -
(واللہ اعلم) (حکیم سنائی در حدیقہ گوید ؎) دیگری تو و آینہ دگر است ؛ آینہ از صورت
تو بی خبر است ؛ (۲) آینہ - بقول صاحب چراغ ہدایت سلاحی کہ آنرا چار آینہ خوانند
مؤلف گوید کہ این مرکب است از چار حصص کہ ہر یک حصہ موسوم بآینہ و مجموع آنرا
(چار آینہ) نام است (مرزا طاہر وحید ؎) چو بندد چہار آینہ در نبرد ؛ نماید از آن جنگ
گردار مرد ؛ (رائج ؎) آمادہ جنگست شب و روز با شتق ؛ چار آینہ - آئینہ آن ترک
جفا جوست ؛ (۳) آینہ - بقول صاحب تحقیق بر سبیل مجاز کاشف احوال را گویند -
سند این بر لفظ (آینہ) می آید و (۴) فارسیان آینہ را استعارہ کردہ اند از دل و سینہ
و روے - ہر سہ اسناد این ہم بر لفظ (آینہ) عرض کنیم (انشاء اللہ المستعان - بقول
صاحب بہار عجم و اند صفات آینہ بمعنی اول سی و سہ (۱) بی زنگ (۲) بی زنگار (۳) بی غبار

(۴) پاکدیدہ (۵) پریشان (۶) تار (۷) ترامن (۸) تصویرنما (۹) چشم پاک (۱۰) چہرہ نما (۱۱) حیرت نما (۱۲) خمارشکن (۱۳) خودبین (۱۴) خودنما (۱۵) خوش جلا (۱۶) خوش مشرب (۱۷) خیرہ چشم (۱۸) دورو - (۱۹) روشن دل (۲۰) روشن نہاد (۲۱) رونما (۲۲) زنگ بستہ (۲۳) زنگ خوردہ (۲۴) زنگ دیدہ (۲۵) سادہ (۲۶) سادہ لوح (۲۷) سطحی (۲۸) صاف (۲۹) طوطی نما (۳۰) عریان (۳۱) گوہرنگار (۳۲) گیتی نما (۳۳) نزدودہ

تشبیہات آن (۱) باغ (۲) بہشت (۳) برق (۴) پرنیخانہ (۵) تختۂ مشق تماشا (۶) تماشاخانہ (۷) جام (۸) جوی طوفان (۹) چشم پاک بین (۱۰) چشم پرآب (۱۱) چشم تر (۱۲) چشم حیرت (۱۳) چشم شور (۱۴) چشمہ (۱۵) چشمۂ حیوان (۱۶) چشمۂ کوثر (۱۷) خانہ (۱۸) خشت (۱۹) دربستہ (۲۰) دست (۲۱) دیدۂ شور (۲۲) روزنامۂ خرج (۲۳) زمین (۲۴) زورق (۲۵) ساغر (۲۶) سقف (۲۷) شیشہ (۲۸) صبح (۲۹) صحرا (۳۰) صفحہ (۳۱) فرد (۳۲) کف (۳۳) کوچہ (۳۴) گل (۳۵) لوح (۳۶) مصحف (۳۷) نامہ (۳۸) نسخہ (۳۹) نگاہ - ملحقات این را بذیل (آیینہ) بیان کنیم کہ می آید و تجزّی ملحقات آیینہ و آیینہ مناسب ندانستیم کہ ہر دو یکی است - از اسناد تشبیہات بالا ہر قدر کہ ذکرش در ملحقات می آید درین جا ترک کردہ ایم کہ تکرار بیفائدہ بود - و از مابقی اسنادیکہ در ان آیینہ بدو تحتانی مستعمل است ہم درین جا آوردہ ایم کہ از بر ایش موقعی بہتر ازین نبود - (میرزا رضی دانش ۵۱) بگذار تا بعکس تو عکس آشنا کنیم ❊ گلگشت باغ آیینہ تنہا چہ می کنی ❊ (حکیم سنائی ۵۲) منم آنکس کہ گاہ صیقل رای ❊ برق آیینہ بر دخان بستم ❊ (صائب ۵۳) عاقبت از خانۂ آیینہ ہم دلگیر شد ❊ در بہشت آن شوخ بی پروا نمی گیرد قرار ❊ (شوکت

بخاری ۵۱۸) سرشت دست قضا چون سرشت آینہ ام ؛ بنای خانۂ دل شد بخشت آینہ ام ؛ (رضی دانش ۵۲۲) ہر صبح بہرہ ور ز رخ ہمچو ماہ اوست ؛ آینہ روز نامۂ خرج نگاہ اوست ؛ (ملا قاسم شہدی ۵۲۳) بس است جوہر ذاتی صفای دانا را ؛ زمین آئینہ را بوریا نمی باشد ؛ (میر صیدی طہرانی ۵۲۵) زمی خوردن غرور حسنش از جا در نمی آید ؛ مگر از ساغر آئینہ بی پرواشود ہوشش ؛ (طاہر وحید ۵۲۶) ز چرخ واژگون کی کار عاشق واژگون گردد ؛ نیفتد عکس از آئینہ گر سقفش نگون گردد ؛ (خان آرزو ۵۲۷) ای پری از شیشۂ آئینہ وحشت می کنی ؛ نیست باخود ہمسرت کار تو از افسون گذشت ؛ (صائب ۵۲۸) کجا باہل نظر بنگرد خوش آرائی ؛ کہ صبح آئینہ سازد ز خواب بیدارش ؛ (میر صیدی طہرانی ۵۲۹) صحرای آینہ است تو گوئی طریق عمر ؛ صد کاروان گذشت و در ان نقش پا نماند ؛ (راسخ ۵۳۲) نقابش را کف آئینہ وا کرد ؛ بعالم شہرۂ دیگر صلا کرد ؛ (خان آرزو ۵۳۳) تو خود را کوچہ آئینہ ہم نمی گذری ؛ چگونہ در بغل آریم آہ تنگ ترا ؛ (شوکت بخاری ۵۳۴) صفای جوہر جانہای آگاہ از وطن باشد ؛ گل آئینہ را خاکستر گلخن چمن باشد ؛ مخفی مباد کہ فارسیان جمع آئینہ (آئینہا) آورده اند چنانکہ صائب گوید (۵) سخنیان غور معانی نتوانند نمود ؛ بیشتر آئینہ ہا نقش و نگاری دارند ؛ (اردو) آئینہ - بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل (مذکر) مرآۃ - درپن منھ دیکھنے کا شیشہ - (اصل - آہنہ - جو آہن اور ہای نسبت سے مرکب ہے) آہنہ سے آئینہ ہو جانے کی وجہ یہ ہے کہ ہاے ہوز بعض الفاظ فارسی میں ہمزہ ملیّنہ سے بدل جاتی ہے - جیسے اندام کہ اصل میں ہندام تھا - اور رایگان کہ اصل میں راہگان تھا (لغ) ہیر

ے) روسیہ آئینے سے تمکو فراغت ہی نہین ؛ سرمۂ تیرہ درون سے کہین فرصت ہی نہین ؛ (۲) چار آئینہ ایک قسم کا آہنی لباس ہے جو سپاہیون اور ہاتھیون کو پہنایا جاتا ہے جو پیٹ اور پیٹھ اور پسلیون کی حفاظت کے لیے چار حصون پر شامل ہوتا ہے اس کے ہر ایک حصّہ کا نام آئینہ یہ آہنی لباس ہے صاحب آصفیہ فرماتے ہین کہ یہ ایک قسم کا زرہ بکتر ہے جسپر چار لوہے کی تختیان بانات یا مخمل سے منڈھکر سینے اور پشت پر ڈال لیتے ہین (نذکر (اسیر ے) پناہ ایدل ہے شمشیر قضا کی ضرب سے مشکل ؛ ابھی چار آئینہ دو ٹکرے ہوگا چاہ عنصر کا ؛ (۳) بقول امیر آئینہ بمعنی شاہد۔ ظاہر کرنیوالا ؛ (آتش ے) قرار اسکو نہین آتا ہماری بیقراری سے ؛ زمانہ آئینہ ہے اپنے احوال دگرگون کا ؛ (۴) دل اور سینہ اور روے یار کے لئے آئینہ کا استعارہ ہوسکتا ہے اگرچہ کوئی سند ہماری نظر سے نہین گزری۔ صاحب امیر اللغات نے صفات و تشبیہات و لوازم و خواص کا ذکر حسب ذیل فرمایا ہے۔

(صفات) (۱) اندہا (۲) تصویر نما (۳) حبابی (۴) حیرتی (۵) روسیہ (۶) سادہ لوح (۷) شوخ چشم (۸) موادار۔ (تشبیہات) (۱) آفتاب (۲) جوی آب (۳) چاند (۴) چشم (۵) چشم پرآب (۶) چشم شوق (۷) چشمہ (۸) دیدۂ حیران (۹) سدّ سکندر (۱۰) صفحۂ باطل (۱۱) قلعۂ فولاد (۱۲) گرداب (لوازم و خواص) (۱) بال (۲) جوہر (۳) چوکھٹا (۴) زنگ (۵) زنگار (۶) حیرت (۷) دیوار (۸) فریم۔

آیہ | بقول بہار۔ بفتح تحتانی و سکون ہای ہوّز لغت عربی بمعنی نشان و پارۂ از کلام الٰہی جمع این آیات الگذشت) بلند و مبین از صفات اوست و بالفظ برخاستن مستعمل

ومضاف می شود بسوی رحمت وعذاب مؤلّف گوید که همان (آیت) است وشامل
برہمۂ معانی آن که گذشت۔ رسم الخط این در عربی باتای مدوّرہ باشد وفارسیان این را
باتای دراز هم استعمال کنند وباهای هوّز هم۔ اگرچه در عربی بحالت وقف همین عمل آخر الذکر
میشود ولیکن در فارسی عموماً۔ سند این در لطقات می آید (اردو) آیہ۔ بقول امیر (عربی)
اردو مین مستعمل۔ مذکّر بمعنی آیت۔ آیہ کی جمع بقاعدۂ اردو (آیے) (صبا ؎) بتون کے
داغ محبّت سے وہ سیہ دل تھا ؎ ہوا مرے لئے آیہ عذاب کا پھاہا ؎ (رشک ؎)
تو وہ ہے مصحف ناطق کہ وصف سچ رہتا ؎ کرور آیے اگر تیری شان مین آتے ؎

آیہ آموختن استعمال۔ صاحب اصفی
ذکر این کردہ بمعنی تعلیم یافتن وداون آیت باشد (حافظ
شیرازی ؎) ایکہ از دفتر عقل آیۂ عشق آموزی ؎
ترسم این نکتہ بتحقیق ندانی ندانست ؎ منحنی
مباد کہ در اینجا از آیہ یک سخن تمام مراد است
مطلقاً۔ یا دفتر استعارۃً بمعنی قرآن (اردو)
آیت پڑہنا۔ پڑھانا۔

آیۂ بلند استعمال باضافت های هوّز بقول
بہار آیۂ بسیار دراز چنانکہ والہ ہروی گوید۔
(؎) در شان قدش بہار در باغ ؎ خواند
از سر و آیۂ بلندی ؎ مؤلّف گوید کہ بلند را
در اینجا بمعنی دراز گرفتن معنی شعر را پست کردن
است بخیال ما آیہ بلند آیتی است کہ
شان او بلند باشد۔ حاصل معنی شعر این است
کہ بہار در باغ بشان قد یار (تعالی اللہ وتعالے
شانہٗ) گفت ونقش این مقولۂ او سرو است
کہ در قدش هم بلندی موجود است امّا بہار
مالیعنی صاحب بہار عجم همین مقصود را با آیت
دراز آورده است واین اتّباع اوست
باو ارسته وصاحب بحر هم با بہار اتفاق دارد

ولیکن مارا اختلاف است (اردو) آیۂ بلند اردو مین کہ سکتے ہین یعنی وہ آیت جس کی شان بلند ہو۔

(۱) آیۂ حجاب | اصطلاح۔ باضافت

(۲) آیۂ حجابی | ہای ہوز۔ بقول بہار و وارستہ و بحر۔ آیۂ کریمہ کہ درباب (ستر نسوان از نظر نامحرم) نازل شد (خان آرزو ص۵)

اندا ختی بچہرۂ پرنور خود نقاب ؛ نازل نشان حسن تو شد آیۂ حجاب ؛ (اسمعیل ایما ص۵۲) خطش دمید و گردید محجوب ترنگارم ؛ گویا کہ باز نازل شد آیۂ حجابی ؛ مؤلف گوید کہ ہر سہ محققین ہندی نژاد نمبر (۲) را باستناد کلام (اسمعیل ایما) قائم کردہ اند بندہ عرض می کنم کہ در مصرع ثانیش بالفظ حجاب یای مجہول وحدت است کہ فارسیان معروفش خوانند پس آنرا یای نسبت قرار دادہ (حجابی) را صفت قرار دادن روح شاعر را پریشان کردن است زیرا کہ لفظ باز در شعر متقاضی آنست کہ در (حجابی) یای وحدت گیریم و در محاورۂ معاصرین ہم (آیۂ حجاب) است نہ (حجابی) و ذوق زبان ہم یای نسبتی را نمی پسندد (اردو) وہ آیت جو پردہ کے متعلق نازل ہوئی ہے جس کو اردو مین پردہ کی آیت۔ آیۂ حجاب۔ کہہ سکتے ہین۔

آیہ خواندن | استعمال۔ بمعنی قرارت کردن آیت قرآن باشد سند این بر آیت بلند گذشت۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ است (اردو) آیت پڑھنا۔

آیۂ رحمت | استعمال (۱) آیتی از قرآن کہ در وذکر رحمت باری تعالیٰ باشد چون (۲) الصفت کسی یا چیزے استعمال (آیۂ رحمت) کنند مراد از بیان رحم و بہتری آن باشد گویند کہ ذات ستودہ صفات ممدوح آیۂ رحمت است یعنی ورحم مجسم است و خیلی رحمدل۔ ہر دو لفظ

لغت عرب است فارسیان بترکیب فارسی
استعمال این کردہ اند (صائب ۵۱) انصاف
نیست آیۂ رحمت شود عذاب ؛ چینی کہ حق
زلف بود بر جبین مزن ؛ (ولہ ۵۲) بسکہ شد
از گرد کلفت دل گران غمخانہ ام ؛ آیۂ رحمت
شمار دسیل را ویرانہ ام ؛ (ولہ ۵۳) خط ز
خال و چشمت از شرگان بود خونخوار تر ؛ آیۂ رحمت
ندارد مصحف رخسار تو ؛ مخفی مبادکہ از ہر دو اسناد
متذکرۂ بالا - استعمال آیۂ رحمت بالفظ داشتن
و شمردن آمدہ (اردو) (۱) آیۂ رحمت - بقول
امیر قرآن شریف کی وہ آیت جس مین رحمت
باری تعالیٰ کا مذکور ہو (۲) جب کسی کی صفت مین
کہتے ہین تو موصوف کی رحیم مزاجی مراد ہوتی
ہے (رشک ۵۴) جز زجان قوت دل آیۂ
رحمت بمحمون ؛ ہاتھ آجاے جو بازوے

بتان کا تعویذ ؛ (قلق ۵۵) صاحب خلق
حامی امت ؛ شافع حشر آیۂ رحمت ؛

آیہ سرودن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
سرودن بمعنی گفتن ہم آمدہ (کذا فی بحر عجم) پس
آیہ سرودن مرادف آیہ خواندن باشد (خزین
اصفہانی ۵) گبک از دری بلافد و بلبل زپہلوی گلبم
سراید آیۂ اسرار مثنوی ؛ (اردو) دیکھو آیہ خواندن

آیہ شنیدن از لب استعمال - صاحب آصفی
بذیل لفظ آیہ ذکر (آیہ شنیدن) کردہ و از ظہیر فاریابی
سند آوردہ بخیال ما (آیہ شنیدن از لب) مصدر
است بمعنی حقیقیش یعنی سماعت کردن آیتی از
از زبان کسی (۵) سپیدہ دم چو شدم محرم
سرای سرور ؛ شنیدم آیۂ تو بوالی اللہ از لب حور
(اردو) آیت کسی کی زبان سے سننا -

آیدن بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مرادف آمدن است دیگر کسی ذکر
این نکرد معلوم میشود کہ متروک التصریف است آنچہ صاحبان لغت (آے) را بمعنی آمد

حاصل بالمصدر آوردہ اند و (آئے آئے) را بمعنی آمد آمد۔ استعمال کردہ اند کہ (گذشت) ہمین مصدر متعلّق باشد (اردو) دیکھو آمدن۔

آبیز بقول صاحب رشیدی بحوالۂ شرفنامہ (۱) بمعنی (بوی مادران) کہ گیاہی است دوائی۔ صاحب انند گوید کہ بو مادران گلی است بویا کہ (برنجاسب) است و بقول بحر الجواہر برنجاسف را بوی مادران گویند (۲) بقول انند بکسر یا بمعنی شرارۂ آتش مرادف آبیزک بخیال ما ہمان آبیزکہ می آید۔ علمای عرب در عجم زای فارسی را عربی کردہ باشند وجہ تسمیۂ این بر لفظ آبیزک گذشت (اردو) (۱) بقول صاحب محیط ایک دوا جسکو ہندی مین گندھارہ کہتے ہین بقول شیخ اوّل در جہ مین گرم اور دوّم در جہ مین خشک ملیّن و مفتّح (۲) دیکھو آبزک۔

آبیژ بقول صاحب برہان و رشیدی و جامع بازای فارسی بر وزن پاییز۔ شرارۂ آتش را گویند۔ صاحب ناصری باتفاق برہان گوید کہ بکاف تصغیر ہم آمدہ صاحب سروری از سراج الدین قمری سندی آوردہ (ے) ز آتش خجلت و آبیژ حسد صد کرّت ؎ سوختی سینۂ بحر و دل کان آزردی ؎ مؤلّف گوید کہ بتحقیق ما این مخفّف (آبیژک) باشد کہ می آید و در (آبیژک کاف تصغیر نیست بلکہ اصلی است کہ بجایش ذکر کنیم۔ الحاصل این لغت ترکیست فارسیان بہ ذای عربی ہم این را استعمال کردہ اند چنانکہ گذشت اصل این (آبیژک) باشد و بر (آبژک صراحت ماخذ این کردہ ایم (اردو) دیکھو آبژک۔

آبیژک بقول صاحب برہان و رشیدی بفتح زای فارسی و سکون کاف مرادف (آبیژ) صاحب ناصری بر لفظ (آبیژ) ذکر این ہم کردہ و صاحب سروری بر لفظ (آبژک) بعض محقّقین۔

فرس کاف را تصغیر گفته اند چنانکه صاحب ناصری بر لفظ (آیثیر) ذکر این کرده ما می گوئیم که اصل این (آیژک) بیک یای تحتانیست و ذکر ما خذش بجایش گذشت ترکیان برای اظهار کسرہ دائما استعمال یا مستحسن دانند پس بعوض کسرۂ تحتانی بر آیژک) تحتانی ثانی زیادہ کردہ (آییژک) کردند و (آیثیر) مخفف اینست که گذشت (اردو) دیکھو آیژک۔

آییژہ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مرادف آیثیر۔ دیگر کسی ذکر این نکرد۔ بخیال ما (آیثیر) بدو تحتانی وزاے فارسی کہ گذشت مخفف (آییژک) باشد و ہای نسبت بر وزیادہ کردہ اند یعنی چیزیکہ منسوب است بہ (ماہ آوازدہندہ) صراحت ما خذ این بر لفظ (آیژک) گذشت (اردو) دیکھو آیژک۔

آیین بقول صاحب برہان وجامع وناصری وسراج بروزن پایین بمعنی (آرایش وزینت وآرایش است۔ صاحب جہانگیری از سیف اسفرنگی سندی آوردہ (کشادا بروی طاق فتح رادین ۔ نظر بر طاق گردون بست آیین ✦ صاحب بہار عجم بمعنی اوّل و دوّم گوید کہ بالفظ براندختن وبستن وتازہ شدن ودادن وداشتن و ساز کردن۔ وکردن وگرفتن ونہادن مستعمل۔ صاحب انند گوید کہ بالفظ تازہ کردن وکشادن ہم مؤلّف گوید کہ چیزی زائد ہم کہ در ملحقات می آید۔ مخفی مبادکہ ہمہ محقّقین فرس این را لغت فارسی زبان گفتہ اند وشکسپیر کہ محقق ما خذاست ہم این را فارسی گفتہ۔ امّا بتحقیق ما این لغت ترکی است واصل این (آین) بیک تحتانی مکسور باشد (کذا فی کنز لغات) معلوم میشود کہ ترکیان بقاعدۂ خود کسرۂ یا را بہ تحتانی ثانی ظاہر کردند و (آیین) نوشتہ

(آیین) می خواندند و فارسیان بلحاظ کتابت آنرا بہر دو یا استعمال کردند ہم او (آیین) را ذکر کردہ گوید کہ استعمال فارسی است (اردو) زیب و زینت - آرایش - دیکھو آرایش کا نمبر (۲) آئین - بقول برہان و جامع و رشیدی و پہلوی و سراج رسم و عادت و طرز و روش صاحب جہانگیری از حکیم سنائی سند دہد (ے) ہمہ ہم صورتند و ہم سیرت ؛ ہمہ ہم سنّتند و ہم آیین ؛ و صاحب ناصری ہم ازو (ے) آتش عشق تبی بر آبروی دین ما ؛ سجدۂ سودا بان برداشت از آئین ما ؛ و صاحب سروری از شیخ سعدی (ے) کس این رسم و ترتیب و آیین ندید ؛ فریدونِ کہ با آن شکوہ این ندید ؛ ما از جامی استعمالی یافتہ ایم (ے) دردا کہ یار جانب ما رانگہ نداشت ؛ آیین مہر و رسم وفا رانگہ نداشت ؛ و بقول مؤیّد رسم و نہاد - صاحب (کنز لغات) این را بمعنی مذہب - عادت و رسامہ گفتہ (اردو) دیکھو لفظ (آب) کے چوتھے معنی -

(۳) آئین - بقول برہان و جامع و سراج - نام دہی است نزدیک بغار مومیائی - صاحب جہانگیری صراحت کند کہ بدین وجہ کہ این دیہہ را آئین نام بود مومیائی را (موم آئین) می گفتند کہ بمرور ایّام و تغیّر السنہ بمومیائی مشہور شد و صاحب ناصری کہ عجم است ازین انکار کند و فرماید کہ نام دہی (آیین) اصلا در ان صفحات استماع نکردم - ما می گوئیم کہ مؤلّف ناصری از معاصرین ماست اگر فی زمانتا خبری از نام دہ (آئین) باو نرسید عجبی نیست کہ لیل و نہارش از صفحۂ ہستی محو کردہ باشد - ما کہ در اوائل شباب آثار بعض مواضع دکن را بچشم خود مشاہدہ کردہ ایم حالا وجودش نمی یابیم و بعض قصبات کہ اسمای شان در نقشۂ

قدیم مذکور است حالا نشانی ازان باقی نماندہ دفتر شاہی البتہ از وجودش خبری می دہد۔ و صاحب رشیدی را ہم از وجہ تسمیۂ مومیائی با جہانگیری اتفاق نیست (اردو) ایک دیہہ کا نام جو متصل غار مومیائی عجم مین واقع تھا۔

(۴) صاحب سروری بحوالۂ تحفہ گوید کہ آئین نہرہ را گویند بفتح نون و رای مہملہ و آن چیزیست کہ روغن و دوغ را بآن از یکدیگر جدا کنند و فرماید کہ در نسخۂ حسین وفائی باین معنی بجای یای حطی اوّل نون آمدہ خان آرزو در سراج گوید کہ مرادف (آذین) ہم ودر آذین ذکر این معنی موجود است (اردو) دیکھو لفظ (آذین) کے تیسرے معنی۔

آئین آمدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بحالت اضافت (آئین) بسوی چیزی معنی (طرز و قوع و ظہور چیزے) پیدا میشود چنانکہ تاثیر اصفہانی گوید (ے) آئین مژگانی از طبع کج نیاید پشمشیر را نسازد کس تیغ مو تراشی ۞ این متعلق بہ معنی شانزدہم (آمدن) است کہ گذشت (اردو) ڈھب آنا بقول آصفیہ کسی کام کا رستہ معلوم ہونا۔ (الخ) جیسی (اُن کا ڈھب ہمکو نہین آتا) کام ہو سکنا۔ بھی کہہ سکتے ہین "بڑہئی کا کام بندر سے نہین ہو سکتا"

آئین آموختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ اختیار کردن طرز و روش است چنانکہ عرفی شیرازی گوید (ے) خان از عرصۂ صورت بگردان کاندرین وادی ۞ زاغ آموزد آئین روش گبک خرامانش (ظہوری ے) مسیحا کو کہ آئین علاج عشق آموزد ۞ کنم تا از ہمہ پرہیز بیمارم برآوردی ۞ (اردو)

انداز اڑانا۔ بقول امیر کسی کا ڈھنگ سیکھ لینا (وزیر ے) قالب تہی کیا ہے جو پا بوس کے لئے ؛ انداز اڑا لیا ہے یہ ہمنے رکاب کا

آئین برافتادن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (برافتادن) بقول صاحب بجر دور شدن و نابود گشتن آمدہ پس معنی این (نابود و دور شدن و باقی نماندن طرز) باشد چنانکہ آذری طوسی گوید (ے) کشتگان خویش را در چشم مردم جلوہ دہ ؛ تا شہیدان ترا آئین ماتم برفتد (اردو) رسم اٹھ جانا۔ رسم مٹ جانا۔ طریقہ باقی نہ رہنا۔

آئین برانداختن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت (مؤلف گوید کہ رسم و مذہب را برباد کردن و برخلاف آن کردن و تفرقہ انداختن در رسم و عادت و مذہب چنانکہ نظامی گوید (ے) چو بشکست

از ہیر بدپشت را ؛ برانداخت آئین زرتشت را ؛ (اردو) رسم۔ مذہب کو مٹا دینا۔ مذہب بگاڑنا۔

آئین برداشتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ ترک طریقہ و رسم مذہب کردن چنانکہ قاسمی گونابادی گوید (ے) کمر بستہ در کینہ خواہی سپہر ؛ تو بگذار و بردار آئین مہر ؛ (اردو) رسم و مذہب اٹھانا (ظفر ے) اسلام عجم مین ظفر آیا ہے عرب سے ؛ اسواسطے تا مذہب زرتشت اُٹھائے ؛

آئین بزم ساختن | استعمال۔ بمعنی آرایش بزم کردن است سند این بر آئین ساختن می آید (اردو) بزم آراستہ کرنا۔ محفل آراستہ کرنا۔

آئین بستن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بجر آرایش دادن۔ بہار بذیل لفظ (آئین) گوید کہ استعمال این با لفظ (بستن) آمدہ

و از معنی ساکت - صاحب آصفی این را مقابل (آیین کشادن) نویسد - صاحب رہنمای ہمولت ہم ذکر این کرده و صاحب فرہنگ روزنامۂ شاه قاچار این قدر صراحت مزید کرده است که چون در مکانی بیرق بندند که علامت خاص خیر مقدم کسی است آن را ہم معاصرین عجم آیین بستن گفته اند (ظہوری ؎) از خس و خاشاک کوی گلشن آیین بسته ام ؛ باغبان از عشق بازیهای گلشن بگذرد ؛ درین شعر گلشن آیین بستن بمعنی آراستگی گلشن پیدا کردن است - (اردو) آرایش کرنا - آراسته کرنا - دیکھو آرایش کردن - آراستن -

آیین بستن با آیینه استعمال - آرایش آیینه کردن باشد چنانکه ظہوری گوید (؎) بکنج تماشای حکمت نشستم ؛ زدوغ دل آیین به آیینه بستم ؛ مخفی مباد که بخیال ما درین شعر آیینه استعاره باشد از دل (اردو) آیینه کی آرایش کرنا - آیینه کو سنوارنا - دل کو آراستہ کرنا

آیین بستن بزم را استعمال - آراستن و آرایش دادن بزم است چنانکه ظہوری گوید (؎) ظہوری بسته بزم آرزو را طرفه آیینے ؛ گر روزی بناز از در در آید مجلس آرایش ؛ (اردو) مجلس کو آراستہ کرنا -

آیین بستنِ حجله استعمال - باضافت نون دوم بمعنی آراستہ شدن حجله باشد مخفی مباد که حجله لغت عربیست بفتحتین عمارت مدوّر مانند گنبد و خانۂ آراستہ تخت و جامہ و پردہ برای عروس (کذا فی منتہی الارب) فارسیان بسکون جیم استعمال کنند برای موضعی که به پردہا جہت عروس آراستہ باشد (کذا فی البہار) (نظامی ؎) چون عصبیّت کمر کین به بست ؛ حجله زیر و خفتن آیین به بست ؛ مصدر بستن لازم ہم آمده که بجایش ذکر کنیم (اردو) آراستہ ہونا -

آئین بستن خاطر استعمال بکسرۂ نون دوّم - آراستہ شدن خاطر باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) چشم زخم خاطرت اندیشۂ حور و پری ؛ بستہ آئین خاطر ما ازنگارستان ما ؛ (اردو) خاطر کا آراستہ ہونا۔ (۱۰۳۵)

آئین بستن دردیدہ و دل استعمال بمعنی آراستن و آرایش کردن دیدہ و دل را چنانکہ فیضی اکبرآبادی گوید (ے) رفتم کہ ز آفتاب و پروین ؛ دردیدہ و دل بہ بندم آئین ؛ (اردو) دیدہ اور دل کو آراستہ کرنا۔ (۱۰۳۷)

آئین بستن دل بجنبس مہر استعمال بکسرۂ نون ثانی و سین مہملہ آراستن دل است از محبّت یعنی محبّت پیدا کردن در دل چنانکہ صائب گوید (ے) از کہن سود ابنالم می شناسم مشتری ؛ بستہ دل آئین بجنبس مہر دکّان نوی ؛ (اردو) دل کو محبّت سے آراستہ کرنا۔ یعنی دل مین محبّت پیدا کرنا۔ (۱۰۳۸)

(۱) آئین بستن شہر استعمال (۱) بکسرۂ نون دوّم - ہر دو **(۲) آئین بستن شہر را** بمعنی آراستن شہر باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) فتنۂ ایّام شاہان طوائف دیدہ ام ؛ شہر دل می بندم آئین شہریاری می رسد ؛ (ولہ ے) بست آئین شہر خاطر را تمنّای وصال ؛ بام عشرت خانۂ اغیار حسرت خانہ باد ؛ (اردو) شہر آراستہ کرنا۔ (۱۰۳۹)

آئین بستن گلخن استعمال - بکسرۂ نون دوّم بمعنی آراستن گلخن باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) پئی نظّارہ از گلشن دوانم صد چمن پیرون ؛ چو آئین بندم از خاشاک کوئے گلخن خود را ؛ (اردو) گھورے کو آراستہ کرنا۔ (۱۰۴۰)

(۱) آئین بندی اصطلاح - بقول بحر زیب و آرایش کہ در کوچہ و بازار ہا ہنگام قدوم سلاطین کنند صاحب انند و غیاث ہم ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ مطلق آرایش

باشد حاصل بالمصدر آئین بستن (ظہوری)
آرزو خوش گرم آئین بندی دل گشتہ است ؛
جز بداغ حسرتم در سینہ آرائی مباد ؛ ازینجاست کہ
فارسیان - - - - - - - - - - - -

(۲) آئین بندی مصر کردن بکسرۂ تحتانی سوم یعنی آرایش شہر کردن آوردہ اند چنانکہ ظہوری گوید (ع) آنکہ آئین بندی مصر جہان حسن کرد ؛ می کند یوسف فروشی بر سر بازار عشق ؛ (اردو) (۱) دیکھو آرایش کا نمبر (۲) آرایش شہر کرنا - شہر آراستہ کرنا -

آئین بودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بودن طریقہ و طرز و رسم باشد (حافظ ع) گفتگو آئین درویشی نبود ؛ ورنہ با تو ما حرفہا داشتیم (اردو) طریقہ ہونا -

(الف) آئین پرست استعمال - بقول بہار کنایہ از مطیع و منقاد و تابع و پیرو (نظامی ع) پری چہرہ چون از سر تخت خویش ؛ فرود آمدہ خدمت آورد پیش ؛ عروسانہ بر کرسی زر نشست ؛ شہنشاہ را گشت آئین پرست ؛ (پرست) امر است از مصدر (پرستیدن) کہ ذکرش بجای خود می آید و بعد کلمۂ (آئین) مرکب شدہ بقاعدۂ فارسیان افادہ معنی فاعلی کند و ہمچنین - - - - - - - -

(ب) آئین پرستی حاصل بالمصدر (ج) بقول صاحب برہان و بحر و ناصری و رشیدی کنایہ از خدمت کردن با نہایت فروتنی چنانکہ فردوسی گوید (ع) بدرگاہ خسرو خرامش کنم ؛ بآئین پرستیش رامش کنم ؛ و مصدر این ہر دو

(ج) آئین پرستیدن باشد یعنی پرستش قانون وقت کردن کہ کنایہ باشد از کمال اطاعت کیش و منقاد بودن صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت سند این ہمان است کہ بر حرف (الف) گذشت -

مخفی مباد کہ پرستیدن و پرستن ہر دو بمعنی بندگی و عبادت کردن و خدمت نمودن است کہ بجای خود می آید و جا دارد کہ الف و ب را متعلق بہ آئین پرستن ہم گیریم (اردو) (الف) مطیع بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل۔ فرمان بردار۔ حکم ماننے اور بجا لانے والا۔ (ب) اطاعت بقول امیر (عربی) اردو مین مستعمل (مونث) بمعنی فرمان برداری (کیف ۵) طاعت سے عجب کیا ہے جو خوشنود خدا ہو ؛ ہوتے ہین یہ بت رام اطاعت کے سبب سے ؛ (ج) اطاعت کرنا۔ بقول امیر فرمان برداری کرنا (قلق ۵) اطاعت خوبرویان جہان کرتے ہین خود میری ؛ وہ عاشق اور ہین جو غمزۂ بیجا اٹھاتے ہین ؛

آئین تازہ ساختن استعمال۔ بہار بر لفظ آئین ذکر کند کہ با مصدر (تازہ شدن) مستعمل و از معنی ساکت و سندی کہ از کلام طالب آملی پیش کند (آئین تازہ ساختن) راست مؤلف گوید کہ بمعنی تازگی بخشیدن طرز و یاد دہانیدن آن (۵) طالب آئین ترنم تازہ ساخت ؛ چون نساز د عندلیب آہ لست ؛ (اردو) طرز کو تازگی بخشنا۔ یاد دلانا۔

آئین جمشید اصطلاح۔ باضافت آئین بقول صاحبان برہان و بحر (۱) نام لحن دوم است از سی لحن باربد و (۲) نام نوائی ہم از موسیقی۔ صاحب جامع بذکر ہر دو معنی گوید کہ باربد نام مطرب است۔ صاحب جہانگیری بر معنی دوم قانع۔ صاحب پہلوی بذکر معنی اول گوید کہ این را آرایش خورشید ہم گویند۔ صاحب سروری فرماید کہ نام لحنی و نوائی و بقول صاحب مؤید (۳) رسم جمشید ہم۔ (اردو) (۱) باربد قوال کی ۳۰ راگنیون سے دوسری راگنی کا نام فارسی مین (آئین جمشید) ہے اردو مین بھی کہہ سکتے ہین (مذکر) (۲)

موسیقی کے ایک راگ کا نام - مذکر (۳) طریقہ جمشید
قانون جمشید - (مذکر) آئین جمشید بھی کہ سکتے ہین

آئین داد | استعمال - باضافت آئین
بقول صاحب ناصری نام کتابی از (تہمورس
یونید) کہ در قواعد عدل وداد نگاشتہ - دیگر کسی
کراین نکرد (اردو) (تہمورس دیوبند) کے ایک
قانون نصفت کا نام - جیسے اس زمانے مین
سرکار ہند کا (قانون دادرسی) ہے -

آئین دادن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت - مؤلف گوید
کہ (۱) دادن بمعنی عطا کردن و تعلیم کردن و آموختن
است چنانکہ طغرا گوید (ے) بمرغابی آئین
میخانہ داد ؛ زمنقار لعلیش پیمانہ داد ؛ پس آئین
دادن بمعنی - آئین آموختن باشد و (۲) بمعنی
زینت دادن (اسیری لاہجی ے) جہان را
حسن رویت داد آئین ؛ عدم را کنج ہستی کردہ
خود بین ؛ (اردو) (۱) قاعدہ قانون سکھانا

(۲) دیکھو آراستن -

آئین داشتن | استعمال صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
بمعنی طرز اختیار و حاصل کردن است چنانکہ
ذوقی اردستانی گوید (ے) مرنج از من اگر
سرمی کشم گاہی ز فرمانت ؛ نمک پروردہ
ناز تو ام آئین او دارم ؛ (حافظ شیراز ے)
امیدم را رواگردان اگر امید آن داری ؛
قدت آئین سرو ناز و لعلت لطف جان
دارد (اردو) طرز اختیار کرنا - وضع اختیار
کرنا - صاحب آصفیہ نے (طرز اٹھانا) پر وضع
اختیار کرنا - کا ذکر کیا ہے - انداز رکھنا بھی
کہہ سکتے ہین - ہمقدم ہونا - قدم پر قدم رکھنا
(آصفیہ)

آئین دانستن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
آگاہ بودن از قانون و رسم - چنانکہ حافظ شیراز

گوید (ے) نہ ہر کہ طرف کلہ کج نہاد و تند نشست ؛ کلاہ داری و آئین خسروی داند ؛ (ظہوری ے) نظر بر بستگان دانند آئین نگہ کردن ؛ زمن پرسید آئین سخن کردن کہ خاموشم ؛ (اردو) قاعدہ قانون جاننا - قاعدے قانون سے واقف ہونا -

آئین دیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مشاہدہ کردن و دانستن رسم و قانون باشد چنانکہ ابو الفرج رونی گوید (ے) خرد آئین کف راد ش دید ؛ مایۂ رزق جہان گفت این است ؛ (اردو) رسم و رواج - طرز و طریقہ سے واقف ہونا طرز و طریقہ کو مشاہدہ کرنا - دیکھنا -

آئین داشتن | استعمال مرادف آئین داشتن است کہ گذشت چنانکہ صاحب گوید (ے) ندارد ہیچکس چون ابر آئین سخاوت ؛ راہ کہ گوہری فشاند از خجالت آب می گردد ؛ (اردو) دیکھو آئین داشتن -

آئین رساندن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ خبر دادن از طرز و روش و قاعدہ و قانون باشد چنانکہ حزین اصفہانی گوید (ے) شعار تقوی و آئین اسلام ؛ بنا قوس و چلیپا می رسانم ؛ (اردو) قاعدہ اور قانون سے آگاہ کرنا - خبر دینا -

آئین رفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت - مؤلف گوید کہ جاری ماندن طرز و روش باشد چنانکہ خسرو دہلوی گوید (ے) افسوس ازین حیات کہ بر بادی رود ؛ کآئین مانہ بر روش وادی رود (اردو) طرز و روش کا جاری رہنا

آئین ساختن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ آرائش کردن و آراستن باشد چنانکہ ہاتفی گوید

(ے) چو آئین آن بزم گہ ساختند ؛ بکاخ مہ و مہر پرداختند ؛ مخفی مباد کہ آئین بزم ساختن و آئین شہر ساختن و آئین مکان ساختن و امثال این متعلق است از ہمین مصدر (اردو) دیکھو۔ آراستہ کرنا۔

آئین ساز کردن | استعمال۔ بہار بلفظ آئین گوید کہ بالفظ (ساز کردن) مستعمل و از معنی ساکت مؤلف گوید کہ طرز اختیار کردن است چنانکہ نظامی گوید (ے) چو غول شب آئین بد ساز کرد ؛ زرہ بردن مردم آغاز کرد (اردو) طرز اختیار کرنا۔ روش اختیار کرنا۔

آئین سلطانی | استعمال۔ بمعنی آئین شاہی و قاعدہ و آداب دربار سلاطین باشد چنانکہ جامی گوید (ے) چو دارد خلق درویشانہ با آئین سلطانی ؛ گدای حضرت اویند اگر درویش اگر سلطان ؛ (اردو) اگرچہ لآداب شاہی) بقول امیر بمعنی (حاضری دربار کے قاعدے) مستعمل ہی

لیکن ہماری راے مین یہ (آئین شاہی) کا ایک جزو ہے۔ اردو مین (آئین شاہی) (آئین سلطانی) بادشاہون کا آئین (شاہی دستور) کہ سکتے ہین یعنی بادشاہی قانون

آئین کار | استعمال۔ باضافت نون بمعنی طرز عمل چنانکہ عرفی گوید (ے) مست آمدم بمعرکہ آئین کار چیست ؛ دشمن کدام و مطلب ازین کار و بار چیست ؛ (اردو) طرز عمل مذکر

آئین کردن | استعمال۔ صاحب صفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف آئین ساختن و آئین بستن است کہ گذشت۔ یعنی آرایش کردن (عصری تبریزی ے) آمد آن مہ سینہ را از داغہا نگین کنید ؛ پادشاہ حسن آمد شہر را آئین کنید ؛ (اردو) دیکھو آئین بستن۔

آئین کشادن | استعمال۔ صاحب صفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ

مقابل آئین بستن است یعنی درہم کردن آرایش و دور کردن آراستگی باشد و بر طرف کردن قاعدہ و قانون فیضی اکبر آبادی گوید (ے) شاہنشہ گل کشادہ آئین ؛ درہم زدہ لشکر ریاحین ؛ از اردو سامان آرایش کا نکالدینا - قاعدہ و قانون کو درہم اور منسوخ اور موقوف کرنا -

آئین گاہ | اصطلاح - بکاف فارسی بقول بہار مکانی را گویند کہ زنان تجمل و تکلف و زیب و آرایش خود دران کنند از غسل کردن و شانہ زدن و لباس تازہ پوشیدن و سرمہ کشیدن و جز آن (میر خسرو در احوال خادم شیرین ے) بآئین گاہ شیرین دل افروز ؛ ز بیکاری مگس گشتی شب و روز ؛ مؤلف گوید کہ (گاہ) بقول برہان بمعنی جا و محل و مقام آمدہ لیکن باین معنی بدون ترکیب گفتہ نمیشود ہیچو بارگاہ - و لشکرگاہ - و خیمہ گاہ - (الخ) پس آئین گاہ - جای آرایش باشد (اردو) بناؤ سنگار کی جگہ - بناؤ سنگار کا کمرہ -

آئین گرفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی آرایش گرفتن و آراستہ شدن است چنانکہ طغرای مشہدی گوید (ے) بہار آمد و باغ آئین گرفت ؛ خزان ہیئت مرغ زرین گرفت ؛ (میر معزی ے) ہنر دگر سر فرازد ملک و شاید گر بنازد دین ؛ کہ گیتی در مہ آذر گرفت آئین فرودین ؛ (اردو) آراستہ ہونا (قلق ے) ہوکے آراستہ برنگ چمن ؛ جلوہ آرا ہوا وہ غنچہ دہن ؛

آئین گزیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی طرز اختیار کردن است چنانکہ ابو الفرج رونی گوید (ے) ہوا بر سیرت ضحاک ظالم ؛ گزید آئین نوشروان عادل ؛ (اردو) طرز اختیار کرنا -

آئین ماندن | استعمال - صاحب آصفی

ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلّف گوید که بمعنی جاری بودن قانون و طرز چنانکه بیانی کرمانی گوید (ے) اگر آئین هندوی سنر لغت چنین ماند عجب گر یک مسلمان بر همه روی زمین ماند (اردو) قانون جاری رہنا۔

آئین نهادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت۔ مؤلّف گوید که قائم کردن طرز و طریقه و عادت داشتن باشد

(ہاتفی جامی ے) نهد کار پرداز این داوری ۔ بدینگونه آئین کین آوری ۔ (اردو) طرز قائم رکھنا۔ طریقہ جاری رکھنا۔ عادت رکھنا۔

آئین و رزیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلّف گوید که اختیار کردن طرز و طریقه باشد چنانکه حافظ شیراز گوید (ے) از بادهٔ وصالت گر جرعه نبوشم ۔ تا زنده ام نورزم آئین هوشیاری (اردو) طرز اختیار کرنا۔

آئینه بروزن خاگینه۔ همان آینه باشد که گذشت۔ بهار گوید که این مرکّب است از آئین بمعنی زیب و آرایش و هاکه مفید معنی نسبت است بنده عرض می کنم که اصل این همان لغت ترکیست که بالا مذکور شد۔ ترکیان بقاعده خود از برای اظهار کسرهٔ یا۔ یای دیگر آورند و فارسیان آنرا بدو یا (آئینه) خواندند۔ اگر معنی زیب و آرایش را بلحاظ لفظ آئین درین دخلی باشد چنانکه ادّعای بهار است درین صورت هم لغت ترکیست۔ زیرا که (آئین) بیک تحتانی لغت ترکی باشد بمعنی زیب و زینت و رسم الخط ترکی بدو یاست یعنی یای دوم برای اظهار کسرهٔ یای اوّل۔ پس فارسیان این را هم بدو یا (آئین) خواندند چنانکه ذکر این بر لفظ (آئین) گذشت۔ بعضی از محقّقین گویند که (آئینه) بدو یا اصل است و (آینه) بیک یا مخفّف آن ولیکن تحقیق ما که بالا مذکور شد۔ بالعکس باشد یعنی (آینه) اصل و (آئینه) نتیجهٔ

تصرف فارسیان کہ یای علامت کسرہ را بقرارت داخل کردند۔ الحاصل فارسیان (آئینہ و آیینہ) ہر دو استعمال کردہ اند۔ صراحت ہر چہار معانی این بر لفظ (آئینہ) کردہ ایم و در اینجا اعادۂ آن ضرورت ندارد صرف براسناد اکتفامی رود (صائب ۵۱) پیشانی عفو ترا پرچین نسازد جرم ما ؛ آئینہ کی برہم خورد از زشتی تمثالہا ؛ (طاہر وحید ۵۲) نماید آئینہ پوشی سوار ؛ چو آئینۂ تیغ در کارزار ؛ (ولہ ۵۳) زور ملامت زدرشتی فزون تر است ؛ آئینہ است در نظر زنگ آسیا ؛ (جامی ۵۳) سلام علیک ای زاسمای حسنیٰ ؛ جمال تو آئینۂ اسم اعظم ؛ (بیدل ۵۴) بسکہ شد آئینہ ام صاف از کدورتہای وہم ؛ راز دل تمثال می بندد درون سینہ ام ؛ (ولہ ۵۴) وحدت بہیچ جلوہ مقابل نمی شود ؛ بی رنگ شوکہ آئینہ یار نازک است ؛ (صائب ۵۴) تا نسوزد آرزو در دل نگردد سینہ صاف ؛ ما باین خاکستر این آئینہ را پرداختیم ؛ صفات و تشبیہات این را بر لفظ (آئینہ) نوشتہ ایم و ملحقات آئینہ و آئینہ ہر دو را بذیل این عرض کنیم (اردو) امیر نے (آئینہ) کے ساتھ (آئینہ) کا ذکر بھی فرمایا ہے اردو میں دونوں کا استعمال ہے اور چاروں معنی کا ترجمہ لفظ (آئینہ) پر بیان ہوا ہے (ذوق ۵۱) خاک آئینے سے ہے نام سکندر روشن ؛ روشنی دیکھتا کر دل کی صفائی کرتا ؛ (نظم طباطبائی ۵۲و۵۳) جیسے ہو احوال روزگار آئینہ ؛ حیرت سے ہے قلب سوگوار آئینہ ؛ ہوتا ہے بشر پہ سنگ باران بلا ؛ پہنے ہے عناصر کایہ چار آئینہ ؛

آئینہ آب شدن مصدر اصطلاحی

یعنی شرمندہ و عرق آلود شدن آئینہ (ظہوری ۵۱) پشت آئینہ شود آب ز شرم ؛ سخت روئی ہمہ جا نتوان کرد ؛ مخفی مباد کہ چون کسی

شرمندہ شود عرق ندامت از جسم او برآید۔ و فارسیان این را (آب شدن) گویند کہ ذکر این بجایش گذشت پس آب شدن آینہ ادّعای شاعری است (اردو) آینہ کا آب ہونا۔ شرمندہ ہونا (دیکھو آب شدن)

آینہ آراستن مصدر اصطلاحی صیقل بہ آینہ کردن و جلا دادنش چنانکہ ظہوری گوید (ے) مقابل عکس آن خورشید مہرویست برخیزم و بصیقل کاری بآینۂ خود را بیارایم و مخفی مباد کہ شاعر درین شعر آینہ را بسوی خود مضاف کردہ است و این استعارہ باشد از دل شاعر چنانکہ بمعنی چہارم لفظ (آینہ) گذشت (اردو) آینہ کو یا آینۂ دل کو جلا دینا

آینۂ آسمان (اصطلاح) باضافت آینہ بقول صاحب برہان و مؤید و جہانگیری (۱) کنایہ باشد از آفتاب عالم تاب و بقول بحر (۲) ماہ نیز صاحب ناصری بدیل (آہوی خاوری) ذکر این کردہ بمعنی اوّل قانع و صاحب شمس بذیل (آینۂ گردون) ہمزبانش (اردو) (۱) دیکھو آفتاب بکاف نمبر ۲ (۲) چاند۔ دیکھو آیت ایّام

آینہ آوردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ پیش کردن آینہ باشد چنانکہ آصفی شیرازی گوید (ے) آوردہ ای زینت رخسارہ و حشمت مشاطۂ حسن آینۂ و آینہ دان را (اردو) آینہ لانا۔ پیش کرنا۔

آینہ آویختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ آینہ بر دیوار یا در مقامی بستن کہ مقصود از زین مکانی باشد چنانکہ صائب گوید (ے) ہمچو آینہ کہ بر شارع عام آویزند ؛ عمر من صرف پریشان نظری می گردد ؛ (اردو) آینہ لٹکانا آینہ لگانا۔ (فی البدیہہ نظم طباطبائی ے) عادت تھی نہ گیسوون کو بل کھانے کی ؛ دل کش

تھین نہ مونگا فیان شانے کی ؛ عشّاق کا خون
اس کی گردن پر ہے ؛ یہ وجہ ہے آئینہ کے
لٹکانے کی ؛ (ناسخ ۵) طاق کعبہ پر لگا یا ہے
کسی نے آئینہ ؛ یا جبین صاف ہے یہ ابروے
خمدار پر ؛

آئینہ از جیب برآوردن مصدر اصطلاحی (۱۰۴۴)

(کسی را) بر حقیقتش واقف کردن است یعنی چون
بر روی کسی داغی واقع شود یا از چہرۂ کسی آثار
کدورت یا خشم و امثال آن ظاہر باشد رسم
مہذّب فارسیان است کہ آئینہ از جیب
خود برآوردہ بہ مخاطب می نمایند تا وصورت
خود دران بہ بیند و بر داغ چہرہ یا آثار کدورت
وعیب خود واقف شود این طریقۂ عمل را
بہتر و مہذب تر از صراحت و بیان می دانند
ظہوری ہمین مضمون را آوردہ است (۵)
خورشید داغ گردد از عیب کم جلائی ؛ آئینہ گر
برآرد از جیب داغِ مردم ؛ مخفی مباد کہ در مصرع

ثانی (داغ مردم) کنایہ باشد از شاہد کہ از و
داغ است بر دل مردم و آئینہ از جیب برآوردن (۲)
کنایہ باشد از دور کردن نقاب چہرہ کہ نقاب
را با جیب استعارہ کردہ است و آئینہ را با
رخ محبوب ۔ مقصود شاعر اینست کہ چون
یار نقاب از چہرہ دور کند روی او ہمچو آئینہ
روشن ظاہر شود و آفتاب عکس خود را دران
آئینہ بہ بیند و از عیب کم جلائی خود در آئینۂ
روی یار ہمچو داغ آئینہ نمایان شود سبحان اللہ
چہ مضمون لطیفی آوردہ برخی از سخن سنجان در
معنی این شعر این تکلفات را نمی پسندند و
گویند کہ اگر داغ مردم (بمعنی حقیقی) آئینۂ خود را
(یعنی ہمان داغ را) از جیب برآرد یعنی اگر داغ
دل مردم ظاہر شود ۔ پیش جلایش ۔ آفتاب
بوجہ کم جلائی خود مثل داغ نمایان شود و بس
(سخنوران نازک خیال تصفیہ ہر دو معنی کنند)

(اردو) (۱) آئینہ دکھانا ۔ (۲) نقاب چہرے

ہٹانا۔ بے نقاب ہونا۔ واضح ہو کہ نمبر (۱) کی نسبت امیر فرماتے ہین کہ آئینہ دکھانے کی کئی صورتین ہین۔ خدام امرا کو صبح کے وقت اور حجام خط بنانے کے بعد آئینہ دکھاتے ہین (الخ) اس سے مقصد یہی ہے کہ حسن و قبح صورت سے واقف کرین۔

(الف) آئینہ از دستِ سکندر گرفتن | مصدر اصطلاحی۔ بمعنی (شہرت سکندر را معدوم کردن) باشد چنانکہ ارسلان گوید (ے) اکبر بادشاہان آنکہ بتائید الٰہ ؛ دولتش آئینہ از دست سکندر گیرد ؛ یعنی دولت ممدوح ما در ایجادات و صنائع چنان است کہ شہرت سکندر را باقی نماند و اگر از ہمین سند مصدر۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔

(ب) آئینہ از دست کسی گرفتن | پیدا کنیم بمعنی (کسی را پیش خدمت مقرر کردن) باشد کہ خدمت گاران و پیش دستان آئینہ را بہ آقای خود می نمایند (اردو) (الف) سکندر کی شہرت مٹانا۔ (ب) کسی کو پیش خدمت مقرر کرنا۔ آئینہ دار مقرر کرنا۔

آئینہ از زنگ بر آوردن | استعمال۔ زنگ دور کردن از آئینہ و صاف و پاک کردن و جلا دادنش چنانکہ ظہوری گوید (ے) منشور بصیقل گری از عشق گرفتہ است چشم کہ بہ نم آئینہ از زنگ بر آورد ؛ (اردو) آئینہ سے زنگ صاف کرنا۔

آئینہ از زنگ برون آمدن | استعمال لازم مصدر گذشتہ باشد یعنی آئینہ از زنگ صاف شدن (صائب ے) صبح پیری از دلم زنگار غفلت را نبرد ؛ دیگر این آئینہ از زنگ می آید برون ؛ مخفی مبادکہ در مصرع ثانی آئینہ استعارہ باشد از دل (اردو) آئینہ زنگ سے پاک ہونا۔

آئینہ از زنگ پرداختن | استعمال بمعنی مصدر آئینہ از زنگ بر آوردن) است کہ پردا

بمعنی خالی کردن هم آمده (کذا فی البحر) (صائب)
(۵) ز زنگ آینهٔ دل اگر بپردازی ؛ هزار آینه در زنگ می نمایندت ؛ (اردو) آینه سے زنگ صاف کرنا۔

آیینه از زنگ ساده ساختن استعمال (۱۰۵۱)

مرادف (آیینه از زنگ برآوردن) است که گذشت چنانکه صائب گوید (۵) کسی که خود را خود صرف باده می سازد ؛ ز زنگ آینهٔ خویش ساده می سازد ؛ مخفی مباد که درین شعر آینه استعاره باشد از دل (اردو) آئینه سے زنگ صاف کرنا۔ دل کدورت سے پاک کرنا

آیینهٔ اسکندری استعمال باضافت آینه بقول صاحب برهان و بحر و جامع و سروری و مؤید (ا) آیینهٔ بود از زهرهای ارسطو که بجهت آگاهی از حال فرنگ بر سر منارهٔ اسکندریه که در حدود فرنگ بکنار دریا بنا کردهٔ اسکندر بود نصب کرد شبی پاسبانان غافل شده و فرنگیان فرصت یافته آنرا در آب دریا انداختند و اسکندریه را برهم زدند و عاقبت ارسطو آنرا از آب بیرون آورد و در (۲) کنایه از آفتاب هم مؤلف گوید که از کتب تاریخ ظاهری شود و صاحب شمس هم اشارهٔ بدان کرده که مقصود از ساختن منارهٔ بلند و نصب آیینه برای این بود که خیر و شر و استعداد آمدن فرنگیان در ان آیینه معاینه کنند۔ صناعان فرنگ همین آیینه را درین روزها هم بکار می گیرند حقیقت آنرا مشاهده کرده ایم مکانی سازند مدوّر و بند که بجز راه آمد و رفت منفذی دیگر در و نباشد و در وسط آن منارهٔ بلند سازند که در داخل خالی است و بر آخر آن در سمت سوراخی و بر هر یک سوراخ آیینهٔ نصب کنند و بر زمین آن مکان در برابر منارهٔ فرش سپید کنند و در آن مکان را از داخل بندکنند ما مشاهده کردیم که نقل و حرکت مردم که در اطراف

آن می شود تا بحدی که نظر آینه های بالای منارہ
بر در سد یعنی بحدّیکه تقابل آینه ها باشد عکس
آن بر فرش مکان می افتد و تماشائی بنظر می آید
که نقل و حرکت مردم باکوتاه قدی شان بران
فرش می بینیم - این بهترین وسیله است برای
خبر یافتن از آمد افواج غنیم - الحاصل منارہ
هر قدر که در بلندی بیشتر باشد از نقل و حرکت
فاصلهٔ بعید تر خبر می دهد حافظ شیراز همین را
آورده است (۵) آینهٔ سکندر جام جم
است بنگر تا بر تو عرضه دارد احوال ملک
دارا پنهانی مباد که اصل این (آینهٔ اسکندریه)
بود یعنی آینه که بر منارهٔ شهر اسکندریه نصب
کرده بودند بکثرت استعمال (آینهٔ اسکندری)
شد و مخفف آن (آینهٔ سکندری) و (آینهٔ
سکندر) پس در (آینهٔ سکندری) یا را منسوب
به سکندر نباید گرفت و در (آینهٔ سکندر) اضافت
آینه بطرف سکندر نباید شمرد زیرا که موجد این

ارسطو بود نه سکندر و آن ایجاد سکندر که آینه
آهنی بود که ذکرش بر لفظ (آینه) گذشت
چیز دیگر است - صاحب جامع اللغات
نوشته که (آینه اسکندری) هم آهنی بود دیگر
کسی از محققین با او نیست حقیقت اینست
که موجد آینهٔ آهنی سکندر است و موجد این
صنعت که آینه را بر منارهٔ بلند نصب کرد
از واقعات دور رود راز خبر یافت - حکیم
ارسطوست - انچه فارسیان (آینه اسکندری)
آفتاب را هم گفته اند که بر معنی (۲) گذشت
استعاره باشد ازین که آفتاب هم از بلندی می تابد
چنانکه (آینهٔ اسکندری) از بالای منارہ و این
تشبیه غیر تام است - صاحب مؤید وجه کنایه را
خوب نه نوشت گوید که بدین مناسبت است
که آفتاب از دریا بیرون می برآید و بر مطلع
می نشیند (انتهی) و این اشارهٔ او بسوی
حکایتیست که بعض اهل لغت نسبت همین آینهٔ

اسکندری) نوشتہ اند کہ چون فرنگیان بشہر سکندریہ
غالب شدند منارہ را از پا افگندند و (آئینۂ اسکندری)
را در بحر وقتی کہ سکندر بازبر اسکندریہ قابض شد
بامداد ارسطو آئینہ را از بحر برآوردہ بالای منارہ
نصب کرد و آنانکہ بر آہنین بودن (آئینۂ اسکندری)
اصرار دارند نوشتہ اند کہ ارسطو در برآوردن آن
از بحر مقناطیس را پائین کشتی نصب کرد تا آن
آئینۂ آہنین از قعر دریا بجذب مقناطیس
برآمد و با مقناطیس واصل شد واللہ اعلم بالصواب
(اردو) (۱) آئینۂ سکندری - مذکر - بقول صاحب
جامع اللغات ایک صنعتی آئینہ جو ارسطو نے
بنایا اور اسکندریہ کے پاس دریا کے کنارے
مینار پر نصب کیا تا اس آئینے سے اہل فرنگ
کا حال جو سکندر کے مخالف تھے معلوم ہوتا
رہے (الخ) صاحب آصفیہ اور امیر نے
اس کو ترک کیا ہے - (۲) دیکھو آفتاب کا نمبر ۲

آئینہ افتادن از دست کسی استعمال

صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت
مؤلف گوید کہ پریشان و سراسیمہ شدن کسی
کہ آئینہ از دست او بیفتد چنانکہ شانی مشہدی
گوید (ے) از حیرت جمال تو ہنگام عرض حسن
افتد ز دست یوسف پیغمبر آئینہ ؛ (اردو)
آئینہ ہاتھ سے گر پڑنا - کہ سکتے ہین - یعنی پریشان
ہونا - سراسیمہ ہونا - گھبرانا -

(الف) آئینہ افروختن استعمال صاحب
(ب) آئینہ افروز آصفی ذکر الف
کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ بمعنی صیقل
کردن و جلا دادن باشد و (ب) بقول صاحب
بحر و رشیدی و بہار و برہان صیقل گر و روشن گر
را گویند و آن شخصی باشد کہ چیزہا را جلا دہد و صیقل
کند و بقول صاحب جہانگیری صیقلی و بقول
شمس کسی کہ آئینہ و فولاد را جلا دہد **مؤلف**
گوید کہ (افروز) صیغۂ امر است از افروختن
کہ بقاعدۂ فارسیان بعد اسمی مرکب شدہ افادہ

معنی فاعلی کردہ است و (ب) بہیئت مجموعی اسم فاعلِ (الف) باشد اتفاق محققین برین است کہ (آینہ افروز) جلادہندۂ چیز باشد نہ (جلادہندۂ آینہ) پس آینہ در اینجا بمعنی آب وجلا باشد مجازاً۔ حیف است کہ سندی گیر نیامد (اردو) (الف) صیقل کرنا۔ بقول آصفیہ جلا کرنا صاف کرنا (ب) صیقل گر۔

آئینہ انداختن اصطلاح۔ بقول صاحب انند بحوالہ مظہر العجائب (بذیل آئینہ پیکر) (از سامی) معشوق است دیگر کسی ذکر این نکرد و نہ سندی پیش شد مؤلف گوید کہ مقصود ازین نباشد کہ کسی کہ اندام او مثل آئینہ مجلیٰ باشد (اردو) دیکھو آئینہ سیما۔ آئینہ رو۔ جو اردو میں معشوق کو کہتے ہیں۔

آئینہ بآب رسیدن مصدر اصطلاحی شرمندہ شدن آئینہ باشد چنانکہ بیدل گوید (ے) زبسکہ محو تماشای او شدم بیدل ؛ نہ آئینہ از حیرتم رسید بآب ؛ (اردو) آئینہ آب آب ہونا۔ شرمندہ ہونا۔

آئینہ بالیدن اصطلاح۔ (۱) بمعنی دیدہ بالیدن است در اینجا آئینہ استعارہ باشد از چشم۔ مخفی مباد کہ بالیدن دیدہ۔ برآمدن و بلند شدن آن از حلقۂ چشم باشد یعنی وقتی کہ تنفس بند یا تنگی در تنفس پیدا شود از تاب آن دیدہ متورم می نماید و بجای خود بالیدہ (بیدل ے) ز وضع خامش من حیرت دیدار می جوشد ؛ ادب سازم نفس می کاہم و آئینہ می بالم ؛ واضح باد کہ در مصرع ثانی بالیدن را بمعنی متعدی آوردہ کہ بالیدن بقول صاحب نوادر بمعنی افزودن ہم آمدہ و (۲) بمعنی پیدا شدن و برآمدن آئینہ باشد کہ بالیدن بمعنی برآمدن و نمو کردن ہم می آید (کذا فی البحر) (بیدل ے) تا قیامت در کف خاکی کہ نقش پای اوست ؛ دل طپید۔ آئینہ بالد گل دمد

جان بشگفد ؛ (اردو) (۱) آنکھین نکل آنا۔ نکل پڑنا۔ بقول امیر دیدون کا حدقہ ہاے چشم سے نکل پڑنا۔ گلا گھٹنے سے ایسا ہوا کرتا ہے (ناصر ؎) پھانسی دیکر جو گریبان نے گلا گھونٹا ہے ؛ اے جنون میری نکل آئی ہین باہر آنکھین

(۲) آئینہ پیدا ہونا۔

آئینہ بالین اصطلاح۔ کسی کہ بالین سخت دارد و بہ خسپد۔ از قبیل سخت بالین و (سنگ بالین) (بیدل ؎) حیرت مخصیم بیدل ہر کجا افتادہ ایم ؛ سر گرانہای ما آئینہ بالین بودہ است ؛ (اردو) وہ شخص جو پتھر کے تکیے پر سوجاے۔

(۱۰۵۴)

آئینہ بابالین نفس آمدن مصدر اصطلاحی باضافت بالین یعنی آوردن آئینہ پیش نفس برای تحقیق وجود یا عدم وجود تنفس یعنی چون کسی بدم واپسین رسد وحرکت دل بند شود و تنفس جاری نماند برای اطمینان این کہ بمرد یا رمقی از نفس باقی است آئینہ را پیش بینی می کنند و چون تیرگی بر آئینہ پیدا شود میدانند کہ نفس باریکی باقی است (صائب ؎) روی گردان نشود صاف دل از دشمن خویش ؛ آخر آئینہ بابالین نفس می آید

(۱۰۵۵)

(اردو) آئینہ سکتے مین دکھانا۔ بقول امیر سکتے کی حالت مین امتحان مرگ و زیست کے لئے اطبا۔ سکتے والے کے چہرے کے پاس آئینہ لاکر دکھاتے ہین اگر اسکی سانس سے کچھ غبار آئینے پر محسوس ہوتا ہے تو جانتے ہین کہ ابھی زندہ ہے (مومن ؎) کوئی کہتا ہے یہ سکتا ہے نظرون مین ہماری تو کئی بار احمقون نے لاکے آئینہ دکھایا ہی

آئینہ بابار آمدن مصدر اصطلاحی کنایہ از کامیاب شدن دل و رانیجا آئینہ استعارہ باشد از دل چنانکہ بیدل گوید ؎ شاید آئینہ بابار آید ؛ تخم اشکی بیاد جلوہ بکار ؛ (اردو) آرزو بر آنا۔ دل کی مراد حاصل ہونا

آئینہ بہ پیش کشیدن استعمال۔ کنایہ باشد از (صورت در آئینہ دیدن) چنانکہ بیدل گوید ؎ از بس گذشتہ ام ز فریب جہان رنگ ؛ آئینہ گر بہ پیش کشم نقش بر قفاست ؛ (اردو) آئینہ دیکھنا۔ (۱۰۵۶)

آئینہ بہ پیش نفس داشتن مصدر اصطلاحی یکسر شین اوّل مرادف مصدر گذشتہ باشد۔ بہار ذکر این کردہ و از صائب سند آوردہ (؎) حیرت حسن تو از ہوش چمن را بردہ است ؛ شبنم آئینہ بہ پیش نفس گل دارد ؛ (اردو) دیکھو آئینہ بہ بالین نفس آمدن۔

آئینہ بہ تشخیص نفس آوردن مصدر اصطلاحی بہ کسرۂ صاد مہملہ مرادف (آئینہ بہ بالین نفس آمدن) است کہ گذشت چنانکہ ظہوری گوید ؎ گرچہ آئینہ بہ تشخیص نفس می آرم ؛ زور طوفان بگہ آہ کشیدن دارد (اردو) دیکھو آئینہ بہ بالین نفس آمدن)۔ (۱۰۵۷)

آئینہ بخاکستر پرداختن مصادر اصطلاحی

آئینہ بخاکستر کشیدن بقول بحر آئینہ را بخاکستر صاف و روشن کردن است بہار و انند ہم ذکر این کردہ (صائب ؎) تا نسوزد آرزو در دل نگردد سینہ صاف ؛ ما باین خاکستر این آئینہ را پرداختیم ؛ (مرزا محمد زمان راسخ ؎) پر پروانہ سازم سینۂ خویش ؛ بخاکستر کشم آئینۂ خویش ؛ مخفی مبادکہ درین ہر دو شعر آئینہ استعارہ باشد از دل (اردو) آئینہ کو خاکستر سے جلا دینا۔ دل کو صاف اور روشن کرنا

آئینۂ بدن نما اصطلاح۔ بکسرہائے ہوّز۔ بقول صاحب بحر آئینۂ کلانی کہ تمام بدن در ان دیدہ شود۔ خان آرزو ہم ذکر این کردہ و بہارہا سند آوردہ (میرزا محمد رفیع واعظ قزوینی ؎) لوح مزار دوستان پیش نظر نہ و ببین ؛ صورت حال خود از ین آئینۂ بدن نما ؛ (مُلّا فرح اللہ شوستری ؎) آورد

تا در آغوش عکس جمالت از شوق ؛ آئینہ بسکہ بالید آخر بدن نماشد ؛ (اردو) آئینۂ قد آدم بقول امیر قد انسان کی برابر آئینہ جس مین پورے قد کی تصویر نظر آئے ۔ ایسے آئینے کو کوٹھیون اور محلون مین آرایش کے لئے لگاتے ہین (صبا ۵) سبح دیا حیرت عشّاق نے اس بت کا مکان ؛ قد آدم ہین لگے آئینے دیوارون مین ؛

(الف) آئینہ بر انگشتر نشاندن (مصدر اصطلاحی)

(ب) آئینہ بر انگشتری نشاندن

(ب) بقول بحر آئینہ بجای نگین در نگین دان نشاندن و آن خاصّہ زنان است و ارستہ ہم ذکر این کردہ ماند بحر و ارستہ را بر (آئینہ را بر انگشتری نشاندن) جا دادہ ایم کہ می آید بہار و اند بر ذکر (الف) قانع و سند شان ہم ہمان باشد کہ متعلق است از (ب) (اردو) آرسی بنانا آئینہ انگوٹھی پر جڑنا (نظم طباطبائی ۵) آئینہ سے نیک نام اسکندر رہے ؛ آئینہ جڑا ہوا انگوٹھی پر ہے ؛ نام اس کا اسی نگینے پر ہے کندہ ؛ شاہی کا نگین ہے اب نہ انگشتر ہے ۔ امیر نے صرف (آرسی) کا ذکر کیا ہے ۔ فرمائے ہین کہ سنسکرت مین (آدرش) آئینے کو کہتے ہین جس کا مادّہ (درش) ہے بمعنی دیکھنا ۔ ہندی مین (رش) کو اکثر (س) سے بدل دیتے ہین اس لئے (آدرس) ہوا اور (ی) تصغیر کی بڑہائی اور حرف دال کثرت استعمال سے گر گیا (مونث) سونے یا چاندی کی ایک انگوٹھی سی ہوتی ہے جس مین نگینے کی جگہ گول بڑا شیشہ جڑا ہوتا ہے یہ زیور سادہ بھی ہوتا ہے اور جڑاؤ بھی ۔ عورتین اسکو بائین ہاتھ کے انگوٹھے مین پہنتی ہین اور ضرورت کے وقت اسمین منہ دیکھتی ہین (میر حسن ۵) انگوٹھی کی لے سامنے آرسی ؛ وہ صورت کو دیکھ اپنی گلزار سی ؛ ادہر اور اُدہر رکھ کے کاندھے پہ ہاتھ ؛ چلی ناچنے اپنی نگت کے ساتھ ؛

(انتہی) صاحب ساطع نے آرسی کو زبان سنسکرت مین مطلق آینہ کہا ہے اور خصوصًا آینہ کا وہ ٹکرا جو دلہن کی انگوٹھی پر نصب کرتے ہین۔

آئینہ بر پیشانی بستن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر رسم خواتین ولایت است کہ در حالت تقطیع یعنی آرایش آینہ بر پیشانی می بندند چنانکہ صاحب گوید (ے) کدام آئینہ روا حرام این میخانہ می بندد ۔ کہ می آینہ بر پیشانی از پیمانہ می بندد ۔ و ارستہ ہم ذکر این کردہ است و بہار از صاحب سندی دیگر ہم آوردہ (ے) ہر چہ در خاطر ما می گذرد دلی داند ساد گی آینہ بست است بہ پیشانی من مؤلف گوید کہ از سند اول الذکر آینہ بر پیشانی بستن (۱) زیوری بر پیشانی بستن کہ آب و تاب در صورت پیدا کند بند دوم (۲) ضمیر از صورت پیدا کردن و شدن ۔ مخفی مبادکہ فارسیان استعارۃً

دل را آینہ گفتہ اند و این استعارہ ہم مؤید معنی دوم است (اردو) (۱) ٹیکا لگانا ۔ ٹیکا باندھنا اگرچہ ہندوستانی عورتین اپنے ماتھے پر آینہ نہین لگاتین لیکن جس زیور کا نام ٹیکا ہے جس کا ذکر صاحب فرہنگ آصفیہ نے کیا ہے وہ ماتھے پر لگاتی ہین جس مین متمول لوگ نگینے جڑتے ہین اور غربا آئینے کے ٹکڑے (۲) قیافہ سے دل کی بات معلوم کرنا ۔ معلوم ہونا ۔ قیافہ سے ضمیر دریافت ہونا ۔ دریافت کرنا ۔ پہچاننا ۔

آئینہ بر تراشیدن (مصدر اصطلاحی)

چون اہل صنعت آینہ را تراشند پہلو ہاؤ پیدا کنند بعض آن ہشت پہلو سازند و بعض شش پہلو و ہم چنین کم و بیش و آینہ تراشیدہ در ہر تراش عکسی دیگر پیدا کند پس (آینہ بر تراشیدن) ہمین است چنانکہ بیدل گوید (ے) سراسر چمن و ہر گستانست ۔ تو نیز

(۱۰۱)

آئینہ بر تراش وحیران باش ؛ (اردو) آئینہ تراشنا۔ متعدد پہلو آئینہ مین قائم کرنا۔

آئینہ برداشتن | استعمال۔ صاحب اصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی دیدن آئینہ باشد چنانکہ سلمان ساوجی گوید (ے) پردہ ز رخ برگیر تا نشوی خود پرست ؛ آئینہ را بر مثال تا نشوی خویش بین ؛ مخفی مباد کہ برداشتن بمعنی بلند کردن و اختیار کردن۔ و وصلت کردن است و نتیجہ استعمال مصدر برداشتن با آئینہ یکی از ہمین معانی غیر از دیدن نباشد و این معنی مرادی است (اردو) آئینہ دیکھنا۔

آئینہ بُردن | استعمال۔ صاحب اصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ از سندش کہ عرض میشود۔ مصدر۔۔۔۔۔

آئینہ بُردن بہ دم | بمعنی کدورت دل آئینہ پیدا کردست (نظیری نیشاپوری ے)

منشین بشتاب آب رخ پارسا مبر ؛ آئینہ صفا بدم بی صفا مبر ؛ مخفی مباد کہ بردن بالضم بمعنی ربودن و کردن آمدہ (کذا فی بحر عجم) (اردو) آئینہ کو مکدر کرنا۔

آئینہ بر سیماب دادن | (مصدر اصطلاحی) بمعنی آئینہ بر سیماب نہادن است کہ دادن بمعنی کردن و نہادن و کشیدن و گذاشتن آمدہ کذا فی البحر۔ پس کنایہ باشد از دفع بقراری کردن و ظاہر است کہ چون آئینہ زجاجی بر سیماب بی قرار نہند قرار گیرد یعنی چون بر پشت آئینہ زجاجی سیماب زنند بقراری سیماب باقی نماند و جلای آئینہ بفزاید چنانکہ بیدل گوید (ے) شب کہ یاد جلوہ آن چشم خیالم آب داد ؛ حیرت بیتابیم آئینہ بر سیماب داد ؛ (اردو) بقراری دفع کرنا۔

آئینہ بر طاق داشتن | (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از آراستن خانہ کہ در ہر طاقش

آئینہ ہا قائم کنند و این رسم آئین بندی مکان است چنانکہ بیدل گوید (ے) صورت وہمی بہستی متہم داریم ما ؛ چون حباب آئینہ بر طاق عدم داریم ما ؛ (اردو) زینت مکان کے لئے طاق مکان مین آئینہ رکھنا۔

آئینہ برگرفتن استعمال۔ بدست گرفتن آئینہ و حاصل کردن آن باشد چنانکہ بیدل گوید (ے) خودداری و اندیشہ دیدار محالست ؛ دل را بطپش آب کن و آئینہ برگیر ؛ (اردو) آئینہ حاصل کرنا۔

آئینہ بر نفس داشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و ارستہ و بہار ہمان کہ بر آئینہ ببالین نفس آمدن) گذشت مانند بہار را بر (آئینہ را بر نفس داشتن) نقل کنیم کہ متعلق ازیہا نجاست (اردو) دیکھو آئینہ ببالین نفس آمدن۔

آئینہ برہم خوردن استعمال۔ بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مکدر شدن آئینہ باشد (صائب ے) پیشانی عفو ترا پرچین نسازد جرم ما ؛ آئینہ کی برہم خورد از زشتی تمثالہا ؛ (اردو) آئینہ مکدر ہونا۔ میلا ہونا۔

آئینہ بر ہوا بستہ اصطلاح۔ باضافت آئینہ چیزے کہ وجودی و استحکامی ندارد چنانکہ بیدل گوید (ے) بذوق عافیت آن بہ کہ ہیچ ننمائی ؛ کفے غباری و آئینہ بر ہوا بستہ است ؛ (اردو) دہول کی رسّی۔ ناممکن چیز۔ بے اصل چیز۔ کاغذ کی ناو۔ بی ثبات ناپائدار چیز۔

آئینہ بزنگ نہادن (مصدر اصطلاحی) استعارہ باشد از گرانی دل یعنی بار غم بر دل گرفتن و ملول و ناخوش بودن۔ مخفی مباد کہ در اینجا آئینہ بمعنی دل است (ظہوری ے) صیقل گریہ را بکار برد ؛ ہر کہ آئینہ بزنگ نہاد ؛ (اردو) دل بھاری ہونا۔ بقول آصفیہ

ملول واندوہگین ہونا۔

آئینہ بستن | استعمال۔صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت وسندی کہ پیش کرد متعلق از آئینہ بر پیشانی بستن) باشد کہ بجایش مذکور شد بہار ہم از معنی سکوت ورزد واز مرزا بیدل سند آرد (ے) تا وارہم بجلوہ وامانگان خاک بر پای من زآبلہ آئینہ بستہ اند۔ مؤلف گوید کہ بمعنی آویختن ونصب کردن آئینہ باشد و مجازاً بمعنی زینت دادن وآراستن ہم (بیدل ے) محرم آہنگ دل شو سرمہ برآور بندہ یک نفس از خاموشی آئینہ را بر ساز بند (اردو) آئینہ لگانا۔ بقول امیر آئینہ نصب کرنا (دیکھو آئینہ آویختن) ولحاظ معنی مجازی دیکھو آراستن

آئینہ بستن آسمان | (مصدر اصطلاحی) بکسر نون ثانی۔ بقول صاحب بحر (۱) آفتاب پیدا کردن آسمان (۲) برآمدن آفتاب مؤلف گوید کہ (آئینہ آسمان) آفتاب و ماہ را گویند (کہ گذشت) صاحب بحر عجم ہم این را تسلیم کردہ است پس درین مصدر مرکب آفتاب را مخصوص کردن تخصیص بلا مخصص باشد بخیال ما معنی اوّل (رونق گرفتن آسمان از آفتاب یا ماہ) باشد ومعنی اوّل مخصوص بود وقتی کہ آسمان را فاعل گیریم ودر معنی دوم آسمان مفعول باشد (اردو) (۱) آفتاب یا چاند آسمان پر ہونا۔ آسمان کا زینت پانا (۲) آفتاب نکلنا۔ چاند نکلنا۔

(ص ۵۰)

آئینہ بسنگ زدن | استعمال بمعنی شکستن آئینہ (صائب ے) آن سنگدل کہ آئینۂ ما بسنگ زد۔ ندیدید کاش صورت احوال خویش را پنہانی مبادکہ درین شعر آئینہ استعارہ باشد از دل۔ (اردو) آئینہ توڑنا۔ دل توڑنا۔

آئینہ بناگوش | استعمال۔ (۱) بقول آنند بحوالۂ مظہر العجائب از اسمای معشوق است

مؤلف گوید کہ این بدون اضافت آینہ باشد یعنی کسی کہ بناگوش او ہمچو آینہ است فارسیان آینہ را در صفت بناگوش استعمال کردہ اند دیگر کسی ذکر این نکرد (۲) باضافت ہای متنوعہ آینہ بناگوش) - بناگوشی کہ مثل آینہ باشد (عثمان بخاری ۵) چہ آینہ است بناگوش او بنام ایزد پ کہ تیرہ می نکند صد ہزار آہ منش پ (اردو) (۱) معشوق - امیر نے معشوق کو آئینہ رو تو لکھا ہے لیکن آ آئینہ بناگوش نہیں لکھا (۲) لو - پر صاحب آصفیہ نے نرمۂ گوش - بناگوش کا ذکر فرمایا ہی پس لو یا نرمۂ گوش کی تشبیہ آینہ کے ساتھ ہو سکتی ہے - لو کا آینہ کہ سکتے ہین -

آینہ بند دو آسمان | مقولہ - بقول صاحب مؤید شمس یعنی آسمان آفتاب پیدا آرد) مؤلف گوید کہ نہ این مقولہ باشد و نہ چیزی دیگر - بلکہ مشتق از ہمان مصدر (آینہ بستن آسمان) کہ گذشت بہر دو معنی کہ در انجا ذکر کردہ ایم (اردو)

دیکھو آینہ بستن آسمان -

(الف) آینہ بودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و از خزین اصفہانی سند آوردہ (۵) تا تن بجاست جوہر جان را صفا مجو پ آینہ در غبار بود زنگبار را پ مؤلف گوید کہ ازین سند مصدر (آینہ بودن در غبار پیدا می شود کہ (۱) بمعنی حقیقی اوست و بہ تحقیق ما (۲) بمعنی محو حیرت بودن نیز چنانکہ بیدل گوید (۵) اگرچہ پیش توان برد در ادعا نازش پ بغیر آینہ بودن بہانہ کہ ندارم پ بہ تحقیق ما (۳) بمعنی روشن بودن و عیان بودن ہم آمدہ و صاحب بحر ازہمین مصدر .....

(ب) آینہ بودن کتاب | بمعنی از بر و روشن بودن کتاب نوشتہ (اردو) الف (۱) آینہ ہونا - (۲) آینہ بنجانا - (۳) آینہ ہونا بمعنی ظاہر ہونا - روشن ہونا (بحر ۵۳) کسی کو علم نہیں استخوان شناسی کا پ بشر کے عیب و ہنر

۴ - دیکھو امیر اللغات آینہ کی تیسرے معنی -

آینہ ہین شانے مین ؛ (ب) از بر ہونا۔ (ناسخ ؎) نامۂ یار کے مضمون ہین از بر مجھکو ؛ جسطرح یاد کوئی نسخۂ اکسیر رہے ؛

(۱۰۴۶) **آئینۂ بی زنگ** (اصطلاح) باضافت استعارہ باشد از صورت شاہد چنانکہ جامی گوید (؎) ز خط آن چہرہ میارای کہ صد گونہ صفا ؛ میدہد روی ز آئینۂ بی زنگ توام ؛ (اردو) معشوق کا چہرہ۔ مذکر۔

(۱۰۴۷) **آئینۂ بی زنگار** (اصطلاح) باضافت فارسیان بہ تشبیہ زانو آوردہ اند چنانکہ ظہوری گوید (؎) چشم جان گشت ظہوری بہ تخیّل روشن ؛ پس زانو بنشین آئینہ بے زنگار است ؛ (اردو) فارسیون نے (زانو) کو (آئینۂ بی زنگار) سے تشبیہ دی ہے۔ امیر نے تشبیہات آئینہ مین اسکا ذکر نہین فرمایا ہے۔

آئینہ پرداختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی صیقل کردن و جلا دادن آئینہ باشد و آئینہ پرداز کہ می آید از ہمین مصدر است (صائب ؎) تا نسوزد آرزو در دل نگردد سینہ صاف ؛ ما باین خاکستر این آئینہ را پرداختیم ؛ مخفی مبادکہ درین شعر آئینہ استعارہ باشد از سینہ (بیدل ؎) بیدل آئینہ پرداز غم دوری چند ؛ آسمان نیز باندازِ نظر نزدیک است ؛ (ولہ ؎) جلوہ ہا مفت تو اے نالہ چہ فرصت طلبی ؛ کہ نفس ہم نفسی آئینہ پرداختہ است ؛ (اردو) آئینہ کو صیقل کرنا۔ جلا دینا۔ دل اور سینہ کو صاف کرنا۔

آئینہ پرداز استعمال۔ بقول بہار مراد آئینہ پیرای باشد کہ صیقل گر است (ناصر علی سرہندی ؎) دشمنی ہاست کہ در کشور من معشوق است ؛ اخگرم گر دنفس آئینہ پرداز من است ؛ (حزین اصفہانی ع) بغیر از گریہ دل آئینہ پردازی نمی دارد ؛ (اردو) دیکھو

آئینہ افروز۔

(۱۰۶۸) **آئینہ پرداز دادن** | استعمال۔ بمعنی جلا دادن وصیقل کردن آئینہ مخفی مبادکہ رای علامت مفعول درین مصدر محذوف باشد چنانکہ بیدل گوید (ے) آبروئیکہ بود عاریتی روسیہی است ؛ جملہ زنگست اگر آئینہ پرداز دہم (اردو) آئینہ کو جلا دینا صیقل کرنا۔

(۱۰۶۹) **آئینہ پرداز رسیدن** | استعمال۔ بمعنی جلا یافتن ومجلی شدن آئینہ باشد۔ مخفی مبادکہ درین مصدر رآی علامت مفعولی محذوف است (بیدل ے) درخورغفلت دل دعوی بیداری نیست ؛ ہمہ محویم اگر آئینہ پرداز رسد (اردو) آئینہ کا مجلی ہونا۔ جلا پانا۔

(۱۰۷۰) **آئینہ پرداز شدن** | استعمال بمعنی صیقل گیر شدن باشد کہ پرداختن بمعنی گرفتن ہم آمدہ چنانکہ صائب گوید (ے) از ریاضت دل اگر آئینہ پرداز شود ؛ چون صدف مخزن چندین گہر راز شود ؛ (اردو) صیقل کیا جانا۔ جلا پانا روشن ہونا۔

(۱۰۷۱) **آئینہ نہان در دست** | اصطلاح۔ باضافت آئینہ۔ کنایہ باشد از کف دست مرادف (آئینہ دست) کہ می آید۔ چنانکہ بیدل گوید (ے) کفی صیقل نزد سودن درین ہنگامہ عبرت ؛ بحسرت مردم وآئینہ نہان بودد دستم ؛ (اردو) کف دست بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل۔ اسم مونث ہتیلی۔

(۱۰۷۲) (الف) **آئینہ پوشی** | استعمال۔ (ب) **آئینہ پوشیدن** | بمعنی چار آئینہ برسینہ وپشت کردن است و (الف) حاصل بالمصدر آن۔ طاہر وحید گوید (ے) نماید زآئینہ پوشی سوار ؛ چو آئینۂ تیغ در کار زار ؛ (اردو) (الف) اور (ب) چار آئینہ پہننا لگانا۔

آئینہ پیرا ستن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (۱) پیرا ستن آئینہ صاف و پاک کردن آئینہ از زنگ است کہ پیرا ستن متقاضی ہمین معنی است (۲) اگر آئینہ را استعارہ گیریم از دل - دران صورت آئینہ پیرا ستن دل را از غبار و کدورت خالی کردن باشد خان آرزو ؎ پشت دل اگر آئینہ پیرا ست کہ خاصیت او دریدہ ما دام تماشاست کہ خالی ست ؛ (اردو) (۱) آئینہ سے زنگ مٹانا (۲) دل کو کدورت سے صاف و پاک کرنا۔

آئینہ پیرای استعمال - بقول بہار مرادف آئینہ پردازاست کہ گذشت یعنی صیقل گر۔ مخفی مباد کہ پیرای - امراست از پیرا ستن و بقاعدۂ فارسیان بعد اسم مرکب شدہ افادۂ معنی فاعل کند کہ دور کنندۂ زنگ از آئینہ باشد سند این ہمانست کہ بر آئینہ پیرا ستن گذشت (اردو) صیقل گر۔ دیکھو آئینہ افروز

آئینہ پیش چشم نابینا نہادن (مصدر اصطلاحی) باضافت پیش و چشم - بمعنی پیش کسی چیزی پیش کردن است کہ او از حقایق و محاسن آن بی خبر است (جامی ؎) وصف حسنت با رقیب کور دل گفتن چہ سود ؛ آئینہ بہر چہ پیش چشم نابینا نہم ؛ (اردو) (آئینہ اندھے کو دکھانا - بقول امیر اس جگہ کہتے ہین جہان کوئی - کسی جوہر ناشناس کے سامنے اظہار ہنر کرے - یا اسکو نصیحت کرے جس مین نصیحت قبول کرنے کی صلاحیت ہی نہو۔

آئینہ پیش دم آوردن مصدر اصطلاحی بکسرۂ شین معجمہ مرادف (آئینہ بہ بالین نفس آمدن) کہ گذشت (طالب کلیم ؎) من بمردن ساقی از ضعف خمار افتادہ ام ؛ نیاید آوردن ز جام آئینہ پیش دم ؛ مخفی مباد کہ در بعض نسخ کلام کلیم بعد لفظ آئینہ کلمۂ (در)

زائد است اندرین صورت این سند متعلق خواهد شد بمصدر (آینیه در پیش دم آوردن) که می آید (اردو) دیکھو (آینیہ بالین نفس آمدن)

آینیه پیش لب گرفتن (مصدر اصطلاحی) بکسرهٔ شین معجمه بقول صاحب بحر عجم مرادف (آینیه بر نفس داشتن) است (تاثیر ۵) ازگمان دیار مابه تشخیص نفس پیش لب گیرند چون آینیه روی ساده را پیوارسته وبهار هم ذکر این کرده اند (اردو) دیکھو آینیہ بالین نفس آمدن۔

آینیه پیش نفس داشتن (مصدر اصطلاحی) بکسر شین معجمه بقول بحر و ارسته وچراغ مرادف مصدر گذشته سندی که پیش کرده اند بر (آینیه به پیش نفس داشتن گذشت (اردو) دیکھو آینیہ بالین نفس آمدن۔

آینیه پیش نفس گرفتن (مصدر اصطلاحی) بکسر شین معجمه بهار ذکر این کرده از مرزا بیدل سند آرد (۵) زندگی شبهه هستی است که مانند حباب ؛ هرکه هست آینهٔ پیش نفس می گیرد ؛ مانندی دیگر از صائب هم بدست آورده ایم (۵) شوم در زندگی چون بار بر دل هاکه در خفتن نمی خواهم کسی آینیه ام پیش نفس گیرد (اردو) دیکھو آینیہ بالین نفس آمدن۔

آینیهٔ پیش وپس استعمال۔ باضافت آینه چون خواهند که عکس صورت وکیفیت قفای بدن بچشم خود مشاهده کنند یک آینه را پیش قائم کنند و آینهٔ دیگر در پس یعنی دو آینه را مقابل یکدیگر قائم کرده درمیان هر دو قائم شوند همین دو آینه را (آینهٔ پیش وپس گویند (بیدل ۵) بیهوده نباید چو شرر چشم کشودن ؛ گرد عدمست آینهٔ پیش و پس اینجا ؛ (اردو) آگے پیچھے کا آینیہ۔

آینیه پیکر اصطلاح۔ بقول صاحب انند از اسمای معشوق است۔ دیگر کسی ذکر این نکرد۔ مخفی مباد که پیکر در فارسی زبان بمعنی

کالبد وجثہ وصورت ہر چیز باشد پس آئینہ پیکر کسی است کہ کالبد وجثہ او مثل آئینہ مجلی باشد بہمین معنی کنایہ قرار یافت برای شاہد (اردو) دیکھو آئینہ تمثال و آئینہ رو۔

آئینۂ پیل اصطلاح پر اضافت آئینہ بقول بحر (۱) آئینۂ چند باشد فولادی در برکستوان فیل یعنی بر پوشش روز جنگ تعبیہ کنند و (۲) زنگ فیل۔ بہار گوید کہ آئینۂ کہ برای آرایش پر پیشانی پیلان بندند علی الخصوص در روز جنگ صاحب شمس و مؤید با بحر متفق (بدر چاچی ۵۱) فروغ آئینۂ پیل تو بر و زنبرد ؛ برون برد زغذار قمر غبار کلف ؛ (نظامی ۵۱) ز آئینۂ پیل و زنگ شتر ؛ صدف را شبہ رستہ بر جای در ؛ (ولہ ۵۲) شغبہای آئینۂ پیل مست ؛ ہمی شانہ بر پشت پیلان گسست ؛ مؤلف گوید کہ اجمال بیان بہار ازماہیت این خبر ندارد در زمانۂ پیشین وقت کارزار فیلان را ہم شریک لشکر میداشتند و آئینہ ہای فولادی صیقل زدہ را بر سر و ہم بر شکم می آویختند کہ با آرایش ظاہری صیانت سر و شکم پیل از ضرب اسلحہ ہم مقصود بود ہمین را آئینۂ پیل می گفتند این از قبیل چار آئینۂ اہل لشکر است کہ صیانت بدن انسان را بکار میخورد پس آنرا برای آرایش پیشانی مخصوص کردن نشاید۔ صاحب شمس و مؤید صراحت کردہ است کہ شعر دوم نظامی متعلق معنی دوم است (اردو) (۱) وہ فولادی آئینہ جو لڑائی مین مثل چار آئینہ کے ہاتھیون کے سر اور پیٹ پر لٹکاتے ہین ان آئینون کے ذریعے سے آرایش اور نیز سر اور پیٹ کی حفاظت مقصود ہوتی ہے۔ اردو مین آئینۂ فیل کہہ سکتے ہین (۲) ہاتھی کا گھنٹا جو دونون جانب اسکی پیٹ پر لٹکاتے ہین وہ اس کے چلنے مین آواز دیتا ہے اور رہروون کو خبردار کرتا ہے (مذکر)

آئینہ تاب استعمال۔ جہار گوید کہ در صفات

تیغ صیقل زدہ مستعمل چنانکہ نظامی گوید (ے)
درخشیدن تیغ آینہ تاب ؛ درخشان تر از چشمۂ
آفتاب ؛ مؤلّف گوید کہ این اسم فاعل
ترکیبی است کہ افادۂ معنی فاعلی کند و تافتن
و تابیدن لازم و متعدی ہر دو آمدہ پس آینہ
تاب (۱) بمعنی تاب آینہ دارندہ (۲) آینہ
را تاب دہندہ باشد معنی اوّل را باصفات
تیغ مخصوص کردن نشاید - و رسند نظامی کہ پیش
ما ست شک نیست کہ صفت تیغ است لیکن
عیبی نباشد اگر این را صفت چیزی دیگر ہم
گیریم کہ مثل آینہ روشن باشد یا بمعنی دوم
استعمال کنیم (اردو) آینہ تاب کہ سکتے
ہین - دونون معنون یعنی (۱) آینہ کی چمک اور
جلا رکھنے والا (۲) آینہ کو جلا دینے والا -

آینہ تارشدن | استعمال - بمعنی بی جلا
شدن آینہ باشد چنانکہ صائب گوید (ے)
دل من تیرہ از بسیاری گفتار شدہ است ؛ زین پریشان

نفس آینۂ من تار شدہ است ؛ (اردو)
آینہ اندھا ہو جانا (ناسخ ے) چشم جوہر سے
تری فرقت مین رویا اسقدر ؛ ہوگیا اندھا نہین
آتا نظر آئینے کو ؛

(۱۰۳۳)

آئینۂ تاریک | استعمال - بکسرہاے
ہوز - آینۂ کہ زنگ آلودہ و بی جلا باشد -
چنانکہ صائب گوید (ے) شہپر پروانۂ ما را جلا
در آتش است ؛ صیقل آینۂ تاریک یاد در
آتش است ؛ مخفی مبادکہ در مصرع ثانی ذکر
آینۂ آہنی است نہ زجاجی - (ولہ ے) زشت
را آینۂ تاریک باشد پردہ پوش ؛ مینماید
روی دل گردون بناداں بیشتر ؛ (اردو)
اندھا آئینہ - دیکھو استعمال گذشتہ بزنگ آلود آئینہ

(۱۰۳۴)

آینہ تجلی کردن | استعمال - جلوہ کردن
و پرتو انداختن آینہ باشد مخفی مبادکہ (تجلّی)
لغت عرب است بمعنی روشن و آشکارا
شدن و جلوہ کردن (کذا فی المنتخب) فارسیان

بترکیب خود استعمال کرده اند چنانکه جامی گوید
(۵) کرد آینهٔ رخت تجلی ؛ آئین خدا نمایم
داد ؛ (اردو) آئینه چمکنا۔

آئینه تراشیدن استعمال۔ صاف و پاک
کردن آینه و مرادف (آئینه پرداختن) باشد
چنانکه بیدل گوید (رباعی) فریاد که جهل بود فهمیدن
ما ؛ کوریها داشت شوخی دیدن ما ؛ منظهر گشتن
گرد رنگ انگیخت ؛ زنگار شد آئینه تراشیدن
ما ؛ (اردو) دیکھو آئینه پرداختن۔

آئینهٔ تصویر استعمال۔ بقول بهار (۱)
قطعهای شیشه و آئینهٔ که بران تصویر کشیده
باشند و بدان سبب تمثال دران نفوذ نتواند
کرد و این از اهل زبان تحقیق پیوسته و انندرام
گوید که (۲) آئینهٔ بی بیمایی که پس پشت آن تصویر
نصب کرده در عمارت ها نصب کنند (الخ) صاحب
تحقیق تائید معنی دوم گوید که شیشه که تصویر
انتانند تا آسیب نم وغیره بان نرسد۔ مؤلف

(۱۰۷۹)

گوید که تعریف صاحب تحقیق بهتر از انندرام
است (صائب ۵۱) صلح کردیم بیک نقش
ز نقاش جهان ؛ محو یک چهره چو آئینهٔ تصویر
شدیم (ولہ ۵۱) ولنشین افتاده است از یک
عکس روی او ؛ میکند آئینهٔ تصویر را تمثال دار
(ولہ ۵۱) نکنم چشم بهر نقش سبک سیر سیاه ؛
محو یک نقش چو آئینهٔ تصویرم من ؛ صاحب
تحقیق برای معنی دوم هم از صائب سند آرد
(۵۲) از تماشای پریشان جهان دلگیر باش ؛
والہ یک نقش چون آئینهٔ تصویر باش ؛ مؤلف
گوید که سند دوم صائب که متعلق بمعنی اوّل است
تصفیه می کند که آئینهٔ تصویر و رای آئینهٔ تمثال
دار است که می آید به تحقیق ما (آئینهٔ تصویر)
مخصوص است بمعنی اوّل و آنرا بمعنی دوم
گرفتن خطاست که برای آن فارسیان (آئینهٔ
تصویر دار) و (آئینهٔ تمثال دار) را مخصوص
کرده اند و هر چهار سند متذکرهٔ بالا بخیال ما متعلق

بمعنی اوّل - فتاّل (اردو) (۱) وہ آینہ جس پر فوٹوگرافر عکس لیتے ہین - اس کو آینۂ عکس آینۂ تصویر کہ سکتے ہین - (۲) وہ آینہ جو کاغذ تصویر پر بغرض حفاظت تصویر فریم مین لگایا جاتا ہے اسکو ہماری راے مین فریم کا آینہ کہنا چاہیئے - صاحب جامع اللغات نے نمبر (۲) کو اردو مین آئینۂ تصویر کہا ہی ہمکو آپ سے اختلاف ہے -

آینۂ تصویر برآورن استعمال باضافت آینہ - آینہ پیش کردن کہ بران عکس گیرند - چنانکہ ظہوری گوید (ے) صورتکدۂ چین نظر از عکس پذیریست ؛ دل سادہ شد آینۂ تصویر برآورد ؛ مخفی مباد کہ ازین سند ہم تصدیق معنی اوّل (آینۂ تصویر) می شود کہ ذکرش گذشت (اردو) آینۂ عکس پیش کرنا -

آینۂ تصویر نما استعمال - بقول بہار و وارستہ و بحر باضافت آینہ مرادف (آینۂ تمثالدار) کہ می آید یعنی آینۂ دور و کہ تصاویر را در قفای او گذارند و چون تماشائی ملاحظہ کند داند کہ این صور تہا در صفحہ آینہ کشیدہ اند و این کار فرنگست (میر معز فطرت ے) خود ہم قفس آموز گرفتاری خویش است ؛ چنش بکف آینۂ تصویر نما داشت ؛ (اردو) دیکھو (آینۂ تصویر کی دوسری معنی -

(۱۰۸۱)

آینۂ تمثال اصطلاح - کنایہ باشد از شاہ کہ گویا سراپا پیش ہمچو آینہ محلی است معاصرین زبانمان تصدیق این می کنند - سندی بدست نیامد (اردو) آینۂ تمثال - بقول امیر کنایہ ہے معشوق سے (ظفر ے) خط نہین رخ پہ ہے اس آئنہ تمثال کے سبزہ آینہ نیچے ہے طوطی کے پر و بال کے سبزہ

آینۂ تمثال دار استعمال - باضافت آینہ - بقول بہار و وارستہ و بحر مرادف (آینۂ تصویر دار) (سعید اشرف ے) بس کہ نقش

عارضت و رویدہ پابرجا بود ؛ می نماید عینکم
آئینۂ تمثال دار ؛ مخفی مباد کہ تمثال بالفتح لغت
عربی است بمعنی پیکر (کذا فی المنتخب) و پیکر
بروزن قیصر قالب و کالبد و جثہ و صورت
ہر چیز (کذا فی البرہان) حالا عرض می کنیم کہ
(آئینہ تمثال دار) آئینہ ایست کہ برای حفاظت
پیکر در اطراف او قائم کنند یا در یک سوی
صندوقی کہ در ان پیکر قائم است و (آئینۂ
تصویر نما) آئینہ کہ بالای تصویر عکسی یا قلمی در خانۂ
تصویر برای حفاظت آن نصب کنند پس
این را مرادف آن گفتن باریک بینان را
پسند نباشد (اردو) وہ آئینہ جو بت کی حفاظت
کے لئے اسکے اطراف قائم کرین یا اس صندوق
کی ایک جانب مین لگا دین تاکہ حفاظت
کے ساتھ وہ نظر آتا رہے۔

آئینۂ تیغ استعمال۔ باضافت آئینہ (۱۰۸۲)
تیغی کہ مثل آئینہ مجلا است۔ سند این بر آئینہ

پوشیدن) گذشت (اردو) آئینۂ تیغ
اردو مین کہ سکتے ہین یعنی وہ تیغ جو مثل آئینہ
کے جلا دار اور روشن ہے۔

آئینۂ جامہ نما استعمال۔ باضافت آئینہ
بقول بہار تختۂ آئینۂ کلانی کہ تمام بدن در ان
دیدہ شود (سالک یزدی ۵) چون شمع
بآرایش خود چشم ندارم ؛ آئینۂ عریانی ما جامہ
نمانیست ؛ صاحب بحر و خان آرزو گوید کہ
این مرادف (آئینۂ بدن نما) باشد (اردو)
دیکھو آئینۂ بدن نما۔

آئینہ جستن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید
کہ بمعنی آئینہ خواستن است کہ جستن بضم اول
بمعنی طلب نمودن ہم آمدہ۔ کذا فی بحر عجم (فیضی
اکبر آبادی ۵) من آئینہ از رخ تو جویم ؛ تو تیغ
کشی بروبرویم ؛ (اردو) آئینہ چاہنا۔

آئینہ جلا گرفتن استعمال۔ بمعنی صاف (۱۰۸۳)

وپاک شدن آئینہ باشد از زنگ (بدیل ۵)
نیست در بنیاد آتش خانۂ نیرنگ دہر ؛ آنقدر
خاکستری کائینۂ گیرد جلا ؛ (ظہوری ۵) جام
جم خویش شو ظہوری ؛ آئینۂ دل جلا گرفتست ؛
(اردو) آئینہ روشن ہونا - زنگ سے صاف ہونا

آئینہ - جوہر داشتن استعمال - جوہر دار
بودن آئینۂ فولادی باشد مخفی مبادکہ نقوش
باریکی کہ از ذات آہن فطرۃً بروپیدا شود
جوہر آہن باشد گویند کہ این علامت خوبی
آہن است فارسیان این را موج آہن ہم
گفتہ اند (بدیل ۵) ہرگہر موجی و ہر آئینہ
دارد جوہری ؛ از کجا یارب دل بی مدعا پیدا
کنم ؛ (اردو) آئینہ کا جوہر دار ہونا یعنی
آئینۂ فولادی پر وہ قدرتی نقوش ظاہر ہونا
جس سے فولاد کی عمدگی ظاہر ہو -

آئینۂ چرخ اصطلاح - باضافت آئینہ
بقول صاحب برہان ورشیدی وجہانگیری

ومؤید مرادف (آئینۂ آسمان) است کہ گذشت
کتابہ از خورشید جہان آرا صاحب ناصری بدلیل
(آہوی خاوری) ذکر این کردہ وبقول بحر و
شمس آفتاب و ماہ نیز مؤلف بملاحظ تعمیم
معنی این با صاحبان بحر و شمس اتفاق دارد
(اردو) دیکھو آئینۂ آسمان -

آئینۂ چینی اصطلاح - باضافت آئینہ
بقول صاحبان برہان و بحر و جہانگیری و شمس
(۱) آئینہ ایست کہ از تال سازند و آنرا بعربی
سیخجل گویند - صاحب بحر فرماید کہ تال طبق
مس و برنج و طلا و نقرہ و امثال آن و (۲)
بمعنی آفتاب نیز - صاحب ناصری باتفاق
برہان فرماید کہ از رباعی یوسف طبیب معلوم
میشود کہ این آئینہ بخصوص برای دفع مرض
لقوہ نافع است (رباعی ا) آنرا کہ رسد از
مرض لقوہ گزند ؛ باید کہ بیاد آرد از من این
پند ؛ آئینۂ چینی بنظر آوردہ ؛ در خانۂ تاریک

نشیند یک چند و بقول صاحب جامع آئینۂ
معروف کہ بعربی سنجل و مرآت گویند۔ بہار
بہر دو معنی با صاحب بحر اتفاق دارد و نسبت
معنی اوّل صراحت کند کہ آئینۂ باشد کہ اطبّا
از بعض فلزّات سازند کہ از دیدن آن امالۂ
وجہ لقوہ بطرف مطلوب حاصل می گردد و
کجی کہ ہست بر طرف می شود (نظامی ۵۲)
چو آئینۂ چینی آمد پدید ۔ سکندر سپہ را سوی
چین کشید ۔ مؤلّف گوید کہ در این اصطلاح
لفظ چینی بیای نسبت بمعنی منسوب بچین است
و دیگر ہیچ در این قسم آئینہ از صنعت چین متحقّق۔
بنا ٔ علیہ آن را آئینۂ چینی گفتند ما این آئینہ را
دیدہ ایم کہ مدوّر باشد و بر کنارہ ہای آن نقشہای
لطیف کہ ہیچ خطوط شعاعی می درخشد و حصّۂ دیگر
آن مجلی مائل بہ تیرگی نہ ہمچو آئینۂ زجاجی (روشن
و مائل بہ سپیدی) مشابہ بہ تال کہ آنرا در ہندی
جہانجہ و منجیر اگویند پس معنی اوّل این حقیقی است
و معنی دوم بنظر مشابہت با آفتاب استعارۃ۔
طبیبی از اطبّای چین با ما گفت کہ مرض القوہ
و فالج را تاریکی مفید است کہ پریشانی تخیّلات
را مانع می باشد و از برای این قسم مریض مقولۂ
اطبّای چین است کہ "در حجرۂ تاریک آئینہ
ببین" مقصود این است کہ در تاریکی بنشین ہیچ
مبین۔ این معنی از مقولۂ بالا بدین وجہ پیدا میشود
کہ آئینۂ چینی کہ بر نمبر (۱) مذکور شد با وجود جلای
خود تیرگی دارد و چون در حجرۂ تاریک آنرا بنگرند
ہیچ بنظر نمی آید ہم او گفت کہ فارسیان ہمین
مقولۂ اطبّای چین را در فارسی ترجمہ کردہ باشند
چنانکہ در کلام یوسف طبیب گذشت ہم او
صراحت کرد کہ در آئینۂ چینی چیزی دیگر از تاثیرات
او نیست کہ مفید مرض لقوہ باشد واللہ اعلم

(اردو) (۱) آئینۂ چینی۔ کہ سکتے ہیں یعنی
چین کا بنا ہوا آئینہ۔ جو فلزّات سے بنایا
جاتا ہے اور تیرگی مائل ہوتا ہے (۲) آفتاب

دیکھو لفظ آفتاب کا نمبر (۲)

آئینۂ حبابی اصطلاح - باضافت آئینہ

بقول صاحب بحر و وارستہ (۱) آئینہ کہ بر دور
او حباب ہا از عالم حباب شیشہ باشد و بقول
خان آرزو در چراغ ہدایت آئینہ کہ بر اطراف
آن آئینہ ہا بصورت حباب سازند برای
خوشنمائی (سید امتیاز خان خالص ؎)
آن طفل مست از شرم در عین بی حجابی ؛ شد
از عرق عذارش آئینۂ حبابی ؛ بہار گوید کہ (۲)
نوعی از آئینۂ مدوّر کہ بشکل حباب سازند و ذکر
معنی اوّل ہم کند سندش ہمان است کہ بالا
مذکور شد صاحب تحقیق باتّفاق معنی اول فرماید
کہ آئینۂ کہ در ان حبابہا برای خوشنمائی سازند و
گوید کہ صنّاعان بر اطراف آئینہ نقشی کنند کہ مشابہ
سلک حبابہا بنظر می آید ما الآن این جور آئینہ
را پیش خود داریم ہمین است آئینہ حبابی یعنی
اوّل و نسبت معنی دوم باتّفاق بہار عرض کنیم کہ

(۳) آئینہ ہم بشکل حباب کہ درین روزہا برای
فانوس چراغ و شمع بکار می برند یعنی فانوس
زجاجی - سند خالص اصفہانی برای معنی اوّل
مخصوص باشد (اردو) (۱) وہ آئینہ جس کے
حاشیہ پر حبابی یا موتی چور نقش بنایا گیا ہو (۲)
حباب بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل
مذکر - شیشے کے گولے جو مکانون مین آرایش
کے لئے لگاتے یا بچّون کے کھیلنے کے واسطے
بناتے اور اسمین رنگ بھرتے ہین (۳) بقول
صاحب آصفیہ (حباب) روشنی کی باریک
زجاجی کنول (الخ) ہم عرض کرتے ہین کہ
محاورۂ اردو مین حباب اور کنول مین فرق
ہے حباب وہ مدوّر کانچ کا گولا ہے جسکو
شمع یا چراغ پر ہوا کی روک وغیرہ کے لئے
رکھ دیتے ہین جسکو انگریزی مین گلوب کہتے
ہین اور کنول - بقول آصفیہ شیشے کے
ایک ظرف کا نام جسمین شمع روشن کرتے ہین

(۱۰۸۵) **آئینہ - خاریختن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از ظاہر شدن سرخی روی یار چنانکہ بیدل گوید (ے) ہر نفس صد رنگ می گیرد عنان جلوہ اش ؛ تا کند شوخی عرق آئینہ می ریزد خنا ؛ (اردو) صورت یار سے سرخی ٹپکی پڑنا۔

(۱۰۸۶) **آئینۂ حیرت** اصطلاح - باضافت آئینہ بمعنی محو حیرت - مخفی مباد کہ آئینہ بمعنی کاشف حال آمدہ کہ بر لفظ آئینہ گذشت پس (کاشف حال حیرت) بمعنی سراپا حیرت یعنی محو حیرت باشد - چنانکہ صائب گوید (ے) ایکخانہ زنبور زفکر تو جگر ہا ؛ آئینۂ حیرت ز جمال تو نظر ہا ؛ (اردو) آئینہ - بقول امیر بمعنی حیران شدہ بے حس و حرکت (صبا ے) چشم وا رہگئی دیکھا جو طلسمات جہان ؛ آئینہ بن گئے ہم محو تماشا ہو کر ؛ نقش دیوار - بقول صاحب آصفیہ حیران - حیرت زدہ (زکی ے) کھل گیا راز کہین بزم مین حیرت کیون ہے ؛ نقش دیوار نظر آتے ہین مردم مجھکو ؛

آئینہ خاطر اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم - آدمی پاک سرشت - روشن دل - بہار بر ہمین معنی از صائب سند آرد (ے) صائب ز سادگیست کہ آئینہ خاطران ؛ ما را بطوطیان طرف گفتگو کنند ؛ (اردو) روشن ضمیر - بقول صاحب آصفیہ - صاحب کشف - اہل بصیرت - صاحب ادراک عاقل و صاف دل - بقول آصفیہ بے کینہ بے ریا - آئینہ باطن بقول امیر بمعنی صاف دل صاف باطن

آئینۂ خاکیان اصطلاح - باضافت آئینہ - بقول صاحب بحر (۱) اشارہ بذات باری تعالی و (۲) آدم علیہ السلام و (۳) دل مردمان - صاحب شمس بذکر معنی اول و سوم گوید کہ (۴) ذات پیغمبر علیہ السلام - صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ با صاحب

بحر مشفق (اردو) (۱) خداوند تعالیٰ مذکر (۲) آدم علیہ السلام (۳) دل - بقول صاحب صفیہ فارسی - اردو مین مستعمل - مذکر - قلب - مکن - ایک صنوبری شکل کے اندرونی عضو کا نام - (۴) سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم -

آئینہ خاموشی داشتن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از روشن دل بودن چنانکہ بیدل گوید (ے) خاموشی آئینہ دار معنی روشن دل است ؛ نیست بیدل چارہ از پاس نفس آئینہ را ؛ (اردو) روشن ضمیر ہونا -

آئینہ خانہ استعمال - بقول بہار معروف مؤلف گوید کہ خانہ کہ از آئینہ سازند - یا از آئینہ ہا آراستہ کنند (ملا بینش کشمیری ے) ہر پارۂ دلم چمنی از نگاہ اوست ؛ آئینہ چون شکستہ شد آئینہ خانہ است ؛ (صائب ے) آئینہ خانۂ دل از زنگ اگر برآید ؛ ہر برگ سبز این باغ طوطی خوشنوائیست ؛ (ولہ ے) افتادۂ تو در غلط از کثرت مثال ؛ یک عکس بیش در ہمہ آئینہ خانہ نیست ؛ (بیدل ے) حیرت دمیدہ ام گل داغم بہانہ است ؛ طاؤس جلوہ زار تو آئینہ خانہ است ؛ (اردو) آئینہ خانہ - بقول امیر دہ مکان جس مین چار طرف آئینے لگائے گئے ہون کہ جدہر آنکھ اٹھے آئینے ہی نظر آئین (آتش ے) نظر آتی ہین ہر سو صورتین ہی صورتین مجھکو ؛ کوئی آئینہ خانہ کارخانہ ہے خدائی کا ؛ (غالب ے) مدعا محو تماشائے شکست دل ہے ؛ آئینہ خانے مین کوئی لئے جاتا ہی مجھ ؛

آئینۂ خاوری اصطلاح - باضافت آئینہ بقول صاحبان برہان و بحر و رشیدی و شمس و مویّد و جہانگیری کنایہ از آفتاب عالم تاب است - صاحب ناصری بذیل آہوی خاوری ذکر این کردہ - مخفی مباد کہ خاور بمعنی مشرق و مغرب است و یای نسبتی با او آورند پس آئینۂ کہ منسوب

بشرق و مغرب است کنایہ باشد از آفتاب حیف
است کہ سندی پیش نشد و بدست ما ہم نیامد
مؤلّف گوید کہ کنایتہ ماہ شب تاب را ہم
توان گفت عجبی نیست کہ فارسیان بہ نیوجہ ما
را آئینۂ خاوری نگفتہ باشند کہ جلای ماہ باعر
است (اردو) دیکھو آفتاب کا نمبر ۲ - مذکر

آئینہ خریدن | استعمال - بمعنی خرید کردن
آئینہ باشد معنی حقیقی آن (بدیل ؎) ما ہیچ کسان
فارغ از آرایش یاریم ؛ تمثال ندارد ہر آئینہ
خریدن ؛ مؤلّف گوید کہ ازین شعر شرح
میشود کہ (آئینہ خریدن) بمعنی (آرایش کردن) ہم
باشد (اردو) آئینہ خرید کرنا - آرایش کرنا -

آئینہ خمار شکن | اصطلاح با ضافت آئینہ
(۱) کنایہ از جام آب یا جام شراب باشد
کہ از خوردن آب و شراب خمار کم میشود
مخفی مباد کہ آئینہ در اینجا استعارہ باشد از جام
زجاجی یا جام پر از آب و شراب کہ مشابہ آئینہ

باشد چنانکہ صائب گوید (؎) آئینۂ خمار شکن
پیش دست تست ؛ از اضطراب تشنۂ دیدار
غافلی ؛ واضح باد کہ ازین سند پیدا است کہ
(۲) آئینۂ خمار شکن کنایہ از چشم مخمور یار است
کہ بسوی کسی وا شود و از ہمین معنی شعر بالا
حل شود (اردو) (۱) پانی یا شراب کا پیالہ
(۲) یار کی مخمور آنکھیں جبکہ وہ کسیکی جانب دیکھنے

آئینۂ خورشید | استعمال - با ضافت آئینہ
خورشید باشد چنانکہ صائب گوید (؎) ما
چو صبح از راست گفتاری علم در عالمیم ؛
محرم آئینۂ خورشید از پاس دمیم ؛ (ظہوری
؎) دیدہ بالد از جلا آئینۂ خورشید را ؛
در تماشای تو گر باشد نصیبش حسرتی ؛ (اردو
آئینۂ خورشید اردو میں کہ سکتے ہیں دیکھو آفتاب
کے تشبیہات و استعارات اردو کا نمبر (۳)
جس میں آئینۂ آفتاب کا ذکر ہے -

آئینہ خون شدن | مصدر اصطلاحی

ریزہ ریزہ شدن ومعدوم شدن آینہ باشد
مخفی مباد کہ (خون شدن) بمعنی ہلاک شدن
آمدہ کہ می آید (بیدل ؎) ازحسن درین بزم
امیدنگہی نیست ؛ ای آینہ خون شو تماشای
تغافل ؛ (اردو) آئینہ ٹوٹ جانا - ریزہ ریزہ
ہوجانا - معدوم ہوجانا -

آئینہ دادن بدست کسی استعمال -
صاحب آصفی ذکر آئینہ دادن کردہ از معنی
ساکت مؤلف گوید کہ کسی را خبردار کردن
ازحسن وقبح اوست (فیضی ؎) ازچہرہ نقاب
گل کشادہ ؛ آئینہ بدست باغ دادہ ؛ (اردو)
آئینہ دکھانا - آئینہ کسی کے ہاتھ مین دینا -

آئینہ دار اصطلاح - بقول صاحب
بحر - (۱) کسی کہ آئینہ پیش روگذارد (۲) مظہر
ومقابل (۳) سرتراش وحجام صاحب برہان
وجہانگیری ورشیدی وشمس بمعنی سوم
قانع ووارستہ ذکر معنی اوّل وسوم کند صائب

؎) آئینہ دار روی تو شرم وحیا لبس است ؛
پہلونشین سرو تو بند قبا لبس است ؛ (شفیع اثر
؎) حال مشوّشم را آئینہ دار باشد ؛ زرداری
وعزوبت - افلاس وکدخدائی ؛ صاحب
ناصری بنسبت معنی اوّل صراحت کند کہ
پیش خدمت سلاطین را کہ مخصوص این منصب
اند آئینہ دار گویند چنانکہ پدر طغانشاہ سلجوقی
را کہ آئینہ دار سلطان سنجر بود ومؤید نام داشت
مؤید آئینہ ہم می گفتند یعنی آئینہ دار - بہار گوید
کہ معنی سوم اصل است - امّا در عرف حال کسی
کہ آئینہ پیش روگذارد ومنداو برای معنی اول ہم
از کلام صائب است (؎) بخلق آنکس کہ رو
آوردمی باشد ز خود غافل ؛ نہ بیند عیب خود
ہرکس کہ از آئینہ داران شد ؛ ما ہم سندی
بدست آوردہ ایم (بیدل ؎) درکوچہ الفت
دل صاف آئینہ دار است ؛ غیر از نفس خویش
نگیرد عکس اینجا ؛ الحاصل بتحقیق ما معنی اوّل

حقیقی است و معنی دوم و سوم مجاز آن برخلاف
بہار و ظاہر است کہ دارا مراست از مصدر
داشتن و بعد اسم مرکب شدہ بقاعدۂ فارسیان
افادہ معنی فاعلی کردہ است یعنی دارندۂ آئینہ
اسد اللہ خان غالب در قاطع برہان بر معنی سوم
اعتراض کردہ است و قاطع القاطع جواب
ترکی بہ ترکی دادہ سندی از کمال خجندآوردہ
(۵) پیر مریدگیر چو ولی صفت فتاد ہ موی
کشان چو آئینہ داران بجد گرفت ہ بخیال ما
اعتراض غالب درست نیست۔ زیرا کہ
بسیاری از اہل تحقیق آئینہ دار بمعنی سوم گرفتہ اند
و معاصرین عجم ہم در روزمرہ خود استعمال این
می کنند (اردو) (۱) آئینہ دار۔ بقول امیر
فارسی اردو میں مستعمل۔ آئینہ رکھنے اور دکھانے
کی خدمت جس سے متعلق ہو۔ (اسیر ۵)
بن بن کے چلے جو وقت رفتار ہ طاؤس
ہو اس کا آئینہ دار ہ (بحر ۵) تیرے
مجرے کے لئے آتا ہے روز اے شاہ
حسن ہ آئینہ دارون میں لکھ لے خط و
خال آفتاب ہ (۲) مقابل۔ بقول
صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل
سامنے والا (۳) حجام۔ بقول آصفیہ
(عربی) اردو میں مستعمل۔ مذکر۔ نائی۔
موتراش۔ خاص تراش۔ استاد
خلیفہ۔ محاورۂ عرب میں اس کو مزین
بھی کہتے ہیں۔

(۱۰۱۸)

آئینہ دار حیرت استعمال۔ بکسر ہای
اوّل کنایہ باشد از نمونۂ حیرت۔ سراپا حیرت
نمایندۂ حیرت یعنی کسی کہ از دیدن رویش تصویر
حیرت پیش نظر شود (صائب ۵) عاشقان
دور گرد آئینہ دار حیرت اند ہ شبنم افتادہ را
از عالم بالا مپرس ہ (اردو) نمونۂ حیرت
سراپا حیرت کہ سکتے ہیں۔ یعنی وہ شخص
جس کی صورت دیکھنے سے حیرت کا نقشہ

ظاہر ہو۔

آئینہ دارِ نوعروس استعمال - بکسر رائے اوّل مشّاطہ باشد ظہوری گوید ؎ چشم تر آئینہ دار نو عروس حسن بود ؛ سنبل در ہم زدہ مجمر دل شانہ داشت ؛ (اردو) مشّاطہ - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل - مؤنث - وہ عورت جو دلہن کے سر مین کنگھی چوٹی کرے سرمہ لگائے - اُبٹنا ملے اور بناؤ سنگار کرے (ناظم ؎) ہر پیچ و خم مین الجھے ہوے ہین ہزار دل ؛ مشّاطہ سے کہو کہ سمجھکر بنائے زلف ؛ امیر نے لفظ (آئینہ داری) کے معنے مشّاطگی لکھے ہین بس ہماری راے مین (آئینہ دار) مشّاطہ کو کہہ سکتے ہین لیکن آپ نے لفظ (آئینہ دار) پر مشّاطہ کا ذکر نہین کیا -

(۱۰۹۳)

آئینہ داری استعمال - حاصل بالمصدر آئینہ داشتن و نام خدمتی کہ آئینہ دار سر انجام بخش دہد (بیدل ؎) نقش قدم نگشتہ میسر نمیشود ؛ آئینہ داری سر تسلیم راہ او ؛ (صائب ؎) شعور آئینہ داری ہزار تفرقہ است ؛ خوشا کسی کہ ز وضع زمانہ بی خبر است ؛ (ولہ ؎) میکشم با دل سیاہی مجلسی از کار خویش ؛ آہ اگر میدانستم آئینہ داری در نظر ؛ (اردو) آئینہ داری - بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل - آئینہ دکھانے کی خدمت (رشک ؎) آپ مجھکو خدمت آئینہ داری دیجئے ؛ جانئے اے جان جان تصویر پشت آئینہ ؛ (بحر ؎) اسکے جلوے سے ہون محروم کثافت کے سبب ؛ صاف دل ہو تو مجھے آئینہ داری ہو جاے ؛

(۱۰۹۴)

(الف) آئینہ داری در مجلس کوران

(ب) آئینہ داری در محلّت کوران

امثال - ب - در گلستان سعدیست و صاحبان خزینۃ الامثال و امثال فارسی ذکر (الف) کردہ از معنی و محلّ استعمال ساکت اند

مؤلّف گوید که این مثل حاصل بالمصدر (آیینہ داشتن در مجلس یا محلّت کوران) باشد و مراد (آیینہ پیش چشم نابینا نہادن) که گذشت (اردو دکن مین کہتے ہین "اندھے کے سامنے آیینہ" اور امیر نے (آیینہ اندھے کو دکھانا) کا ذکر کیا ہی بقول صاحب امثال ہندی (اندھا کیا جانے لالہ کی بہار) (دیکھو آیینہ پیش چشم نابینا نہادن)

آیینہ داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و سندی کہ پیش کردہ است ہمان است کہ بر امثال گذشتہ مقابل (الف) نوشتہ ایم مؤلّف گوید - کہ (آیینہ دار) و (آئینہ داری) کہ گذشت متعلّق ازہمین مصدر است معنی این آیینہ بدست بودن (اردو) آیینہ رکھنا -

آیینۂ داغ استعمال - باضافت آیینہ داغ باشد کہ فارسیان آنرا بآیینہ تشبیہ دادہ اند (میرزا عبداللہ بن میرزا شفیع ؎) ہر ذرّہ ام زیادت ازبسکہ باصفا شد ؛ آیینہ ہای داغم آخر بدن نماشد ؛ (بیدل ؎) باغ دہر از ما بیدل روشناس رنگ زرد ؛ لالہ سان آیینۂ داغ جگر داریم ما ؛ (اردو) زباندانان اردو نے بھی داغ دل کو آیینہ کہا ہے (فی البدیہ جلیل - جانشین امیر مرحوم ؎) محو تزئین جو گلستان مین عروس گل ہے ؛ سامنے آیینۂ داغ دل بلبل ہے ؛

آیینہ دان استعمال - بقول بہار معروف و فرماید کہ ہرچند آیینہ دان و آیینہ خانہ من حیث المعنی یکیست - لیکن من حیث الاستعمال اطلاق آیینہ دان بر کیسہ و خانہ چوبی کنند کہ آیینہ را در آن نہند و آیینہ خانہ - خانہ کہ در آن نقش و نگار از آیینہ ریزہا ساخت (خواجہ آصفی ؎) آورد پئی زینت رخسار و دو چشمت ؛ مشّاطۂ حسن آیینۂ و آیینہ دانہا ؛ صاحب انند ہم ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ آیینہ دان از قبیل

(۱۰۹۵)

قلمدان است (دان) کلمہ ایست کہ چون
در آخر کلمہ آید معنی ظرفیت بخشد ہمچو قہوہ دان
و مانند آن (کذا فی البرہان) (بیدل ؎)
در عالم خیال تو این غنچہ وار دل ٭ آئینہ دان
دل بگریبان شکست و رخیت ٭ (ظہوری ؎)
ماہ استرہ است ابرۂ خورشید بنازم ٭ مشاطہ
او خواہد اگر آئینہ دانی ٭ (اردو) صاحب
فرہنگ آصفیہ اور امیر نے آئینہ دان کو ترک
فرمایا ہے جلیل جانشین امیر مغفور نے ہمارے
استفسار کے جواب مین لکھا ہے کہ آئینہ رکھنے کا
کوئی خاص ظرف ہندوستان مین رائج نہین
ہے البتہ آئینہ کو غلاف مین رکھتے دیکھا ہی
اس اعتبار سے آئینے کا غلاف کہ سکتے ہین
(فی البدیہہ جلیل ؎) کہتے ہین دل ہے
صاف تو ہمکو دکھائیے ٭ رکھا رہے گا آئینہ
کب تک غلاف مین ٭ ہم عرض کرتے
ہین کہ انگریزی صنعت نے آئینہ کی حفاظت

کے لئے ایک خاص صندوق کا رواج
دیدیا ہے جو اسوقت ہمارے روبرو ہے
جب ہم اسکو کھولتے ہین تو وہ ایک خوشنما
اسٹانڈ بن جاتا ہے جب بند کر دیتے ہین تو آئینہ
اسمین سما جاتا ہے اور محفوظ اور مقفل ہوجاتا ہے
اگرچہ من وجہ اس صندوق کو آئینہ کا غلاف
کہہ سکتے ہین لیکن ہماری راے مین آئینہ دان
کہنا زیادہ بہتر ہے زباندانان اردو نے
نمک دان۔ عطردان کا استعمال کیا ہے پھر
آن کوئی وجہ نہین ہے کہ ضرورت پر بھی ہم آئینہ
نہ کہین۔ ہمارے استاد داغ مرحوم کا یہ
مسلک تھا کہ جب کسی ایسے لفظ کی ضرورت
اردو مین واقع ہوتی تھی جس کے لئے دلی اور
لکھنو والون کی زبان پر کوئی خاص لفظ نہوتا
تھا تو وہ یا تو فارسی لفظ ہی کو اپنے کلام اردو
مین موزون کر دیتے تھے یا ترکیب اردو
کوئی خاص لفظ اسکے لئے موزون فرما دیتے تھے

ہم نے اپنے استاد کی پیروی مین آینہ دان کو اردو مین موزون کیا ہے (ے) ضمیر عشق مخزون ہے اُنکے دل پر آینہ ۔ مرا صندوق سینہ بن گیا آینہ دان اُنکا ۔

(۱۰۹۶) **آینہ در بغل داشتن** استعمال - بمعنی حقیقی داشتن آینہ در بغل - چنانکہ صائب گوید (ے) غم نفہمید است ہرکس سادہ لوح افتادہ است ۔ ہرکہ این آینہ دارد در بغل اسکندر است ۔ مخفی مباد کہ درین شعر آینہ استعارہ باشد از دل صاف و بی نفاق - (اردو) آینہ بغل مین رکھنا - صاف دل ہونا - بھولا بھالا ہونا -

(۱۰۹۷) **آینہ در بنیاد عمارت داشتن** مصدر اصطلاحی کنایہ باشد از خانۂ غیر مستحکم ساختن چنانکہ بیدل گوید (ے) بردہ ام با جلوۂ الفت خرابی ہای دل ۔ این عمارت جای خشت آینہ در بنیاد داشت ۔ (اردو) مکان کی بنیاد غیر مستحکم رکھنا -

مصادر اصطلاحی

(۱) **آینہ در پیش دم آوردن**

(۲) **آینہ در پیش نفس داشتن**

ہر دو مرادف (آینہ بالین نفس آمدن) است کہ گذشت صاحبان بحر و بہار و اند ذکر نمبر (۱) کردہ اند و بہار ذکر نمبر (۲) (طالب کلیم ے) من بمردن ساقی از ضعف خمار افتادہ ام ۔ باید آوردن جام آینہ در پیش دمم ۔ (صائب ۵۲) این زمان شد سینہ ام تاریک ورنہ پیش ازین ۔ صبح را آینہ در پیش نفس می داشتیم ۔ (اردو) دیکھو (آینہ بالین نفس آمدن)

(۱۰۹۸) **آینہ در جلا کشیدن** استعمال - بمعنی آینہ را جلا دادن و صیقل کردن باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) خوش آنکہ آینۂ دیدہ در جلا بکشم ۔ ہزار عشوہ بر عشق رونما بکشم ۔ (اردو) آینہ کو جلا دینا -

آینۂ دست اصطلاح - باضافت

آینیہ - بقول صاحب بحر (۱) تیغ - بہار گوید کہ این کنایہ باشد و (۲) آینیۂ مدوّر کہ اکثر خوبان باخود دارند بعض معاصرین زباندان گویند کہ (۳) بمعنی کف دست ہم (نظامی ۵۳) کلیدی کہ کیخسرو از جام دید ؛ در آینیۂ دست تست آن کلید ؛ صاحب انند نسبت معنی اوّل صراحت کند کہ کنایہ از تیغ و خنجر و امثال آن باشد (اردو) (۱) تیغ - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل - مونّث - تلوار - خنجر - آپ ہی نے لفظ خنجر پر لکھا ہے کہ (فارسی) اردو میں مستعمل - مذکّر - ایک مشہور ہتیار کا نام - جمدہر - بچھوا - تلوار - (۲) وہ مدوّر آینیہ جو محبوبوں کے پاس ہوتا ہے (۳) ہتیلی - مونّث (دیکھو آینیۂ پنہان در دست)

آینیہ دل اصطلاح - بقول صاحب بحر مرادف آینیہ خاطر (کہ گذشت) بہار از میان ناصر علی سندی آوردہ (۵) از حسن تو آینیہ دلان چشم پر آب اند ؛ گر نیست نقابی برخت چشم تری ہست ؛ (اردو) دیکھو آینیہ خاطر -

آینیۂ دورو استعمال - باضافت آینیہ بقول بہار و انند آینیۂ بی سیماب کہ نگاہ از آن بگذرد (منہ ۵) بہار راحمپت مست رنگ و بو سازد ؛ نقاب را رخت آینیۂ دورو سازد ؛ ہر دو محقّقین صراحت نمی کنند کہ این شعر مال کیست - آنند پیرو بہار است و عجبی نیست کہ خود بہار مالک این باشد بخیال ما آینۂ زجاجی باشد بدون سیماب بعض معاصرین گویند کہ آینیۂ فولادی ہم کہ ہر دو طرف آن صیقل کردہ باشند - (اردو) وہ آینیہ جس کے پارہ نہ چڑھایا گیا ہو - یا وہ آینیۂ فولادی جس کے دونوں جانب صیقل ہو -

آینیۂ دوشانہ اصطلاح - کنایہ باشد از چشم کہ ہر دو طرف آن مژگان بشکل شانہ

(۱۰۰۶)

باشد چنانکہ بیدل گوید (ے) حیرتی بودیم اکنون
خار خار حیرتیم ؛ صنعت عشقت زما آئینہ
دوشانہ ریخت ؛ (اردو) فارسیون نے
آنکھ کو دو کنکھیون کا آینہ کہا ہے۔

آئینہ دیدن استعمال۔ بمعنی (صورت
در آئینہ مشاہدہ کردن) باشد (بیدل ے)
منظور تبان ہرکہ شود حیرتش ازماست ؛ یار
آئینہ می بنید و آلبست دل ما ؛ (ولہ ے) طاؤس
من احرام تماشای کہ دارد ؛ دل گشت سراپائے
من از آئینہ دیدن (اردو) آئینہ دیکھنا۔

آئینۂ دیدہ استعمال۔ باضافت آئینہ
دیدہ باشد کہ فارسیان دیدہ را با آئینہ تشبیہ
دادہ اند سند این بر (آئینہ در جلا کشیدن) گذشت
(اردو) امیر نے تشبیہات چشم عاشق مین
آئینہ کا ذکر کیا ہے (وزیر ے) ہے تصوّر
بسکہ آنکھون مین خط رخسار کا ؛ آئینے کی طرح
جوہر دار آنکھین ہوگئین ؛ اردو مین آئینۂ
چشم کہہ سکتے ہین۔

آئینۂ دیوار استعمال۔ باضافت آئینہ
بقول بہار آئینۂ کہ بر دیوار دالان تعبیہ کنند
صاحب انند ہمزبانش مؤلّف گوید کہ تخصیص
دیوار دالان درست نیست مطلق آئینۂ باشد
کہ بر دیوار قائم کنند از برای آئین مکان یا شہر
(اردو) آئینۂ دیوار وہ آینہ جو مکان یا راستہ یا شہر
کی آرائش کی مین دیوار پر قائم کرتے ہین۔

آئینہ را بر انگشتری نشاندن استعمال
ہمان (آئینہ بر انگشتری نشاندن) است کہ
گذشت (دارا ب بیگ جویا ے) می نماید
عارضش از حلقۂ زلف سیاہ ؛ یا نشانیدہ است
بر انگشتری آئینہ را ؛ (اردو) دیکھو آئینہ بر
انگشتری نشاندن۔

آئینہ را بر نفس داشتن (مصدر اصطلاحی)
ہمان (آئینہ بر نفس داشتن) است کہ گذشت
(محمد سعید اشرف ے) دیدہ چون محتاج عینک

گشت فکر خویش کن ؛ بر نفس دار ند روز و پسین

آئینہ را ؛ (اردو) دیکھو آئینہ بمالین نفس آمد آن

(۱۱۰۲) **آئینہ را بگرد جلوہ دادن** | استعمال صاف

و پاک کردن آئینہ باشد از زنگ و روشن کردنش (بیدل

ے) بغیر از نیستی لوح عدم صورت نمی بندد ؛

اگر خواہی بگردی جلوہ دہ آئینۂ ما را ؛ مخفی مباد

کہ در اینجا آئینہ استعارہ باشد از دل (اردو)

آئینہ کو جلا دینا - دل کو جلا دینا -

آئینہ را پرداختن | استعمال - ہمان (آئینہ

پرداختن) است کہ گذشت (صائب ے)

با خدا بگذار کار دل کہ این آئینہ را ؛ ہر کہ پردازد

بزور دست خود بین می شود ؛ (اردو) دیکھو

آئینہ پرداختن -

(۱۱۰۳) **آئینہ را جلا دادن** | استعمال بمعنی صاف

و پاک کردن و صیقل کردن آئینہ باشد (بیدل

ے) رنگ خالت سرمہ در چشم تماشا می کند ؛

میدہد گرد خطت آئینۂ دل را جلا ؛ (اردو)

آئینہ کو جلا دینا -

(۱۱۰۴) **آئینہ را خس پوش داشتن** | (مصدر اصطلاحی)

محفوظ کردن آئینہ باشد کہ برای حفاظت

ہر چیز نازک در نقل و حرکت آنرا خس پوش کنند

چنانکہ صائب گوید (ے) زلف و خط

نگذاشت کافد چشم ما بر روی یار ؛ موج

جوہر دائم این آئینہ را خس پوش داشت ؛

(اردو) آئینہ پر گھانس لپیٹنا - جب کبھی زجاجی

سامان یا نازک اشیاء کے نقل مقام کی ضرورت

ہوتی ہے تو ان پر گھانس لپیٹتے ہیں تاکہ وہ نقل و

حرکت سے ضائع نہوں -

آئینہ را شکستن | استعمال - مرادف

آئینہ بسنگ زدن است بمعنی حقیقی - (بیدل

ے) از شکست رنگ عجز اندوہ ما غافل

مباش ؛ بشکند تمثال ما طرف کلاہ آئینہ را

مخفی مباد کہ در مصرع ثانی (تمثال ما طرف

کلاہ) قلب اضافت (طرف کلاہِ تمثالِ ما)

باشد (اردو) آئینہ پھوڑنا - توڑنا -

آئینہ رخسار | اصطلاح - بقول بہار و انند از اسمای معشوق است و مؤلف گوید کہ (۱) کنایہ باشد از معشوق حسین کہ رخسارش ہمچو آئینہ روشن و صاف باشد (صائب ؎) فغان کہ آئینہ رخسار من نمی داند ؛ کہ آشنائی ترا دامنان خطر دارد ؛ (۲) مخفی مباد کہ فارسیان (آئینۂ رخسار) باضافت آئینہ - رخسار را ہم گفتہ اند یعنی رخسار ہمچو آئینہ (ولہ ؎) کیست صائب تا نگردد محو در اوّل نگاہ ؛ شد دو عالم محو در آئینہ رخسار او ؛ (اردو) (۱) آئینہ رخسار بقول امیر معشوق حسین سے کنایہ ہے (ظفر ؎) منھ لگ نہ ظفر اسکے وہ کہ بیٹھتا ہے صاف ؛ جو آئے سو ہے اس آئینہ رخسار کے منھ مین ؛ (۲) آئینۂ رخسار بھی اردو مین کہ سکتے ہین اسلئے کہ شعرائے اردو نے رخسار کو آئینہ سے تشبیہ دی ہے (نظم طباطبائی ؎) بات جو لین ہے چھپ سکتی نہین ؛ ہے جبین آئینہ رخسار آئینہ ؛

آئینہ رنگ | استعمال - بقول بہار در صفات تیغ صیقل زدہ مستعمل (نظامی ؎) فتد زنگ در تیغ آئینہ رنگ ؛ من آئینہ ام کز من افتادہ زنگ ؛ مؤلف گوید کہ این را خصوصیت با تیغ نباشد بلکہ بصفت ہر چیز جلادار استعمال این توان کرد چنانکہ مؤلف گفتہ است و برای تمثیل این استعمال ہیچ ضرورت کلام متقدمین نباشد کہ معاصرین عجم خیلے پسندش کردہ اند (؎) روی او آئینہ رنگ است وخطش زنگار بند ؛ ای خوشا آئینۂ کز زنگ می گیرد جلا ؛ (اردو) آئینہ رنگ اردو مین کہہ سکتے ہین اُس چیز کی صفت مین جس کی چمک دمک مثل آئینہ کے ہو -

(الف) آئینہ رو | اصطلاح - بقول بہار

(ب) آئینہ روی | (۱) - از اسمای معشوق

(میان ناصر علی ؎) خامش ترم از طوطی منقار شکستہ ٭ ہر چند بران آئینہ رویم نظری ہست ٭ (بیدل ؎) شب کہ آئینۂ آن آئینہ رو گرد جلوہ کرد کہ من ہم ہمہ او کردیدم ٭ بہ تحقیق ما۔ (۲) باضافت آئینہ۔ روئی کہ مثل آئینہ باشد صاحب انند بر لفظ آئینہ سندی آوردہ است ومنی گوید کہ مال کیست (؎) آئینۂ روی دوست زنگار گرفت ٭ از بسکہ بران سوختگان آہ زدند ٭ (اردو) (۱) آئینہ رو بقول امیر معشوق وحسین سے کنایہ ہے (خلیل ؎) وصف خط کیا کروں اس آئینہ رو کے آگے کیا سناؤں مین سکندر کو سکندر نامہ ٭ (۲) آئینۂ روے یار اردو مین کہ سکتے ہین۔

آئینہ ریختن استعمال۔ یعنی ساختن آئینہ یعنی مادّہ آنرا آب کردہ در قالب ریختن بند این بر آئینۂ دوشانہ گذشت (اردو) آئینہ ڈھالنا۔ بقول امیر آئینہ بنانا۔ آئینہ تیّار کرنا (رشک ؎) ڈھالے تصوّر رخ روشن کے آئینے ٭ آئینہ گر ہین حیرتی اختراع دل ٭

آئینہ زار استعمال۔ بقول بہار معروف مؤلف گوید کہ از قبیل گلزار و لالہ زار است یعنی جائیکہ دران بسیار آئینہ ہا باشد۔ چنانکہ میرزا جلال اسیر شہرستانی گوید (؎) از فیض تنت جیب قبا آئینہ زار است ٭ پیراہن از اندام تو لبریز بہار است ٭ (صائب ؎) ایکہ از روی تو شد روی زمین آئینہ زار ٭ باید از لغزش مستانہ چو سیماب گذشت ٭ مخفی مباد کہ بخیال ما آئینہ خانہ را ہم آئینہ زار تواں گفت (اردو) آئینہ زار کہہ سکتے ہین جیسے گلزار یعنی وہ جگہ جہان آئینے بکثرت ہون۔ ہماری راے مین آئینہ خانہ کو بھی کنایۃً آئینہ زار کہہ سکتے ہین۔

آئینۂ زانو استعمال۔ باضافت آئینہ۔ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ یعنی کاسۂ زانو۔ فارسیان کاسۂ زانو را با آئینہ تشبیہ

(۵۰۱۱)

دادہ اند۔ انداز سند ساکت و ما بدست آوردہ ایم
(جامی ؎) تا رخت را در صفا آئینہ می دانند
خلق ؛ بر نمیدارم سر از آئینۂ زانوی خویش
آئینۂ زانو یعنی کاسۂ زانو اردو میں مستعمل ہے۔
(مذکر) اسی کو چنی بھی کہتے ہیں۔ مونث (نظم
طباطبائی ؎) جان پہچان نہیں گوشۂ عزلت
میں کوئی ؛ روشناسوں میں ہے آئینۂ زانو میرا

(الف) آئینہ زدای استعمال۔ بقول
صاحبان برہان و بحر و جہانگیری و بہار و اند
بمعنی آئینہ افروز است کہ صیقل گر و روشن گر
باشد مؤلف گوید کہ از مصدر زدودن اسم
فاعل ترکیبی است بکسر زاے معجمہ و صاحب
آصفی مصدر این ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ب) آئینہ زدودن را آوردہ و از معنی
ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی پاک و صاف کردن و
جلا دادن آئینہ باشد چنانکہ حزین اصفہانی گوید
(؎) عالمی چہرہ نما گشت حزین ؛ عبث آئینہ
زدودیم عبث ؛ (اردو) (الف) دیکھو
آئینہ افروز۔ (ب) دیکھو آئینہ افروختن۔

آئینۂ زرّین اصطلاح۔ باضافت آئینہ
بقول صاحب بحر عجم آفتاب باشد و دیگر کسی
ذکر این نکرد و نہ سندی پیش شد مؤلف گوید
کہ این استعارہ باشد بہ تشبیہ رنگ و روشنی و
جلاے آفتاب با آئینۂ زر مخفی مباد کہ اول آئینہ
کہ سکندر ساخت مدوّر بود۔ ذکرش بر لفظ آئینہ
گذشت (اردو) دیکھو آفتاب کا نمبر ۲۔

آئینۂ زنگ بستہ استعمال۔ باضافت
آئینہ۔ آئینۂ زنگ آلود باشد از مصدر زنگ
بستن آئینہ۔ چنانکہ صائب گوید (؎) آب
ساده آئینۂ زنگ بستہ است ؛ پیچارہ رہرو یکہ
بمنزل رسیدہ است ؛ (جامی ؎) صورت
چگونہ بندم در خاطرت چو از من ؛ آئینۂ دل تو
زنگ ملال بستہ ؛ (اردو) زنگ آلود آئینہ
مورچہ لگا ہوا آئینہ۔

(۱۰۱۱)

آئینۂ زنگ دیدہ استعمال - باضافت آئینہ (۱) مرادف (آئینۂ زنگ بستہ) از مصدر زنگ دیدن آئینہ و (۲) استعارۃً بمعنی کور چنانکہ صائب گوید (ے) در جلوہ گاہ حسن ہمرایاں دیدہ باش ؛ در پیش زنگی آئینۂ زنگ دیدہ باش (اردو) (۱) دیکھو آئینۂ زنگ آلود - (۲) اندھا

(الف) آئینہ ساختن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف آئینہ ریختن و درست کردن آئینہ باشد (حافظ شیرازی ے) نہ ہر کہ چہرہ برافروخت دلبری داند ؛ نہ ہر کہ آئینہ سازد سکندری داند ؛ و - - - - - - - - - -

(ب) آئینہ ساختن چیزی را (۱) بمعنی ظاہر کردن آن چیز باشد چنانکہ بیدل گوید (ے) طائر آزادۂ ما بال وحشت واکند ؛ گرد باد آئینہ سازد حلقہای دام را ؛ و (۲) بمعنی آئینہ قرار دادن (ولہ ے) گر یک نفس آئینہ کنی نقش قدم را ؛ در خاک نشانی ہوس سا غر جم را ؛ (اردو) (الف) آئینہ بنانا - ڈھالنا (ب) (۱) آئینہ کر دینا - بقول امیر ظاہر کر دینا (اسیر ے) ہون مین حیران کیا جلیسون مین بٹھاتے ہو مجھے ؛ آئینہ کر دیگا میرا حال سب مین آئینہ ؛ (۲) آئینہ قرار دینا -

(الف) آئینہ ساز استعمال - بقول بہار آنکہ آئینہ را بسازد مؤلف گوید کہ این استعمال متعلق است بہ آئینہ ساختن یعنی بقاعدۂ فارسی سازکہ امراست با آئینہ مرکب شدہ افادۂ معنی فاعلی کردہ است و از ہمان مصدر است حاصل بالمصدر آن - - - - - - - - - -

(ب) آئینہ سازی بمعنی پیشۂ آئینہ ساختن چنانکہ صائب گوید (ے) چون آب دائم آئینہ سازیست کار تو ؛ در پیش خود تو نیز گرفتار بودۂ ؛ (مسیح کاشی ے) نقش دو جہان دیدہ توان در کف یکدست ؛ گو خضر و سکندر نکنند

آینہ سازی ؛ (ملا قاسم مشہدی ؎) در گلستانیکہ
بردار و نقاب از رُوی خود ؛ نو بہار از برگ
گل آینہ سازی می کند ؛ مخفی مباد کہ از ہر دو
اسناد اخر الذکر استعمال ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ج) **آینہ سازی کردن** | بمعنی آینہ
ساختن آمدہ (اردو) (الف) آینہ ساز۔
بقول امیر آینہ بنانے والا (ناسخ ؎) کرتے
ہین آینہ ساز آئینے روشن خاک سے ؛ پلگئی
ہین جوہر ارون روے روشن خاک مین ؛
(ب) آئینہ سازی کہہ سکتے ہین (ج) دیکھو
آئینہ ریختن۔

آینۂ ساغر | استعمال ۔ باضافت آئینہ
بمعنی ساغر است اعم ازین کہ زجاجی باشد
یا غیر آن ۔ فارسیان ساغر را بآینہ تشبیہ دادہ اند
باعتبار جلایش بالذات یا صفای مے کہ در و
الحاصل در کلام ظہوری سندی یافتہ ایم (ناسخ ؎)
ساقی کجاست کاینۂ ساغر آورد ؛ وز عکس

خویش فصل بہاری برآورد ؛ (اردو) آینۂ
ساغر ۔ ساغر کا آئینہ اردو مین کہہ سکتے ہین ۔

آینہ سپردن | استعمال ۔ صاحب صفی
ذکر این کردہ بمعنی حقیقی است یعنی حوالہ کردن
آینہ بکسی (نظیری نیشاپوری ؎) خواست
آینۂ تحقیق بما بسپارد ؛ قفل کوری بدل و دیدۂ
نامحرم زد ؛ (اردو) آینہ دینا۔

آینۂ سحر | اصطلاح ۔ باضافت آینہ
(۱) بقول صاحب جہانگیری کنایہ باشد از آفتاب
مرادف آینۂ صبح کہ می آید دیگر کسی ذکر این نکرد
مؤلف گوید کہ آینہ بمعنی کاشف بجای خودش
گذشت پس آفتاب کہ کاشف سحر است آنرا
آینۂ سحر گفتن خلاف قیاس نباشد و نیز آفتاب
آینہ ایست کہ بدست صبح است (۲) آینۂ
سحر ۔ سحر ہم باشد کہ فارسیان سحر و صبح را بآئینہ
تشبیہ دادہ اند ۔ (اردو) (۱) آینۂ صبح یا آینۂ
سحر اردو مین آفتاب کو کہہ سکتے ہین اس لئے

کہ آینہ اردو مین بھی بمعنی کاشف مستعمل ہے (۲) آینہ صبح - صبح کو بھی کہ سکتے ہین اسلئے کہ صبح کے لئے آئینہ کی تشبیہ ہوسکتی ہے -

(الف) آینۂ سکندر | اصطلاح باضافت

(ب) آینۂ سکندری | آینہ بقول بحر مرادف آینۂ اسکندری مؤلف گوید کہ بہر دو معنی یعنی (۱) آینۂ کہ از صنعت ارسطو بود و (۲) آفتاب) مخفف آن و ما ذکر این (آینہ اسکندری) کردہ ایم صاحب انند ہم ذکر این کردہ است و صاحب ناصری نسبت (ب) گوید کہ کنایہ از آفتاب است و بس -

(صائب ۵) چو آب خضر زخط غوطہ در سیاہی زد ۔ رخی کہ بود چو آینۂ سکندر صاف ۔ پسندی از کلام حافظ شیراز بر (آینۂ اسکندری) ہم گذشت کہ متعلق از الف) است مخفی مباد کہ در کلام صائب کہ بالا مذکور شد (آینۂ سکندر) را بمعنی عام ہم توان گرفت یعنی (۳) آینۂ کہ موجد آن سکندر بود اندرین صورت مخفف نباشد - صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بر الف گوید کہ (۴) بمعنی کاغذ ۔ قرطاس ہم مجازاً و بر (ب) ہمزبان ناصری دیگر کسی ذکر این معنی نکردہ و سندی ہم پیش نشد (خاقانی ۵۲) چشمۂ خضر سازلب از لب جام گوہری ۔ کز ظلمات بجر جست آینۂ سکندری ۔

(اردو) (۱) اور (۲) کے لئے دیکھو آینۂ اسکندری - (۳) دیکھو آینہ کا نمبر (۱) (۴) مجازاً بمعنی کاغذ (عربی) اردو مین مستعمل مذکر (مومن ۵) نامہ رونے مین جو لکھا تو یہ بھیگا کاغذ ۔ کہ بنا ہم گہر صفحۂ دریا کا غذ ۔

آینۂ سنگ | اصطلاح - باضافت آینہ بقول بہار و انند بمعنی آینۂ بلورین (تاثیر ۵) عبث مدہ دل سختی کشان عشق از دست ۔ کہ قیمتی بود آینۂ کہ از سنگ است ۔ مؤلف گوید کہ آینۂ زجاجی و بلورین را (آینۂ سنگ) بدین وجہ گفتند کہ زجاج ساختہ میشود از سنگ

پس (آئینہ) عام است برای آہنی و زجاجی و (آئینۂ سنگ) خاص است برای زجاجی (اردو) آئینۂ سنگ اردو مین کہ سکتے ہین۔ (وزیر ؎) ان آئینہ رخون کا نظارہ کیا کرے ؛ بلوری دیوانہ ہے بنائے جو آئینہ سنگ سے ؛ بلوری آئینہ۔ زجاجی آئینہ بھی کہ سکتے ہین اور اردو مین صرف (آئینہ) کہنے سے زجاجی آئینہ ہی مقصود ہوتا ہے۔

آئینۂ سنگی اصطلاح۔ باضافت آئینہ بقول صاحب رہنمای سہولت آئینۂ کلفت و تراشیدہ معاصرین عجم گویند کہ در روزمرہ آئینہ سنگی آئینۂ زجاجی را گویند کہ پہلوی آن تراشیدہ باشد و سطبری آن از پہلو ظاہر باشد و ورنش سنگین ہم وہمین است وجہ تسمیۂ آن۔ مخفی مباد کہ آئینۂ حلبی کہ منسوب بشہر حلب است عموماً کلفت و سنگین باشد ہمین را آئینۂ سنگی گفتہ اند صاحب (فارسی بول چال) ہم ذکر این کردہ است

(اردو) آئینۂ حلب۔ بقول امیر شہر حلب کا آئینہ۔ جو بہت مشہور ہے (آتش ؎) زنگ صاف چاہئے نظارے کے لئے ؛ آئینہ ہو حلب کا یا ہو فرنگ کا ؛ (انتہی) حلبی آئینہ محاورہ مین عمدہ اور سنگین آئینہ کو کہتے ہین۔

آئینہ سیما اصطلاح۔ بقول بہار (۱) از اسمای محبوب است (ابو طالب کلیم ؎) میکنم بیتابی خود را تماشا بیشتر ؛ روبرو ہر گہ بآن آئینہ سیمای شوم ؛ (ظہوری ؎) معاذ اللہ خیال غیر کی در خاطرش گنجد ؛ دل آئینہ سیمایان کدورت برنمی تابد ؛ (صائب ؎) چمن سبز فلک را چمن آرائی ہست ؛ زیر این رنگ عجب آئینہ سیمائی ہست ؛ مخفی مباد کہ بحالت اضافت آئینہ (۲) آئینۂ سیما۔ سیما باشد کہ فارسیان سیما را با آئینہ تشبیہ دادہ اند (اردو) (۱) آئینہ سیما۔ بقول امیر معشوق سے کنایہ ہے (ناسخ ؎) عکس میرے داغ سودا کا سویدا بن گیا

یعنی اس آئینہ سیما کا ہے پہلو آئینہ ؛ (۲) آئینۂ سیما۔ آئینۂ جبین اردو مین کہہ سکتے ہین۔

(الف) **آئینہ سیماب داشتن دل** استعمال آئینۂ باشد زجاجی صورت نماکہ برپشت آن سیماب قائم کردہ باشند۔ معاصرین عجم ہمین آئینۂ سیماب دارد۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ب) **آئینۂ سیمابی** ہم گویند (بیدل ؎) غرور وحشتم زنجیر از پا برنمی دارد ؛ چو شبنم در دل آئینہ سیماب دگر دارم ؛ (اردو) الف آئینہ پر پارہ چڑھا ہوا ہونا۔ (ب) آئینۂ سیمابی اردو مین کہہ سکتے ہین۔ پارا چڑھایا ہوا آئینہ۔

آئینہ شدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (۱) بمعنی محو و حیران شدن باشد چنانکہ صائب گوید (؎) آئینہ شو وصال پری طلعتان طلب ؛ اوّل بروب خانہ دگر میہمان طلب ؛ و (۲) بمعنی ظاہر کردن و کاشف شدن چنانکہ بیدل گوید (؎) طرف دیدہ خونبار نگردی ز نہار ؛ اشک خون آئینہ شد کام نہنگ است اینجا ؛ (اردو) (۱) آئینہ بنجانا۔ (قلق ؎) فرط حیرت سے وہ بت دلگیر ؛ آئینہ بنگیا پئے تصویر ؛ (۲) آئینہ ہونا بمعنی شاہد ہونا کاشف ہونا۔ (برق ؎) حیرت سے سب ملال عیان ہین نہ پوچھئے ؛ آئینہ مین فراق مین ہون اپنے حال کا ؛

آئینۂ شش جہت اصطلاح۔ باضافت آئینہ۔ بقول صاحب برہان (۱) اشارہ بہ دل سرور کائنات صلوات اللہ علیہ و (۲) کتاب از اصحاب کہف و (۳) رجال الغیب و (۴) مشاہدات را نیز گویند۔ صاحب رشیدی معنی سوم را ترک کرد و صاحب بحر باتفاق ہر چہار معنی نسبت معنی اوّل گوید کہ اشارہ بحضرت ممدوح و تخصیص باقلب مبارک نمی کند صاحب مؤید گوید کہ دل آنحضرت و اصحاب کشف و شہود و صاحب جہانگیری و شمس بر معنی اوّل و دوم

وچہارم بابرہان متّفق وصاحب سراج بالجمله
مؤلّف خیال می کند کہ تعریف صاحب
مؤیّد اصح است ومارا با او اتّفاق یعنی صرف
دو معنی دارد معلوم میشود کہ (اصحاب کشف و
مشاہدہ) را کاتبان بکہم غوری اصحاب کہف و
مشاہدات کردہ باشند وبعض صاحبان لغت
رجال الغیب را ہم داخل کردند۔ سندی پیش
نشد کہ ما بر خیال خود اطمینان می کردیم بالجملہ تعمیم
معنی دوّم صاحب مؤیّد خیلی معنی خیز است
صاحب ناصری بر (آیینۂ شش سو) کہ می آید
صراحت دو معنی کردہ است گوید کہ (۱) کنایہ
از دول الحضرت واصحاب کہف و (۲) ارباب
مشاہدہ واصحاب کشف کہ بر جہات ستّہ مشرفت
وہمین باشد وجہ تسمیۂ این (اردو) (۱) آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلّم کا دل مبارک۔ (۲) اصحاب
کہف۔ بقول امیر۔ صاحبان غار وہ سات
شخص جو دقیانوس پادشاہ کے خوف سے
غار مین چھپکر تین سو نو برس تک یک لخت
سوتے رہے بعد اس کے ایک مرتبہ جاگ
کر پھر سو رہے (منیر ۵) کا نپے پہاڑ نالہ
فرقت نصیب سے ؛ اصحاب کہف چونکی
صدائے مہیب سے ؛ آپ فرماتے ہین
کہ (قول الجمیل) مولّفہ شاہ ولی اللہ صاحب
اور تفسیر قادری مین ان کے نامون مین اختلاف
ہے (۳) رجال الغیب۔ بقول صاحب
المصفیّہ (عربی) اردو مین مستعمل (مذکّر) (ساسول
اور لفظ ادساسول) پر آپ فرماتے ہین کہ
مردان غیب وہ فرضی اور غائب وجود جو
دنیا کے دائرہ مین حرکت کرتا رہتا ہے یا یون
کہو کہ آسمان کے وہ نشان کہ جس طرف وہ
واقع ہون اُدہر اُن دنون مین احکام نجوم
کے موافق سفر کرنا منحوس ہے (۴) اہل باطن
اہل دل۔ بقول امیر صاحب کشف وکرامت
(ظفر ۵) لطف کلام تیرا جانے ہین اہل

باطن ؛ کہلتین نہین ظفریہ بے انکشاف باطن ؛ (منیر ۵) مرا کلام ہو مقبول اہل دل یارب ؛ ترے کرم سے بس اتنا امید وار ہون مین ؛

آئینۂ شش سو | اصطلاح - باضافت آئینہ بقول صاحب ناصری و انند مرادف (آئینۂ شش جہت) (اردو) دیکھو آئینۂ شش جہت

آئینہ شکستن | استعمال - مرادف آئینہ بسنگ زدن است چنانکہ بیدل گوید (۵) دل بذوق وصل نقشی نیز بر روی آب ؛ اے ہوس آئینہ بشکن سخت نیرنگیست این (ولہ ۵) دل کشتۂ یکتائی حسن است وگرنہ ؛ در پیش تو آئینہ شکستن نہری بود ؛ (اردو) دیکھو آئینہ بسنگ زدن -

(۱۳۱۱)

آئینۂ شگون | اصطلاح - باضافت آئینہ و بفک اضافت ہم پشت آئینہ کہ بطور شگون نیک می نمایند - یعنی مشاطگان بعد آرایش مخایۂ خود پشت آئینہ را با و می نمایند و این را شگونی نیک می دانند مقصود اینست کہ او صورت جمیل خود در آئینہ نتواند کہ ببیند و خیال می کنند کہ اگر صورت خود در آئینہ بہ بیند نشود کہ زخم چشم او با و رسد و این مبالغہ در عرض بیان انتہای حسن است - ظہوری گوید (۵) عکس رخسار تو آئینہ شگون می آید ؛ کہ ز پشتش ہمہ خورشید برون می آید ؛ (اردو) الٹا آئینہ یا شگون کا آئینہ کہ سکتے ہین - امیر نے (الٹا آئینہ دکھانا) پر فرمایا ہے کہ جب عورتین لیسکا خوب بنا و سنگار کرتی ہین تو ٹوٹکے کے طور پر دفع نظر بد کے لئے اسکو آئینہ الٹا کرکے دکھاتی ہین (انخ) ہم کہتے ہین کہ ہندیون نے اس رسم کو غالبًا عجم سے لیا ہے آئینہ الٹا دکھانے سے مشاطہ کا مقصد یہ ہوتا ہے کہ او س کی آراستہ مالکہ اپنی صورت آئینہ مین نہ دیکھنے پاے ایسا نہ ہو کہ اس کی نظر اسی کو لگجاے یہ گویا مشاطاؤن کا ایک لٹکہ اور ڈھکوسلا ہے

(۱۳۱۲)

کہ وہ اپنے کمال کی داد خود دیتی ہین اور اپنے کئے ہوے بناؤ سنگار کی تعریف اس طریقہ پر خود کرتی ہین بعض کا خیال ہے کہ وہ اس طریقہ پر یعنی الٹا آینہ اپنی مالکہ کو دکھاکر فخریہ خود اپنی صورت آینہ مین دیکھتی ہین اور دل مین کہتی ہین کہ۔ (واہ رے مین) میرے ہی ہاتھون اور میری ہی صناعی کا صدقہ ہے کہ بیگم ایسی خوبی سے سنواری گئی ہین۔ (گلزار نسیم ۹) روح افزا کا سنگار کرکے ؛ محو اُسکی ہوئی جو پیار کرکے ؛ اُلٹا اُسے آینہ دکھایا ؛ خط سبجی و دکا کلون کا سایا ؛

آینۂ صبح | استعمال۔ باضافت آینہ مرادف (آینۂ سحر) بہر دو معنی کہ گذشت چنانکہ ظہوری گوید (۹۲) چنان نگرفتہ زنگ تیرگی آینۂ صبحم کہ از خورشید صیقلگر پذیرای جلا آید ؛ (اردو) دیکھو آینۂ سحر۔

آینہ صفا ساختن | استعمال۔ جلا دادن آینہ باشد چنانکہ بیدل گوید (۹) کجاست آئینہ کش نفس نساخت صفا ؛ ہوای عالم ہستی ہمین غبار تو نیست ؛ (اردو) آینہ کو جلا دینا صاف کرنا۔

آینۂ طاؤس | اصطلاح۔ بقول بحر و بہار و وارستہ و انند۔ نقوش بال و پر طاؤس (سلیم ۹) دارم بہ بساط ہیچ طاؤس ؛ آینۂ زنگ بستہ چند ؛ (اردو) مور کے پرون کا نقش جو گولائی لئے ہوے ہوتا ہے جس کو فارسیون نے آینۂ طاؤس کہا ہے اردو مین بھی آینۂ طاؤس کہ سکتے ہین۔

آینہ طبع | اصطلاح۔ بقول بحر و بہار مرادف آینہ خاطر کہ گذشت (ملا نظیری نیشاپوری ۹) صحبت آینہ طبعان ہمدمی تیرہ شود ؛ وچنین بزم کہی جای گران جانی نیست ؛ (اردو) دیکھو آینہ خاطر۔

آینہ طلعت | اصطلاح۔ بقول بہار و انند

از اسمای محبوب است (میرزا صائب ؎)
دران حریم کہ آئینہ طلعتی باشد ؛ نفس زمردم
آگاہ برنمی آید ؛ (اردو) دیکھو آئینہ سیما۔ آئینہ
رخسار۔ ہماری راے مین آئینہ طلعت اردو مین
کہ سکتے ہین۔

آئینہ طلعت درویشان | اصطلاح
باضافت طلعت۔ بقول بحر و شمس و مؤیّد دو
اند (۱) دل درویشان و (۲) باضافت آئینہ
روی درویشان (اردو) (۱) فقیرون کا دل
(مذکّر) (۲) فقیرون کی صورت۔ مؤنث۔

آئینہ طمینت | اصطلاح۔ بقول صاحب
بحر و بہار و انند مرادف آئینہ خاطر (ابو طالب
کلیم ؎) دوران بزعم خاطر آئینہ طمینتان ؛
آب بقا بہ سبزۂ زنگار میدہد ؛ (اردو) دیکھو
آئینہ خاطر۔

آئینہ عذار | اصطلاح۔ مرادف آئینہ
رخسار کہ گذشت چنانکہ صائب گوید (؎)

آب از دیدہ خورشید کشاید صائب ؛ در دل
آئینہ عذاری کہ نہانست تراؤ (اردو) آئینہ
عذار۔ بقول امیر معشوق سے کنایہ ہے (بحر
؎) اسقدر بھی نہ ہو کج خلق وہ آئینہ عذار ؛
صاف منھ پر تو رہے دل مین کدورت رکھّی ؛

آئینۂ عریان | اصطلاح۔ باضافت آئینہ
مرادف آئینہ دو رو باشد کہ گذشت یعنی
آئینۂ زجاجی کہ بی سیماب باشد (بیدل ؎)
ہیچ روشن نشد از ہستی ما غیر حجاب ؛ شخص
تصویر ہمین آئینۂ عریان داشت ؛ (اردو)
دیکھو آئینۂ دو رو۔

آئینۂ فتح | اصطلاح۔ باضافت آئینہ
بقول صاحب بحر تیغ است بہار گوید کہ این
کنایہ باشد۔ صاحب انند فرماید کہ شمشیر و خنجر
و مانند آن (خواجہ نظامی ؎) گرہ در میاور
با بروی خویش ؛ در آئینۂ فتح بین روی خویش ؛
(اردو) دیکھو آئینۂ دست کا نمبر (۱)

آئینہ فروز استعمال بقول صاحب جہانگیری و شمس و انند ہمان آئینہ افروز است کہ گذشت (اردو) دیکھو آئینہ افروز۔

آئینۂ قدنما استعمال۔ باضافت آئینہ بقول ہما و انند مرادف آئینۂ بدن نما دیگر کسی ذکر این نکرد و نہ سندی پیش شد (اردو) دیکھو آئینۂ بدن نما۔

آئینہ کاری کردن (مصدر اصطلاحی) آرایشہای آئینہ نقش و نگار کردن باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) ظہوری چشم ظاہر ہم عکسش رجلا دارد بنکہ از زاغ دلم آئینہ کاری کردہ بیرون زاغ (اردو) مینا کاری کرنا۔ صاحب صفیہ نے (مینا کاری) پر فرمایا ہے کہ (فارسی) اردو میں مستعمل ہے مرصع سازی۔ کوفت کا کام۔ چاندی سونے پر رنگینی کا کام

آئینہ کردن (مصدر اصطلاحی) صاحب صفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و سندیکہ پیش کردہ است (آئینہ بی غبار کردن) راست مؤلف گوید کہ آئینہ کردن ہمراوف آئینہ ساختن است کہ گذشت چنانچہ بیدل گوید (ے) حسن مطلق داشتم خود بینیم آئینہ کرد

اینقدر ہا ہم اثر میبودہ است او ہام را (دولہ ے) مشت خاک تیرہ را آئینہ کردن حیرت است ؛ جلوہ گردیدی کہ ما ہم دیدہ حیران شدیم ؛ (اردو) دیکھو آئینہ ساختن

آئینۂ کسی زنگ داشتن مصدر اصطلاحی کدورت در دل کسی بودن کہ آئینہ استعارۃً دل را ہم گفتہ اند۔ چنانکہ بیدل گوید (ے) عمر ہمچون سایہ در اندیشۂ غفلت گذشت ؛ تا نمودی داشتم آئینۂ من زنگ داشت ؛ (اردو) دل مین کدورت ہونا۔ دل مکدر ہونا۔

آئینۂ کسی شکستن مصدر اصطلاحی۔ استعارۃً بمعنی دل شکستن چنانکہ صائب گوید (ے) صورت احوال خود از چشم کوتہ بین مپرس ؛ آنکہ از رنگین دلی آئینۂ ما را شکست ؛ (اردو) دل توڑنا۔ بقول صاحب آصفیہ ہمت توڑنا رنجیدہ کرنا۔ مایوس کرنا دل شکستہ کرنا۔ ناامید کرنا

آئینہ کشیدن بنجاکستر استعمال - بقول صاحب آصفی روشن کردن آئینہ بنجاکستر - مؤلّف گوید کہ صاف و پاک کردن زنگ از آئینہ و جلا دادنش (را سنخ سہرہندی ؎) پروانہ سازم سینۂ خویش ؛ بنجاکستر کشم آئینۂ خویش ؛ (اردو) آئینہ کو جلا دینا - صاف و پاک کرنا

آئینہ گاہ استعمال - بقول صاحب جامع اللغات مقام آرایش زنان - دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد - بعض معاصرین عجم گویند کہ در روزمرّہ ما استعمال این برای صندوقی خاص است کہ سامان آرایش زنان مع آئینہ در و باشد (اردو) سنگاردان - آرایش کا کمرہ - آرایش کا مقام - بناؤ سنگار کی میز یا کمرہ -

آئینہ گداختن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ استعمالش باشد از نرم کردن و آب کردن دل و برای معنی حقیقی (فیضی ؎) آئینہ گداز دیدہ بازان ؛ پیغام دہ خیال سازان ؛ (بیدل ؎) بگلشنی کہ حیا شبنم بہار تو بود ؛ گداخت آئینہ چندانکہ شد چمن مہتاب ؛ (اردو) دل پگلانا - آئینہ پگلانا

آئینہ گداز استعمال - چیزی یا کسی کہ آئینہ را بگدازد - گداز امراست از مصدر گداختن و بقاعدۂ فارسیان با اسمی مرکّب شدہ افادۂ معنی فاعلی کردہ است - صائب این را در صفت رخسار آوردہ (؎) چون نگردد دل صائب تماشای تو آب ؛ کہ برخسارۂ آئینہ گداز آمدہ مخفی مبادکہ گداختن لازم و متعدی ہر دو آمدہ و مجازاً بمعنی شرمندہ کردن ہم (اردو) آئینہ کو گلا دینے والا - شرمندہ کرنے والا -

آئینہ گر استعمال - بفتح کاف فارسی - بقول بہار آنکہ آئینہ ہا را بسازد (کمال اسمعیل ؎) شاگردی عبارت و خطّ تو کردہ اند ؛ ہم صبح آئینہ گر و ہم شام مشک سای ؛ (باقر کاشی ؎) یک عیب تو صد مرتبہ بر روی

تو آرند ؛ ہشدار کہ سرمنزل آینہ گران ہست ؛
(ظہوری ۵) شاہد آرای شہ آرایش خود گر
خواہد ؛ ہر طرف چون سحر آینہ گری برخیزد ؛ منعمی
مباد کہ گر کلمۂ الیست بمعنی کنندہ و سازندہ کہ با
اسمی دیگر مرکب شدہ افادۂ معنی فاعلیت کند
کذا فی البرہان (اردو) آینہ گر بقول امیر معنی
آینہ ساز (مومن ۵) تیری غفلت سے یہ
ساکت ہے کہ اب دیکھ مجھے ؛ ترک آینہ گری
آینہ گر کرتا ہے ؛

آینۂ گردان اصطلاح - باضافت آینہ
بقول صاحب برہان و بحر (۱) کنایہ از خورشید
جہان گرد و بغیر اضافت (۲) امرد (۳) فاعل
باین معنی باشد صاحب مؤید فرماید کہ چون صفت
موصوف باشد بمعنی آفتاب والا امرد بود گذا
آینہ مؤلف گوید کہ طرز بیان محققین بالا و صاحب
طلب است مقصود شان جز ین نباشد کہ
چون کلمۂ گردان را صفت آینہ گیریم کنایہ از معنی
اوّل بود کہ گردان بقاعدۂ فارسی بمعنی گردندہ
باشد یعنی چون بر صیغۂ امر الف و نون فاعلی
زیادہ کنند افادۂ معنی فاعلی کند ہمچو گردان و
دوان و روان و نسبت معنی دوم عرض میشود
کہ از مصدر (آینہ گردانیدن) آینہ گردان امر
باشد و آنچہ صاحب برہان و بحر بر معنی سوم این را
فاعل نوشتہ اند مقصود شان اسم فاعل ترکیبی است
کہ بقاعدۂ فارسیان صیغۂ امر بعد اسمی مرکب شدہ
افادۂ معنی فاعلی کند پس درین صورت (آینہ
گردان) بمعنی گرداننده آینہ باشد (اردو)
(۱) دیکھو آفتاب کا نمبر (۲) (۲) آینہ کر (۳)
آینہ کرنے والا - واضح ہو کہ مصدر (گردانیدن)
کے جسقدر معنی ہونگے اون سب کے ترجمہ سے
نمبر ۲ و ۳ - کے لئے امر اور فاعل لیا جائیگا

آینۂ گردون اصطلاح - باضافت
آینہ - بقول صاحب ناصری کہ بدل آینۂ
خاوری) آوردہ کنایہ از آفتاب و ہم او

بجای خودش هم ذکر این کرده و از طبعزاد خود
سندی آورده (ع) آینهٔ گردون بدر آید
از رنگ ؛ صاحب شمس گوید که مرادف (آینهٔ
آسمان) است که گذشت **مؤلف** گوید که
(آینهٔ آسمان) بقول محققین کنایه از آفتاب و
ماه هر دو باشد و همین هر دو معنی بر (آینهٔ چرخ
گذشته است پس وجهی نباشد که برای این هم
هر دو معانی نگیریم (اردو) دیکھو آینهٔ آسمان

آینه گردیدن استعمال (۱) بمعنی آینه
قرار یافتن و آینه شدن چنانکه بیدل گوید -
(ے) نگه زروی تو گر کامیاب می گردد ؛ تحیر
آینهٔ آفتاب می گردد ؛ (۲) محو حیرت شدن
(ولہ ے) بآسانی مدان آینهٔ دیدار گردیدن
صفا در پردهٔ زنگار روزی دیده است شبگیری (۳)
بمعنی روشن شدن (ظهوری ے) از صیقل
مهر تو دلم آینه گردید ؛ روئے بتماشا بکشم روی
نمائی ؛ (۴) بمعنی کاشف شدن (صائب ے)

تا روشنئ صدق بدل یار نگردد ؛ گفتار تو آینهٔ
کردار نگردد ؛ (اردو) (۱) آینہ ہونا - آئینہ
قرار پانا - (۲) آئینہ ہونا بمعنی حیران ہونا شدر
ہونا دیکھو آئینۂ حیرت - (۳) روشن ہونا -
جلادار ہونا - (۴) شاہد ہونا - ظاہر کرنیوالا
ہونا - کاشف ہونا - دیکھو لفظ آینہ کی تیسرے
معنی اور لفظ آئینہ شدن) کے دوسرے معنی

آینه گرفتن استعمال - صاحب اصفی
ذکر این کرده از معنی ساکت **مؤلف** گوید که
(۱) آینه بدست داشتن - سند آصفی متعلق است
از لا آینه گرفتن بزر) که می آید و ما سند این از کلام
ظهوری بدست آورده ایم (ے) عشق باز
که نشد عکس فن صورت کار ؛ عقل هر چند که
آینهٔ تدبیر گرفت ؛ و (۲) آینه گرفتن قلب
اضافت گرفتن آینه که بمعنی تیره و بی جلا
شدن آینه باشد سند این بر آینه گرفته می آید
و ما صراحت فرید هم در آنجا کرده ایم (اردو)

(۱۱۲۴)

(۱) آئینہ ہاتھ مین رکھنا آئینہ دار ہونا۔ (۲) آئینہ ناصاف و زنگ آلودہ ہونا۔ آئینہ اندھا ہوجانا۔ دیکھو آئینہ تار شدن۔

(۱۱۴۶) **آئینہ گرفتن بزر** استعمال۔ بخیال مارا آئینہ را طلا کار کردن و بعضی از معاصرین برانند کہ (۲) آئینہ را بزر خریدن۔ (کلیم ہمدانی ؎)

صاف دل ترک حق از بہر خوشامد نکند
زشت رو بہ دہ آئینہ بزر می گیرد

و مدعیان بمعنی دوم در مصرع اول سند خوشامد را از فعل صاف دل گیرند و ما خوشامد را منسوب می کنیم بمقابل او۔ (اردو) (۱) آئینہ پر طلا کاری کرنا (۲) آئینہ خریدنا۔

آئینہ گرفتہ اصطلاح۔ باضافت آئینہ بقول صاحب بحر آئینہ زنگ خوردہ باشد بہار گوید کنایہ از آئینہ ناصاف و تیرہ۔ (میرزا صائب ؎) از ہیچکس سپہر خجالت نمی کشد
آئینہ گرفتہ کدورت نمی کشد

مبادکہ گرگرفتن) بمعنی تیرہ و بی نور شدن است و از ہمین معنی متعلق است (آفتاب گرفتن) و آئینہ گرفتن) کہ گذشت صاحبان بحر و موارد و نوادر این معنی را بر مصدر گرفتن ترک کردہ اند و ما بحث کاملش بجای خودش کنیم (اردو)

(۱۱۴۷) **آئینہ ناصاف۔ آئینہ زنگ آلود۔ اندھا آئینہ**

(۱۱۴۸) **آئینہ گزیدن** (مصدر اصطلاحی) بفتح کاف فارسی بمعنی ناگوار شدن آئینہ چنانکہ صائب گوید (؎) چون سگ گزیدہ کہ نیارد بآب دید
آئینہ می گزد من مردم گزیدہ را

(اردو) آئینہ کا ناگوار ہونا آئینہ کاٹے کہنا

(۱۱۴۹) **آئینہ گل** اصطلاح۔ باضافت آئینہ کنایہ باشد از ورق گل چنانکہ بیدل گوید (؎) آئینہ گل از بغل غنچہ جدا نیست
دل گر شکند سر بسر آغوش وصالست

(اردو) پنکھڑی بقول آصفیہ (ہندی) مونث۔ پھول کی پتی۔ برگ گل۔ ورق گل (میر تقی ؎) نامہ

اسکے لب کی مت پوچھو ؛ پنکھڑی اک گلاب کی سی ہے ؛

آئینۂ گوہر استعمال - باضافت آئینہ گوہر باشد کہ فارسیان من حیث جلا گوہر را باآئینہ تشبیہ دادہ اند (صائب ؎) زہر از قدح صاف دلان رنگ ندارد ؛ آئینۂ گوہر خطر از زنگ ندارد ؛ (اردو) آئینۂ گوہر مذکّر - اردو مین کہ سکتے ہین -

آئینۂ گیتی اصطلاح - باضافت آئینہ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ کنایہ باشد از خورشید جہان افروز - دیگر کسی ذکر این نکرد **مؤلّف** گوید کہ گیتی بکسر اوّل وفوقانی وسکون ثانی وتحتانی دنیا وزمین گذافی البرہان پس آئینۂ دنیا وآئینۂ کہ زمین روی خود دران بیند کنایہ از آفتاب باشد وبخیال ما وجہی نباشد کہ (آئینۂ گیتی) ماہ را راہم نگوئیم (اردو) دیکھو آفتاب کا نمبر ۲ و آیت ایّام

آئینۂ گیتی نما اصطلاح - باضافت آئینہ - بقول صاحب بحر از قبیل جام جہان نما ماسندی برای این پیدا کردہ ایم (کلیم ؎) من یکی آئینۂ گیتی نما بودم کلیم ؛ روی غم از یک دیدم از جلا افتادہ ام ؛ مخفی مباد کہ جام کیخسرو را کہ احوال عالم ازان معلوم می شد - جام جہان نما - وجام جہان بین وجام جہان آرا وجام جہان می گفتند وہمچنین آئینۂ اسکندری کہ گذشت پس کلیم در کلام خود ہمین قسم آئینہ را آئینۂ گیتی نما گفتہ است (اردو) وہ آئینہ جس مین دنیا کی کیفیت نظر آئے جیسے (آئینۂ اسکندری) (جام جہان نما) مذکّر -

آئینہ گیر استعمال - بقول بہار معروف **مؤلّف** گوید کہ این متعلّق بمصدر (آئینہ گرفتن) است کہ گذشت واسم فاعل ترکیبی است (عرفی ؎) سربرزدہ ام بامہ کنعان زیکی جیب ؛ معشوق تماشا طلب وآئینہ

گیرم ؛ (اردو) دیکھو آئینہ دار - آئینہ ہاتھ مین لیا ہوا -

آئینہ لبریز کردن از عکس مصدر اصطلاحی (۱۱۲۹) ارادہ کار محال و ناممکن کردن (ظہوری ؎) برگرد کار دیدن و سر شار صورتی ؛ از عکس خویش آئینہ لبریز می کنی (اردو) ہوا مٹھی مین بند کرنا - دیکھو (آب بہ پرویز پیمودن)

آئینۂ ماہ استعمال - باضافت آئینہ - (۱۱۳۰) ماہ باشد کہ فارسیان ماہ را تشبیہ با آئینہ دادہ اند (بیدل ؎) زان جلوہ بخود ساخت جہانی چہ توان کرد ؛ شب پر تو خورشید در آئینۂ ماہ است ؛ (اردو) آئینۂ ماہ - اردو مین کہہ سکتے ہین - چاند کا آئینہ - مذکّر -

آئینۂ محرابی (اصطلاح) باضافت آئینہ - بقول بہار آئینہ کہ صورت محراب داشتہ باشد (ملّا قاسم مشہدی ؎) اگر از خود دمی غافل شود بتیابی دارد ؛ پرستد خویش را آئینۂ محرابی دارد ؛ بخیال ما دین جا آئینہ استعارہ باشد از دل (اردو) وہ آئینہ جو مشابہ محراب ہو - دل - دیکھو (آئینۂ خاکیان) کا نمبر ۳ - مذکّر

آئینۂ محشر اصطلاح - باضافت آئینہ - بقول صاحب بحر عجم (۱) آفتاب محشر یا باضافت تشبیہی (۲) ہمان محشر باشد کہ نیک و بد ہر کس دران روز ظاہر شود (میرزا صائب ؎) تا بکی در پردہ باشد نیک و بد ساغر کجاست ؛ دل زدعوی شد سیاہ آئینۂ محشر کجاست ؛ (اردو) (۱) آفتاب محشر - اردو مین مستعمل ہے بقول امیر جو سورج قیامت کے دن نکلیگا (آتش ؎) اے آفتاب محشر انکھون سے گر گیا تو ؛ منھ پھیر تا جدھر سے پھر مین اُدھر نکلتا ؛ (۲) عرصۂ محشر بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مذکّر) میدان قیامت -

آئینہ مقابل نہادن استعمال - یعنی (۱۱۳۱) حقیقی یعنی داشتن آئینہ در برابر است (ظہوری

(۱۱۳۲) **آئینۂ می گون** اصطلاح - باضافت آئینہ بمعنی آئینۂ ناصاف و زنگ بستہ باشد (اصائب)

(۱۱۳۳) **آئینۂ نزدودہ** استعمال - باضافت آئینہ بمعنی آئینۂ ناصاف و زنگ بستہ باشد (اصائب)

(۱۱۳۴) **آئینۂ نفس** استعمال - باضافت آئینہ نفس باشد کہ فارسیان نفس را با آئینہ تشبیہ دادہ اند

(۱۱۳۵) **آئینۂ نقش قدم** استعمال - باضافت آئینہ و کسر شین معجمہ نقش قدم باشد کہ فارسیان نقش قدم را با آئینہ تشبیہ دادہ اند

کنایہ باشد از عارض و رخسار سرخ چنانکہ بیدل گوید (ے) جوہر خط آخر از آئینۂ می گون دمید ۔ دود ہم از شعلۂ حسن تو آتش رنگ شد ۔ (اردو) رخسار - رخسارہ - بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - مذکر - گال - عذار - کلا - (نسیم)

(ے) ظلمت مین مجھے نور کا پہلو نظر آیا ۔ رخسار میگون کہہ سکتے ہین چراغ شب گیسو نظر آیا ۔

(ے) در ضمیر روشن ما ہیچ در نمی شود دریست ۔ گر نظاہر تیرہ چون آئینۂ نزدودہ ایم ۔ (اردو) ناصاف آئینہ - زنگ خوردہ آئینہ -

(ے) از عکس تو دیدہ در تجلی است ۔ آئینۂ نہادہ ام مقابل ۔ (اردو) آئینہ روبرو رکھنا

(بیدل ے) ترک طلب بعمر طبیعی مقابل است ۔ آئینۂ نفس بسیچار ساندہ ایم ۔ مخفی مباد کہ نفس بفتحتین لغت عرب است بمعنی دم (کذا فی المنتخب) (اردو) نفس - بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل - مذکر - دم - سانس تنفس (ارشد ے) قیام جسم خاکی ہے نفس پر ۔ ہوا پر ہے بنا اپنے مکان کی ۔ زباندانان اردو نے نفس کا آئینہ نہین کہا جلیل جانشین امیر مرحوم نے ہماری استدعا پر آئینۂ نفس کے ترجمہ کو موزون فرمادیا ہے

(ے) تپلیون مین ہے جبھی تک جلوۂ تصویر روح ۔ ٹوٹتا جب تک نہین غافل نفس کا آئینہ ۔

شاہد حال من آئینہ نقش قدم است ؛ (اردو) نقش قدم - بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل مذکر - نقش پا - پاؤں کا نشان (ناسخ ؎) پر رعب زمین کو چہ قاتل کی ہے ایسی ؛ ٹھہرے نہ جہاں نقش قدم رہ گزری کا (دبیر) نقش قدم کا آئینہ - کہ سکتے ہیں -

(الف) آئینہ نما | اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم مرادف آئینہ دار - بہار بر لفظ (آئینہ نمائے) ہمین معنی نوشتہ از شیخ ابو الفیض فیاضی سند آوردہ (؎) مہ گشتہ بصد فروغ جاوید ؛ آئینہ نمای روی خورشید ؛ بیدل گوید (؎) در گرد سحر چو ہر پروانہ ہوا بود ؛ بیدل نفس آئینہ نما شد چہ بجا شد ؛ مؤلف گوید کہ این متعلق است از مصدر (آئینہ نمودن) کہ می آید - بقاعدۂ فارسان امر (نمودن) با کلمۂ آئینہ مرکب شدہ افادہ معنی فاعلی کردہ است و از کلام بیدل کہ بالا مذکور شد مصدر - - - - - - - - - - - - - -

(ب) آئینہ نما شدن | پیدا می شود معنی آئینہ دار قرار یافتن - (اردو) (الف) دیکھو آئینہ دار - (ب) آئینہ دار ہونا -

(الف) آئینہ نمودن | استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی پیش کردن آئینہ باشد (نظیری نیشاپوری ؎) شکوہ و شکر نظیری عکس کین و مہر ست ؛ آئینہ منما کہ طوطی نشکند قندی دگر ؛ مخفی مباد کہ از کلام نظیری نیشاپوری - - - - -

(ب) آئینہ نمودن بطوطی | پیدا می شود و این خبر می دہد از طریقۂ تعلیم طوطی کہ آئینہ پیش او دارند و از پس آئینہ آواز کنند او تصویر خود را در آئینہ مشاہدہ کند و میداند کہ یکی از ہمجنسان خود در مقابل است و آواز پس آئینہ را آواز ش می شمارد و خود ہم آواز کند و کلمات معلم را یاد گیرد و بزبان راند (اردو) (الف) آئینہ دکھانا - بقول امیر اسکی کئی صورتیں

ہین یعنی مشاطہ - بناؤ سنگار کرنے کے بعد اور خدّام امرا کو ہر روز صبح کے وقت اور حجّام خط بنانے کے بعد اپنے ججمانون کو آیینہ دکھاتے ہین اور بعض مسلمان عورتین (آگے یہ رسم تھی) کہ جب کوئی عزیز سفر کو جانے لگتا تھا تو اوسکی پیٹہ کو آیینہ دکھاتی تہین اور یہ ٹوٹکا اس لئے تھا کہ مسافر خیریت سے پھر گھر آئے (ب) آیینہ سامنے رکھ کے طوطی پڑہانا - بقول امیر - طوطی پڑہانے والے طوطی کے سامنے آیینہ رکھکر آواز دیتے ہین وہ اپنی تصویر کو آیینہ مین بولتا ہوا سمجھکر بولنے لگتا ہے اور پڑہانے والے کی آواز پر بہت جلد سدہ جاتا ہے - اور کہتے ہین کہ جو طوطی کبھی نہ بولتا ہو جب آیینہ اسکے سامنے رکھا جاتا ہے اپنے عکس کو مدّمقابل جان کے بولنے لگتا ہے (وزیر ے) ہین وہ طوطی نہین گویا کرے آیینہ جو مجکو ۔ وزیر

الطاف ایزد سے یہ میری خوش بیانی ہے ۔

آیینہ نہادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ قائم کردن آیینہ باشد سند پیش کردۂ صاحب آصفی ازین تعلق ندارد و برد آیینہ از کف نہادن می آید ما از برای این سندی از ظہوری وایم (ے) پرتوش آیینہ ہر جا می نہد ۔ خوشتین را در مقابل می کشم ۔ (اردو) آیینہ کھڑا کرنا قائم کرنا ۔

آیینہ نہادن از کف | استعمال یعنی دل کردن آیینہ و دست از آیینہ کشیدن باشد (نظیری نیشاپوری ے) تا ب می آری کہ از کف می نہی آیینہ را ۔ از جمال تو ندیدم جز تو خورسندی دگر ۔ صاحب آصفی ہمین سند را بر آیینہ نہادن) آوردہ کہ متعلّق ازین است می بایست کہ این مصدر را (آیینہ را از کف نہادن) قرار می دادیم و بجای خودش ذکر میکردیم

صاحب آصفی مارا بازداشت وحالا من وجہ تلافی مافات کردہ ایم (اردو) آئینہ ہاتھ میں رکھ دینا۔

آئینۂ ہفت جوش اصطلاح۔ باضافت آئینہ بقول صاحب بحر (۱) (آفتاب و (۲) آئینہ کہ از زر و نقرہ و مس و آہن و رصاص و قلعی و سرب سازند صاحب شمس و انند و ہفت قلم ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ معنی دوم اصل است و معنی اوّل استعارہ کہ رنگ آئینۂ ہفت جوش مشابہ رنگ آفتاب باشد یعنی مائل بسرخی وسیاہی ہمچو طلاے غیر خالص و نیز این جور آئینہ مدوّر ساختہ می شود و در حوالی آن آب و تابی خاص ہمچو پنجۂ خورشید پیدا می شود کہ نتیجۂ اجتماع ہر ہفت فلزّات است بعضی از معاصرین بر آنند کہ (آئینۂ چینی) کہ گذشت ہمین باشد مخفی مباد کہ صاحب منتخب برلفظ رصاص گوید کہ ازریز است و آن دو قسم باشد سفید آنرا قلعی گویند و سیاہ آنرا سرب پس در بیان بالا رصاص را ورای قلعی و سرب قائم کردن غلط است معلوم میشود کہ یکی از فلزّات ہفت گانہ را صاحبان لغت ترک کردہ اند و بغلطی کتابت بجایش رصاص را قائم کردند و بخیال ما می آید کہ روی ترک شد و بجای او رصاص قائم شد۔ واللہ اعلم (اردو) (۱) دیکھو آفتاب کے دوسرے معنی (۲) ایک خاص قسم کا گول آئینہ جو دھاتوں کو گلا کر بنایا جاتا ہے یعنی۔ سونا۔ چاندی۔ تانبا۔ لوہا۔ جست۔ رانگا۔ سیسہ

آئینہ ہوش اصطلاح۔ بقول بہار لفظ صناعیست وخالی از تازگی نیست صاحب انند نقل نویس آن مؤلف گوید کہ (آئینہ ہوش) کسی است کہ روشن دماغ۔ روشن رائے باشد وعاقل ودانا (ملا سالک قزوینی) ؎ زخاکستر بسعی آتش ما برق می خندد بنشاند

کردہ پنہان جوہر آئینہ ہوشان را ؛ (اردو) روشن دماغ - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - مذکر - عالی دماغ - عالی فہم - ذکی - ہین

آئینۂ یوسفان بینش اصطلاح - باضافت آئینہ بقول صاحب بحر آفتاب باشد صاحب مؤید وہفت قلزم بحوالۂ ادات ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ معنی حقیقی این آئینہ کہ قابل ملاحظۂ حسینان باشد کنایہ از آفتاب است سند این بدست نیامد (اردو) دیکھو آفتاب کے دوسرے معنے -

الف مقصورہ یا ہای موحدہ

اب بفتح اوّل وسکون ثانی بقول صاحب برہان وہفت قلزم بزبان زند وپاژند پدر را گویند ودر عربی نیز ہمین معنی دارد وصاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمۂ کتاب بذیل لغات زند وپاژند ذکر این کردہ گوید کہ آپ ہم بہمین معنی است صاحب مؤید ذکر این در لغات عرب کردہ فرماید کہ در فارسی مشدّد نیز آید بمشاکلۂ جد چون ابّ وجد وصاحب شمس ہم این را عربی گفتہ (مرزا عرب ناصح ؎) خورسند بہ نیک وبد خود باید بود ؛ اندازہ شناس حد خود باید بود ؛ اول سبق تو ابجد آمد یعنی ؛ بر سیرت ابّ وجد خود باید بود ؛ (اردو) باپ - بقول صاحب آصفیہ (ہندی) (اسم مذکر) پدر - والد - با وا - ابّا - بقول امیر (اب) بمعنی والد با پ (عربی) اردو مین مستعمل مگر اکثر جد - کے ساتھ ملکر (شہیدی ؎) شرف حاصل ہوا آدم اور ابراہیم کو اس سے ؛ نہ تھا فخر دو عالم فخر تھا اپنے اب وجد کا ؛

ابا بفتح اول وثانی بالف کشیدہ بقول صاحب برہان وجامع (۱) بمعنی بآ کہ عرب مع - گویند چنانکہ "ابا تو می گویم" یعنی با تو می گویم و (۲) بمعنی آش ہم مطلقاً اعم از آش ماست وآش

سرکہ وغیرہ و باین معنی بالکسر نیز درست است و در عربی بالکسر (۳) قبول نکردن - ما صراحت معنی سوم کہ عربیست بدینوجہ کردہ ایم کہ فارسیان این را بترکیب خود استعمال کردہ اند یعنی از ین لفظ مصدرہا ساختہ اند کہ میآید صاحب منتخب اللغات بذکر انیمعنی معنی دوم را ہم ذکر کردہ گوید کہ فارسی است صاحب جہانگیری بر معنی اوّل از حکیم فردوسی سند دہد (۵۱) دوم خمیہ برطرف چیجون زنم ؛ اباد شمنان دست در خون زنم ؛ (حکیم سنائی ۵۱) عنان گیر تو گر روی جمال در ردین باشد ؛ عجب نبود کہ تا او را با خود در میان بینی ؛ و بذکر معنی دوّم سند حکیم خاقانی (۵۲) زان طبنجہا کہ دیگ سلامت ہمی پزد ؛ خوش خوار تر ز فقر ابائی نیافتم ؛ از شرف شفرده ۵۲) در مدح تو صدا بای خوش دارم ؛ افسوس کہ معدۂ قلم تنگست ؛ صاحب دری و پہلوی و وارستہ بفتح اوّل بر معنی دوّم قانع (منیر ۵۲) زندگی گر بہا تواند کرد ؛ از ابا کی ابا تواند کرد ؛ صاحب ناصری بذکر ہر سہ معانی نسبت دوّم گوید کہ چون بکلمۂ دیگر ضم شود الف آن ساقط گردد چنانکہ آش سرکہ را سکبا گویند و اگر شوربا شد شوربا و اگر زیرہ داشتہ باشد زیرہ با صاحب شمس بذکر ہر سہ معانی نسبت دوم فرماید کہ بالفتح بمعنی آش است و بالکسر نانخورش و صاحب مؤیّد در فصل عربی گوید کہ بالکسر سرباز زدن و فارسیان بمعنی نانخورش از جنس شوربا آورده اند و صاحب رشیدی بر معنی اوّل و دوّم متّفق با ناصری و بمعنی اوّل فرماید کہ مرادف کلمۂ با باشد - بہار بر معنی سوم فرماید کہ بالفظ کردن و داشتن مستعمل و بر معنی دوّم گوید کہ آش خصوصًا و ہر مطبوخ عمومًا و معنی اوّل را ذکری نکرد مؤلّف گوید کہ اصل این بمعنی اوّل کلمۂ باست کہ بقول صاحب تحقیق القوانین بیشتر برای افادۂ مصاحبت بمعنی مع آید الخ

پس فارسیان برین کلمہ الف وصلی زیادہ کردہ اند چنانکہ پرویز و بیداد را پرویزوا بیدادکردند صاحب غیاث ہم ہمخیال ماست گوید کہ بزیادت الف بر حرف باست بعض معاصرین برآنند کہ آبا اصل است و با مخفف آن بالجملہ بتقدیر متحقق است کہ استعمال فرس بمعنی اول اگر نسنجد ف الف ست و استعمال آبا بسیار کم و بمعنی دوم اباصل است و با مخفف آن و بمعنی سوم در زبان عرب ابا بہمزہ آخرہ فارسیان انیرا بدون ہمزہ استعمال کردہ اند و با مصادر ترکیب دادہ اند کہ در ملتقات می آید (اردو) (۱) ساتھ۔ بقول آصفیہ (ہندی) (۲) اسم مذکر معیت (۲) دیکھو آش (۳) انکار۔ بقول امیر (عربی) اردو میں مستعمل۔ مذکر اقرار کی ضد کسی بات کو نہ ماننا (قلق ۵) کیون جی اللہ ای پری رخسار ؛ تمکو ہمسے ہے اسقدر انکار ؛ واضح ہو کہ آبا کا حقیقی ترجمہ منھ پھیر لینا ہے (میر ۵) کا ہے کو یہ انداز تھا اعراض بتان کا ؛ ظاہر ہے کہ منھ پھیر لیا ہمسے خدا نے ؛

ابا پختن استعمال۔ بمعنی پختن آش است چنانکہ کمال اسمعیل گوید (۵) در مطبخ تو چو خوب خورد تا ابا پزد ؛ آتش کہ از تکبر سرمایۂ اباست ؛ (فردوسی ۵) روزی کہ از برائے غذائے روان عقل ؛ از خون خاطر تو زہر گون ابا پزد ؛ (اردو) آش پکانا

اباد بفتح الف بقول صاحب شمس مرادف آباد کہ در ممدودہ گذشت و صاحب انند بحوالۂ غیاث و صاحب غیاث بحوالۂ لطائف کہ فرہنگ مثنوی مولانا روم است نوشتہ و ما در لطائف یافتیم کہ تبصر و فتح بمعنی نفرین و دعای بد است یعنی ہلاک کناد و بمعنی آفرین و دعا کہ گذشت صاحب انند صراحت کند کہ این لفظ فارسی زبان است و صاحب شمس ہم امّا صاحب شمس در بیان معنی تسامح کردہ است و کسی از اہل لغت با او نیست و نہ او سندی با خود دارد مخفی مباد کہ اباد بکسر اوّل و فتح دال مہملہ در لغت عرب

بمعنی ہلاک کردن آمدہ (کذا فی المنتخب) و ا باد ماضی او باشد کہ بحالت دعا افادۂ معنی مضارع کند و فارسیان این را بمعنی ہلاک کنا د گرفتہ اند پس این را لغت فارسی گفتن خطاست بلکہ لغت عربی است کہ در فارسی تصرّف خفیفہ استعمال یافتہ (اردو) خدا ہلاک کرے

اِباد اشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ رو گردان شدن و انکار و تنفّر داشتن است چنانکہ طغرای مشہدی گوید (ے) گل از غیر خود بسکہ دارد اباد ۔ بد مسازیش غنچہ گردد صبا نہ (اردو) انکار کرنا - منھ پھیرنا -

ابار بفتح اوّل - بقول صاحب شمس - حساب و دفتر و دیوان حساب کہ آوارہ و آورجہ نیز گویند و ابار گیر محاسب دیگر کسی ذکر این نکردہ ما بر آوارہ) و (آورجہ) کہ گذشت صراحت کافی کردہ ایم بخیال ما این مخفّف ابارہ است کہ می آید چنانکہ (آوار) مخفّف (آوارہ) گذشت و عجبی نیست کہ (آبار) و (آبارہ) اصل است و (آوار) و (آوارہ) مبدّل آن کہ فارسیان (با) را بہ (واو) بدل کنند - چنانکہ (آب) را (آو) کردند اندرین صورت باید کہ از ماخذ آبار خبر گیریم - تا بحد یکہ غور کردیم چنین نباشد کہ این مرکّب است از (آب) و (آر) یعنی آب بمعنی رونق و قاعدہ و قانون و لطافت آمدہ پس کاغذی کہ آرندۂ رونق و قاعدہ و لطافت در حساب است (آبار) یا (آبارہ) باشد کہ در ثانی ہای ہوّز را زیادہ کردہ اند یعنی منسوب بچیزی کہ آرندۂ رونق و لطافت در حساب است و این رونق و لطافت چہ چیز است صراحت آن بر لفظ (آوارہ) گذشت - الحاصل بہ تحقیق ما معنی (ابار) و (ابارہ) ہمان است کہ بر لفظ (آوار) بر نمبر (۳) ذکرش کردہ ایم و ماخذ آنرا در آنجا فرو گذاشتیم و در اینجا

تلافی مافات شد۔ بخیال ما آن کاغذ حساب کہ ذکرش بر لفظ (آوار) گذشت (ابار) است پس (آبارہ) ولآوارہ) دفتر و دیوان حساب را توان گفت کہ ہای نسبت مقتضی آنست اہل لغت بوجہ عدم تحقیق ما خذ فرقی نہ کردہ اند انچہ فارسیان آبار و آبارہ را بدون مد استعمال کردہ اند این متعلق از زبان مقامی است کہ اہل شیراز اکثر الفاظ را بمدود خوانند و اہل تبریز بمقصورہ و این اختلاف لب ولہجہ شان چیزی نیست (اردو) دیکھو (آوا) کے تیسرے معنے

(الف) ابارہ | بقول صاحب پہلوی بروزن اوارجہ تفسیر ژند است و نیز کتابی متعلق بہ دین مغان (خسروانی ۵) چہ مایہ زاہد و پرہیزگار و صومعکی کہ نسک خوان شدہ در عشقش و ابارہ گوی پنہ مخفی مبادکہ ازین سند استعمال ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ب) ابارہ گوشدن | بمعنی ابارہ خواندن پیدا است صاحب موید بر لفظ ابارہ فرماید کہ بالفتح بارای موقوف نام تفسیر ژند کہ تصنیف زرتشت است و گویند کہ تفسیر نسک ہم کتابی است مغز اکہ از صحف منزّل است (اردو) (الف) ابارہ تفسیر ہے کتاب ژند کی جس کا مصنّف زرتشت ہے (ب) ابارہ پڑہنا۔

ابارگیر | استعمال۔ بفتح اوّل وکسر کاف فارسی بقول صاحب شمس کہ بدیل لفظ ابار آوردہ محاسب باشد (مرادف) آوارگیر و آوارہ گیر (اردو) دیکھو آوارگیر و آوارہ گیر۔

ابارہ | بفتح اوّل۔ و فتح رای مہملہ بقول صاحب شمس مرادف (ابار) کہ گذشت صراحت کامل بر لفظ آبار کردہ ایم (اردو) دیکھو (ابار و آوار)۔

ابارہ | بفتح اوّل وکسر رای مہملہ بقول صاحب تحقیق الاصطلاحات قریہ ایست

از قرای سنبرواڑ بریک فرسنگ شرعی جانب غربی شہر۔ مولانا مقیمی را وطن دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) سنبرواڑ کے قریون سے ایک قریہ کا نام اباری ہے۔ (مذکر)

(الف) **اُباش** | بقول صاحب برہان بضم اوّل بروزن قماش مجمعی را گویند کہ از ہر جنس مردم در انجا باشند و ---

(ب) **اباشہ** | بضم اوّل وفتح رابع بمعنی اباش است و این لغت را با واو بعد از الف کہ اوباشہ باشد نیز بہمین معنی گفتہ اند۔ صاحب جامع بذکر ہر دو گوید کہ بمعنی اوباش است یعنی مجمعی کہ از ہر جنس مردم در انجا جمع باشند صاحبان ناصری و شمس و رشیدی بذکر ہر دو متفق اند با برہان۔ صاحب مؤید (ب) را بدیل لغات عربی آوردہ معناً با برہان متفق و گوید کہ فارسیان این را اوباش گویند صاحب انند باتفاق محققین اوّل الذکر صراحت کند کہ این لفظ فارسی زبان است (سعدی ؎) اگر تو بر دل مسکین من نہ بخشائی چہ لازم است کہ جور و جفا کشم چندین ؎ بصدر صاحب دیوان ایلخان نالم ؎ کہ در اباشہ اوئیست جور بر مسکین ؎ ہم او گوید کہ (ب) عربی ہم باشد بمعنی گروہی از مردم بمجلس صاحب ہفت قلزم ذکر ہر دو لفظ کردہ با برہان اتفاق دارد الحاصل بخیال ما اصل این اُباشہ عربی است و فارسیان بقاعدۂ خود تا را ہا کردہ اُباشہ خواندند و بحذف ہا اُباش ہم کردند و ترکان برائے اظہار ضمۂ اول بقاعدہ خود او بعد الف آوردند اوباش و اوباشہ شد کہ بجای خود آید (اردو) اوباش بقول امیر (عربی) بدچلن آوارہ مزاج جسکو اس موقع سے تعلق نہین ہے۔ ہماری راے مین الف و ب کا ترجمہ مجمع عام ہے۔ مذکر۔

ابافت بفتح اوّل وثانی وسکون مابعد بقول صاحب شمس - جامہ ایست سفت ونرم وباریک وگویند کہ سبز نیز - مؤلّف گوید کہ ہمان آبافت است کہ در ممدودہ گذشت معاصرین عجم گویند کہ اقسام دارد بعض آن باریک باشد وبعض کلفت - در ممدودہ و مقصورہ فرقی نیست کہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است خصوصًا اہل ترک الف مفتوح را ممدی خوانند کہ نزد شان الف بطور علامت فتح داخل کتابت می شود - بافت حاصل بالمصدر است از بافتن عجبی نیست کہ فارسیان قسم خاص پارچہ را بزیادت الف وصلی (ابافت) نام کردند بعضی از معاصرین برآنند کہ (آ) نام درختیست کہ از ریشہ ہائے آن پارچہ خوب می بافند باشد کہ (بافتہ آ) را بقلب اضافت آبافتہ کردند وہای ہوز بکثرت استعمال حذف شد و (ابافت) باقی ماند - اندرین صورت اصل این ہمانست کہ در ممدودہ گذشت ولب ولہجۂ مقامی بمقصورہ ہم شہرت داد واللہ اعلم - (اردو) دیکھو آبافت - ایک قسم کا موٹا یا باریک کپڑا جو نرم ہوتا ہے -

ابا کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ روگردانیدن وانکار کردن باشد چنانکہ طغرا گوید (ے) گل خیری ز شرارت بسرم چون نہ دود پنہ کہ ز حرّیت خود کردہ ابا در کشمیر (اردو) انکار کرنا - منہ پھیر لینا -

(الف) ابا گلوبر اصطلاح - بقول صاحب شمس

(ب) ابا گلوگیر ہر دو دو معنی دارد (۱) شادی کہ بر فوت دشمن کنند و (۲) نانخورش کہ گلوبرندہ و گلوگیر باشد دیگر کسی ذکر این نکرد معنی اوّل در الف ممدودہ بر (آبای گلوبر و آبای گلوگیر)

گذشتہ است و در اینجا فکّ اضافت باشد مخفی
مباد کہ آبا بمعنی آش و غذا بر معنی دوّم لفظ (ابا)
گذشت پس معنی دوّم این بر ای الف وب حقیقی
باشد و معنی اوّل مجاز آن یعنی غذائی کہ گلو را
می بُرد و گلو گیر میشود یعنی نفس را بند کند و بمرگ
رساند کنایہ باشد از شادی کہ بر مرگ دشمن
کنند یعنی بر فوت دشمن شادی کردن خرابی ها
پیدا کند و غذائی را ماند کہ گلو بُر و گلو گیر است
کہ نقصان دہد و بالجملہ انچہ در محدودہ گذشتہ
است مقصود آن (پدران قاتل) و در اینجا
(غذای قاتل) ہر دو کنایہ شد برای شادی
بمرگ دشمن (ے) ای دوست بر جنازۂ دشمن
چو بگذری ز شادی مکن کہ بر تو ہمین ماجرا
رود ۔ (اردو) فارسیون نے دشمن کی موت
پر خوشی کرنے کو غذاے قاتل کہا ہے یعنی وہ
غذا جو گلا گھونٹ دے اور گلا کاٹ دے

ابالب بفتح اوّل و دوّم و چہارم بقول
صاحب شمس اقطاع یافتن صراحت
کردہ است کہ این لغت فارسی است
و گوید کہ صاحب ابراہیمی این را ترکی
نوشتہ ۔ صاحب مؤیّد بذیل لغات ترکی
ذکر این کردہ است و سندی پیش ننہاد
ما این لغت را در کنز لغات کہ فرہنگ
ترکی است نیافتیم ۔ یکی از معاصرین ما گوید
کہ در زمانۂ حال اہل حوالی اصفہان (ابالب)
رمق و جہ معیشت را گویند باسّی حال معنی
مصدری بیان کردۂ صاحب شمس
کاشف است کہ این لغت از مصادر
فارسی زبان نیست بلکہ اصطلاح فارسی است
و باشد کہ ترکی ہم مروّج ۔ مرکب است از
آبا کہ بمعنی آش باشد و لب پس (ابالب)
بفکّ اضافت بمعنی (آشِ لب) کنایہ از
وجہ معیشت قلیل باشد کہ لب را تر کند ۔
(اردو) سدرمق ۔ اُس ذریعۂ معیشت کو

کہتے ہین جس سے تنگی اور تکلیف کے ساتھ بسر برد ہو سکے جسکو دکن مین حلق بہیگنے کا ذریعہ کہتے ہین

ابام بقول صاحب برہان وجامع ونہفت وانند بروزن سلام بمعنی وام است کہ قرض باشد صاحب رشیدی بر لفظ اوام کہ می آید ذکر این کردہ صاحب انند بر لفظ (آبام) کہ در مدود گذشت ہمین معنی را نوشتہ گوید کہ مبدّل آوام است پس عجبی نیست کہ ابام بمقصورہ ہم مبدّل اوام باشد کہ اوام بہمین معنی می آید فارسیان واو را با بای موحدہ وبالعکس این تبدیل می کنند چنانکہ (نوشتن) را (نبشتن) کردند و (آب) را (آو) صاحب ناصری در دیباچۂ کتاب و دیگر کتب قانون فارسی ہم ذکر این جور تبدیل کردہ اند۔ بالجملہ اصل این وام است کہ لغت فارسی است بمعنی قرض وبقاعدۂ فارسی الف وصلی در ابتدای او آوردند اوام شد وواو را بابا بدل کردہ ابام کردند (اردو) دیکھو لفظ آبام۔ کے معنی نمبر (۱)

ابانس بفتح اوّل وچہارم بقول صاحب محیط لغت یونانی است ومعرّب ہمین است آنبوس کہ در مدود گذشت ہم او گوید کہ گیلانی در شرح مفردات قانون می نویسد کہ در کتب ذکر می کنند کہ آنبوس را بیونانی ابانس نامند واین نادرست بہر آنکہ در ہندی نیز آنبوس می خوانند ونیز این درخت در زمین یونان نمی روید ونہ در جائیکہ قریب آنست تا کہ آنرا در یونانی نام بودی پس اکثر اشیائیکہ کہ در جاہای معیّن یافتہ میشود آنرا اسمی بلغت اہل آنہا وضع کردہ میشود واہل بقاع دیگر آن نام را استعمال می کنند (الخ) بندہ عرض می کنم کہ اگرچہ بلحاظ موضوع ماضرورت ذکر لغت یونانی نبود ولیکن بدین وجہ کہ مابر لفظ

آنبوس کہ کہ گذشت) بہ تحقیقش جگرکاوی ہا کردہ ایم این را ضمیمۂ آن دانستہ در اینجا جا دادیم صاحب سوار السبیل این را انبوس بفتح اوّل آوردہ صراحت کند کہ بیونانی بنبوس گویند درختی باشد سیاہ و مشہور (اردو) دیکھو آنبوس۔

ابانمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی روگردانیدن و انکار کردن است مرادف ابا کردن کہ گذشت (دولتشاہ) سمرقندی نثر "سلطان بہرام شاہ غزنوی خواست تا ہمشیرۂ خود را بہ نکاح شیخ در آرد۔ ابانمود" (اردو) دیکھو ابا کردن۔

ابانیدن بفتح اوّل و کسرۂ نون بقول صاحب شمس بمعنی (۱) ستودن و (۲) ستودہ آمدن (مرادف) آبا دانیدن کہ گذشت (انتہی) مصدریت غریب کہ ہمۂ اہل لغت ساکت اند۔ سندی پیش نشد۔ مجرد بیانش اعتبار را نشاید کہ ماخذ این ہیچ بنظم نمی آید (اردو) دیکھو آبا دانیدن۔

ابای بفتح اوّل بروزن گدای بقول صاحب انند وبہار بمعنی کفل پوش چارپوا صراحت کند کہ لغت فارسی است وبہار بر ختم تعریف گوید کذا فی الملحقات بخیال ما اصل این (آب آے) بود یعنی آب بمعنی رونق و آے حاصل بالمصدر (آمدن و آیدن) کہ گذشت بمعنی (آمد) پس (آے آب) بقلب اضافت (آب آے) شد بمعنی (آمد رونق) بدینوجہ کہ کفل پوش رونق چارپوا بیفزاید فارسیان آنرا (آب آے) گفتند و بکثرت استعمال ولب ولہجۂ مقامی (ابای) شد واللہ اعلم بالصواب۔ سندی پیش

نشد و دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) دکن مین اسکو اُڑتک کہتے ہین صاحب برہان نے کفل پوش پر لکھا ہے کہ وہ کپڑا جو گھوڑے کی پیٹھ پر اڑھاتے ہین جسکو ترکون نے اُتوک کہا ہے پس دکھنیون نے اسی لغت ترکی سے غالباً اُڑتک بنالیا ہے۔

ابای گلوگیر | اصطلاح - بقول صاحب ناصری کنایہ از دولت دنیاست کہ سبب رنج و زحمت صاحبش خواہد شد (منہ ے) از ین حریف گلو بر خذر کنید خذرہ از ین ابای گلوگیر ابا کنید ابا؛ ہمین لفظ در ممدودہ ہم گذشتہ است بمعنی نعیم دنیا بخیال ما در انجا لفظ (آبا) جمع اب باشد یعنی (آبای گلوگیر) بمعنی (پدران خفہ کن) و در این جا (ابای گلوگیر) بمعنی آشی و غذائی کہ در گلوگیر د نفس را تنگ کند و باعث ہلاکت شود (اردو) دیکھو آبای گلوگیر کے پہلے معنے۔

ابتدا | بکسر اول و ثالث بقول صاحب منتخب بمعنی آغاز کردن (انتہی) مصدر عربیست از باب افتعال - و ما ذکر این در ین کتاب بدین وجہ می کنیم کہ فارسیان این را بقاعدۂ خود با مصادر متعدّدہ استعمال کردہ اند کہ در ملحقات می آید - صاحب آصفی بحوالۂ بہار بمعنی شروع گوید و صاحب حکایت یوسف سرّاج ہم استعمال این در فارسی بہمین معنی کند - و بقول شمس بالکسر آغاز کردن و آشکارا کردن و آفریدن صاحب انند گوید کہ نو بیرون آوردن چیزے راست و آغاز کردن (ظہوری ے) مدار دست ظہوری از ان جریدہ روان؛ کہ انتہای رہ خود در ابتدا دزدند؛ (ولہ ے) کاروبار انتہا پذیر شدہ است؛ روش ابتدا کار مبر؛ (انوری ے) صفات مدح تو در ابتدای مصحف مجدہ

مثال نعت تو در انتہای دفتر جود ؛ (اردو) ابتدا - بقول امیر (عربی) اردو میں مستعمل (مونث) بمعنی آغاز - شروع (رشک ؎) خدا ہی جانے کہ اے رشک انتہا کیا ہو ہے ابتدائے محبت میں غم محال مجھے ؛ (تسلیم ؎) جو کھینچی تیغ بہر قتل عشاق ؛ ہمیں سے پُر جفا نے ابتدا کی ؛

ابتدا ساختن | استعمال - بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی آغاز کردن است (علی خراسانی ؎) انتہائے معنی او رو بہ بہبودی کند ؛ از ثنایش لفظ را گر نطق سازد ابتدا ؛ (اردو) ابتدا کرنا بقول امیر شروع کرنا (فقرۂ امیر) "چھیڑ کی ابتدا آپ ہی نے کی تھی"

ابتدا کردن | استعمال - صاحب آصفی و بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف ابتدا ساختن است کہ گذشت (حافظ شیرازی ؎) گفتم کہ ابتدا کنم از بوسہ گفت نے ؛ بگذار تا کہ ماہ زعقرب بدر شود ؛ (صائب ؎) اوّل ثنائے حسن ملیحان ادا کنند ؛ آری طعام را نمک ابتدا کنند ؛ (علی خراسانی ؎) ابتدای لفظ و معنی کردن از نام خدا ؛ صانع بمثیل و بہتا خالق ارض و سما (اردو) دیکھو ابتدا ساختن -

ابتر | بفتح اوّل و سوّم - بقول بہار پراگندہ و ضائع - این لغت عربست فارسیان این را بقاعدۂ خود با مصادر فارسی آوردہ مصدر مرکّب ساختہ اند کہ در ملحقات می آید بقول صاحب منتخب دمِ بریدہ و بے فرزند و ناری است کشندہ و زیانکار و آنچہ عُروہ ندارد از توشہ دان و ہر چیزی کہ منقطع از خیر باشد و بیت چہارم از متن متقارب و لقب

مغیرہ بن سعید صاحب آصفی متفق با بہار (انوری ؎) تو پیش از عالمی گرچہ در روئی ؛ چو علم معنوی در لفظ ابتر (اردو) ابتر۔ بقول امیر (عربی) اردو مین مستعمل بمعنی پریشان تتر بتر۔ منتشر (وزیر ؎) اوراق خلائق نظر آتے ہین پریشان ؛ یہ دفتر عالم کہین ابتر تو نہین ہے ؛

ابتر داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی پراگندہ و پریشان کردن و داشتن است (خسرو دہلوی ؎) ورق چون داغ شد ابتر نگردد ؛ چو داغم کردہ ابتر چہ داری ؛ (اردو) ابتر کر رکھنا کہ سکتے ہین جیسے "کیون انھون نے اپنے دفتر کو اسقدر ابتر کر رکھا ہے"

ابتر شدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ پریشان گردیدن و پراگندہ شدن است (فیضی اکبر آبادی ؎) اجزای وجود من کہ ابتر شدہ بود ؛ عمر است کہ در شکنجۂ غم دارد ؛

(اردو) ابتر ہو جانا۔ دفقرہ امیر بذیل لفظ ابتر "روپے کی کمی سے انکا کارخانہ ابتر ہو گیا" (آتش ؎) برہم نہو مزاج کسی وقت آپکا ؛ ابتر ہوئی ہے زلف نہایت سنوارئیے ؛

ابتر کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ پراگندہ و پریشان ساختن است (مجد یزدی ؎) جہان پناہا شرحی ز حال من بشنو ؛ کہ نظم حال مرا چرخ سفلہ کرد ابتر (اردو) ابتر کرنا۔ بقول امیر الٹ پلٹ دینا تتر بتر کرنا (ناسخ ؎) دفتر عالم بجاے گنجفہ ہے آپکو ؛ کیجئے ترتیب دم مین دم مین ابتر کیجئے ؛

اتبرگردیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید که مرادف اتبر شدن باشد که گذشت و سند این از خسرو دہلوی بر اتبر داشتن مذکور (اردو) دیکھو اتبر شدن -

اتبرنمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید که مرادف اتبر کردن است که گذشت و سند (عالی شیرازی ۹) حیا و وابل و غیرہ است و مدرار و مطر باران پ که طغیان کرد و حال و مال مردم را نمود اتبر پ (اردو) دیکھو اتبر کردن -

(الف) اتبگین | بفتح اوّل و تای فوقانی و کسرۂ کاف فارسی بقول صاحب شمس خداوندخانہ و نام ترکان صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ گوید که فارسی است بمعنی (۱) صاحب خانہ و (۲) بمعنی تُرک صاحب مؤیّد بذیل لغات فرس این را -

(ب) اتبگین | نویسد و بحوالۂ قنیہ فرماید که با کاف فارسی خداوند و خانہ دار هم اسامی ترکان - مؤلّف گوید که اَتبَت بفتح اول و سکون ثانی - بقول صاحب منتہی الادب بمعنی شدّت و حدّت است و گین در فارسی بمعنی صاحب و گن بہ تخفیف یا مخفف آن پس اَتبگین بفتح اول و سکون ثانی و فتح تای فوقانی و کسر کاف فارسی بمعنی صاحب حدّت و شدّت است که مجازاً بمعنی صاحب حکومت باشد که فارسیان این را بمعنی صاحب و خداوندخانہ استعمال کنند همین لفظ در اسمای ترکان مستعمل از قبیل سبکتگین که نام پادشاہی بود تحقیق سبکتگین بجای خودش آید مخفی مباد که بخیال ما اتبگن بدون تحتانی اصل است - ترکان بقاعدہ خود کسرۂ کاف فارسی را بیاے تحتانی ظاہر و فارسیان یا

در قرارت داخل کردند همین قسم عمل در اکثر لغات گذشته است نیز بخیال ماگن وگین لغت ترک است امّا صاحب برہان آنرا صراحت نکرد و فارسی قرار داد تحقیقش هم بجای خود آید (اردو) (۱) صاحب خانہ بقول آصفیہ (عربی و فارسی) اردو میں مستعمل (مذکّر) مکین - گھر والا - گھر کا مالک (در دے) مدرسہ یا دیر تھا کعبہ تھا یا بت خانہ تھا ؛ ہم سبھی مہمان سبھی وان تو ہی صاحب خانہ تھا ۲) اتگین اکثر ترکوں کے نام میں مستعمل ہے

(الف) ابجد (۱) بفتح الف وجیم بقول بہار نام علمی معروف کہ اعداد حروف تہجّی بدان دانستہ می شود صاحب غیاث گوید کہ کنایت از حروف مفردات کہ الف باتا ثا باشد تا آخر وہشت کلمۂ معروف کہ بحساب جمل بجہت ترتیب اعداد حروف تہجّی معیّن داشتہ اند اوّل آن ابجد (۲) ہوّز - (۳) حطّی (۴) کلمن (۵) سعفص - (۶) قرشت - (۷) ثخذ (۸) ضظغ - ہم او بحوالۂ صاحب مدارالافاضل چنین نوشتہ کہ ابجد اے ابی وُجِدَ فی المعصیتہ یعنی پدر من کہ آدم بود یافتہ شد در گناہ یعنی گناہی ازو بوجود آمد و ہم چنین برائے ہر یک لفظ معنی خاص ذکر کردہ است کہ بجالیش آید - ہم او گوید کہ بعضی نوشتہ اند کہ ابا جاد نام پادشاہی بود کہ ابجد مخفّف آنست و ہفت کلمات باقی اسمای ہفت فرزندان اوست چنانچہ در صراح وغیرہ تصریح آن است و بعضی بر آنند کہ مرآمر نام مردی بود کہ خط نوشتن ایجاد اوست این ہشت کلمات اسامی ہشت فرزندان اوست ہم او فرماید کہ در رسالۂ (ضوابط عظیم) معنی ہر ہشت الفاظ بطور دیگر نوشتہ نسبت ابجد گوید کہ بمعنی (آغاز کرد) باشد (تم کلامہ) صاحب انند بر نقل

تحقیق غیاث اکتفا کرد مؤلف گوید کہ ما تحقیق این در تالیف خود (غرائب الجمل) کردہ ایم ابجد۔ کلمہ ایست جامع الف۔ با۔ جیم۔ و دال برای اظہار سلسلۂ حروف و ہمین طور است دیگر ہفت کلمہ ترتیب حروف ہجا درین نیست۔ (۲) فارسیان ابجد را بمعنی الف۔ با۔ تا۔ یعنی آغاز تعلیم ہم استعمال کردہ اند کہ در ملحقات این بر (ابجد آموختن) می آید۔ و ابجدی کہ دران ترتیب حروف ہجا باقی است آنرا۔۔۔۔۔۔۔

(ب) ابجد آدم | گویند و بعضی آنرا (ابتث) نیز گفتہ اند و مجموعۂ این حروف ہفت کلمہ باشد کہ دران سلسلہ حروف ہجا قایم است یعنی (۲) ہجخد۔ (۳) ذرزس (۴) شصفط (۵) ظعغف (۶) قکلم (۷) نوہی۔ گویند کہ اول ابجد آدم رواج یافت ولیکن رواج آن باقی نماند و ابجدی کہ حالا مروج است رواج آن پیغمبر نوح داد (علیہ السلام) ازینجاست کہ آنرا ابجد نوحی ہم گویند۔ درین ہر دو قسم ابجد بست و ہشت حرف را سلسلہ خاص است کہ نہ ازان برای احاد و نہ دیگر یعنی از حرف دہم تا ہجدہم برای عشرات و نہ ثالث یعنی از حرف نوزدہم تا بست و ہفتم برای مآت و حرف بست و ہشتم برای الف و این مذہب مشارقہ باشد و مغاربہ در سلسلہ بعض حروف اختلاف دارند و این اختلاف در ابجد نوحیست نہ در ابجد آدمی زیرا کہ ابجد آدمی رواج ندارد و آنچہ در (ابجد نوحی) الآن رواج است مطابق مذہب مشارقہ باشد گویند کہ ابجد بر ہفت قسم است (۱) ابجد آدم (۲) ابجد ابدان (۳) ابجد ترفع و تنزل (۴) ابجد سبعہ (۵) ابجد طبیعی (۶) ابجد عناصر (۷) ابجد نوحی۔ تعریف ہر یک قسم بجای او آید و در ینجا بر تعریف (ابجد آدم) اکتفا میرود

با لجملہ (ابجد آدم) ابجدیست کہ از ہمہ قدیم است و بر ہمان ہفت کلمہ شامل کہ ذکرش بالا گذشت و اہل تحقیق این را بجای ابجد (ابتث) گفتہ اند کہ کلمۂ اوّل با شد صرا آن بدیل کردہ می شود۔

۱	ابتث	ا	ب	ت	ث
	اعداد	۱	۲	۳	۴
۲	بجخذ	ج	ح	خ	د
	اعداد	۵	۶	۷	۸
۳	ذرزس	ذ	ر	ز	س
	اعداد	۹	۱۰	۲۰	۳۰
۴	شصضط	ش	ص	ض	ط
	اعداد	۴۰	۵۰	۶۰	۷۰
۵	ظعغف	ظ	ع	غ	ف
	اعداد	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰
۶	قکلم	ق	ک	ل	م
	اعداد	۳۰۰	۴۰۰	۵۰۰	۶۰۰
۷	نوھی	ن	و	ہ	ی
	اعداد	۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰

بعض اہل تحقیق صراحت کردہ اند کہ در کلمات (ابجد آدم) حرف اوّل مفتوح است
و حرف دوّم مکسور و حرف سوّم مضموم و حرف چہارم ساکن و این حرکات در حساب
جمل اثری ندارد و محققین جمل گفتہ اند کہ اگر در تاریخ از ابجد آدم کار گیرند و صراحت کنند علمی
ندارد ما گوئیم کہ ہر کہ (ابجد آدم) را بکار گیرد خلف الرّشید باشد کہ ابجد جدّ اعلی را زندہ کرد
بعض بر آنند کہ ابجد مرکّب است از اب و جد کہ اباً عن جدٍّ رواج گرفتہ و بعض
بر آنند کہ از اب نوح مراد است کہ آدم ثانی است و از جد آدم مراد باشد کہ جدّ اعلیٰ
است و ازین کہ بادی و موجد ابجد ہمین دو پیغمبر اند (صلوۃ اللہ علیہما) بنا رعلیہ بیاد کرد
نام ہر دو این را ابجد گفتند اگرچہ این لفظ فارسی زبان نیست ولیکن فارسیان استعمال
این کردہ و اقسام این ترکیب فارسی بیان کردہ اند از ینجاست کہ ما این را در موضوع
این کتاب جا دادیم - الحاصل مجرّد ابجد گفتن مقصود از ابجد نوحی است و ابجد آدم
یا انبث ہمان کہ از ایجاد ابو البشر است - صاحب شمس بر لفظ ابو دجاد نوشتہ کہ مراد
از ابجد است و صاحب مؤیّد بر ابوجاد گفتہ کہ ابجاد است (کہ جمع ابجد باشد) دیگر لغات
عرب ازین لفظ ساکت - صاحب معدن الجواہر کہ محقق فن جمل است فرماید کہ ابجد
باوجود آنکہ لفظ سریانی است در زبان عرب بقاعدۂ عربی جمع آن آمدہ چنانکہ شیخ علی

دہ در کتاب محاضرۃ الاوائل آوردہ - قال السہیلی - قد جری ابوجاد علی لفظ لا یجوز

الّا ان یکون عربیاً تقول ہذا ابوجاد و رایت ابا جاد و مررت بابی جاد و اختلف فی
معناہ (راسخ) (انوری ۵) چون حرف آخر است ز ابجد گہ سخن ؛ در راستی چو حرف

سختین ابجد است ؛ مخفی مباد کہ درین شعر انوری از مجرّد ابجد - ابجد نوحی مراد است کہ در عالم مروّج است (اردو) (الف) ابجد - بقول امیر (عربی) اردو مین مستعمل - (مؤنث) (۱) بقول مؤلّف ان آٹھ کلمون مین سے جن کا بیان مؤلّف نے فارسی مین کیا ہے ایک کلمہ - بقول امیر ۲۸ حرفون کو آٹھ کلمون مین جمع کر کے تمام حروف کے اعداد بحساب جمل قرار دیے ہین - مؤلّف کہتا ہے کہ اس کا تفصیلی بیان (ابجد نوحی) پر آئیگا - مجرّد ابجد سے وہ آٹھون کلمے مراد ہین جن کا بیان فارسی مین گزرا - (۲) بقول امیر - حروف تہجی (عربی) الف بے کے اٹھائیس حرف مؤلّف کہتا ہے کہ تعلیم کی ابتدا - اور مبتدی کو ابجد خوان کہتے ہین (آتش ۵) گزرا مجاز سے تو حقیقت کھلی مجھے ؛ قرآن کا سامنا تھا جو ابجد تمام کی ؛ ابجد کا تفصیلی بیان ہم نے اپنی تالیف (غرائب الجمل) مین کیا ہے جو اردو زبان مین لکھی گئی ہے (ب) ابجد آدم وہ خاص ابجد ہے جس مین حروف تہجّی کا سلسلہ قائم رہتا ہے جس کا نقشہ تعریف فارسی مین لکھا گیا ہے - اس کے موجد آدم علیہ السلام ہین اسی لئے اسکو فارسیون نے ابجد آدم کہا -

(۱) **ابجد آموختن** استعمال - درس الف با گرفتن و دادن است چنانکہ ظہوری گوید (۵) بتوان ابجدی بقول آموخت ؛ کہ دہد خویش را بمکتب ما ؛ صاحب آصفی

بدیل لفظ ابجد ذکر این کردہ - - - - -

(۲) **ابجد آموز** راہم نوشتہ از معنی ساکت و حوالہ بہ بہار عجم کند و بہار عجم ازین ہر دو لفظ خالی مؤلّف گوید کہ ابجد آموز

مشتق است از (ابجد آموختن) یعنی درس ابتدائی دہندہ وگیرندہ مخفی مباد کہ آموزامر است از آموختن و آموختن لازم ومتعدّی ہر دو آمدہ ولقاعدۂ فارسیان امر بعد اسمی مرکّب شدہ افادہ معنی فاعلی کردہ است (اردو) (۱) الف بے پڑہنا - پڑہانا (۲) الف - بے پڑھانیوالا پڑھنے والا۔

ابجد ابدان اصطلاح - باضافت ابجد ابجدیست کہ علمای جفر وغیرہم بلحاظ اعضای جسمانی انسان وضع کردہ اند کہ مرکّب است از ہفت کلمہ (۱) ابجد (۲) ہوز (۳) حطی (۴) کلمن (۵) سعفص (۶) قرشت (۷) ثخذ ضظغ درین ہفت کلمہ بست وہشت حرف ہجای عربی است وبرای ہر یک حرف عددی قائم است بقاعدۂ (ابجد نوی) کہ می آید در اکثر رسائل جفر مذکور است کہ ازین ہر ہفت کلمہ حرف اول متعلّق است باسر انسان وما یتعلّق بہ وحرف دوّم متعلّق از حصۂ جسم انسانی کہ از مقعد آغاز شود و بر قدمین ختم گردد وحرف سوّم تعلق دارد از رگ گردن تا سر فواد وحرف چہارم از سر فواد تا سر ذکر و این تقسیم چہارگانہ برای ہر یک کلمۂ (ابجد ابدان) ہمین است وجہ تسمیۂ این - کما قال صاحب معدن الجواہر - للرّاس وما حولہ قیل ہی المطفئۃ وللمقعد الی الافخاذ والقدمین (بونیصتض) وللاوداج الی راس الفواد (خرکسقشظ) وللراس الفواد الی راس الذکر (دحلعزغ) ازین چہار کلمۂ مذکورہ در ہر یک کلمہ ہفت حرف است یعنی در اوّل حرف اوّل از ہر ہفت کلمۂ (ابجد ابدان) و در دوم حرف دوم از ہر ہفت کلمۂ ابجد ابدان وہم برین قیاس در سوم حرف سوم از ہر ہفت کلمۂ (ابجد ابدان) وہمچنین در چہارم - حرف چہارم از ہر ہفت کلمۂ (ابجد ابدان) اہل جمل ہم ازین ابجد کار می گیرند ومناسبت واقعۂ کہ تاریخ آن

مقصود است ازین ابجد تاریخ می نویسند مثلاً سر کسی را برید ند و تاریخش مقصود است پس مصرعی مناسب حال برای مادّہ تاریخ می نویسند و اشارہ کنند کہ از (ابجد ابدان) تاریخ می برآید مقصود ازین اشارہ اینست کہ از مصرع مذکور اعداد ہمان حروف شمار کنند کہ متعلّق بہ (سر و ما یتعلق بہ) است یعنی الف - ہا - طا - میم - ف - شین معجمہ - ذال منقوطہ - اگر اعداد این حروف برای تاریخ مطلوب کافی نشود ممکن است کہ از صنائع فنّ جمل کار گیرند کہ ذکر آن در تالیف خود (غرائب الجمل) کردہ ایم - نقشۂ بذیل این عرض کنیم کہ جامع تعریف مبیّن باشد -

ابجد ابدان	ابجد ۱	ہوز ۲	طیکل ۳	منسع ۴	فصقر ۵	شتثخ ۶	ذضظغ ۷	مجموعہ حروف
متعلق بہ سر اطراف آن	ا	ہ	ط	م	ف	ش	ذ	اہ طم فص شذ
	۱	۵	۹	۴۰	۸۰	۳۰۰	۷۰۰	
متعلقہ ما بین سر و اطراف	ب	و	ی	ن	ص	ت	ض	بو ین صت ض
	۲	۶	۱۰	۵۰	۹۰	۴۰۰	۸۰۰	
از سر گردن تا سر نوافل از تعلقہ ما بین	ج	ز	ک	س	ق	ث	ظ	جز کس ثق ظ
	۳	۷	۲۰	۶۰	۱۰۰	۵۰۰	۹۰۰	
از سر نوافل تا سر زکر	د	ح	ل	ع	ر	خ	غ	د حل عر خ غ
	۴	۸	۳۰	۷۰	۲۰۰	۶۰۰	۱۰۰۰	

(اردو) ابجد ابدان یا ابجد جسم انسان ہوتا ہے اردو میں کہ سکتے ہیں علماے جفر اور

جمل نے ۲۸ حروف تہجی عربی سے ۷ کلمے بنائے ہین جو نقشہ بالا کے عنوان پر ہین انھین ۷ کلمات کے مجموعہ کا نام (ابجد ابدان) ہے ہر کلمہ کے پہلے حرف کا تعلق سر سے ہے اور دوسرے حرف کا تعلق مقعد سے ملوون تک اور تیسرے حرف کا تعلق رگ گردن سے دل تک اور چوتھے حرف کا تعلق سر دل سے شرمگاہ تک - اس ابجد کے اعداد ابجد نوحی یعنی ابجد مروج کے مطابق ہین ہم نے اس کا تفصیلی بیان اپنی تالیف (غرائب الجمل) مین کیا ہے جو زبان اردو مین ہے -

ابجد ایام طفلی استعمال - باضافت ابجد - بمعنی الف - با - تا ست (الخ) مقصود از تعلیم ابتدائی است کہ طفلان را دہند چنانکہ صائب گوید (ے) آہ از کودک مزاجیہاے ابنای زمان ؛ ابجد ایام طفلی را ز سر باید گرفت ؛ (اردو) ابتدائی تعلیم جو بچپن مین دی جاے - حروف تہجی کی تعلیم بلا مونث)

ابجد بر زبان نہادن (مصدر اصطلاحی) بمعنی آغاز تعلیم کردن و درس الف - با - تا دادن صاحب آصفی بر (ابجد نہادن) سند از علوی مؤآوردہ کہ بکار ما می خورد (نثر) معلم ہیچدانی مانند سوسن ابجدی بر زبانش نہادہ " (اردو) آغاز تعلیم کرنا - الف بے - پڑہانا -

ابجد تجرید نوشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب برہان و بحر و رشیدی و بہار کنایہ از ترک خواہش و آرزو کردن و از خودی و مزاحمت نفس بر آمدن و از ماسوی اللہ مجرد گردیدن باشد صاحب جہانگیری باتفاق برہان از حکیم خاقانی سند آرد (ے) نوشتم ابجد تجرید و بس چون نشورہ طفلان ؛ نگاریدم بسرخ و زرد اشک و چہرہ ہر نامش ؛ صاحب

(۱۱۳۹)

شمس (ابجد تجرید بنشتم) را ذکر کند و گوید کہ یعنی
از خودی و مزاحمت نفس بیرون آمدم مؤلف
گوید کہ استعمالی کہ در کلام خاقانی گذشت بصیغہ
ماضی مطلق است صاحب شمس بلحاظ آن
این را محدود بماضی کرد و این احتیاط اوست
کہ عرصہ لغت فرس را تنگ می کند۔ (نشتن
و نوشتن) یکی است کہ فارسیان ہا را با واو
و بالعکس آن بدل می کنند۔ تجرید لغت عرب
است مصدر از باب تفعیل بقول صاحب
منتخب بمعنی برہنہ کردن زمین از نبات و
جز آن و پیراستن درخت (الخ) (اردو) آ
ترک کرنا۔ تجرد اختیار کرنا۔ ترک دنیا کرنا۔ (آپ
سے گزر جانا) بقول امیر (اپنی ہستی اور خودی
سے گزر جانا) (درد ۵) آپ سے ہم
گزر گئے کب کے پر کیا ہے ظاہر میں گو سفر
نہ کیا ؛۔

ابجد ترفع و تنزل اصطلاح۔ باضافت

ابجد ابجد ہیست کہ علمای جمل بست و ہشت
حروف تہجی عربی را بر نہ کلمات خاص تقسیم
کردہ وضع کردہ اند یعنی۔ کلمۂ اوّل بر چار حرف
شامل است و از باقی کلمات ہر یکی سہ
حرف دارد (۱) ایقع۔ (۲) بکر۔ (۳) جلش
(۴) دمت (۵) ہنث (۶) وسخ (۷) ظغ
(۸) حفض (۹) طصظ۔ واضح باد کہ در
ہر یک کلمۂ حرف اوّل متعلق باحاد است
و حرف دوّم متعلق بعشرات و حرف سوّم
متعلق بہ مآت کلمۂ اوّل کہ چار حرفی شد
سبب آنست کہ در و یک حرف الوف
ہم ہست و بدین وجہ کہ در درجۂ الوف
بجز (غین) حرفی دیگر نیست مابقی کلمات
سہ حرفی قرار یافتند۔ مثلاً (ایقع) کہ کلمۂ
اوّل در و الف برای احاد است کہ یک
عدد دارد و یا برای عشرات کہ عدد دا
دہ باشد و قاف برای مآت کہ عددش

(۱۱۲)

صد است و غین برای الوف کہ عدد این
ہزار است و ہمبرین قیاس باید کرد برای
دیگر کلمات (ابجد ترفع وتنزل) مخفی مباد
کہ در یک کلمہ اگر از اوّل حرف شمار کنیم معلوم
خواہد شد کہ در حرف دوّم ترفع است بہ نسبت
اوّل و در حرف سوّم ترفّع بہ نسبت دوّم
و در حرف چہارم ترفّع بہ نسبت سوّم و اگر
از حرف آخرۂ کلمہ بہ پیمیم بر عکس آن در مابعد
تنزّل بنظر می آید۔ ہمین است وجہ تسمیہ دیگر
ہیچ ضرورت این ابجد۔ با صنائع تاریخ
جمل متعلّق است بہ نسق مراتب اعداد و بسط
کہ تشریح کامل آن در اینجا طول امل باشد
مشتاقان تحقیق از تالیف ما (غرائب الجمل)
توانند دریافت و برخی صراحت آن بر
لفظ نسق و بسط بجای خودش بیاید انشاء اللہ
مخفی مباد کہ درین ابجد ہم شمار اعداد حروف
مطابق (ابجد نوعی) یعنی ابجد مروّج باشد

(اردو) ابجد ترفع وتنزل۔ کہ سکتے ہین۔
(مونث) ایک خاص ابجد کا نام جو اہل جمل
نے ۲۸۔ حروف تہجی عربی سے (۹) کلمے
مرکّب کرکے بنائے ہین۔ ان نو کلمون کی
صراحت وتعریف فارسی مین ہو چکی ہے
ہر کلمہ مین ایک حرف اکائی کا ہے اور
دوسرا دہائی کا اور تیسرا سیکڑے کا۔ اور
خاص کر پہلے کلمہ مین چوتھا حرف ہزار کا ہے
اس لئے کہ الوف کے درجہ مین صرف
(غین) ہے۔ ہر کلمہ کو پہلے حرف سے
دیکھا جاے تو ہر حرف مابعد مین عروج ہے
اور آخری حرف سے دیکھا جاے تو نزول
اسی لئے اس ابجد کو فارسیون نے ابجد
ترفّع وتنزّل۔ نام رکھّا۔ اس ابجد سے
صنائع تاریخ جمل مین کام لیا جاتا ہے جسکی
کامل صراحت ہماری تالیف غرائب الجمل
مین ہے۔

(۱) ابجدخوان (اصطلاح و مصدر صاحب اصطلاحی) ضابطہ

(۲) ابجدخواندن (اصطلاحی) ضابطہ

انند ذکر نمبر (۱) کردہ گویند کہ الف۔ با۔ تا۔ بخواند و صاحب آصفی ذکر نمبر (۲) کردہ از معنی ساکت و حوالۂ بہار عجم دہد و بہار از ین لفظ ساکت مؤلف گوید کہ آغاز تعلیم کردن است و (ابجدخوان) بمعنی فاعل نمبر (۲) یعنی اسم فاعل ترکیبی (اردو) (۱) ابجدخوان۔ بقول امیر الف بے پڑھنے والا۔ مجازاً۔ مبتدی۔ نوسیکہ۔ (رند ۵) دبستان محبت مین مری تحصیل افزون ہے ؎ اگر مجنون تھا ابجدخوان تو مجھ کو حفظ قرآن تھا ؎ (۲) الف۔ بے پڑہنا

ابجدروان ساختن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر بحوالۂ خان آرزو کہ در چراغ نوشتہ سبق گرفتہ یاد کردن است و وارستہ گوید کہ (ابجدخواندن) باشد (کہ گذشت) از عالم الف با تا خواندن گویند کہ فلانی ہنوز ابجد روان نساختہ یعنی الف با تا۔ نخواندہ چہ پُرجاہل است۔ خان آرزو۔ و وارستہ۔ ہر دو از کلام شفائی سند آوردہ اند (۵) روان نساختہ ابجد بمکتب معنی ؎ ولی بعلم جہالت یگانہ استاد است ؎ صاحب بحر فیصلہ نکرد و ما با وارستہ اتفاق داریم (اردو) دیکھو ابجدخواندن۔

ابجد سبعہ اصطلاح۔ باضافت ابجد ابجدیکہ اہل حُمل و نجیم و وفق و تکسیر و دعوت وغیرہم بہ تقسیم حروف ہجای عربی بر ہفت کلمۂ مرکب وضع کردہ اند برای مقاصد خود۔ بدین سبب کہ ہر کلمہ مخصوص است برای سیارۂ از ہفت سیارگان فلک و تخصیصی بار و زہم وارد۔ این را ابجد سبعہ نام نہادند۔ ہر کلمہ شامل است بر چہار حرف و ہر حرف بقاعدۂ (ابجد نوحی) کہ مراد از

ابجد مروج است - عددے دارد (۱) ابجد متعلق بہ زحل است و شنبہ (۲) ہوز متعلق بمشتری دارد و پنجشنبہ (۳) طیکل متعلق است بہ مریخ و سہ شنبہ (۴) نمسع - علاقہ دارد از شمس و یکشنبہ (۵) فصقر متعلق بہ زہرہ و جمعہ (۶) شتثخ تعلق دارد با عطارد و چہار شنبہ (۷) ذضظغ - تعلق بقمر دارد و دوشنبہ - اہل جمل چون خواہند کہ تاریخ واقعہ بنویسند و می بینند کہ واقعہ فلان روز واقع شد و فلان سیارہ حاکم آن روز بود اشارہ می کنند کہ از مصرع تاریخ بقاعدۂ ابجد سبعہ حروف گیرند یا مادۂ تاریخ را بالکلیہ در ہمان حروف می نویسند کہ متعلق بآن روز و آن سیارہ است علی ہذا القیاس اہل تنجیم و وفق و تکسیر و دعوت ہم ازین ابجد کار بقاعدۂ خود گیرند کہ تفصیل مزید حاجت ندارد و کلمات این ابجد ہمان است کہ بر ابجد ابدان گذشت اما غایتی دیگر دارد و ورای ابجد ابدان کہ بالا مذکور شد (ا ر د و) ابجد سبعہ (مونث) ایک خاص ابجد ہے جو اہل جفر و جمل وغیرہم نے ۲۸ - حروف تہجی عربی سے وضع کی ہے اس کے ۷ - کلمات وہی ہین جن کا بیان (ابجد ابدان) پر گزرا - ہر ایک کلمہ کا تعلق ایک دن اور ایک ستارے سے ہے - جیسا کہ فارسی مین بیان ہوا ہے اہل تنجیم اس مادۂ تاریخ کی بہت قدر کرتے ہین جو ایسے حروف سے لکھا جائے جو روز واقعہ سے متعلق ہین - ہماری تالیف (غرائب الجمل) مین اس کا تفصیلی بیان ہے -

ابجد طبیعی اصطلاح - باضافت ابجد - ابجد ایست کہ علمای جفر وغیرہم بضرورت خود وضع کردہ اند یعنی ایست و ہشت حرف ہجای عربی را بر ہشت کلمہ

مخصوص تقسیم کرده همه حروف را بر چهار قسم قرار داده اند (۱) حروف حارّه - (۲) حروف بارده (۳) حروف رطبه (۴) حروف یابسه - همین است وجه تسمیهٔ این ابجد که بر چهار طبیعت شامل است اهل جمل در صنائع تاریخ ازین ابجد کار گرفته اند چنانکه صراحت این در تالیف خود از غرائب الجمل کرده ایم - و این هشت کلمات و رای کلمات دیگر اقسام ابجد است و در اعداد حروف تابع ابجد نوحی که مراد از ابجد مروّج باشد و در سلسلهٔ حروف پابند ابجد نوحی نیست (وهواذا) (۱) اهظم - (۲) فشذ (۳) جزکس (۴) قنطف (۵) ضلع (۶) رغث (۷) بوین (۸) صتض - ازین هشت کلمه یا ازان بست و هشت حرف هیچ تقسیم چارگانه بالا به طریقیکه قرار یافته است صراحت آن در نقشهٔ ذیل کرده ایم که سریع الفهم است -

کلمات ابجد طبیعی	اهظم				فشذ			جزکس				قنطف		
حروف حارّه	ا	ه	ط	ی	ک	ل	م	ن	س	ع	ف	ص	ق	ر
	۱	۵	۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰
حروف بارده														
حروف رطبه														
حروف یابسه	ا	ه	ط	ی	ک	ل	م	ن	س	ع	ف	ص	ق	ر
	۱	۵	۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰

کلمات ابجد طبیعی	دخلع				رخنع				بوین				صنتض			
حروف حارّہ																
حروف باردہ	ا	ح	ط	ع	ا	ح	ط	ع								
	ب	د	ہ	ی	ب	د	ہ	ی								
حروف رطبہ	ا	ح	ط	ع	ا	ح	ط	ع	ا	ح	ط	ع	ا	ح	ط	ع
	ب	د	ہ	ی	ب	د	ہ	ی	ب	د	ہ	ی	ب	د	ہ	ی
حروف یابسہ									ا	ح	ط	ع	ا	ح	ط	ع
									ب	د	ہ	ی	ب	د	ہ	ی

(اردو) ابجد طبیعی (مؤنث) وہ ابجد ہے جسکو اہل جفر وغیرہم نے اپنی ضرورتون کے لئے وضع کیا ہے اور اہل جمل نے صنائع تاریخ مین اس سے کام لیا ہے یعنی ۲۸ حروف تہجی عربی سے بعض حروف کو حارّہ اور بعض کو باردہ اور بعض کو رطبہ اور بعض کو یابسہ قرار دیا ہے اور مجموعی حروف سے ۸ کلمے بنائے گئے ہین جن کی کامل صراحت نقشۂ بالا مین ہوئی ہے۔

ابجد طفلانہ | اصطلاح - باضافت

ابجد بقول صاحب بحر حروف تہجی کہ عبارت
از الف با تاست تا آخر بہار و انند ہم ذکر
این کردہ (صائب ۹) روی در عشق
حقیقی از مجاز آوردہ ایم پشتہ ایم از لوح
خاطر ابجد طفلانہ را ؛ (اردو) دیکھو ابجد
ایام طفلی۔

ابجدِ عناصر اصطلاح - باضافت (اسم مؤ)
ابجد ابجدیست کہ اہل جفر وغیرہ بست و ہشت
حروف ہجای عربی را بر چار قسم تقسیم کردہ
ہفت کلمۂ خاص ساختہ اند (۱) حروف
آتشی است (۲) حروف خاکی (۳) حروف
ہوائی - (۴) حروف آبی - و آن ہفت
کلمۂ مذکور ہمان است کہ بر (ابجد ابدان)
گذشت یعنی (۱) ابجد (۲) ہوز ج (۳)
طیکل (۴) منسع (۵) فصقر (۶) شتثخ (۷)
ضظغ - پس ازین ہر ہفت کلمہ کہ چار حرفی
است حرف اوّل آتشی است و حرف
دوّم خاکی و حرف سوّم ہوائی و حرف چہارم
آبی - صاحب کتاب المداخل گوید کہ حروف
آتشی مفتوح باشد و حروف خاکی مجزوم و
حروف ہوائی مضموم و حروف آبی مکسور
اہل جمل ازین ابجد در صنائع تاریخ کار گرفتہ
اند کہ در باب دوم غرائب الجمل (تالیف
ما) ذکرش کردہ ایم - وجہ تسمیۂ این از تعریفش
پیدا است کہ جامع عناصر است (اردو)
ابجد عناصر - (مؤنث) اس ابجد کا نام ہے
جس کے (۷) مخصوص کلمے تعریف فارسی
مین بیان ہوئے ہین - ہر ایک کلمہ کا
پہلا حرف آتشی قرار دیا گیا ہے اور دوسرا
حرف خاکی اور تیسرا حرف ہوائی اور
چوتھا حرف آبی اسکے واضع اہل جفر ہین
اور اہل جمل نے صنائع تاریخ مین اس سے
کام لیا ہے جس کی صراحت ہم نے اپنی
تالیف غرائب الجمل مین کی ہے -

ابجدِ نعت اصطلاح - باضافت ابجد

الف - بای نعت یعنی مراتب ابتدائی و آغاز نعت باشد چنانکہ انوری گوید (ق) ابجد نعت تو حاصل زان دبیرستان شود ۔ کاوستاش علّم الانسان مالم یعلم است ۔ (اردو) ابجد نعت اردو مین کہ سکتے ہین بمعنی آغاز نعت (مؤنث)

ابجدِ نوحی اصطلاح - باضافت ابجد

ہمان ابجد مروّج است کہ بر مذہب مشارقہ رواج دارد کہ ذکرش بر لفظ ابجد کردہ ایم - شامل است بر ہشت کلمات خاص - ازین کہ بقول اہل حل و واضع این پیغمبر نوح است (علیہ السلام) این را ابجد نوحی گفتند بسلسلۂ حروف ہجا چنانکہ در (ابجد آدم) سالم است درین ابجد نیست و واضع این برای ہر یک حرف عددی معیّن کردہ اہل حل بطور سرگذشت این ذکر کردہ اند کہ پیش از وضع صورت اعداد زمانیان از حروف ہجا کار اعداد می گرفتند و حساب و کتاب خود در حروف ابجد نوحی می داشتند و ہمین طریقہ مرعی بود در زبان سنسکرت و رومی ہم - نُہ حرف برای احاد است یعنی الف[1] برای یک عدد و بای[2] موحّدہ برای دو و جیم[3] برای سہ و دال[4] مہملہ برای چار و ہای[5] ہوّز برای پنج و واو[6] برای شش و زای[7] معجمہ برای ہفت و حای[8] مہملہ برای ہشت و طای[9] مہملہ برای نہ و ہمین طور نُہ حرف برای عشرات یعنی یای[10] تحتانی برای دہ و کاف[11] برای بست و لام[12] برای سی و میم[13] برای چہل و نون[14] برای پنجاہ و سین[15] مہملہ برای شصت و عین[16] مہملہ برای ہفتاد و فا[17] برای ہشتاد و صاد[18] مہملہ برای نود و ہمچنین نُہ حرف برای مآت چنانکہ قاف[19] برای صد و رای[20] مہملہ برای دو صد و شین[21] معجمہ برای سہ صد و تای[22] فوقانی برای چار صد و ثای[23] مثلثہ برای پانصد و

وخای معجمہ برای شش صد و ذال منقوطہ
برای ہفتصد وضاد معجمہ برای ہشتصد وظاے
معجمہ برای نہصد۔ حالا از بست وہشت حرف
باقی ماند حرف غین معجمہ و این برای ہزار باشد
یعنی در مرتبۂ الوف صرف یک حرف است
امّا اہل جمل سنسکرت برای الوف ہم حرف ہا
دارند زیراکہ در تعداد حروف ہجای شان
گنجایش مزید است فارسیان بای فارسی را
بہ تحت یای عربی وجیم فارسی را بہ تحت
جیم عربی وزای فارسی را بہ تحت زای عربی
وکاف فارسی را در حکم کاف عربی گرفتند و
ہم چنین اہل ہند تای ہندی را در حکم تاے
عربی ودال ہندی را بہ تحت دال عربی و
رای ہندی را تحت رای عربی قرار دادند
بمذہب مغاربہ در اعداد شش حروف
(ابجد نوحی) اختلاف است یعنی نزد شان
(۱) عدد سین مہملہ سہ صد باشد و (۲) عدد
شین معجمہ یک ہزار و (۳) عدد غین معجمہ نہ صد
و (۴) عدد ظاء منقوطہ ہشت صد و (۵) عدد
ضاد معجمہ نود و (۶) عدد صاد مہملہ شصت بخلاف
مشارقہ ومذہب مشارقہ ہمان است کہ حالا
در (ابجد نوحی) رواج دارد کہ ذکرش بالا گذشت
اہل جمل از ابجد نوحی کار ترقیم وتاریخ می گیرند
کہ تعریف ہر یکی بجای خودش آید (اردو)
امیر نے لفظ ابجد پر فرمایا ہے کہ ۲۸ حروف
عربی کو آٹھ کلموں میں جو حسب ذیل ہیں جمع
کرکے تمام حروف کے اعداد اس تفصیل سے
بحساب جمل قرار دیئے ہیں کہ ابجد سے
حطّی تک ایک ایک عدد کلمن سے سعفص
تک دس دس اور قرشت سے ضظغ تک
سو سو بڑھائے گئے ہیں جیسے ا ب
ج - د - ہ - و - ز - ح - ط - ی - ک
۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۲۰
ل - م - ن - س - ع - ف - ص -
۳۰ ۴۰ ۵۰ ۶۰ ۷۰ ۸۰ ۹۰
ق - ر - ش - ت - ث - خ -
۱۰۰ ۲۰۰ ۳۰۰ ۴۰۰ ۵۰۰ ۶۰۰

ز - ض - ظ - غ - آپ فرماتے ہین کہ اس قاعدے سے شعر یا مصرع یا لفظ یا جملہ مین یادگار کے لئے کسی واقعہ کا سال وقوع نکالا کرتے ہین جسکو تاریخ کہتے ہین ہم اسقدر اور عرض کرتے ہین کہ فارسیون نے پ - چ - ژ - گ کو ب - ج - ز - ک کے مساوی قرار دیا ہے - اسی طرح ہندیون نے ٹ - ڈ - ڑ کو ت - د - ر - کے مساوی اہل جمل نے اعداد ابجد سے فی زمانناتاریخ تقیم و تاریخ کا کام لیا ہے جسکی صراحت ردیف ت مین الفاظ مذکورہ پر کیجائیگی -

ابجل بقول صاحب برہان بضم اول و فتح حای بی نقطہ و سکون ثانی و لام نام بادشاہ جابلسا باشد و آن شہریست در مقابل جابلقا و ہر دو در عالم مثالند و بعضی جابرسا گفتہ اند کہ بجای لام رای قرشت باشد - صاحب شمس این را بجیم عربی ابجل گفتہ و نیز صاحب سکندری این لفظ را داخل الف ترکی آوردہ صاحب جامع را با برہان اتفاق است صاحب اند باتفاق برہان این لفظ را بہمین معنی عربی گوید الحاصل غلبۂ اہل تحقیق بر حای حطی و زبان فارسی است (اردو) بادشاہ جابلسا کا نام -

ابنجاز بقول صاحب برہان با خای نقطہ دار بر وزن اہواز نام ولایتیست از ترکستان مشہور بظلم گویند مردم آنجا بیشتر ترسا و آتش پرستند و در آنجا دیریست بسیار عظیم - صاحب ناصری فرماید کہ ولایتی است از ولایت روسیہ (خاقانی ؎) و در ابنجازیان اینک کشادہ ؛ حریم رومیان اینک مہیا ؛ صاحبان جامع و غیاث و انند ہم ذکر این کردہ اند و صاحب رشیدی فرماید کہ این ولایتیست در گرجستان و بقول صاحب قاموس نام طائفۂ از مردم (نظامی ؎) و ابنجاز گردیست عالی نژاد ؛ کہ از رزم رستم نیارد

بیاد (اردو) ایک ولایت کا نام جو ترکستان یا گرجستان مین واقع ہے۔

انجست بقول صاحب سروری بفتح خا مرادف (انجوست) کہ می آید (بمعنی جزیرہ و بحوالہ تحفہ گوید کہ جزیرہ ایست کہ آب در ان متعفن شدہ باشد (کذا فی نسخہ الوفائی) و نیز فرماید کہ (۲) ہندوانہ کہ درون آن ترش شدہ باشد دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ آنجواست و آنجوست بالف ممدودہ گذشتہ است و معلوم میشود کہ اصل این (آب خواست) باشد یعنی جائیکہ در آب غرق شدہ و آب آنرا خواستہ کنایتہ جزیرہ را توان گفت کہ غرق آب و ناقابل تعیش باشد و نیز ہندوانہ کہ در و آب پیدا شدہ کہ علامت متغیر شدن آن است صاحبان تحقیق در الف ممدودہ (آنجواست) و مخفف آن (آنجوست) و (آنجوت) و (آنجو) را بہمین معنی آوردہ اند و این مخفف (انجوست) باشد کہ مخفف انجواست است۔ ممدودہ را مقصورہ کردن متعلق از لب و لہجہ مقامی است (اردو) (۱) وہ جزیرہ جس مین پانی ہو اور بود و باش کے قابل نہ ہو (مذکر) (۲) وہ تربوز جو سڑ گیا ہو جس مین پانی پیدا ہو چکا ہو۔ (مذکر)

(الف) انجوج بروزن افزود بقول صاحب شمس (۱) بمعنی گرفتہ روی و (۲) شکنج اندام

(ب) انجوخ بجای معجمہ دوم نیز بدین معنی در حل اللغات است و بلغت بعضی از ولایت خراسان۔ الف بمعنی (۳) آب دہان نیز آمدہ مؤلف گوید کہ اصل این آنجوج و آنجوخ بممدودہ باشد کہ لب و لہجہ بعض مقامات ممدودہ را مقصورہ کرد۔ و (انجوخ) بقول صاحب ناصری بروزن کوچ بمعنی تاج خروس و گل تاج خروس است کہ

مشابہت بتاج خروس دارد و کلہ سرد حریر سرخ و خوخ بقول صاحب محیط بلغت عرب شفتالو را گویند پس آنجوج و آنجوخ بمعنی رونق تاج خروس و رونق شفتالو باشد و کنایہ از معنی اول و دوّم کہ تاج خروس و شفتالو ہم شکنج و گرفتگی دارد و برای معنی سوّم آب را بمعنی مار باید گرفت کہ شفتالو پر از آب باشد و در تاج خروس ہم کثرت خون است عجبی نیست کہ فارسیان بہمین مناسبت الف و ب را برای ہر سہ معنی وضع کردہ باشند واللہ اعلم (اردو) (الف و ب) (۱ و ۲) وہ شخص جس کے مُنھ اور بدن پر جُھرّیاں پڑی ہوں (۳) آب دہن - بقول امیر لعاب دہن (مذکّر) بقول صاحب آصفیّہ تھوک (ہندی) مذکّر بمعنی آب دہن - منھ کا لعاب -

انجوسا بقول صاحب برہان با سین بی نقطہ بروزن محمود ا بزبان سریانی دوائیست کہ برگ آن سیاہ بسرخی مائل باشد آنرا ابو خلسا و شنکار نیز گویند نخرس را نافع است - (فارسیان این لفظ از سریانی گرفتہ اند) صاحب محیط بر ابو خلسا گوید کہ اسم عربی شنجار است و بر شنجار نویسد کہ معرّب شنکار است و اسم یونانی انجوسا بقول شیخ سر در اوّل و خشک در دوّم و گویند گرم و خشک در دوّم در حرارت قوی تر و بیخ آن قوی تر از برگ در جملہ اقسام این قبض و تجفیف و جلاست شرباً و ضماداً مفید باز الہ بہق و برص و خنازیر - منافع بسیار دارد (اردو) بقول صاحب محیط رتن جوت - کرمکڑا - کدیہہ چچوڑ - (ہندی) صاحب آصفیّہ نے رتن جوت پر لکھا ہے کہ (مونث) ایک پودے اور اُس کے پھل کا نام آنکھوں کی ایک دوا -

انجوست بقول صاحب سروری

بالفتح مرادف انجست که گذشت مؤلف گوید که ماصر احت این و ماخذ این بر لفظ انجست | کرده ایم بضمّ خای معجمه و سکون ما بعد باشد (اردو) دیکھو انجست۔

ابدال | بقول انند لغت عربی گروہی است از اولیاء اللہ که حق تعالی عالم را بوجود ایشان قائم دارد و آن همه در عالم هفتاد شخص اند چهل در شام و سی کس در جاهای دیگر اگر یکی از ینها بمیرد دیگر از مردم جای او گیرد (هکذا فی المنتخب) نیز فرماید که ابدال جمع بدل است بکسر اوّل و سکون دال بمعنی شریف و کریم چون اولیاء اللہ شریف و کریم خلائق اند ایشان را ابدال گفتند یا آنکه ابدال جمع بدیل است که بمعنی بدل چیزیست چون این قسم اولیاء را بدل یکدیگر شدن مقرر گشته لهذا ایشان را ابدال گویند و آرسته گوید که مولوی جامی در نفحات الانس آورده که آنانکه اهل حلّ وعقد و سرهنگان درگاه حق اند سه صد اند که مر ایشان را اخیار خوانند و چهل دیگر ایشانرا ابدال گویند۔ اذا مات احد منهم کان الآخر بدله (من الفتوحات المکیّه) فارسیان بمعنی جمع اعتبار ناکرده بمعنی مفرد استعمال کنند و (۱) بر مرید اطلاق نمایند (قراری گیلانی ؎) قلندر وار عمری راز گوباچشتیان گشتم ؛ بامیدی که شاید یکرهم ابدال خود گوئی ؛ فرماید که کوچک ابدال باضافت و بی اضافت نیز مرید را گویند نه این که مرید خورد سال مراد باشد بل کوچکی مرید در فقر مراد است (سالک یزدی ؎) کوچک ابدال من است آنکه محیطش خوانی ؛ بحر را من بکمر کاسهٔ چوبین بستم ؛ بهار گوید که جماعتیست از مردان غیب و فارسیان (۲) بمعنی قلندر استعمال کنند و کوچک ابدال۔ مرید قلندر (میرزا ؎) نه بی شنائی تو طاعت همی کند عابد ؛ نه بی دعای تو دعوت همی کند ابدال ؛ (اردو)

ابدال بقول امیر (عربی) اردو مین مستعمل - اولیا اللہ کا ایک گروہ کتب صوفیہ مین ہے کہ ہر زمانے مین ستر ابدال ہوتے ہین چالیس شام مین رہتے ہین باقی اور مقامات پر جہان کا انتظام اون سے متعلق ہوتا ہے ان مین سے جب کوئی رحلت کرجاتا ہے تو خداوند کریم دوسرے کو اس کی جگہ مقرر کردیتا ہے (الخ) (آتش ؎) ابدال سے ہوا نہ تو اوتاد سے ہوا ؛ ایجذب دل جو کچھ تری امداد سے ہوا ؛ (رشک ؎) ابدال سے ہے دار جہان کو قیام و نور ؛ کہئے چہل ستون انھین یا چہل چراغ ؛ مؤلف کہتا ہے کہ بلحاظ استعمال فارسیان (۱) مرید بقول آصفیہ عربی اردو مین مستعمل - ارادت رکھنے والا - پیرو - معتقد (رند ؎) ہے طریق اپنا رند رندانہ ؛ پیر و مرشد کا مین مرید نہین (۲) قلندر - بقول آصفیہ معرب کلندر - اردو مین مستعمل - وہ شخص جو دونون جہان سے پاک اور آزاد رہے - قلندر اس ذات سے عبارت ہے کہ وہ نفوس و اشکال عادتی بلکہ آمال بی سعادتی سے بالکل مجرد و بی تعلق ہوجائے اور روح کے مرتبہ تک ترقی کرکے تکلیفات رسمی کے قیود و تعریفات اسمی کی گرفتاری سے چھٹکارا پاے اپنے دامن وجود کو تمام دنیا سے سمیٹ لے اور دست خواہش کو تمام خلایق سے کھینچ لے یہانتک کہ بدل و جان سب سے تعلق قطع کرکے جمال جلال حق کا طالب اور اسکی درگاہ کا واصل ہوجائے (جرات ؎) ناصح جرات کو پابند خلایق مت کرو ؛ وضع پر اس شخص کی ہے یہ قلندر چھوڑ دو ؛

ابدالی بفتح اوّل - بقول وارستہ (۱) ظرافت و تمسخر چنانکہ شفائی در ہجو حسن نام شخصی گوید (؎) گر بگویم سخنی از حسن - ابدالیہاست ؛ از دف و تنبک و بوق و سک خرجین گویم ؛ بقول

صاحب سروری (۲) منسوب با بدال (کہ گذشت) صاحبان انند وغیاث گویند کہ بمعنی فقر و ترک دنیا کردن اندرین صورت یای مصدری باشد از سروری ؎ از سبز خطان با دترا خوشحالی ؛ وز ساق عروس کف مبادت خالی ؛ خواہم کنم از باطن با بانشینی ؛ پیوستہ تو خسروی ومن ابدالی ؛ نیز صاحب سروری گوید کہ (۳) یکی از انواع خرپزہا - بہار بر معنی اوّل قانع مخفی مباد کہ این مجاز است از اصل ابدال کہ بمعنی قلندر گذشت بزیادت یای نسبت یعنی (قلندری) بمعنی آزادیست کہ قلندران ہیچ لحاظ مخاطب نکنند ہرچہ در دل آید بگویند فارسیان مجازاً بمعنی ظرافت وتمسخر استعمال کردند ونسبت معنی سوم عرض کنیم کہ قسم خربزہ کہ فارسیان آنرا ابدالی گفتند باشد کہ مطبوع ومرغوب قلندران است یا وجہ دیگر کہ نسبت با ابدال وقلندران دارد ممکن است کہ طریقۂ کاشت آن سادہ واز قیود نگرانی آزاد باشد یا چیزی دیگر - کہ از برای نام نہادن یک اشارۂ مناسبت کفایت کند (اردو) (۱) ظرافت - بقول آصفیہ (عربی - اردو مین مستعمل) (مونث) خوش طبعی - تمسخر - ٹھٹولی - مذاق - دل لگی (جانصاحب ؎) ہوتے سو تون سے رہے اپنے یہ ٹھٹّا یہ مذاق ؛ مرد وے ہمکو نہین بھاتی ظرافت تیری ؛ (۲) ابدالی - قلندری - یای نسبت کے ساتھ اردو مین کہ سکتے ہین (مونث) (۳) خربوزے کی ایک قسم کا نام فارسی مین ابدالی ہے -

ابدالی کردن مصدر اصطلاحی - بقول بہار (۱) بمعنی مرید شدن صاحب انند ہمزبان اوست اگر معنی اوّل را متعلق بہ معنی دوم لفظ	ابدالی گیریم فقر اختیار کردن وترک دنیا کردن باشد وبدین وجہ کہ معنی اوّل (ابدال) مرید است (ابدالی کردن) بمعنی مریدی اختیار کردن

می توان گرفت سندی پیش نشد و بہ تحقیق ما
(۲) ظرافت و تمسخر کردن ہم چنانکہ غزالی مشہدی
گوید (ے) بہدم کاشکے می بود مجنون ؎

کہ می کردم باو ابدالی چند ؎ (اردو) (۱) مرید ہونا
فقر اختیار کرنا (۲) ٹھٹا کرنا۔ بقول آصفیہ تمسخر
کرنا۔ ٹھٹول کرنا۔

ابدام بقول برہان با دال ابجد بر وزن بدنام بمعنی جسم است کہ در مقابل جوہر باشد صاحبان انند وجامع و ہفت قلزم ہمزبان برہان اسد اللہ خان غالب در قاطع برہان گوید کہ اصل این یا ابدان است کہ در عربی جمع بدن باشد یا اندام کہ لغت فارسی است مؤلف گوید کہ فارسیان بدن را بمعنی جسم استعمال کنند پس اصل این ابدان باشد (عربی) جمع بدن مقابل ارواح۔ فارسیان بقاعدۂ خود نون را با میم بدل کردہ مفرس کردہ باشند۔ صاحب ناصری در آرایش ہفتم دیباچۂ کتاب ذکر تبدیل نون با میم کردہ است چنانکہ بام کہ مبدل بان است۔ و این ہم تصرف فارسیان است کہ استعمال جمع برای واحد کردہ اند (اردو) جسم۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مذکر) بمعنی بدن۔ تن۔ جسد (سالک ے) حقیقت اپنی ہون بھولا ہوا کہ مدت سے ؎ مری نظر مین نہین جسم ناتوان اپنا ؎

ابدان بقول صاحب برہان و رشیدی و ناصری و جامع و جہانگیری بر وزن افغان (۱) بمعنی دودمان و خاندان باشد و (۲) بمعنی سزاوار و مستحق ہم آمدہ فرمایدکہ در مؤید الفضلا را باذال نقطہ دار نوشتہ مؤلف گوید کہ صاحب مؤید بالف ممدودہ آبذان را بہر دو معنی مذکور نوشتہ نہ بمقصورہ۔ صاحب انند گوید کہ در لغت عرب ہمین

لفظ بمعنی اجسام است جمع بدن - مؤلف گوید که اصل این همین لغت عرب است که مذکور شد فارسیان مجازاً بمعنی دودمان و خاندان گرفته باشند بقول صاحب منتخب (ابدان) در عربی هم بمعنی حسب و نسب مروّ آمده و تعلّق معنی مجاز فارسی با معنی قریب تر است و معنی دوم هم مجاز یست زیرا که استحقاق و سزاواری حقیقی تعلّق از حسب و نسب و دودمان دارد محققین پابند لغت فارسی این را لغت فارسی قرار داده اند ما عرض کنیم که نه چنین باشد بلکه لغت عربی است که فارسیان تصرّف در معنی کرده اند که با معنی حقیقی من وجهٍ علاقه دارد

(اردو) (۱) خاندان - بقول صاحب آصفیّہ (فارسی) اردو میں مستعمل - مذکّر - گھرانا - (رند ۵) گو خاکسار خلق ہیں رتبہ بلند ہے ؛ سیّد ہیں خاندان ہمارا بلند ہے ؛ (۲) سزاوار - بقول آصفیّہ (فارسی) اردو میں مستعمل - لائق - مستحق -

ابدرم بقول صاحب برہان و انند و ہفت قلزم بکسر اوّل - بروزن اسپرن نام کتاب شاک مونی است و او باعتقاد کفرۂ ہند - پیغمبر صاحب کتاب است و معنی این لغت باعتقاد او اوّل و آخر کتابہا باشد - صاحب ساطع صراحت کند که شاکمونی در لغت سنسکرت نام پیغمبر صاحب کتاب است و ہیچکس از اسرار او واقف نیست و در ولادت و وجود او خرق عادات و خرافات بسیار گویند و کتاب او را نیز شاکمونی خوانند و بعضی گویند پیغمبر اہل خطاست - صاحب برہان ہم لفظ شاکمونی را با لغات فارسی ذکر کرده تعریفاً با صاحب ساطع متّفق - بخیال ما ابدرم ہم لغت سنسکرت است و در فارسی مستعمل اصل این ابده رام است ابده بمعنی مقدّس و رام بمعنی خدای بزرگ

(اردو) پیغمبر شاکمونی یعنی پیغمبر کفار ہند کی کتاب کا نام ابدرم ہے (مؤنث)

ابدشہر بقول صاحب مؤید نام رودی و نام شہری دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ آبد لغت عربی است بفتحتین بمعنی ہمیشہ و زمانہ کہ نہایت ندارد۔ و فرزندیک سالہ عجمی نیست کہ آباد کنندۂ این شہر لفظ ابد را بمعنی اوّل آوردہ یا بیاد کرد صغر سنی فرزند خود آباد کردہ و رودی کہ درین شہر واقع است موسوم بابدشہر شد (اردو) ایک شہر اور دریا کا نام — ابدشہر ہے (مذکر)

ابدود صاحب ناصری گوید کہ بضمّ اوّل نمد ہر دو سوی زین معرّب آن ابدوج است۔ چنانکہ صاحب قاموس آوردہ (الخ) ما این حوالہ را در قاموس یافتیم صاحب لغت فرس ابدود را ترک کردہ اند و بجز صاحب ناصری دیگر کسی ذکر این نکرد۔ امّا معاصرین عجم گویند کہ در روزمرّہ طہران استعمال این موجود است بخیال ما میرسد کہ این مرکّب از آب و دود است یعنی چیزی کہ آب را دود کند یعنی مجازاً چیزیکہ استحالہ خوی کند بدود مخفی مباد کہ بقاعدۂ فارسی دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کند۔ چون جوز پیشہ۔ و زیان کار۔ پس آبدود ہم ازہمین قبیل و ہمین ترکیب است۔ کثرت استعمال و لب و لہجۂ مقامی ممدودہ را بمقصورہ بدل کرد دیگر ہیچ (اردو) زین کے نمدے جو گیر۔ بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل (مذکر) نمد زین۔ گھوڑے کی وہ گدّی جو کاٹھی کے نیچے پسینہ جذب کرنے اور پیٹھ نہ چھلنے کی غرض سے رکھتے ہیں دراصل (خوے گیر) تھا یعنی جاذب عرق۔

الف) ابدی بقول صاحب مؤید لغت عربی است بمعنی منسوب سوی ابد و ابد بمعنی ہمیشہ

وآنکہ نہایت ندارد۔ صاحب شمس برآبدی گوید کہ بالفتح خداوندی وآشکاراتر۔ (انوری ۵) نوائب فلکی درخلاف او مضمر ؛ سعادت ابدی برہوای او مقصور ؛ فارسیان بقاعدۂ خود استعمال این کردہ اند چنانکہ

(ب) ابدی گشتن بمعنی دیرپا شدن ومیانہ تہ مین مستعمل ابدی کی طرف منسوب۔ جاودانی۔ دائمی (انیس ع) ایسا مرنا توحیات ابدی ہے واللہ ؛ (ب) دیرپا ہونا صاحب آصفیہ نے دیرپا پر لکھا ہے کہ فارسی اردو مین مستعمل بمعنی مستحکم مضبوط۔ شہرت پذیر ہونا۔

ابر بقول صاحب برہان وجامع بسکون ثانی بروزن صبر (۱) معروفست کہ بعربی آنرا سحاب گویند و (۲) بمعنی مرد ہم آمدہ کہ درمقابل زن باشد وبفتح ثانی بلغت ژند و پاژند (۳) آلت تناسل راگویند و (۴) بمعنی (بر) کہ ترجمۂ علیٰ است و (۵) بمعنی بر۔ کہ آغوش ہم ہست صاحب ناصری بذکر معنی اوّل وچہارم فرمایدکہ (۶) بفتح اوّل وسکون ثانی وثالث نام قریہ ایست از قرای بسطام وچمنی باصفا دارد کہ آنرا منسوب بقریہ کردہ چمن ابر گویند وازابر بفندرسک واستر آباد راہیست معین کہ ہشت فرسنگ مسافت آنست۔ صاحب جہانگیری بذیل دستور چہارم خاتمہ در لغات ژند و پاژند ذکر معنی سوم کردہ وصاحب رشیدی بر معنی اوّل وچہارم قانع۔ صاحب شمس بذکر معنی اوّل بر معنی دوم از نظامی سند آرد (۵۲) ازان ابر عاصی چنان ریزم آب ؛ کہ نارد دگر دست بر آفتاب ؛ یعنی ازان مردگنہ کار۔ وفرمایدکہ (۷) بمعنی خانۂ کمان و (۸) رگ دل کہ از پشت پیوستہ است وبفتحتین ذکر معنی چہارم ہم کردہ ونیز

فرماید که (۹) بمعنی نیش کژدم و (۱۰) نیش دادن سگ را در طعام و (۱۱) درخت خرما را گشن دادن
و بکسر اول (۱۲) بمعنی سرود - صاحب سروری بذکر معنی اوّل برای معنی دوم حوالۂ ادات
الفضلا و شرفنامہ و مؤیّد الفضلا دہد و از کلام نظامی استناد کند که بالا مذکور شد و از دیگر
معانی ساکت - صاحب فرہنگ فدائی بر معنی اوّل قانع - بہار گوید که ابر ظاہرا مرکب است
از آب که لغتی است در آب با لمد و رای مہملہ که کلمہ نسبت است بر قیاس انگشتر بمعنی خاتم
و لہر بمعنی شراب خانہ و نسر بمعنی سائبان و شاید که مفرد بود بر قیاس ابہر که در ہندی کتابی
بموحّدہ مخلوط الہاست و تلفّظ آن بر غیر ہندی دشوار بود - بہر تقدیر از صفات او (۱) تازہ رو
(۲) ترش رو (۳) تنک (۴) خشک (۵) دُر بار (۶) سبکرو (۷) عاصی (۸) گریان (۹) گوہر
افشان (۱۰) مشکین پرند و از تشبیہات او (۱۱) پنبہ و (۱۲) سنبل (انتہی) نتیجہ تحقیق بہار
اینست که اصل این آبر بود بمعنی منسوب بآب که بکثرت استعمال ابر شد بہ فتح مقصورہ و سکون
ما بعد - بخیال ما معنی اوّل اصل است و معنی سوم ہم که تعلق بآب دارد و معنی دوم مجاز معنی سوم
و در معنی چہارم و پنجم اصل این (ابر) است که می آید و الف وصلی بر وزیادہ کردہ آبر کردند و نسبت
معنی ششم عرض کنیم که ہم مجاز معنی اوّل باشد - قریۂ را آبر نام کردند بوجہ چمنی با صفا که در
و معنی ہفتم مجاز معنی پنجم باشد که مناسبت با بر و آغوش دارد - درین ہم الف وصلی است
و ہمچنین معنی ہشتم مجاز معنی پنجم نسبت معنی نہم خیال می کنیم که دُم کژدم اکثر بلند باشد و باین
تعلّق مجاز معنی چہارم است و بدین وجہ که در روز ہر آب) است مجاز معنی اوّل ہم توان
گرفت و اگر این معنی را ہم متعلّق بہ لغت عرب گیریم جا دارد زیرا که بلغت عرب آبرہ بمعنی سوزن

آمدہ ونیش عقرب ہم مشابہ سوزن است عجبی نیست کہ فارسیان بتصرّف خفیف آنرا ابر کردند
نسبت معنی دہم ویازدہم اینقدر عرض کنیم کہ مقصود صاحب شمس بمعنی حاصل بالمصدر باشد
وبرای آن مصدر را بردن یا ابریدن از نظر مانگذشت پس متحقق شد کہ باین معنی فارسی نباشد
وصاحب انند صراحت کردہ کہ ابر بمعنی نہم ودہم ویازدہم عربیست ہمچنین بمعنی دوازدہم نیز عربی
است کہ بقول صاحب قاموس ابر بفتح با بمعنی لحن است (ابو طالب کلیم ؎) بزیر پنبۂ ابر
آسمان ازان گم شد ؛ کہ پای تا بسرش داغدار کشمیر است ؛ (ناصر علی ؎) سنبل ابرو
گل برق زریک شاخچہ اند ؛ رنگہا آئینۂ چہرۂ بیرنگی اوست ؛ (اردو) (۱) ابر۔ بقول امیر
(فارسی) اردو میں مستعمل۔ مذکّر۔ بادل آپ نے اس کے ماخذ کی تحقیق میں فرمایا ہے کہ اسکی
اصل ابہر ہے جس کے معنی سنسکرت میں آسمان اور بادل ہیں کثرت استعمال سے ہے
ہوّ حذف ہوکر صرف بادل کی معنی میں مستعمل ہوگیا۔ (الخ) (ہم نے برہان ساطع میں جو
زبان سنسکرت کا لغت ہے ابہر کو ان معنوں میں نہیں پایا) آپ ہی نے فرمایا ہے کہ
پانی سے ہر وقت بسبب حرارت شمسی کے بھاپ نکلا کرتی ہے اور سطح زمین کے قریب
کی ہوا سے ہلکی ہوتی ہے اسلئے اوپر چڑھ جاتی ہے چار پانچ ہزار فیٹ بلندی پر جاکر ہموزن
ہوا ہونے سے ٹھہر جاتی ہے اسی کو ابر کہتے ہیں اور جب اسکو کافی سردی پہنچتی ہے تو وہ
ابر پانی ہوکر برس پڑتا ہے (ناسخ ؎) آئی ہے فرقت محبوب میں ابکی برسات ؛ ابر جز
دیدۂ خونبار کہاں اٹھتا ہے ؛ (۲) مرد بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل (مذکّر)
عورت کا نقیض (۳) عضو تناسل۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل (مذکر)

نسل بڑھانے کا عضو۔ ذکر۔ قضیب۔ (۴) اوپر۔ بقول (میر ہندی) حرف ظرف۔ پر کی جگہ آتا ہے (کیف ے) داغ دل میرا وہ سورج ہے کہ جس کے اوپر ؎ انگلیاں سیکڑون اٹھتی ہین کرن کی صورت ؎ (۵) بر بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ بغل۔ آغوش۔ کنار (مومن ے) یون جلد جاے رات گزرا ے فلک دریغ ؎ برسے جدا ہو رشک قمرا ے فلک دریغ ؎ (۶) ابر فارسی مین ایک قریہ کا نام (مذکر) (۷) کمان کا خم جس کو اردو مین بھی خانۂ کمان کہہ سکتے ہین (مذکر) (۸) ول کی رگ (مونث) (۹) بچھو کا ڈنک (مذکر) صاحب آصفیہ نے لفظ نیش پر اسکا ذکر کیا ہے۔ (۱۰) کتون کی غذا مین سوئی یا کانٹا رکھ دینا۔ عجم اور عرب مین کتون کی ہلاکت کے لئے یہی طریقہ مرعی ہے۔ (۱۱) مادۂ خرما کو گشن دینا۔ یا مادۂ خرما کی شادی کرنا یعنی درخت نر کے پھول کا سفوف مادۂ خرما کے پھول مین پہنچانا۔ (۱۲) سرود۔ بقول آصفیہ فارسی اردو مین مستعمل (مذکر) گیت۔ نغمہ۔ راگ۔

(الف) ابر آذاری

(ب) ابر آذر

(ج) ابر آذری

اصطلاح۔ صاحب انند ذکر الف وج کردہ فرمایدکہ بمعنی ابر بہار است وصاحب شمس صرف (ج) را ذکر کرد مؤلف گوید کہ آذار نام ماہ اول بہار است از سال رومیان کہ بجای خود گذشت پس اضافت ابر است بسوی او۔ ہمین است وجہ تسمیۂ این و در (ب) آذر ماہ نہم است از سال یزدجردی فارسیان معلوم میشود کہ ہمین ماہ اغاز بہار است نزد ایشان۔ یا بقول غیاث مخفف آذار باشد و در (ج) یای نسبت زیادہ کردہ اند وبس (حافظ شیراز۔ الف ے) ابر آذاری بر آمد باد نوروزی دمید ؎ دور مینو اہیم و مطرب بر کہ میگوید رسید ؎ (انوری۔ الف ے) رونق بستان عمرت

باد تا این شعر ست ؛ کا بر آذاری ہمی در بوستان
لشکر کشید ؛ (انوری ب ے) اگر نہ کلک او شد
نافِ آہو ؛ وگر نہ طبع او شد ابر آذر ؛ (اردو)
ابر بہار۔ بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل
مذکر۔ وہ ابر جو فصل بہار مین آئے۔ (ناسخ ے)
اے چشم تر تصوّر ابروے یار باندھ ؛ قوس قزح
نمود ہوا ابر بہار سے ؛

ابر آفتاب اصطلاح۔ باضافت (ابر)
بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ سکندر نامہ
کنایہ از سعی بی حاصل۔ سندی پیش نکرد واز
سکندر نامہ نیافتیم۔ و دیگر کسی ذکر این نکرد۔
مؤلّف گوید کہ اگر این اصطلاح را تسلیم کنیم
جا دارد کہ ابری کہ میان ما و آفتاب حائل شود
نقصان آفتاب نمی کند و نتواند کہ آفتاب را (کا)
بپوشد پس (ابر آفتاب) را کنایہ از سعی بی حاصل

ابرا بکسر اوّل لغت عربیت بمعنی بیزار کردن و درست کردن و از بیماری رہانیدن
و بہ شدن کذا فی المنتخب فارسیان این را بقاعدۂ خود استعمال کردہ اند یعنی بقاعدۂ فارسی
گرفتن عیبی ندارد (اردو) چاند پر خاک۔ اسی
محاورۂ اردو مین (چاند پر خاک ڈالے نہین پڑتی
کہتے ہین۔ دیکھو آفتاب را بگل اندودن پس
چاند پر خاک کے معنی سعی بے حاصل
ہو سکتے ہین۔

ابر آمدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی
حقیقی است یعنی ابر آلود شدنِ فضا چنانکہ
خان آرزو آوردہ (ے) تند و پرشور و سیہ
مست زکہسار آمد ؛ میکشان مژدہ کہ ابر آمد و
بسیار آمد ؛ (اردو) ابر آنا۔ بقول امیر
بادل گھرنا۔ گھٹا اٹھنا۔ (آتش ے)
برق چمکی تو سر فراز کیا ؛ ابر آیا تو مہربانی
کی ؛ (میر ے) مرے مزرع خشک پر
شکر ہے ؛ کل اک ابر آیا کرم کر گیا ؛

مصدر ہا ساختہ اند ہمین وجہ بود کہ ما ذکر این کردیم - بہار گوید کہ فارسیان (ابرا کردن) را بہ معنی بیزاری استعمال نمایند (بجای خود آید) صاحب انند ہمزبان بہار (اردو) بری کرنا - بری ہونا

ابراسیارہ اصطلاح - بقول صاحب سوار السبیل - فارسی است - طریقہ گرفتن خراج کہ بنیاد نہادۂ خسرو بود و آن این بود کہ سال تمام بسہ قسط منقسم نمودہ ہر سہ حصہ را علیحدہ علیحدہ خراج بگیرند تا رعایا را دشوار نہ نماید (انتہی) دیگر کسی ذکر این نکرد و این فارسی قدیم است و معاصرین عجم ہم این را تسلیم کنند صاحب سوار السبیل کہ مدعی ماخذ است حقیقت این لفظ را بیان نکرد و نتیجۂ غور ما اینست کہ مرکب است از کلمہ ابر و اسیار - ابر بمعنی برآمدہ کہ ترجمۂ علی باشد و سیار بمعنی کشکینہ کہ نان جو وغیرہ باشد (کذا فی البرہان) و مجازاً ذریعۂ معیشت را تواں گفت و بقاعدۂ فارسی الف وصلی در اوّلش آوردہ (اسیار) کردند پس (ابراسیار) بمعنی چیزیست کہ (بر ذریعۂ معیشت) مقرر کردند کہ مراد از خراج شاہی است تخفی مباد کہ در سابق الزمان قرار داد خراج در پول نبود بلکہ حصہ از اجناس مزروعۂ مزارع می گرفتند و آنرا در دکن (غلہ بٹائی) می نامیدند پس (ابراسیار) ترجمۂ فارسی آنست (اردو) بٹائی بقول صاحب آصفیہ (ہندی) مؤنث پیداوار کی وہ تقسیم جو مالک زمین اور اجارہ دار مین قرار پائی ہے (رخ) اسی کو دکن مین غلہ بٹائی کہتے ہین یعنی لگان کی نقدی قرارداد سے پہلے کاشتکار یا زمیندار اور سلطنت کے درمیان اسی طریقہ پر خراج یعنی مالگزاری کا قرارداد تھا۔

ابرام بکسر اوّل وسکون ثانی لغت عربیست مصدر باشد از باب افعال بقول صاحب مؤید بمعنی سخت تافتن وستوہ آوردن و فرماید کہ در بعض فرہنگ ہا بمعنی عیب است

وبقول صاحب منتخب استوار کردن وبستوہ آوردن وملول کردن وجامہ را ریسمان دوتا بافتن ورسن دوتا تافتن بہار گوید کہ فارسیان بمعنی استوار کردن وبستوہ آوردن بالفظ آوردن ودادن ودآشتن وکردن وکشیدن استعمال نمایند صاحب انند گوید کہ استعمال فارسیان بامصادر بالا بمعنی (بستوہ آوردن یعنی کسی را تنگ آوردن) باشد بالجملہ این لغتیست کہ باوجودیکہ خود مصدر عربیست فارسیان بقاعدۂ خود مصدرہای مرکبہ ازو ساختہ اند کہ تفصیل آن در ملحقات می آید وانحصار برپنج الفاظ بیان کردۂ بہار نباشد ومجرد ابرام ہم مستعمل (ظہوری ؎) طالع دریوزہ دشنامی ازو دارد دعا ؛ میشوم گاہی اگر محروم از ابرام نیست ؛ (ولہ ؎) عمر رامی خواہم شیرین بہ تلخی از لبش ؛ رنجیت در کام اجل زہر ودر ابرام ہنوز ؛ (اردو) اڑنا۔ بقول امیر ضد کرنا۔ ہٹ کرنا۔ بقول صاحب آصفیہ ضد کرنا۔ اصرار کرنا۔ مچلائی کرنا۔ اڑنا۔ (نسیم دہلوی ؎) صبح سے تا شام ہٹ کرتے ہو لاکھوں بار تم ؛ اسقدر کثرت سے دل کوئی کہان سے لائیگا ؛ ہماری رائے میں ابرام کا ترجمہ ہٹ اور اصرار

ابرام آوردن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت وبہار بذیل لفظ ابرام نوشتہ کہ استعمال این بالفظ آوردن آمدہ مؤلف گوید کہ بمعنی کسی را تنگ آوردن واستادگی کردن (انوری ؎) دہد از جنس دیگرت زحمت ؛ آرد از نوع دیگرت ابرام ؛ (اردو) اڑنا مجبور کرنا۔ بقول آصفیہ دق کرنا۔ تنگ کرنا۔

ابرام۔ برآمدن بچیزی استعمال صاحب آصفی ذکر این بر لفظ ابرام کردہ از معنی ساکت۔ مؤلف گوید کہ بمعنی کامیاب شدن ابرام بمقابلۂ چیزی باشد چنانکہ صائب گوید (؎) تواں عرق از رنگ گرفتن بفشردن ؛ ابرام محال

باسماک برآید ؛ (اردو) ہٹ یا اصرار کا کامیاب ہونا۔ ہم نے فارسی شعر کا ترجمہ کیا ہے (ے) ہٹ کرین لاکھ مگر پائین نہ ممسک سے فقیر ؛ کہین پتھر کو نچوڑے سے ٹپکتا ہے عرق ؛

ابرام داشتن استعمال۔ برداشت کردن ابرام باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) گدایان نگہ را سیر چشمی عیب می باشد ؛ زحاجتمندی باید کریم ابرام بردارد ؛ (اردو) اصرار اور ہٹ کو سہنا۔ برداشت کرنا۔

ابرام دادن استعمال۔ بہار بر لفظ ابرام وصاحب آصفی بجای خودش ذکر این کردہ ہر دو از معنی ساکت مؤلف گوید کہ ابرام و اصرار آموختن است کہ دادن بمعنی آموختن ہم آمدہ چون درس دادن (ظہوری ے) در بحث ضم برہمان را ؛ ابرام باعتقاد دادیم (اردو) اصرار اور ہٹ سکھانا۔

ابرام داشتن استعمال۔ بہار و صاحب آصفی بر لفظ ابرام ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ عادت اصرار و ابرام داشتن و اصرار کردن است۔ چنانکہ اسیر شہرستانی گوید (ے) ز گلہای نظارہ چون می گریزم ؛ اسیرم من ابرام بلبل ندارم ؛ (انوری ے) با برامی کہ دارم عفو کن زانکہ ؛ بود گستاخ تر دیرینہ چاکر ؛ (ظہوری ے) نمیدارند چون پاس دل کس ؛ چرا در بردن این ابرام دارند ؛ (اردو) اصرار کرنا۔ ہٹ کرنا۔ دق کرنا دیکھو (ابرام آوردن)

ابرام دانستن چیزرا استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی اصرار و ابرام خیال کردن است چیزرا (صائب ے) کیست حرف بوسہ بر رویش تواند فاش گفت ؛ دیدن دزدیدہ را ابرام میداند ہنوز ؛ (اردو) اصرار اور ہٹ سمجھنا۔ خیال کرنا۔

ابرام کردن استعمال۔ صاحب آصفی

وبہار ذکر این بر لفظ ابرام کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ اصرار کردن است (ناظم ہروی ؎)
گر این ابرام گستاخانہ کردم ؛ نہ بہر گنج این ویرانہ کردم ؛ (ظہوری ؎) رحمت بر دعا بکشاید لب بطعن اگر ؛ ابرام در گدائی دشنام کردہ ایم ؛ (عرفی ؎) آتش بغم جان بگرفتست کہ از تن تا حشر اجل گر کند ابرام برآید ؛ (اردو) اصرار کرنا۔ ہٹ کرنا۔

ابرام کشیدن | استعمال۔ صاحب آصفی و بہار بدیل لفظ ابرام ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف ابرام کردن است (جلال اسیر ؎) دائم بہر نظارہ ات میکشد ؛ ای بیوفا بیا ؛ ابر بہار یک دو سہ ابرام (اردو) دیکھو ابرام کردن۔

ابرام نمودن | استعمال۔ مرادف ابرام کردن است چنانکہ انوری گوید (؎) چون گرانمایہ شد از بسکہ ستاند تشریف ؛ چون گران سایہ شد از بسکہ نماند ابرام ؛ (اردو) دیکھو ابرام کردن۔

(۱۱۷)

ابران | بفتح اوّل۔ بقول صاحب شمس شام و صبح دیگر کسی ذکر این نکرد بخیال مؤلف این جمع ابر است ہمچو درختان کہ الف و نون جمع ہم گاہی برای غیر ذوی الارواح آید۔ ظاہر است کہ ابر را دو قسم است (۱) ابر سیاہ (۲) ابر سپید پس ابران کنایہ باشد از صبح و شام۔ (اردو) لیل و نہار۔ بقول صاحب اصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل۔ مذکر۔ رات دن۔ روز و شب۔ شب و روز۔ دن رات (غالب ؎) رات کو آگ اور دن کو دھوپ ؛ بہاڑ میں جائیں ایسے لیل و نہار ؛

ابراہہ | بفتح اوّل و رای مہملہ و ہای ہوز۔ بقول صاحب مؤید تبازی سیل باشد مؤلف گوید کہ مرادف ہمان (آبراہہ) کہ در محدودہ گذشت یعنی سیلاب این مرکب است از لفظ

آب و راہ و ہای نسبت بمعنی چیزی کہ منسوب بہ راہ آب است کہ کنایہ باشد از سیل۔ لب و لہجہ مقامی ممدودہ را مقصورہ کرد۔ دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد و نہ سندی پیش شد (اردو دیکھو آبراہہ کے دوسرے معنی۔

ابراہیم بکسر اوّل و فتح سوّم و کسر پنجم بقول صاحب مؤیّد کہ بذیل لغات فارسی نوشتہ (۱) نام نبیّ معروف و (۲) نام کوہی است در کرمان زمین کہ آنرا کوہ ابراہیم نامند و (۳) نام زرتشت کہ صاحب مذہب اباحت است صاحب انند گوید کہ این لغت عربی زبان است و بذکر معنی اوّل و دوّم و سوّم گوید کہ (۴) نام فرزند سرور کائنات صلوات اللہ علیہا و (۵) نیز نام مصنّف کتاب ژند صاحب شمس ہمزبانش و بقول غیاث و انند (برلفظ ابرہیم ادہم۔ ۶) نام یکی از اولیای کبار کہ قبل از اختیار فقر پادشاہ بلخ بود کہ پدرش ادہم نام داشت بدین وجہ او را ابراہیم ادہم گویند۔ بخیال ما این لغت ژندو پاژند است و نزد عربان عجمہ (اردو ابراہیم۔ بقول امیر (۱) ایک پیغمبر کا نام جو حضرت رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم کے اجداد مین تھے ان کا لقب خلیل اللہ تھا (اسیر ۵) رنج راحت ہے اگر شامل ہو تائید خدا پھول انگارے ہین گلشن آگ ابراہیم کو ہے (ذاتی) (۲) ابراہیم ایک پہاڑ کا نام جو کرمان مین واقع ہے۔ (۳) زرتشت کو بھی فارسیون نے ابراہیم کہا ہے (۴) ابراہیم حضرت رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم کے صاحبزادہ کا نام جنکی رحلت آپکی حیات مبارک مین واقع ہوئی (۵) کتاب ژند کے مصنف کا نام ابراہیم (۶) ابراہیم ادہم بقول امیر ایک مشہور ولی اور درویش کا نام ہے۔ بلخ کی بادشاہی چھوڑ کر فقر اختیار کیا جن کے باپ ادہم تھے (آتش ۵۶)

ترے در کی فقیری کو شرف ہے بادشاہی پر ۔ گواہ اس قول کا ہے حال ابراہیم ادہم کا ؛

ابر بادوست اصطلاح - باضافت ابر بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب یعنی ابر بسیار بارندہ - دیگر کسی ذکر این نکرد - مخفی مبادا کہ فارسیان بادست مسرف و ہرزہ خرچ و تہی دست راگویند پس این را بصفت ابر آوردن کنایہ باشد از ابری کہ ہیچ بدست ندارد و ہرچہ ہست ببارد یعنی بسیار بارندہ (اردو) بہت برسنے والا بادل - (مذکر) جسکو محاورۂ اردو مین بقول امیر ابر دریا بار بھی کہتے ہین (آتش ؎) ابر دریا بار آپہنچا قریب میکدہ ناخدائے کشتی مے ساقی گلفام ہو ؛

ابر باریدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ یعنی حقیقی است یعنی باریدن باران (انوری ؎) گر ابر سر تیغ تو بر کوہ ببارد ؛ آبستنی ناردہ ہامون کان را ؛ (اردو) ابر کا برسنا - بقول امیر منھ پڑنا (رند ؎) ابر اکثر اس برس برسا کیا کیا تتبع دیدۂ تر کا کیا ؛

ابر بخشش اصطلاح - بقول صاحب بدون اضافت در صفات کریم و جوان مرد مستعمل - **مؤلف** گوید کہ ابر بخشش کسی باشد کہ بخشش او ہمچو ابر بی دریغ است - بقاعدۂ فارسی دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کند (حسین ثنائی ؎) اے ابر بخشش کہ بوقت سخاوت ؛ گرد و فراخ حوصلہ تر از کنار دشت (اردو) ابر بخشش اردو مین سخی کے لئے کہہ سکتے ہین -

ابر برآمدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ از سند پیش کردہ اش - - - - - - - -

ابر برآمدن از کوہ پیدا است یعنی پیدا شدن و سر کشیدن ابر از کوہ (فیضی ؎)

نل سوختہ شد ز برق اندوہ ؛ چون ابر سیہ برآمد ازکوہ ؛ (اردو) ابر اٹھنا - بقول امیر بادل کا آسمان پر نمودار ہونا - (ابر پہاڑ ون سے اٹھنا بھی کہ سکتے ہین) (ناسخ ؎) ابر جب اٹھتا ہے اسے ناسخ خیال برق مین ؛ آگ برساتا ہون اپنے دیدۂ نمناک سے ؛

ابر برانگیختن استعمال - پیدا کردن ابر باشد چنانکہ انوری گوید (؎) آنچنانکہ محیط کف او ابر برانگیخت ؛ برابر کشد حاصل باران بنان را ؛ (اردو) ابر پیدا کرنا - ابر کو لانا "جیسے ہوا ابر کو لاتی ہے اور اڑا لیجاتی ہے"

ابر برخاستن استعمال - پیدا شدن ابر بر آسمان باشد - صاحب آصفی ذکر این کردہ آنرا بمعنی ساکت (صائب ؎) بخود چون مار می پیچم ز رشک زلف کی باشد ؛ کہ این ابر سیہ از دامن گلزار برخیزد ؛ (اردو) ابر اٹھنا - بقول امیر بادل کا آسمان پر نمودار ہونا - دیکھو ابر آمدن

ازکوہ -

ابر برق دار اصطلاح - استعارہ باشد از اسپ تیز رو کہ تیزی او مثل برق و ابر پنہان است (میر مغزی ؎) بادیست کوہ پیکر و کوہ ہیبت باد پا ؛ برقیست ابر گردش و ابریست برق داغ (اردو) برق خرام - گھوڑے کے لئے کہ سکتے ہین - بمعنی تیز رو گھوڑا -

(الف) **ابر بہار** اصطلاح - بہار

(ب) **ابر بہاران** نسبت ہر سہ گوید

(ج) **ابر بہاری** کہ ابری کہ در موسم بہار بارد و این مقابل ابر خزان است کہ در موسم خزان بارد و ہیچ کار نیاید صاحب آنند بذکر ہر سہ گوید کہ این مرادف (ابر آذاری) است کہ گذشت سندی پیش نشد و ماسند ہا بدست آوردہ ایم (الف - صائب ؎) فیض ما دیوانگان کم نیست از ابر بہار ؛ خوشہ بندد دانۂ زنجیر در زندان ما ؛ (ولہ ؎) برق چون

ابر بہار ازگشت من گریان گذشت ؛ سیل گرد آلود خجلت زین دہ ویران گذشت ؛ (انوری ؎) بہ بست باد خزان بادم حسود تو عہد ؛ کہ در برابر ابر بہار گشت لئیم ؛ (ب صائب ؎) نہان در پردہ ہر موی من آہ آتشین دارد ؛ رگ ابر بہاران برق را در آستین دارد ؛ (ولہ ؎) اگر ابر بہاران گرد آہ گریہ آلودم ؛ بجای دانہ فریاد از دل ہر دانہ برخیزد ؛ (ج ظہوری ؎) در خوی خجلت زشرم دعوی بیجا مباد ؛ گو برو ابر بہاری گریہ می آید مرا ؛ (انوری ؎) در دا کنون کہ ابر بہاری زبرگ و بار ؛ برگلستان باغ بہ بندد بسی کلل ؛ مؤلف گوید کہ (الف) اصل است بترکیب اضافی۔ یعنی ابری کہ در موسم بہار بر آسمان آید مارا تخصیص باریدن با صاحب بہار عجم اتفاق نیست و (ب) مزید علیہ آن و در (ج) یای نسبت است (اردو) الف (ابر بہار) اردو مین مستعمل۔ مذکر۔ بقول امیر ؎

ابر جو فصل بہار مین آئے اسکی مثال (ابر آذاری) پر گزری ہے (ذوق ب ؎) سرد مہری سے کسی کی آگے ہی دل سرد ہے ؛ یان سے ہٹ جا دھوپ اے ابر بہاران چھوڑ کر ؛ (ج) ابر بہاری

ابر بہمن اصطلاح - باضافت ابر - مراد ابر آذر است کہ ماہ بہمن ہم داخل فصل بہار فارسیان است چنانکہ ماہ آذر۔ انوری گوید (؎) ابر بہمن اگر دست جود بنماید ؛ عرق رود بمسامش بجای قطر مطر ؛ مخفی مباد کہ بہمن بقول صاحب برہان ابر بارندہ را ہم گویند و بدین معنی ہم ابر بہمن تجریداً۔ معنی ابر بارندہ دارد و این معنی بہتر است از اول الذکر (اردو) برسنے والا ابر (مذکر) امیر نے ابر تر کو انھین معنون مین لکھا ہے (صبا ؎) ابر تر پہ چھبتیان ہونگی کف سیلاب کی ؛ جوش پر ہے گریۂ بے اختیار ابکے برس ؛

ابر تر اصطلاح - باضافت ابر۔ بقول برہان

(۱۱۱)

وانند ابر سیراب (میر رضی دانش ؎) نوبہار آید کہ ابر ترچمن پرور شود ؛ نکہت گل مایۂ شور جنون در سر شود ؛ مؤلف گوید کہ ترقبول برہان نقیض خشک است پس فارسیان ابر تر ابری را گویند کہ بارندہ باشد و ہمین را ابر سیاہ ہم نامند و از سیاہی رنگش می دانند کہ قریب است کہ ببارد و ہمین تیرگی را علامت بارش خیال کنند (اردو) ابر تر۔ بقول امیر۔ برسنے والا بادل (مذکر) (ناسخ ؎) مین اگر روؤن تو ہو سرسبز دانہ خال کا ؛ ابر تر اک خشک کونا ہے مرے رومال کا ؛

ابرِ تر دست اصطلاح۔ باضافت ابر فتح تا بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب یعنی ابر بارندہ۔ مرادف (ابر تر دامن) کہ می آید مؤلف گوید کہ تر دستی و تر دامنی کسی علامت این است کہ آب وارد یا از آب گذشتہ است۔ پس فارسیان ابر تر و ابر تر دامن و تر دست را مرادف یکدیگر قرار دادہ اند (اردو) دیکھو ابر تر۔

ابرِ تصویر اصطلاح۔ باضافت ابر۔ بقول بہار (۱) صورت ابری کہ بر صفحات تصویر کشند (ملا قاسم ؎) گریہ ظاہر نشود دیدہ حیرت زدہ را ؛ ابر تصویر بصحرای دگر می بارد ؛ صاحب انند ہمزبان اوست مؤلف گوید کہ از سند می کشاید کہ (۲) ابر تصویر۔ ابری باشد ہمچو تصویر ساکت کہ حرکت او محسوس نہ شود و این صورت بیشتر در ابر سپید پیدا میشود بسبب بُعد آن از زمین کہ حرکت آن بنظر نیاید برخلاف ابر سیاہ کہ سیاہی یا تیرگی آن بوجہ قرب بارش محسوس شود و رفتارش ہم بسبب قرب بنظر آید گویند کہ رنگ ابر فی الحقیقت تیرگی دارد و لیکن چون بلند تر باشد سپید بنظر آید و چون بپایان رسد قریب شود و تیرگی آن نمایان گردد و حرکت سیرش ہم۔ جہانیان چون ابر را سپید بینند گویند کہ در اینجا بارندہ نیست یعنی بجای دیگر کہ از زمین قریب شود ببارد۔ برخلاف

ابر تیرہ کہ تیرگی را علامت بارش دانند و گویند
کہ این ابر بارندہ باشد - حالا بر معنی شعر غور باید
کرد کہ متعلق بادّعای بہار است یا بادّعای
ما - مخفی مباد کہ اگر درین شعر ابر تصویر را تصویر
ابر گیریم (بارید نش در صحرای دیگر) محض ادّعائے
فرضی باشد و لطافت معنی شعر از میان برخیزد
اگرچہ ابر تصویر را بمعنی حقیقی بسبب ادعای
بہار ہم توان گرفت ولیکن سند پیش شدہ
متعلق بد و نیست و معنی ہم حقیقی باشد بتشبیہ
ابر با تصویر یعنی ابری کہ ہمچو تصویر ساکت است
(اردو) (۱) ابر کی تصویر - (۲) وہ ابر جو مثل
تصویر کے ہے -

ابر تُنک استعمال - باضافت ابر - بضم
و فتح تای فوقانی و ضمّ نون ابری باشد لطیف
بہار در صفات ابر ذکر این کردہ است کہ

برلفظ ابر گذشت ما در کلام صائب سندی یافتہ
ایم (ے) از تہ سبزۂ خط ہمچو مہ از ابر تنک پرفتن
حسن بہ تعجیل ہوید اگردد ؛ (اردو) ابر تنک
(فارسی) اردو مین مستعمل (مذکّر) بقول امیر
ہلکا ابر (صبا ے) اے مہروش تو کیونکر
پردے مین چھپ سکیگا ؛ ابر تنک کی صورت
منہ پر نقاب ہوگا ؛

ابر تیرہ استعمال - باضافت ابر -
مرادف ابر سیاہ است کہ می آید (قاآنی
ے) بگرد ون تیرہ ابری بامداد ان برشد
از دریا ؛ جواہر خیز و گوہر ریز گوہر بنیر و گوہر
زا ؛ (اردو) ابر تیرہ - کالی گھٹا - (رشک
ے) چاند کلا صاف ابر تیرہ سے اک
بات مین ؛ اس نے چہرے سے جو سرکا دی
دم تقریر زلف ؛

(۸۵۱۱)

ابرجن بقول صاحب اند بفتح اول و ثانی و رابع مرادف ابرنجن باشد کہ می آید
دیگر کسی ذکر این نکردہ و در بادی النظر معلوم میشود کہ این مخفف است از ابرنجن بتحقیق کامل

برابرنجن کنیم (اردو) دیکھو ابرنجن۔

ابرخط استعمال - باضافت ابر۔ خط باشد که فارسیان خط را بابر تشبیه داده اند چنانکه صائب گوید (ے) گرچه شد در ابر خط خورشید رخسارش نهان ؛ تیغها چون برق در زیر سپر دارد (اردو) ابرِ خط اردو میں کہ سکتے ہیں۔ (۱۱۵۳)

نهان ؛ (وله ے) زیر ابر خط فروغ آفتاب عارضش ؛ دیدهٔ روشن دلان را پرگهر دارد هنوز ؛ (اردو) ابرِ خط اردو میں کہ سکتے ہیں۔

(الف) ابرخیدن بقول صاحب ناصری (ب) بفتح اوّل وثانی کلام صریح ورو شن **(ب) ابرخیده** وبی رمز - فرماید که از لغات (کتاب دساتیر مه آباد) نقل شده در برهان وفرهنگها دیده نشد مؤلّف گوید که برخ باخای نقطه دار بروزن چرخ بمعنی (برق) است (کذا فی البرهان) بخیال ما این لغت ژند و پازند است عجبی نیست که معرّب این برق باشد یا برخ - مفرّس برق - پس برخیدن و بزیادت الف وصلی (ابرخیدن) مصدری باشد بمعنی تابیدن و روشن شدن و (ب) مفعول آن باشد و مجازاً بمعنی بیان کرده صاحب ناصری فی زماننا متروک التّصریف است (اردو) (الف) چمکنا - روشن ہونا - (ب) چمکیلا - روشن - فارسیون نے مجازاً کلام بے رمز وکنایہ اور صاف اور روشن کو ابرخیدہ کہا ہے

ابردامن دار اصطلاح - باضافت ابر - بقول صاحب انند بجوالهٔ مظهر العجائب ابرو سیع است (انتهی) مؤلّف گوید که مقصودش جز این نباشد که ابری که در حیطهٔ نظر محیط باشد دامن دار صفت اوست مخفی مباد که دامن طرف چیزی را گویند - مقابل گریبان (پس دامن دار) بمعنی وسیع توان گرفت دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو)

گھرا ہوا ابر۔ مذکر۔

ابر دریا بار اصطلاح۔ باضافت ابر بقول بحر ابری کہ باران بسیار بارد دیگر کسی ذکر این نکرد ولیکن معاصرین عجم این را تسلیم کنند وظاہر است کہ دریا بار اسم فاعل ترکیبی است یعنی بارندۂ دریا وصفت دریا بار برای ابر مبالغہ باشد در بارش (اردو) ابر دریا بار (فارسی) اردو مین مستعمل (مذکر) بقول امیر بہت برسنو لا دل (ناسخ ۵) کو رگر آنکھین ہو مین رونا ہو کم ممکن نہین ؛ ہوتی ہے اکثر سپیدی ابر دریا بار مین ؛ ابر بادو دست پر بھی اسکی ایک سند ہے۔

ابر دریا دل اصطلاح۔ باضافت ابر ابر بسیار بارندہ کہ دریا دل یعنی سخی صفت آنست چنانکہ صائب گوید (۵) میتوانگذشت ما را قطرۂ سیراب کرد ؛ این قدر استادگی ای ابر دریا دل چرا ؛ (اردو) دیکھو ابر دریا بار۔

ہماری راے مین ابر دریا دل یہی کہ سکتے ہین۔

ابر دست اصطلاح۔ بقول صاحب بحر مرادف ابر بخشش است کہ گذشت بہار گوید کہ کنایہ از جوانمرد و بخشندہ صاحب اند نقلش کردہ مؤلف گوید کہ کسی کہ دست او مثل ابر است یعنی در بخشش و کرم مثل ابر باشد چنانکہ ابر آب بی دریغ بہ بخشد بقاعدۂ فارسیان دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کردہ است (انوری ۵) تو آن ابر دستی کہ گر ہفت دریا ہمہ قطرہ گردد نیاید تمامت ؛ (اردو) ابر سخا اور ابر کرم سخی کے لئے اردو مین مستعمل ہے

ابر دل اصطلاح۔ مرادف ابر دست کہ گذشت یعنی کسی کہ دل او در بخشش ہمچو ابر باشد کہ بی دریغ آب بخشند) کنایہ از سخی وبقاعدۂ فارسیان دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کردہ است (انوری ۵) ای ابر دلی کہ خطّ دستت ؛ در بحر نہر چو گوہر آمد ؛ (اردو) محاورہ

اردو مین ابر دل نہین دیکھا گیا - دیکھو ابر دست و دریا دل - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - سخی - فیاض -

ابر را بانگ سگ ضرر نکند مثل صاحب خزینۃ الامثال و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ سفلہ منشان روزگار پایہ بلندان را بدگویند و دشنام دہند - مقصود اینست کہ پایہ بلندان بمثابہ ابر اند و سفلگان ہمچو سگان پس بانگ سگان ابر را ضرری نمی کند و ہمین طور بدگوئی سفلگان پایہ بلندان را نقصانی نمی بخشد (اردو) کتے کے بھونکا کرتے ہین - راجا راجا سنا کرتے ہین" صاحب محبوب الامثال نے اسکو لکھا ہے آپ ہی نے فرمایا ہے "کہین کوون کے کو سے ڈھور مرتے ہین" دکن مین کہتے ہین "ہاتھی جائے - کتا بھونکے" ان کہاوتون کا مطلب یہ ہے کہ بلند رتبہ شخص کو ذلیل شخص کے برا کہنے یا گالی دینے سے کچھ نقصان نہین ہوتا

ابر رحمت اصطلاح - باضافت ابر بہار گوید کہ از انجا کہ رحمت او سبحانہ تعالی عام است با بر تشبیہ دادہ اند مؤلف گوید کہ رحمت پروردگار را ابر قرار دادہ اند ارضی دانش ؎ تن بستی در ہوائے ابر رحمت دادہ ایم ٭ پردہ پوش عیب ما لطف نمایان کسی است ٭ (ولہ ؎) شود سیراب تا کامم ز دریا گرد بر خیزد ٭ بقدر تشنگی از ابر رحمت آب می خواہم ٭ (ظہوری ؎) ابر رحمت کہ ہوادار گل سیراب است ٭ شاید از جانب تفتیدہ گیاہی گیرد ٭ (عرفی ؎) شستن لوح گنہ دستور ابر رحمت است ٭ ورنہ سیل اشک عذر و آب استغفار ہست ٭ (اردو) ابر رحمت اردو مین مستعمل ہے - امیر فرماتے ہین کہ چونکہ خدا کی رحمت عام ہے اور پانی

برسنے سے عام راحت ہوتی ہے اس لئے رحمت کا ابر سے استعارہ کرتے ہین (آتش) گرمی خورشید محشر کیا جلائیگی ہمین ؟ ابر رحمت حال پر اپنے کرم فرمائے گا ؟

ابر رکابی اصطلاح - باضافت ابرو - کسر رای مہملہ - بقول صاحب مؤید ابر سیاہ کذا فی القنیہ - لیکن این معنی از ترکیب نمی آید اما بمعنی (ابر رکاب ہستی) یعنی سریع السیر ہستی فی الجملہ چیزی ہست (انتہی) مؤلف گوید کہ در نسخہ قلمی کہ پیش ماست عبارت مابعد لفظ - لیکن نیست - دیگر کسی از اہل لغت ذکر این نکرد - عرض میشود کہ رکابی - بقول صاحب برہان بروزن حسابی - پیالہ طبقچہ ہم باشد و بقول صاحب غیاث بحوالہ شرح خاقانی - پیالہ شراب - پس ابری کہ ہمچو رکابی ضخیم است نہ ہمچو کاغذ لطیف کنایہ باشد از ابر سیاہ کہ ابر غلیظ را گویند (اردو)

دیکھو ابر سیاہ کے پہلے معنی -

ابر زمستانی استعمال - باضافت ابر بقول صاحب انند بحوالہ مظہر العجائب ابر برودت افزای - اذیت دہ مؤلف گوید کہ ابری کہ در موسم زمستان پیدا شود ابر زمستانی بیای تحتانی نسبت است و شک نیست کہ از ابر زمستانی برودت و سرما زیادہ شود و تکلیف دہ و مورث بیماریہای مخلوق میشود (اردو) جاڑے کا ابر -

ابر ژالہ بار استعمال - باضافت ابر - این ابریست کہ در موسم تابستان ببارد و اکثر ژالہ بارد انوری ذکر این کردہ است (ع) توئی کہ گر بخطت ابر ژالہ بار شود ؟ اجل بروں نتواند شدن ز موج فنا ؟ مخفی مباد کہ فلاحان دکن گویند کہ ابری کہ بسیار تیرہ و سیاہ باشد در ہر یک فصل ژالہ باری کند - کاشتکاران تجربہ کار این قسم ابر را بیک نظر می شناسند و برای آنکہ

(۱۱۵۷)

نبارد بحسب عقیدۂ خودشان کار ہا کنند و گروہی در دکن از برہمنان است جوتشی نام کہ غوض خدمت بنام گارپگہار می یابد و ذمۂ ایشان ہمین خدمت است کہ ابر ژالہ بار را بزور ارادۂ خود پریشان کنند و ژالہ باریدن ندہند۔ گار۔ بکاف	فارسی لغت سنسکرت است بمعنی ژالہ و پگہار بزبان سنسکرت مشاہرہ را گویند۔ پس گارپگہار) مشاہرہ ایست کہ برای خدمت دفع ژالہ باری دہند (اردو) اولون کا ابر نہ مکر یعنی وہ ابر جس سے اولے برسین۔

(الف) ابرس	بفتح اوّل وسوّم (الف) بقول صاحب محیط گل سوسن است
(ب) ابرسا	و (ب) را صاحب مؤیّد بذیل لغات فارسی نوشتہ بحوالۂ قنیہ گوید کہ (بیخ سوسن باشد) از محقّقین فرس دیگر کسی ذکر این نکرد صاحب محیط بر لفظ سوسن فرماید کہ سوسن بستانی و صحرائی را اہل فرنگ ابریس گویند۔ نیز فرماید کہ سوسن سرخ رنگ را ابرسا نام است و نمی گوید کہ این لغت کدام زبان است و فرماید کہ ہمین را یونانی ابرس اغریا گویند بہ تحقیق ما الف لغت فارسی زبان نیست و (ب) را بجز صاحب مؤیّد دیگر کسی ننوشت و در نسخۂ مطبوعۂ مؤیّد بای موحّدہ را بیای تحتانی آوردہ ولیکن سلسلۂ ردیف الفاظ لغت تائید نسخۂ قلمی می کند کہ با بای موحّدہ باشد بالجملہ نسبت الف متحقق است کہ لغت فرس نیست ونسبت (ب) ہم شبہی (اردو) (الف) سوسن۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل (مؤنث) ایک قسم کا آسمانی رنگ کا پھول جس کے کئی اقسام ہین (ب) درخت سوسن کی جڑ۔ مؤنث۔
ابرسانید	اصطلاح۔ بقول صاحب شمس بکسر اوّل۔ آب مروارید و رونق و روشنی او

دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ بخیال ما نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است کہ (آب رسانیدہ) را بحذف مد وتخفیف ہای ہوّز وتبدیل فتح اوّل بہ کسرہ (ابر سانید) کردہ بصورت اسم جامد قائم کردہ اند ومعنی این (مروارید آبدار) باشد نہ آب مروارید۔ بیش ازین فکر وتلاش ما بکار نمی خورد (اردو) موتی کی آب اور ہماری راے کے لحاظ سے آبدار موتی۔

(۱۱۵۷) **ابر سخا** اصطلاح۔ باضافت ابر وبدون اضافت۔ ہر دو بقاعدۂ فارسی بفتح سین مہملہ کنایہ باشد از مرد سخی وکریم مخفی مباد کہ سخا لغت عرب است بمعنی جوان مردی کذا فی المنتخب ودر فارسی بمعنی سخاوت مستعمل (انوری) سپہر رحمت وبحر نوال وابر سخا۔ علاء دین کہ سپہر ست ازسنا وعلاء (اردو) ابر سخا۔ سخی کے لئے اردو مین کہہ سکتے ہین۔ (مذکر)

(۱۱۵۸) **ابر سر تیغ** استعمال۔ باضافت ابر کنایہ از جوہر تیغ باشد۔ فارسیان۔ سر تیغ یعنی جوہر را بابر تشبیہ داوہ اند چنانکہ انوری گوید کہ بر (ابر بارید ان) گذشت (اردو) ابر جوہر تیغ اردو مین کہہ سکتے ہین اسلئے کہ جوہر تیغ کو ابر سے مناسبت ہے (فی البدیہہ جلیل) یہ ہے قاتل سے عرض تشنہ کامان۔ کہ کب برسے گا ابر جوہر تیغ۔

ابر سنگاہنی اصطلاح۔ باضافت ابر۔ بقول صاحب شمس ورسکندریست بکسر سین مہملہ وکاف فارسی بمعنی ابر سیاہ ودر اوّات ہمچنین یافتہ (انتہی) مؤلف گوید کہ سگہن بفتح اوّل ودوّم لغت سنسکرت است بمعنی سطبر وغلیظ وتراکم ہمچو موی وابر ودشت پر اشجار (کذا فی السطع) پس فارسیان برہمین لفظ یای نسبت زیادہ کردند وبرای سہولت تلفظ الف درمیان کاف فارسی وہای ہوّز آوردہ صفت ابر قرار دادند وابر سیاہ را نام کردند اگر در سنگاہنی کاف را برخلاف صاحب شمس عربی گیریم جا دارد کہ سکاہن

بقول صاحب برہان و مؤید بکسر اوّل و فتح ہار رنگ سیاہی را گویند کہ از سرکہ و آہن ترتیب دہند و بدان جامہ و چیزہا رنگ کنند و بیشتر کفش دوزان بجہت رنگ کردن چرم می سازند (انتہی) ماخذ سگاہن بجای خودش عرض کنیم در اینجا ہمین قدر کافی است کہ بر سگاہن یای نسبت آوردہ سگاہنی را صفت ابر قرار دادند و (ابر سگاہنی) ابر سیہ را گفتند (اردو) دیکھو ابر سیاہ کے پہلے معنے

ابر سمن کار استعمال - باضافت ابر - و بفتح سین مہملہ و میم بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب بمعنی ابر کارندۂ سمن مخفی مباد کہ سمن بقول صاحب برہان نام گلی است و کار صنعت امر از مصدر کاشتن و در اینجا اسم فاعل ترکیبی است بمعنی کارندۂ سمن مراد از تازہ کنندہ گلہا بخیال ما مرادف ابر بہار و دیگر ہیچ (اردو) دیکھو ابر بہار۔

ابر سنبل گون اصطلاح - باضافت ابر بقول صاحب بحر ابر سیاہ و تیرہ را گویند و بقول صاحب شمس و انند ابر سیاہ مؤلف گوید کہ سنبل گلی است نیلگون و از ابر سنبل گون ابر تیرہ مراد باشد خصوصاً سر شام - ابر سیاہ مائل بہ نیلگونی شود (اردو) دیکھو ابر سیاہ کے پہلے معنے۔

ابر سیاہ استعمال - باضافت ابر - بقول صاحب انند (۱) مراد ابر سنبل گون فرماید کہ پردۂ زجاجی - گران و دود از مترادفات اوست و بحوالۂ فرہنگ سکندر نامہ گوید کہ (۲) مراد از لشکر ہم مؤلف گوید کہ معنی اوّل حقیقی است یعنی ابری کہ تیرہ مائل بسیاہی باشد کہ بسیار بارندہ بود و تیرگی کہ رنگ اصلی اوست بدین سبب ظاہر شود کہ وقت باریدن قریب بزمین شود از نظاہی (۵) بہنگام سختی مشنو امید کہ ز ابر سیاہ آید آب سپید ۔ و معنی دوم استعارہ باشد کہ صفہای لشکر از میان گرد و غبار چون ابر سیاہ بنظر می آید (اردو) (۱) ابر سیاہ - بقول امیر کالی گھٹا

(ناسخ) رونا ہے میرے غم مین جو وہ آج
زار زار ۔ چشم سیاہ کم نہین ابر سیاہ سے ۔ آتش
(ظہیر) و کھلائی برق نے جو ترے دانتون کی چمک
مسی کا شک ہوا مجھے ابر سیاہ پر ۔ (۲) دل بادل
بقول صاحب آصفیہ بہت سی فوج ۔ مذکر
ابر سیاہ پستان اصطلاح ۔ باضافت ابر
بقول صاحب بحر و بہار و انند ابر بسیار باران
(انتہی) زمانیان گویند کہ زنی کہ سر پستان او
سیاہ باشد علامت شیر وافر است ازین سبب
فارسیان ابر سیاہ را کہ سیاہیش خود علامت
بارش کثیر است ابر سیاہ پستان گفتند بعض
معاصرین عجم گویند کہ نہ چنین است بلکہ چون
ابر سیاہ محیط باشد و ابر تازہ بروید و بعض مقامات
تیرگی بسیار ہیبت ناک ظاہر شود و این علامت
خاص طوفان بارش است و ہمین را ابر سیاہ
پستان گویند کہ ورای ابر سیاہ است فارسیان
(سیاہ پستان) زنی را گویند کہ ہر طفلی را کہ شیر دہد

بمیرد و فرزند او ہم نماند (کذا فی البرہان) ما گوئیم کہ
این نتیجۂ افراط تامۂ شیر است و حاصل ابر سیہ
پستان کہ طوفان است از (زن سیاہ پستان)
کم نباشد ۔ بخیال ما ابر سیاہ پستان ابر یست
کہ بر سپیدی او جا بجا آثار تیرگی ظاہر باشد
یعنی ہمہ ابر در یک حالت تیرہ نباشد بلکہ تیرگی
و سپیدی ہر دو مخلوط نمایان شود و این علامت
اعتدال بارش است نہ طوفان یعنی این قسم ابر بسیار باراں
مگر دیر نبارد و سبب آن باشد کہ ابر سیاہ با ابر
شامل است بر خلاف ابر سیاہ کہ روز و شام
می بارد از کلام باقر کاشی تصدیق خیال ما میشود
(ظہیر) امسال خوش بہاریست اے باغبان
مبارک ۔ ابر سیاہ پستان بر بوستان مبارک
مخفی مباد کہ باران بسیار در موسم بہار باعث
بربادی بہار است و عادتاً در موسم بہار
اگر ابر آید بقول ما سیاہ پستان باشد کہ دیر
نبارد بر خلاف موسم بارش کہ اکثر ابر سیاہ می آید

و دیرمی بارد چنانکہ پستان سیاہ کہ اگرچہ شیر وافر دارد مگر علی التسلسل نتواند کہ وہد بلکہ بفاصلۂ وقت۔ (اردو) ہماری راے مین ابر سیاہ پستان کا ترجمہ ابر بہار ہے۔ اور بقول لغات فارسی بہت برسنی والا

ابرسیہ کاسہ اصطلاح۔ باضافت بہ بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب ابر بخیل یعنی نبارندہ (انتہی) از محققین دیگر کسی ذکر این نکردہ نہ سندی پیش شد مؤلف گوید کہ ابر سیہ کاسہ) ابر سیست سیاہ کہ رفتارش تیز باشد و بوجہ تیز رفتاری برق پیدا شود و آواز رعد ہم وعادت است کہ این قسم ابر نبارد و اگر ببارد ین۔ این کیفیت پیدا شود بارش زود منقطع گردد۔ مخفی مباد کہ کاسہ بقول صاحب برہان بمعنی طبل وکوس و نقارہ بزرگ ہم آمدہ و سیاہ بقولش بمعنی مست و غافل و از خود بی خبر و شوم و دوان پس از ینجاست کہ فارسیان (سیاہ کاسہ) سیاہ دست را گویند کہ از مردم بخیل و ممسک باشد پس (ابر سیہ کاسہ) ابر سیست کہ آواز رعد پیدا کند و نبارد (اردو) گرجنے والا اور نہ برسنے والا باول ہندی مین کہاوت ہے کہ "گرجتے ہین سو برستے نہین" (نصیر ۵) افغان دل جو ہوتا ہے تو اشکون کو ترستے ہین پ مثل ہے جو گرجتے ہین وہ بادل کم برستے ہین پ ہم نے اس مثل کو صرف لفظی معنون مین یہان پیش کیا ہے۔ مرادی معنون کے لئے اس کا یہ مقام نہین ہے۔

ابرش بقول صاحب برہان وجامع بفتح اوّل و ثالث بروزن مہوش (۱) رنگ سرخ و سپید درہم آمیختہ را گویند و (۲) اسپی کہ نقطہای مخالف رنگ او بر و باشد صاحب انند این را بمعنی دوم ذکر کردہ فرماید کہ عربی است و گوید کہ (۳) لقب ملک جذیمۃ بن مالک و او بیماری برص داشت بواسطۂ مہابت او بجای ابرص ابرش می گفتند و (۴) جای

بسیار نبات مختلف الالوان - صاحب منتخب بمعنی دوّم وستوم ذکر این کردہ صاحب غیاث
این را بحوالۂ برہان وکشف وکنز بمعنی اوّل ودوّم نوشتہ صاحب مؤیّد بدیل لغات فرس
این را آوردہ گوید کہ اسپی کہ نقطہای او مخالف رنگ او باشد کہ بتازیش ملمّع خوانند ونیز
مرکّب بمعنی (ابراو - ابرخود) آید مؤلّف گوید کہ بقول بحر الجواہر (ابرش) لمن بجلدہ نقطۃ
بیض وبقول صاحب منتہی الارب (ابرش) لقب ملک جذیمہ بن مالک واو بیماری
برص داشت وعربان ترسیدند کہ او را ابرص گویند - ابرش گفتند وجای بسیار نبات مختلف
الالوان وفرس ابرش اسپ چپار (انتہی) پس معلوم میشود کہ فارسیان ہمین لفظ عربی را
در استعمال خود بمعنی اوّل ودوّم گرفتند وگونہ تصرف شان در معنی است، وعجبی نیست کہ فارسیان
(ابروش) را برای معنی دوّم ابرش کردہ باشد کہ (ابرطوروش) در فارسی بمعنی اسپ آمدہ
است - واللہ اعلم (ظہوری ۵) دیدہ ام شاہسواری کہ بجولانگاہش ؎ قسم جبہۂ نقش
سم ابرش باشد ؎ (انوری ۵) منم سوار سخن گرچہ نیستم برزین ؎ بر افگنم ملکا خنگ ابرش و
ابلق ؎ (اردو) (۱) سفیدی اور سرخی ملا ہوا رنگ (۲) وہ گھوڑا جس پر اُسکے رنگ کے
خلاف مگس ہون جس کو مگسی گھوڑا کہتے ہین (مگسی) بقول آصفیہ فارسی اردو مین مستعمل (مذکر)
مگس کے رنگ کا - مکھی کے رنگ کا سیاہی مائل رنگ وہ گھوڑا جس کے تمام جسم کے بال
سفید - اور سارے بدن پر سرخی کا چھینٹا - دم اور یال ہمرنگ ہو (الخ) (۳) عربی مین
ابرش - جذیمہ بن مالک کا لقب جس کو برص کی بیماری تھی (۴) وہ مقام جہان مختلف
رنگ کے پودے ہون (مذکر)

ابرش خورشید اصطلاح - بکسر شین معجمہ اوّل - بقول صاحب برہان و بحر و رشیدی وجامع و موید و شمس و ہفت و انند کنایہ از آسمان است صاحب ناصری بذکر این فرماید کہ خورشید بمنزلہ سوار آسمان باشد صاحب جہانگیری در دستور اوّل خاتمہ ذکر این کرد

با برہان متفق - مؤلف گوید کہ درین جا فارسیان (ابرش) را بمعنی مطلق مرکب گرفتہ اند یا بمعنی دوم لفظ (ابرش) یعنی آب سرخ و سپید رنگ کہ آسمان ہم بحالت شفق و ابر نقطہ ہای مخالف رنگ خود دارد - تحقیق ابرش بجای خودش گذشت (ارد و) دیکھو آسمان -

ابرشم بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بمعنی ابریشم از محققین فرس دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ بکسر رای مہملہ و شین معجمہ لغت ترکی است و ترکان این را برای اظہار ہر دو کسرہ بدو یای تحتانی یعنی بعد رای مہملہ و شین معجمہ (ابریشیم) نویسند و (ابرشم) خوانند صاحب کنز لغات باظہار یک یا بعد شین معجمہ (ابرشیم) نوشتہ تسامح او بیش نیست کہ یک یا را ترک کرد یا تخفیف مقصود داشت اگر این را بقول صاحب فرہنگ فرنگ و انند لغت فارسی گیریم مرکب باشد از آبر و شم - ابر ہمان سحاب است کہ گذشت و شم بفتح اوّل بقول برہان آشفتہ و پریشان پس فارسیان ابرشم یعنی (ابر پریشان) یعنی پارہ ابر گفتند بہ تشبیہ نرمی او و گلولہا ے کہ از ہر یک کرم پیلہ ہم رسد اندرین صورت (ابرشم) بفتح اوّل و چہارم اصل باشد و در (ابریشم) یای تحتانی چگونہ بمیان آمد صراحت آن بر لفظ ابریشم کنیم - بقول صاحب محیط ابریشم آنرا نامند کہ بگیرند قبل از آنکہ کرم آنرا بریدہ بیرون آمدہ باشد و اگر بعد آن بگیرند آنرا قز نامند بالجملہ آن پیلہ کرمی است کہ بتربیت و خوانیدن برگ توت

آنرا از لعاب دہن خود بر خود پیلہ می تند و آنچہ بر خود بدون پرورش درخت توت یا کنار یا غیر آن پیلہ تند آنرا ابریشم نمی گویند و بہترین آن پیلہ ہای بزرگ بالیدہ و زرد رنگ (الخ) و گویند کہ خام آن بقول شیخ گرم و خشک در اوّل مگر حرارت آن ضعیف تر از یبوست آنست و گویند کہ گرم در اوّل و خشک در دوّم و گویند گرم و تر در اوّل و گویند رطب است و در ان یبوست نیست و بقول صاحب حاوی معتدل در گرمی و سردی جالی و مقوّی و مفرّح اروح ثلثہ و مقوی دل و دماغ و مزید حفظ و ذہن و ممسن بدن بسبب تقویت روح طبیعی بر تصرف در غذا (الخ) (اردو) ابریشم - بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل - مذکر - ایک خاص قسم کے کیڑے سے پیدا ہوتا ہے جسکو فارسی میں پیلہ کہتے ہیں (الخ)

ابریشمی بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ (۱) بالفتح و کسیم کرم پیلہ را گویند و (۲) بمعنی ابریشمی - صراحت کند کہ لفظ فارسی زبانست مؤلّف گوید کہ حقیقت (ابرشم) بجایش بیان کردہ ایم - یای نسبت درین زیادہ کردہ اند و مقصود از معنی دوم آنست کہ چیزی کہ از ابرشم ساختہ شود (اردو) (۱) ابریشم کا کپڑا (مذکر) (۲) وہ چیز جو ابریشم سے بنی ہو (مؤنث)

ابرشہر اصطلاح - بقول صاحب برہان واند بفتح اوّل و ثانی و رابع و سکون ثالث و ہا و رای قرشت نام اصلی نیشاپور راست و معدن فیروزہ در آنجاست صاحب سرور گوید کہ نام اصلی نیشاپور ہمین است مؤلّف گوید کہ نیشاپور شہریست قدیم از بلاد معروف خراسان کہ معدن فیروزہ ہم در وست و در خوش آب و ہوائی شہرہ خلق - اکثر اہل علم دران پیدا شدہ اند ہر کسی میخواست کہ ہمانجا اقامت کند و بسیاری از اہل تموّل کردند فارسیان

آن را ابرشہر گفتند۔ ابر بمعنی آغوش گذشت و شہر بمعنی مدینہ پس بقاعدۂ فارسیان دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کرد و ابرشہر بمعنی شہر آغوش دارندہ شد یعنی شہری کہ مشتاقان سکونت را در آغوش می گیرد۔ ہمین است وجہ تسمیہ این بعضی بر آنند کہ این مقام بلند و سرد است و در ہر موسم باران لطیف می بارید بنا بر علیہ آنرا ابرشہر نام کردند۔ اندرین صورت باید کہ بار را ساکن گیریم (اردو) نیشاپور کا قدیم نام ابرشہر تھا۔

ابرشیرگون اصطلاح۔ باضافت ابر بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب بمعنی ابر سفید۔ از محققین عجم دیگر کسی ذکر این نکرد و مؤلف گوید کہ شیرگون صفت آبر است در سپیدی و ابر سفید ابریست کہ از زمین بفاصلۂ بلند باشد و سفید می نماید و نمی بارد مقابل ابر سیاہ کہ گذشت (اردو) ابر سفید۔ بقول امیر جس بادل مین سیاہی یا اودا ہٹ وغیرہ کوئی رنگ نہو۔

(وزیر ۵) روبرو اعلی کے ادنی کو نہین ہوتا فروغ شہر کے آگے ہے مہ اک ابر کا ٹکڑا سفید

ابرطوروش اصطلاح۔ باضافت ابر بقول صاحب شمس (۱) ابری کہ ہمچو کوہ طور است بہ بزرگ ہیکلی۔ صاحب مؤید بدیل لغات فارسی گوید کہ (۲) اسپ بزرگ ہیکل ہم مؤلف گوید کہ طوروش صفت ابر است مرکب از طور و وش، طور۔ بلغت عربی مطلق کوہ و کوہی کہ موسی علیہ السلام۔ التجلی بر آن شد (کذا فی المنتخب) وش بقول برہان بمعنی مانند ہمچو ماہ وش پس ابر طوروش ابر سیاہی است کہ از افق سر کشد کہ مشابہ کوہ می باشد ہمین است ابر کوہ رنگ می آید و معنی دوم استعارہ باشد مگر برای آن سندی باید کہ نیافتیم (اردو) (۱) وہ ابر سیاہ جو افق سے بلند ہو مثل پہاڑ کے نظر آئے (۲) فارسیون نے ابر طوروش۔ استعارۃً قوی ہیکل گھوڑے کو کہا ہے۔

ابر عالم گیر اصطلاح - باضافت ابر بقول بہار ابر یکہ روزہای بسیار علی الدوام می بارید باشد و آنرا ہندی جہڑی گویند صاحب انند نمر باش مؤلف گوید کہ عالم گیر صفت ابر است برای ابری کہ تا بحد نظر محیط و تا دور دور سلسلۂ آن باشد بارد یا نبارد مخفی مباد کہ ہندیان جہڑی بارانی را گویند کہ روز و شب - کما بیش متصل ببارد پس ترجمۂ (ابر عالم گیر) ذکر جہڑی کردن خطاست (اردو) گھرا ہوا ابر - (مذکر)

ابر قباد بفتح اوّل و دوّم و بضم چہارم بقول صاحب برہان و انند و سروری و ہفت نام ولایتیست از توابع ارہ جان کہ میان اہواز و فارس واقعست و آباد کردۂ قباد شہریار است و بازای نقطہ دار ہم گفتہ اند مؤلف گوید کہ این مرکب است از ابر و قباد و ابر در اینجا بمعنی آغوش است یا بمعنی علی بصورت اوّل این شہر را آغوش محبت بانی شہر توان گرفت و بصورت ثانی اشارہ بشہری کہ بر نام بانی موسوم باشد (اردو) ابر قباد ایک شہر کا نام جس کو شاہ قباد نے آباد کیا

ابر قبلہ استعمال - باضافت ابر بقول بہار ابر یکہ از طرف قبلہ برخیزد و این البتہ بارندہ می باشد میرزا رضی دانش ؎ میرسم از کعبہ گریان می کشان عشرت کنید ؛ ہمچو ابر قبلہ باران در قدم داریم ما ؛ (اردو) ابر قبلہ - بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل (مذکر) وہ بادل جو قبلے کی طرف اُٹھے مشہور ہے کہ یہ بادل زیادہ برستا ہے (میر ؎) زور ہوا ہے چل صوفی ٹک تو بھی رباط کہنہ سے ؛ ابر قبلہ بڑھتا بڑھتا آیا ہے میخانے پر ؛

ابر قطرہ زن اصطلاح - باضافت ابر بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب (۱) بمعنی ابر بارندہ و (۲) ابر رونده کہ قطرہ زدن بمعنی رفتن ہم باشد - دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ معنی (۲) نیز روندہ باشد کہ قطرہ زدن بمعنی

دویدن و تیز رفتن است نجرّد رفتن حیف است
که سندی پیش نشد و بخیال ما ابر قطره زن ابر است
که سریع السیر باشد و ترشّح باران جاری دارد

معرّب (ابرکوہ) است کہ می آید اہل عرب
کاف را بقاف بدل کردند۔ اکثر صاحبان لغت
بر لفظ ابرکوہ می فرمایند کہ درین زمان تعریب
شہرت پذیر است ماحقیقت (ابرکوہ) را بجایش ذکر
کنیم۔ بالجملہ نام شہریست از عراق عجم (اردو) ابرقوہ
عراق عجم کے ایک شہر کا نام ہے (مذکّر)

(اردو) وہ ابر جو تیزی سے گزرے جس سے
پُہار پڑے۔ ترشح جاری رہے۔ مذکّر۔

ابرقوہ استعال۔ بفتح اوّل و دوّم

(۱۱۵۹)

ابرک بفتح اوّل و سوّم بقول صاحب محیط اعظم اسم ہندی طلق است و باز گوید
کہ اسم فارسی است کہ ہندی آن اَبہرک باشد و بہوڑل۔ بقول اطبّای ہند دافع پریموہ
و فساد اخلاط و زہر۔ چار قسم دارد و در ہمہ اقسام ابرک سیاہ بہتر است فرماید کہ قسم سفید رطوبت
فرج زنان را نفع دہد و سرخ باد و صفرا دور کند و برطلق فرماید کہ فارسی این ابرک است
جسمی است معدنی متولّد از سیماب خالص و گوگرد بہترین این یمانی است سفید برنگ
نقرہ شفّاف و برّاق و اوراق آن نازک و بزرگ سرد در دوّم و خشک در آخر سوّم
و بقول شیخ سرد در اوّل و خشک در دوّم۔ قابض و حابس خون و منافع بسیار دارد الخ
صاحب ساطع صراحت کردہ است کہ ابہرک بہای ہوّز لغت سنسکرت است بہمین معنی
و صاحب خزانہ فرماید کہ ابرق بہ قاف ترکی است مؤلّف گوید کہ اگر ما خذ این از
سنسکرت (ابہرک) گیریم ہای ہوّز بکثرت استعمال حذف شد و اگر (ابرک) را فارسی الاصل
قرار دہیم کاف تصغیر بر لفظ ابر زیادہ کردہ باشند کہ (پارۂ ابر) باشد کہ باعتبار رنگ سفید

واور اقش با ابر تشبیہ دادہ اند واین کنایہ باشد۔ ہمہ اہل لغت فرس ازین ساکت اند اردو
ابرک۔ بقول امیر ہندی جسکی اصل ابہرک ہے ایک قسم کا چمکیلا معدنی پتھر اس مین سے بہت سے
پرت نیچے اوپر ہوتے ہین۔ ابرک سفید۔ بھوری۔ سیاہ۔ سبز۔ ارغوانی رنگ کی ہوتی ہے
مگر سفید اور بھوری کا رواج زیادہ ہے۔ آئینے کے ایجاد سے پہلے آئینے کا کام اسی سے
لیا جاتا تھا (میر حسن ؎) وہ ابرک کی ٹٹی وہ چینی کے جھاڑ ۔ کہے تو کہ تنکے کے اوجھل پہاڑ
آپ فرماتے ہین کہ اس کا معرب ابرق ہے۔ ہماری راے مین ابرق ترکی ہے نہ کہ
عربی۔ عربی مین اسکو طلق کہتے ہین۔ شعراے اردو نے ابرق کا استعمال بھی اردو مین
کیا ہے (ذوق ؎) پرتو افگن ہو اگر روشنی طبع تری ۔ ابرق آئینہ ہوا اور سنگ سیہ ہو ابرق

ابر کار اصطلاح۔ بقول صاحب برہان
وجامع و بحر و ناصری و انند بر وزن اشکبار
بمعنی متحیر و حیران و سرگردان مؤلف گوید
کہ بقاعدۂ فارسیان دو اسم جمع شدہ افادہ
معنی فاعلی کردہ است یعنی (کار ابر کنندہ) کہ کنایہ
باشد از سرگردان کہ ابر ہم دائما در گردش است
و مجاز اً حیران و پریشان (اردو) حیران۔
بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل ۔ شدہ
پریشان آپ ہی نے سرگردان کا بھی ذکر فرمایا ہے

(فارسی) حیران و پریشان۔ آوارہ۔ سرگشتہ
(اسیر ؎) حسینون کے ستم سے چرخ ظالم تک
ہے سرگردان ۔ جگر مریخ کا بھی خون یہ جلا دیتی

ابر کافور بار اصطلاح۔ باضافت ابر۔ بقول
انند بحوالہ سکندر نامہ مراد از موی سفید (نظامی
؎) بر آمد ز کوہ ابر کافور بار ۔ مزاج زمین
گشت کافور خوار (اردو) موی سپید اردو
مین کہ سکتے ہین۔ سفید بال۔ مذکر۔

(الف) **ابر کا کیا** بقول برہان وجامع و انند

بفتح اوّل وثانی وکسر کاف دوّم وتحتانی بالف کشیده - تنیده وتار عنکبوت را گویند اگر بر جراحت نهند خون را باز دارد ونگذارد که جراحت ورم کند واگر با سرکه بر دنبل وخیارک نهند برگرداند و---

(ب) **ابرکاکیاب** نیز نظر آمده است که در آخرش بای ابجد باشد - صاحب سروری از لطیفی سند آورده (ه) دلیل تو ابریست پوشاے حق پُر بُستیست همچون ابرکاکیا ؛ صاحب محیط گوید که این اسم یونانی نسج عنکبوت است وبر لفظ عنکبوت فرماید که نسج غلیظ تر سپید آنرا بیونانی ابرکاکیا نامند برای اکثر امراض مفید باشد (انخ) **مؤلف** گوید که تنیده وتار عنکبوت دو قسم باشد (۱) حلقهٔ مدوّر برای شکار وسعی غذا که عنکبوت می تند و (۲) نسج غلیظ وکوچک سپید رنگ همچو پارچهٔ کلفت سپید که عنکبوت بیضهاے خود در وهند ودر عرف عام مجموعهٔ آنرا بیضهٔ عنکبوت خوانند وشامل بر دو ته که درمیان خلا دارد وهمین مقام بیضه هاے عنکبوت است - فارسیان این را تفنه خوانند وتفنی بزیادت تحتانی هم ولعربی شبع وشبع - اگر بقول صاحبان تحقیق این را فارسی لغت گیریم مرکّب باشد از آبر وکاک ویای نسبت والف زائد در آخر پس ابر بمعنی بر وبغل وپهلو باشد وکاک بقول برهان قرص نان وقرص ماه کامل و کاواک میان خالی واین کنایه باشد براے تفنهٔ عنکبوت - عجبی نیست که یونانیان این لغت را از ژند وپاژند گرفته باشند که فارسی قدیم است ونسبت (ب) عرض کنیم که مرکّب باشد از آبر وکاک ویاب یعنی چیزی است پهلو وآغوش ماه کامل یافته است - ای همچو ماه کامل است مخفی مباد که یاب امراست از مصدر یافتن وبقاعدهٔ فارسیان با آخی مرکّب شده افاده معنی اسم مفعولی کرده (ا ر د و) الف و ب

مکڑی کا جالا۔ بقول صاحب آصفیہ وہ سفید جھلی سا مکڑی کا گھر جسمین اسکے انڈے رہتے ہین (الخ) اسی کو دکن مین مکڑی کا انڈا کہتے ہین۔ یہ درحقیقت ایک مدوّر اور دبیز جالا ہے جسکو وہ مثل سفید اور ریشمی کپڑے کے بنتی ہے۔ اس کے دو پرت ہوتے ہین۔ دونون کا کنارہ ایک دوسرے سے ملا ہوا اور اندر خالی جس مین وہ انڈے رکھ دیتی ہے اور عرصۂ مقررہ تک اوس جالے کو سیتی ہے۔

ابرکوہ اصطلاح۔ بقول صاحب برہان و بحر (۱) بضم کاف نام شہریست از عراق عجم وچون آن شہر بر زمینی کہ در تہ آن کوہست واقع شدہ باین نام موسوم ساختند و معرّب آن ابرقوہ است و در این زمان بتعریب اشتہار دارد۔ صاحب رشیدی و سروری فرمایدکہ (اَوَرکوہ) ہم نامند صاحب ناصری گوید و راست گوید کہ شہریست برکوہ و نہ در تہ کوہ) صاحب شمس فرمایدکہ (ور کوہ) ہم نام دارد صاحب جامع نوشتہ کہ این را برکوہ و ور کوہ نیز گویند صاحب جہانگیری آورد کہ ابرکوہ را برکوہ و آورکوہ نیز گویند مؤلف گوید کہ معاصرین عجم تصدیق قول ناصری کنند کہ آبادی این شہر بر بلندی کوہ است نہ در دامن کوہ پس ہمین است وجہ تسمیۂ (ابرکوہ) کہ فارسیان بزیادت الف وصلی بر را کہ بمعنی علی است آبر کردہ اند چنانکہ بر لفظ آبرگذشت وکسانی کہ این را (اورکوہ) گویند ہم درست است کہ فارسیان بای عربی را بواو بدل کنند چنانکہ آب را آوکردند و آنانکہ این را ورکوہ گفتہ اند بہمان حالت صحیح باشد کہ بقاعدہ فارسی بای بر را بہ واو بدل کردہ ور کنند مخفی مبادکہ (۲) ابرکوہ بسکون با۔ مرادف (ابرطوروش) ہم توان گرفت کہ گذشت کہ قلب اضافت (کوہ ابر) باشد (اردو)

(۱) ایک شہر کا نام عراق عجم سے ابرکوہ ہے جو بلندی پر واقع ہے (۲) وہ ابر جو دور سے مثل پہاڑ کے نظر آئے (مذکّر)۔

ابر کوه رنگ استعال - باضافت ابر بقول صاحب انند بجوالهٔ مظهر العجائب بمعنی ابر سیاه است مؤلف گوید که همان (ابر طورو ش) که گذشت یعنی ابر سیاهی که مثل کوه بنظر آید از افق (اردو) دیکھو ابر طوروش -

ابر کهن اصطلاح - بقول صاحب برهان وبحر وجامع بکسر ثالث وضم کاف وسکون نون چیزیست مانند نمد کرم خورده وچون بر آب گذارند آب را بخود کشد واسفنج البحر همان است صاحب رشیدی گوید که گیاهی که در دریا روید وانیز ابر اسفنجه گویند وبعضی گفته اند که حیوانیست زیرا که خود را می کشد چون دست بدو کنند وهرگاه از دریا برآید وخشک شود مانند پارچهٔ نمد گردد وچون در آب اندازند آب را بر چیند صاحب ناصری به نقل بیان رشیدی فرماید که در گرمابه بعضی بدن خود بدان شویند واز چرک پاک سازند وبعضی گفته اند که کف دریاست صاحب شمس بذکر این گوید که نیز ابر کهن هم گویند صاحب انند وبهار هم ذکر این کرده صاحب محیط بر لفظ اسفنج نوشته که نام این در عربی اسفنج وبفارسی ابر مرده وابر کهن وبهندی مواباد ل وبفرنگی اسپنج وآن جسم بحریست متخلخل که بر روی سنگها کنارهٔ دریای شور پیدا شود وآب را نشف می نماید گرم در اوّل وخشک در دوّم و گویند در سوّم بهترین آن تازه - ودر تجفیف قوی تر وشدید تر است محلّل ومجفّف قروح وجروح محلّل اورام بلغمی وقاطع خون والتیام دهندهٔ زخمهاست ومنافع کثیره دارد (الخ) مؤلف گوید که کهن بمعنی پارینه باشد وسال خورد وتحقیق کامل شبجای خود خواهد آمد درین جا صفت ابر است یعنی ابری که سالخورده است وصفات حقیقی او باقی نیست کنایه باشد از چیزیکه ذکرش مذکور شد وآن در بعض صفات مشابه ابر است اگرچه مشابهت کامل ندارد فارسیان این را ابر مرده هم گویند (که می آید)

ازنیکہ نقل وحرکت مثل ابر ندارد ومعاصرین عجم
این را ابر مجازی ہم گویند ولیکن ابر مجازی در
کلام قدما یافتہ نشد بتحقیق ما جسم بحری است
کہ بیجان است آنانکہ این را حیوان گفتہ انداز
تحقیق کار نگرفتہ اند کف دریا بر سنگہا جمع شدہ
از گہنگی بدین صورت مبدّل میشود دیگر ہیچ (اردو)
اسفنج بقول امیر اسپنج کا معرّب ابر مردہ (اردو)
مین مستعمل، آپ ہی نے ابر مردہ پر فرمایا ہے کہ
(فارسی) دریاے شور کے کنارے تہ روی
کف کی مثل ایک چیز نرم اور دبیز ہوتی ہے
جس مین برابر۔ برابر زنبور عسل کے چھتے کی طرح
گھر بنے ہوتے ہین پانی مین ڈالدینے سے پانی
جذب کرلیتا ہے اور نچوڑ دینے سے پانی گرجاتا
ڈاکٹر لوگ اکثر زخم سے خون وغیرہ پوچھنے مین
اسکا استعمال کرتے ہین۔ چھاپہ خانون مین جب
پتھر پر کاغذ ایک مرتبہ چھپ لیتا ہے تو پتھر کو
اسی سے پوچھتے ہین اور اور بھی بہت سے

کامون مین آتا ہے (الخ) اطبای انگریزی ناتوان
بیمارون کو غسل کرانے کے عوض اسفنج کو گرم پانی
مین بھگو کر اون کا جسم صاف کرتے ہین۔ بقول
امیر بعض کا قول ہے کہ سمندر کی تہ مین رہنے
والے جانورون کا آشیانہ ہے جو انہین کے
جسم سے نکل نکلکر بنتا جاتا ہے (ذوق ؎)
کیا عجب رحمت باری سے کہ وقت باران ؛
ابر مردہ سے بھی ہو قطرہ فشان آب زلال ؛
(اسیر ؎) جس دل مین سوز عشق نہین ہے فسردہ ہے ؛
جو چشم اشک ریز نہین ابر مردہ ہے ؛

ابر گر آب زندگی بارد
ہنر گزار شاخ بید بر نخوری

مثل۔ صاحبان خزینہ وامثال فارسی ذکر این کردہ اند واز معنی ومحل استعمال ساکت
مؤلّف گوید کہ فارسیان این مثل را برای کسی زنند کہ صلاحیّت کاری نداشتہ باشد وازو توقّع آن کار کنند۔ واضح باد کہ این مثل از کلام مقبول سعدی است (اردو) صاحب محاورات

ہند فرماتے ہین کہ (زمین شور سنبل برنیارد) اگرچہ فارسی ہے لیکن اردو مین مستعمل (یعنی) بد آدمی سے کبھی خیر کی امید نہین ہوتی (دکن مین کہتے ہین کہ "شمشاد کی خصی سے خایہ نہین ملتا" اس کا مطلب یہ ہے کہ جس طرح انگور کی بیل کاٹنے چھانٹنے سے بارآور ہوتی ہے اس طرح شمشاد کا درخت اسکی کانٹ چھانٹ سے ثمرہ نہین دیتا - چونکہ خایۂ غلامان انگور کی ایک قسم سیاہ کا نام ہے لہذا اس کہاوت مین خایہ کا لفظ انہین معنون مین مستعمل ہوا ہے اور خصی سے کانٹ چھانٹ مراد ہے - حاصل یہ ہے کہ جس درخت مین بارآوری کی صلاحیت نہین ہے اسکی نسبت بارآوری کی تدبیرین کرنا فضول ہے اور عام معنون مین یون کہا جاویگا کہ جو شخص جس کام کی صلاحیت نہین رکھتا اس سے اس کام کی توقع کرنا محض حماقت ہے - ایسے ہی مواقع پر اس کہاوت کا استعمال ہے صاحب امثال اردو نے لکھا ہے کہ "کاغذ کی ناؤ نہین بہتی" یہ کہاوت بھی قریب قریب ایسے ہی مواقع پر کہی جاتی ہے - دکن کے کاشتکارون کا قول ہے کہ "پرپوک[۱] سے بھوسا بھی نہین ملتا"

ابر گردش اصطلاح - بہار گوید کہ از صفات اسپ است وصاحب انند ہمزبانش (میر مغری ؎) بادیست کوہ پیکر و کوہیست بادپای ؛ برقیست ابرگردش و ابریست برق دار ؛ مؤلف گوید کہ معنی لفظی این گردش ابر دارندہ یعنی چیزیست کہ گردش ابر دارد بقاعدۂ فارسی دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کند و این صفت از برائے اسپ نیست بلکہ (برق ابرگردش) کنایہ باشد از اسپ کہ ذکرش بجای خودش آید - شک نیست کہ تسامح بہار راست (اردو) دیکھو برق ابرگردش -

(الف) ابرگریان (اصطلاح - ومصدر

(ب) ابرگریستن اصطلاحی) (ب) مصدر راست و (الف) اسم فاعل آن گریستن

[۱] پرپوک - تلنگانہ کی اصطلاح ہے جس کے معنی ناقابل کاشت زمین کے ہین - مؤلف

ابر بمعنی باریدن است و این کنایہ باشد الف
صائب ؎ ماتم وسور جہان یکیدگر آئینہ است ؛
خندہا چون برق دارد ابر گریان در لباس ؛ (ب
ظہوری ؎) بیکسان را ماتمی درکار نیست ؛ ابر
خواہد بر مزار ما گریست ؛ (اردو) (الف) ابر بارا ن
بقول امیر (فارسی اردو مین مستعمل) مذکر۔ برسنے
والا یا برستا ہوا ابر (آتش ؎) برق وش یار
کی فرقت مین ہوئے جب بیتاب ؛ ابر باران
کی طرح رو کے کیا دل خالی ؛ (ب) ابر کا برسنا
(میر ؎) یا بادۂ گلگون کی خاطر سے ہوس جائے ؛
یا ابر کوئی آئے یا آنکے برس جائے ؛

ابر گریہ استعمال۔ باضافت ابر۔ گریہ باشد کہ (۱۱۹۱)
فارسیان گریہ را با ابر تشبیہ دادہ اند کہ از ہر دو آب
می ریزد (ظہوری ؎) و بنال محلی فگنم ابر گریہ ؛
سیراب نالہ را زگلوی جرس کشم ؛ (عرفی ؎) (ب)
بسکہ شد ابر گریہ آتش بار ؛ تخم عیش از زمین ما
بگریخت ؛ (اردو) ابر گریہ اردو مین کہ سکتے ہین

ابر گوہر افشان اصطلاح۔ باضافت (۱۱۹۲)
ابر۔ مراد ف ابر گوہر بار کہ می آید کنایہ از ابر نیسان
(صائب ؎) آیۂ رحمت ز ابر گوہر افشان میشود ؛
نازل از راہ دہان پاک در شان صدف ؛
مخفی مباد کہ ابر نیسان بارانی کہ بارد و ہر قطرہ آن
در صدف گوہر میشود از ینجاست کہ گوہر افشان
را بقاعدۂ اسم فاعل ترکیبی بصفت او آوردند
(اردو) ابر نیسان بقول امیر (فارسی) اردو
مین مستعمل۔ وہ ابر جو فصل ربیع مین نوروز سے
چالیس دن قبل یا چالیس دن بعد برستا ہے
مشہور ہے کہ اس پانی کی بوند سیپ مین پڑکر
موتی بنجاتی ہے۔ اور بانس مین منبلوچین (ظفر
؎) ہماری چشم گریان کی نہ پہنچا دُر فشانی کو ؛
اگرچہ ابر نیسان نے گہر باری بہت سی کی ؛

(الف) **ابر گوہر بار** اصطلاح۔ باضافت

(ب) **ابر گہر بار** ابر۔ ابر نیسان باشد
صاحب بحر ذکر (ب) کردہ است مؤلف گوید

که مرادف (ابر گوہر افشان) که گذشت یعنی گویند که چون ابر نیسان ببارد هر قطره اش که در صدف افتد گوہر میشود (صائب (ب) ؎ تلخ روئی در ریاست بی نیاز صدف نکند با بر گہر بار لب فراز صدف (اردو) دیکھو ابر گوہر افشان و ابر گوہر بار۔ اردو مین کہ سکتے ہین۔

ابر لعل کار اصطلاح۔ باضافت ابر بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب ابری که مائل بسرخی شود و این آثار بنابرین ابر است دیگر کسی ذکر این نکرد و سندی پیش نشد مخفی مباد که لعل کار از قبیل مینا کار است یعنی چیزی که بروی لعل یا مینا کار کرده باشند آنرا لعل کار و مینا کار گویند بہمان قاعدۂ فارسیان که دو اسم جمع شده افاده معنی فاعلی کنند گویند که سرخی در ابر سپید بوجه شفق پیدا شود نه در ابر سیاه و ابر سپید ابر لیست که از زمین بفاصلۂ بعید باشد برخلاف ابر سیاه که قریب زمین آید و ببارد پس ابر سیاه عکس شفق نگیرد چنانکه ابر سپید و ظاہر است که ابر سپید بنابر وابر سرخ ہم دیگر ہیچ (اردو) ابر شفق گون اردو مین کہ سکتے ہین۔ اس ابر سپید کے لئے جسپر شفق کا عکس پڑا ہو اور ظاہر ہے کہ ابر سپید نہین برستا۔ اسیطرح مشہور ہے کہ ابر سرخ بہی۔

ابر مان خانه اصطلاح۔ بقول صاحب شمس بمعنی این جہان و خانۂ عاریتی اگرچہ صاحب شمس صراحت حرف دوم نکرده است ولیکن از سلسلۂ حروف ہجایش می کشاید که مقصودش بای عربی است زیرا که این را بعد (ابر کہن) و قبل (ابر مرده) آورده صاحب مؤیّد این را بیای فارسی ہا یر مان خانه) نوشته که مقصودش بیای معروف است که بجای خود آید بخیال ما این مرکب است از ابر و مان و خانه) مان۔ بقول برہان بمعنی مانند است پس خانه که مانند ابر است کنایه از جہان گذران باشد که ہمچو ابر می گذرد و قیام ندارد (اردو) جہان۔ بقول صاحب آصفیه

(ہندی) اسم مذکر۔ جگ ۔ دنیا ۔ صاحب ساطع نے بھی اسکو ہندی مانا ہے مگر صرف جاے کے معنون مین ۔ اور فارسیون نے جہان کو دنیا کے معنون مین لکھا ہے اور صاحب غیاث نے صراحت کی ہے کہ چونکہ دنیا ناپائدار اور بے ثبات ہے لہذا اسکو بمعنی جہندہ جہان کہا گیا۔ ہم کہتے ہین کہ چونکہ جہان گزرنے والا اور گزر رہا ہے لہذا فارسیون نے اسکو جہان کہا۔

ابر مایہ دار اصطلاح ۔ باضافت ابر۔ بقول صاحب انند بحوالہ مظہر العجائب ابر پر آب ۔ دیگر کسی ذکر این نکرد۔ ترکیب موافق قیاس است۔ معاصرین عجم تصدیق این می کنند (اردو) ابر مایہ دار ابر۔ پانی کا ابر۔

ابر مردہ اصطلاح ۔ باضافت ابر۔ بقول صاحب برہان و بحر و ناصری و شمس و رشیدی و مؤید و سروری وجامع و بہار و انند مرادف ابر کہن۔ وارستہ ابر کہن را ترک کردہ برابر مردہ صراحت ہمان معنی کردہ است کہ برابر کہن گذشت و سندی از خاقانی آوردہ (ے) کس غم خشم ندارد و جز دل پر شور من ۔ نوحہ گر گرمست غلیان است ابر مردہ را ۔ میر محمد افضل ثابت (ے) زبسکہ بارش امسال گشت عالمگیر چو ابر مردہ گرفت آب گردۂ تصویر (اردو) ابر مردہ ۔ دیکھو ابر کہن ۔ (مذکر)

(۱۱۸ الف)

ابر مروارید بار اصطلاح ۔ مرادف ابر گوہر بار است کہ گذشت ہمان ترکیب کہ در آنجا مذکور شد چنانکہ انوری گوید (ے) گہ معطر خاک دشت از باد کافوری نسیم ۔ گہ مرصع سنگ کوہ از ابر مروارید بار ۔ (اردو) دیکھو ابر گہر بار

(۱۱۸ الف)

ابر مطیر استعمال ۔ باضافت ابر۔ ابر بارندہ باشد کہ مطیر بروزن کریم لغت عرب است اسم فاعل است از مطر (انوری ے) گر زدست آموفقت بر فلک یک فتح باب ۔ دود آتش همچنان باران دہد کابر مطیر ۔ (اردو) برسنے والا ابر ابر باران ۔ دیکھو ابر گریان (مذکر)

ابر بخیو اہند مستان خانہ ویران گوشود مثل صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل باظہار خودغرضی۔ خودغرضان می زنند کہ بمقابلۂ غرض خود بر نقصان دیگران اعتنا نمی کنند و نیز برای ناعاقبت اندیشان کہ بنظر سطحی فائدۂ قلیل را غنیمت دانند و نقصان عظیم کہ در پیش بخیال نیارند (اردو) "مردہ دوزخ مین جائے یا بہشت مین اپنے حلوے مانڈے سے کام" یہ کہاوت خودغرضون کے لئے مستعمل ہے صاحب آصفیہ نے لفظ مردہ پر اسکا ذکر کیا ہے صاحب امثال ہندی نے خفیف تغیر کے ساتھ لکھا ہے "مردہ بہشت مین یا دوزخ مین حلوے مانڈے سے کام" ناعاقبت اندیشون کے لئے دکن مین کہتے ہین "جان جاے پینک نہ جائے" یہ افیونیون کا خیال ہے کہ وہ پینک قائم رکھنے کی لئے جان کی پروا نہین کرتے یعنی باوجود اس بات کے جاننے کے کہ افیون کا زیادہ استعمال زندگی کے لئے مضر ہے اس کی مقدار کو روز بروز بڑھاتے ہین اور انکی یہ حماقت صرف پینک کے لطف و مزے کے لئے ہے۔

ابرن بفتح اوّل وسوّم۔ بقول صاحب شمس نام دہی است از حدود (رے) دیگر کسی ذکر این نکرد و وجہ تسمیہ این متحقق نشد کہ از خصوصیات این مقام معاصرین بخبر اند بخیال ما اگر اسم با مسمی است مقامی باشد خنک و شاداب ہمچو آبر۔ نون زائد بر آخر آوردند چنانکہ پاداش و پاداشن و زیبا و زیبان و سو و سون۔ صاحب ناصری در آرایش ششم دیباچہ کتاب بر حرف نون این قاعدہ را ذکر کردہ است (اردو) ابرن نواح رے سے ایک موضع کا نام (مذکر)

ابرناک استعمال۔ بقول صاحب شمس بفتح اوّل مرادف برناک کہ جوان باشد و مشہور ببای تازی است نہ فارسی۔ دیگر کسی ذکر این

نہ کرد بخیال ما برناک مخفف ابرناک است کہ مقصورہ
حذف شد و برنا ہمین معنی مخفف برناک بحذف فا
باقی ماند۔ صاحب برہان بر لفظ ناک گوید کہ بروزن
خاک لفظی است کہ بجہت بیان اتصاف موصوف
بصفتی بر آخر کلمات می آورند۔ زیرا کہ دلالت
می کند بر داشتن چیزے چون بلفظی ملحق شود ہمچو
طربناک و غمناک و بمعنی آلودہ و آغشتہ ہم (الخ)
پس ابر کہ بمعنی ذکر گذشتہ است بالفظ ناک جمع شدہ
معنی (صاحب ذکر) پیدا کرد و استعارہ کردند برائے
برنا و جوان۔ اگرچہ پیران ہم (صاحب ذکر) اند

ولیکن در پیری آنرا معتبر نہ پندارند۔ ہمین باشد
وجہ تسمیہ بعضے بر آنند کہ ابر بمعنی آغوش است
و صاحب آغوش استعارہ باشد از جوان عمر کہ
آغوش جوانان من حیث گرمی نصیب شباب است
و بعضے بر آنند کہ ابرناک بمعنی صاحب ابر کنایہ از
جوان است کہ ذریعۂ سرسبزی عالم یعنی ذریعۂ
توالد و تناسل دارد (اردو) جوان۔ بقول صاحب
آصفیہ۔ (فارسی) اردو میں مستعمل۔ نوعمر۔ نوخیز۔
پٹھا۔ بالغ ہونے سے تیس برس تک کی عمر کا آدمی
سیانا جیسے "جوانوں کو چلا چلی بڑھیا کو بیاہ کی پڑی"۔

ابرنجن استعمال۔ بقول صاحب برہان بفتح جیم بروزن برکندن حلقۂ باشد از طلا و نقرہ
کہ زنان (۱) در دست و (۲) در پای کنند و آنچہ در دست کنند (دست ابرنجن) و آنرا کہ در پاے
کنند (پای ابرنجن) ہم خوانند۔ (ابرجن) کہ گذشت مخفف ہمین است۔ صاحب رشیدی
و شمس باتفاق معنی برہان گوید کہ ابرنجین و اورنجن و اورنجین مرادف این است و این ہر
چہار لغت بحذف الف نیز آمدہ۔ صاحب جامع بذکر این با ابرنجین گوید کہ دست برنجن او
و پا برنجن کہ بحذف الف شہرت دارد۔ صاحب جہانگیری ہم ذکر این کردہ صاحب ناصری
فرماید کہ چون دست را از سر انگشتان تا ساعد آرنج خوانند پس ہیلی کہ در دست و آرنج افگنند

دست آرنج است و اصل این آرنجن باشد و صاحب انند صراحت فرمایند که مرکب است
از آرنج و نون نسبت یا رابطه - (این است صراحت ماخذ که محققین سلف یک برصدی کرده اند)
مؤلف گوید که این تحقیق ماخذ را تشفی نمی بخشد آرنجن را بدین معنی بالف ممدوده کسی ذکر نکرد
و نون نسبت و رابطه هم بقاعدهٔ فارسیان یافته نشد ازین تحقیق هیچ برنکشود که آبرنجن چگونه شد
و تعلق آرنج باین که مذکور شد - پابرنجن چگونه گفتند برای زیوریکه در پای کنند - ما بجدی که غور کردیم
اصل این (ابرنجین) است که بر (برنجین) الف وصلی آورده اند چنانکه فارسیان در آغاز کلمه
می آرند که پرویز را (اپرویز) کردند و بیداد را (ابیداد) برنجین بروزن تبرزین بقول برهان بهمین معنی
آمده و ما می گوییم که بر لفظ برنج یا و نون نسبت زیاده کرده برنجین کردند چو سیمین و عنبرین پس (ابرنجین)
بمعنی منسوب به برنج شد و این نام زیوریست که هر دانه آن از طلا یا نقره بشکل برنج سازند که شانه
به دندان موش هم باشد ازینجاست که هندیان این را (چوهے دنتیان) گویند که ترجمهٔ دندان موش
است پس آن دانها را بالعلاقه یکدیگر مسلسل کنند و بر بند دست به بندند و این مخصوص است از
همین مقام که از آرنج تعلقی ندارد و این است حقیقت (ابرنجین) که بالف وصلی بای موحده ساکن
شد و بحذف الف (برنجین) بحال خود ماند و بحذف یای تحتانی (برنجن) مخفف آن است و
بزیادت الف وصلی برو (ابرنجن) شد صاحبان لغت که این را بروزن (برکندن) نوشته اند غلط
کرده اند باید که بکسر جیم باشد که بعد حذف یا هم همان کسرهٔ جیم باقی ماند و حقیقت لفظ متقاضی
آنست که الف هم مکسور باشد که کسرهٔ بای موحده حقیقی است و لیکن لب و لهجهٔ مقامی تبدیل
حرکات می کند عیبی ندارد که الف و جیم را هم باتباع زبان مفتوح خوانیم و از حقیقت هم خبر

داریم بالجملہ (دست برنجین) ہمان زیوردست است کہ بالا مذکور شد و (پابرنجین) مثل دست برنجین زیوریست برای پا کہ قدری کلفت تر از دست برنجین باشد و ہندیان در وضع آن تصرّف کردہ اند ما (پابرنجین) را در صوبۂ مدراس دیدہ ایم کہ (ناطیان جھرمی لقب) در ہند آنرا مجھول گویند وضع قدیم این شکل برنج را بکلفتی ظاہر می کند ولیکن تصرّف مخترعین حالا در ہند صورت اصلی آن را باقی نداشت (اردو) (اپنچی یا کنگن یا چوہے دتیان۔ صاحب آصفیہ نے (چوہے دنتی) پر فرمایا ہے کہ (مؤنث) عورتون کے ایک دستی زیور کا نام جس کے دانے چوہے کے دانتون کے مشابہ ہوتے ہین کنگن اور کنگن پر لکھا ہے کہ اسم مذکر۔ کرگہن سے مرکّب ہاتھ کا زیور۔ دست برنجن ایک زیور کا نام جسے چوہے دتیان کہتے ہین (۲) پازیب بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ پانون کے ایک زیور کا نام (الخ) جس کے نیچے اہل ہند گھنگرو کی ایک لڑی لگاتے ہین اور اہل عجم مستطیل شکل مین نوکدار گھنگرو مثل چانول کے بناتے ہین جس مین آواز نہین ہوتی۔

ابرنجین بقول صاحب برہان ورشیدی وجامع وناصری وشمس وجہانگیری بروزن فرودین۔ مرادف ابرنجن کہ گذشت۔ بخیال ما اصل ہمین است و ابرنجن کہ گذشت مخفف این صراحت ماخذ این برابرنجن کردہ ایم وبہ تحقیق ماکہ برابرنجن گذشت بکسر اول باشد (اردو)

دیکھو ابرنجن۔

ابرنوبہار استعمال۔ باضافت ابر مرادف ابر بہار کہ گذشت (صائب ۵) می فشانم ہر چہ می گیرم چو ابر نوبہار ؛ با من احسان باتمام خلق احسان کردن است ؛ (انوری ۵) آری عرق ابر نوبہاری ؛ در کام صدف خوشگوار

(۱۱۵)

باشد ؛ (اردو) ابربہار (دیکھو ابرآذر)

ابرنوبہاران (۱۱۴۴) استعمال - باضافت ابر- مرادف ابربہاران کہ گذشت - مزید علیہ ابر نوبہار باشد چنانکہ صائب گوید (ے) چون صدف لب پیش ابرنوبہاران باز کن ؛ کابرو را باگہر آنجا برابر می کشند ؛ (اردو) دیکھو ابربہاران اردو مین ابرنوبہاری کا بھی استعمال ہے (آتش ے) سبوے غنچہ ہے معمور جام گل لبریز ؛ ٹپک رہی ہے شراب ابرنوبہاری سے ؛

ابرنوروزی (۱۱۴۵) استعمال - باضافت ابر- ابری کہ منسوب بہ نوروز است یعنی در نوروز آید (انوری ے) بادشبگیری نسیم آورد بازار جویبار ؛ ابرنوروزی علم برافراخت بازار کوہسار ؛ (اردو) ابرنوروزی - کہہ سکتے ہین (مذکر)

ابرنیسان استعمال - باضافت ابر- بقول صاحب بحر نام بارانی است کہ در ہوای سرمامی بارد و بصدف دُر دہد صاحب مؤید فرماید کہ اثر دہا و ماران دیگر را زہر ہم - کذا فی فرہنگ قواس - وہم او گوید کہ ابربہار است زیرا چہ نیسان مدت ماندن آفتاب در برج حمل است و در استعمال نیز ہمچنین وسواتی ہندی آنست صاحب شمس ہمزبانش - بہار بمعنی اوّل باتفاق مؤید قایع (صائب ے) تاک را سیراب کن ای ابر نیسان در بہار ؛ قطرۂ تا میتواند شد چرا گوہر شود (انوری ے) شاخ اقبالت چو باغ از ابر نیسان بادسبز ؛ شخص بدخواہت چو برگ از باد دی زار و نزار ؛ (ظہوری ے) تا ظہوری را نبود اصلی برم ؛ دیدۂ چون ابر نیسان برنخورد ؛ (اردو) ابرنیسان - دیکھو ابرگوہرافشان -

ابرنیسانی (۱۱۴۶) استعمال - باضافت ابر- بیای نسبت مرادف ابرنیسان کہ گذشت (ظہوری ے) ابرنیسانی کجا و چشم خونبارم کجا ؛ او گہر بارد اگر من لعل باش دیگرم ؛ (اردو) ابرنیسان - دیکھو ابرگوہرافشان

ابرو بقول بہار۔ حاجب و آبرو ہا و ابروان جمع و این خلاف قیاس است مقصود بہار این است کہ بقاعدۂ فارسیان جمع غیر ذوی الارواح بالف و نون شاذ باشد (۱) صاحب سخندان گوید کہ این را در سنسکرت (بہرو) گویند کہ بحذف ہمزہ و بزیادت ہای مخلوط التفاظ بعد بای بر بیست و نمی فرماید کہ فارسیان (بہرو) را (ابرو) کردند (۲) بخیال ما این مرکب است از آبر و واو نسبت فارسیان و او نسبت را بر آخر لفظ می آرند چنانکہ ہندو و ریشو پس آبر و چیزیست کہ منسوب بہ آبر است یعنی چنانکہ ابر بالای سر ما سایہ کند ہمچنین آبرو بر مردمک سایہ کردہ است (۳) بعض معاصرین بر آنند کہ این (آب رو) بمعنی رونق رو بود و از کثرت استعمال ممدودہ بمقصورہ مبدل شدہ ابرو شد۔ ما گوئیم نمبر (۲) اقوی است۔ صاحب غیاث بر لفظ ہندو گوید کہ واو نسبت برای ذوی العقول خصوصیت دارد ما گوئیم کہ این خصوصیت باعتبار محاورہ مخصوص بالفظ ہندو نہ بذوی العقول مفتاح القواعد فارسی ہم واو نسبت را ذکر کردہ است و گوید کہ چون ہندو و ریشو۔ و نمی فرماید کہ خصوصیت این برای ذوی العقول است۔ (۴) بعض معاصرین گویند کہ اصلش (ابر رو) بود یعنی چیزی کہ بر رو باشد فارسیان بر را بمعنی علی ابر گفتہ اند۔ بکثرت استعمال با ساکن شد و یک رای مہملہ حذف۔ ما عرض کنیم کہ بمقابلہ این ہم نمبر (۲) قوی تر است عجب است کہ صاحبان برہان و جامع و رشیدی و سروری و شمس و جہانگیری و ناصری و ہفت و غیرہم لفظ (ابرو) را در مفردات ترک کردہ اند امّا در کلام متقدمین و متاخرین و نیز در روزمرہ معاصرین بسیار یافتہ میشود و شک نیست کہ این لغت فارسی زبان است۔ بالجملہ بقول بہار و انند صفات این (۱) بلند اقبال (۲) پرچین (۳) پرخم (۴)

پرعتاب (۵) تلخ (۶) دل آرای (۷) دلفریب (۸) دلکش (۹) دل کشائے (۱۰) رسا (۱۱) رزین (۱۲) سبکدست (۱۳) سرگردان (۱۴) سیہ تاب (۱۵) شوخ (۱۶) عشوہ ساز (۱۷) عنبرین (۱۸) عیار پیشہ (۱۹) کج (۲۰) کیاندار (۲۱) کمربستہ (۲۲) کینہ توز (۲۳) گرہگیر (۲۴) محرابی (۲۵) مشکین (۲۶) مشکین مثال **وشبیہات** این (۲۷) بال شاہین (۲۸) بیت (۲۹) پل (۳۰) ترازو (۳۱) تیغ (۳۲) تیغباز (۳۳) چوگان (۳۴) دزد (۳۵) دود (۳۶) رحل آبنوسی (۳۷) سایۂ بال ہما (۳۸) سورۂ نون (۳۹) شاہ بیت (۴۰) شاہین ترازو (۴۱) صیقل (۴۲) طاق (۴۳) طاق شکستہ (۴۴) طاق مردانہ (۴۵) طغرا (۴۶) قبلہ (۴۷) قبلہ نما (۴۸) قلم (۴۹) قوس (۵۰) کلید (۵۱) کمان (۵۲) کمان خانہ (۵۳) کماندار (۵۴) کمان سیہ توز (۵۵) گز (۵۶) ماہ نو (۵۷) ماہ یک شبہ (۵۸) محراب (۵۹) محرابی (۶۰) مد (۶۱) مصرع (۶۲) مطلع (۶۳) مقراض (۶۴) ناخن (۶۵) نون (۶۶) نون قوسی (۶۷) نون واژون (۶۸) ہلال۔ (صائب ۵۲۸) گر ندارد وسکتۂ چین بر جبین ؛ بیت ابروی تو چون مشہور نیست ؛ (حکیم زلالی ۵۲۹) پلی بستہ بلند ابروش از دور ؛ کہ نظارہ ز آبش بگذرد دور ؛ (ملا طغرا ۵۳۰) جز ابروشوخ تو ندیدیم کہ عطارہ ؛ بی سنگ کشد وسمہ در ابروی ترازو ؛ (صائب ۵۳۱) ابروی او زفت زمد نظر مرا ؛ در زیر تیغ زندگی آمد بسر مرا ؛ (ولہ ۵۳۲) نیست ممکن برگرفتن دیدہ از رویش مرا ؛ ارہ گر بر سر گذارد تیغ ابرویش مرا ؛ (ملا جامی ۵۳۳) ایکہ از شوخی بکف داری چو ابرو تیغباز ؛ بسملم کن تا چراغ مدعا روشن شود ؛ (میر خسرو ۵۳۴) اشارت کن بابروے چو چوگان ؛ کہ تا از سر روم چون گوی غلطان ؛ (انوری ۵۳۵) زنخش چیست یکی

گوی بلورین از مشک ؛ ابروش چیست دو چوگان سیہ کردہ بقار ؛ (میر یحیی شیرازی ۵۳۶) اگر داری سواد اے چشم زان ابروی و پیشانی ؛ کتاب حسن در بالای رحل آنبوسی بین ؛ (دانش ۵۳۹) سر نوشت خود توان خواند از خط پیشانیش ؛ مدّ ابرو شاہ بیت مطلع انوار کیست ؛ (خان آرزو ۵۴۰) ز خون عاشقان ابروی آن شوخ ؛ چو شاہین ترازو سرگران است ؛ (نظیری ۵۴۱) دلا گذار کہ آئینہ کرد سنگ ترا ؛ کدام صیقل ابرو زد و دو رنگ ترا ؛ (ظہوری ۵۴۲) ہمہ جا قبلہ طاق ابرو ہست ؛ روی ہر سو نماز میرسدم ؛ (صائب ۵۴۳) ہست زندانی پرا روحشت بچشم عارفان ؛ پیش طاق آن دو ابرو قصر و ایوان بہشت ؛ (خواجہ شیراز ۵۴۵) مطبوع ترز نقش تو صورت نہ بست بازہ طغرا نویس ابرو شکین مثال تو ؛ (صائب ۵۴۶) بی اشارت خم ابروی تو یک ساعت نیست قبلہ ات شوخ ترا ز قبلہ نما افتادست ؛ (مفید بلخی ۵۴۸) قلم ابروت سخن سازاست ؛ بہر عشّاق نامہ پردازاست ؛ (ملّا شیدای سرہندی ۵۵۰) کشاد کار دلم از کلید ابروتست مرا چو تنگدلی زان دہان تنگ بود ؛ (ظہوری ۵۵۱) بیا اے عشق لختی پہن میکن سینۂ جانرا کہ حسن از ابرو او تیر شوخی در کمان دارد ؛ (صائب ۵۵۲) در کمانخانۂ ابروی بلند اقبالش ؛ تیر بی خواست ز آغوش کمان می آید ؛ (ظہوری ۵۵۳) ملک را بدل زخمہا جا گرفت ؛ کماندار ابرو چو مجرا گرفت ؛ (دانش ۵۶۰) ہمان شعر است کہ بر نمبر ۳۹ گذشت ۔ (غنی ۵۶۳) بود مقراض او دل بستۂ مو ؛ شدہ ہم چشم با مقراض ابرو ؛ (ولہ ۵۶۴) از ان رو شکل ناخن یافت ابرو ؛ کہ بکشاید گرہ از جبہۂ خویش ؛ (شفیع اثر ۵۶۶) اگر بر آسمان رفتست ماہ نو ز کیتائی ؛ نبون تو ہی ابروی یار من نمی آید ؛ (اردو) ابرو ۔ بقول امیر (فارسی) اردو میں مستعمل (مذکر) بھون ۔

(آتش ؎) مارگیسو سے سوا قاتل وہ ابرو ہوگیا ؛ میری ایذا کو سراپا نوک بھوں ہوگیا ؛ (برق ؎) تا فلک اے مہروش شہرہ تمہارا ہوگیا ؛ خال سے ابروے پرخم چاند تارا ہوگیا ؛ (زجر ؎) کاکل نے اسکی مارا تارا کمند سے ؛ کھینچے سر وہی ابرو خمدار رہ گیا ؛ آپ ہی نے فرمایا ہے کہ ارباب دہلی نے مونث بھی کہا ہے (ظفر ؎) دیکھنا بھونچال سے بچ جائے گا سارا جہاں ؛ اک ذرا ابرو اگر اس فتنہ گر کی ہل گئی ؛ (میر حسن ؎) مد نظر تھی ظالم کس پر جو آئینہ لے ؛ کنگھی پہ ہاتھ پھیرا ابرو سنوار دیکھی ؛

ابروان استعمال - بقول صاحب شمس بالفتح مرادف (ابران) کہ گذشت یعنی صبح وشام دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد مولف گوید کہ (۱) اگرچہ جمع ابرو - خلاف قیاس بالف ونون آمدہ کہ بر لفظ (ابرو) گذشت ولیکن آنرا برای صبح وشام استعارہ کردن قابل غور است زیرا کہ تشبیہ شام بسیاہی ابرو جا دارد ولیکن تشبیہ او با صبح غیر موزون (۲) صاحب برہان گوید کہ وآن در فارسی بمعنی شبیہہ و مانند ونظیر آمدہ پس اگر معنی (ابروان) مثل آبرا باشد تشبیہی برای صبح وشام توان شد کہ آبرہم مثل صبح وشام سیاہ وسپید است (۳) واگر (آن) را بفتح اول وسکون ثانی گیریم - بقول صاحب برہان بلغت ژند و پاژند بمعنی مادر است پس (ابروان) بمعنی ابروی مادر باشد ومجازاً بمعنی ابروی میانہ سال توان گرفت کہ موی سیاہ وسپید ہر دو دارد و با صبح وشام تشبیہش جا دارد بخیال ما توجیہ نمبر (۲) اقوی است (اردو) دیکھو (ابران)

ابروانبوہ استعمال - بقول صاحب شمس - بفتح اول وضم بای ابجد آلتی است کہ بدان گوشت مردم وجز آن بگیرند و عرب کلّینان و ہندسندسی خوانند - دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر آن

نکرد و بخیال ما شک نیست که صاحب شمس درین لفظ تسامح کرده است که انبر و انبور هر دو لغت را که حرف دومش نون و حرف سوم آن بای موحده است بذیل ردیف الف با با آورده (ابر و انبور) کرد ما تحقیق (انبر) و (انبور) بجایش کنیم که بهمین معنی آمده است و انچه صاحب شمس بجای دوم هر دو را یک لفظ خیال کرده غلط است (اردو) دیکھو انبر۔

(الف) **ابرو بلند کردن** مصدر اصطلاحی بقول بحر و بهار (۱) اشاره کردن با برو فرمایدکه از اهل زبان به تحقیق پیوسته و (۲) نمودار شدن و آرسته این را مرادف (ابرو نمودن) گوید که می آید و با هر دو معانی بالا اتفاق دارد و اسناد متعدده پیش کند (وحشی ؎) رسید و آن خم ابرو بلند کرد و گذشت ؛ تواضعی که به ابرو کنند کرد و گذشت ؛ (سنجر کاشی ؎) در محفلی که گوشهٔ ابرو کند بلند ؛ گیرم ز رشک و سمه برابر و نهد هلال ؛ (طالب آملی ؎) اینک بملک ناطقه عید بخنور یست ؛ کابرو بلند کرده هلال معانیم ؛ مؤلف گوید که هر دو سند معنی اول متعلق باین مصدر اصطلاحی نباشد که از اول (خم ابرو بلند کردن) و از دوم (گوشهٔ ابرو بلند کردن) پیداست و از سند سوم بخیال ما ۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔

(ب) **ابرو بلند کردن هلال** بمعنی نمودار شدن آن پیدا میشود۔ ما از معاصرین عجم تحقیق کرده ایم که معنی اول برای ابرو بلند کردن درست است۔ اگرچه سندش بدست نیامد و با معنی دوم ما را اتفاق نیست برای آن اصطلاحی خاص بر حرف (ب) بیان کرده ایم که دران لفظ هلال داخل باشد مجرد ابرو بلند کردن بمعنی دوم از نظر ما نگذشت و نه معاصرین عجم تصدیق آن کنند (اردو) (الف) (۱) ابرو ہلانا۔ بقول امیر ابرو کو جنبش دینا۔ ابرو سے اشارہ کرنا۔ (رند ؎) دیکھ تو کتنے گلے کٹتے ہین

نلوارون سے ؛ تو ہلا بیٹھ کسی روز تو ابرو اپنا ؛ (وزیر ؎) سر آنکھون سے کرین سجدہ جدھر ابرو ہلائے وہ ؛ جدا کچھ کفر اور اسلام سے مذہب ہمارا ہے ؛ (ب) چاند دکھائی دینا۔ ماہ نو یا ہلال مطلع پر نمودار ہونا۔

ابرو بہم درکشیدن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر خشم گرفتن و بیدماغ شدن بہار گوید کہ این کنایہ باشد **مؤلف** عرض کند کہ ناراض شدن و اظہار نفرت کردن درین داخل است (شیخ سعدی ؎) حرامت بود نان آن کس چشید ؛ کہ چون سفرہ ابرو بہم درکشید ؛ (اردو) ابرو مین بل ڈالنا۔ غصے ہونا۔ امیر نے (ابرو مین بل پڑنا) اور (ابرو مین بل آنا) کا ذکر کیا ہے۔ ناک بھون چڑھانا بقول آصفیہ چین بجبین ہونا۔ تیوری چڑھانا۔ نفرت ظاہر کرنا۔ خفا ہونا۔ رنجیدہ ہونا (بحر ؎) عاشق سے ناک بھون نہ چڑھا اوکتاب رو ؛ ہم درس عشق مین یہ الف بے پڑہے نہین ؛ (جرات ؎) ہمارے آنے سے تم ناک بھون نہ روز چڑھاو ؛ یہان ہے بحر محبت کا بار بار چڑھاو ؛ بھون تاننا۔ بقول آصفیہ چین بابرو ہونا تیوری چڑھانا۔ ناراض ہونا خفا ہونا۔

ابرو پرچین کردن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر مرادف ابرو بہم درکشیدن مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد۔ (اردو) چین بجبین ہونا۔ بقول صاحب آصفیہ تیوری چڑھانا۔ ناراض ہونا۔ تیوری پر بل ڈالنا۔ (دیکھو ابرو بہم درکشیدن)

ابرو ترش کردن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر مرادف ابرو بہم درکشیدن بہار ہمزبانش و این کنایہ باشد (سعدی ؎) درین گوشہ نالان گنہگار پیر ؛ کہ فریاد حالم رس ای دستگیر ؛ وزان نیمہ عابد سری پرغرور

ترش کردہ برفاسق ابروزدورہ (بابا فغانی ؎
شدی خندان وبیرون آمدی ابرو ترش کردہ پنجا
چاشنی ہا میچشانی تلخ کامان را ۔ (اردو) دیکھو
ابرو بہم درکشیدن۔

ابرو تلخ کردن (مصدر اصطلاحی) بقول
صاحب بحر عجم مرادف (ابرو بہم درکشیدن) دیگر
کسی ذکر این نکرد و سندی گیر نیامد۔ مخفی مباد
کہ تلخ بمعنی ناگوار و ناملائم نیز آمدہ پس درین مصدر
بمعنی (ناملائم کردن ابرو) باشد یعنی (درشت
کردن ابرو) (اردو) دیکھو (ابرو بہم درکشیدن)

ابرو تنک ساختن (مصدر اصطلاحی)
بضمّ تای فوقانی و نون مرادف (ابرو تنک
کردن) کہ می آید (قدسی در تعریف کمان گوید
؎) چہ شد گر کمان ساز دابرو تنک ۔ بود
تیغ فولاد ہم رو تنک ۔ و ارستہ ہمین شعر را سند
(ابرو تنک کردن آوردہ) (اردو) دیکھو ابرو
تنک کردن۔

ابرو تنک کردن (مصدر اصطلاحی)
بضمّ تا و نون بقول بحر و ارستہ کنایہ از ناز
و غرور نمودن مرادف (ابرو نازک کردن) کہ
می آید (قدسی در تعریف تیغ ؎) چو در غمزہ
ابرو تنک می کند ۔ سپاہ گران را سبک می کند
بہار و انند ہم ذکر این کردہ۔ (اردو) ناز کرنا
بقول آصفیہ اترانا۔ غرور کرنا۔ (تصویر ؎)
حسرتیں دل کی بر آئیں دم بسمل کیا کیا ۔ ناز
کرتا تھا نزاکت سے وہ قاتل کیا کیا ۔ (آغا ؎)
آگے تقدیر کے تدبیر کی کیا چلتی ہے ۔ عقل پر
ناز کیا کرتے ہیں نادان کیا کیا ۔

ابرو جنباندن مصدر اصطلاحی بقول
صاحب بحر اشارہ کردن بہار گوید کہ (۱) اشارہ
کردن بابرو۔ و (۲) رضا دادن آنند ہنر بانش
(مرزا طاہر وحید قزوینی ؎) نہ تمکین است
اگر جانان بما ابرو نجنباند ۔ کہ نتواند کشیدن ناز
آن زور کمانش را ۔ صاحب آصفی ہمین مصدر را

(۱۱۴۹)

ابرو جنبانیدن | نوشتہ۔ عیبی ندارد کہ جنباندن وجنبانیدن ہر دو یکی است مابحث مفصّل این بجایش کنیم (اردو) (۱) ابرو ہلانا دیکھو ابرو بلند کردن (۲) اجازت دینا۔

ابرو جہیدن | مصدر اصطلاحی۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ گوید کہ نوعی از تفاول است بہار وانند گوید کہ از عالم چشم جستن ولب جنبتن وغیر آن نوعی از تفاول مؤلّف گوید کہ تا بحدّ استعمال این بنظر آمدہ ازان معلوم میشود کہ فارسیان ازین تفاول بدگرفتہ اند (ابو طالب کلیم ؎) میجہد ابروی موج ومیپرد چشم حباب ؛ نیست خیر ایدل دگر دیدہ طوفان میشود (اردو) آنکھ پھڑکنا۔ بقول امیر خود بخود پلک یا پپوٹے مین حرکت ہونا جس کے زائل کرنے کو پلک پر تنکا یا دھاگا رکھ لیتے ہین۔ یہ رنج اور خوشی کا ایک شگون ہے۔ کہتے ہین کہ مرد کی دہنی اور عورت کی بائین آنکھ پھڑکے تو کوئی بچھڑا ہوا ملے اور مرد کی بائین اور عورت کی دہنی آنکھ پھڑکے تو صدمہ پہنچے مگر تجربہ کرنے والون کا قول یہ ہے کہ تخصیص مرد اور عورت کی دہنی بائین آنکھ کی ٹھیک نہین ہے بلکہ عورت ہو یا مرد بااعتبار اس شگون کے کسیکی دہنی آنکھ اچھی ہوتی ہے اور بائین بری اور کسیکی بائین آنکھ اچھی ہوتی ہے اور دہنی بُری (بحر ؎) الٰہی اپنی بغل مین مین دیکھون آج اُسے ؛ یہ بائین آنکھ پھڑکنی ہو نیک فال مجھے ؛ (نصیر ؎) آنکھ جب پھڑکے ہے بائین تب مجھے کہتا ہے وہ ؛ کچھ خوشی دکھلائیگا یہ اضطراب نرگسی ؛ (صبا ؎) تقدیر شکل ہجر کی تکتی ہے وصل مین ؛ رہ رہ کے بائین آنکھ پھڑکتی ہے وصل مین ؛

ابرو چین داشتن | مصدر اصطلاحی بمعنی چین در ابرو آمدن وبودن است چنانکہ ظہوری گوید (؎) باز ابروی نازچین دارد ؛ عجز را روی بر زمین دارد ؛ (اردو) ابرو مین

(۱۱۰۲)

بل پڑنا - ابرو مین بل آنا - ابرو مین چین آنا - بقول امیر تیوری چڑہنا - غصہ آنا (کیف ۵)

آغاز خط مین بھی نہوا کم غرور حسن ؛ نکلا جو زلف یار سے ابرو مین بل پڑا ؛ (اسیر ۵) ذرا بھی بل جو ابروے بت بے پیر مین آئے ؛ کمر ٹوٹے کمان کی بل ابھی شمشیر مین آئے ؛ (آتش ۵)

نہ چین اے ترک بیرحم ابرو خمدار مین آئے پلگا خامی کا دہبّابل جہان تلوار مین آئے ؛

(۱) ابرو چین گرفتن | مصادر اصطلاحی بہار ذکر نمبر (۱) کند

(۲) ابرو چین کشتن

وصاحب انند ذکر نمبر (۲) ہرد و بقول ہر دو مراد (ابرو بہم درکشیدن) کہ گذشت و سند ہر دو از ابو شکور (۵) اگر ابروش چین گیرد سنرد چون روی من بیند ؛ کہ رخسارم پر از چین گشت چون رخسار رہنا نہ ؛ مؤلف گوید کہ ازین سند (رخسار پر از چین گشتن) پیدا است نہ (ابرو چین گشتن) حیف است کہ ما را ہم سندی گیر نیامد و معاصرین عجم ہم تصدیق نمبر (۲) نمی کنند (اردو) چین بجبین ہونا - ابرو مین بل پڑنا - ابرو مین بل آنا - دیکھو (ابرو چین داشتن)

ابرود بقول صاحب شمس با بای موقوف و رای مضموم و واو معروف (اہنبل باشد کہ آنرا ہندی چہر گویند و (۲) در بعضی از فرہنگہا بمعنی نیلوفر مرقوم (انتہی) صاحب سروری فرماید کہ بروزن محمود سنبل باشد و بمد نیز آمدہ - ماذکر آن در (الف ممدودہ) کردہ ایم ماخذ این در انجا مذکور نشد بنا بر علیہ تلافی مافات می کنیم کہ (آب) در اینجا بمعنی حقیقی است و رود بقول برہان بمعنی فرزند پس فارسیان نیلوفر را کہ در آب متادہ پیدا میشود (آب رود) بمعنی فرزند آب گفتند - لب و لہجۂ مقامی ممدودہ را مقصورہ کرد (ابرود شد) اند یصورت بخیال ما معنی دوم اصل است و معنی اول مجاز کہ سنبل را ہم ابرود گفتند یا اینکہ اصل این بمعنی بروت بود کہ بقول

بہار ترجمۂ سبلت است و بروت مشابہ باشد بسنبل - کہ خطاب را فارسیان بہ سنبل تشبیہ دادہ اند (بہار بر سنبل خط ذکر این کردہ) پس فارسیان بقاعدۂ خود تا را بدال بدل کردند ہمچو بُت و بُد و تُت و تُود (کذا فی الناصری - در آرایش ششم دیباچہ) اندرین صورت بروت بہ بُرود مبدّل شد - چون الف وصلی در ابتدای این آوردند ابرود شد بضم اوّل - ہمین است وجہ ضمۂ اوّل کہ ضمۂ بای موحّدہ بالف وصلی دادند بالجملہ ابرود بمعنی سنبل استعارہ باشد (اردو) دیکھو آب رود -

ابرو راکج کردن مصدر اصطلاحی بمعنی چین بجبین شدن - مرادف ابرو پر چین کردن است چنانکہ در سرگذشت وزیر خان لشکران مذکور "ابروت را چرا کج کردہ - خدا بندہ" (اردو) تیوری چڑہانا - دیکھو (ابرو بہم درکشیدن)

ابروزدن مصدر اصطلاحی - بقول برہان وبجر وجامع (۱) کنایہ از اشارہ کردن و (۲) از رضا دادن صاحب جہانگیری و ناصری گوید کہ کنایہ از رضا شدن و بقبول اشارہ کردن - صاحب رشیدی بر معنی دوّم قانع صاحب شمس (ابروزدن) و مصدر آن (ابروزدن) ہر دو را بیان کردہ ذکر معنی دوّم کند و ارستہ با ناصری اتفاق دارد و سندش ہم ہمان - بہار گوید کہ بمعنی (ابرو جنبانیدن) است کہ گذشت شمس الدین محمد مبارک شاہ سیستانی رباعی ۵۲ کان بالکف زبخش تو پہلو نہ زند ۔ در پیش تو لاف ناف آہو نزند ۔ طبع تو بہ بخشیدن صد گنج گہر ۔ ابرو نزند و گرہ بر ابرو نہ زند ۔ (اردو) دیکھو (ابرو جنبانیدن)

ابروزند بقول صاحب برہان و سروری وپہلوی و ہفت قلزم بمعنی (۱) اشارہ کند و (۲) رضا دہد - صاحب مؤیّد بذکر معنی دوّم نسبت بمعنی اوّل گوید کہ اشارت کند با برو مؤلّف گوید کہ این

مضارع ہمان مصدر (ابروزدن) است کہ گذشت وسند این ہمانجا مذکور و این شعار محققین سلف است کہ باوجود ذکر مصدر از مشتقات آن صیغۂ را ذکر کنند کہ استعمال آن در سند یافتہ شود و این احتیاط در رای ما باعث نقصان است نہ شود کہ تحقیق پسندان در غلط بیفتند کہ استعمال مصدر (ابروزدن) صرف در صیغۂ مضارع اوست (اردو) دیکھو (ابروزدن) یہ اوسی کا مضارع ہے

ابروشن بفتح اوّل - وسوّم و پنجم - ونون در آخر بقول صاحب شمس رواج و رونق دیگر کسی ذکر این نکرد و بخیال ما این مرادف (آب روشن) است کہ در ممدودہ گذشت کہ آب بمعنی رونق است و روشن بمعنی واضح فارسیان (آب روشن) را بمعنی رونق و رواج استعمال کردہ اند و لب و لہجۂ مقامی ممدودہ را بمقصورہ بدل کرد - و اضافت را حذف - (ابروشن شد (اردو) دیکھو (آب روشن)

ابروطاق استعمال - بقول صاحب سند بحوالۂ فرہنگ سکندر نامہ (۱) ابروی یکتا و بی نظیر کہ طاق بقول برہان بمعنی محراب و یکتا ہم آمدہ مؤلّف گوید کہ (۲) قلب اضافت طاق ابرو نیز یعنی ابروئیکہ ہمچو محراب است (اردو) (۱) یکتا اور بی مثل ابرو (۲) طاقِ ابرو یعنی وہ ابرو جو مثل محراب کے ہے۔

ابروفراخ اصطلاح - بقول صاحب شمس وجہانگیری و رشیدی (۱) بمعنی خوش و خندان روی مؤلّف گوید کہ (۲) فراخ بفتح اوّل و دوّم بقول برہان بمعنی کشادہ است و معنی حقیقی (ابرو فراخ) کسی کہ ابرویش پیوستہ نباشد بلکہ کشادہ باشد پس معنی اوّل کنایہ باشد کہ مرد خوش و خندان را فراخی در ہر حصہ روی او ہویدا گردد (اردو) (۱) خوش بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل بمعنی مسرور ہنسمکھ - بقول آصفیہ (ہندی) بمعنی

خندان - خندہ رو - خندہ پیشانی - شگفتہ رو - (۲) کشادہ ابرو - بقول آصفیہ وہ شخص جس کی بھوؤں کے بیچ کا میدان زیادہ کھلا ہوا ہو - پیوستہ ابرو کا نقیض -

ابرو فراخی اصطلاح - بقول صاحب بحر خوشدلی و کشادہ روئی و ہمت و سخاوت صاحب جامع و برہان گوید کہ (۱) کنایہ از خوشدلی و خوش منشی و کشادہ روئی و تازہ روئی و (۲) ہمت و سخاوت باشد صاحبان مؤید و پہلوی بر معنی اوّل قانع صاحب ناصری نسبت معنی اوّل گوید کہ کنایہ باشد از وسعت خُلق و کشادہ روئی و نسبت معنی دوّم فرماید کہ بزرگ ہمتی است صاحب سروری برای معنی اوّل از نظامی سند آرد (ے) ولی شہ در آن مجلس تنگ بارہ بابرو فراخی در آمد بکارہ بہار ہمبانش (اردو) (۱) کشادہ پیشانی - بقول آصفیہ (فارسی) (اردو میں مستعمل) خوش اخلاق - خندہ پیشانی - وہ شخص جو سب سے شگفتہ و خندان رہے (۲) کشادہ دل صاحب آصفیہ نے کشادہ دل بمعنی فرخ دل فیاض عالی حوصلہ لکھا ہے -

ابرو کج کردن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر - مرادف ابرو بہم درکشیدن و بہار گوید کہ مراد ابرو چین کردن - نتیجہ ہر دو یکی است (امیر خسرو ے) پس از ماہی است می بینم مہ من کج کمن ابرو بہ گرہ منگن بہ پیشانی کہ مہ در غرّہ کم گیرد (اردو) دیکھو ابرو بہم درکشیدن -

ابرو کشادن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر (۱) خوشحال شدن و (۲) باشارۂ ابرو سخن گفتن و (۳) بشگفتہ روئی برخوردن صاحب مؤید بہ معنی اوّل و دوّم قانع بہار گوید کہ بشگفتہ روئی خوردن باشد - ما خیال می کنیم کہ مقصود ش از معنی سوم بیان کردۂ صاحب بحر است - صاحب انندراج را با (ابرو فراخی) نوشتہ گوید کہ کنایہ از خوش خلقی و شگفتہ روئی است مؤلف

گوید کہ حاصل بیانش معنی سوم است یعنی شگفتہ روئی و خوش خلقی سخن کردن (ناظم گیلانی ۵۱) بہ پیران این خانہ ابرو کشادہ بروی جوانان دل او کشادہ (نظامی ۵۳) شہ کاروان مجلس نو نہادہ سران را طلب کرد و ابرو کشادہ (اردو) (۱) خوش ہونا۔ (۲) اشارۂ ابرو سے باتیں کرنا (۳) خوش خلقی سے پیش آنا۔ امیر نے (اخلاق) پر فرمایا ہے وہ ہر شخص کے ساتھ اخلاق سے پیش آتے ہیں"

ابرو کشیدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار (۱) اشارہ بابرو کردن و (۲) نیز کنایہ از نقش کردن ابرو (درویش ہروی خطاب بافتاب گوید ۵۲) برچہرۂ آسمان بدخوہ از قوس قزح کشیدی ابرو صاحب انند نسبت معنی اوّل گوید کہ ایما کردن است و (۳) امر و کشیدن بمعنی نمود ارشدن و ذکر معنی دوم ہم کردہ مؤلف گوید کہ معنی اوّل و سوم را سندی نیافتیم و در روزمرۂ معاصرین عجم نشنیدیم و معنی دوم کنایہ نیست بلکہ حقیقی است کہ کشیدن بقول بہار بمعنی نقش کردن ہم آمدہ (اردو) (۱) ابرو ہلانا بقول امیر ابرو سے اشارہ کرنا۔ (دیکھو ابرو بلند کردن) آپ ہی نے (ایما کرنا) پر فرمایا ہے کہ بمعنی اشارہ کرنا حکم دینا مستعمل ہے (مومن ۵) گر کرے ایما ذرا وہ مست ناز طائف میخانہ ہون اہل حجاز (۲) ابرو کی تصویر اتارنا (۳) نمودار ہونا۔ بقول آصفیہ ظاہر ہونا داغ ۵) شب وصال قیامت تھی جب کسی نے کہا وہ دیکھ صبح نمودار ہوتی آتی ہے

ابرو کمان اصطلاح۔ بقول بہار و انند از اسمای محبوب است و کمان ابرو نیز گویند **مؤلف** گوید کہ معنی حقیقی این کسی کہ ابروی او ہمچو کمان باشد۔ بقاعدۂ فارسیان دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کردہ است یعنی (ابرو مثل کمان دارندہ (صائب ۵) گرچہ از تیغ

نگاہش زہر قاتل می چکد ؛ نیست امکان چشم
ازان ابرو کمان برداشتن ؛ (اردو) کمان ابرو
ابرو کمان معشوق کے لئے اردو مین کہ سکتے
ہین (ظفر ؎) کیا کمان ابرو نے اک تیر نظر
مارا ؛ جس کے لگتے ہی جگر ہوگیا پارا پارا ؛ اسکی
عام معنی معشوق سے مخصوص نہین ہین بلکہ ہر ایک
خوبصورت کے لئے جس کے ابرو مثل کمان
کے خمدار ہون (دبیر ؎) رن مین ابرو کمان
کی آمد ہے ؛ اصغر نیم جان کی آمد ہے ؛

ابروکن اصطلاح - بفتح کاف عربی بقول
صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ موچنیہ باشد
مؤلف گوید کہ این چیزیست از آہن کہ موی
عارض و رخ کہ بی موقع باشد ازان چینند -
فارسیان اکثر ازین کارگیرند برای ابرو کہ موی
ابرو را از ہر دو جانب کندہ بشکل ہلال و قوسی
باریک بگذارند پس (کن) امر است از (کندن)
و بقاعدۂ فارسیان در اینجا اسم فاعل ترکیبی یعنی
آلۂ کنندۂ ابرو ست (اردو) چمٹا - صاحب آصفیہ
نے اگرچہ اسکا ذکر کیا ہے لیکن اس کے معنی مین
دست پناہ اور آتش گیر پر قناعت کی ہے
ہند و دکن مین ایک چھوٹا سا چمٹا بال چننے
کے لئے بھی استعمال کیا جاتا ہے جو سنگار دان
مین رہتا ہے جس سے بے موقع نکلے ہوے
چہرے کے بال چنے جاتے ہین - جس کو صاحب
آصفیہ نے (بال چننا) کے مصدر پر (موچنا) کہا ہے
اور لفظ (موچنا) پر فرماتے ہین کہ (اندکر) (موچینہ)
فارسی سے لیا گیا ہے - بال اکھاڑنے کا آلہ
نک چونٹی - منقاش -

ابرو گرہ گشتن (مصدر اصطلاحی) بقول
بہار مرادف ابرو کج کردن (محمد قلی سلیم ؎)
طاعتم را نیست ہمچون خدمتم حسن قبول ؛ از
سجود م ابرو محراب می گردد گرہ ؛ (اردو)
دیکھو ابرو بہم درکشیدن -

ابرو نازک کردن (مصدر اصطلاحی)

بقول بهار و صاحب بحر مرادف ابرو تنک کردن که گذشت بهار گوید که ملّا ابو البرکات منیر در ایراد این بیت طالب آملی (ے) نکشود چین زناصیهٔ ماتم و هنوز ؛ صد ناز خفته در خم ابروی انتعاش نوشته که "بعضی کج طبعان باین بیت از زاکت ابرو نازک کرده بگرد ارابروی خوبان نازمی کنند و از روی انتعاش کج می نشینند" و ملّا مقیمای حسینی در نشأت خود بمدح شهاب الدین محمد شاه جهان بادشاه آورده که "از پهلوی تربیت آفتاب ضمیرش ماه نو ابرو به چرخ نازک می کند"

بالآخر بهار فرماید که میرزا اسمعیل صفاهانی و میر هادی عشرت تخلّص طغای زادهٔ محمد زاهد علیخان سنخا - و صادق علی خان قربانی با لاتّفاق قائل بصحّت آنند هیچ یکی را بر آن انکار نیست (ملا منیر رباعی) تنها نه همین است تر اخونازک ؛ داری بصفت میان چون مونازک ؛ با ابرو تو شباهتی دارد ازان ؛ از ماکند این هلال ابرو نازک ؛ (وله ے) شده از لطف صاحب آشنا ؛ ازان با بجر نازک کرده ابرو ؛ وآرسته هم ذکر این کرده (ا ردو) دیکهو ابرو تنک کردن -

ابرو نتن بقول صاحب برهان با نون و تای قرشت بروزن پهلو شکن بزبان زند و پاژند بمعنی مردن باشد که در مقابل زیستن است - صاحب موارد و انند همزبان برهان مؤلّف گوید که (۱) این مرکّب است از ابرون و تن بروزن بکسر اوّل مخفّف بیرون فارسیان بقاعدهٔ خود الف وصلی در اوّل این آورند و علامت مصدر (تن) در آخر او زیاده کرد نلا برونتن شد درین صورت نون (ابرون) را ساکن باید گرفت پس (ابرونتن) بمعنی بیرون شدن و مجازاً بمعنی بیرون شدن جان از تن یعنی مردن باشد و (۲) برّون بفتح اوّل و تشدید ثانی بقول برهان بلغت زند و پاژند گوسپندی باشد که پیشاپیش گلّه براه رود - الف وصلی در اوّل آن

زیادہ کردہ ثقل تشدید را دفع کردند آبرون شد و علامت مصدر تن در آخر او آوردند آبرونتن شد یعنی رفتن گوسپندی پیشا پیش گلہ پس عجبی نیست کہ صاحبان ژند و پاژند آنرا مجازاً بمعنی مردن گرفتند زیرا کہ شخصی کہ بمیرد او گوسپندی را ماند کہ گلۂ زندگان را راہ نماید کہ آخر ہمین است راہ شما ہم واللہ اعلم۔ (اردو) مرنا۔

ابرو نمودن (مصدر اصطلاحی) بقول وارستہ مرادف ابرو بلند کردن یعنی (۱) نمود اشتن (۲) اشارت کردن۔ صاحب بحر ہمزبانش بہار ہم ذکر این کردہ و سند ہا آوردہ (حافظ شیراز ؎ ہلالی شد تنم زین غم کہ با طغرای مشکینش چہ باشد مہ کہ بنماید زطاق آسمان ابرو ؎ (اردو) ابرو یش و ابرو والۂ ہروی ؎ ابرو بنما کہ جان دہم جان ؎ بی بسملہ بسلم مگردان ؎ (اردو) دیکھو ابرو بلند کردن

ابرو ہلال استعمال۔ بقول بہار از اسمائے محبوب است و ہلال ابرو نیز گویند مؤلف گوید کہ از قبیل (ابرو کمان) کہ گذشت یعنی کسی کہ ابروی او مثل ہلال باشد و دارندہ ابرو مثل ہلال بقاعدۂ فارسی دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کردہ است (مولانا لسانی ؎) میکنم از دل برون ابرو ہلال خویش را ؎ سر بصحرا میدہم وحشی غزال خویش را ؎ (اردو) ہلال ابرو۔ اردو مین معشوق کو کہ سکتے ہین۔

ابروی بلند اصطلاح۔ بقول بہار عبارت از ابروی دراز بر قیاس دامن بلند کہ بمعنی دامن دراز مستعمل میشود صاحب انند این را با بروی کشیدہ نویسد و ہمزبان بہار و سند ہر دو از کلام صائب (؎ چشم بد دور از ابروی بلند تو کہ ہست ؎ چون مہ عید دل خلق بایمای تو خوش ؎ مؤلف باستناد ہمین شعر گوید کہ ابروی بلند ابروی دراز نباشد۔ بلکہ ابروئی کہ در قوس کامل باشد ہمچو ہلال و ابروے

دراز چیزی دیگر است کہ بجای خود ش آید۔
(اردو) قوسی ابرو کی تعریف مین ابرو نی بلند
کہہ سکتے ہین۔

(الف) ابروی پیوست | استعمال۔
(ب) ابروی پیوستہ | بقول بہار
مقابل ابروی کشادہ۔ صاحب انند ہم ذکر این
کردہ (میر خسرو ؎) دل نہم در طاق وجانرا
قبلہ سازم روی او؛ چون نظر در طاق آن ابروے
پیوست افتدم؛ (صائب ؎) ای آنکہ
دل در ابرو پیوستہ بستہ؛ غافل مشو کہ در تہ طاق
شکستہ؛ (ولہ ؎) دزدیدہ در آن ابرو پیوستہ
نظر کن؛ زنہار ازین دزد کمر بستہ حذر کن؛ (اردو)
ابروی پیوستہ۔ بقول امیر جمعی بھوین وہ بھوین
جو ایک دوسری سے ملی ہون ہندوستان
مین خوبصورت سمجھی جاتی ہین (ناسخ ؎)
مصرع اوّل کو ہے یہ مصرع ثانی سے ربط؛
بیت جو میری ہے مثل ابرو پیوستہ ہے؛

(ذوق ؎) کیا کہون اس ابرو پیوستہ کے
دل بس مین ہے؛ ایک طعمہ مچھلیان دو
کشمکش آپس مین ہے؛

ابروی ترش | (اصطلاح) بقول بہار
کنایہ از ابروی پرچین است و این در وقت
غضب وعتاب باشد۔ مرادف ابروی تلخ
سندی پیش نشد۔ فارسیان تلخ ابرو گفتہ اند
ولیکن ترش ابرو از نظر ما نگذشت البتہ ابرو ترش
کردن آمدہ کہ گذشت۔ (اردو) بل پڑی ہوئی
تیوری کہہ سکتے ہین۔ ذوق نے ترش ابرو
بھی باندھا ہے (؎) ہم تو سنتے تھے سدا
کل حموض بارد؛ ذوق ہوتا ہے وہ کیون
ہو کے ترش ابرو گرم؛

ابروی تلخ | اصطلاح۔ بقول بہار مرادف
ابروی ترش است کہ گذشت صاحب انند
ہم ذکر این کردہ ہر دو از سندساکت فارسیان
(تلخ ابرو) بمعنی ترش رو و بیدماغ آوردہ اند

پس ابروی تلخ توان گفت معاصرین ازین انکار ندارند (اردو) دیکھو ابروے ترش۔

ابروی تنگ استعمال۔ بقول صاحب انند مرادف ابروی پیوستہ و بہار گوید کہ متقابل ابروی کشادہ ہر دو از کلام نظامی سند آوردہ (ے) چنان آرمش چین در ابروی تنگ ؎ کہ در چین بگرید بر و خارہ سنگ ؛ مؤلف گوید کہ این سند متعلق با بروی تنگ نیست اگر سندی دیگر برای این گیر آید کہ نیامدہ ران صورت ابروے تنگ ابروئی باشد کہ کاملاً بر حدقۂ چشم نباشد بلکہ مختصر و کوتاہ باشد کہ خیلی بدنما و علامت بدصورتی است و در ین شعر نظامی تنگ متعلق است از آوردن چین یعنی شاعر گوید کہ من باعث آن شوم کہ گرہ در ابرویش افتد و سخت افتد یعنی بدل او رنج سخت رسانم و او را سخت مشتعل و خشمگین سازم کہ سنگ خارا یعنی سنگ سخت ہم بر و گرید از ینکہ گرہ تنگ یعنی گرہ سخت ابرویش در سختی بیشتر از سختی خارا شود و معنی دیگر کنایۃ آنست کہ سخت دلان ہم بر خرابی حالش بگریند (اردو) ابروی تنگ کے اون معنون کے لحاظ سے جنکو بہار نے لکھا ہے (دیکھو ابروی پیوستہ) اور ہمارے معنون کے لحاظ سے اس کا ترجمہ وہ بھون جو در از نہ ہو بلکہ کوتاہ۔ اور بدنما ہو۔ بحالت تقدیم صفت (کوتاہ ابرو) کہ سکتے ہین

ابروی زال زر اصطلاح۔ باضافت زال۔ بقول صاحب برہان و بحر و رشیدی و جامع و مؤید و شمس و بہار کنایہ از ماہ نو باشد کہ بعربی ہلال گویند صاحب جہانگیری در دستور اوّل خاتمہ کتاب با برہان اتفاق دارد صاحب ناصری گوید کہ این کنایہ باشد زیرا کہ ابروی زال سفید بود مؤلف گوید کہ نہ ہمین قدر بلکہ زر را زال قرار دادہ ابرویش را کنایہ کردند از ہلال کہ نوعی تابندگی ہم در وست چنانکہ حکیم خاقانی در صفت ہلال عید الفطر گفتہ (ے) عید

ہمایون فرنگر سیمرغ زرّین پر نگر ؛ ابروی زال زر
نگر بالای کہسار آمدہ ؛ (ولہ ؎) ماہ نو ابروے
زالِ زر و شب رنگ خضاب ؛ خوش خضاب
ازپئی ابروی زر انگیختہ اند ؛ (اردو) ہلال
بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل - مذکر - ماہ نو
پہلی رات کا چاند (ناسخ ؎) یہ رنگ سینہ
خراشی مین اب ہے ناخن کا ٹکہ جیسے سرخ شفق
مین ہلال رہتا ہے ؛ -

ابروی زرّین اصطلاح - بقول صاحب
بحر و چراغ ابروی زرد رنگ مانند ابروی
فرنگیان (سعید اشرف ؎) اگرچہ چشم شوخ
زرّین ابروم باشد کبود ؛ از نگاہش عشوہ ہاے
لاجوردی خوشنماست ؛ منہی مبادکہ موی کسی
کہ سیاہ نباشد نائل بزردی - ہمچو زرمی تابد
واین قسم مردم دائما کبود چشم باشند واین را اہل
ولایت داخل حسن کردہ اند برخلاف اہل ہند
کہ موی و مردمک سیاہ را برین ترجیح میدہند پس

(زرّین ابرو) کسی ہے کہ ابروی مائل بزردی دارد
(اردو) بھورے ابرو - ابروے زرّین بھی
کہہ سکتے ہین - (مذکر)

ابروی سیہ تاب استعمال - ابرو ئیکہ سیاہ
باشد سیہ تاب صفت ابرو ست - بہار برلفظ
ابرو بدیل صفاتش ذکر این کردہ (مرزا مغز نظرت
؎) دو شمشیر اند و ریک قبضہ ابروی سیہ
تابش ؛ کہ ہر دم میدہد آن تند خو از زہر چشم
آبش ؛ (اردو) کالی بھون کو ابروی سیہ تاب
کہہ سکتے ہین (مونث)

ابروی شام اصطلاح - بقول صاحب
بحر ماہ نو باشد - بہار از ظہوری سندی آوردہ
(؎) نہ ماہ نو است و نہ ابروی شام ؛ کہ
چون بر سر مہ دہد بار عام ؛ (خواجہ کرمانی ؎)
بر آرندۂ تیغ صبح از نیام ؛ کشایندۂ چین ز
ابروی شام ؛ (اردو) دیکھو ابروے زال زر
ابروے شام ہلال کے لئے اردو مین کہہ سکتے ہین

ابروی شوخ کسنے استعمال - ابروئیکہ شوخی از وظاہر شود از ناز و کرشمہ کہ شوخ صفت ابروست بہار ذکر ابروے شوخ بصفت ابرو کردہ است کہ گذشت (طغرا ۵) جز ابروی شوخ تو ندیدیم کہ عطّار ؛ بی سنگ کشد وسمہ در ابروے ترازو ؛ (اردو) ابروے شوخ کہ سکتے ہین اُس ابرو کے لئے جس سے شوخی - ناز و کرشمہ ظاہر ہو -

ابروی ضنم اصطلاح - بفتح صاد مہملہ و نون بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ نام گیاہیست آنرا مردم گیاگویند بسبب مشابہت بیخ آن بصورت مردم و بعربی یبروج خوانند صاحب محیط بر مردم گیاہ گوید کہ یبروج الصّنم است کہ بیخ آنفاہ بری وشاہ بیرک و سنگ شکن باشد بشکل دو انسان کہ رو بروی یکدیگر گذاشتہ اند عجبی نیست کہ (روبروی صنم) قلب اضافت (صنم روبروی) را صاحب انند (ابروی صنم) نوشت - دیگر کسی ذکر این نکرد - مرادف آہنگ است کہ در ممدودہ گذشت - (اردو) دیکھو آہنگ (۱)

ابروی طاق استعمال - بقول بہار ابروئیکہ در ہیئت و خوبی خم او را طاق توان گفت (یعنی ابروئیکہ مثل طاق خم گرفتہ) یا ابروئیکہ در خوبی جفت یعنی نظیر نداشتہ باشد (امیر خسرو ۵) طلب کرد خاقان آفاق را ؛ گرہ باز کرد ابروی طاق را ؛ (اردو) طاق ابرو کہ سکتے ہین (یکتا ابرو - لاثانی ابرو بلحاظ معنی آخر)

ابروی عرق آلود اصطلاح - بہار ذکر این بر لفظ ابرو کردہ گوید کہ ملّا مفید بنجامۂ افشان تشبیہ کردہ و سند این را حوالہ دہد بر خامۂ افشان) و بر خامۂ افشان از مفید بلخی سندی آوردہ و ہو ہذا (۵) تا شد ز عرق ابرو اد خامۂ افشان ؛ خون کرد دلم را ہمہ چون نامۂ افشان ؛ مؤلّف گوید کہ این سند لفظی نیست بلکہ معنوی است و از خامۂ افشان موقلمی مراد است

کہ آنرا در رنگ یا آب طلا و نقرہ تر کردہ بر کاغذ افشان کنند (اردو) ابروی عرق آلود۔ کی تشبیہ خامۂ افشان سے ہو سکتی ہے۔ خامۂ افشان سے وہ موقلم مراد ہے جسکو کسی رنگ یا آب طلا و نقرہ مین ڈبو کر کاغذ پر افشان کرتے ہین

ابروی فراخ اصطلاح (۱) بقول صاحب بحر خوش و خندان روی دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ بخیال ما اصل این (ابرو فراخ) است کہ گذشت بمعنی ابرو فراخ دارندہ کنایہ باشد از خوش و خندان و یای زائد برابر واو زیادہ کردہ (ابروی فراخ) کردند (۲) اگر یا را عوض اضافت گیریم فراخ صفت ابرو می شود بمعنی ابرو ئیکہ فراخ و کشادہ است۔ الحاصل معنی اول متعلق بقاعدہ فارسی است کہ واو جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کند (اردو) (۱) دیکھو ابرو فراخ (۲) ابروی کشادہ۔ ابروی پیوستہ کا مقابل یعنی کھلی ہوئی بھوین۔ وہ ابرو جن کے درمیان فصل ہو۔

ابروی فلک اصطلاح۔ بقول صاحب بحر۔ ماہ نو۔ بہار گوید کہ این کنایہ باشد (سلمان ساوجی ؎) داشت ابروی فلک بالای چشم آفتاب چشم و ابروی فلک را زیر و بالا دیدہ اند ؛ (اردو) ہلال۔ مذکر۔ دیکھو ابروے زال زر۔ اردو مین کنایۃً ہلال کو ابروی فلک کہ سکتے ہین۔

ابروی کشیدہ اصطلاح۔ بقول بہار عبارت از ابروی دراز بر قیاس قد کشیدہ کہ بمعنی قد دراز مستعمل میشود (ابوطالب کلیم ؎) سامان دلربائی لطف است و مہربانی ؛ نی چشم نیم مست نی ابرو کشیدہ ؛ (صائب ؎) ابرو کشیدہ و غمزہ شوخ و نگہ رسا ؛ ناوک بلند دست بلند و کمان بلند ؛ (ہلالی ہمدانی ؎) در حسن دو چیز است بلای دل و دیدہ ؛ چشم سیہ و گوشۂ ابروی کشیدہ ؛ (اردو) لمبی بھوین

ابرو - گرہ داشتن (۱۱۴۲) مصدر اصطلاحی - مرادف ابرو چین داشتن) کہ گذشت (ظہوری) ؎ ۱) این گرہ ہا کہ ابروت دارد ؛ ہمہ در کار ما بکار مبر ؛ (اردو) دیکھو ابرو چین داشتن

ابروی گرہ زدہ (مصدر اصطلاحی) بقول انند و ناصری کنایہ از قہر و غضب و بد خوئی و آنرا گرہ پیشانی نیز گویند - مؤلف گوید کہ (ابرو گرہ زدن) مصدر این است مرادف (ابرو چین داشتن) کہ گذشت و این مفعول آنست - (اردو) بل پڑی ہوئی تیوری - گرہ دار ابرو -

ابروی ماہ عید (۱۱۴۳) اصطلاح - باضافت ماہ کنایہ باشد از ہلال چنانکہ صائب گوید - (؎ ۱) در سر مستی بود ابروی ماہ عید تیغ ؛ بر سر هم شمشیر خون ریز است ابرو در خمار ؛ (اردو) ہلال - مذکر - دیکھو ابروی زال زر -

ابروی مردانہ اصطلاح - بقول صاحب بحر و بہار ابرو یکہ نشان جوانمردی ازان نمایان باشد - خان آرزو گوید کہ این لفظ بغیر از اعضا یا ابرو تنہا مستعمل نشود و مثلاً چشم مردانہ - یا مژگان مردانہ - و وارستہ فرماید کہ منع اطلاق لفظ مردانہ بجز ابرو بر اعضای دیگر غرابت دارد زیرا کہ در اشعار فصحا بسیار آمدہ (شانی تکلو ؎ ۱) فراز دار غربت ہمچو مردان سر نمی تابم ؛ اگر در عرصہ طاق ابروی مردانہ می یابم ؛ (اشرف ؎ ۱) کز یاد خم ابروی مردانہ او ؛ داریم گمان کار تولای تہی ؛ (شانی تکلو ؎ ۱) اگر دشمن کشد ساغر وگر دوست ؛ بطاق ابروی مردانہ اوست ؛ مؤلف گوید کہ ابروی مردانہ ابروی کلفت و عریض را گویند کہ موی بسیار و دراز دارد - معاصرین عجم تصدیق این می کنند و ہمین را نشان جوان مردی دانند و قیافہ دانان فرنگ گویند کہ کسی کہ ابروی کلفت و پر از مو و موی دراز دارد جوانمرد باشد ولیکن کم فراست -

(اردو) گھنی بھون۔

ابروی مشکین مثال اصطلاح۔ ابروئے باشد سیاہ و معاصرین عجم گویند کہ موی باریک دارد کہ من حیث المجموع ہمچو رنگ سیاہ بنظر آید۔ بہار در صفات لفظ ابرو ذکر این کردہ از معنی ساکت (خواجہ شیراز ۹) مطبوع تر ز نقش تو صورت نہ بست باز ۔ طغرا نویس ابرو مشکین مثال تو ۔ (اردو) وہ بھون جس کے بال باریک ہون۔ اور ہیئت مجموعی دیکھنے مین سیاہی کا نقش معلوم ہو۔

ابروی ہلال بوسمۂ آسمان سبز نشود (مثل) صاحبان خزینۃ الامثال و حسن و امثال فارسی و محبوب الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ مقصود شان از اظہار حقیقت و فرق اصل و نقل باشد۔ گویند کہ اصل اصل است و نقل نقل۔ نقل با اصل برابر نمی شود۔ ہلال را اگرچہ ابرو گویند و نیلگونی فلک را باسمہ تشبیہ دہند مگر آن نہ ابرو ست و نہ این وسمہ و از وسمۂ آسمان برابروی ہلال خضاب نمیشود (اردو) دکن مین کہتے ہین (۱) "کاغذ کی ناؤ پار نہ آتاری" (۲) "ہوائی گھوڑا منزل نہ پہنچائے" (۳) "ہوائی باتین گوز شتر کے برابر" مقصد یہ ہے کہ نقلی چیزین اصل کا مقابلہ نہین کرسکتین۔

ابرہ بقول صاحب برہان و جامع (۱) بفتح اوّل و سکون ثانی روی کلاہ و روی قبا و امثال آن و (۲) بضم اوّل و فتح ثانی ہوبرہ را گویند و آن پرندہ ایست کہ حباری و تبرکی تعذری خوانند و (۳) بکسر اوّل میوۂ نورس و نوبادہ باشد صاحب فرہنگ فدائی نسبت معنی اوّل گوید کہ ہر جامہ کہ دولا باشد لای بالائی را ابرہ و لای زیرین را آستر گویند۔ صاحب رشیدی و جہانگیری بر معنی اوّل و دوّم قانع۔ صاحب جہانگیری نسبت معنی دوّم صراحت کند

کہ این جانوری است کہ گوشت آن بغایت نازک ولذیذ باشد وآنرا چرز وچاں نیز خوانند صاحب رشیدی گوید کہ چرز وہوبرہ ہم نام است۔ صاحب موید وشمس صرف معنی اوّل را بیان کردہ وصاحب سروری بذکر معنی اوّل ودوّم اسناد ہم پیش کردہ (مولانا امیدی ؎) کوہ آن قاقم صد پارہ کہ وی داشت بدوش ۔ ابرۂ آبی ابرش شدہ امروز بدل ۔ (ظہوری ؎) روزیکہ باز قہر تو پرواز می کند ۔ در چنگ او عقاب فلک ہمچو ابرہ است ۔ صاحب ناصری نسبت معنی اوّل صراحت فرمایدکہ آنچہ در زیر ابرہ زنند آستر است وآنچہ بالای آستر باشد ابرہ چنانکہ حکیم عنصری گوید (؎) عارضش را جامہ پوشید ست نیکوئی وفرۂ جامۂ کش ابرہ از مشک است وزاتش آستر ۔ طرفہ باشد مشک پیوستہ بآتش سال وماہ ۔ واتشی کو مشک را ہرگز نہ سوزد طرفہ تر ۔ ونسبت معنی دوّم نوشتہ کہ وقتی کہ این جانور را باچرغ وباز شکار کنند چنان فضلہ بر بال چرغ زند کہ سرپش وار پر وبالش بپیچد واو بگریزد۔ اکثر اہل تحقیق صراحت کردہ اند کہ (ادرہ) مرادف (ابرہ) باشد صاحب غیاث بذکر معنی اوّل از ماخذ این خبر دہد کہ این ماخوذ از ابر است کہ بمعنی بر وترجمۂ آن علی باشد بالف زائدہ وہای نسبت۔ چون توالی حرکات در فارسی ثقیل بود لہذا از ابرہ حرف ثانی را بجہت تخفیف ساکن کردند۔ مؤلف گوید کہ از برای معنی اوّل ما را با صاحب غیاث اتفاق است وبرای معنی دوّم این قدر صراحت کنیم کہ جانور چرز را۔ بدین وجہ ابرہ نام نہادند کہ او در وقت شکارش بر بال وپر چرغ کہ صیاد اوست از فضلۂ خود فی الشل ابرۂ قائم می کند وبال وپرش را آستر گرداند چنانکہ ذکر عادتش در بیان صاحب ناصری گذشت یعنی این صیدی است کہ بر صیاد خود غالب می آید

وبرای معنی سوم عرض میشود کہ میوۂ نورس برشاخ درخت ہم ہچو آبرہ برآستر باشد و ماخوذ از آبر بمعنی علی کہ الف وصلی در اول وہای نسبت در آخرش آوردہ آبرہ نام نہادند یا چیزی است کہ منسوب بابر است یعنی ہچو آبر کہ بالای زمین است میوۂ نورس ہم بالای شاخ واقع شدہ مخفی مباد کہ آبر بمعنی ذکر ہم آمدہ چنانکہ گذشت ومیوۂ نورس چیزیست کہ تخم نبات ازو قائم میشود کہ ذریعۂ کاشت نبات است چنانکہ ذکر ذریعۂ توالد وتناسل - پس عجبی نیست کہ فارسیان بزیادت ہای ہوز میوۂ نورس را ابرہ نام نہادند واللہ اعلم - اختلاف حرکات الف وبای موحدہ باعتبار ہر یک معنی کہ در آغاز بیان مذکور شد متعلق است از لب ولہجہ وکثرت استعمال (اردو) (۱) ابرہ بقول امیر - مذکر - آپ فرماتے ہین کہ اس لفظ کی نسبت دو خیال ہین ایک یہ کہ سنسکرت کے لفظ ابرک سے بگڑ کر بنا ہے جس کے معنی ڈھانکنے والا ہین - دوسرے یہ کہ فارسی کے لفظ بر سے بنا ہے اور الف اس مین زائد اور ہای نسبت ہے ثقل کے سبب سے حرف ثانی کو ساکن کر دیا - استر کی ضد دُہرے یا روئی دار کپڑے کی اوپر والی تہ (جان صاحب ۵) اے جان مارے جاڑے کے مہرن ہے کانپتی ؛ ابرہ شفق کا لاؤ رضائی کے واسطے ؛ (تسلیم ۵) کیا خوب ہے جنون مین قبائے برہنگی ؛ ابرہ نہ بار تن ہے نہ استر و بال دوش ؛ (۲) صاحب مؤید نے چرز پر لکھا ہے کہ یہ پرندے کا نام ہے جسکو سرخاب کہتے ہین اور صاحب آصفیہ نے سرخاب پر لکھا ہے کہ چکو اجسکو فارسی مین خرچال بھی کہتے ہین - برہان نے خرچال پر فرمایا ہے کہ جنس ہوبرہ سے ایک پرند کا نام ہے جسکو سرخاب بھی کہتے ہین اور ترکی مین توقدری سنا سنخ ۵) شام سے تا صبح دیتے ہو مجھے رنج فراق

کیا رہا اب آدمی مین فرق اور سرخاب مین ❊ (۳) نوباوہ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل - (مذکر) نیا میوہ - صاحب رسالۂ تذکیر و تانیث نے نورس کا بھی ذکر کیا ہے بذکر - بمعنی تازہ پھل -

ابرہام بقول صاحب برہان بروزن شفق نام بمعنی (۱) طبیعت باشد و (۲) گویند کہ نام فرشتہ ایست کہ تدبیر کنندۂ عالم است و (۳) نام پیغمبری ہم - صاحب جامع بذکر ہر سہ معانی نسبت بمعنی سوم گوید کہ گویا ابراہیم باشد (یعنی ابرہام - مرادف ابراہیم) مؤلف گوید کہ اَبر باز و یا الف وصلی در ابتدا بمعنی بَر است کہ ترجمۂ علی است و ہَم در عربی بقول صاحب صراح بمعنی قصد کردن و ہامّ فاعل آن یعنی قصد کنندہ پس چیزیکہ بر قصد کنندہ قادر است طبیعت است بخیال ما این لفظ مرکب ژند و پاژند باشد کہ یک کلمۂ زبان خود را با لفظ عربی زبان مرکب کردہ ساختہ اند این است حقیقت معنی اوّل و معنی دوم و سوم مجاز است کہ فرشتۂ مدبّر عالم و پیغمبری را ہم ابرہام گفتند و رای این چیزی دیگر بخیال ما نمی آید واللہ اعلم (اردو) (۱) طبیعت - بقول صاحب آصفیہ (عربی) (اردو مین مستعمل) مؤنث - مزاج - سرشت خاصیت - اصل - فطرت - خمیر (۲) ابرہام - بقول فارسیان ایک فرشتہ کا نام جس سے تدبیر عالم متعلق ہے (۳) ابرہام - پیغمبر ابراہیم علیہ السلام کا نام -

ابرہ خرج کردن استعمال - بکار آوردن ابرہ باشد چنانکہ ظہوری گوید ؎ زکسوتخانۂ فقر است تشریف ❊ کنم ابرہ بجای آستر خرج ❊

(اردو) ابرہ صرف کرنا - کام مین لانا -

ابر ہفتہ بار اصطلاح - باضافت ابر بقول بہار بمعنی ابر عالم گیر است مؤلف گوید کہ ابری کہ تا ہفتہ

(۱۱۷)

کما بیش متصل بارد و محیط باشد۔ عالم گیری شرط نیست کہ در و مبالغہ بسیار است صاحب آنند گوید کہ این مرادف ابر عالم گیر است مارا ازین اتفاق نیست وجہ اختلاف برابر عالم گیر نوشتہ ایم (اصفہانی)	جعفر ۵) از برای گریہ کردن ہیچو ابر ہفتہ بارہ کوہ و صحرا رابمان خود را بدریا باز زن ۵ (اردو) جھڑی بقبول آصفیہ کم کم یا لگاتار بارش و مینہ جو بجلی اور کڑک کے بغیر آہستہ آہستہ متواتر برسے ۔

ابرہہ | بقول صاحب برہان و ہفت بفتح اوّل و ثالث و رابع (۱) نام پرندہ ایست بسیار حقیر و (۲) نام سرکردہ اصحاب فیل ہم ہست ۔ گویند وقتی کہ بخراب کردن مکۂ معظمہ می آمد در راہ بجہنّم واصل شد و ہر کہ قبر آنرا می بیند بی اختیار سنگ بر آن قبر می زند و (۳) نام شخصی کہ کلیسائی در صنعا ساختہ بود ۔ صاحب شمس و مؤیّد بر معنی سوّم قانع صاحب اند در ہر سہ معنی با برہان اتفاق دارد و صراحت کند کہ این لغت فارسی است مؤلّف گوید کہ اجمال بیان محقّقین نسبت معنی اوّل خلجانی پیدا کند بخیال ما معنی اوّل ہمان پرندہ باشد کہ ذکرش بر لفظ (ابرہ) گذشت کہ ہای دوم درین زائد است کہ اثری بر معنی نکند ۔ فارسیان ہای زائد را برای وصل و فصل ہر دو آرند چون گفت و گفتہ و جام و جامہ و خان و خانہ صاحب صراح بر مادّۂ برّہ و برہۃ ذکر ابرہہ کردہ گوید کہ یکی از ملوک یمن و ہو ابو یکسوم صاحب الفیل و نیز بقول صاحب صراح ابرہہ بن الحارث و ابرہہ بن الصبّاح دو پادشاہ دیگر بودند پس بمعنی دوّم و سوّم این لغت عرب یافتہ میشود نہ فرس و معنی اوّل ہم عجبی نیست کہ پرندۂ کوچکی را کہ بر صاحب الفیل سنگ انداخت (چنانکہ ذکرش در سورۂ الم تری موجود است) فارسیان ابرہہ نام نہادہ باشند استعارۃً غیر ازین ماخذ این بفہم نمی آید ۔ (اردو) (۱) ایک بہت چھوٹے پرندے کا نام ابرہہ ہے ہماری

راے مین غالبًا یہ ابابیل ہے - فارسیون نے استعارۃً اسکو ابرہہ کہا - یا وہی پرند جس کا ذکر (ابرہ) کے دوسرے نمبر پر ہوا ہے - فارسیون نے (ابرہ) پر ایک (ہے) اور بڑھادی (۲) اصحاب فیل کے سرگروہ کا نام ابرہہ ہے - (۳) ایک اور شخص کا نام ابرہہ ہے جس نے صنعا مین ایک کلیسا بنایا تھا - ہماری راے مین (ابرہہ) عربی زبان کا لفظ ہے - صاحب صراح نے اس کا ذکر کیا ہے

ابرہیمیّہ بقول صاحب برہان مخفّف ابراہیمیّہ و آن نوعی از آش باشد کہ باغورہ پزند و مقوّی و مفرّح دلست و گویند این لغت عربی نیست (انتہی) صاحب انند بارہان متّفق و صاحب ہفت قلزم بذکر این فرماید کہ بعضی بر آنند کہ این لغت عربی است مؤلّف گوید کہ وجہ تسمیہ جز این نباشد کہ موجد این قسم آش ابراہیم نام باشد و بقول صاحب قاموس ابراہیمیّہ نام قریہ ایست در واسط و عربان این را صفت قریہ قرار دادہ (قریۃً ابراہیمیۃً) نوشتہ باشند و تای تانیث در آخر بمتابعت قریہ آوردند کہ ہم تانیث است - پس عجبی نیست کہ ہمین نام برای قسم خاص نانخورش مقرر کردہ باشند کہ موجد و مخترع آن ابراہیم نام حکیمی باشد از قبیل (آش خلیل) کہ گذشت و بعید نیست کہ در زبان عرب این را (طعمۃً ابرہیمیّۃً) گفتہ باشند بزیادت تای تانیث و فارسیان ہمان ابرہیمیّہ در فارسی گفتہ باشند بہ تبدیل تا - بہا چنانکہ قاعدۂ ایشانست یا نانخورشی باشد مروّج در قریۂ مذکور واللہ اعلم - (اردو) ایک خاص غذا کا نام ابرہیمیّہ ہے (مؤنث)

ابری چیزیکہ منسوب بابر است و کاغذی را گویند کہ بران از الوان متعدّد شکلے ہمچو ابر قائم کنند چنانکہ صائب گوید (ے) غلط بکاغذ ابری کنند دیدہ وران ؛ فشرد بسکہ فلک ابر ہای (ص ۱۱۷)

احسان راہ (ولہ ؎) دیدۂ تر کاغذ ابری شد
از خشکی مرا ہمچنان گردون نگین دل فشارم
می دہد معاصرین عجم در روزمرۂ خود این را
بدون لفظ کاغذ ہم استعمال کنند و مراد از کاغذ
ابری گیرند مثلاً گویند (بر جلد این کتاب ابری
نصب کنید) (اردو) ابری۔ بقول امیر ابر
کی طرف منسوب ایک قسم کا کاغذ ہے جس پر
طرح طرح کے رنگ ہوتے ہین تشبیہاً اسکو
ابر سے نسبت دیتے ہین اور کتابون کی جلدون
پر چمڑے یا کپڑے کی جگہ لگاتے ہین (انشاء مہیون
کی ہجو مین ؎) قتل پر انکے کی جو بے صبری
بنگیا صفحہ کاغذ ابری

ابریشم بقول صاحب برہان وہفت
قلزم بفتح وضم شین نقطہ دار (۱) معروفست
گویند مقراض کردۂ آن در معاجین قوت باہ
دہد و بدن را فربہ کند و پوشیدن لباس آن
شپش پیدا نکند و (۲) بقولش تار ساز را نیز
بطریق کنایہ ابریشم گویند و بجای حرف ثانی
فا ہم آمدہ است کہ افریشم باشد و ارستہ بر
معروف قناعت کردہ و تار ساز را مرادف
آن گفتہ۔ بہار گوید کہ پس فگندۂ کرم پیلہ باشد
و بدون ہمزہ نیز آمدہ و مجازاً تار ساز ہا کہ بر جامہ
نوازند صاحب رشیدی بذیل استعارات
این را بتار ساز مخصوص کردہ صاحب جہانگیری
در دستور اوّل خاتمۂ کتاب بر معنی دوّم از
حکیم فردوسی سند آوردہ (؎) سمن عارضان
پیش خسرو بپای ۔ بآواز ابریشم و بانگ نای
(ظہوری ؎) ملائم نغمہ کز مطرب گردون طمع
داری ۔ بصد زنجیر نتوان بست بر ابریشم سازش
صاحب مؤیّد گوید کہ ہمان افریشم و بریشم و بضم
شین ہم آمدہ صاحب ناصری در مفردات
نسبت معنی اوّل گوید کہ بقول صاحب تحفہ
بکسر اوّل و ثالث و فتح شین مراد از ان پیلہ
ایست کہ کرم ابریشم از سوراخ نکردہ و بیرون

نیامده باشد و در خاتمهٔ کتاب بذیل استعارات
ذکر این کرده تصدیق معنی دوّم کند سندش همان
است که مذکور شد صاحب شمس گوید که فارسی
است و بالکسر گنگ شدن و گنگ گردانیدن
فالعجب چه طریقهٔ بیان است که فهم ما از فهمیدن
این مصدر قاصر - ما حقیقت ابریشم را بر (ابرشم)
نوشته ایم و از ماخذش همدرانجا بحثی کرده ایم که
مرکّب است از (ابر) و (شم) بمعنی ابر پریشان و
مجازاً بمعنی پارهٔ ابر عجبی نیست که ترکان اضافت
ابر یعنی کسرهٔ را را بقاعدهٔ خود بیای تحتانی ظاهر
کرده باشند و فارسیان آنرا باظهار یا در تلفّظ
(ابریشم) خوانند - وجه تسمیه بمعنی دوّم آنست که پیشینیان
تارهای ساز از ابریشم می ساختند - بنا علیه مجازاً
تار ساز را ابریشم گفتند - صاحب ازاحة الاغلاط
فرماید که ابریشم بالفتح شین گرفتن خطاست زیرا که
نظامی (ابریشم) را بضمّه شین با (گم) قافیه
کرده (ه) بسا مرغ را کز چمن گم کنند پ قفس

عاج و دام از ابریشم کنند و فرماید که اگرچه ملّا قوتی
یزدی (معلّم) بفتح لام را قافیهٔ (ابریشم) کرده است
ولیکن از عالم اختلاف توجیه شمرده اند (انتهی)
ما می گوئیم که در تحقیق ماخذ که بر (ابرشم) گذشت
ذکر کرده ایم که (شم) بقول برهان بالفتح بمعنی پریشان
است و ما بهمین معنی این را جزو (ابریشم) قرار
داده ایم پس از متقدّمین کسانی که (ابریشم) یا
(ابریشم) را قافیه گم کرده باشند نزدشان ابریشم
بضمّ شین باشد اندرین صورت ماخذ این (ابرو
شُم) است شُم را فارسیان مخفّف شوم گرفته اند
و شوم لغت عربی است بمعنی بدفالی (کذا فی المنتخب)
و فارسیان بمعنی منحوس استعمال کنند و بدفالی
هم پس (ابرشُم) ابر منحوس است که در ظاهر
بشکل ابر است و آبی ندارد و نمی بارد و وجه از دیاد
یای تحتانی میان رای مهمله و شین معجمه همان است
که بالا مذکور شد (نظامی ه) گرانیده کوبار
مردم کشد پ گهی شم کشد گه بریشم کشد (اردو)

(۱) دیکھو (ابرشم) (۲) تار بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل - مذکر - تاگا - لوہے یا پیتل تانبے اور جست وغیرہ کا لمبا اور گول ڈورا (الخ) پس معنی دوم کا ترجمہ - ساز کا تار -

ابریشم تاب (اصطلاح) بقول بہار و انند از عالم موی تاب مؤلف گوید کہ از قبیل آمینہ تاب ہم چیزی کہ تاب ابریشم وارد یعنی بقاعدۂ اسم فاعل ترکیبی تاب ابریشم دارندہ (سیفی) مدتی ہست کہ دارم من بیمار خراب ؛ تاب در رشتۂ جان از مہ ابریشم تاب ؛ (اردو) ابریشم کیچ و تاب میں دانی والا ابریشم تاب اردو میں کہ سکتے ہیں (صفت) جیسے جہاں تاب

ابریشم زدن (استعمال) بقول بہار و انند بمعنی تار زدن و ساز نواختن است (حافظ شیراز ع) من غلام مطربم کار بریشم خوش می زند ؛ مخفی مباد کہ ابریشم بمعنی تار ساز بجای خودش گذشت و زدن بمعنی نواختن آمدہ کہ بجای خودش می آید (اردو) ستار بجانا - ساز بجانا -

ابریشم زر اصطلاح - بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بفتح زای معجمہ و سکون رای مہملہ کنایہ از ستارگان باشد صاحب شمس گوید کہ تارہای ستارہا مؤلف را فی الجملہ با صاحب شمس اتفاق است زیرا کہ ابریشم مجازاً بمعنی تار ساز بجای خودش گذشت و تاری کہ از جست و برنج و آہن وغیرہ سازند از کثرت استعمال ساز - جلائی دارد و ہمچو زری درخشد و بعض صناعان بر تار آہنین ساز ملمع زر ہم کنند پس این کنایہ باشد از ہمین قسم تارہای ساز - صاحب انند و فرہنگ فرنگ غلط کردہ است کہ ستارہا را ستارگان نوشت کہ معنی دیگر پیدا کرد (اردو) ستار یا ساز کے مجلے اور چمکیلے تار جن پر سونے کا ملمع ہو یا کثرت استعمال سے خود بخود چمکتے ہوں -

ابریشم زن اصطلاح - بقول صاحب بحر مطرب و نوازندۂ ساز بند (ابریشم زن) بحذف

الف بر (ابریشم زدن) می آید - صاحب انند ہم ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ این اسم فاعل ترکیبی ابریشم زدن است کہ گذشت (اردو) سازبجانیوالا - ستاربجانیوالا - (مذکّر)

ابریشم ساز استعمال - باضافت ابریشم بقول بہار (۱) - تارساز کہ معنی دوّم لفظ ابریشم متعلّق باین است (مسیح کاشی ؎) تن سودائی من درخم آن موی کلفت ؛ گشتہ باریک کہ ابریشم سازش کردم ؛ مؤلّف گوید کہ اگر بدون اضافت خوانیم (۲) یعنی ابریشم گر باشد کہ درست کنندہ و سازندۂ تارساز است و این اسم فاعل ترکیبی است (اردو) (۱) سازکا تار (مذکّر) (۲) اسکو دکن مین تانت گر کہتے ہین - صاحب آصفیّہ نے تارکش پر لکھا ہے کہ سونے چاندی کے تار کو خبتری مین کھینچکر لمبا کرنے والا - اس موقع کے لئے سونے چاندی کی تخصیص مقصود نہین ہے اسلئے ابریشم ساز کا ترجمہ تار بنانے والا ہے

ابریشم کشی اصطلاح - صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار بفتح کاف گوید کہ یعنی صاف کردن ابریشم است مقصودش جزاین نباشد کہ این حاصل بالمصدر ابریشم کشیدن است ولیکن ابریشم کشیدن را کہ می آید متقدّمین بدین معنی استعمال نکردہ اند و این استعمال معاصرین عجم است (اردو) ریشم صاف کرنا (حاصل بالمصدر)

ابریشم کشیدن مصدر (اصطلاحی) - بفتح کاف عربی بقول بہار روانند (۱) کنایہ از بارکردن ابریشم خواہ بکرایہ خواہ بی کرایہ - سندی کہ از نظامی بدست آمدہ دران استعمال بریشم بحذف الف است عیبی ندارد (نظامی ؎) گرایندہ کو بار مردم کشد ؛ گہی شم کشد کہ بریشم کشد ؛ (۲) معاصرین عجم این را بمعنی صاف کردن ابریشم استعمال کنند کہ ذکرش بر (ابریشم کشی) گذشت (اردو) (۱) ابریشم کا بوجھ اٹھانا - ابریشم ڈھونا -

(۲) ریشم صاف کرنا۔

ابریشم گر استعمال۔ بقول بہار آنکہ ابریشم بساز (یعنی سازندہ و درست کنندۂ تار ساز) سندی کہ پیش کردہ است متعلق بہ بریشم گر است عیبی ندارد (میر خسرو ۵) پردہ زابریشم واز موطناب پنگاہ بریشم گر وگہ موی تاب (اردو) دیکھو ابریشم ساز کے دوسرے معنی۔

ابریشم مُقرّص استعمال۔ باضافت ابریشم (ضمّ میم دوم و فتح قاف و فتح رای ہملہ مشدّد بقول بہار) وانند ابریشمی کہ بمقراض ریزہ ریزہ کنند و خام آن در اکثر معاجین داخل می باشد (انتہیٰ) **مؤلف** گوید کہ مقرّص بصاد ہملہ لغت عرب است صیغۂ اسم مفعول از باب تقریص بصاد ہملہ کہ بمعنی پارہ پارہ کردن خمیر را آمدہ صاحبان بہار عجم وانند ابریشم را بلحاظ مقراض بضاد معجمہ خیال کردہ اند قابل غور است کہ تقریض باین معنی بضاد معجمہ نیامدہ بالجملہ فارسیان ترکیب فارسی (ابریشم ریزہ ریزہ کردہ شدہ) را ابریشم مقرّص گفتہ اند (مخلص کاشی ۵) بگذر طبیب کز پئی تفریح دل بس است ❊ ابریشم مُقرّص خطّ بتان مراست (اردو) کترا ہوا ابریشم۔ ریزہ ریزہ کیا ہوا ابریشم (مذکّر) معجون میں شریک کرنے کے لئے ریشم خام کو قینچی سے ریزہ ریزہ کرتے ہیں۔

ابریشمیّہ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ زلیخای جامی آنچہ از ابریشم ساختہ باشند بقاعدۂ فارسی یای نسبت کافی بود ہای زائد کہ در آخر این داخل شد حقیقت این چنان معلوم می شود کہ در کلام عرب بصفت چیزی کہ مونّث باشد ابریسمیّۃ بتای تانیث آوردہ باشند و فارسیان بلالحاظ تانیث موصوف ابریشمیّہ را در فارسی استعمال کردند (اردو) ریشمی۔ یا ابریشمی۔ ریشم کا۔

ابریق القہوہ اصطلاح۔ این مرکّب است از ہر دو لفظ عربی زبان ترکیب عربی و معاصرین

عجم این را بمعنی خاص استعمال می کنند - ابریق بقول صاحب سواء السبیل معرّب آبریز است
بمعنی آبدستان (که در محدوده گذشت) **مؤلّف** گوید که اگر ابریق را بقولش معرّب (آبریز)
گیریم بمعنی سوّم آبریز باشد (که گذشت) یعنی ظرفیکه وقت غسل آب بدان بر سر ریزند و (قهوه)
بقول صاحب محیط بعربی خمر غلیظ را گویند و الحال باصطلاح عوام مراد از قهوه رختی است
که در رمین وحبش وتباویه بهم رسد که آنرا (بن) نامند و بر لفظ بن صراحت فرید کرده که این را
در آب گرم جوش داده عرق آن استعمال کنند (الخ) پس معنی حقیقی (ابریق القهوه) ظرفی باشد
که استعمال قهوه بوسیلهٔ آن کنند و در روزمرّهٔ معاصرین عجم این همان است که آنرا (سماور) هم گویند
تحقیق سماور بجای خودش کنیم صاحب (بول چال فارسی) (ابریق القهوه را نوشته بمقابلهٔ آن
اشارت کند که سماور است وبس **مؤلّف** گوید که این آله ایست مفید ومختصر که در تهیهٔ آن
مقایست مخصوص ازبرای آتش زغال وپائینش منافذ کثیره ازبرای دخول هوا در آتش وبالای
آن نئی میان تهی همچو بوقی بلند لحق بمقام آتش تا گرمی وشعلهٔ آتش بوسیلهٔ آن بالا برآید یعنی هوائیکه
از منافذ زیرین داخل میشود آتش را مشتعل کرده از بالای این نئی بلند خارج می شود و اطراف مقام
آتش جای آب است که از حدت آتش گرم میشود و برای دخول وخروج آب دو - دو منافذ
خاص است که بست وکشاد آن بدست ماست پس (ابریق القهوه) را بهیئت مجموعی که ذکرش بالا گذشت
بقدّ متوسّط یا کوچک - ازمس وغیر ذلک درست کنند و برای استعمال عرق چای وقهوه از همین
آله حرارت کارگیرند بعضی چای وقهوه را توی آب گرم این اندازند وبعضی آب گرم این توی ظروف
دیگر گرفته چای وقهوه دروریزند معاصرین ما این آله حرارت را بقدّ بزرگ درست کرده در حمام

ہم قائم کنند تا آب گرم آسان و بتعجیل بدست آید بالجملہ (ابریق القہوہ) اگرچہ لفظاً برای قہوہ مخصوص است ولیکن استعمال آن برای چای ہم می شود و این نام از برای کوچک و متوسط است انچہ در حمام ساختہ می شود آنرا (ابریق القہوہ) نمی گویند۔ بلکہ سماور حمام نام دارد (اردو) سماور جسمیں چاے اور قہوہ نوشی کے لئے پانی گرم کیا جاتا ہے۔ (مذکر)

ابزقباد اصطلاح۔ بفتح اوّل و دوّم و سکون زای معجمہ ہمان آبرقباد است کہ بہ رای مہملہ گذشت۔ صاحب برہان ہم در آنجا ذکر این ہم کردہ است۔ اگر بقولش این را برای ہوّز گیریم مرکب باشد از (بز) و (قباد) بزّ۔ بقول برہان بفتح اوّل و سکون ثانی رسم و آئین و مخفف بزم کہ مجلس عیش و مہمانیست و زمین و پشتۂ بلند و قباد نام پادشاہی پس فارسیان در آغاز لفظ بزّ بقاعدہ خود الف وصلی آوردہ ابزکردند و اضافت آن بسوی قباد و بفکّ اضافت (ابزقباد) نام شہری کہ قباد آبادش کرد۔ (اردو) ابزقباد ایک شہر کا نام ہے جسکو شاہ قباد نے آباد کیا۔

ابسان بقول صاحب شمس بروزن و معنی افسان۔ دیگر کسی ذکر این نکرد تعریف و تحقیق افسان بجای خود آید۔ صاحب ناصری در آرایش ششم از دیباچہ کتاب گوید کہ بای عربی در فارسی چنانکہ با و او بدل شود چون آب و آو۔ ہمچنان بفا ہم بدل شود چون زبان و زفان پس بخیال ما ابسان اصل است و افسان مبدّل آن۔ صاحب برہان این را ابای فارسی آوردہ و پسانیدن را بمعنی آب دادن باغ و زراعت پس مجازاً بمعنی عام بلا تخصیص زراعت ہم توان گرفت اندرین صورت پسان امر باشد و حاصل بالمصدر از پسانیدن و عجبی نیست کہ فارسیان الف وصلی را در ابتدای این آوردہ (ابسان) کردند گویا نام نہادند کہ بکار دو شمشیر و امثال آن

آب دہد یعنی کارد و شمشیر وغیرہ را بدان تیز کنند۔ لب و لہجۂ مقامی و استعمال فرس بای فارسی را بہ بای عربی بدل کردہ باشد یا علمای عرب در عجم بای فارسی را بہ بای عربی خواندند چنانکہ (پسا) را کہ نام شہری بہ بای فارسی است بسا بہ بای عربی ہم خوانند و (فسا) بفا۔ معرّب آنست (کذا فی البرہان) بعض معاصرین گویند کہ اصل این (آبرسان) بود از کثرت استعمال مدّ اوّل و رای ہملہ باقی نماند ابسان شد مخفی مباد کہ فسانیدن بقول برہان بمعنی مالیدن و بقول موارد بمعنی تیز کردن آمدہ پس شک نیست کہ پسانیدن ہم بلحاظ معنیٔ کہ بالا مذکور شد مجازاً بہمین معنی باشد یا فسانیدن مبدّل پسانیدن است و فسان و پسان حاصل بالمصدر و اسم سنگ خاص کردہ باشند و عجبی نیست کہ بسانیدن بای عربی ہم مصدری باشد (متروک التّصریف) بہ ہمین معنی زیرا کہ صاحب برہان بر لفظ (بس) گوید کہ امر بر قطع کردن یعنی قطع کن۔ پس نام سنگی کہ زنگ از شمشیر و کارد قطع کند و تیزیش بیفزاید و صاف و پاکش کند و آب دہد از ہمین مصدر وضع کردہ باشند یعنی بر صیغۂ امر کہ (بس) است الف و نون فاعلی زیادہ کردہ (بسان) کردند چنانکہ جوی را جویان و گوی را گویان و الف و صلی در ابتدا آوردند (ابسان) شد بمعنی قطع کنندۂ زنگ از کارد و شمشیر وغیر ذلک واللہ اعلم بحقیقۃ الحال (اردو) سِلّی۔ یا سلی۔ بقول صاحب آصفیہ (مؤنث) استراچاقو وغیرہ تیز کرنے کی پتھری۔ فسان۔ سان۔ آپ ہی نے سان پر لکھا ہے کہ (ہندی مؤنث) وہ کرنڈ کا بنا ہوا گول پتھر جیسے پھرانے سے لوہے کے ہتیاروں یا استروں وغیرہ پر دھار لگتی ہے (ناسخ ۵) اس بت کو آفتاب پرستی بہانہ ہے ؎ تیغ نگہ کو چاہئے سان آفتاب کی

ابسنت بقول صاحب برہان و ہفت قلزم بفتح اوّل و کسر ثانی و سکون سین بی نقطہ و فوقانی

گوشت ترنج است و بعربی شحم الاترج خوانند دیر ہضم شود و معدہ را زیان دارد و بکسر اوّل و فتح ثانی ہم گفتہ اند صاحب جامع ہم ذکر این کردہ **مؤلف** گوید کہ ہمان آبست است کہ در مدوّدہ گذشت اصل این (آپ بستہ) باشد یعنی آب منجمد شدہ مثل برف و یخ - بدین وجہ کہ گوشت ترنج سفید و سخت می باشد و شفّاف ہم لہذا فارسیان آنرا استعارۃً (آب بستہ) گفتند از کثرت استعمال تکرار بای عربی و ہای آخر باقی نماند و در روزمرّہ بعض مقامات ممدودہ بمقصورہ مبدّل شد (ا ر د و) دیکھو آبست کے پہلے معنی۔

(الف) **ابستا** بقول صاحب برہان بفتح اوّل و کسر ثانی و سکون ثالث و فوقانی بالف کشیدہ تفسیر کتاب ژند باشد و ژند کتاب ابراہیم زرتشت آتش پرستست و در دین آتش پرستی و بعضی گویند نام صحف ابراہیم و معرّب آن ابستاق باشد صاحب رشیدی گوید کہ شرح کتاب ژند کہ بزعم مجوس بزردشت فرود آمدہ و آنرا اُستا بالضّم نیز گویند و پاژند شرح دیگر و این قول میان جمہور مشہور راست (خسروانی ۵) چو گلبن از گل آتش بہار عکس افگند ۔ بشاخ اوپر درخ را شد ابستا خوان ۔ و فرماید کہ بعد نیز آمدہ (کہ در مدوده گذشت) باز فرماید کہ بقول بعض (ابستا) متن است - چون بلغت فرس قدیم بود کسی نمی فہمید آنرا شرحی کردند مسمی بژند چہ معنی آن تاویل باشد بزبان عجم چنانچہ در کشف المحجوب گفتہ۔ ہم فرماید کہ ژند و پاژند سنگ چقماق و آہن باشد و چون این ہر دو کتاب احکام آتش پرستی را کہ در (ابستا) ست مشروح می سازند باین نام موسوم شد و این سخن بر مطلب ایشان دلالت ندارد چہ احکام آتش پرستی در ژند مستور است چنانکہ آتش در آتش زنہ و پاژند در (ابستا) آنرا آشکارا می سازند انتہی) صاحب شمس ہنر بان

رشیدی - صاحب پہلوی بذکر این فرماید کہ این را ۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔

(ب) **ابستاق** ہم گویند - صاحبان جہانگیری و جامع و سروری و انند ہم ذکر (ابستا) کردہ اند و بقول سروری و برہان ابستاق معرب آنست - مؤلف گوید کہ آنانکہ این را متن قرار می دہند خیال شان از ماخذ قریب است کہ اصل این (بستہ) باشد بمعنی بند و پنہان فارسیان بقاعدۂ خود الف وصلی در اول این آوردند چون برو ابرو ہای ہوز آخر را بالف بدل کردند کہ این نوع تبدیل در فارسی قدیم بیشتر است اندرین صورت باید کہ بای موحدہ را مفتوح گیریم - و (ابستا) را اصل قرار دہیم و (آبستا) را بمد بنتیجۂ لب و لہجۂ مقامی دانیم - بعض معاصرین برانند کہ (آبستا) بمد اصل است مخفف (آبستان) و (آبستن) کہ بمعنی پنہان و نہفتہ در مدودہ گذشت و (ابستا) بمقصورہ حاصل لب و لہجۂ بعض مقامات باشد و بعضی برنینند کہ (آبستا) بمدودہ باتفاق محققین شرح کتاب ژند است و حامل متن و بدین سبب کہ (آبستان) مادۂ حیوان حاملہ را گفتہ اند بحذف نون آخر شرح حامل متن را بدین نام موسوم کردند - ما می گوئیم کہ اگر (ابستا) را شرح ژند تسلیم کنیم عجبی نیست کہ اصل این (آبستا) بضمہ بای موحدہ باشد کہ آب بمعنی رحمت و فیض و عطا بمعنی ہفتم بجالیش گذشت و استا مخفف استاد آمدہ (کذا فی البرہان) پس شرحی کہ حقائق مخفی ژند را کشود و بہ فیض استاد موسوم شد و کثرت استعمال - (آب استا) را (ابستا) و ضمہ بار ا بفتح بدل کرد و اللہ اعلم (اردو) ابستا - کتاب ژند کی تفسیر کا نام ہے اور بقول بعض متن یعنی اصل کتاب کا نام جس کی شرحین ژند و پاژند ہیں -

ابستہ بقول صاحب برہان و جامع و ہفت و انند بفتح اول و کسر ثانی و فتح فوقانی

بمعنی جاسوس وچاپلوس باشد مؤلف گوید کہ ہمین معنی برہمین لفظ در الف ممدودہ برنمبر ۲ و ۳
گذشت بفتح موحدہ ومعنی اوّل (آبستہ) زمینی است کہ برای زراعت مہیا کردہ باشند مخفف
(آب بستہ) پس کسی کہ برای جاسوسی مقرّر باشد یا آنکہ چاپلوس باشد ہمہ تن خود را مہیا دارد وعجبی
نیست کہ فارسیان مجازاً جاسوس وچاپلوس را ہمین خیال (آبستہ) گفتہ باشند اندرین صورت
(بممدودہ) اصل است وتبدیل ممدودہ بمقصورہ وتبدیل فتح موحدہ بکسرہ نتیجۂ اختلاف لب و لہجہ
مقامی باشد۔ صاحبان تحقیق برمعنی پنجم (آبستہ) نوشتہ اند کہ زہ دان باشد کہ بعربی رحمش خوانند
مؤلف خیال می کند کہ این مخفف (آبستنہ) بمعنی زن حاملہ ماخوذ است از (آبستن) بزیادت
ہای نسبت بران وبر (آبستنہ) معنی چاپلوس را ہم ذکر کردہ اند پس بخیال ما چنانکہ (آبستنہ) یعنی
زن حاملہ حمل را در خفا دارد ہمچنان جاسوس وچاپلوس ہم مقصد خود را پنہان دارد ہمین
سبب فارسیان جاسوس وچاپلوس را مجازاً (آبستنہ) گفتہ باشند ومخفف آن (آبستہ) واز
آبستہ بحذف مد (ابستہ) کردہ باشند بالجملہ این قدر متحقّق شد کہ (ابستہ) در اصل (آبستہ) بود و
(آبستہ) مخفف (آبستنہ) انچہ صاحبان تحقیق (آبستہ) را بمعنی دوّم وسوّم ہم بر وزن وارستہ
نوشتہ اند (کہ بجای خود گذشت) نتیجۂ بی غوری شان است و ما ہمدرانجا این ایراد را فروگذاشتہ ایم
بخیال ما شک نیست کہ معنی اوّلش (کہ زمین مہیا برای زراعت) است بر وزن وارستہ باشد
زیرا کہ اصل آن (آب بستہ) متحقّق شد امّا بلحاظ دیگر معانی چون (آبستہ) را مخفف (آبستنہ)
گرفتہ ایم لابد است کہ موحّدہ را مکسور خوانیم حالا باید کہ ہمدرینجا از ماخذ (آبستنہ) ہم چیزی عرض
کنیم واین تلافی مافات باشد کہ ذکرش بجای خودش ترک شد بخیال ما آبستنہ بزیادت ہای

نسبت ماخوذ است از (آبستن) و (آبستن) مخفف (آبستان) و (آبستان) از قبیل گلستان بمعنی جائے کہ دران آب باشد و مجازاً جائے کہ دران آب معنی جمع شدہ و بس صراحت معنی ہر یکی ازین بجای خودش کردہ ایم (اردو) دیکھو (آبستہ) کے دوسرے اور تیسرے معنی

ابسگون بقول صاحب برہان بضم کاف فارسی بمعنی (آبگون) است کہ قریۂ باشد از قرائے طبرستان و میان آن قریہ و جرجان سہ روزہ راہ است و بر (آبسگون) کہ گذشت فرماید کہ نام قریہ ایست و جزیرۂ کہ الحال آنرا آب گرفتہ است و نیز نام دریای آبگون نام و نسبت وجہ تسمیہ آبسگون گوید کہ دریای آبگون از جانب خوارزم آمدہ بدریای خزر کہ آنرا آسگون می گویند داخل می شود و چون بدریا میرسد بہ آہستگی و سکون تمام میرود بدان سبب آب سکون می خوانند و بعضی محل پیوستن آن رود خانہ را با دریا (آبسگون) نامند (انتہی) **مؤلف** گوید کہ اصل این ہمان (آبسگون) است کہ در ممدودہ گذشت و لب و لہجہ و روزمرہ بعض مقامات ممدودہ را مقصورہ کرد دیگر ہیچ و لیکن مانسبت ممدودہ و وجہ تسمیہ بیان کردۂ صاحب برہان ہمدرانجا غوری نکردہ ایم خوب شد کہ موقع آن بدست آمد بخیال ما اگر ہمین وجہ تسمیہ معتبر باشد باید کہ این را بضم سین مہملہ و کاف عربی خوانیم و در سند شعری کہ بر (آبسگون) گذشت سین مہملہ ساکن است و حرکتش خلل انداز وزن شعر پس در رای ما وجہ تسمیہ بیان کردۂ برہان چیزی نباشد ما گوئیم کہ (ابس) بزبان سنسکرت ناتوان و بی مقدور را گویند و (پس) بمعنی قدرت و دستگاہ و (گون) بقول برہان بمعنی طرز و روش و صفت آمدہ پس قوۃ را کہ آب گرفتہ یا اینکہ آبسگون گوئیم بہ معنی ناتوان صفت بوجہ غرقابی یا قریۂ آباد را بزیادت

الف وصلی در اوّل - (قدرت و دستگاہ صفت) بوجہ سراپا آبادی و رونق آن و دریای آبسگون راکہ بقول برہان آبش باہستگی می رود ابسگون گفتن جادار د یعنی ناتوان صفت اندرین صورت (ابسگون) بالف مقصورہ اصل باشد و بمدودہ مجاز آن بوجہ تبدیل لب و لہجۂ مقامی مخفی مباد کہ رودکی و حکیم فرخی (آبسگون) را بسکون سین مہملہ یعنی دریای خاص نظم کردہ اند کہ بر (آبسگون) ذکرش کردہ ایم و سند کلام شعرا برای معنی قریہ از نظر ما نگذشت و نہ پیش شد۔ پس اگر برخلاف صاحب برہان سین مہملہ را مضموم و کاف فارسی را عربی گیریم از برای قریہ کہ بر لب آب است و از برای جزیرہ کہ غرق آب است (آبسگون) گفتن معنی خیز است واللہ اعلم (اردو) ابسگون - طبرستان کے ایک قریہ کا نام (مذکر)

(الف) **ابشت** بقول صاحب برہان و جامع (ب) بفتح اوّل و کسر ثانی و سکون شین

(ب) **ابشتن** قرشت و فتح فوقانی و نون زدہ پوشیدہ و پنہان داشتن بقول صاحب بحر سالم التصریف است کہ بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او در مشتقات سالم باشد و تبدیل و حذف در حروف اصلی آن راہ نیابد پس درین صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نیاید و صیغہ ہای غیر سالم این کہ مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نہی باشد در استعمال اہل زبان نیامدہ صاحب نوادر گوید کہ بالمد و القصر یعنی نہفتن و پنہان شدن (الف) ماضی (ب) و بقول نوادر یعنی نہفتہ و پنہان صاحب موارد بر ممدودہ ذکر این کردہ با نوادر اتفاق دارد صاحب جہانگیری و شمس را با صاحب برہان و بحر اتفاق است **مؤلف** گوید کہ خیلے تعجب است کہ در ممدودہ معنی برہان لازمی است و در مقصورہ متعدی

وصاحب بحر در ہر دو بر متعدّی قائم مارا با متعدی اتفاق است وغلبۂ محققین ہم بر آنست بخیال ما اصل این (آبشتن) بالمد باشد کہ مرکّب است از (آبش) و (تن) - آبش بکسر بای فارسی بقول صاحب کنز لغات در ترکی بمعنی قید است (انتہی) عجبی نیست کہ فارسیان در ہمین لفظ بای فارسی را بالعربی بدل کردہ بر و علامت مصدر (تن) آوردند و بمعنی پنہان داشتن قرار دادہ اند و فتح اوّل یعنی تبدیل ممدودہ بمقصورہ - اختلاف لب ولہجۂ مقامی است (اردو) (الف) مخفی - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل - پوشیدہ - چھپا ہوا - (ب) چھپانا بقول آصفیہ پوشیدہ کرنا - مخفی کرنا -

البشگر (اصطلاح) بفتح اوّل وکسر ثانی وفتح کاف فارسی - بقول صاحب شمس یعنی اندیشمند ومتفکّر - دیگر کسی ذکر این نکرد **مؤلف** گوید کہ اصل این (آبشگر) باشد بالف ممدودہ کثرت استعمال ممدودہ را مقصورہ کرد (ابش) ہمان قید است کہ در (آبشتن) ذکرش کردہ ایم - وگر بالفتح بقول برہان افادۂ فاعلیّت کند وقتیکہ با کلمۂ دیگر مرکّب شود (انخ) پس معنی حقیقی (ابشگر) قید کنندہ باشد یعنی خود را در قید دارندہ ومجازاً بمعنی اندیشہ مند ومتفکّر (اردو) متفکّر - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل فکرمند جسکو فکر ہو -

ابعاد ثلاثہ اصطلاح - بقول صاحب بحر وغیاث بالفتح طول وعرض وعمق را گویند صاحب مؤیّد ہم این را بذیل (فارسی) نوشتہ ہمزبان بحر - مقصودش جز این نباشد کہ در فارسی از برای این اصطلاحی خاص نیست صاحب کشف وشمس گوید کہ یعنی طول وعرض وعمق جہان - ما لفظ جہان را در معنی این تفرقہ اندازی دانیم ومراد از عمق سطبری باشد

ابعاد لغت عرب است جمع بُعد یعنی مسافت و ثلاثہ بدل مونّث آن - بدین وجہ کہ ابعاد جمع است وکل جمع مونّث - تابع را ہم مونّث آورند (اردو) ابعاد ثلاثہ - بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل - مذکر - عرض وطول و (عمق یا ارتفاع) امیر نے اسکو ترک فرمایا ہے -

ابقای ماکان اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم وغیاث بالکسر باقی داشتن آنچہ کہ بود (انتہی) اگرچہ ہمہ الفاظ این عربی است ولیکن استعمال این بترکیب فارسی است ازینجاست کہ محقق پابند فرس ذکر این کردہ (اردو) جو چیز یا طریقہ تہا اوسکو باقی رکھنا -

ابقر بقول صاحب برہان با قاف بروزن جعفر بمعنی شورہ کہ ازان باروت سازند و در ہندوستان بدان آب سرد کنند فرماید کہ این لغت عربی گویند (انتہی) او باوجودیکہ پابند لغت فرس است ذکر این کردہ وصاحب غیاث بحوالہ برہان این را آوردہ صاحب محیط گوید کہ ہمان شورہ و بر شورہ فرماید کہ معرّب آن شورج وبحوالہ گیلانی گوید کہ شورہ ہم عربی حجازی - دوائی است کہ بزبان عرب آسرار نامند و نیز آسد و باز فرماید کہ درینجا مراد آنست کہ بفارسی شورہ و بعربی ابقر مشہور است و آن بخاریست کہ از زمین شورہ زار برآید و بہیئت زغب سپید بر روی آن زمین انعقاد یابد کہ تصفیہ وطبخ مرتّب می سازند گرم وخشک در آخر سوّم و در ان حدّت وجلا و تنقیہ است و قوّت آن مثل قوّت نمک بلکہ قوی تر ازان و در حرارت و یبوست و مفتّح سدد و منقّی بلغم و مسہل در نہایت حدّت و منافع دارد (الخ) (اردو) شورہ بقول صاحب آصفیہ ایک قسم کا کہار جو اکثر بارود یا پانی

ٹھنڈا کرنے کے کام مین آتا ہے اور کیاریان کھود کر جمایا جاتا ہے انشائی مین بھی کارآمد ہے
(مذکر) (عارف ۵) شورۂ اشک مین میرے مجھے افسوس ہے کیون ؟ تو نے پانی نکیا
حور شمائل ٹھنڈا ؟

ابکار بقول صاحب برہان وجامع وشمس بروزن شبکار کشت وزراعت را گویند
صاحب جہانگیری از حکیم ناصر خسرو سند دہد (۵) چو دردہ بابکار بیرون شود ؟ یکی نان
بگیر و بزیر بغل ؟ صاحب سروری فرماید کہ حرکت این متحقق نشد بخیال ما اصل این (آبکار) باشد
کہ در ممدودہ گذشت ولیکن صاحبان لغت در ممدودہ این معنی را بیان نکردہ اند بالجملہ آبکار
قلب اضافت (کار آب) باشد کہ مراد از زراعت است از کثرت استعمال ولب ولہجۂ
مقامی ممدودہ بمقصورہ بدل شد (اردو) زراعت ۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو
مین مستعمل ۔ مونث ۔ کشت ۔ کھیتی باڑی ۔

ابکور بفتح اوّل ۔ بقول صاحب شمس کسی کہ مردم از آب ونان او منقطع نگردند مؤلف
گوید کہ کاتب شمس منتفع را منقطع نوشتہ غلطی کتابت بیش نیست این مرادف (آب کور) است
کہ در ممدودہ گذشت ۔ کثرت استعمال ولب ولہجۂ مقامی ۔ ممدودہ را بمقصورہ بدل کردہ است
دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) دیکھو آب کور ۔

ابگانہ بفتح اوّل بقول صاحب شمس نانیکہ از خمیر ترش پزند و در سرکہ کنند و بجای ترشی
و اچار بکار برند دیگر کسی ذکر این نکرد و نہ سندی پیش شد مؤلف گوید کہ اگرچہ (آبگانہ) بمد
الف در ممدودہ گذشت ولیکن معنی دیگر دارد و بہمان معنی بمقصورہ استعمال فرس نیست

و نہ صاحبان تحقیق ذکر آن کردہ اند ولیکن شک نیست کہ این مرکب است از (آب) و (گان)، وہای نسبت۔ آب بمعنی طراوت وحلاوت آمدہ کہ بمعنی ششم لفظ آب گذشت وگان بقول برہان بمعنی پیوستن مقصودش از حاصل بالمصدر باشد وتحقیقش بجای خود آید پس (آب گانہ) چیزی باشد کہ با حلاوت وطراوت نسبت پیوستگی دارد۔ از کثرت استعمال ولب ولہجۂ مقامی ممدودہ بمقصورہ مبدل شد مخفی مباد کہ (آبگانہ) بمد الف در زبان فرس بمعنی بچۂ ناتمام است (اردو) ابگانہ ایک قسم کا اچار ہے جو خمیری روٹی کو سرکے مین ڈالکر بناتے ہین۔

ابگندن | بفتح اوّل بقول صاحب موارد مرادف افگندن است کہ می آید فارسیان بارا بفا وفا را ببا بدل کنند چون (زبان وزفان) و(تب وتف) و(آبگانہ وآفگانہ) دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این نکرد (اردو) دیکھو افگندن۔

ابل | بقول صاحب برہان بفتح اوّل وضمّ ثانی وسکون لام (۱) دوائیست کہ آنرا شیرازی بل شیرین گویند وطراثیث وطرثوث ہمانست واز جملۂ قابضات باشد ومنع خون رفتن از بینی ومقعد وجمیع اعضا کند وبکسر ثانی (۲) قافلۂ صغار است کہ آنرا ابیل گویند ودر طعام کنند۔ صاحب جامع ہمزبان برہان۔ صاحب شمس بمعنی دوّم قناعت کردہ گوید کہ لغت عرب است صاحب برہان بر لفظ بَل فرماید کہ نام میوہ ایست در ہندوستان وآنرا نار ہندی نیز گویند وبشیرازی بَل شیرین وبعربی طرثوث وصاحب محیط بر طراثیث گوید کہ نباتیست خشبی شبیہ بقطر وکج سرخ آن شیرین طعم وقابض طعم ومأکول وسپید آن تلخ وغیر مأکول

وغیر ماکول سرد وخشک در سوم - قوت آن مثل گلنار و بسیار قابض وحابس اسہال وسیلان خون وعرق منافع بسیار دارد (الخ) صاحب مخزن الادویہ گوید کہ بل اسم خیار ہندی است بزرگتر از خیار کبیر وگویند بہندی آنرا کچری وبلغت بنگالہ کرمی نامند وصاحب محیط بر دستنبویہ تصدیق کند کہ ہندی آن کچری وپھوٹ است وبر لفظ بل نوشتہ کہ بفتح بای موحدہ و سکون لام وبقول بعضی بالکسر ثمری است مثل نارنگ گویند کہ انار ہندیست ومحمد بن زکریا گوید کہ ثمری است ہندی اندرخت کہ شبیہ بدرخت آلوست وگویند کہ ثمر شجر خاماقطی است وگویند کہ در ہندی ہم بل نامند وآن مشابہ سفرجل باشد - خوزی گفتہ کہ آن خیار ہندیست وتلخ مشابہ بزنجبیل وبعضی نوشتہ اند کہ بفارسی دستنبویہ وبہندی سیندھ وکچری - اسحاق بن عمران نوشتہ کہ بل دانہ ایست سیاہ در خلقت شبیہ بہ ذرہ وبزرگتر از ان - سر آن تیز ودر داخل آن مغز چرب وبعضی بیل را پوست آن دانستہ اند ومصنف شمس الدرر نویسد کہ بل - قثای ہندیست وآنرا سفرجل ہندی گویند (الخ) صاحب محیط بتحقیق خود این را بیل قرار دہد کہ آنرا در ہند بیل پھل گویند وگوید کہ گرم وخشک در آخر دوم وحرارت آن قوی تر از یبوست - وبقول شیخ گرم وخشک در دوم - ونزد بعضی در سوم - مقوی احشا قابض ومسخن آن وملطف اخلاط غلیظہ منع قے وتحلیل ریاح بواسیر نماید ومنافع بسیار دارد (الخ) مؤلف عرض می کند کہ بہ خیال ما بل اصل است وفارسیان بزیادت الف وصلی در اول آن ابل کردند اندرین صورت بار امضموم گرفتن درست نیست - صاحب برہان ابل وبل ہر دو را فارسی

قرار دادہ واو پابند لغت فرس است و صاحب مخزن الادویہ بیل را آوردہ گوید کہ لغت ہندیست و صاحب محیط کہ در اسمار پابند صراحت زبان است خلاف عادت خود صراحت نکردہ بخیال ما این ہمان بیل است کہ بقول صاحب ساطع لغت سنسکرت و ثمر درختی است کہ ہندیان آنرا بیل پہل نامند تصرف فارسیان ہمین قدر است کہ بیل را بحذف یای تحتانی بل کردند و بفتح دوم خواندند و بل را بزیادت الف وصل ابل ساختند و بضم دوم گفتندی بایست کہ بعد حذف یا بل بکسر اول و بعد زیادت الف ابل بکسر اول و دوم گویند کہ اصلش مقتضی این بود۔ بالجملہ بقول صاحب برہان ہم اینقدر متحقق است کہ ابل و بل یکی است و بقول صاحبان تحقیق کہ بالا مذکور شد ہر دو را در شیراز ابل شیرین و نار ہندی ہم گفتہ اند اما تسامح برہان بیش نیست کہ اسم عربی این طرثوث و طراثیث نوشتہ زیرا کہ لغات عرب و ہم صاحب محیط طراثیث را نباتی گفتہ اند نہ ثمری و صاحب مخزن ہم بر لفظ بل از تحقیق کار نگرفت کہ خیار ہندی را نام کردما را بارای صاحب محیط اتفاق کلی است کہ این ہمان ثمر است کہ در ہندی ہم بل نامند (یعنی بیل پہل) پس بیل پہل و رای کچری و پھوٹ است۔ نسبت معنی دوم لغات عرب ساکت و بجز برہان و شمس دیگر کسی ذکر نکرد و ماخذ این ہیچ بفہم ما نیامد البتہ بل بہای ہوز بکسور با این معنی آمدہ ولیکن (ابل) با این معنی غیر ازین دو کتاب بنظر ما نگذشت (اردو) (۱) بیل۔ بقول صاحب آصفیہ ایک درخت اور اس کے پھل کا نام جو کیٹ سے مشابہ ہوتا ہے اسکا گودا کھاتے ہین دکن مین اسکو بیل پھل کہتے ہین (۲) الاچی۔ بقول امیر (ہندی) مونث جسکو سنسکرت مین ایلا کہتے ہین

ایک خوشبودار پھل ہے - چھوٹی قسم کے پھل کو چھوٹی یا گجراتی الائچی کہتے ہین اس کا پوست سپید اور دانے چھوٹے سیاہ اور نہایت خوشبو ہوتے ہین - بڑی قسم کے پھل کو بڑی الائچی کہتے ہین اسکے پوست اور دانے کا رنگ سیاہ سرخی مائل ہوتا ہے اور دانے قسم اوّل سے بڑے اور سخت ہوتے ہین - چھوٹی الائچی کا مزاج دوسرے درجہ مین گرم وخشک اور بڑی الائچی کا مزاج پہلے درجہ مین گرم اور دوسرے درجہ مین خشک ہے دونون مفرّح ومقوّی معدہ وقلب وہاضم ہین (لخ)

ابلاغ بقول صاحب آصفی ومؤیّد بکسر اوّل بمعنی رسانیدن است **مولّف** گوید کہ این لغت عرب است صاحب منتخب ذکر این کردہ است فارسیان این را بترکیب فارسی با مصادر کردن ونمودن استعمال کردہ اند کہ در ملحقات می آید (اردو) پہنچانا -

ابلاغ کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت **مولّف** گوید کہ بمعنی فرستادن ورسانیدن است (خسرو نثر از آصفی) "باہزاران جانبازی ابلاغ می کند" (اردو) بہیجنا - روانہ کرنا - پہنچانا -

ابلاغ نمودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت **مولّف** گوید کہ مرادف (ابلاغ کردن) است کہ گذشت - (عالی شیرازی از آصفی نثر) "شافنہ نیز مضمون آنرا ابلاغ نمود" (اردو) دیکھو ابلاغ کردن -

ابلق بفتح اوّل وسوّم - بقول بہار (۱) دورنگ عموماً و (۲) اسپ دورنگ خصوصاً کہ یکی سپید ودیگر سیاہ یا صندلی باشد - معرّب ابلک و (۳) پرکلاہ وابلق طرف کلاہ - وارستہ بذکر معنی اوّل نسبت معنی سوّم گوید کہ پرکلاہ باشد وفرماید کہ (ابلق طرف کلاہ) نیز گویند

صاحب چراغ ذکر معنی اوّل کردہ فرمایدکہ پرکلاہ نیز صاحب شمس بذکر معنی دوّم نویسد کہ (۴) نام قبیلۂ ہم بقول صاحب سوار السبیل اصل این بفارسی ابلک است بمعنی دورنگ عموماً وسیاہ وسپید خصوصاً وآن را بمشیہ نیز نامند صاحبان تحقیق این را معرّب ابلک گویند کہ می آید (تاثیر ۵) جزیک سخن از طوطی نطقم نہ تراود ؎ ابلق زد ورنگی نزند سر بہ بیانم ؎ (انوری ۵۲) درعرصہ گاہ موکب میمون کبریات ؎ کمتر جنیب ابلق رہوار روزگار ؎ (مرزا ظاہر وحید ۵۳) علم ہرکس بردی گشت مرگش در نظر باشد ؎ برنگ شمع سر از ابلق خود در خطر باشد (صائب ۵) باشد ہمیشہ در صف عشّاق سر بلند ؎ آنرا کہ آہ ابلق طرف کلاہ شد ؎ مؤلف گوید کہ معنی اوّل اصل است وباقی معانی مجاز آن ۔نسبت معنی سوّم عرض میشود کہ بدین وجہ کہ پرہای کلاہ ہم اکثر سرخ وسپید ودو رنگ می باشد آنرا ہم ابلق گفتند نسبت معنی چہارم دیگر کسی ذکر نکرد بخیال ما این قبیلۂ باشد کہ افرادش از دو قوم مختلف باشند مخفی مباد کہ بقول صراح ابلق بالتحریک بمعنی سپیدی وسیاہیست وبُلقا بالضم بیکی ستور گوید کہ ابلق بلقار نعتان منہ وابلقاق ابلک شدن اسپ (الخ) پس نمیتوان شد کہ (ابلق) را معرب (ابلک) گیریم فارسیان در ملحقات این ترکیب فارسی استعمال کردہ اند از نجاست کہ ما ذکر این کردیم (اردو) ابلق ۔ بقول امیر (۱) ابلک کا معرّب ۔ دو رنگا خصوصاً سیاہ وسپید (۲) بیشتر اس گھوڑے کو ابلق کہتے ہین جس کا رنگ سیاہ وسپید ہو ۔ (ذوق ۵۲) تیرا انداز جو مژگان تو اداشنۂ ناز ؎ چشم ابلق تو نگہ ترک سوار ابلق ؎ (سودا ۵۲) سمجھا نہ جاے یہ کہ وہ ابلق ہے یا سرنگ ؎ خارشت سے زسکہ ہے مجروح بیشمار ؎ (۳) گلگی کلغی ۔ بقول

اسحفیہ (مونث) ایک خاص پرند کے چند خوشنما پر جنہین پادشاہ لوگ اپنے تاج یا ٹوپی اور پگڑی پر رزم خواہ بزم مین لگالیا کرتے ہین (آتش ؎) کون تجھ سا پادشاہ حسن ہے اے مہروش ؎ تاج زرین مہ ہے کلگی کہکشان بالاے سر ؎ (ناسخ ؎) اشک مالا موتیونکا دود کلغی شعلہ تاج ؎ رکھتی ہے تخت لگن مین شوکت شاہانہ شمع ؎ (۴) ابلق ایک قبیلہ کا نام ہے ۔کچھ عجب نہین کہ اس قبیلہ مین دو مختلف اقوام کا ناتا ہوا ہو بلالحاظ پابندی کفو

ابلق ایام اصطلاح - بقول صاحب برہان وبحر وجامع ورشیدی وشمس بکسر قاف کنایہ از دنیا وروزگار راست باعتبار شب وروز - صاحب جہانگیری در دستور دوم خاتمہ کتاب ذکر این کردہ سندی دہد ؎ ابلق ایام بود رام او ؎ سکۂ دولت زدہ بر نام او ؎ (انوری ؎) عنان بابلق ایام زد کہ رایض او ؎ سعادتیست کہ در موکب تو میراند ؎ مخفی مباد کہ در ابلق ایام ابلق بمعنی دوم است کہ بجایش گذشت (اردو) ابلق ایام - اردو مین مستعمل ہے - بقول امیر رات دن سے مراد ہے (رشک ؎) یہ بدعنان رہے کس کس کے اختیار تلے ؎ کہ ایک ابلق ایام ہے سوار بہت (آتش ؎) لنگ ابلق ایام نہو مار کے ٹھوکر ؎ ہے سخت مرا کاسۂ سر سم سے زیادہ ؎

ابلق بدست (اصطلاح) بفتح بای دوم ودال مہملہ بقول صاحب مؤید بمعنی (براق بدست) کذا فی الادات ودیگر کسی ذکر این نکردہ الف گوید کہ در اینجا ابلق بمعنی براق آمدہ این استعارہ باشد وبراق مرکبی بود کہ نبینا علیہ السلام شب معراج بر و سوار شد (کذا فی المنتخب) بیان کاملش بجای خود ش آید - سندی پیش نشد (اردو) براق ہاتھ مین لیا ہوا۔

ابلقِ جہان تاز اصطلاح - باضافت ابلق - بقول صاحب رشیدی مراد ہے ابلق ایّام یعنی روزگار و روز و شب مخفی مباد کہ در اینجا ابلق بمعنی دوّم اوست کہ بجالیش گذشت و جہان تاز صفت او بمعنی تازندۂ جہان (اسم فاعل ترکیبی) (اردو) دیکھو ابلق ایّام

ابلقِ چرخ اصطلاح - باضافت ابلق بقول برہان و بحر و رشیدی و جامع بفتح جیم فارسی کنایہ از شب و روز و روزگار و مراد از ابلق ایّام) صاحب انند گوید کہ این کنایہ باشد برای ہر دو معنی مؤلّف گوید کہ در اینجا ابلق بمعنی دوّم است کہ بجالیش گذشت صاحب جہانگیری از خاقانی سند آوردہ (ے) بردر مرقد سلطان ہدیٰ ز ابلق چرخ ؛ مرکب داشتہ رانالۂ ہرا شنوند ؛ (اردو) دیکھو ابلق ایّام

ابلقِ چشم اصطلاح - بقول صاحب بحر و مؤیّد چشم سیاہ و سپید صاحب ہفت قلزم صراحت کند کہ قلب اضافت است مؤلّف گوید کہ در اینجا ابلق بمعنی اوّل اوست کہ بجالیش گذشت (اردو) ابلقِ چشم - بقول امیر آنکھ سے استعارہ ہے (ذوق ے) ابلق چشم سیہ مست کو تیرے دیکھا ؛ ورنہ ابتک نہ سنا تھا فرس جام شراب ؛ (وزیر ے) ابلق چشم صنم کس ناز سے گردش مین ہے ؛ خوب کاوے ہوتے ہین رہو آنکھین ہوگئین ؛

ابلق زدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار بدعوی پر بر سر زدن و در ولایت شخصی کہ در فن خود ممتاز باشد پر بر سر میزند و بیشتر پہلوانان و کشتی گیران و شاطران بر سر زنند و جنیبہ بر سر زدن امرا و خواتین نیز باثبات دعوے قرب و منزلت است زیرا کہ تا سلاطین بکسی نہ بخشند نمی توانند پر بر سر زدہ بدرخانہ آمد - محمد سعید اشرف ے) آنکہ ابلق می زدی بر فرق چون طاؤس ہند ؛ این زمان تحت الحنک

بند و چو مرغ سبزوار ؛ مؤلف گوید کہ بخیال ما ازین سند مصدر - - - - - - - - - -

ابلق زدن بر فرق پیدا میشود (اردو) کلغی لگانا - کلغی سر پر لگانا -

ابلق زمانہ اصطلاح - باضافت ابلق زمانہ ولیل و نہار باشد کہ با اسپ دو رنگش تشبیہ دادہ اند مرادف (ابلق ایام) (انوری ؎) گر دکمیت وہم تراد رنیافتند ؛ نے ابلق زمانہ نہ یکران روزگار ؛ (اردو) ابلق روزگار (میر - گھوڑے کی تعریف مین ؎) اڑا کر اسکو بارہا سیر کی ؛ نہ نکلا کبھی ابلق روزگار ؛ دیکھو ابلق ایام -

ابلق عمر منی اصطلاح - بکسر قاف و رای مہملہ - بقول صاحب بحر بمعنی زندگی و جان من ہستی - و برخوردار منی - صاحب مؤید و مفت قلزم ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ در روزمرہ معاصرین عجم استعمال این نیست فارسی قدیم قریب لغت عربست بقول صاحب منتخب باشد این جملہ ایست کہ پدر بہ پسر خود خطاب کند مقصود انیست کہ عمر پدر وابستۂ پسر است و پسر را باسپی استعارہ کردہ کہ عمر پدر بر و سوار است کہ سوار بہ نسبت پیادہ پا در راحت و آرام باشد پس عمر پدر بوجہ پسر براحت می گذرد (اردو) تو میری زندگی کا ذریعہ ہے " اگرچہ اردو مین یہ فقرہ عام ہے مگر ترجمۂ استعمال فارسی کے لحاظ سے فرزند کے لئے خاص -

ابلق غم منی اصطلاح - باضافت ابلق صاحب شمس گوید کہ در آدات است بمعنی (۱) برخوردار و برخورداری و (۲) ایام خورمی گوید کہ در سکندری بجای غم - غمر آوردہ بمعنی روزگار عمرش و فرح بخش و خرم و در فرہنگی (ابلق عمر منی) بدین معنی یافتہ مؤلف گوید کہ منی بفتح ہای ہوز و کسر نون بروزن

گوارندہ وانچہ بی مشقت حاصل شود پس غم وخوشی راکہ متضاد است ابلق نام کردند ابلق غم بمعنی کتابہ باشد از فرزندکہ رنج وراحت پدر وابستۂ اوست بامعنی دوّم اتّفاق نداریم (اردو) باپ کے رنج وراحت کا سبب یعنی فرزند۔

ابلق فلک اصطلاح - باضافت ابلق بقول صاحب بحر مراد ف ابلق چرخ صاحبان مؤیّد وشمس واندہم ذکر این کردہ اند (اردو) دیکھو ابلق ایّام۔

ابلق مطلق العنان اصطلاح - باضافت ابلق بقول صاحب بحر عجم دنیاست صاحب مؤیّد این را بترک الف ولام (ابلق مطلق عنان) نوشتہ بخیال ما این استعارہ باشد زیراکہ (مطلق العنان) صفت خاص اسپ است وابلق ہم بمعنی اسپ دورنگ (اردو) دنیا مونث) دیکھو ابلق ایّام۔

ابلگ بقول صاحب برہان وجامع بفتح اوّل ولام وسکون ثانی وکاف فارسی (۱) ہر چیز دورنگ راگویند عموماً وسیاہ وسپید راخصوصاً وابلق معرّب آنست و (۲) بکسر ثانی وسکون ثالث ورابع شرارۂ آتش را گویند وبا ین معنی بفتح اوّل وثانی وثالث ہم آمدہ صاحبان ناصری وسروری وجہانگیری بکاف عربی بمعنی اوّل قانع بتحقیق ما این بمعنی اوّل ماخوذ از زبان سنسکرت کہ بقول صاحب ساطع بلگ بکسر اوّل وفتح دوّم وسکون کاف فارسی لغت سنسکرت است بمعنی تفاوت واختلاف - فارسیان الف وصلی در اوّل این آوردہ (ابلگ) کردند وبرخلاف قیاس الف راحرکت فتح دادند کہ کسرۂ بای موحّدہ منقاضی کسرۂ الف بود - یاکثرت استعمال لب ولہجۂ مقامی مکسور را مفتوح کردیس معنی اوّل بمقابلۂ معنی حقیقی

مجازی باشد نسبت معنی دوم عرض کنیم
که (ابلک) به کسر بای موحده و سکون ثانی و
کاف عربی در فارسی زبان بقول برهان
شرارهٔ آتش را گویند پس الف وصلی در اول
این آمده (ابلک) شد مخفی مباد که فارسیان
این را بمعنی اول بکاف عربی هم آورده اند
چنانکه (سیف اسفرنگی گوید ؎ تا سوے

اونکشد دولت او تیز کمان ؛ خصم شاد
است بدل جوئی تیر ناوک ؛ گر بداند که
بد ورتو دورنگی عیب است ؛ صبح صادق
نکند او هم شب را (ابلک ؛ (اردو) (۱)
دیکھو ابلق کے پہلے معنی (۲) شرارہ بقول
صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل
(مذکر) آگ کا پتنگا ۔ چنگاری ۔

ابلوج بقول صاحب برهان بروزن مفلوج قند سفید را گویند و بعضی شکر سفید و قند
ابلوچ سوده را گفته اند و با جیم فارسی هم آمده صاحب جامع گوید که بجیم عربی قند سفید
است وبس ۔ صاحب مؤید بحوالهٔ شرفنامه بجیم فارسی نوشته که بالفتح با واو فارسی شیرینی
بغایت نرم وسپید که آنرا قندنیز گویند مؤلف گوید که مقصودش از واو فارسی واو معروف
است ۔ صاحب سروری بجیم عربی گوید که قسمی از حلویات باشد و در فرهنگ بمعنی قند ۔
صاحب جهانگیری نوشته که بجیم عربی قند را گویند ۔ صاحب سوار السبیل که در تحقیق ماخذ بعض
الفاظ عربی شهرت دارد فرماید که ابلوج فارسی است ۔ یا فارسی ۔ آب لوج است
بمعنی قند سپید (انتهی) مؤلف گوید که مقصودش جزین نباشد که ابلوج را معرب آبلوج
خیال می کند ۔ صاحب ناصری بر لفظ آبلوک بصراحت نوشته که ابلوج بالضم معرب آبلوج است
بمعنی قند بخیال ما همان (آبلوج) است که در ممدوده ذکرش کرده ایم یعنی (۱) قند و (۲)

کلہ قند۔ بسیار عجب است کہ از محققین بالا کسی در معنی این کلمہ قند را ذکر نکردہ اند ش یافتہ ایم (از طمعہ ۵۲) آوردہ نظم و نثر ترکان ہست قوت روح ؛ البوج قند را بشمار مکرر آن ؛ (از مولوی معنوی ۵۲) امروز زکند ہای البوج ؛ پہلوی جوالہا دریدہ ؛ الحاصل بہ تحقیق ما (البوج) بمقصورہ و جیم عربی ترکی است بمعنی قند و نبات (کذا فی کنز) فارسیان این را بمقصورہ و ممدودہ و مقصورہ را بجیم عربی و فارسی ہر دو استعمال کردند و در معنی ہم این قدر تصرف کردند کہ کلہ قند را آلبوج و البوج و البوچ گفتند۔ صاحب انند بحوالہ تحفۃ المومنین بر لفظ شکر گوید کہ شکر باصطلاح اطبا عصارۂ نباتیست مثل نے و بی تجویف کہ بعد از طبخ منعقد گردد و آنرا بحسب مراتب نامہاست۔ مثلاً ہر گاہ بی تصفیہ باشد شکر احمر نامند و ترجمہ آن در فارسی شکر سرخ است و چون بار دیگر طبخ دادہ و صاف کردہ در ظرفی ریزند کہ دُر دا وجدا گردد سلیمانی خوانند و چون طبخ دیگر دادہ در قالب صنوبری ریزند فانیذ گویند و اگر در طبخ ثالث مبالغہ نمودہ باشند البوج و قند مکرر نام باشد (انخ) پس متحقق شد کہ (البوج) بمقصورہ اصل است و آلبوج نتیجۂ تصرف فارسیان و کثرت استعمال یا لب و لہجۂ مقامی یا اینکہ ترکیان باظہار فتح الف بقاعدۂ شان الف دیگر نوشتہ باشند و فارسیان نظر بر رسم الخط قدیم آن را ممدودہ خواندہ واللہ اعلم (از رو) دیکھو آلبوج۔

ابلوک بقول صاحب برہان و جامع بروزن مفلوک مردم منافق و دو رنگ و فضول را گویند صاحب رشیدی و جہانگیری از شاہ داعی شیرازی سند آوردہ (ے) بود از ان جوق قلندر اہلہی ؛ مرد ابلوکے و خیمی بیرہ ؛ صاحب ناصری بر لفظ آبلوک) کہ در ممدودہ گذشت

نوشتہ کہ بمعنی قند است و ابلوج را معرّب آبلوک) گفتہ ما بر لفظ (ابلوج بمقصورہ) صراحت کافی کردہ ایم کہ لغت ترکی است نہ معرّب ابلوک۔ صاحب (کنز لغات) کہ محقق زبان ترکی است بر لفظ (بلوک) گوید کہ مرادف (بولک) است و بر (بولک) فرماید کہ انیز العربی (بُلک) گویند و صاحب منتہی الارب بر لغت (بُلک) گوید کہ آوازہای کہ از جنبانیدن لنج دہن بانگشتہا برآید و این بطریق بازی باشد (انتہیٰ) مؤلّف گوید کہ حاصل این تعریف حرکت مصنوعی است چنانکہ از منافقان ہم بظہور می آید۔ پس عجبی نیست کہ فارسیان در ابتدای (بلوک) الف وصلی آوردہ (ابلوک) کردہ باشند و بمعنی منافق استعمال کردہ۔ انچہ فارسیان این را بالف ممدودہ بمعنی قند استعمال کردہ اند چنانکہ در لغات ممدودہ گذشت نسبت آن انتقدیر عرض کنیم کہ فارسیان جیم تازی را بکاف عجمی ہم بدل کنند چون آخشیج و آخشیگ (چنانکہ صاحب ناصری در آرایش ہفتم دیباچہ کتاب ذکر این کردہ) پس عجبی نیست کہ (آبلوج) را بمعنی قند (آبلوگ۔ بکاف فارسی کردہ باشند۔ درین صورت انچہ اہل تحقیق (آبلوک) را بمعنی قند بکاف عربی آوردہ اند صحیح نباشد باری حال حقیقت (ابلوک) بمقصورہ و کاف عربی ہمانست کہ بالا مذکور شد واللہ اعلم (اردو) منافق بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل۔ مذکر۔ نفاق رکھنے والا۔ کپٹی۔ وہ شخص جس کے دل مین کچھ ہو اور ظاہر اسکے خلاف کرے۔ ریاکار۔

ابلہ بقول بہار بمعنی گول و این مرادف احمق است صاحب مؤید ذکر این بذیل لغات عرب فرمودہ گوید کہ بروزن ابرہ معرّب آبلہ ممدودہ و بمعنی نادان و گول و کم عقل

در امر معاش دنیا و غافل - صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فرماید کہ نادان و سلیم القلب است و بُلہ با ضم جمع آن - بالجملہ این لغت عرب است و فارسیان بتر کیب خود استعمال این کردہ اند کہ در لطائف می آید از نیجاست کہ ما ذکر این کردہ ایم (عرفی ؎) ابلہ آن بید رد کاندیشد کہ اہل عشق را ؛ عافیت بامردن و آسودگی درخواب ہست (اردو) ابلہ (عربی) اردو مین مستعمل بمعنی احمق (مومن ؎) تختہ مشق فطرت ابلہ فریب ؛ سرخط اندیشۂ ہرمان نصیب ؛ امیر نے (ابلہ فریب) کا ذکر کیا ہے جس مین لفظ (ابلہ) موجود ہے - اور (ابلہ فریب) کی معنی احمق کو دھوکا دینے والا - ہماری راے مین ابلہ کا ترجمہ بھولا ہے - بھولا - بقول آصفیہ (ہندی) سیدہا سادھا سادہ دل - بچون کی سی عقل رکھنے والا - نادان - سادہ لوح - کم عقل -

ابلہان را ہمہ شربت زگلاب و قند است قوت دانا ہمہ از خون جگر می بینم	تازی مارکہاے ترکی آش پاے " اس کا یہ مطلب ہے کہ عربی گھوڑے کی خوبیون سے
(مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ این از کلام حافظ شیراز است کہ صورت مثل گرفت معاصرین عجم بر زبان دارند و بجائی استعمالش کنند کہ اہل علم و فضل و کمال را کس نپرسد و بی ہنران بمراتب اعلی رسند (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال رح	لوگ بخوبی واقف ہین ضرورت کے وقت اسی سے کام لیتے ہین اور اس کے دانے چارے کی زیادہ نگرانی اور فکر نہین کی جاتی اسلئے کہ وہ کم غذائی مین بھی خوش رہتا ہے اور دبلا نہین نظر آتا برخلاف ترکی کے اگر اسکو راتب نہ دیجئے تو دبلا اور بدنما

ہونے لگتا ہے اور فوراً اسکی نگرانی کی جاتی ہے
اور خوب جانتے ہین کہ وہ ضرورت کے
وقت عربی کا مقابلہ نہین کرسکتا۔ دکن مین
کہتے ہین "محنتی دلگیر چوٹے خوشحال" یعنی
جو شخص محنت سے کام کرتا ہے اور اپنے کام
سے کام رکھتا ہے اسکو کوئی نہ پوچھے اور جو
شخص کام چور اور اٹھائی گیرا ہے وہ خوشحال
اور حیلہ بازی سے بازی لیجاے اسی طرح
"محنتی کو دلیا پاکہنڈی کو پلاؤ"۔

ابلہ پناہ بہار ذکر این کردہ از معنی سکاکت
صاحب انند گوید کہ بمعنی احمق است مؤلف
عرض کند کہ کسی کہ ابلہ را پسند کند و صحبت
ابلہان دارد ابلہ پناہ است چنانکہ ملا فوقی
یزدی در ہجو فلک گوید (ے) تیغ زند آنکہ
را جوہر دانش بود ٭ شاد کند خاطری کو بود
ابلہ پناہ ٭ بہار بریں شعر اشارہ کند کہ این
سہو الفکر اوست مؤلف این اشارہ را نفہمید

بخیال ما فکر شاعر سہوی نکرد و صاحب انند
بہ نقل اشارہ بہار اینقدر بیفزاید کہ (ابلہ گفت
و دیوانہ باور کرد) مؤلف گوید کہ وای بر
ہر دو (اردو) بھولون کو مصاحب بنانیوالا
احمقون کو جلیس کرنیوالا۔

ابلہ طرازی اصطلاح۔ بقول صاحب
بحر عجم زینتی کہ برای ابلہ فریبی باشد صاحب
انند بحوالہ فرہنگ (زلیخای جامی) با بحر
اتفاق دارد و صاحب غیاث ہم (اردو
سامان ابلہ فریبی (مذکر)

ابلہ فریبی استعمال۔ بقول صاحب
انند بحوالہ فرہنگ فرنگ دغا و مکر را گویند
مؤلف گوید کہ حاصل بالمصدر (ابلہ
فریبیدن) بمعنی مکاری و دغا بازی۔
(اردو) ابلہ فریبی کہ سکتے ہین۔ امیر نے
ابلہ فریب کا ذکر فرمایا ہے۔ یعنی احمق کو
دھوکا دینے والا۔ جعلساز۔ مکار۔ نیز ارشاد

فرمایا ہے کہ اب مطلق دھوکا دینے والے کے معنی مین مستعمل ہے کچھ ابلہ کی تخصیص نہین ہے (انتہی) پس فریب دہی اور دھوکہ دہی بہی اسکا ترجمہ ہوسکتا ہے۔

ابلہ کوفتن | مصدر اصطلاحی۔ صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ شاہ قاچار گوید کہ عملی کہ برای حفظ ماتقدم مرض چیچک کنند مؤلف گوید کہ اطبای فرنگ از آبلۂ مریض رطوبتی گرفتہ بر بازوی (تندرست) در دو سہ مقام بذریعۂ نیشتر در جسم داخل کنند تا ازان مقام بعد از پنج شش روز آبلہا پیدا شود و تدریجًا اندمال پذیرد قول اطبا است کہ بر کسی کہ این عمل کردہ شود او را باز مرض چیچک عارض نشود و اگر شود مرض لاحقہ قوی نباشد۔ شک نیست کہ این عمل بسیار مجرب است مخفی مباد کہ (ابلہ) (آبلہ) است کہ در ممدودہ گذشت۔ لب ولہجۂ مقامی وکثرت استعمال ممدودہ را مقصورہ بدل کرد و کوفتن بمعنی آزار رسانیدن آمدہ (کذا فی المہذب) پس (ابلہ کوفتن) قلب اضافت کوفتن آبلہ۔ یعنی آزار رسانیدن بآبلہ باشد چنانکہ مقام تندرست را از نیشتری کوبند و بدخول رطوبت آبلۂ بیمار۔ آبلۂ تازہ از و پیدا کنند و بواسطہ آن آزاری میرسانند ہمین باشد وجہ تسمیہ این (اردو) ٹیکا لگانا۔ ٹیکا ڈالنا۔ چیچک نکالنا۔

ابلہ گفت دیوانہ باور کرد | (مثل) صاحب خزینہ وامثال فارسی واحسن ومحبوب و بہار عجم ذکر این کردہ از معنی ومحل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ این مثلی است کہ فارسیان بجائی زنند کہ مقصودشان از اظہار ابلہی دو کس باشد کہ باہم مکالمہ کنند و این مرادف (ابلہ گفت وکون خربا ورکرد) باشد یا مرادف (خر گوید وکون خربا ورکند) کہ بجائش می آید (اردو) (۱) دکن مین کہتے ہین "احمق کا قول نادان کا ہول" یعنی احمق نے

ایک بے ٹھکانے بات کہدی اور نادان
وڑنے لگا (۲) احمق کہے نادان باور کرے"
یہ قریب قریب فارسی مثل کا ترجمہ ہے جو دکن
مین بولا جاتا ہے۔

ابلہ آب اصطلاح - بہار ذکر این کردہ از
معنی ساکت صاحب انند گویدکہ بمعنی احمق
است مرادف (ابلہ پناہ) مؤلف گوید کہ
آب لغت عرب است بقول صاحب منتخب
بمعنی جای بازگشتن - قریب بمعنی ابلہ پناہ است
کہ در انجا صراحت کردہ ایم (ملا نوتی یزدی
ے) زر اگر داری برو ورپس بیالائے ہمہ
ورنہ چندین عزو کوزت چیست ای ابلہ آب۔
(اردو) دیکھو ابلہ پناہ۔

ابلہی بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ
فرنگ احمقی است مؤلف گوید کہ یای مصدری
بر لفظ ابلہ زیادہ کردند دیگر ہیچ (اردو) ابلہی
بمعنی احمقی بے وقوفی - حماقت - کہ سکتے ہین

صاحب آصفیہ نے (بے وقوفی) پر فرمایا ہے
کہ (فارسی - عربی) (اردو مین مستعمل) نادانی
حماقت - مؤنث۔

ابلہی کور و زر روشن شمع کافوری نہد
زود بینی کش بشب روغن نباشد در چراغ

(مثل) از کلام شیخ شیراز است کہ بقبولیت
عام صورت مثل گرفتہ - صاحب گلدستہ
ذکر این کردہ فارسیان این را بجائی زنند
کہ مقصود از بیان عمل بی محل و کار بی موقع
و اسراف باشد (اردو) دکن مین کہتے ہین
(۱) مسرف کا گھر خالی" (۲) "دن مین سوئے
رات مین روئے" (۳) "گھی مین چراغ جلائی
سالن مین تیل نہ پائی" (۴) "جس کا گورو
کھیت کھائے کھلیان سے گھانس لائے"
ان تمام کہاوتون کا ماحصل قریب قریب
ایک ہے - بے موقع کام اور اسراف -
فضول خرچی اور بے وقوفی سے متعلق ہین۔

ابلیس رفت وخباثت بگذاشت (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ از معنی ومحل استعمال ساکت مؤلف گویدکہ فارسیان این مثل را زنند برای اظہار این کہ مرد بدطینت ونقصان رسان خلق اگر دفع ہم شود یعنی بمیرد یا از عہدۂ خود معزول شود اثر کارہای او تا بدیر باقی ماند کہ باعث نقصان خلق اللہ باشد (اردو) دکن میں کہتے ہیں (۱) "شیطان کی یادگار شیطنت" (۲) "شیطان دفع ہوا شیطنت باقی ہے" (۳) "ظالم مرا یادگار چھوڑا" یعنی اجڑا ہوا دیس اسی کی یادگار ہے جو عرصہ تک قائم رہیگی۔

ابلیلک بقول صاحب رہنمائے سہولت بمعنی منارۂ است۔ بیانش مبنی است بر سفرنامۂ مظفرالدین شاہ قاچار بخیال ما مقصود شاہ از ابلیلک منارے باشد کہ برای رہنمائی مراکب برکنارۂ جزیرہا سازند و در شب قندیلی بران روشن کنند کہ دور زند تا جہاز رانان در تاریکی شب دریابند کہ این چیز روشن غیر سیارۂ فلک وعلامت جزیرہ است ونیز منارے کہ بر راہ ہا برای رہنمائی رہروان سازند وبر و قندیل روشن کنند درین روزہا این کار از ستون می گیرند بتحقیق ما این لفظ مرکب است از دو کلمۂ زبان سنسکرت کہ بقول صاحب ساطع اَبَلی بفتحتین بمعنی ناتوان و بی طاقت آمدہ ولک بمعنی تیر شہاب پس اَبَلیک بمعنی تیر شہاب ناتوان ونزد فارسیان کنایہ از منار مذکور است کہ بالای او روشنی نازکی باشد محققین قدیم این لفظ را ترک کردہ اند ومعاصرین عجم بطور اصطلاح خاص بر زبان دارند صاحب انند ومنتہی الارب گویدکہ بلیل بروزن زبیر لغت عرب است بمعنی راہ روشن پس عجبی نیست کہ

فارسیان در اوّل این الف وصلی و در آخر این کاف تصغیر آورده برای منار روشن نام کردند که مراکب و راہروان را رہنماست واللہ اعلم - (اردو) وہ منارہ جس پر شب مین قندیل روشن کرتے ہین اور ہر جزیرہ کے کنارے پر بنایا جاتا ہے تاکہ جہازون کی رہنمائی کرے

اور ان کو غلط راستہ سے بچائے صاحب آصفیہ نے منارہ اور منار پر لکھا ہے کہ وہ اونچا ستون جو بندرگاہون پر رات کے وقت جہازون کو روشنی دکھانے کی مراد سے بنایا جاتا ہے - نیز راستہ کا وہ ستون جسپر راتکو مسافرونکے لئے چراغ روشن کیا جاے

ابن بقول صاحب منتخب بکسر اوّل بمعنی پسر و این لغت عرب است ما ذکر این بدین ضرورت کرده ایم که مرکّباتی چند در لحقات می آید (انوری ؎) طاہر ابن مظفّر انکه خدای ؛ همه وقتیش باظفر دارد ؛ (اردو) ابن - بقول امیر (عربی) پسر - بیٹا - نامون کے ساتھہ مستعمل ہے -

ابناخون اصطلاح - بقول صاحب برہان و جامع با نون و خای نقطه دار و واو مجہول بروزن افلاطون قلعه و حصار و جای محکم را گویند و باین معنی بتقدیم نون بر ثانی ہم آمده صاحبان ناصری و جہانگیری و رشیدی باتّفاق این معنی از بہرامی و شمس فخری سند آورده اند (بہرامی ؎) زسوی ہند کشادی ہزار شہرستان ؛ زسوی سند گرفتی ہزار ابناخون ؛ (شمس فخری ؎) حصار دولت آن پادشاہ جم قدرت ؛ که ہست پارهٔ چرخش کمینه ابناخون ؛ بخیال ما میرسد که اصل این (ابناس خون) بود - ابناس بقول صاحب ساطع بفتح اوّل و کسر دوم لغت سنسکرت است بمعنی امن و خون بواو مجہول

بقول برہان بمعنی خانہ وسرا باشد پس (ابناس خون) بمعنی خانۂ امن کنایہ باشد از قلعہ سین مہملہ بکثرت استعمال حذف شدہ (ابناخون) شد (اردو) قلعہ۔ بقول صاحب آصفیہ۔ (عربی) (واحد ومین مستعمل) (مذکر) حصار وہ سنگین عمارت جس مین بادشاہ رہتا ہے۔

ابن اسلام اصطلاح۔ صاحب سند بحوالۂ فرہنگ فرنگ واللہ اعلم عبداللہ ہاتفی کہ در قصۂ لیلی ومجنون نوشتہ) گوید کہ ابن اسلام پسری داشت کہ با ونکاح لیلی بستہ بود وبر ابن سلام گوید کہ ہمان ابن اسلام است پس بقولش آن مخفف این باشد وبقول صاحب مؤید ابن سلام نام شوہر لیلی مخفی مباد کہ بنظر این پسر اسلام است پس جد شوہر لیلی اسلام نام داشتہ باشد وپسرش را بقاعدۂ عرب ابن الاسلام گفتند وفارسیان بحذف الف ولام ابن اسلام کردند واختلاف معنی کہ میان صاحب مؤیدوانند در (ابن سلام) است نسبت آن عرض میشود کہ عجبی نیست کہ نام شوہر لیلی ابن سلام باشد ونام پدرش ابن اسلام یعنی ابن سلام شوہر لیلی وابن اسلام خسر لیلی واللہ اعلم۔ (اردو) ابن اسلام لیلی کا خسر اور بقول صاحب مؤید ابن سلام لیلی کا شوہر۔

ابن السبیل اصطلاح۔ صاحب بحر گوید کہ بقول صاحب تفسیر حسینی مسافری است کہ از ملک ومال خود جدا ماندہ باشد ودر محاورہ نیز ہمین معنی است وآرستہ از مخلص کاشی سند آوردہ (ر ے) چنین کہ حسن تو از خط شد است پابرکاب ؛ دو ہفتۂ دگر ابن السبیل خواہد شد ؛ بہار گوید کہ مطلق مسافر را گویند (شیخ شیراز ے) شنیدم کہ یک ہفتہ ابن السبیل ؛ نیامد بمہمان سرائے خلیل ؛ صاحب اند گوید کہ چون مسافر را کسی نمی شناسد لہذا نسبت کردند او را بسوی راہ مخفی مباد کہ این مرکب است از ہر دو لفظ عربی زبان

کہ ابن بکسر اوّل بمعنی پسر و سبیل بفتح اوّل و کسر
دوم بمعنی راہ آمدہ و (پسر راہ) کنایہ باشد از
مسافر ہمین معنی در عربی است و فارسیان ہم
ہمین معنی استعمال این کردہ اند - صاحبان بحر
و بہار عجم و وارستہ کہ پابند لغات فرس اندر
مرکّبات این را آوردہ اند از نیجاست کہ ما نیز
نگذاشتیم (اردو) مسافر - دیکھو آیندہ) صاحب
آصفیہ نے لفظ مسافر پر ابن السّبیل کا ذکر کیا ہے

ابن العنب اصطلاح - بقول صاحب
بحر عجم شراب انگوری را گویند - فارسیان
این را بنت العنب ہم گفتہ اند کہ بجای خودش
آید این مرکّب است از ہر دو لفظ عربی زبان
یعنی ابن و عنب - عنب بکسر اوّل و فتح
ثانی بقول صاحب منتخب بمعنی انگور و شراب
آمدہ (اردو) شراب - بقول (آصفیہ)
عربی اردو مین مستعمل - مؤنث - نشہ کرنیوالا
عرق مے - خمر - بادہ (رند ے) مے

چھٹے گی مجھ سے کیونکر مے سے ہے میرا خمیر
مجھکو گھٹّی مین پلائی ہے شراب انگور کی ؛

ابن الوقت اصطلاح - بقول صاحب
بحر عجم و بہار لفظ عربیست و مصطلح اہل تصوف
مقابل ابو الوقت و فارسیان بمعنی شخصی کہ
کہ تنہا بمقتضای وقت عمل کند و حقوق
سابقہ را مطلقاً در نظر ندارد استعمال کنند
خان آرزو در چراغ ہدایت ہمزبانش و
تاثیر سند اردو (ے) بخت ابن الوقت را
ہیچ از سعادت بہرہ نیست ؛ ماہ وقت و
ساعت از عقرب نمی آید برون ؛ مخفی مباد
کہ ترجمہ لفظی این پسر وقت است و کنایہ
از کسی کہ ذکرش بالا گذشت (اردو) زمانہ ساز
بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین
مستعمل بمعنی - ابن الوقت - ہوا کے رخ
پر رہنے والا - مطلب کا یار - خود غرض

ابنای انس و جان اصطلاح - بقول

صاحب بحر عجم - و مؤید - آدمیان و پریان - مؤلف گوید کہ این مرکب از ہر سہ لفظ عربی است بترکیب فارسی و معنی لفظی این اولاد انسان و جن است مگر فارسیان این را بمعنی آدمیان و پریان گرفتہ اند (اردو) انسان اور پریان -

ابنای جنس اصطلاح - بقول صاحب بہار عجم و بحر عجم عبارت از بنی نوع و این صیغہ جمع است و فارسیان بمعنی مفرد استعمال کنند از عالم ابدال و عجائب و ریاض و حور و صنم و بکم و ملائک و امثال آن کہ با وجود بودن صیغہ جمع بمعنی مفرد استعمال کردہ اند (کلیم ؎) منکر آئینہ اند انہا کہ اہل عزت اند ؛ خلوتی کا بنای جنسی گنجد انجا کثرت است ؛ (نثر گلستان) ابنای جنس ما را نشاید و حضرت پادشاہان جز براستی سخن گفتن " (اردو) ابنای جنس - اردو مین کہ سکتے ہین بنی نوع کی جمع (مذکر) (فی البدیہہ جلیل جانشین امیر منفور ؎) رہے گی قوم کی خدمت جو ہمکو مدنظر ہے بٹھائین گے ہمین ابنای جنس آنکھون پر ؛

ابنای جہان اصطلاح - بقول صاحبان بحر عجم و مؤید - کل مخلوقات - صاحبان شمس و اند صراحت کنند کہ عام است از حیوانی و نباتی و کانی - مؤلف را از کلام سلمان ساوجی سندی بدست آمدہ و این کنایہ باشد کہ معنی حقیقی این پسران جہان است و بہ تحقیق ما از معاصرین عجم مخصوص است برای مردم عالم (؎) ابنای جہان در کنف رافت و عدلت ؛ کردند فراموش حدیث حدثان را ؛ (اردو) ابنای جہان - بقول امیر - افراد انسانی - اولاد آدم جو از روی سلسلۂ نوع انسانی سب آپس مین بھائی ہین (صبا ؎) بعد مرنے کے لحد مین نہ کوئی کام آیا ؛ وقت پر ہمسے

سب ابنائے جہان دور رہے ؛ (کیف ۵)
اے کیف تعجب نہین ابنائے جہان سے ؛
یوسف کی ہلاکت کے لئے گرگ جو پالین ؛ (مذکر)

ابنای خراسان بمعنی پسران خراسان (۱۷۷)
وکنایہ باشد از اہل خراسان چنانکہ انوری گوید
(۵) باکمال الدین ابنای خراسان گفتند ؛
قصۂ ما بخداوند جہان خاقان بر ؛ (اردو)
اہل خراسان (مذکر)

ابنای دہر اصطلاح - بقول صاحب
بحر عجم (۱) بمعنی مردم عالم (۲) بمعنی ہمزادان و
ہم عمران نیز و بقول مؤید اہل روزگار و ہمزادان
و ہم عہدان صاحب اند بمعنی ہم عہدان و ہمعصران
گوید - عجبی نیست کہ مقصود صاحب بحر ہم ہمین
باشد - اما در نسخۂ مطبوعہ و مسودۂ قلمی مصنف
(ہمعمران) بوضاحت حروف نوشتہ تسامحی میش
نباشد مؤلف گوید کہ در (ابنای جہان) و (ابنای
دہر) بقول ایشان چرا فرق عام و خاص قائم
شد - یعنی چون (ابنای جہان) بمعنی کل مخلوقات
آورد و ندا عم ازین کہ حیوان باشد یا نبات یا
جماد پس چرا (ابنای دہر) را مخصوص بہ مردم عالم
و معاصرین کردند - بخیال ما این تخصیص قابل غور
است و ہیچ فرق در ہر دو نیست و در رائے
ما این مرادف ابنای جہان باشد و بس بالجملہ
ابنای دہر بمعنی پسران دہر و کنایہ از مردم عالم
است - (اردو) (۱) دیکھو ابنائے جہان -
(۲) معاصرین بقول صاحب آصفیہ معاصر
کی جمع (عربی) اردو مین مستعمل اپنے زمانہ کے
لوگ (رشک ۵) مانگنا ابنائے دنیا سے
ہے ننگ اے آسمان ؛ اس مین مین مجہول
ہون اتنا تجھے معلوم ہے ؛

ابنای روزگار اصطلاح - بقول صاحب
بحر عجم و مؤید مرادف (ابنای دہر) و صاحب
اند بحوالۂ فرہنگ فرنگ ہمزبان شان مؤلف
گوید کہ ما بخیال خود را بر (ابنای دہر) ظاہر کردیم

بالجملہ معنی حقیقی این پسران روزگار راست وکنایہ
باشد از مردم عالم ومعاصرین (صائب ؎)
فسان وشۂ یکدیگر اند سنگ دلان ؛ کسی چہ شکوہ
با بنای روزگار کند ؛ (اردو) دیکھو ابنائے دہر

ابنای زمان (اصطلاح) بقول صاحب
مؤید کل مخلوقات وبقول صاحب انند بحوالۂ
فرہنگ فرنگ مرادف ابنای دہر کہ گذشت
مؤلف گوید کہ ما صراحت خیال خود را ابنائے
دہر کردہ ایم - معنی حقیقی این پسران زمان
وکنایہ باشد از مردم عالم ومعاصرین (صائب ؎)
آہ از کودک مزاجیہای ابنائے زمان ؛
ابجد ایام طفلی را ز سر باید گرفت ؛ (ولہ ؎)
آفت دولت با بنای زمان معلوم نیست ؛
لقمہ چون افتاد فربہ استخوان معلوم نیست (اردو)
ابنائے زمانہ اردو میں مستعمل ہے (مذکر) (آتش ؎)
اور کوئی طلب ابنائے زمانہ سے نہیں ؛
مجھ پہ احسان جو نہ کرتے تو یہ احسان کرتے ؛

دیکھو ابنائے دہر -

ابنای عصر اصطلاح - بقول صاحب
بحر عجم ومؤید وشمس وانند مرادف ابنای دہر
کہ گذشت - ما خیال خود را ہمدر انجا ظاہر کردہ ایم
معنی حقیقی این پسران روزگار باشد وکنایہ
از مردم عالم ومعاصرین (اردو) دیکھو
ابنائے دہر -

ابنای کنشت استعمال - بمعنی پسران کنشت وکنایہ
از اہل کنشت است از عالم ابنای خراسان کہ
گذشت - چنانکہ عرفی گوید (رباعی) روزیکہ
قضا بمزرعۂ قسمت کشت ؛ خاکم ز حرم ببرد
و در دیر نشست ؛ میخواست کہ در جواب
ابنای کنشت ؛ گویم لبیک چون بگوید کیخشت
(اردو) اہل آتشکدہ - واہل بتخانہ (مذکر)

ابنائے نوع اصطلاح - بقول صاحب
انند مرادف (ابنای جنس) باشد کہ گذشت
دیگر کسی ذکر این نکرد و نہ استعمال این در فارسی

(۱۷۶۱۱)

از نظر ما گذشت (اردو) دیکھو ابنائے جنس

ابن ذکا اصطلاح - باضافت ابن بقول صاحب شمس بضم ذال معجمہ بمعنی صبح باشد مخفی مباد کہ ذکا بالضم بقول صاحب منتخب لغت عرب است بمعنی آفتاب و ابن الذکا در عربی ہم صبح را گویند چنانکہ در منتخب بذیل لفظ ذکا آمدہ پس فارسیان بترک الف ولام بترکیب خود بہمان معنی استعمال این کردہ اند صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ ذکر این کردہ (اردو) دیکھو آفتاب کے دوسرے معنی

ابنِ سیرین اصطلاح - باضافت ابن بقول بہاروانند و شمس معبری کہ در زمان خود نظیر نداشت و او را محمد ابن سیرین گفتندی (مسیح کاشی ۹) سر بسر خواب پریشانم ہوی زلف دوست پا ابن سیرینی نمی یابم کہ تعبیرم کند و آرستہ گوید کہ بسین مہملہ مکسور و یای حطی است صاحب غیاث نوشتہ کہ این از اکابر تابعین بودہ مؤلف گوید کہ نام او محمد و سیرین نام پدر او ست و بقاعدہ عرب بابن سیرین شہرت داشت کہ معنی آن پسر سیرین است (اردو) ابن سیرین نام تابعین سے ایک شخص گزرا ہے جو خواب کی تعبیر کہنے مین مشہور تھا جس کا اصلی نام محمد تھا۔

ابن صبح اصطلاح - باضافت ابن بقول صاحب بحر عجم و غیاث آفتاب است معنی حقیقی این فرزند صبح باشد فارسیان کنایۃ آفتاب را گفتہ اند کہ در صبح پیدا و طلوع میشود و حقیقت متقاضی آن بود کہ صبح را (ابن آفتاب) گویند نہ آفتاب را ابن صبح - صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ و نیز صاحب شمس و (صاحب مؤید بحوالۂ قنیہ این را الابن الصبح) بالف ولام معرفہ آوردہ گویند کہ (۱) آفتاب است و (۲) حرامزادہ - و در مؤید (۳) بمعنی روز ہم صاحب شمس بنسبت معنی سوم روشنائی صبح گفتہ - صاحب محیط المحیط استعمال (ابن صبح) را بر لفظ صبح بیان کردہ بمعنی حقیقی او تاویلات کردہ و ہیچ ذکر این سہ معنی

نکردہ بخیال ما حقیقت معنی دوم این باشد کہ زنان بدکار از پہلوی شوہر قریب صبح جدا میشوند و بہ بہانۂ قضای حاجت بیرون روند و با عشاق حرامکاری می کنند و بدین وجہ کہ (ع) خواب در وقت سحر گاہ گران می گردد؛ شوہران شان ازین افعال بی خبر می باشند و اگر از برخاستن زن از پہلو خبردار ہم شوند خیال می کنند کہ بقضاے حاجت سر آب رفتہ باشند کہ صبح قریب است الحاصل ہمین است وجہ تسمیہ یعنی دوم کہ لطفۂ اولا حرام در وقت صبح قرار گیرد۔ نسبت معنی سوم عرض میشود کہ روز روشنی روز ہم از صبح پیدا می شود بنا بر علیہ آن را ابن الصبح گفتہ باشند

(اردو) (۱) دیکھو آفتاب کی دوسرے معنی (۲) دوپہر یا بقول صاحب آصفیہ دوپہر کا لطفہ جو امراؤ اسکی حقیقت صرف سے بخوبی معلوم ہوتی ہے کہ ہند مین بدرو عورتونکو اپنے خاوند سے چھپکر بدکاری کرنیکا موقع صرف دوپہر مین ملتا ہے جبکہ اُنکے شوہر اپنے کاروبار کے لئے گھر سے باہر جاتے ہین اور ہند مین عورتون کے لئے بغرض قضاے حاجت گھر سے باہر جانیکا موقع مثل بلاد عرب و عجم کے بہت کم ملتا ہے۔ (۳) دن (مذکر)

ابن عنب اصطلاح۔ باضافت ابن بقول صاحب محیط شراب انگوری ہمان ابن العنب کہ گذشت (اردو) دیکھو ابن العنب

(۱) **ابنیہ** بقول صاحب انند بفتح اوّل و کسر ثالث لغت عربی است جمع بنا و انبیات جمع الجمع ان صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ مظفر الدین شاہ قاچار نوشتہ کہ معاصرین عجم این را بمعنی تعمیرات استعمال کنند و از ملحقات این ۔ ۔ ۔

(۳) قدیم عمارتین - عمارات شاہی اور عمارات قدیمہ بھی کہتے ہین - صاحب (فارسی بول چال) نے ابنیۂ دولتی پر شاہی عمارات - تعمیرات سلطنت لکھا ہے -	

ابو اصل این اَب است کہ بلغت عرب بمعنی پدر یکی از ستہ مکبرہ باشد کہ بقاعدۂ نحو عربی بحالت رفع اظہار ضمہ بواو شود و بحالت نصب بالف و بحالت جر بیای تحتانی چنانکہ جاء ابوک و رایت اباک و مررت بابیک - درین ہر سہ امثلہ لفظ اَب بحالت خود است و در تمثیل اوّل بدینوجہ کہ اَب فاعل واقع شدہ و بحالت رفع است بعوض ضمہ واو آوردند و در تمثیل دوّم لفظ اَب مفعول واقع شدہ بحالت نصب است پس بعوض نصب الف آوردند و ہم برین قیاس در تمثیل سوّم لفظ اَب مجرور است پس بعوض کسرہ یا برآوردند و این قاعدہ را تخصیص است بنحو عربی - فارسیان لفظ (ابو) را بحالت ترکیب عربی استعمال کنند چنانکہ ابو البشر - ابو البنات - ابو الجمعی وغیرہ کہ در ملحقات می آید اما بدین وجہ کہ در فارسی زبان ضرورت اعراب نیست بحالت فاعلی و مفعولی وغیرآن استعمال بواو و میشود - چنانکہ ابو البشر آمد - ابو البشر را دیدم - یا غلام ابو البشر - ما ذکر این بدین ضرورت کردیم کہ در ملحقات این حاجت صراحت نباشد - بقول جہانگیری (در دستور چہارم خاتمۂ کتاب) بژند و پاژند (۲) بمعنی ذکر (اردو) ابو - عربی زبان کا لفظ ہے باپ کے معنون مین اردو مین اسکا مفرد استعمال نہین ہے لیکن عربی ترکیب کے ساتھ اردو مین بھی مستعمل ہے جیسے ابو البشر - زبان عرب مین آدم علیہ السلام کی کنیت ہے اور اردو مین بھی آپ کو ابو البشر کہتے ہین - (۲) دیکھو آبر کی تیسرے معنی -

ابواب بقول بہار در اصطلاح مرزایان دفتر وجوہ مطالبہ است کہ از روی آن باہل عمّال مطالبہ و مواخذہ کنند و در ہندگاہ آنرا ببند نویسی وگاہ ابواب خوانند صاحب انند نقل نگار بہار وارستہ گوید کہ لغت عربی است بمعنی درہا و باصطلاح مرزایان دفتر وجوہ مطالبہ و در ہند آنرا ببرنویسی و ابواب خوانند (شانی تکلو ۵) تنقیح روزنامۂ ارزاق خلق را پ در گوشوار دفترش ابواب شد درست ؛ صاحب شمس گوید کہ جمع باب است مؤلّف عرض کند کہ آنرا وبہار روانند با وجود سند بحقیقت نرسیدہ اند این اصطلاح سیاق است با تباع معنی حقیقی باب کہ در) باشد - اہل سیاق اقسام مداخل و مخارج را ابواب گویند و (حساب بابواری) حسابی را نامند کہ شامل باشد بر اعدادی کہ میزان ہر یک قسم جمع و خرج باعتبار انواع مختلفہ در و باشد یعنی اعداد مندرجۂ سیاہہ (روزنامہ) اگر بلالحاظ ترتیب نوعیت آن بر جمع و خرج حقیقی شامل میباشد بذریعۂ کاغذ وارجہ مرتّب و مبوّب کنند و برای ہر یک باب میزانی دہند تا معلوم شود کہ در فلان باب در فلان ماہ یا سال این قدر پول جمع یا اینقدر خرج شد مثلاً در روزنامۂ حساب بصیغۂ جمع بنام مداخل زراعت ماہ جمع شد و باز بنام مداخل مسکرات لہ و بصیغۂ خرج بنام مشاہرۂ عمّال عہ و بنام انعام صہ رو باز بصیغۂ جمع بنام مداخل زراعت صماہ و بنام مسکرات ماکر جمع شد و بصیغۂ خرج باز بنام دیہہ صادر عہ خرج نوشتند و باز بصیغۂ مداخل بنام وصول مبادلہ عہ و لہ جمع کردند و در ابواب مخارج بنام مشاہرۂ عمّال عہ - و بنام دیہہ صادر صہ رو بنام انعام صہ نوشتند - اندرین صورت بی ترتیبی ابواب جمع و خرج کہ لازمۂ روزنامۂ حساب باشد متقاضی آنست کہ از برای ماہی یا سالی گوشوارۂ بابواری این مرتّب کنند پس بنای

اوآرجہ می نہند وچنانکہ نذیل مذکور است آوارجہ مرتب کنند وہمان اعداد جمع وخرج راکہ دررونامچہ حساب بہ بی ترتیبی رقم شدہ دراوارجہ نقل کنند ومیزان بابواری دہند۔

اوارجۂ حساب بابتہ فلان ماہ یا فلان سال

(الف) مداخل			(ب) مخارج		
ابواب	رقوم	میزان	ابواب	رقوم	میزان
۱	۲	۳	۱	۲	۳
زراعت	ماہ ۔ صا	کما ہ	مشاہرہ عمال	ہ ۔ ہ	ہ
مسکرات	ہ ۔ ماکر	ماکر ہ	انعام	ص ۔ مہ	مہ ص
وصول بابا دلہ	ہ ۔ ہ	مار	ویہ صادر	ہ ۔ صہ	وہ ص

حالا براوآرجہ نظر باید کرد کہ مداخل را برالف جدا قائم کردند ومخارج را بر (ب) وبذیل ہریکی درخانۂ اوّلش تفصیل ابواب است وبخانۂ دوّم ہمان اعداد جمع وخرج کہ درروزنامۂ حسابی بہ بی ترتیبی بود بمقابلۂ ہریک باب آوردند وبخانۂ سوّم میزانش دادند پس اعداد خانۂ سوم بمقابلۂ ہریک باب نتیجۂ ترتیب بابواری است کہ گوشوارہ را بکار می خورد و (ابواب) جمع ہریک بآب است کہ درخانۂ اوّل مذکور شد حالا برتعریف صاحبان لغت غور باید کرد کہ بر لفظ ابواب چہ طبع آزمائی ہا کردہ اند عجب انیست کہ سندی کہ ازشانی تکلو پیش کردند برمعنی آن ہم غور نفرمودند کہ مطابق بیان ماست۔ مخفی مباد کہ گوشوارہ وگوشوارہ مرادف یکدیگر است کہ تحقیقش بجای خودش آید (اردو) ابواب۔ بقول امیر باب کی جمع۔ دروازے

وہ رقم جو مالگزاری کے علاوہ سڑک اور مدرسے وغیرہ کے چندے مین زمینداروں سے سرکار لیتی ہے مؤلف عرض کرتا ہے کہ اصطلاح سیاق مین ابواب - باب کی جمع ہے باب سے وہ نوعیت مراد ہے جو رقوم جمع اور رقوم خرچ کے محاذی لکھی جاتی ہے جسکو ہم نے نقشۂ اوارجہ کے خانۂ اول مین قائم کیا ہے (مذکر)

ابواب کردن اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم دوارستہ وبہار مواخذہ کردن وبپای حساب درآوردن (اسمٰعیل ایما ۵) از ہر دری درآمد بستم دری برویش بند کی مدعی تواند ابواب کرد مارا - مؤلف باستناد ہمین سند گوید کہ (ابواب کردن) بمعنی قید کردن ومجازاً گرفت کردن عام است - از مواخذہ حسابی خصوصیتی ندارد واگر باشد سندش درکار است ما بر لفظ ابواب صراحتی کافی کردہ ایم وہم درانجا باصاحبان تحقیق اختلافی داریم ہمین سبب است کہ درینجا ہم اختلاف واقع شد (اردو) مواخذہ کرنا - حساب لینا - قید کرنا - گرفت کرنا -

ابواز بقول صاحب شمس بالفتح بازان وجمع بازاست دیگر کسی ذکر این نکرد بقول صاحب منتخب باز لغت عربست بمعنی جانور شکاری معروف وجمع آن بیزان بالکسر وبزات بالضم - بخیال ما فارسیان این قدر تصرف کردہ اند کہ ابواز جمع باز آوردند حیف است کہ سندی پیش نشد واستعمال این از نظر ما ہم نگذشت (اردو) فارسیون نے بازون کو (ابواز) کہا ہے - اردو مین بحالت فاعلی باز کی جمع بازہی ہے -

ابوالبشر اصطلاح - بقول صاحب بحر آدم علیہ السلام بمعنی حقیقی این پدر انسان است وبدین معنی در عربی ہم برای آدم علیہ السلام مستعمل - بقول صاحب مؤید کنیت ایشان

اگرچہ ذکر این در موضوع ما داخل نبود کہ ہیچ تصرف فارسیان لفظاً یا معناً درین نباشد ولیکن صاحب بحر کہ پابند لغت فرس است ذکر این کردہ شاید بدین خیال کہ جدّ اعلای ماست اہم اتباعش کردہ ایم (اردو) ابو البشر کے نسبت امیر فرماتے ہین کہ حضرت آدم علیہ السّلام سے مراد ہے چونکہ نسل انسانی کا سلسلہ آپ سے شروع ہوا ہے اس لئے آپکو ابو البشر کہتے ہین (ناسخ ۵) خدا کا کام کچھ آلات پر نہین موقوف ؎ ابو البشر ہوئے بے مادر و پدر پیدا ؎

ابو البنات اصطلاح - بقول صاحب بحر (۱) خداوند دختران و (۲) نام پشمینۂ نرم صاحب اند نسبت معنی دوّم گوید کہ این قسم پشمینہ بسقلاط خاص مشہور است مخفی مباد کہ معنی حقیقی این پدر دختران است پس برای معنی اوّل پدر را بمعنی خداوند گرفتن مجاز است و معنی دوّم کنایہ باشد کہ پشمینۂ نرم دختران را ہمچو پدر راحت رسانست دیگر کسی ذکر این نکرد - صاحب منتخب بنات بمعنی بعبتان ہم آوردہ پس در معنی اوّل مالک لعبتان ہم باشد - استعمال این بہمین معنی در عربی یافتہ نمیشود (اردو) (۱) لڑکیونکا باپ گڑیونکا مالک (۲) ایک نرم پشمینہ کا نام ابو البنات

ابو الجمعی اصطلاح - اگرچہ ہر دو لفظ و ترکیب این عربی است ولیکن معاصرین عجم این را بمعنی افسری استعمال کردہ اند - صاحب رہنمائے سہولت بحوالۂ سفرنامہ مظفر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ است و صاحب فارسی بول چال ہم معنی این سرداری و افسری نوشتہ شاہ قاچار نوشتہ کہ (فلان کس ابو الجمعی ندارد) یعنی عہدہ و صدارتی ندارد بقول صاحب روزنامہ بمعنی سرخیل این استعمال خاص فرس است و در عربی استعمال ابو الجمعی بہ نیمینی نیامدہ (اردو) افسری صدارت - سرداری (مؤنث) صاحب رسالۂ فی صدارتکا ذکر کیا ہے

ابو الحیّہ اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم بیای مشدّد و ہای ہوّز در آخر مرادف ابو الغیاث

و ابو المطراق (کہ می آید) بمعنی آلۂ تناسل مخفی مبادا کہ بقولش حیۃ بفتح حای حطی و تشدید یا بلغت عرب اندام زن باشد اما از منتخب اللغات می کشاید کہ برای این معنی ضرورت ہا در آخر نیست بلکہ حی با لفتح و تشدید یاست و حیۃ بتای مدورہ آخرہ بمعنی مار است و حیاء بفتح اول و در آخر همزہ - فرج مادۂ شتر و جز آن - و ارستہ ہمزبان بحر و گوید کہ این کنایہ باشد صاحب انند ہمزبان بحر و از حکیم شفائی سندی آوردہ (ے) و یدن سر خز از طبق و ہیچ نگفتن ؛ بر نجنگی خواجہ ابو الحیہ گواہ است ؛ بہار ہمین شعر را بسند (ابو لحیہ) آوردہ و در معنی متفق با بحر و در مصرع دوم سند ہم (ابو لحیہ) نوشتہ مؤلف گوید کہ حقیقت ابو بجایش گذشت و معنی حقیقی (ابو الحی) پدر رفرج و کنایہ باشد از آلۂ تناسل فارسیان ہای ہوز براو زیادہ کردہ باشند یا اصل این ابو الحیۃ باشد بمعنی پدر مار و کنایہ از ذکر و عجبی نیست کہ ابو لحیہ

بمعنی پدر ریش کنایہ از ذکر باشد کہ موی ہم دارد و بتسامح بعض اہل تحقیق الف قبل لام و تشدید بر تحتانی قائم شد و بہار این را گیبو دارہم گفتہ (اردو) آلۂ تناسل بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل (مذکر) ذکر۔

ابو العیاش | اصطلاح - بفتح عین مہملہ و تشدید تحتانی بقول صاحب بحر مرادف ابو الحیۃ یعنی آلۂ تناسل صاحب انند و ارستہ ہم ذکر این کردہ و بہار این را ابو العباس نوشتہ - (غلطی نسخہ بیش نباشد) (خواجوی کرمانی ے) شیخ بدر الدین ابو العیاش رومی پیر نجد ؛ آنکہ در ہر حلقہ ذکرش میرود یعنی ذکر ؛ مخفی مبادا کہ عیاش بقول صاحب منتخب با لفتح و تشدید خوب زندگانی کنندہ پس معنی ابو العیاش پدر کسی کہ خوب زندگانی کند کنایہ از ذکر باشد و در لغت عرب ابو العیاش نام شخصی است (اردو) دیکھو ابو الحیۃ۔

ابو المطراق | اصطلاح - بقول صاحب بحر

و وارستہ و اند مرادف ابو الحیہ یعنی آلہ تناسل۔ (حکیم شفائی ۵) وسعت مشرب او بین کہ ابو المطراق ۵ اندرون رفتہ و گوئی کہ مگر بیرون است مخفی مباد کہ مطراق آلہ باشد آہنی کہ آہنگران برای درست کردن سامان آہن وغیرہ دلک برسند انش زنند۔ مطراق را بہ فارسی خایسک نامند پس معنی ابو المطراق (پدر خایسک) باشد و فارسیان ذکر را گفتہ اند کہ بحالت نعوظ۔ حرکت او شباہتی دارد با خایسک زدن (اردو) دیکھو ابو العیاش۔

ابو بکریدن مصدر اصطلاحی۔ صاحب نوادر در مقدمۂ کتاب گوید کہ ہر چند برآوردن صیغۂ فارسی از لفظ عربی باعتبار اصل لغت سقیم است لیکن در بعض الفاظ کہ شائع شدہ بسبب کثرت استعمال بر سامعہ گرانی نمی کند بلکہ اگر بجای آن کلمۂ دیگر بیارند اگرچہ مترادف باشد قطعاً غریب می نماید چون طلبیدن و فہمیدن و رقصیدن با جمیع مشتقات خود ہا و از غارتیدن جز مصدر و ماضی و از سیر کہ بمعنی گردیدن است جز صیغۂ امر و حال و از تمیز غیر از صیغۂ حال و از وہم نیز جز صیغۂ حال و از طلوعیدن غیر ہمین کلمہ بنظر فقیر نیامدہ و اہل تورانیہ می گویند اگر بجای آن موتید گویند ہر چند قریب المعنی است ثقیل نماید و ہم او فرماید کہ بعضی از ظرفای شعرا مثل ملا طرزی و طرشتی و با اتباع او ملا حسن وہمی و فضولی و ملا فوقی یزدی مکیدن و مدنیدن و عمریدن و ابا بکریدن بمعنی زیارت کردن مکہ و مدینہ و عمر و ابو بکر و طوفیدن و مکریدن بمعنی طواف کردن و مکر کردن و ریقیدن بمعنی ریدن و دیریدن بمعنی درنگ کردن و چراغیدن بمعنی چراغ افروختن و امثال آن در اشعار خود آوردہ اند از شوخیہای طبع ایشانست دیگران را این تصرف جائز نیست مگر وقتیکہ از ہمان عالم حرف زنند و التزام گیرند (الخ) مؤلف گوید کہ محقق ہندی نژاد تمہید خود را باتمام کلام

مطابق نداشت و ناحق و نارواست استعمال آخر الذکر را بر شوخی طبع حوالت کرد اگر مقصودش اینست
که بر الفاظ غیر زبان فارسی بقاعدۂ فارسی علامت مصدر آوردن شوخی طبع بیش نیست پس
طلبیدن و تپیدن و رقصیدن وغیر ذلک را چرا منع نمی کند و چرا نمی گوید که آنهم بسبیل شوخی
طبع فارسیان است حقیقت اینست که ما بتحقیق ماخذ مصدرها دریافته ایم و بجای خودش صراحت
کرده ایم که فارسیان از الفاظ غیر فارسی مثلاً از زبان سنسکرت یا عربی لفظها گرفته اند و بقاعده و
ترکیب خود استعمال آن کرده اند پس رکیدن و مدیدن و طوفیدن وغیرها چه خصوصیت است که آنرا
شوخی طبع فارسیان خیال کنیم - اهل زبانِ وسعت پسند این قاعدۂ عام مقرر کرده اند که هر اسم
جامد را که داخل استعمال خود کنند بر و علامت مصدر آورده معنی مصدری از و پیدا کنند اگر دو
زبان فرس در فارسیان باقی نمانده است و اهل زبانِ نامور بحفظ و توسیع زبان خودشان متوجه
نباشند هندیان را نمی رسد که در پی آن شوند که حلقۂ زبان فرس روز بروز تنگ شود ما همین قدر
خیال می کردیم و خون جگر می خوردیم که چرا معاصرین ما در هند بغلط افتاده اند که در استعمال زبان فرس
پابندی کلام متقدمین عجم می کنند و از استعمال متاخرین و معاصرین عجم کناره کشند و میدانند که این
چیزی نیست مثلاً معاصرین عجم گویند که (این چیز بکار ما نمی خورد) یعنی بکار ما نمی آید و محققین هند
در تصانیف خود این محاوره و صدها چون این را فروگذاشته اند بدین حجت که در کلام متقدمین عجم
(بکار خوردن چیزی) نیامده اما صاحب نوادر طرفه مذاقی کرد که استعمال قدمای عجم را هم نمی خواهد
که بحال دارد و می فرماید که این استعمال بر سبیل شوخی است - ما عرض می کنیم که این قید و بند چرا
و بچه حجت - مذهب ما این است که هر استعمال که در کلام متقدمین و متاخرین و معاصرین عجم

موجود است مارا سند است و بس وجهی ندارد که ما از اتباع شان قاصر و معذور باشیم الحاصل (ابا بکریدن) یعنی زیارت مزار مبارک ابو بکر رضی اللہ عنہ کردن - غلط نیست که استعمال آن در کلام فرس یافته میشود البته بنظر ما (ابو بکریدن) آمده نه (ابا بکریدن) و صراحت این بر لفظ (ابو) کرده ایم (ملا طرزی ؎) مدنیدیم پس از یکیدن نه یکبس حیله ونی مکریدن ؎ مرقد پاک نبی طوفیدیم عمریدیم و ابو بکریدیم ؎ و در بعض نسخ در مصرع چهارم (ابا بکریدیم) نوشته غلطی کتابت بیش نیست (اردو) حضرت ابو بکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے مزار مبارک کی زیارت کرنا -

ابو تراب اصطلاح - بضم تای فوقانی - بقول صاحب بحر اشاره بجناب علی مرتضیٰ کرّم اللہ وجہہ - صاحب شمس و مؤیدہم ذکر این کرده مؤلف گوید که بقاعدهٔ عربی کنیت حضرت ممدوح است - صاحب انند صراحت کند که روزی آنجناب بحالت غم و غصه بر زمین مسجد استراحت فرمودند پیغمبر ما علیه السلام آمده رخسار و اندام را گرد آلوده دید و از راه شفقت فرمود که قم یا ابا تراب - ازان روز این کنیت مقرر شد و جناب امیر بر این تفاخری فرمودند و فارسیان این را بحذف الف بو تراب هم استعمال کنند (اردو) ابو تراب - بقول امیر حضرت علی کرّم اللہ وجہہ کی کنیت - اردو مین مستعمل -

ابو جاد اصطلاح - بقول صاحب مؤیدا ابجاد - دیگر کسی ذکر این نکرد و ما ذکر این بذیل ابجد آدم کرده ایم که جمع ابجد باشد و لغات عرب هم ازین ساکت - صاحب معدن الجواهر که محقق فن عمل است ذکر این کرده صاحب منتهی الارب بر مادّه (وجد) ابوجاد را بمعنی باطل آورده چنانکه در صحوانی ابی جاد و از معنی ابجاد ذکری نکرده (اردو) ابجد کی جمع بقاعدهٔ اردو ابجدین

جبکہ فاعل واقع ہون۔

ابو خلسا اصطلاح۔ بقول برہان با خای نقطہ دار و سین بی نقطہ بروزن ابو در دا ایست دوا کہ او را شنکار خوانند برگ آن سیاہ بسرخی مائل می باشد اگر با شراب خورند شکم را بہ بندد و آنرا بعربی خس الحمار و خمار الغزالہ گویند صاحب بحر عجم گوید کہ نام دوائی صاحب اند ہمزبان برہان صاحب محیط ذکر این کردہ گوید کہ اسم عربی این شنجار است و بر شنجار فرماید کہ معرب شنکار و آنرا بیونانی ہرقلود و انجوسا و بعربی ابو خلسا و خس الحمار خوانند و بفارسی شنکاک و شنکار و بہندی تن جو و کرمکڑا و کدیہہ چھوٹا گویند و آنرا چہار قسم است حرارت و یبوست آن غالب بر برودت و بقول شیخ سرد در اول و خشک در دوم و گویند گرم در اول و خشک در دوم و گویند گرم و خشک در دوم و جملہ اقسام این قبض و تجفیف و جلا شہ ہا و ضماد او منافع بسیار دارد۔ مولف گوید کہ این ہمان است کہ بر (انجوسا) ذکرش کردہ ایم و شک نیست کہ ابو خلسا۔ نام عربی است و نمیدانیم کہ صاحب برہان چرا این را فارسی قرار می دہد بقول صاحب منتہی الارب خلس و خلسا بالفتح گیاہ خشک کہ گیاہ تر از ان رستہ و ہم آمیختہ باشد و خلس بالضم جمع خلسار و نسار خلس بمعنی زنان سپید کہ سپیدی آنہا بسیاہی آمیختہ پس (ابو خلسا) کنیت شنکار باشد کہ دو رنگست (اردو) دیکھو انجوسا۔

ابو دجاد اصطلاح۔ بکسر دال مہملہ و دال دوم ساکن در آخر۔ بقول صاحب شمس العجد دیگر کسی ذکر این نکرد و ما اشارہ این بر (ابجد آدم) کردہ ایم صورت و ترکیب این عربی است و بطور کنیت واقع شدہ امّا متحقق نمیشود کہ دجاد چہ معنی دارد و مال کدام زبان است عجبی نیست کہ سریانی باشد و عربان برای ابجد کنایہ کردہ باشند بر سبیل کنیت۔ بای حال ماشل (ابو جاد) از بیان

حقیقت این قاصریم (ارو و) دیکھو ابجد

ابوطامون اصطلاح - بقول برہان باطای حطی بالف کشیدہ و میم مضموم بواو و نون زدہ نوعی از مومیائی باشد و آنرا مومیائی کوہی گویند و بعربی قفر الیہود خوانند گوید این لغت عربی است بقول صاحب بحر نوعی از مومیائی صاحب انند ہمزبان برہان صاحب محیط اعظم بر قفر الیہود فرماید کہ معرب کفر الیہود است کہ بر و می قرسطون و بیونانی برفونیا و ابونامون نامند و در وجہ تسمیہ گفتہ اند کہ چون از بحیرۂ یہودیہ کہ قریۂ منتہ نیز گویند قریب بقریہ کفرا کہ در قدیم الایام آباد بودہ حالا خراب شد از اعمال فلسطین قریب بہ بیت المقدس از میان سنگہای زیر دریا مانند عنبر جوشیدہ برمی آید و لہذا مسمی بقفر الیہود نمودہ اند گرم و خشک در سوم و طلای آن بر اعصاب و اعضای مسترخیہ ضعیفہ نافع و دخان آن رافع زکام و نزلہ و محرک صرع - منافع بسیار دارد (الخ) مولف گوید کہ صاحب برہان ذکر کفر الیہود بجای خود کردہ گوید کہ مومیائی است و نمی فرماید کہ ہمان ابوطامون بخیال ما میرسد کہ مومیائی را تصحیفات واز مواقع متعددہ بدست آید عجبی نیست کہ درین ہر دو قسم فرق اعتباری و مقامی باشد ولیکن بقول برہان این قدر متحقق است کہ ہر دو را مومیائی کوہی گویند - محققین پابند فرس کہ ابوطامون را در موضوع خود داخل کردہ اند و بہش خبر این نباشد کہ اسم دیگرش در فارسی زبان نیافتہ باشند بالجملہ این اسمی باشد از قبیل کنیت کہ در زبان عرب بیشتر مستعمل - عجب است کہ طامون در لغت عرب یافتہ نشد طمن بالفتح - بقول صاحب منتخب بمعنی ساکن و آرمیدہ و طمون بالضم جمع آن پس بخیال ما میرسد کہ بلحاظ سکون و آرمیدگی میان سنگہای زیر دریا این را بزبان عرب ابوطمون گفتہ باشند و لب و لہجۂ فارسیان بزیادت الف

بعد طای مہملہ آنرا ابوطامون کردہ اینہم ممکن است
کہ ابوتامون راکہ نام یونانی زبان است فارسیان
(ابوتامون) تبای فوقانی خواندہ باشند وعربی
دانان نظر بر لفظ ابوتای فوقانی رابطای حطی
بدل کردہ باشند واللہ اعلم (اردو) ایک قسم
کی مومیائی کا نام ابوطامون ہی جو بیت المقدس کے قریب
اون پتھرون مین پیدا ہوتی ہے جو تہ دریا تین مین

ابوعلس اصطلاح - بقول صاحب برہان
بفتح عین بی نقطہ وسکون لام وسین سفحص
گلیست کہ آنرا خیری گویند وانواع آن بسیار
است نقش وسرخ وزرد وسیاہ وسفید باشد
طبیخ آن ورم زخم را فرو نشاند و (ابا علس) نیز
بنظر آمدہ کہ جای واو الف باشد وگویند عربی
است صاحب بحر گوید کہ (ابوعلس) گل خیریست صاحب
اند ہمریان برہان صاحب محیط بر (ابوعلس)
فرماید کہ گل خیریست واین را در فارسی گل خیرو
گویند و بر خیری نوشتہ کہ گل این را بر ومی

(ابوعلس) گویند طبیعت مجموعی آن گرم و خشک
در دوم گویند در اول - محلل ومطف وجالی
ومدر وبقول جالینوس قوت جملہ این نباتات
قوت جلاست واکثر این قوت در گل یافتہ
میشود ومنافع بسیار دارد (الخ) اگرچہ این لغت
زبان رومی متحقق شد ولیکن بلحاظ قول برہان کہ
ابا علس ہم آمدہ خیال می کنیم کہ بحالت جر الی علس
ہم باشد ترکیب این خبر می دہد کہ این لغت
عرب است ویونانیان از عربی گرفتہ باشند
پس علس بقول صاحب منتہی الارب و
محیط المحیط عدس باشد کہ رنگ آن مائل
بسیاہی است پس عجبی نیست کہ بہمین مناسبت
رنگ - گل خیرو را ابوعلس کنیت نہادہ باشند برای
گلی کہ رنگش سیاہ می باشد وحکما وران مختلفہ گل خیرو
نیلگونی را اصل قرار دادہ اند (اردو) گل خطمی -
گل خیرو - بقول صاحب آصفیہ مذکر خطمی کا پھول جو
نیلے رنگ کا ہوتا ہے - مزاجاً اول ودرجہ مین گرم و خشک

ابوقلمون بفتح قاف ولام بمعنی بوقلمون است وآن (۱) نوعی از دیبای رومی باشد که هر زمان برنگی نماید و (۲) جانوری نیز هست شبیه بچلپاسه و (۳) کنایه از مردمیست که هر ساعت خود را برنگی بیارایند و (۴) کنایه از دنیا هم و (۵) علم مرغی نیز شده و (۶) اهل مشرق سنگ پشت را گویند صاحب بحر عجم بر معنی اوّل و دوّم وچهارم قانع صاحب شمس بذکر معنی اوّل نسبت معنی دوّم فرماید که گرفش دشتی است وبحوالهٔ شرف نامه گوید که کنیت خر باست که بپارسی آنرا آفتاب پرست گویند ونسبت معنی پنجم گوید که مرغی است بر کوه ابلادل - هر لونی که در عالم است در پرهای وی باشد - بامداد برنگی دیگر نماید ومیانهٔ روز برنگی دیگر وبآخر روز برنگی دیگر وچون شب در آید مانند آتش نماید وآواز سخت دارد - صاحب مؤیّد بذکر معنی اوّل نسبت معنی دوّم گوید که جانوریست از خر باقدری بزرگتر وبرنگهای گوناگون نماید در صبح برنگی دیگر ومیانهٔ روز دیگر وشب برنگی دیگر - در عهد شمس (ملک بهار) از اسیای در بهار آورده بود ونسبت معنی پنجم بحوالهٔ عجایب البلدان باشمس همزبان صاحب سوار السبیل نوشته که (ابوقلمون) را بیونانی (هیکلنز) گویند وآن نوعی از جامه که رنگارنگ نماید ودر مسعودی است که آن یاقوت ملوّن است که بشرف هم موسوم ونام کنجشکی از شنترین که بکنارهٔ بحر روم واقع است از شهرهای اندلس - سالی یکبار بیرون آمده خود را به سنگ می خاراند از این سبب پشم او فرو ریزد مردمان آنجا آنرا جمع می کنند واز آن پارچه بافند که رنگارنگ نماید - از خلفای بنی امیّه اجازت نبود که کسی از ان بلاد بگیرد (انتهی) بقول صاحب منتخب که پابند لغت عرب است (بوقلمون) بمعنی نوعی از جامهای ملک روم که در هر ساعت برنگی نماید وآنرا ابوقلمون نیز گویند - صاحب منتهی الارب تحت لفظ قلم ذکر قلمون کرده می گوید

کہ موضعی است بدمشق و (ابو قلمون) نوعی از جامہ رومی کہ رنگا رنگ نماید صاحب انند (قلمون) را بحوالۂ فرہنگ فرنگ گوید کہ بفتحتین وضم میم لغت فارسی است حربا را گویند و دیگر محققین رسم ازین ساکت اند۔ اما صاحب برہان (کلموژ) را بکاف عربی و زای فارسی در آخر بمعنی چلپاسہ و وزغہ آوردہ (وزغہ ہمان حربا باشد کذا فی المنتخب) پس بخیال ما (کلموژ) را اہل عرب (قلمون) کردہ باشند یعنی حربا و بدینوجہ کہ حربا تبدیل لون کند و رنگا رنگ ظاہر شود (ابو قلمون) کنیت پارچہ قرار دادند کہ در ہر ساعت رنگی نماید یا تبدیل کاف بقاف و زای فارسی نون تصرف فارسیان باشد کہ صاحب فرہنگ فرنگ و انند راج این را فارسی گفتہ است باقی حال قلمون یعنی تناسبہ این در عربی یافتہ نمیشود و (ابو قلمون) موجود است و عجبی نیست کہ یونانیان (ہپکلمن) را از ہمین (ابو قلمون) وضع کردہ باشند یعنی پارچہ کہ رنگا رنگ نماید۔ الحاصل بخیال ما معنی اول اصل است و دیگر معانی مجاز آن بتشبیہ و رنگی واللہ اعلم (اردو) (۱) دیبائے رومی سے ایک خاص قسم کا نام فارسیون نے ابو قلمون رکھا ہے جو رنگ بدلتا رہتا ہے اردو مین اس کے لئے کوئی خاص نام نہین ہے۔ قریب قریب دھوپ چھان یا دھوپ چھاؤن کے سمجھنا چاہئے جس پر صاحب آصفیہ نے لکھا ہے کہ ایک قسم کا ریشمی کپڑا جس مین سایہ پڑتا ہے ہم کہتے ہین کہ حقیقت حال کسی قدر اس تعریف سے زائد ہے دھوپ چھاؤن مین یہ صفت ہے کہ کبھی تو وہ زرین نظر آتا ہے اور کبھی سبز اور کبھی نیلا یا دوسرے الفاظ مین یون سمجھنا چاہئے کہ اس کے کسی حصہ پر دھوپ نظر آتی ہے۔ اور کسی حصہ پر چھاؤن اور اسی وجہ سے مختلف رنگون کا عکس ظاہر ہوتا ہے (مذکر) (۲) گرگٹ۔ بقول آصفیہ (ہندی) مذکر۔ حربا۔ آفتاب پرست

دیکھو آفتاب پرست - (۳) بہروپیا - بقول آصفیہ (ہندی) مذکر - نقال - سوانگی - رنگ برنگ کے بھیس بدلنے والا - (۴) دنیا - بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مونث) جہان جگت (۵) ایک خاص پرند کو فارسیون نے ابوقلمون کہا ہے جو رنگ بدلتا ہے - نواح مدراس مین اسکو نورنگی کہتے ہین - دھوپون مین دوپہر کے وقت ٹہنڈے مقامات مین جہان خس کی ٹٹیان ہون یا پنکھا چلتا ہو - دفعتاً آجاتا ہے اسکے پرون مین نو قسم کے رنگ ہوتے ہین - اور خصوصاً روشن مقام مین اسکی ہر حرکت پر یہ معلوم ہوتا ہے کہ اسکا رنگ کچھ اور ہے - (۶) کچھوا - بقول آصفیہ (ہندی) مذکر - سنگ پشت ایک لمبی گردن کے دریائی جانور کا نام جو اپنے سر کو نکالتا ہے اور دھڑ مین چھپا لیتا ہے -

ابہر بقول صاحب ناصری بفتح اول و دوم بہای زدہ و سکون را (۱) نام قصبہ ایست کہ بنای آن را بکیخسرو بن سیاوش منسوب دارند و گویند وے را تعمیرش کرد اکنون چندان آبادی ندارد و از اجزای قزوین محسوب می گردد مخفی مباد کہ این لغت عرب است و بقول شمس خانہ کہ کان ورگ دل کہ بہ پشت پیوستہ و بحوالہ صاحب قاموس گوید کہ زمین پاک و نیکو کہ سیل بران بلند نشود و (۲) شہریست بزرگ میان قزوین و زنجان و شہریست بنواحی اصفہان و (۳) کوہیست بحجاز و مشہور آنست کہ ابہر بمعنی شہر بفتح باست و دیگر معانی بسکون با مؤلف گوید کہ از معنی اول بیان کردۂ صاحب قاموس می کشاید کہ ہمین باشد و جہ تسمیۂ قصبہ یا شہر یا کوہ خاص - (اردو) ایک قصبہ اور شہر اور پہاڑ کا نام ہے (مذکر)

ابہری بقول صاحب انند (۱) نام قریہ باصفہان و (۲) منسوب بہ ابہر - صاحب غیاث

بحوالۂ لب الالباب تصدیق این کند مؤلف گوید کہ بہ تحقیق ما کہ بر لفظ ابہر گذشت در ہر دو معنی یای نسبت باشد (اردو) (۱) ایک	قریہ کا ناظ ابہری ہے جو اصفہان مین واقع ہے (مذکر) (۲) ابہر کا باشندہ ابہری - جیسے ہند کا باشندہ ہندی -

ابہل بقول صاحب برہان بضم اوّل و ہای ہوّز و سکون ثانی و لام تخم سرو کوہی باشد کہ بعربی آنرا ثمرۃ العرعر خوانند و بشیرازی تخم و ہل بضم واو - اگر بار و غن کنجد در ظرف آہنین بجوشانند و بر گوش چکانند کری را ببرد - صاحب شمس ہم بحوالۂ قاموس ذکر این کردہ صاحب محیط فرماید کہ بفتح ہمزہ و سکون بای موحدہ و فتح ہا و سکون لام بر وزن جعفر و بضم ہمزہ و فتح ہا و بفتح ہمزہ و ضم ہا و بضم اوّل و ثالث و بکسر اوّل و ثالث نیز آمدہ بعربی جوز الابہل و بفارسی اوَرس و ابَرس و بہندی ہوبیرا و ہبیر گویند اسم شجری است نزد بعضی قسمی از سرو کوہی کہ آنرا عرعر گویند - بزرگ دانہ ثمر آن سرخ - شبیہ بہ کنار - بالجملہ اطلاق لفظ ابہل بر ثمر آنست کہ مستعمل اطبا است و آن را حب العرعر و ثمرۃ العرعر و بفارسی تخم ہل نیز گویند - دو قسم دارد - بہترین آن سنگین سیاہ رنگ و تند پوست و قوّت ہر دو و احد گرم و خشک در دوّم است و بقول جالینوس در سوّم - شدید التحلیل و در ان تجفیف و تلطیف بغایت چون ثمر آن در دہن دارند بوی دہن خوش نماید و چون بسرکہ سودہ بردار الثعلب روی طلا کنند موی آن بروید و منافع بسیار دارد (الخ) مؤلّف گوید کہ بہ تحقیق ما ابہل لغت عربست و فارسی آن اورس می آید و آنچہ صاحب محیط ذکر ابرس ببای عربی کند - سہو کتابت باشد کہ صاحب مخزن الادویہ ابہل را ہم فارسی آن ایرس گوید بیای تحتانی و ابرس ببای موحدہ چیز دیگر است کہ گذشت

الحاصل اہل لغت فارسی نیست چنانکہ صاحب برہان خیال کردہ صاحب انند ہم این را عربی گوید (اردو) بقول صاحب محیط ہوبیرو اوبیر - صاحب آصفیہ نے اسکو ترک فرمایا ہے صاحب مخزن نے لفظ اہل پر دیودار کا ذکر کیا ہے اور صاحب آصفیہ نے دیودار پر لکھا ہی کہ ہندی اسم مذکر کیلو کا درخت ایک قسم کا درخت صنوبر پس اسی کے پہل سی اہل مراد ہی صاحب غیاث نے لفظ اہل پر فرمایا ہے کہ سرو کوہی کے تخم کا نام ہے جسکو ہندی مین ہاوبیر کہتے ہین - لغات ہندی نے ہاوبیر کو بھی ترک کیا ہے -

ابہینی بقول صاحب شمس بفتح و بالف مقصورہ بمعنی سیہ لب است و صراحت کردہ کہ این لغت فارسی است ہمہ محققین ازین ساکت و ما از تحقیق این قاصریم - سندی پیش نہ شد (اردو) سیہ لب - کالے ہونٹ والا -

ابی بقول صاحب برہان و جامع و انند و رشیدی بروزن نبی بمعنی نبی باشد ہمچنانکہ ابا بمعنی باست مثل اینکہ گویند امبیمار و ابی حساب - (سعدی شیرازی ؒ) ابی حکم شرع آب خوردن خطاست ؎ وگر خون بفتوی بریزی رواست ؎ (اردو) بے بقول صاحب آصفیہ فارسی اردو مین مستعمل حرف نافیہ - نقیض با - بغیر - سوائے - بدون - بلا - بنا - بن - جیسے بے ادب بے ایمان -

ابیار بقول صاحب شمس بفتح اول نوعی از جامہ - دیگر کسی ذکر این نکرد - اصل این (آبیار) است کہ در محدودہ گذشت یعنی از مصدر (آوردن) (آر) صیغہ امر بقاعدہ فارسیان بعد اسمی مرکب شدہ افادہ معنی فاعلی کرد پس (آب آر) بمعنی آرندہ آب شد و بقاعدہ دیگر

ممدودۂ ثانی بہ یا بدل شدہ (آبیار) قرار یافت بمعنی کسی کہ باغات را آب رساند۔ لب و لہجۂ مقامی و کثرت استعمال ممدودہ را بمقصورہ بدل کرد (ابیار) شد و ابیار جامۂ را نام کردند کہ بسیار لطیف و نازک باشد ہمچو آب گویا این جامہ آرندۂ آب است یا آرندۂ رونق و لطافت کہ این ہر دو معنی در لفظ آب موجود است مخفی مبادکہ (ابیار) بدین معنی با ممدودہ مستعمل نیست (اردو) آب روان۔ بقول امیر ایک نہایت نازک کپڑے کا نام (مذکر) (معروف)

ہ) نہیں چشم گریان سے کم جسم عریان ؛ کہ پہنے ہے نیمہ یہ آب روان کا ؛ (آتش ہ)

کسیکی محرم آب روان وہ یاد آئی ؛ جواب کے جو برابر کوئی جواب آیا ؛ آپ فرماتے ہین کہ وجدان سلیم اسم ہونے کی وجہ سے اضافت نہ ہونے کو ترجیح دیتا ہے مگر استعمال اضافت کی ساتھ ہے

ابیاری بقول صاحبان برہان و آنند و جامع و جہانگیری و سراج (۱) نوعی از کبوتر باشد مؤلف گوید کہ (ابیار) بمعنی جامۂ بسیار لطیف گذشت پس فارسیان کبوتر سفید رنگ و نازک بال را بزیادت یای نسبت برو ابیاری نام کردند یعنی منسوب بابیار و (۲) ابیاری جنسی از پارچہ و جامۂ بسیار نازک صاحب شمس ورشیدی ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ معاصرین عجم تصدیق خیال ما می کنند کہ (ابیار) قسم اعلی است و (ابیاری) جامۂ کہ در لطافت و نازکی بدرجۂ دوم است پس در آخر ثانی یای نسبت است و این تسامح اہل تحقیق است کہ ہر دو را بیک درجہ بیان کردند و برا خذ توجہی نفرمودند حاصل اینست کہ (ابیاری) ہم جامہ ایست لطیف کہ منسوب بہ ابیار است (۳) بقول صاحب مؤید و شمس ابیاری بمعنی جاگی۔ مؤلف گوید کہ یای لیاقت را برابیار آوردند و ابیاری را بمعنی پوشیدنی استعمال کردند کہ برای مصارف جامۂ لطیف و نازک

مثل جاگی (۴) بقول صاحب رشیدی ابیاری ہمان
آبیاری باشد کہ (برمدودہ گذشت) مؤلف
عرض کند کہ اصل این بمدودہ باشد یعنی حاصل بالمصدر
(آب آوردن) (آب آری) بود و بقاعدۂ فارسیان
ممدودۂ ثانی بہ تحتانی بدل شدہ (آبیاری) شد بمعنی
آبرسانی بیخ درختان۔ باب ولہجۂ مقامی وکثرت
استعمال۔ ممدودۂ اوّل را بمقصورہ بدل کرد۔ ابیاری
شد (۵) بقول صاحب ہفت قلزم بحوالۂ فرہنگی
(ابیاری) یعنی جام ہم آمدہ مؤلف گوید کہ (آبیاری)
آرندہ آب است بزیادت یای نسبت بر و (آبیاری)
کردند بمعنی چیزیکہ منسوب بآرندہ آب است کنایہ
باشد بہ جام و وجہ تبدیل ممدودہ بمقصورہ ہمان
کہ بالا مذکور شد۔ حیف است کہ محققین سلف برائے

ایک معنی ہم سندی پیش نکردہ اند (اردو) (۱)
ریشمی (سونث) ایک سفید رنگ کبوتر کی خاص قسم
کا نام ہے جس کے پر نہایت نازک اور نرم مثل
ریشم کے ہوتے ہین ہم نے اس کبوتر کو پالا ہے
آجکل کلکتہ مین دستیاب ہوتے ہین اور دکن مین
اسکی نسل ہمین نے بڑھائی اور اُس سے مختلف رنگ
پیدا کئے۔ لغات اردو اس سے ساکت ہین (۲) آب روان
دیکھو آبیار (۳) سالیانہ۔ مذکر۔ اگرچہ یہ لفظ عام ہے
لیکن دکن مین سالیانہ سے وہ خاص رقم مراد ہوتی ہے
جو کپڑونکے خرچ کے لئے دیجاتی ہے بعض لوگ
کپڑونکا سالیانہ بھی کہتے ہین لیکن صرف سالیانہ کا لفظ
زیادہ مروج ہے (۴) دیکھو آبیاری (۵) جام بقول صاحب
آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل مذکر۔ پیالہ۔ گلاس۔ ساغر۔ پیمانہ

ابیداد بقول صاحب برہان وجامع وناصری وہفت ورشیدی با دال ابجد بروزن پریزاد
بمعنی ظلم وستم وبیداد باشد الف وصلی در ابتدای لفظ بیداد آورند دیگر ہیچ کہ اثری برمعنی بیداد
ندارد (اردو) بیداد بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ مونث۔ ظلم۔ ستم۔ جور۔ جفا۔ اختر
ہے نرالی ہر زادا میرے ستم ایجاد کی ؎ داد جب چاہی تو اُس نے اور بھی بیداد کی ؎

ابیر بقول صاحب برہان بروزن و بمعنی بلغت ژند و پاژند (۱) بمعنی پیراہن است و بعربی قمیص خوانند صاحب شمس گوید کہ فارسی است و بمعنی (۲) سرشک آتشین و بقول بعض بدین معنی ہندی است۔ صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمہ بذیل لغات ژند و پاژند ذکر این بمعنی اوّل کردہ۔ صاحب ساطع بر لفظ بیر گوید کہ بکسر اوّل و سکون مابعد در فارسی جامۂ خواب را گویند صاحب برہان ہم بہمین معنی آوردہ پس معلوم شد کہ در اوّل این الف وصلی است و تحقیق ماخذ بجای خودش آید (اردو) (۱) پیراہن۔ بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل۔ مذکر۔ لباس پوشاک۔ بدن کا کپڑا۔ (۲) وہ قطرے جو جلتی ہوئی لکڑی سے ٹپکتے ہیں (مذکر)

ابیرہ بقول صاحب شمس کاہی کہ در گل اندازند آزادانہ گویند و صراحت کند کہ لغت فارسی است و بعض نسخ شمس اللغات بیای فارسی مذکور است دیگر کسی ذکر این نکرد و سندی ہم پیش نشد۔ ما تحقیق ماخذ این بر (ابیرہ کنجد (اردو) وہ گھانس جو بطور تخم بوتے ہیں۔

ابیز بقول صاحب برہان و جامع و جہانگیری بروزن تمیز شرارہ آتش را گویند صاحب شمس و رشیدی باتفاق برہان گوید کہ بمد نیز آمدہ و از منجیک سند دہد (۵) ہم زر آہم آتش دوزخ ابیز ۔ نالۂ از من زر تند رصد از یزہ اسم جامد فارسی زبانست (اردو) چنگاری۔ بقول صاحب آصفیہ ہندی (مونث) آگ کا پتنگا۔ اخگر۔ آتشپارہ۔ شرارہ۔

ابیستن بقول صاحب بجر عجم با ثالث مجہول بمعنی آراستن (سالم التصریف) یعنی بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او در مشتقات سالم باشد و تبدیل و حذف در حروف اصلی آن راہ نیابد پس درین صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نخواہد بود و صیغہ ہای غیر سالم

آنکہ مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نہی باشد در استعمال اہل لسان نیامدہ از محققین مصادر فرس و دیگر کسی ذکر این نکردہ نہ سند استعمال پیش شد - بخیال ما این مصدر ژندو پاژندو ابستا کہ بمعنی تفسیر ژند گذشت عجبی نیست کہ اصلش (ابیتہ) از ہمین مصدر اسم مفعول باشد بمعنی آراستہ شدہ واللہ اعلم (اردو) دیکھو آراستن -

ابیکرانہ بفتح اوّل و کسر دوم و چہارم بقول صاحب ناصری وانند بمعنی بیکرانہ باشد صاحب رشیدی از سوزنی سند آوردہ (ع) تو گفتی آن سپہستی ابیکرانہ و مرقوم **مؤلف** گوید کہ بر بیکرانہ الف وصلی زیادہ کردہ اند (اردو) بیکران - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل - ناپیدا کنار - بے حد -

ابین بفتح اوّل و کسر ثانی بقول صاحب شمس پدر فریدون کہ ضحاک او را کشتہ و بعد از کشتن او فریدون ضحاک را کشتہ پادشاہ ایران زمین شد - و فرماید کہ بمدوده ہم آمدہ **مؤلف** گوید کہ دیگر کسی ذکر این نکردہ نہ سندی پیش شد (آبین) در مدوده بمعنی دیگر گذشت اگر این را مخفف (آبتین) بمعنی اوّلش گیریم جا دارد و آنچہ بعض صاحبان تحقیق آبتین را بمعنی پیدا شدہ از آب گرفتہ اند ہمان معنی از لفظ (آبین) پیدا میشود اندرین صورت (آبین) بمدوده را اصل گیریم و (ابین) بمقصورہ نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی و کثرت استعمال واللہ اعلم (اردو) ابین - فریدون کے باپ کا نام -

ابیو بقول صاحب برہان و ہفت قلزم بفتح اوّل و کسر ثانی و سکون تحتانی مجہول و واو بمعنی آبی باشد و آن رنگیست معروف صاحب رشیدی و جہانگیری باتفاق بمعنی برہان از حکیم

آذری سند آوردہ (ے) نسای شام پس پردہ ہای چرخ شدند نوای روز چو برزد سر از قضای
ابیو نہ صاحب جامع این را بمعنی (آبی) و (آسمانی) گوید مؤلف عرض کند کہ (آبیو) در معدودہ
بجایش گذشت و بکثرت استعمال ولب ولہجۂ مقامی محدودہ بمقصورہ بدل شد و او نسبت بلفظ
آبی آوردہ اند چنانکہ از ہندہ ہندو۔ بمعنی چیزی کہ منسوب است بہ آبی۔ معاصرین عجم درین شعر
یای (ابیو) را معروف خوانند و در تلفظ شان یای مجہول اصلانمی آید و ہمین تلفظ متقدمین فرس
از کلام شان یافتہ میشود کہ شیر (بمعنی اسد) را با شیر (بمعنی برادر پیاز) قافیہ کردہ اند و در لفظ ابیو
باعتبار خفیف ہم کہ بالا مذکور شد یای معروف است نہ مجہول پس انچہ صاحبان تحقیق صراحت
تحتانی مجہول کردہ اند قابل غور است (اردو) دیکھو آبیو)

ابیورد بقول صاحب برہان وجامع واند بفتح اول و واو و سکون را و دال بے نقطہ
نام شہریست در خراسان مابین سرخس ونسا۔ صاحب سروری فرماید کہ گویند کاؤس زمینی
با قطاع (باورد بن جوذرز) مقرر ساخت و باورد مذکور این شہر را در ان زمین بنام خود بنا کرد
صاحبان لغت بر (باورد) گویند کہ نام شہریست در خراسان وصاحب برہان در انجا ہمین
واقعات بیان کردہ صاحب سروری را نقل کند و صاحب سروری بر (باورد) گوید کہ ہمان
(ابیورد) کہ گذشت۔ نام شہری۔ پس معلوم میشود کہ نام اصلی این شہر (باورد) است موسوم
بر نام بانی آن و از کثرت استعمال (بیورد) شد یعنی بقاعدۂ فارسی الف بہ یا بدل شد انچنانچہ
کہ صاحب برہان بہ (بیورد) ہم فرماید کہ نام شہریست در خراسان پس بقاعدۂ فارسی الف
وصلی در اول این آوردہ (ابیورد) کردند این است حقیقت (ابیورد) (اردو) ابیورد

ایک شہر کا نام ہے جو خراسان مین واقع ہے - (مذکر)

ابیون بقول صاحب برہان وجامع (۱) بروزن ومعنی افیون است کہ تریاک باشد و (۲) نام داروئی ہم ہست کہ بیہوشی آرد وصاحب مؤید بذیل لغات فارسی این را آوردہ حرف دوم را بای فارسی گوید ونسبت معنی دوم فرماید کہ داروئی کہ سخت بیہوشی آرد وآنرا بامی ترکیب می کنند صاحب سروری بمعنی اول قانع صاحب پہلوی فرماید کہ (۳) ساطور است صاحب محیط نوشتہ کہ ابیون اسم افیون است وبرافیون گوید کہ افیون معرب ابیون یونانی است کہ بفارسی تریاکش نامند وبانگریزی اوپیم وبہندی افیم - بہترین آن سیاہ کثیف سنگین تلخ تند بوباشد - سرد وخشک در چہارم بقول بعضی سرد در چہارم وخشک در آخر سوم وگویند سرد در اول چہارم وخشک در سوم باوجود برودت مرکب القوی ومنافع بسیار دارد (الخ) ونسبت معنی دوم ہیچ برنمیشود کہ ایمش در السنۂ دیگر چیست ونسبت معنی سوم دیگر کسی ذکری نکرد بخیال ما فارسیان افیون را بہ تبدیل فا بابای فارسی (ابیون) کردہ باشند چنانکہ سفید را سپید کردند وبدین وجہ کہ در یونانی نام این (ابیون) است فارسیان در بای عربی وفارسی فرقی نکردند و (ابیون واپیون) ہر دو گفتند شک نیست کہ نام یونانی زبان را بتصرف خفیف در السنۂ دیگر گرفتہ اند اگر ابیون را بقول بعض محققین فرس فارسی گیریم مرکب باشد از آب ویون - یون بقول برہان فلس وفلوس ومعنی رنگ ولون آمدہ بدین وجہ کہ تریاک از شیر خشخاش سازند وبعربی لبن الخشخاش گویند فارسیان او را (ابیون) بمعنی آب رنگ گفتہ باشند یا بمعنی فلس آب کہ قرص آن مشابہ فلس باشد وساختہ میشود از آب خشخاش واللہ اعلم

(اردو) (۱) افیون - بقول امیر یہ لفظ (ابیون) یونانی کا معرب ہے جس کے معنی یونانی مین

گہری نیند لانے والی چیز کے ہین اردو مین افیم بہی کہتے ہین (مؤنث) (ظفر ۵) مے پیے گا جو تو غیرون مین تو پھر غیرت سے ؛ ایکدن دیکھیو افیون ہی ہم کھا بیٹھے ؛ (سودا ۵) زرا اسکو نہین خدا کا بیم ؛ روئے لڑکا تو دے زیادہ افیم ؛ (۲) ایک بیہوشی کی دوا کو جو شراب مین استعمال کرتے ہین فارسیون نے (ابیون) کہا ہے (۳) (چہرا ہندی) مذکر۔ بقول آصفیہ دشنہ۔ ساطور۔ بڑا چاکو۔

ابی یہیا بقول صاحب برہان بفتح یای حطّی وسکون ہای ہوّز وکسر میم وتحتانی بالف کشیدہ بزبان یونانی نوعی از تشنّج باشد کہ مانع حس وحرکت گردد صاحبان انند وہفت قلزم ہم ذکر این کردہ اند صاحبان برہان وہفت کہ پابند لغت فرس اند نمیدانیم کہ این لغت را چرا ذکر کردہ اند بخیال ما میرسد کہ فارسیان از برای این لفظی دیگر با خود ندارند (اردو) مرض تشنّج کی ایک قسم کو فارسیون نے (ابی یہیا) کہا ہے اور یہ زبان یونانی کا لفظ ہے۔

الف مقصورہ بابای فارسی

ایار بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالکسر وبای فارسی ریحان معنبر وخوشبودار دیگر کسی ذکر این نکردہ سندی پیش نشد واز ماخذ این سراغی نیافتیم صاحب انند این را لغت فارسی نوشتہ (اردو) ریحان۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مذکر) ایک خوشبودار پودے کا نام جو تلسی کی قسم مین سے ہے۔ نازبو۔ بالنگو۔

ایارہ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالفتح وفتح رای مہملہ فراخ وہموار دیگر کسی ذکر این نکردہ سندی پیش نشد۔ صاحب انند این را لغت فارسی گوید ما بتحقیق مزید قاصریم

(اردو) فراخ - بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل - کشادہ - کھلا ہوا - لمبا چوڑا ہموار بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل - برابر - یکساں -

اپرا بقول صاحب برہان واند وہفت بفتح اوّل وسکون ثانی وراے بی نقطہ بالف کشیدہ ملغت ژند و پاژند خاک راگویند وبعربی تراب خوانند صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمۂ کتاب بذیل لغات ژند و پاژند ذکر این کردہ بخیال ما فارسیان این را از لغات سنسکرت گرفتہ اند کہ پرُو و پرا بالضّم بمعنی شہر و معمورہ و قصبہ و محلّہ آمدہ (کذا فی الساطع) پس فارسیان بقاعدۂ خود الف وصلی در اوّل این آوردند و آنرا مفتوح خواندند و بمعنی خاک استعمال کردند - خاک بہ نسبت شہر و معمورہ عام است ولیکن مجازاً خاک خراسان و زمین خراسان ہم در فارسی آمدہ بیش ازین چیزی دیگر از ماخذ این بخیال ما نمی آید - (اردو) خاک - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل - مٹّی - زمین - (آتش ؎) ظاہر ہوا مجھے یہ بلندیٔ سرو سے ؎ کرتی ہے کام خاک بھی عالی دماغی کے ؎

اپراندا خ بقول صاحب جہانگیری با اوّل مفتوح و ثانی زدہ مرادف (اپرندا خ) سختیان باشد و آنرا (پراندا خ) و(پرندا خ) نیز گویند صاحب انند گوید کہ (اپراندا خ) و(اپرندا خ) و (اپیرندا خ) بمعنی سختیان و تیماج صاحب ہفت قلزم بر (اپرندا خ) فرماید کہ بفتح اوّل وسکون بای پارسی وفتح رای مہملہ وسکون نون وفتح دال ابجد بالف کشیدہ وخای منقوطہ زدہ سختیان و تماج راگویند وآن کیسۂ دراز یست کہ از پارچہ دوزند و بر (پرندا خ) ہم ہمین معنی نوشتہ و صاحب ناصری بر (پرندا خ) گوید کہ بمعنی تیماج و سختیان است یعنی چرم و ہم او بر (اپرا ندا خت

همین معنی نوسید وصاحب رشیدی بر (اپرنداخ) فرمایدکه بالفتح سختیان وهمین معنی بر (پرنداج) بفتحتین وجیم عربی درآخر) نوشته - صاحب جامع فرماید که (اپرنداخ) و(اپیرانداخ) بروزن صندل لاخ وقوتیر شاخ بمعنی سختیان وتیماج - مخفی مبادکه سختیان بقول صاحب انند بالکسر وبفتح وکسر ثالث وتحتانی بالف کشیده لغت عربی است بمعنی پوست بُرد باغت یافته - این معرّب است وبقولش تیماج چرم بودارکه آنرا بلغار وادیم نیزگویند - صاحب بهار عجم همذکر تیماج بهمین معنی بجیم فارسی کرده وصاحب غیاث چرم را (سختیان) بیای عربی نوشته بخیال ما اصل این (پراندا خت) باشدکه وجود این لفظ بهمین معنی که بالا مذکور شد در ناصری موجود است یعنی جانوری که بال وپرخود انداخت وقالب چرمی باقی ماندکنایه باشد ازکیسه ودرازکه برای حفاظت پول ازچرم یا پارچه گنده سازند وبه کمرمی بندندکه بعربی آنرا همیان وبه اردو ہمیانی گویند پس فارسیان (پراندا خت) رابه تخفیف فوقانی آخره (پراندا خ) کردند وبکثرت استعمال الف اوّل حذف شده (پرنداخ) شد وبقاعدهٔ فارسی الف وصلی در اوّل آورده (اپرانداخ) و(اپرنداخ) کردند آنانکه این را (پرنداج) بجیم عربی آورده اند غلطی کتابت پیش نباشد - و آنانکه (اپیرانداخ) بزیادت تحتانی بعد بای فارسی نوشته اند تصرّفی است از قبیل شبخون و شبیخون - حیف است که سندی پیش نشد طرفه ماجراست که خان آرزو در سراج (اپرنداف) بفانوشته وصراحت فادر حلیهٔ لفظ بهمین معنی کرده (که می آید) اگر سند اپرنداج - بجیم و(اپرنداف) بفا پیش می شد در آنوقت برتصرّف فارسیان اطمینانی حاصل می شد اکنون ظنّ غالب آنست که کاتبین از حقیقت ناآشنا - تصرّفی درکتابت کرده مؤلفین کتب را مبتلای ذمه داری آن

کردہ باشند و این قسم اکثر تصرفات در نسخ قلمی و مطبوعہ دیدہ ایم واللہ اعلم (اردو) ہمیانی۔ بقول صاحب آصفیہ مؤنث (عربی ہمیان سے ہمیانی ہوگیا ہے) روپون کی تھیلی جو کمر سے باندھ لیتے ہین۔ کیسۂ زر۔

اپراہام بقول صاحب برہان بکسر اوّل و ہای بالف کشیدہ و بمیم زدہ نامی است پارسی پاستانی کہ آنرا معرّب کردہ ابراہیم گویند خان آرزو در سراج گوید کہ بہای تازی نیز آمدہ صاحب جہانگیری و سروری و جامع و رشیدی۔ بذکر (اپراہام) فرمایدکہ بحذف ہمزہ نیز آمدہ مؤلف گوید کہ ہرگاہ ابراہام بہای تازی ہم تحقق شد با مالۂ ہمزۂ ثالث بیا ابراہیم شد ہمین باشد حقیقت تعریب۔ مخفی مباد کہ اپرا بمعنی خاک گذشت و ہام لغت عرب است بمعنی تارک سر و حامۂ واحدش (کذا فی المنتخب) پس عجبی نیست کہ در فارسی ژند و پاژند اپراہام را بمعنی سر بر خاک دارندہ استعمال کردہ مراد از شخصی ساجد گرفتہ باشند۔ بقاعدۂ فارسی دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کند۔ چون (قوی بازو) بمعنی بازوی قوی دارندہ پس معنی (اپراہام) سر خاک دارندہ شد بدین وجہ کہ بر ناصیۂ سجدہ کنان نشان خاک می باشد آنرا سر خاک دارندہ گفتہ باشند واللہ اعلم (اردو) دیکھو ابراہیم۔

اپرخیدہ بقول صاحب برہان و جامع بفتح اوّل و کسر خای نقطہ دار بر وزن نترسیدہ بمعنی صریح است چنانچہ (پرخیدہ) بمعنی ایما و اشارہ باشد۔ خان آرزو در سراج و صاحب انند بحوالۂ برہان ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ اصل این پرخیدہ باشد فارسیان الف وصلی برو آوردہ (اپرخیدہ) کردند بلکہ عجبی نیست کہ (ابرخیدہ) را کہ با بای عربی گذشت (اپرخیدہ) بہای

فارسی کردہ باشند اگرچہ این خلاف قیاس است زیرا کہ قواعد فارسی ذکر تبدیل بای فارسی با بای عربی کردہ چون پژدہ و بژدہ کہ نام شہریست و صاحب ناصری ہم در آرایش ششم دیباچہ ذکر آن فرمودہ نہ بالعکس آن مآ (اپرخیدہ) بای فارسی را بدین وجہ اصل قرار نمیدہیم کہ (ابرخیدہ) را بای عربی از مصدر (ابرخیدن) متعلق کردہ ایم و از مصدر (اپرخیدن) بای فارسی خبری نیافتہ ایم کہ برخ بمعنی برق ورفارسی آمدہ برخلاف آن پرخ بای فارسی بمعنی برق نیامدہ الحاصل (ابرخیدہ) بای عربی بہمین معنی بجای خودش گذشت و بخیال ما (اپرخیدہ) مرادف آن باشد یا مبدل آن (اردو) دیکھو ابرخیدہ

اپرناک بقول صاحب برہان و جامع و انند بضم ثانی و نون بالف کشیدہ و بکاف زدہ بلغت ژند و پازند (۱) نوچہ و جوانرا گویند و (۲) جماعتی از ترکان ہم صاحب جہانگیری بذیل دستور چہارم خاتمہ کتاب کہ متعلق از لغات ژند و پاژند است ذکر این بمعنی اول کردہ صاحب رشیدی نیز ذکر این گویدکہ مشہور بای تازی است نہ فارسی۔ خان آرزو با اتفاق رشیدی با معنی اول گویدکہ (ابرناک) مصغر (ابرنا) و برنا مخفف (ابرنا) باشد مؤلف گویدکہ ما بحثی کامل بر لفظ (ابرناک) کردہ ایم کہ گذشت و (پرناک) بدون الف اول بای فارسی بہمین معنی می آید و ما بر خیال خود قائم ہستیم کہ اصل این (ابرناک) است بای عربی و (برناک) و (برنا) مخفف آن بہمین معنی و (اپرناک) بای فارسی مبدل آن و (پرناک) و (پرنا) بای فارسی کہ می آید مخففش۔ مخفی مبادکہ این تبدیل خلاف قیاس است و صراحت آن بر لغت (اپرخیدہ) کردہ ایم نسبت معنی دوم عرض میشود کہ آن جماعت ترکان کہ اپرناکش نام نہادند جوان باشد و بس (اردو) (۱) دیکھو (ابرناک) (۲) ترکوں کی ایک جماعت کا نام اپرناک ہے۔

اپرنداخ بفتح اوّل وسکون ثانی وفتح رائے مہملہ وسکون نون ہمان است کہ بر اپرانداخ مذکور شد صاحب برہان وجامع وہفت ذکر این کردہ (اردو) دیکھو - اپرانداخ -

اپرنداف بقول خان آرزو در سراج بفتح اوّل وسکون دوّم ورائے مہملہ مفتوح وسکون نون ودال والف

کشیدہ وفاسختیان وتیماج مؤلف گوید کہ مراد ہمان اپرانداخ کہ گذشت - مخفی مباد کہ حقیقت (اپرانداخ) بجای خودش بیان کردہ ایم خطائے مجمہ را بالف بدل کردن خلاف قاعدۂ فارسیان است کہ تبدیل خا بالفین وقاف وہا آمدہ عجبی نیست کہ اصل این اپرنداق بقاف باشد وغلطی کتابت یا تسامح مؤلف سراج بنا قائم کرد (اردو) دیکھو (اپرانداخ)

اپرویز بقول صاحب برہان باواو وتحتانی مجہول بروزن سحرخیز (۱) بمعنی پرویز است چنانکہ افریدون وفریدون و (۲) بمعنی مظفّر ومنصور وعزیز وگرامی ہم آمدہ صاحبان رشیدی وجامع وسراج ذکر این کردہ اند ماخذ این بر (پرویز) بیان کنیم در اینجا ہمین قدر کافی است کہ فارسیان بقاعدۂ خود الف وصلی در اوّل این آوردند (اردو) (۱) پرویز ایک بادشاہ کا نام (۲) مظفّر - بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل - ظفریاب - فتح یاب - منصور - عزیز بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل - پیارا - محبوب - گرامی بھی بمعنی عزیز مستعمل ہے دیکھو آصفیہ

اپریش بقول صاحب شمس بکسر اوّل وفتح سوّم با بای فارسی بمعنی میدان وقیل بکسر سوّم ودر فرہنگ قواس بشین معجمہ قافیۂ کیش ہم آمدہ - محقّقین دیگر ازین ساکت اند مخفی مباد کہ اپرا بمعنی زمین گذشت عجبی نیست کہ فارسیان شین مصدری را خلاف قیاس بر آخرش آوردہ اپراش کردند وبا مالہ (اپریش) شد وازین تصرّفات معنی عام اپرا را خاص کردہ باشند واللہ اعلم

مخفی مباد کہ در قواعد فارسی شین مصدری بر صیغۂ امر آمدہ افادۂ معنی حاصل بالمصدر کند و چنانکہ یای مصدری بر اسم جامد ہم می آید استعمال شین مصدری بر اسم جامد از نظر ما نگذشت از ینجاست کہ ما در ین لغت شین مصدری را خلاف قیاس گفتہ ایم و عجبی نیست کہ ہمچو (پیتلیش) این ہم لغت فرس نباشد ما از تحقیق فرید قاصریم (اردو) میدان - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (اندگر) صاف اور وسیع سطح زمین جہان پہاڑ نہو یا ہموار زمین - مسطح زمین -

اپسال بقول صاحب جامع بروزن امسال سنگ فسان باشد کہ بدان کارد وغیرہ تیز کنند و بعربی مسن گویند و دیگر کسی ذکر این نکرد بخیال ما این تسامح مؤلف آن باشد کہ اپسان را اپسال نوشت - بروزن امسال یا تصرف کاتب مطبع کہ نون را لام کرد و در ینیزان ہم تحریفی و اللہ اعلم - معاصرین عجم ہم ازین لغت دست برگوش نہند (اردو) دیکھو اپسان -

اپسان بقول صاحب برہان و انند و ہفت بروزن یکسان سنگ فسان را گویند و آن سنگیست کہ چیزہا بر او تیز کنند و بعربی مسن خوانند صاحب رشیدی این را مرادف (افسان) گوید - خان آرزو در سراج فرماید کہ این مبدل افسان است ما تحقیق ما خذ این بر لغت (اپسان) بای عربی کردہ ایم کہ گذشت (اردو) دیکھو اپسان -

اپشک بقول صاحب برہان و جامع و انند و ہفت باشین قرشت بروزن نغرک شبنم را گویند و آن رطوبتی است کہ شبہا بر سبزہ وغیرہ نشیند مؤلف گوید کہ اصل این (ابشک) بفتح بای موحدہ و مبدل آن (اپشک) بای فارسی بمعنی شبنم است - صاحب برہان ہر دو را بجای خودش ذکر کردہ فارسیان الف وصلی در اول (اپشک) آوردہ (اپشک) کردند بعض

معاصرین عجم گویند کہ نہ چنین باشد بلکہ اصل این (آب شک) بود یعنی چیزیکہ در وشکِ آب است کنایہ از شبنم - بکثرت استعمال ولب ولہجۂ مقامی ممدودہ بمقصورہ بدل شد و بای عربی را بفارسی بدل کردند (اپشک) شد واللہ اعلم (اردو) شبنم - بقول آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل مؤنث نمی شب - وہ رطوبت جو ہوا میں سے درختوں پر ٹپکتی ہے - اوس - (امانت ؎) ٹہنڈی سانسیں تھیں جو اطلس پہ نگہ جاتی تھی ؛ اوس پڑ جاتی تھی شبنم جو نظر آتی تھی ؛

(۱) اپغدہ | بقول صاحب شمس واند بکسر اول و فتح ثالث و رابع بمعنی بیہودہ گوی و سبکسار صاحب شمس گوید کہ قیل بحذف با در تجزیست (از شمس ؎) ای اپغدہ سری بچہ کار آیدت تراپ دریاب آتش وسخن بیہدہ مگوی ؛ صاحب شمس این شعر را باستادی منسوب کند ومی نویسد کہ مال کیست صاحب مؤید بر (الیغدہ) تبختانی وفا گوید کہ بکسر تین بیہودہ گوے وسبکسار کذا فی الشرفنامہ و فرماید کہ در ادات بہای فارسی نیز و در لسان الشعرا با فای موقوف و در فرہنگ با غین معجمہ آمدہ (انتہی) صاحب برہان بر (الیغدہ) بغین معجمہ و (الیغدہ) بفا ہمین معنی نوشتہ و صاحب سراج (الیغدہ) را بتحتانی و غین معجمہ ذکر کردہ ما ہر یکی را بجای خودش ذکر کنیم و درین جا ہمین قدر کافی است و بقول صاحب مؤید چنانکہ بالا مذکور شد -

(۲) اپغدہ | بہای فارسی و فاہم آمدہ بخیال ما نمبر (۱) اصل است یعنی اسم جامد زبان فارسی و نمبر (۲) مبدل آن خلاف قیاس کہ تبدیل غین معجمہ بہ فا شاذ باشد (اردو) بیہودہ گو - یعنی غیر مہذب گفتگو کرنے والا - ہرزہ سرا - صاحب آصفیہ نے (بیہودہ گوئی) کا ذکر کیا ہے -

(۱) اپکانہ بقول صاحب برہان وسراج باکاف فارسی بروزن افسانہ وبقول جامع

(۲) اپگانہ بکاف عربی بچۂ نارسیدہ راگویند کہ از شکم انسان وحیوانات دیگر بیفتد صاحب رشیدی فرماید کہ مرادف افگانہ مؤلف گوید کہ این ہمانست کہ در ممدودہ بآپگانہ بہای عربی وآپگانہ بہای فارسی وآفگانہ بفا گذشت وہمین را بدون الف فگانہ بکاف عربی وگگانہ بکاف فارسی ہم گفتہ اند کہ می آید صاحب ہفت قلزم بر ذکر نمبر (۱) قانع بخیال ما این متعلق است از مصدر افگندن وافگندن کہ بکاف عربی وفارسی ہر دو آمدہ وتفصیلش بجای خودش کنیم۔ ومبدل این اگندن بہای عربی گذشت واپگندن بہای فارسی ہم می آید واین مصدر ماخوذ است از (فک) کہ لغت عربیست۔ وفک بقول صاحب منتخب بالفتح وتشدید کاف جدا کردن دو چیز بہم درشدہ از یکدیگر وخلاص کردن اسیر را واز گرو بیرون آوردن گرو شدہ را (الخ) پس فارسیان برہمین لفظ کلمۂ (آنہ) زیادہ کردند کہ بمعنی شایستگی بجای خودش گذشت چون شاہانہ وخسروانہ پس (فکانہ) بمعنی لائق جدا کردن کنایہ از بچۂ نارسیدہ باشد استعمال این بکاف عربی موجود است چنانکہ بالا مذکور شد وتبدیل کاف عربی بکاف فارسی وفا بہای عربی وفارسی وزیادت الف وصلی در ابتدا متعلق بہ تصرف فارسیانست (اردو) دیکھو آپگانہ

اپگندن مرادف (اگندن بہای عربی است کہ گذشت) ومبدل (افکندن وافگندن) کہ می آید صاحب نوادر ذکر این کردہ اصل این (فکندن) بکاف عربی است فارسیان فارا بہ بای فارسی بدل کنند چون سفید وسپید وکاف عربی را بفارسی ہم واین قسم تصرف در لغات زبان غیر کنند واکثر اہل تحقیق (افکندن) را بیک مرکز یعنی بکاف عربی نوشتہ اند وصراحت

کاف فارسی ہم نکردہ اند وبدینوجہ مادہ آن (فک) لغت عرب است - عمل شان درست است که بیان کاملش بجایش آید ما (اکندن) را بکاف فارسی باتباع صاحب نوادر نوشتہ ایم برای ما این را باید که به کاف عربی خوانیم - الف وصلی در اول این بقاعدۂ فارسی آمدہ چون برو آبکار بالجملہ (اکندن) بمعنی انداختن است (اردو) دیکھو - اکندن -

اپوک بقول صاحب انند بالفتح وضم ثانی وکاف تازی دہن پر باد کردہ آوازی زنند

مؤلف گوید که مرادف (آپوق) که در ممدودہ گذشت فارسیان قاف را بکاف عربی بدل کنند چون تریاق وتریاک بخیال ما اصل این (پوق) باشد که آواز حقیقی دہن است که چون پر باد کردہ دست بروزنند بیساختہ برمی آید پس الف وصلی بر و آوردند ولب ولہجۂ مقامی آنرا ممدودہ کرد آپوق شد وچون قاف را بکاف عربی بدل کردند - الف وصلی بحالت خود ماندہ اپوک شد - (اردو) دیکھو آپوق -

اپولن بفتح اول وچہارم بقول صاحب بول چال - ربّ النّوع حسن وپرستندۂ یونانیان که آنہا بزبان خود (اپولو) گویند بمعنی آفرینندۂ حسن - ناصر الدین شاہ قاچار در سفرنامۂ خود استعمال این کردہ ومعاصرین عجم این را از زبان یونانی گرفتہ اند (اردو) یونانیون کا دیوتا جس کو فارسیون نے اپولن کہا ہے -

اپولیت بقول صاحب رہنمای سہولت بکسر اوّل ولام زیر یغل باشد او حوالہ دہد که ناصر الدین شاہ قاچار در سفرنامۂ خود این را آوردہ وصاحب بول چال این را بمعنی پہلو نوشتہ گوید که فارسیان این را از لغت انگلیسی (اپولیسٹ) گرفتہ اند که تبای ہندی است - پس این را مفرّس تولان گفت

(اردو) پہلو۔ صاحب آصفیہ نے پہلو پر لکھا ہے کہ (فارسی) بمعنی آغوش۔ بغل۔ مذکر۔ (ناسخ ؎) ہوگیا تھا سرد مین تو تیرے اُٹھ جانے کے ساتھ ؛ داغ حسرت سے مگر کچھ گرم پہلو ہوگیا ؛

اپیرک بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بکسر و فتح بای فارسی (۱) رنگ معروف و آنرا ارزیز نیز گویند و (۲) نام جزیرہ ایست صاحب شمس ہم ذکر معنی اوّل کردہ فرماید کہ در اداۃ نام جزیرہ ایست **مؤلف** گوید کہ (رانگ) در زبان ہند ارزیز را گفتہ اند پس آنچہ صاحبان تحقیق (رنگ معروف) نوشتہ اند قابل غور است کہ (رنگ) بمعنی ارزیز نیامدہ و اگر رانگ گیریم لغت ہندی است ترکیب آن بالفظ معروف درست نباشد۔ باتی حال بقول شان (اپیرک) اسم (ارزیز) است صاحب محیط بر ارزیز نوشتہ کہ اسم فارسی است و بعربی رصاص ابیض و قلعی و ہندی رانگ و رانگا۔ گویند کہ تر است و گویند خشک و بقول شیخ و گیلانی سرد و تر شدید البرد و گویند سرد در دوم و مجفف با جوہر رطب۔ جامد از برودت خوردن آن کشندہ و اکتحال آن جہت قطع سرخی چشم و سیلان آب و غلظت اجفان نافع منافع بسیار دارد (انخ) **مؤلف** گوید کہ عجبی نیست کہ برای معنی اوّل فارسیان این را از سنسکرت گرفتہ باشند یعنی (پارا) بزبان سنسکرت سیماب را گویند (کذا فی اقرب الطرائق) و مشہور است کہ پیدایش (ارزیز) از سیماب بسیار و گوگرد روی الجوہر قلیل است (کذا فی المحیط) پس فارسیان الف وصلی در اوّل آوردہ (اپارا) کردند و باز الف دوم را بقاعدۂ خود بہ تحتانی بدل کردند (اپیرا) شد پس ازان الف آخر را حذف کردہ کاف تحقیر بر او آوردند و برای (ارزیز)

نام نہادہ باشند۔ امّا برای معنی دوّم کہ نام جزیرہ ایست خیالی دیگر داریم یعنی (اپرا) را کہ بمعنی خاک است بحذف الف آخر و زیادت کاف تصغیر (اپرک) کردہ بقاعدۂ خود میان بای فارسی و رای مہملہ یای حطّی آوردند۔ از قبیل شنجون و شبیخون (اپیرک) بیای تحتانی نام جزیرۂ نہادند کہ بمعنی خاک حقیر و سطح زمین قلیل باشد و کنایہ از جزیرۂ خاص واللہ اعلم (اردو) (۱) رانگ بقول صاحب آصفیہ (ہندی) مذکر۔ ایک نرم دھات کا نام قلعی ارزیز۔ رانگا (۲) ایک جزیرہ کا نام آپیرک ہے۔

اپیرنداخ بقول صاحب برہان و جامع بروزن (قوی ترشاخ) بمعنی ہمان اپاندخ است کہ گذشت کہ تیماج و ختیان باشد ماذکر این بلغت (اپراندخ) کردہ ایم و ماخذش ہم فارسیان یای تحتانی را برای سہولت تلفظ در بعض لغات زیادہ می کنند چون شنجون و شبیخون و ازہمین قبیل است یای تحتانی میان بای فارسی و رای مہملہ (اردو) دیکھو اپراندخ۔

اپیرہ بقول صاحب شمس کاہی کہ در گل اندازند و آنرا دانہ گویند مؤلف گوید کہ ہمان ابیرہ کہ بہ بای عربی گذشت این اصل است و آن مبدل این کہ فارسیان بای فارسی را بعربی بدل کنند چون پرندہ و بزدہ کہ نام شہریست مخفی مباد کہ در ہندی (گال پیرہ) کشت خود را گویند کہ در جائیکہ آب جمع باشد از خود روید یعنی دانہای خرمن بمد و ہوا در مقامات نشیبی جمع شود۔ و چون باران بارد و آبی فراہم آید می روید صاحب فرہنگ آصفیہ بہ لفظ گال صراحت کردہ است کہ مشت غلّہ را گویند و بقول صاحب ساطع و برہان غلّہ کاورس و پیرہ بمعنی کاشت و کاشتہ شدہ از مصدر ہندی (پیرنا) کہ بمعنی کاشتن است پس معنی لفظی

(گال پیرہ) مشت کاشت است وکنایہ از کشت قلیل کہ خورد و باشد۔ عجبی نیست کہ فارسیان بر لفظ پیرہ الف وصلی آورده (اپیرہ) کاہ دانہ دار را نام نہادند کہ باغراض کاشت در گل اندازند واللہ اعلم (اردو) دیکھو ابیرہ۔

اپیون بقول صاحب برہان وجامع وپہلوی بر وزن ومعنی افیون است کہ می آید صاحب جہانگیری از حکیم ناصر خسرو سند آورد (ے) چہ حالست این کہ مدہوشند یکسر چو کہ پنداری کہ خوردستند اپیون ؛ صاحب رشیدی گوید کہ افیون معرّب این است وخان آرزو فرماید کہ افیون مبدّل این باشد ما بر (ابیون۔ بای عربی) ذکر این کردہ ایم کہ (ابیون) اسم یونانی است پس افیون معرب آنست واپیون بای فارسی مبدّل آن از قبیل سفید وسپید (اردو) دیکھو ابیون۔

الف مقصورہ باتای فوقانی

ات بقول صاحب برہان ونہفت وانند وشمس بفتح اول وسکون ثانی ضمیر مخاطب است بمعنی تو چنانکہ گویند خانہ ات وکاشانہ ات یعنی خانۂ تو وکاشانۂ تو صاحب مؤید ہم ذکر این کردہ وخان آرزو در سراج گوید کہ ضمیر مخاطب است یعنی تو وترا۔ غالب دہلوی در قاطع گوید کہ تای مخاطب بدون الف است۔ مؤلّف گوید درست است یعنی تای فوقانی را برای ضمیر مخاطب عموماً بدون الف می آرند چنان کہ (اعتراضت) بہ معنی اعتراض تو وتحقیقت (بمعنی تحقیق تو) فارسیان از برای خطاب وغیر ذلک۔ قواعد مقرر کردہ اند وازان جملہ باشد آوردن ہمزہ قبل تای ضمیر مخاطب بر لفظی کہ ہای مختفی در آخر

او بود چنانکہ خانہ ات و کاشانہ ات و شک نیست کہ صاحب برہان صراحت این ترک کرد و سپلی بسوی آن نکرد چنانکہ بالا مذکور شد غالب گوید کہ وجود این ہمزہ اعتباری است نہ حقیقی بندہ عرض می کنم کہ باشد و کتب قانون فارسی موجود و ازین قسم قواعد مملوست بیچارہ مؤلف برہان اگر بسلسلہ الفاظ لغت بر کلمۂ (ات) رسید و آنرا ضمیر مخاطب گفت خطائی نہ کرد صاحب مؤید و نفت و شمس و خان آرزو ہمزبان اوست و حقیقت ہمزہ را بیان کردن البتہ مستحسن بود مگر ترک این مستلزم اینقدر جور نبود کہ در قاطع برہان بکار رفت (ا ر د و) تیرا۔ بقول صاحب آصفیہ۔ (ہندی) ضمیر مخاطب۔ ایک کلمۂ خطاب ہے جو ادنے کی طرف کیا جاتا ہے۔ ہم کہتے ہین کہ ادنی کی تخصیص درست نہین ہے اعلی کے مقابلہ مین بہی قائل اپنے خلوص کے لحاظ سے استعمال کر سکتا ہے۔

اتا بقول صاحب شمس بالفتح لغت فارسی و گوید کہ در سکندریست بالکسر بمعنی پدر و تحقیق دگر محققین کہ بر لفظ (اتابک) نوشتہ اند لغت ترکی است و از کنز لغات کہ محقق ترکی زبان است متحقق کہ بفتح اول بمعنی پدر است و بقول صاحب لغات ترکی بالف ممدودہ و طرز بیانش ندرتی دارد فرماید کہ بفتح الف ممدودہ و تای قرشت مفتوحہ و الف ثانی مقصورہ پدر باشد مؤلف گوید کہ ترکان فتح الف را بمد ظاہر می کنند چنانکہ صاحب کنز این را بدین شکل (اتا) نوشتہ پس شک نیست کہ محقق ما بعد الذکر را ہمین رسم الخط در خلط انداخت (ا ر د و) دیکھو اتابک

اتابک بقول صاحب برہان و جامع و ہفت با ای ابجد بر وزن چکاوک نگاہدارندہ و ادب آموز را گویند و ملوک شیراز را اتابک ازان جہت می گفتند کہ سعد بن زنگی۔ اتابک

سلطان سنجر بود و سلطان او را حاکم فارس
کرد و او بعد فوت سنجر خطاب اتابکی بخود قرار داد
خان آرزو در سراج فرماید که ولادت سنجر در
چار صد و هفتاد و نه بود و سعد بن زنگی در تاریخ
شش صد و یکسال کم ازان بپادشاهی رسیده
و درین میان تفاوت یک صد و بست سال
است دیگر آنکه گفته که سنجر حاکم شیراز کرده بود
از وفات سنجر تا پادشاهی سعد قریب پنجاه
سال است دیگر آنکه سعد بن زنگی را اول اتابکان
شیراز گرفته و حال آنکه چهار کس ازو پیشتر ازان
خانواده بخطاب اتابکی پادشاهی شیراز کرده اند
تا بسبب میراث بسعد رسید و اتابک سعد
در زمان سلطان محمد خوارزم شاه بود و خراج گذاری
وی کردی و جمیع این مراتب از کتب تواریخ
بوضوح می پیوندد چنانکه قوسی گفته و وجه غلط
این همه مردم آنست که صاحب ابراهیمی که
اکثر خطاهای فاحش دارد او نوشته بعد ازان هر که
آمد اقتدیت بهذا الامام - گویان همین را نوشت
و به تواریخ نپرداخت - (انتهی) گویند که این
لغت ترکی است بمعنی پدر بزرگ چه آتا بمعنی
پدر است و بیک بمعنی بزرگ (انتهی) مؤلف
گوید که تحقیق معنی آتا بجایش گذشت صاحب
(لغات ترکی) بر لغت بیگ نوشته که به تفخیم کسر
با و سکون یای حطی و کاف فارسی امیر بلند
مرتبه را گویند (انتهی) پس بنجیال (مارنگ) با کسر
مخفف آن باشد تصرف فارسیان است که
در (اتابک) با را مفتوح گرفته اند و کاف فارسی
را خلاف استعمال شان بعربی بدل کرده اند
عجب است که در فرهنگ های ترکی این لفظ
مرکب یافته نشد صاحب سروری باتفاق
برهان از حکیم خاقانی سند آورده (ه) با تحتی
چو مصطفی امی ساز نه چه کنی جبرئیل اتابک تست
صاحب رشیدی و شمس گوید که آتا بمعنی پدر
و بک بپای عربی در ترکی امیر را گویند پس اتابک

امیری کہ بجای پدر است مؤلف عرض کند
کہ ترکیب اتابک اضافی است بفک اضافت
یا بترکیب ترکی ضرورت کسرہ نباشد پس معنی
این پدر امیر و بدینوجہ کہ ادب آموز زادہ ربجا
گفتہ اند (اتابک) مراد باشد از معلّم و ادب
آموز امیر۔ یعنی اتالیق ۔ صاحب مؤید معناً
ہمزبان برہان و صاحب غیاث گوید کہ (بیگ)
مخفف (بیگ) بمعنی امیر و بحوالہ مدار الافاضل
ونقل شرفنامہ فرماید کہ (اتابک) مرادف اتالیق
بمعنی ادب آموز آمدہ و بحوالہ شرح قران السعدین
آوردہ کہ (اتابک) بمعنی چوبی است کہ وقت
خم دادن کمان در زہ در آوردہ بکمان بندند

تا راست نگردد دامی گوئیم کہ این استعارہ باشد
کہ معنی حقیقی این بپایہ تحقیق رسیدہ کہ بالا مذکور
شد و برای استعارہ تشبیہی موجود است کہ آن چوب
کار معلّم و ادب آموزی کند کہ کمان را خمیدن
بیاموزد و صاحب فرہنگ خدائی ہم ذکر این کردہ
و (اتابک) را جایتا دپادشاہ خردسال گفتہ۔
(اردو) اتالیق۔ بقول امیر (عربی) اردو
مین مستعمل۔ تعلیم دینے والا جو تربیت کرے۔
ادب سکھلے۔ (میر حسن ۵) معلم اتالیق منشی
ادیب ؛ ہر اک فن کے استاد بیٹھے قریب ؛
(قلق ۵) تم اتالیق ہو مرے کیا خوب ؛ آخر
اس سے تہمین ہے کیا مطلوب ؛

اتارگیرا اصطلاح۔ بقول صاحب شمس بمعنی خشخاش باشد او صراحت نکرد کہ کاف فارسی
است یا عربی و ہمین قدر صراحت کردہ است کہ این فارسی است دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف
گوید کہ تار بقول برہان بمعنی ریزہ و پارہ آمدہ و گیرا بالف فاعلی بمعنی گیرندہ و مجازاً اختیار کنندہ
پس چیزی کہ ریزہ اختیار کند یعنی بصورت ریزہ نماید کنایہ از خشخاش باشد۔ الف وصلی در
اوّل این زیادہ کردہ اند تا (اتارگیرا) شد بدین صورت بکاف فارسی است (واللہ اعلم)

(اردو) خشخش - بقول آصفیہ (اردو) مونث خشخاش کا مخفف خشخاش پر فرمایا ہے کہ (فارسی) اسم مونث - پوست کے دانے تخم نیون - چاول کا آٹھوان حصہ -

اتاق بقول بہار و وارستہ بحوالہ فرہنگ ترکی بمعنی خانہ و بقول غیاث بالضم خانہ و خیمہ - گوید کہ بجای قاف غین معجمہ نیز آمدہ (وحشی در صفت باغ گوید ؎) جند اچیر و اتاقی کاندرو نقاش چین ؛ حیرت افزاید بحیرت آفرین بر آفرین ؛ (اردو) محل - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل - (مذکر) منزل - مکان - گھر - ایوان امرا و سلاطین - مجلس اور خیمہ - بقول آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل (مذکر) ڈیرہ - تنبو - خرگاہ -

اتاقہ بہار گوید کہ پرکلاہ و جبغہ و این ترکیست و بالفظ افتادن و داشتن و زدن مستعمل (ظہوری ؎) چو رخش جاہ ترا چرخ در رکاب دود ؛ کند اتاقہ خورشید پاک گرد عنان ؛ صاحب غیاث فرماید کہ بضم اول و بجای قاف غین معجمہ نیز آمدہ بمعنی کلغی کہ از پرہای بعضی مرغان سازند و این لفظ ترکی است (انتہی) (اردو) دیکھو ابلق کے تیسرے معنی - جبغہ - بقول آصفیہ (ترکی) اردو میں مستعمل (مذکر) ایک مرصع زیور کا نام جو پگڑی پر باندھا جاتا ہے -

(۱) **اتاقہ افتادن** (مصدر اصطلاحی) ضاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت - بہار بلفظ اتاقہ اشارہ این کردہ مؤلف گوید کہ از سند کہ او پیش کرد است مصدر - - - - - - - -

جبغہ از سر افتادن کنایہ از بی آبرو شدن و عزت باقی نماندن (زلالی خوانساری ؎) اتاقہ سرکشان را از سر افتد ؛ چو بلبل از درخت گل در افتد ؛ (اردو) بے آبرو ہونا دیکھو آبرو شدن)

(۲) **اتاقہ افتادن از سر** پیدا میشود بمعنی

اتاقہ داشتن (استعمال) صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت - بہار بر لفظ اتاقہ اشارۂ این کردہ طالب آملی در کلام خود (آہ اتاقہ دار) آوردہ یعنی (اتاقہ دار) را کہ از مصدر اتاقہ داشتن اسم فاعل ترکیبی است صفت آہ قرار دادہ کہ بمعنی معزز است (ے) از دود جگر بحرش تازم ؛ صد آہ اتاقہ دار تا روز (اردو) جیغہ لگانا

اتاقہ زدن بکلاہ (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر اتاقہ زدن کردہ از معنی ساکت بہار ہم بر لفظ اتاقہ اشارۂ این کردہ مؤلف گوید کہ بمعنی قائم کردن جیغہ بر طرف کلاہ باشد چنانکہ زلالی خوانساری گوید (ے) اتاقہ زد بکلہ گوشہ ام دوستان مہر ؛ کہ ایخراج ستان یکہ شاعر آفاق ؛ (اردو) جیغہ تاج مین لگانا۔

اتالیق بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالفتح وکسر لام بمعنی (۱) ادب آموز و (۲) محافظ در - صاحب لغات ترکی بر لفظ اتالیق نوشید کہ بمعنی پدر رضاعی و استاد است و بس مؤلف گوید کہ اتا در ترکی بمعنی پدر است و ذکرش بجای خودش کردہ ایم - لیق در ترکی بہ معنی صاحب آمدہ (کذا فی ترکی) پس معنی مجازی (اتالیق) استاد صاحب باشد کہ ادب آموز است استعمال معنی دوم از نظر ما نگذشت و نہ (محافظ در) را ازین لفظ تعلقی یافتہ می شود (اردو) (۱) اتالیق دیکھو اتابک - (۲) دربان - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) (اردو مین مستعمل مذکر) حاجب - ڈیوڑہی بان - چوکیدار -

اتاماژور بفتح الف وسکون زای فارسی وفتح دال مہملہ - بقول صاحب رہنمای سہولت بمعنی مشیر جنگی است و افسر جنگ ہیجو (افسر جنگ) سلطنت آصفیہ حیدرآباد یعنی مشیر جنگی و سالار لشکر ریاست ابد قرار کہ اسم با مسمی است (رموز نیت خطابش نازم کہ ولی نعمت ما چہ خطابے

معنی خیر باد عطا کردہ) صاحب بول چال ہم ذکر این کردہ است و فرماید کہ این مفرس لاماٹ میجر) است کہ انگلیسی باشد ناصر الدین شاہ قاچار در سفر نامۂ خود استعمال این کردہ حالا در معاصرین عجم مروج است بعض معاصرین بر انند کہ این لفظی است مرکب از آتا کہ بمعنی پدر گذشت و ماؤر در فارسی زبان مخفف (ماراژدر) است بمعنی مار کلان (کذا فی الانند والبرہان) پس (پدر اژدر) کنایہ باشد از افسر و سالار فوج دریا موج کہ ہر صف او اژدری را ماند (اردو) سالار جنگ۔ بقول آصفیہ (فارسی) مذکر۔ سپہ سالار۔ جنگی لارڈ۔ فوجی افسر۔

اتان بقول صاحب برہان و ہفت بروزن کتان۔ الاغ مادہ را گویند و شیروی صاحب سل رانا فعست و بضم اوّل ہم گفتہ اند صاحبان جامع و مؤید و غیاث و محیط ہمین قدر گویند کہ مادۂ خر است محققین لغت عرب صراحت کردہ اند کہ این لغت عرب است عجب است کہ صاحبان پابند فرس ہیچو برہان و جامع و ہفت چرا در شش و پنج افتادند و این را در لغات فرس جا دادند (اردو) گدہی۔ بقول آصفیہ (ہندی) مونث۔ مادۂ خر۔ حمارہ۔

اتبا بقول صاحب برہان و ہفت بروزن صہبا بلغت ژند و پاژند بمعنی تیر باشد و بعربی سہم گویند۔ صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمہ بدیل لغات ژند و پاژند ذکر این کردہ است اسم جامد باشد (اردو) تیر۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل (مذکر) سہم خدنگ ایک قسم کے آلۂ جنگ کا نام جو کمان میں رکھ کر چھوڑا جاتا ہے (امیر ۵) دل کو طرز نگہ یار جتاتے آئے ۔ تیر بھی آئے تو بے پر کی اڑاتے آئے ۔

اتباع داشتن بقول بہا اتباع بمعنی در پی رفتن است و بقول منتخب پیروی کردن۔

فارسیان این را با مصدر داشتن استعمال کردہ اند بمعنی پیروی کردن و پابند شدن (اسیری لابحی) ؎ ۵) در طریقت کی شوی متبوع پیش خاص و عام ؎ در شریعت گر نداری چون اسیری لتباع ؎ (اردو) پیروی کرنا - پابند ہونا - اتباع کرنا - (انشا ؎ ۵) ہے کون جز ائمۂ اثنا عشر بخلق ؎ انشا امور دین مین کرے جن کا اتباع ؎

اتتل تو تل تل استعمال - بقول بہار و اند بہر پنج فوقانی و ہر سہ لام - عبارت از کلام مہمل غیر فصیح است اگرچہ موزون باشد (باقر کاشی ؎ ۵) شعر با قر مثل ہست چو آیات کلام ؎ شعر یاران دگر چون اتتل تو تل تل ؎ **مؤلف** گوید کہ فارسیان این ہر سہ کلمات را بیک جا جمع آوردہ مجموعۂ آنرا بہ معنی بی معنی و مہمل استعمال کردہ اند مخفی مباد کہ تل اسم جامد است بفتح اوّل - و بقول برہان کوہ پست و بلند و ہر چیز بر روی ہم ریختہ - خرمن کردہ و فرماید کہ این را لغت عرب گویند - صاحب منتخب گوید کہ بالفتح و تشدید لام پشتۂ ریگ و تودۂ خاک پس تکرار این و تصرف خفیف در کلمۂ اوّل و اجتماع این ہر سہ کلمہ برای اظہار ناہمواری تمام است و اگر برای شعر و سخن گیریم مقصود آن باشد کہ دران نہ لحاظ مناسبات است و نہ خوبی الفاظ و نہ لطافت مضمون و غیر ذلک بلکہ الفاظ بی ربط و بی معنی را جمع کردن ہمچنان است کہ در (اتتل تو تل تل) است (اردو) آئین بائین شائین - بقول امیر - مونث بمعنی مہمل بات - بے ٹھکانے - بے سر پا ؤنکی بات -

اتحاد بقول صاحب منتخب بالکسر و تشدید تا بمعنی یکی شدن و یگانگی داشتن **مؤلف** گوید کہ مصدر ریست عربی از باب افتعال - فارسیان این را با مصدر افتادن استعمال کردہ اند کہ می آید (ظہوری ؎ ۵) تا عکس بر آید از دو بمعنی ؎ آئینہ با تحاد داریم (اردو) اتحاد - بقول امیر (عربی) ملانا دو چیز

مستعمل (تذکر) میل جول محبت (آتش ۵) مالوف یار مجھ سے مین شیدا سے یار ہون ؛
مشتاق ہم گر ہین و دل اتحاد سے ؛

اتحاد افتادن استعمال - صاحب آصفی بذیل لفظ اتحاد ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی قائم شدن رابطۂ محبت و یگانگی است چنانکہ حافظ شیرازی فرماید ؎

حافظ گم شدہ را با غمت ای جان عزیز ؛
اتحادیست کہ در عہد قدیم افتاد است ؛ (اردو) دوستی ہونا - محبت ہونا - اتحاد ہونا بھی کہ سکتے ہین -

(۱) اترار نمبر (۱) - بقول صاحب جامع بر وزن ابرار بمعنی زرشک صفرا شکن و با تای
(۲) اترار مثلثہ نیز آمدہ صاحب برہان گوید کہ این را در آشہا کنند صفرا را بشکند و قوت دل و جگر و معدہ دہد و بہ زای معجمۂ آخرہ بر وزن شہباز ہم بنظر آمدہ (انتہی) صاحب ہفت فرماید کہ زرشک را گویند و باین معنی با ثای مثلثہ نیز گفتہ اند و بجای رای مہملۂ ثانی زای منقوطہ ہم بنظر آمدہ صاحب محیط نوشتہ کہ اترار بہ ہر دو رای مہملہ نزد عوام معروفست بہ ترار و گیلانی آنرا بہ ثای مثلثہ عوض تای فوقانی نوشتہ و گفتہ کہ آن در لغت اہل بادیہ انبر باریس است و بر لفظ زرشک گوید کہ اسم فارسی است و زرآرج و زرزنگ نیز گویند و بعربی انبر باریس و امبر باریس با میم بجای نون و با نون صحیح تر است و بلغت بربری ابراز و آن ثمر درخت خار دار است بقول شیخ سرد و خشک در آخر دوم و گویند در سوم و قول اول اقرب بصواب و در ان قبض و تریاقیت ست و آن حافظ صحت و بسیار قامع صفرا - مسکن حدت آن و نافع جوش خون و منافع بسیار دارد (الخ) پس بخیال ما اترار و اترار ہر دو مفرس باشد و تصرف فارسیان است

کہ لغت بربری راکہ (ابراز) بہ بای عربی وزای معجمہ آخر بود بہ تبدیل بای عربی با ہای فوقانی (برخلاف قیاس) اتراز کردہ باشند وہم آخرش را برخلاف قیاس بہ رای مہملہ بدل کردہ (اتزار) کردند (اردو) زرشک صاحب جامع اللغات نے اتراز پر لکھا ہے کہ زرشک جو ایک مشہور دوا ہے سلمونش)

اتراق بقول صاحب رہنمای سہولت بحوالہ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار معنی ایستادن ومقام کردن وبقول صاحب بول چال تاخیر ودرنگ ودیرکردن ومقام کردن۔ صاحب انند بہ طای مہملہ گویدکہ این مصدر عربی است بکسر اوّل یعنی فرودکردن چشم وخوابانیدن وفروافگندن سر را وہکذا فی منتہی الارب۔ پس عجبی نیست کہ تصرّف معاصرین عجم بسبیل مجاز در معنی است وہم در لفظ یعنی طای حطّی بفوقانی بدل شد۔ ہم بخیال ما این مصدر ترکی زبان باشد کہ بقاعدۂ شان علامت مصدر قاف در آخر است ولیکن حیف است کہ ما این لغت را در فرہنگ ہای ترکی نیافتیم (اردو) ٹھہرنا۔ مقام کرنا۔ دیرکرنا۔

اترج بقول صاحب برہان وہفت بضمّ اوّل ورای بی نقطہ وسکون ثانی وجیم میوہ است کہ آنرا بفارسی ترنج گویند وپوست آنرا مربّی سازند۔ بخورکردن تخم آن بواسیر را نافع است وبعربی تفاح مائی خوانند۔ صاحب انند این را معرّب گفتہ وصاحب محیط بر ترنج نوشتہ کہ بعربی اترج وبلغت مصر ریحان وبیونانی قنطرا وبہندی بجورا۔ بالجملہ این ثمر بستانی است کہ بلغت مغربی اینرا آبست نامند۔ بقول شیخ پوست زرد آن گرم در اوّل وخشک در آخر دوم وبقول صاحب کامل دہندہ نہ گرم وخشک در دوم وہم چنین برگ وگل آن بدرودت این بشیر از نظر بت

وانچہ ترش باشد بارد ویابس در درجۂ سوم۔ مطفی حرارت جگر و مقوّی معدہ و مشہی طعام وقامع حدّت صفرا و منافع بسیار دارد۔ (اردو) ترنج۔ بقول آصفیہ (فارسی) مذکّر۔ کدر پہل بجورا۔ ایک قسم کا بڑا نیبو جس کو کھٹے اور رنگ ترے مین پیوند لگا کر پیدا کیا ہے۔

(۱) **اتسز** بقول صاحب ہفت بکسر اوّل وسکون ثناۃ فوقانی وکسر سین مہملہ وزای ہوز نام پادشاہ خوارزم است وزمخشری در زمان او بودہ واو با سلطان سنجر جنگ کرد گویند این لغت ترکی است ومعنی ترکیبی آن بی گوشت کہ کنایہ از لاغر باشد ودر طبقات ناصری نظر آمدہ کہ رشید الدین وطواط کتاب حدیقۃ السحر باسم او تصنیف کرد (انتہی) خان آرزو ہم در سراج ذکر این کردہ صاحب برہان این را بزیادت تحتانی بعد سین مہملہ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(۲) **اتسیز** نوشتہ صاحب انندراج بر ہان اتفاق صاحب جامع ذکر این کردہ گویدکہ بروزن مہمیز است مؤلّف گویدکہ بزبان ترکی آت بمعنی لحم است (کذا فی کنز) وسیز بکسر سین بقولش (ادات سلب) ہمچو (عقلسز) بمعنی عدیم العقل۔ پس معنی نمبر (۱) عدیم اللحم باشد وبدین وجہ کہ سین مہملہ مکسور است ترکیان بقاعدۂ خود بعوض کسرہ یا نوشتہ باشند وفارسیان آن را (بہ تحتانی) خوانند دیگر ہیچ (اردو) ہڈّیون کا مالا۔ نہایت دبلا۔

اتشجی صاحب سواء السبیل گویدکہ بفتح اوّل وسکون دوّم وکسر سوّم مرکّب است از (آتش) کہ فارسی است وجی کہ کلمۂ ترکی است مفید معنی نسبت بمعنی (۱) تون تاب (۲) آتشبان۔ (انتہی) مؤلّف گویدکہ بخیال ما چی بہ جیم فارسی باشد نہ بہ جیم عربی۔ صاحب برہان صراحت کردہ است کہ (چی) را چون بآخر کلمۂ ترکی افزایند بمعنی صانع وفاعل آنچیز شود۔ پس اندرین صورت (اتشچی)

بجیم فارسی بمعنی (۱) افروزندۂ آتش حمام و (۲) بمعنی آتشبان باشد۔ از محققین فرس دیگر کسی در آن نگردد مخفی مبادکہ ممدودۂ اوّل بکثرت استعمال بمقصورہ بدل شد۔ تون در اینجا بمعنی گلخن حمام باشد و تعریف مکمل آن بجای خودش آید و آتشبان در ممدودہ گذشت (اردو) (۱) حمام کا آتشخانہ روشن کرنے والا۔ (۲) دیکھو آتشبان۔

اتشی بقول صاحب برہان وجامع ونفت وسراج وانند بفتح اوّل وکسر ثانی وشین نقطہ دار وسکون تحتانی خار پشت بزرگ را گویند کہ خارہای خود را مانند تیر اندازد و آنرا سیخول نیز گویند۔ صاحب برہان (تشی) بدون الف بہمین معنی آوردہ گوید کہ بعضی گویند کہ عربیست۔ صاحب انند بر لفظ (تشی) گوید کہ آنانکہ این را عربی گفتہ اند خطا کردہ اند۔ فارسی دری است و در کل تبرستان شائع (انتہی) وصاحب دری وپہلوی لفظ (تشی) را بہمین معنی ذکر کردہ بالجملہ متحقق شد کہ این اسم جامد زبان دری است و فارسیان بقاعدۂ خود الف وصلی در اوّل این آوردہ (اتشی) کردند تحقیق لفظ تشی بجایش کنیم و در اینجا ہمین قدر کافی است۔ بعض معاصرین عجم گویند کہ خار پشت چون انسان را بہ بیند در میان ہر دو پای او در آید و خارہای پشت خود را بلند کند تا در جسم انسان بخلد و بعد ازان بگریزد تا سوزشی ہمچو آتش در جراحت پیدا شود و ستم آن انسان را بکشد پس عجبی نیست کہ خار پشت بر لفظ آتش یای نسبت آوردہ آتشی نامش نہادند و ممدودہ از کثرت استعمال بمقصورہ بدل شد یا (تشی) بہمین معنی را بالف وصلی (اتشی) کردند واللہ اعلم (اردو) خار پشت۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو میں مستعمل۔ مذکر۔ سی۔ سیہ۔ ایک قسم کا کانٹے دار جانور

جو اکثر جنگل مین رہتا ہے جنگلی خاردار چوہا۔ اور آپ ہی نے ساہی پر لکھا ہے کہ (ہندی) موتش۔ خار پشت بزرگ۔

اتصاف بکسر اول وتشدید فوقانی۔ بقول صاحب آصفی موصوف شدن بخیری و بقول صاحب منتخب صفت کردن ہم مؤلف گوید کہ این مصدر عربی است از باب افتعال و ازینکہ فارسیان استعمال این ترکیب خود کردہ اند چنانکہ در ملحقات می آید ما ذکر این کردہ ایم (میرزا نصر اللہ فدائی ۵) از شوق بی نہایت دل بررخ تو دست ؛ حرفی ز دہانی نتوانم اتصاف ؛ (اردو) موصوف ہونا۔ وصف کرنا۔

اتصاف توانستن استعمال بمعنی یارائے وصف داشتن است سند این بر لفظ اتصاف از کلام فدائی گذشت (اردو) وصف کرسکنا

اتصاف داشتن استعمال۔ صاحب آصفی بذیل لفظ اتصاف ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی متصف شدن و موصوف بودن است چنانکہ حزین اصفہانی گفتہ و صاحب آصفی نقلش کردہ (فقرہ) "بعلو فطرت اتصاف داشت" یعنی متصف بود۔ (اردو)۔ موصوف ہونا۔ متصف ہونا۔

اتصال بکسر اول وتشدید تای فوقانی بقول صاحب آصفی پیوستہ شدن بخیری صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ مصدر عربی است از باب افتعال فارسیان این را بترکیب خود با مصادر مختلفہ استعمال کردہ اند کہ در ملحقات می آید۔ بہار گوید کہ بمعنی رسیدن و پیوستن بخیری (میر معزی ۵) محنت آن دارد کہ او را از فراقست افتراق ؛ دولت آن دارد کہ او را با وصالست اتصال ؛ مؤلف گوید کہ از کلام شعرا می کشاید کہ فارسیان اتصال را بمعنی قرب

و نزدیکی استعمال کردہ اند بمعنی حاصل بالمصدر (انوری ؎) تا نباشد چارہ ہرگز بعد را از اتصال
تا نباشد حیلہ ہرگز جسم را از انضمام ؛ (انوری ؎) چو اتصال سعود و نحوس چرخ کبود ؛ رضا و
خشم ترا در جہان ہزار اثر است ؛ (اردو) اتصال - بقول امیر (عربی) (اردو مین مستعمل)
(مذکر) انفصال کی ضد - ملا ہوا - ہماری راے مین اسکا ترجمہ قرب ہے - قرب بقول
آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مذکر) نزدیکی آصفیہ نے بہی لفظ اتصال کا ذکر کیا ہے بمعنی قرب
(رشک ؎) کہنے کے واسطے ہے شب وصل اے فلک ؛ دیکھا ہے اتصال ہمین صبح شام کا

اتصال افتادن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی واقع شدن قرب و نزدیکی شدن باشد چنانکہ نظیری گوید (؎) بزحمت اتصال افتد چو پیوندے برید از ہم ؛ بفرصت قطرہ دریا میشود چون قطرہ شد دریا ؛ (اردو) قرب حاصل ہونا -

اتصال بودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی قرب حاصل بودن چنانکہ قاسمی گونابادی گوید (؎) بیا ساقی آن کشتی چون ہلال ؛ کہ با اتفاق اتصال بود ؛ (اردو) قرب حاصل ہونا -

اتصال جستن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ متصل و نزدیک شدن و واصل گشتن است او از خزین اصفہانی نشری بلند آوردہ (نثر) تا در سال ہزار و یکصد و سی و پنج ہلالا اعلی اتصال جست " (اردو) واصل ہونا - ملنا -

اتصال دادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ قریب کردن و نزدیک کردن (ناظم ہروی ؎) بجای تر دماغم کن چو لالہ ؛ بما ہی اتصالم دہ چو ہالہ ؛ (اردو) قریب پہنچانا -

اتّصال داشتن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی قریب و متّصل بودن و یکجائی داشتن و قریب یکدیگر سکونت داشتن - او از حزین اصفہانی سند آوردہ (نثر) بار اقم این مقال سالہا انس و اتّصال داشت" بخیال ما (انس و اتّصال داشتن) محاورۂ عجم است بمعنی باہمدیگر محبت داشتن و این سند متعلق بدوست نہ برای (اتّصال داشتن) (اردو) ایک جگہ رہنا - دوستی رکھنا محبت رکھنا

اتّصال یافتن (۱) استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت سندش از نثر حزین اصفہانی است (نثر) در ہمان دیار برحمت کردگار اتّصال یافت" مؤلّف گوید کہ از الفاظ سند اصطلاح - - - - - - - - - - - -

(۲) **اتّصال یافتن برحمت کردگار** بمعنی مردن پیدا می شود و مجرّد (اتّصال یافتن) بمعنی قریب شدن و قرب حاصل کردن (اردو) (۱) قرب پانا (۲) رحمت حق سے واصل ہونا یا مرنا

اتّفاق بکسر اوّل و تشدید تای فوقانی و کسرش بقول صاحب آصفیہ موافقت کردن و واقع شدن کاری - بہار گوید کہ باہمدیگر موافقت کردن و واقع شدن کاری و بدین معنی بالفظ افتادن و بہ معنی اوّل بالفظ ساختن و کردن مستعمل مؤلّف گوید کہ لغت عربیست بقول صاحب منتخب (۱) باہمدیگر موافقت کردن و یکی شدن (۲) بیموجب کارے واقع شدن - (انتہی) فارسیان این را بمعنی موقع استعمال کردہ اند کہ بر (اتّفاق افتادن) در ملحقات می آید استعمال فارسیان بر مصادر بیان کردۂ بہار منحصر نیست بلکہ زائد ازان کہ در ملحقات آید (ظہوری ۵) سوز جگر و تف درون را نہ در سوختن دل اتّفاقست ؛ (انوری ۵) ز اتّفاق رای تو با مجد دین آسودہ گشت ؛ عالمی در اضطرار و عالمی در اضطراب ؛ سند معنی دوّم در ملحقات می آید

(اردو) اتفاق - بقول امیر (عربی) اردو مین مستعمل (مذکر) (۱) نفاق کی ضد - موافقت - میل جول (نثر امیر) "اس معاملہ مین مجھے آپ کی راے سے اتفاق ہے (۲) کسی امر کے بے ارادہ اور بے سان گمان واقع ہونے کی جگہ (نثر امیر) اتفاق سے مین یہہ بچ گیا ورنہ وہ لے دیکے چلتا ہوتا" "اتفاق کی بات کہ اُن سے ملاقات ہوہی گئی"۔

(۱۱۸۱)

اتفاق آسمانی (اصطلاح) بمعنی تقدیر آسمانی چنانکہ صاحب سرگذشت آوردہ (نثر) بخیال کشتن من افتادہ بودی ولیکن اتفاق آسمانی (ع) کند تدبیرہای شخص باطل ۞ (الخ)" مؤلف گوید کہ این روزمرّہ معاصرین عجم ومتعلق است بمعنی دوم لفظ اتفاق کہ گذشت - (اردو) تقدیر بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مونث) قسمت نصیب وہ اندازہ قدرت یا فطرت جو خدای تعالی نے ہر ایک چیز کے مادّے مین رکھدیا ہے -

اتفاق افتادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ

(۱۱۸۲)

(۱) **اتفاق افتادن باکسی** بمعنی با او ملاقات شدن وموقع ملاقات بدست آمدن باکسی است بطور اتفاقی کہ خبرش از اول نبود واین استعمال معاصرین عجم است چنانکہ در کلام خود آوردہ ایم (ے) دوش با پیوستہ ابرو اتفاق افتادہ بود ۞ اتفاق جفت ابروہا بطاق افتادہ بود ۞ (۲) (اتفاق چیزی افتادن) ہمچون اتفاق سلام یا خواب سلام افتادن واتفاق صلح افتادن کسی را با کسی بمعنی موقع آن بدست آمدن چنانکہ حافظ شیرازی گوید (ے) ببارگاہ تو چون باد را بنا شد راہ ۞ کی اتفاق جواب سلام ما افتد ۞ (ظہوری ے) اتفاق افتد اگر صلح وصفائی بہ طبیب ۞ دردرا جنگ ونزاعی بدوا خواہد بود ۞ (۳) اتفاق جام افتادن (بمعنی موقع می کشی بدست آمدن

چنانکہ حافظ گوید (ے) یکدو جامم دی سحر گہ اتّفاق افتادہ بود ؛ و زلب ساقی شرابم در مذاق افتادہ بود ؛ (اردو) (۱) اتّفاق ملاقات ہونا (۲) موقع ملنا جیسے اونکو کثرت کار سے جواب سلام کا موقع تک نہین ملتا۔ (۳) پینے کا موقع ملنا۔

اتّفاق بودن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بصلۂ بر ضد اختلاف بودن و یک رای و یک زبان شدن است چنانکہ سندش از قاسم گونابادی است (ے) خراسان بود رشک خلد برین ؛ بود اتّفاق خلائق برین ؛ (اردو) اتّفاق ہونا جیسے آپکو ہماری راے سے اتّفاق ہو یا نہو ہم تو یہ کام کرین گے۔

اتّفاق جام افتادن | مصدر اصطلاحی ذکر این برنمبر (۳) اتّفاق افتادن گذشت۔ (اردو) دیکھو اتّفاق افتادن کا تیسرا نمبر۔

اتّفاق چیزی افتادن | استعمال ذکر این برنمبر (۲) (اتّفاق افتادن) گذشت (اردو) دیکھو اتّفاق افتادن کا دوسرا نمبر۔

اتّفاق ساختن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ (۱) موافقت با چیزی کردن و (۲) قائم براسری شدن ہم۔ مرادف اتّفاق کردن (سعدی شیرازی ۵۲) ہمہ روز اتّفاق می سازم ؛ کہ بہ شب با خدای پردازم ؛ (اردو) (۱) اتّفاق کرنا (۲) ٹہانا۔ بقول آصفیہ منصوبہ باندھنا۔ پکّا ارادہ کرنا۔ (فقرۂ امیر) (۱) آپ دونون صاحب اتّفاق کرکے کام کرین تو اچھا ہے۔"

اتّفاق کردن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ مرادف اتّفاق ساختن است کہ گذشت۔ سندش از وحشی بافقی است (ے) زمانہ وصل ترا صد سبب مہیا کرد ؛ ولی چہ سود کہ اقبالم

اتّفاق نکرد ؛ مخفی مبادکہ اتّفاق کردن بہم و باہم ہم متعلّق است باین (ابوطالب کلیم ۵) کنند از سرسری بی نفاق ؛ چو سرہای میزان بہم اتّفاق ؛ (اردو) دیکھو اتّفاق ساختن۔ باہم اتّفاق کرنا بھی کہتے ہین۔

ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گو یدکہ مرادف اتّفاق کردن باشد۔ سندش از نصیر ہمدانی است (نثر) " صدر مصراع نامش بانام صدر نشین اصطفا اتّفاق نمودہ " (اردو) دیکھو اتّفاق ساختن۔

اتّفاق نمودن | استعمال صاحب آصفی

اتمام | بکسر اوّل۔ بقول صاحب آصفیہ تمام کردن مؤلّف گو یدکہ این لغت عربی است صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان استعمال این با مصادر مختلفہ کردہ اند بمعنی حاصل بالمصدر یعنی ختم کہ در ملحقات می آید (اردو) ختم۔ بقول آصفیہ (عربی) اردو مین مستعمل (مذکّر) انجام۔ انتہا۔ تمام۔ اتمام۔

اتمام دادن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گو یدکہ بمعنی کامل کردن و باتمام رسانیدن سندش از عرفی شیرازی است (۵) نامیہ چون چمن سبزہ دہد اتمامش ؛ ناقص از کار گہ آرند مباغ ارمغل ؛ (اردو) انجام کو پہنچانا۔ بقول امیر پورا کرنا۔ (فقرہ) کام چھڑ تو گیا ہے خدا انجام کو پہنچاے " آپ ہی نے انجام دیا کو بھی انھین معنون مین لکھا ہے۔

اتمام یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گو یدکہ لازم انجام دادن است بمعنی ختم شدن سندش از غیاث ہروی است (۵) بحمداللہ مساعد گشت ایام ؛ سوم جزو از کتابم یافت

اتمام ؛ (اردو) انجام کو پہنچنا۔ بقول امیر پورا ہونا ختم ہونا (فقیرۂ امیر) خدا کرے یہ کتاب اسی خوبی کے ساتھ انجام کو پہنچ جاے۔" (انتہی) (ع) مؤلف عرض کرتا ہے کہ آمین۔	

اتنوگرافی بفتح اوّل وضمّ فوقانی ونون وکسر کاف فارسی وفا بقول صاحب رہنمائے سہو کہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار گوید عجائب خانۂ باشد۔ صاحب بول چال فرماید کہ کہ آثار السّلف ومنوہای اشیاء وآثار قدیم کہ از زبان انگلیسی (اتہنوگرافک) گویند مؤلف گوید کہ این مقرّس است ومعاصرین عجم ہمین را (اتینکہ خانہ) ہم گویند وصاحب بول چال اشارۂ این ہم کردہ است (اردو) عجائب خانہ بقول صاحب آصفیّہ (عربی۔فارسی) اردو میں مستعمل۔ مذکّر۔ وہ مکان جہاں عمدہ عمدہ نادر اور انوکھی چیزیں خواہ جدید خواہ قدیم سیر دیکھنے کے واسطے رکھی جاویں۔

اتو بقول بہار بضمّتین وتشدید دوّم وتخفیف آن آرایشی معروف کہ برجامہا کنند وتحقیق آنست کہ در اصل نام افزاریست کہ بدان اتو کنند وبمجاز بمعنی اوّل شہرت گرفتہ وبا لفظ کردن وکشیدن مستعمل ومباشر این کار را اتوکش گویند (صائب ع) جامہ را ہرچند اتو بیشتر زیباتر است ؛ صاحب غیاث گوید کہ اتو نام دست افزاریست کہ آنرا گرم کردہ نقوش برجامہ می کنند خان آرزو در چراغ فرماید کہ بہ تخفیف ہم آمدہ چنانکہ اشرف گوید (ے) بغیر من کہ بتن نقش بوریا دارم ؛ اتو کشیدہ کہ دارد قبای عریانی ؛ (وحیدے) زبیدا دیا را اتو کش مگو ؛ کہ افگند در آتشم چون اتو ؛ صاحب ساطع آوردہ کہ (اتو) بالضّم وتشدید دوّم بزبان سنسکرت۔ مذکّر۔ تہ وشکن جامہ پس بخیال مؤلف میرسد کہ فارسیان این را از سنسکرت

گرفتہ اند و انچہ بلا تشدید ہم استعمال کنند تصرف ایشان است (اردو) اتو۔ بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل (مذکر) یہ اصل مین اس آلہ کا نام ہے جس سے کپڑے پر زینت کے لئے نقش بناتے ہین مگر اصطلاح مین انہین نقوش کو کہتے ہین (رشک ؎) مار کر تلوار اپنے تیرہ بخت زار پر ۔ پہپی کہتے ہین سیاہ طالس پہ اتو ہو گیا ۔ (ناسخ ؎) ستی ٹپک رہی ہے سراپائے یار سے ۔ موجین شراب کی ہین قبا پر اتو نہین ۔

اتوت | بقول صاحب برہان و منتہت بروزن کبود بلغت ژند و پاژند بمعنی تندی و تیزی باشد صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمۂ کتاب بذیل لغات ژند و پاژند ذکر این کردہ مخفی مبادکہ ہمین لغت بہرد و تای ہندی بفتح اوّل و ضمّ دوّم در زبان سنسکرت بمعنی محکم آمدہ عجبی نیست کہ فارسیان ہرد و تای ہندی را تای عربی بدل کردہ بمعنی تندی تیزی استعمال کردہ باشند یا اسم جامد فارسی قدیم باشد واللہ اعلم (اردو) تندی۔ بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل (مؤنث) تیزی۔

اتوزدن | استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ برجا ہا نقشی کردن کہ ہمچو چین مسلسل باشد چنانکہ علوی مؤ فرخ آبادی گفتہ ؎ غمزہ را مجرز رنگ بادہ گلنار کنند ۔ بر قبای نازنین چین اتوزند ۔ (اردو) اتو کرنا۔ بقول امیر کپڑے پر اتو کا کام کرنا۔

اتوشہ | بفتح اوّل و ضمّ ثانی و فتح شین معجمہ در ضمیمہ برہان ذکر این است فرماید کہ در مؤید از قنیہ نقل کردہ است کہ نام عمّہ شاپور است و در دستور با نون آمدہ (انتہی) ما از مؤید ہم تصدیق این یافتیم (اردو) اتوشہ۔ شاپور کی پہپی کا نام۔

اتوکاتو بکسر اوّل وضمّ واو وتای فوقانی بقول صاحب بول چال مفرّس اڈیوو کیٹ است کہ در انگلیسی بمعنی وکیل وصلاح کار باشد یعنی مشیر قانونی۔ ناصر الدین شاہ قاچار در سفرنامہ ذکر این کردہ ومعاصرین عجم در روزمرّہ واصطلاح دفتری استعمال این کنند۔ (اردو) امیر نے اڈیوو کیٹ پر لکھا ہے کہ (انگریزی) اردو میں مستعمل۔ مذکر۔ وکیل۔ مشیر۔

اتو کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ مرادف اتوزدن است سندش از زوالہ ہروی ست (ع) پازجا رفتگان اتو کردند۔ دلق بیدرز ربع مسکون را۔ (اردو) دیکھو اتوزدن۔

(الف) اتوکش استعمال واصطلاح

(ب) اتوکشیدن ومصدر واصطلاحی

(ج) اتوکشیدہ (الف) را کسی از اہل لغت ذکر نکردہ ما می گوئیم کہ از مصدر اتوکشیدن کہ بمعنی حقیقی مرادف اتوزدن وکردن است اسم فاعل واسم مفعول ترکیبی یعنی (۱) کسی کہ اتو بر پارچہ کند (۲) پارچہ کہ اتوزدہ باشد۔ (۳) فارسیان بمعنی دوّم یار را اتوکش گفتہ اند واتوکش هم بصفت یار آوردہ اند واین استعارہ باشد بہ تشبیہ چین جبینش کہ با پارچۂ اتوکشیدہ مشابہت دارد واگر ہمچو محاورۂ اردو در فارسی ہم اتو کشیدن بمعنی زدن (بآئینے کہ نقش ضرب بر جسم مضروب پیدا شود) گیریم درین صورت اتوکش بمعنی یاری باشد کہ جور وجفا بر عشّاق کند۔ تا استعمال آخر الذکر را در کلام شعرای فرس نیافتیم پس معنی سوّم کہ استعارہ باشد ہمان است کہ یار را بہ تشبیہ چین جبینش اتوکش گوئیم کہ اسم مفعول ترکیبی است (طاہر وحید ۵۳) زبید ادیار اتوکش گو نہ کہ افگندہ در آتشم چون اتو بر (ب) اتوکشیدن مصدر یست بمعنی (۱) اتوزدن وکردن کہ گذشت صاحب بحر عجم ذکر این کردہ کہ بمعنی

(۱۸۸۵)

شکن دادن جامه باشد و نیز فرماید که (۲)
ظاهر از بان بر آوردن و دم لابه کردن سگ
نیز - خان آرزو در چراغ هم ذکر این کرده و بهار
نسبت این گوید که زبان بر آورده رم کردن
سگ مؤلف گوید که سگ به محبت مالک خود
دو قسم حرکت کند یکی اینکه باظهار محبت پیش پای
مالک بر زمین می چسپد و دوم را حرکت می دهد و از
حرکت دمش نشانها بر خاک می افتد این را هم
اتوکشیدن سگ توان گفت دیگر این که از دو پای
پیشین بر جسم مالک بلند شود و نشانهای ناخنش
بر ملبوس مالک نمایان شود این حرکت را هم
اتوکشیدن سگ توان گفت بخیال ما زبان
بر آوردن را ازین تعلقی نیست چنانکه صاحب
بحر ذکرش کرده که زبانش در هیچو حالت نمی برآید
میرزا طاهر وحید (۵) چو سگ گرد آن کوی
بو می کشم ؛ بیاد اتوکش او می کشم ؛ (۳) بقول
صاحب بحر و بهار و خان آرزو در چراغ یعنی
خمیازه کشیدن سند بهار و خان آرزو همان شعر
طاهر وحید است که بر (اتوکش) گذشت بنده
عرض می کنم که طاهر وحید یا لفظ (اتوکش) گفته و بصفت
یار هم (اتوکش) را آورده پس اتوکشیدن یار -
(خمیازه کشیدن) نباشد بلکه چین بجبین شدنش
به تشبیه افتادن شکن بر جبینش - اگرچه در خمیازه
هم در بعض مقامات جسم چین پیدا میشود مگر نه چنان
که بر جبین شکن افتد که این با پارچهٔ اتوکرده شده
شباهت کامل دارد الحاصل معنی سوم که استعارةً
پیدا کردهٔ اهل تحقیق بوسیلهٔ همین یک سند وحید
است نزد ما غیر مسلّم و بر ای ما معنی سوم چین
بجبین شدن) باشد و بس (ج) اتوکشیده -
بقول بهار (۱) جامه که بران اتوکرده باشند مؤلف
گوید که (۲) اسم مفعول (ب) بمعنی سوم هم چرا
نگیریم (محمد سعید اشرف ۵۵) بغیر من که بتن
نقش بوریا دارم ؛ اتوکشیده که دارد قبای
عریانی ؛ (اردو) (الف) (۱) اتوکش -

بقول امیر (فارسی) اردو مین مستعمل اتوکرنیوالا (میر) وہ اتوکش کا پسر مجھ پر ہے کیا گرم جفا ہ مارے تلوار زنگی اسنے بہتون کو اتو کیا ؛ (۲) اتو کیا ہوا کپڑا (مذکر) (۳) چین بجبین - تیوری پر بل ڈالا ہوا - (ب) (۱) دیکھو اتوزدن (۲) کتے کا اپنے مالک کی محبت مین دبتے ہوئے دُم ہلانا - جس سے خاک پر نشان قائم ہون یا اگلے دونون پاؤن اٹھاکر بار بار اپنے مالک کے لباس پر رکھنا اور بلند ہونا (۳) چین بہ جبین ہونا تیوری مین بل ڈالنا دیکھو ابرو پر چین کردن) (ج) (۱) اتو کیا ہوا کپڑا (مذکر) (۲) بل پڑی ہوئی تیوری (مونث)

اتومبیل بفتح اوّل وضمّ فوقانی ومیم وکسر بای موحدہ کالسکۂ راگویند کہ بقوت برقی یا کہربائی یا بوسیلۂ بخار سیر کند واین مفرّس است از (اٹومبیل) کہ لغت یونانی است ومعنی لفظی این ارابہ کہ خود بخود روان شود - معاصرین عجم در روزمرّہ خود استعمال این کنند (اردو) موٹر یعنی وہ گاڑی جو خود بخود برقی - کہربائی یا بخاری قوّت سے چلتی ہے یعنی بغیر گھوڑے یا بیل وغیرہ جوتنے کے کسی اور طاقت سے اسکو چلاتے ہین (مؤنث)

الف مقصورہ باثای مثلثہ

اثاث لازمہ اصطلاح - بفتح اوّل وثانی وکسر زای معجمہ وفتح میم مرکّب است از ہر دو لغت عربی زبان - معاصرین عجم این را بمعنی اسباب ضروری استعمال کردہ اند وصاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ (اردو) سامان ضروری - اسباب ضروری (مذکر)

اثبات بکسر اوّل بقول صاحب آصفی بمعنی قرار دادن مؤلّف گوید کہ لغت عربی است

از باب افعال و بقول صاحب منتخب بمعنی قرار دادن و نوشتن بخاریان بمعنی ثابت کردن و ثبوت و ثبت استعمال می کنند و ترکیب خود با مصادر متعدّدہ آوردہ اند کہ در ملحقات می آید (ظہوری ؎) بہر اثبات سعی خود و اظہار ؛ از تغافل گواہ می خواہد (ولہ ؎) گواہان رنگین در اثبات عشق ؛ رخ کاہی و گریۂ آل شان ؛ (ولہ ؎) دلم گم کردہ راہی تا خم آن طرّہ پر پیچ و خم پریشانیست در اثبات این معنی گواہ من ؛ سند معنی ثبت بر (اثبات یافتن) می آید (اردو) اثبات - بقول امیر (عربی) اردو میں مستعمل (مذکر) نفی کی ضد - ثابت - ثبوت (برق ؎) منھ چھپانا ہی ترا حسن کے جانے کی دلیل ؛ خط کا اثبات ہوا جبکہ نفاقہ دیکھا ؛ ثبت - بقول آصفیہ (عربی) مذکر تحریر - ترقیم -

اثبات آمدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی ثبوت واقع شدن است سندش از سحابی استرابادی است (؎) ہر چند کہ خلق نفی توحید کنند ؛ از بہر خدا شناس اثبات آمد ؛ (اردو) ثبوت ہونا - ثبوت واقع ہونا -

اثبات شدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی ثبت شدن است چنانکہ از سندش پیداست (نثر خزین اصفہانی) چند بیت ازان کہ بخاطر فاتر مانده اثبات میشود ؛ (اردو) ثبت ہونا - لکھا جانا -

اثبات کردن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی ثابت کردن و ثبوت قرار دادن است سحابی استرابادی (ع) بر من عمل تباہ اثبات مکن ؛ (ظہوری ؎) بجان رنجیدہ و دل میکند اثبات نفی این ؛ نمی آید مرا ہم ہیچ باور تازگی دارد ؛ (جامی ؎) ہر کہ نفس را کند اثبات جان ؛ جز سخن خوش نبود جان آن ؛ (اردو) ثابت کرنا - ثبوت قرار دینا -

اثبات نمودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گویدکہ مرادف اثبات کردن است (ظہیر قتشی نثر) قامت سرو الف استقامت در غالۂ لالۂ آل بصورت نفی ماسوا اثبات معنی توحیدش نمودہ " (اردو) دیکھو اثبات کردن

اثبات یافتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گویدکہ بمعنی ثبت شدن و نوشتہ شدن است (خزین اصفہانی نثر) در قصائد و غزلیات و قطعات مضامین خوب و ابیات مرغوب دارد و این چند ابیات اثبات یافت " (اردو) ثبت ہونا - لکھا جانا -

اثر بقول صاحب آصفی بروزن شتر بمعنی (۱) نشان باشد بقول بہار عجم آثار جمع آن و بالفظ بستن و داشتن و رفتن و کردن و گذاشتن و گرفتن و ماندن و نمودن مستعمل مؤلف گویدکہ این لغت عربی است بقول صاحب منتخب بالفتح جوہر شمشیر و نقل کردن سخن و بالکسر نشان و بفتحتین نشان و نشان زخم و سنت رسول صلی اللہ علیہ وسلم (انتہی) فارسیان این را ترکیب خود با مصادر متعددہ استعمال کردہ اند کہ در ملحقات می آید و بر صراحت بہار انحصار نباشد و (۲) بمعنی نتیجہ و (۳) بمعنی تاثیر ہم آمدہ و (۴) بمعنی نقش قدم (انوری ۵۱) آے سکندر اثری کانچہ سکندر بکشاد ؛ کار فرمای تفاوت بد و پیغام گرفت ؛ (ولہ ۵۲) فی مراتب کنون کہ می بینی ؛ اثر جزو و کلی قدر است ؛ (ظہوری ۵۳) وعدہ را داد آشتی بوفا ؛ اثر انتظار ما آخر ؛ (انوری ۵۴) روزیکہ دوان بر اثر آتش شمشیر ؛ چون باد خورد شیر علم شیر اجم را ؛ سند معنی سوم در ملحقات می آید (عرفی ۵۵) بر اثر رہرو معراج را ؛ گرم عنان شود و سہ میدان بتاز ؛ (اردو) اثر بقول امیر عربی اردو میں مستعمل (مذکر) (۱) بمعنی نشان

علامت (نسیم ۵) کسی صورت کو استقلال دم بھر بھی نہیں رہتا ؛ اثر باقی ہے آنکھوں میں مری خواب پریشان کا ؛ (۲) اثر بمعنی نتیجہ (فقیرۂ امیر) ہزار نصیحت کرو کچھ اثر نہیں ہوتا" (۳) اثر بمعنی تاثیر جیسے (فقیرۂ امیر) دعا کیسی کو سنے میں بھی اثر نہیں رہا" آپ نے فرمایا ہے کہ اثر بمعنی سنت رسول صلی اللہ علیہ وسلم بھی اردو میں مستعمل ہے (۴) نقش قدم دیکھو اثر پاہے

اثرار بقول صاحب برہان بروزن و معنی (اترار) کہ زرشک باشد و آنرا در آشہا و طعامہا کنند مقوی دل و جگر و معدہ ماذکر این بر لفظ اترار کردہ ایم۔ ثای مثلثہ بجای تای فوقانی قول گیلانی است عجبی نیست کہ این عربی باشد ولیکن لغات عربی ازین ساکت صاحب محیط ذکر این کردہ ہمین قدر نویسد کہ ہمان (اترار) است و تحقیق نفظ نمی کند واللہ اعلم۔ (اردو) دیکھو اترار۔

اثر افتادن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی رسیدن اثر و متاثر شدن چیزی و پیدا شدن تاثیر است چنانکہ ملا جامی گوید (۵) خاک زگردون نبود تا بناک ؛ تا اثر مہر نیفتد بخاک ؛ (اردو) اثر پڑنا۔ بقول امیر اثر ہونا (فقیرہ امیر) آپکی سفارش کا ضرور بہت اثر پڑیگا"

اثر بخشیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی اثر کردن یعنی تاثیر در چیزی پیدا کردن باشد چنانکہ تاثیر گوید (۵) اثر۔ تاثیر اگر با اثر ون نہ بخشد کوشش بیجا ؛ چرا از جزو ناری کار مردم خام می گردد ؛ (اردو) دیکھو اثر کرنا۔ اثر بخشنا بھی کہتے ہیں

اثر برخاستن استعمال۔ بمعنی قائم شدن نشان است چنانکہ ظہوری گوید (۵) کوہ غم بر کمر آنطور نمی باید رفت ؛ کہ براہ قدم از کس

(۵۷۱۱)

اثری برخیزد ؛ (اردو) نشان پڑنا۔

اثر برداشتن | استعمال۔صاحب آصفی ذکر این کردہ ازمعنی ساکت مؤلّف گوید کہ قائم نداشتن اثر و دور کردن اثر باشد (تاثیر اصفہانی ؎) صد فکر اثر ز طاعتم بردارد ؛ صد سہو بہ از عبادتم بردارد (اردو) اثر زائل کرنا۔اثر مٹانا

اثر بردن | استعمال۔صاحب آصفی ذکر این کردہ ازمعنی ساکت مؤلّف گوید کہ زائل کردن اثر باشد چنانکہ نظیری نیشاپوری گفتہ (؎) اثر عتاب بردن ز دل ہم اندک اندک ؛ ببدیہہ آفریدن بہ بہانہ ساز کردن ؛ (عرفی ؎) از نالۂ شبانہ اثر بردہ ایم ما ؛ نا موس گرہہای سحر بردہ ایم ما ؛ (اردو) دیکھو اثر برداشتن

اثر بعکس دادن | مصدر اصطلاحی۔تاثیر برعکس پیدا کردن چنانکہ ظہوری گوید (؎) شیخ پیش از توبہ این رندی و بی باکی نداشت ؛ میدہد گویا اثر برعکس استغفار را ؛ (اردو) الٹا اثر پیدا کرنا

اثر بر گردیدن | استعمال۔صاحب آصفی ذکر این کردہ ازمعنی ساکت مؤلّف گوید کہ معکوس شدن و منقلب گردیدن اثر یعنی اثر چیزی کہ مطلوب است برعکس آن ظاہر شدن چنانکہ شفائی اصفہانی گوید (؎) تمام دردم و ترسم کہ چون تو برگردی ؛ اثر ز عشق و اجابت زآہ برگردد ؛ (اردو) الٹا اثر ہونا۔

اثر بر گرفتن | استعمال۔زائل کردن اثر است مرادف اثر برداشتن کہ گذشت (ظہوری ؎) خود را ز بیم زخم ظہوری مکن خموش ؛ بنخجر دش از زآہ و فغان برگرفتہ ایم (اردو) دیکھو اثر برداشتن

اثر بستن | استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ ازمعنی ساکت مؤلّف گوید کہ قائم کردن و پیدا کردن اثر است۔چنانکہ ظہوری گوید (؎) دل است اینکہ از گریہ ریزد شرر ؛ دلست اینکہ بر نالہ بندد اثر ؛ (اردو) اثر دکھانا۔تاثیر پیدا کرنا۔

اثر بودن | استعمال۔صاحب آصفی ذکر این کردہ

ازمعنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی نشان بودن است وبودن تاثیر (قاسمی گونابادی ع) زدولت بود وطالعت را اثر ؛ (انوری ے) وندران مملکت وسلطنت وآن دولت ؛ چہ اثر بود از وہم بسفرہم بحضر ؛ (اردو) اثر ہونا دونون معنون ہین۔

اثر پای استعمال۔ صاحب روزنامہ (اثر پای بزرگی را بمعنی نقش قدم بزرگی آوردہ وبخیال ما (اثر پای) بمعنی نقش قدم ونشان قدم است ناصرالدین شاہ قاچار در سفرنامۂ خود ذکر این موردہ است (اردو) نقش قدم۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل (مذکر) نقش پا۔ پائون کا نشان نشان پا بہی کہتے ہین (ناسخ ے) پر زعب زمین کوچۂ قاتل کی ہے ایسی ؛ ٹھیرے نہ جہان نقش قدم رہگزری کا ؛ (درغ ے) ابہی اس راہ سے کوئی گیا ہے ؛ یہ شوخی کہ رہی ہے نقش پا کی ؛ (سالک ے) توجس طرف سے گزرے جھکتے ہین سر ہزارون ؛ بنتا ہے نقش سجدہ تیرے نشان پا کا ؛

اثر پذیر شدن استعمال۔ بمعنی قبول کردن اثر ومتاثر شدن باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) ایدل اثر پذیر شد افسون دوستی ؛ دیگر برو بخواب کہ افسانہ درگرفت (اردو) متاثر ہونا۔ اثر قبول کرنا۔ اثر پزیر ہونا۔ امیر نے صرف اثر پزیر کا ذکر فرمایا ہے بمعنی اثر قبول کرنیوالا۔

اثر پذیر فتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ ازمعنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف (اثر پذیر شدن) است کہ گذشت (خزین اصفہانی ے) از فیض تو گردید مخمر گل آدم ؛ معلول پذیرد اثر از علت اولی ؛ (اردو) دیکھو اثر پذیر شدن

اثر تنگ است (مقولہ) بمعنی اثر کم است۔ چنانکہ ظہوری گوید (ے) بیش ہنوز نگردید تربہ دشنام ؛ دعا نہ از تہ دل می کنم اثر تنگست ؛ (اردو) اثر کم ہے۔

اثر جستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این

کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ تلاش نشان کردن باشد بہ ضم جیم (وحشی یافتی ۵) سوخت پاکم آنچنان ہجران عاجز سوز تو ؛ کز تنم آنکو اثر می جست خاکستر ندید ؛ (اردو) نشان ڈھونڈنا۔

اثر دادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (۱) ظاہر کردن اثر و اثر کردن باشد و (۲) خلقت کردن اثر و اثر بخشیدن (فیضی ع ۱) مرہم چہ اثر دہد درین داغ ؛ (ظہوری ۵) تا سحر لب بخندہ مہمان بود ؛ داد اثر گریہای زار امشب ؛ (ولہ ۵) مئی صحبت اثر دہد ترسم ؛ از حریفان بیوفا بگریز ؛ (نظامی ۵۲) آن دل کز دین اثرش دادہ اند ؛ زآنسوی عالم خبرش دادہ اند ؛ (ظہوری ۵۲) بجرات نفس از نالہای خود مخلم ؛ اثر دہندۂ افغان لب صبور دہد ؛ (اردو) (۱) اثر ظاہر کرنا۔ اثر کرنا (۲) اثر پیدا کرنا۔ اثر بخشنا۔ دیکھو اثر کردن

اثر داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (۱) اثر ظاہر کردن باشد و (۲) خلقت کردن اثر و اثر بخشیدن (فیضی ع ۱) مرہم چہ اثر دہد درین داغ ؛ (ظہوری ۵) تا سحر لب بخندہ مہمان بود ؛ داد اثر گریہای زار امشب ؛ (ولہ ۵) مئی صحبت اثر دہد ترسم ؛ از حریفان بیوفا بگریز ؛ (نظامی ۵۲) آن دل کز دین اثرش دادہ اند ؛ زآنسوی عالم خبرش دادہ اند ؛ (ظہوری ۵۲) بجرات نفس از نالہای خود مخلم ؛ اثر دہندۂ افغان لب صبور دہد ؛ (اردو) (۱) اثر ظاہر کرنا۔ اثر کرنا (۲) اثر پیدا کرنا۔ اثر بخشنا۔ دیکھو اثر کردن

اثر دانستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مبنی با اثر و پر تاثیر بودن است (نظیری نیشاپوری ۵) اگر مقبول و گر مردود حرف ما اثر دارد ؛ توان تعویذ بازو کرد حرف باطل ما را ؛ (ظہوری ۵) زندہ گردید درد و درمان مرد ؛ نالہائی کہ این اثر دارد ؛ (انوری ۵) رویش از غصہ آیام بر دشمن و دوست ؛ داشتی چون گل خود روا ثر خوف و خجل ؛ (صائب ۵) نالۂ سینۂ مجروح اثر دارد ؛ زخم چندانکہ بہم نامدہ مجراب دعاست (اردو) اثر رکھنا۔ بقول امیر تاثیر رکھنا۔ با اثر ہونا۔ (آتش ۵) حقیقت آدمی کی گا و خر نہین رہکہتے ؛ بیان مین لطف زبان مین اثر نہین رہکہتے ؛

اثر دانستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ واقف شدن از اثر باشد۔ (افغانی شیرازی ۵) ناقص شد ازین طارم فیروزہ فغانی ؛ مسکین اثر طالع

فیروزہ ندانست ؛ (اردو) اثر پانا - اثر معلوم کرنا

(۱۱۹۰) **اثر در آمدن** استعمال پیدا شدن اثر باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) دشنام دہ است در دعا باش ؛ باشد بنفس اثر در آید ؛ (اردو) اثر پیدا ہونا -

(۱۱۹۱) **اثر در پئ افغان گردیدن و گشتن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از اطمینان بودن کہ فغان اثر دارد چنانکہ ظہوری گوید (ے) زنہار ظہوری نگشائی لب زاری ؛ ہر چند اثر در پئ افغان تو گردد ؛ (اردو) اس بات کا اطمینان ہونا کہ فغان مین اثر ہے ؛

(۱۱۹۲) **اثر در دعا پیچیدن** (مصدر اصطلاحی مخفی) داشتن اثر در دعا باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) رود بر باد ترسم آبروی اعتبار من ؛ چہ محتاجم بدشنامی اثر ہا در دعا پیچم ؛ (اردو) اثر کو دعا مین چھپانا -

(۱۱۹۳) **اثر در دیدن** (مصدر اصطلاحی) اثر را کم کردن چنانکہ ظہوری گوید (ے) دشنام او نہ بست ظہوری اگرچہ صف ؛ گاہی ضرورت است اثر در دعا مدزد ؛ (اردو) مفرد ع سینہ بدہقانی من آباد است ؛ در دمی کارم و از نالہ اثر می دزدم ؛ (اردو) اثر کم کرنا - تاثیر نہ ہونے دینا -

اثر دیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی اثر یافتن و متاثر شدن و مشاہدہ کردن اثر است (بدر چاچی ے) ز اقبال آفتاب کمالی بہ بدر باد ؛ کز نقص روزگار نہ بیند دگر اثر ؛ (انوری ے) ازان ضمیر ثواب آن اثر ہمی بینم ؛ کہ مثل آن نگذشتہ است ہرگز م بہ ضمیر ؛ (اردو) اثر قبول کرنا - متاثر ہونا - اثر دیکھنا -

اثر رفتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ زائل شدن اثر باشد چنانکہ سلمان ساوجی گوید

(ظ) جگرم خون شد و از دیدہ برون رفت و نرفت ؛ اثر داغ فراق تو نہنوز از جگرم ؛ (اردو) اثر جانا - زائل ہونا -

اثر رمیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ زائل شدن اثر است (ظہوری ظ) دعایش گر نگردد با اثر رام ؛ اثر از دم رمد چون وحشی از دام (اردو) اثر جاتا رہنا - زائل ہونا -

اثر روئیدن | (مصدر اصطلاحی) پیدا شدن اثر باشد چنانکہ ظہوری گوید (ظ) خوشا روزیکہ از کشت دعای دل اثر رویدہ ؛ بدشتانے زمغز تلخ من تنگ شکر رویدہ ؛ مخفی مباد کہ ظہوری اثر را از کشت دعا رویانیدہ است (اردو) اثر پیدا ہونا -

اثر ریختن | استعمال - بمعنی ظاہر شدن اثر باشد - چنانکہ ظہوری گوید (ظ) ظہوری ترسم آتش در شب غم افگنی ناگہ ؛ دعائی کز دعاہای سحر سوز و اثر ریزد ؛ (اردو) اثر ظاہر ہونا اثر پیدا ہونا -

اثر زندگی | استعمال - بمعنی نتیجۂ زندگی کنایہ باشد از اعمال - سند این بر (اثر فرستادن) می آید (اردو) اعمال - بقول امیر عمل کی جمع افعال - کام - بغیر ذکر نیک و بد کے مطلق اعمال کا جب استعمال کیا جاتا ہے تو بیشتر برے افعال مقصود ہوتے ہیں (مذکر) (رند) واہ ری شان کریمی مجھے بخشا رب نے ؛ اپنے اعمال سے دیکھا جو پریشان مجھکو ؛

اثرستان | استعمال - بہار گوید کہ از عالم نظر مؤلف عرض کند کہ مقصودش جز این نباشد کہ جائیکہ در ان کثرت اثر باشد کہ (ستان) بقول برہان بکسر اول جائے انبوہی و بسیاری چیزہا باشد ہمچو گلستان و نیستان - باین معنی بدون ترکیب گفتہ نمیشود (ظہوری ظ) پیش ازین تیغ نفس رادم تاثیر نبود ؛ آہ برخاست

درونم اثرستان گشتہ است ؛ (اردو) وہ جگہ جہاں اثر بکثرت ہو۔

اثر طلبیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ اثر و تاثیر خواستن است (طالب آملی ؎) بہر ترانہ چو طالب نمی کشایم گوش ؛ اثر ز زمزمۂ عاشقانہ می طلبم ؛ (اردو) اثر چاہنا۔

اثر فرستادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ منتقل کردن نتیجہ باشد (نظیری نیشاپوری ؎) اثر زندگی بگور فرست ؛ عذر پیدا مکن بہانہ منہ ؛ بخیال ما ازین سند (اثر زندگی) یعنی اعمال پیدا می شود کہ بجایش ذکر کردہ ایم و (اثر زندگی بگور فرستادن) پیدا می شود و مجرد (اثر فرستادن چیزی) نیست

اثر فرسودہ گشتن | استعمال - یعنی کم شدن اثر باشد چنانکہ ظہوری گوید (؎) بضبط آہ برمن گشتہ تہدید نفس واجب ؛ اگر بگذارمش خود سر اثر فرسودہ می گردد ؛ (اردو) اثر کم ہونا۔ اثر گھٹ جانا۔

اثر کردن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ ----

اثر کردن در چیزی | یعنی متاثر شدن آن چیز باشد چنانکہ سیری جرباذقانی گوید (؎) محبتی کہ اثر در دل کسی نکند ؛ ہزار بار بگردد سر ہوس گردد ؛ (عرفی ؎) چون اثر در تو کند عشق کہ اعجاز مسیح ؛ مردہ را جان دہد آدم نکند حیوان را ؛ (ولہ ؎) بس کہ در کام اثر کرد است ذوق اتفاق ؛ باورم ناید کہ زاہد با برہمن دشمنست ؛ (اردو) اثر کرنا - بقول امیر تاثیر کرنا (برق ؎) اتنا تو جذب عشق نے بارے اثر کیا ؛ اسکو بھی اب ملال ہے میرے ملال کا ؛

اثر گذاشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ ---

اثر گذاشتن در چیزی | آنرا متاثر کردن

(۱۱۹۷)

چنانکہ صائب گوید (ے) ز آب تیغ اثر در گلو ما بگذار ؛ ازین شراب نمی در سبوی ما بگذار ؛ (اردو) اثر پہنچانا۔

اثر گرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ متاثر شدن است (انوری ے) از بوی تو ربودہ نشان مشک و غالیہ ؛ وز روی تو گرفتہ اثر ماہ و آفتاب ؛ (اردو) متاثر ہونا۔ اثر پذیر ہونا۔

(الف) **اثر گم است** استعمال۔ یعنی اثر باقی نماندہ است چنانکہ عرفی گوید (ے) طالع ببین کہ بر اثر یاس می رود ؛ این نالۂ حزین کہ اثرہا در و گم است ؛ عرض میشود کہ بخیال ما۔

(ب) **اثر گم شدن** یعنی باقی نماندن اثر باشد اگرچہ در سند عرفی کہ بالا مذکور شد استعمال این بالفظ شدن نیست از معاصرین عجم تحقیق این کردہ ایم (اردو) (الف) اثر گم ہے۔ اثر باقی نہیں رہا ہے۔ (ب) اثر گم ہونا اثر باقی نہ رہنا۔

اثر گنجیدن مصدر اصطلاحی۔ یعنی اثر شدن باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) لبالب گشتہ بیرون و درون از راحت در وت ؛ نگنجد گر اثر از نالہای زار می گنجد ؛ (اردو) اثر ہونا

اثر ماندن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ باقی ماندن نشان و اثر باشد چنانکہ سلمان ساوجی گفتہ (ے) عاقبت ہم بکند نالۂ سلمان اثرے ؛ کی کند کی مگر اندم کہ نماند اثرم ؛ (خزین ع) تا نماند اثر از ہستی موہوم بجا ؛ (صائب ے) از عملداران بقدر ظلم می ماند اثر ؛ عالمی کز وی نمی ماند اثر عادل تر است ؛ (ولہ ے) در دل صاف نماند اثر تیغ زبان ؛ زخم این آئینہ چون آب بہم می آید ؛ (فکاری اسفرائنی ع) چندان گریستم کہ در آبم اثر نماند ؛ (عرفی ے) ای گریہ جگر دریدہ بروید ماست ؛ ای نالہ اثر ماند زد نبالۂ راست ؛ (اردو) نشان باقی رہنا۔ اثر باقی رہنا۔

اثر میان تنگدستان نشستن (مصدر اصطلاحی) اثر باقی نماندن است چنانکہ عرفی گوید (ے) زد عاچہ کار جویم کہ میان تنگدستان ؛ بہر از نامرادی اثر دعا نشستہ ؛ (اردو) اثر جاتا رہنا کسی چیز کا بے اثر ہونا۔

اثر نمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (۱) مرادف اثر کردن است و (۲) اثر ظاہر کردن (نظام استرابادی ے) چنان نمود رطوبت اثر بشاخ نہال ؛ کہ تر شوند جوانان بسایۂ اشجار (انوری ے) این بتاثیر آن نمودہ اثر ؛ وان بتدبیر این سپردہ زمام ؛ (اردو) (۱) دیکھو اثر کردن (۲) اثر ظاہر کرنا۔

اثر نہفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ اثر زائل کردن است (نظیری نیشاپوری ے) می نوش کہ آزور کہ شد تو بہ اجابت ؛ ذوق و اثر از نفیر داؤد نہفتند ؛ (اردو) اثر زائل کرنا۔

اثر واکشیدن مصدر (اصطلاحی) حاصل کردن اثر و متاثر شدن چنانکہ طغرای مشہدی آوردہ (نثر) از مربع چار چمن فیضہا دیدہ ام و از مثلث سہ برگہ اثرہا واکشیدہ ام (اردو) متاثر ہونا۔ اثر حاصل کرنا۔

اثر ہشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی نشان باقی داشتن چنانکہ حزین اصفہانی گوید (ے) پیمانۂ نگاہ تو از ما اثر نہ ہشت ؛ این طرفہ محلسی است کہ ما را شراب خورد ؛ (اردو) نشان باقی رکھنا۔

اثر یافتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ اثر حاصل کردن و متاثر شدن باشد (خسرو دہلوی ے) بسکہ در و یافت لطافت اثر ؛ نامدہ حقیقت او در نظر ؛ (ظہوری ے) با نفس تفتہ

در دنان اثری یافتہ اند ۔ آب درخواستہ و چشم تری یافتہ اند ۔ (عرفی ۵)	چو یابد دلم از شراب دائم ۔ کہ زجام قطرۂ می زلبش چکیدہ باشد ۔ (اردو) اثر پانا ۔ متاثر ہونا ۔

اثل بقول برہان بفتح اوّل وسکون ثانی ولام نوعی از درخت گز را گویند وثمر آن را گزمازہ وبعربی حبّ الاثل خوانند وطبیخ آن را بامویز بیاشامند جذام را زائل کند وبخور آن بواسیر را نافع واین لغت عربی است صاحب ہفت ہم ذکر این کردہ وصاحب انند نیز درخت شورگز گوید صاحب محیط فرماید کہ اثل بفارسی گویند وبیونانی افلارطس وبہ بربری اغرطا وبفارسی شورگز وبہندی فراش نامند لغت عربی است ۔ اسم نوع بزرگ درخت گز ۔ حبّ الاثل را دباغان در دباغت جلود استعمال کنند طبیعت این سرد وخشک در اوّل وبقول گیلانی سرد در اوّل وخشک در دوّم وگویند در سوّم در ان لطافت با قبض اندک است ودر خاکستر آن قوّت غسّالیہ ودر عذبہ قوّت قابضہ منافع بسیار دارد (الخ) ما با تباع صاحب برہان ذکر این کردہ ایم ۔ (اردو) فراش ۔ بقول صاحب آصفیہ ایک درخت کا نام جس کے پتے جھاو سے مشابہ ہوتے ہین اور ہوا مین نہایت شور کرتا ہے ایک قسم کا صنوبر تیہمشاد (مذکر)

اثلق بقول صاحب برہان ۔ بفتح اوّل ولام وسکون ثانی وقاف نام فلفل بزرگیست ملبغت بربری وآنرا شیرازی تخم دل آشوب گویند وبرگ آن مانند برگ زیتون باشد وبیخ انگشت ہمان است وآن بیشتر در کنارہای رود خانہ روید ۔ خوردن آن منی را خشک سازد وبعربی حبّ القد خوانند صاحب ہفت ہم ذکر این کردہ صاحب محیط گوید کہ

عربی (پنجنگشت) و برپنجنگشت فرماید کہ معرّب آن فنجنگشت و بعربی اُتلق و ذوخمسۃ اصابع و بیونانی اغنیس و بسریانی لیفس و بفارسی درخت مریم و بہندی سنبھالو گویند گیلانی گوید کہ حق آنست کہ آن سنبھالو نیست و در آثار و افعال متخالف مضعف باہ و شکنندۂ شہوت است و تخم آن راحب الفقد بہمین جہت گویند کہ ازان فقدان شہوت جماع میشود بالجملہ آن درختی است و برگ آن شبیہ بہ برگ انار و بر سر ہر شاخ پنج عدد برگ شبیہ بہ پنج انگشت متقارب الاصول متفرّق الاطراف چون بدست مالند بوی تیز ازان آید گرم در اوّل و گویند در دوّم و گویند در سوّم و خشک در سوّم و بعضی سرد در دوّم و خشک در اوّل دانستہ اند و تخم آن لطیف تر از برگ آن و محلّل و ملطّف دوران تفتیح باقبض است و منافع کثیرہ دارد (اردو) مریم کا پنجہ - بقول آصفیہ اسم مذکر - ایک خوشبودار گھانس کا نام جو بشکل پنجہ ہوتی ہے اسکی نسبت مشہور ہے کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی والدہ نے جنتے وقت اس پر ہاتھ رکھا تھا اور اسی سبب سے اسکی یہ شکل ہوگئی - کہتے ہین کہ جب ہی سے اسکا خاصّہ یہ ہوگیا تہا کہ جہان اس گھانس کو پانی مین ڈال کر حاملہ کے آگے رکھا اور بچّہ آسانی سے پیدا ہوگیا بعض نے لکھا ہے کہ اس گھانس کی خاصیّت بھی یہی ہے اور اسکو نخل مریم بھی کہتے ہین ہندوستان مین جڑ چٹے کی جڑ کی بھی یہی خاصیّت ہے کہ جہان اسے عورت کے پیٹ سے باندھا اور بچّہ آسانی سے پیدا ہوگیا (ذوق ۵)

اس زلف فتنہ زا کے لئے اے مسیح دم ؛ کچھ دست شانہ پنجۂ مریم سے کم نہین ؛

اثمد بقول صاحب برہان بکسر اوّل و سکون ثانی و دال بی نقطہ سرمہ را گویند بہترین

آن صفا ہا نیست - آب رفتن چشم را برطرف کند و برسوختگی آتش بپاشند نافع باشد و بضم اوّل و میم ہم بنظر آمدہ - این لغت عربیست صاحب محیط بر لفظ سرمہ نوشتہ کہ فارسی است و بعربی اثمد گیلانی می نویسد کہ آن سنگ معدنی مخلوق است و در ان تلمیع فضّی و ثقل رصاص مخالط آنست ولہذا چون با نقرہ بگداز ند نقرہ را شکنندہ سازد و شیخ فرماید کہ آن جوہر امرت مروہ و قوّت آن شبیہ بقوّت رصاص سوختہ است - بہترین آن مشرقی اصفہانی - سرد در اوّل و خشک در دوّم و گویند سرد در اوّل ثانی و خشک در آخر آن و درین اختلافہاست شدید التجفیف - قاطع نزف الدّم و در ان تحلیل و جلا و تنقیہ و تغریہ است منافع بسیار دارد (الخ) ما اتّباع برہان کردیم کہ این را درین کتاب آوردیم (اردو) سرمہ - بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکّر - انجن - کحل - توتیا - ایک قسم کا سیاہ چمکتا ہوا پتھر جس مین سیسہ آمیز ہوتا ہے ایشیائی لوگ اسکو تقویت بصر کے واسطے نہایت باریک پیسکر آنکھو نمین لگاتی ہین - (اردو مین مستعمل) (امیر ع) کیا سرمہ آنکھ مین بھی لگایا نہ جاے گا ؟

اثنا عشری (اصطلاح) بقول بحر (۱) طائفۂ شیعی منسوب بائمّہ اثنا عشر و (۲) نام رودہ ایست تحت معدہ کہ طول او دوازدہ انگشت مضموم باشد صاحب غیاث این را بالکسر و بفتح عین مہملہ و شین معجمہ نوشتہ ہمزبانش (اردو) (۱) اثنا عشری - بقول امیر امامیہ طریق کے لوگ - اہل تشیع - دوازدہ امام علیہم السّلام کی طرف منسوب (آتش ۵) ساغر صاف مئی حبّ علی مشرب ہے ؎ مرد مومن ہون مین اثنا عشری مذہب ہے (۲) فارسیون نے اثنا عشری ایک خاص آنت کو کہا ہے جو معدے کے نیچے ہوتی ہے جس کا

طول ۱۲ - انگل ہوتا ہے -

اثیثر بقول صاحب برہان بفتح اوّل وکسر ثانی وسکون تحتانی وزای فارسی (۱) دارو ئے است کہ آنرا بوی مادران خوانند گویند کہ چون آنرا در خانہ بگسترانند جمیع جانوران موذی بگریزند و (۲) شرارۂ آتش نیز گفتہ اند صاحب ہفت ہمزبان برہان - غالب دہلوی در قاطع گوید کہ اثیر بہ رای مہملہ در عربی زبان کرۂ نار را گویند - فرماید کہ در شرفنامہ دیدم کہ در بحث زای فارسی (ژاپز) بہ زای فارسی و در آخر زای عربی بمعنی شرارۂ آتش و بوی مادران نیز پس برہان بحرف کرد کہ (ژاپز) را (اثیثر) نوشت و این نہ عربی است و نہ عجمی بلکہ خنثی است (انتہی) مؤلف گوید کہ ہمین لغت بقول صاحبان برہان و شمس و رشیدی بمعنی دوّم با بای موحّدہ بجای ثای مثلثہ و زای عربی بجای زای فارسی گذشت و در ممدودہ (آبیثر) بہر دو تحتانی و زای فارسی بمعنی دوّم مذکور شد - و صاحب برہان (ژابیثر) بہ زای فارسی در اوّل و آخر با بای سوّم و تحتانی چہارم ہمین دو معنی آوردہ کہ بجای خودش بیاید پس بخیال ما خطای برہان چیست کہ او نقل لغتی کرد صاحب ہفت قلزم ہمزبان او ست عجبی نیست کہ فارسیان از لغت عرب (اثیر) را کہ بہ ثای مثلثہ و رای عربی بمعنی کرۂ آتش است گرفتہ باشند و بہ تبدیل رای مہملہ آخر بہ زای فارسی (خلاف قیاس) اثیثر کردند و بمعنی شرارۂ آتش استعمال نمودند و معنی اوّل مجاز معنی دوّم باشد کہ (بوی مادران) را ہم (اثیثر) گفتند زیرا کہ جانوران موذی چنانکہ از آتش میگریزند ہمچنان از بوی این دارو ہم بگریزند (اردو) (۱) چٹا ماسی - دیکھو ایک ولالہ (۲) شرارہ - دیکھو ایلگ کے دوسرے معنی -

الف مقصورہ باجیم عربی

اج بقول صاحب برہان بضمّ اوّل وسکون ثانی مطلق کدو راگویند خواہ کدوی قلیہ وخواہ کدوی قلیان وخواہ کدوے عسل یاسرکہ باشد صاحب جامع وہفت این را بفتح اوّل بروزن کج نوشتہ صاحب رشیدی وجہانگیری متّفق بابرہان در نسخۂ مطبوعۂ مؤیّد آج بذیل لغات ترکی بمعنی گرد نوشتہ ودر نسخۂ قلمی کدو صاحب ترکی برلفظ اج بکسر اوّل وسکون جیم فارسی گوید کہ بمعنی بطن ودرون است بخیال ما این لغت ترکی است فارسیان بہ تبدیل جیم فارسی بجیم عربی وتبدیل کسرۂ اوّل بہ فتحہ مجازاً کدو را نام نہادند کہ شبیہ بہ بطن است واللہ اعلم (اردو) کدو۔ بقول آصفیہ (فارسی۔اردو مین مستعمل) مذکر۔ ایک قسم کی ترکاری جو بیل مین ترئیون کی طرح لگتی ہے۔ ہندی مین اسے لمبا گھیا۔لوکی۔ عربی مین قرع۔فارسی مین زنج کہتے ہین۔ شراب کی بوتل یا صراحی کو بھی اردو مین کدو کہتے ہین (دیکھو آصفیہ) لیکن شہد یا سرکہ وغیرہ کی بوتل کے لئے کدو نہین کہتے۔ اسی طرح کدوی قلیان کو اردو مین حقہ کی کلی کہتے ہین

اجابت بقول صاحب آصفی بالکسر قبول نمودن وجواب دادن صاحب منتخب برجواب دادن قانع مؤلّف گوید کہ مصدر عربی زبان است فارسیان بقاعدۂ خود با مصادر فارسی استعمال این کنند ومجرد اجابت را بمعنی قبولیت استعمال کنند (ظہوری ؎) صد اجابت بدعای دگران ارزانی ؎ لب افغان مرا زاری بی تاثیری ؎ (صائب ؎) کلید قفل اجابت زبان خاموشی است ؎ قبول نیست دعا تا دعا توانی کرد ؎ (اردو) اجابت بقول امیر (عربی اردو مین مستعمل) مؤنث۔ قبولیت (خلق ؎) ہو خیال قبول مین نہ خرین پہ کہ اجابت

کہنگی خود آئین ؛

اجابت بہر استقبال آمدن استعمال یعنی قبول شدن است چنانکہ سعدی شیرازی گوید (ے) بترس از آہ مظلوماں کہ ہنگام دعا کردن اجابت از درِ حق بہر استقبال می آید ؛ (اردو) قبولیت کے آثار پیدا ہونا۔ قبول ہونا۔

اجابت تراویدن (مصدر اصطلاحی) یعنی ظاہر شدن قبولیت است چنانکہ عرفی گوید (ے) حذر کن کین دعای آتش آلود ؛ کزین چشمہ اجابت می تراود ؛ (اردو) قبولیت کے آثار ظاہر ہونا۔

اجابت نمودن (استعمال) صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ یعنی قبول کردن است (نظیری نیشاپوری ے) بی محبت نہ نمود مذاجابت ہرچند ؛ بانگ تسبیح ملک بر فلک اعظم زد ؛ (اردو) قبول کرنا۔

اجاردار استعمال۔ بقول صاحب بول چال در روزمرہ معاصرین بمعنی (۱) مزدور و حمال (۲) متاجر بخیال ما (اجار) مخفف اجارہ باشد کہ می آید و (دار) امر از مصدر داشتن پس (اجاردار) اسم فاعل ترکیبی است بمعنی دارندۂ اجارہ (اردو) (۱) مزدور۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی۔ اردو میں مستعمل) مذکر۔ اجرت پر کام کرنے والا۔ مزدوری کرنیوالا۔ قلی۔ (داغ ے) تھے دی کوہ کن و قیس سے مجکو نسبت ؛ کوئی دیوانہ نہیں میں کوئی مزدور نہیں ؛ (۲) ٹھیکے دار۔ بقول آصفیہ اسم مذکر۔ اجارہ دار وہ شخص جس نے ٹھیکہ لیا ہو۔

اجارہ بقول بہار بالکسر و رای ہمہ بمزد دادن خانہ و جز آن و مزد۔ فارسیان این را بالفظ کردن بمعنی مزد گرفتن استعمال کنند صاحب آصفی گوید کہ بمعنی مزد بمزدور دادن و مزد گرفتن مستعمل۔ مؤلف گوید کہ این لغت عربی است

صاحب منتخب فرماید کہ بمزد دادن خانہ وجز آن باشد (الخ) و فارسیان با مصادر فرس این را استعمال کنند و اجارہ بمعنی تعاہد و متاجری گیرند نہ مزد یعنی قرارداد کاری برای رقمی معین یا قرارداد رقمی معین برای چیزی بہ تعیین مدت و اجارت ہم بہمین معنی آوردہ اند سند این در لطمقات بر اجارہ کردن می آید۔ (اردو) اجارہ بقول امیر (عربی) اردو مین مستعمل۔ مذکر۔ ٹھیکہ (بحر) نہ پھلا کشت محبت کا اجارہ ہمکو ؛ مدتون تنکے جنے بحر یہ حاصل ٹھہرا ؛

اجارہ داشتن استعمال۔ بمعاہدہ داشتن و گرفتن کاری بتعیین اجرت یا بتعیین رقم و مدت و از ہمین مصدر است اجارہ دار کہ مخفف (اجارہ دار) گذشت۔ دیگر کسی ذکر این مصدر نکرد (اردو) اجارہ کرنا۔ بقول امیر ٹھیکہ لینا۔ (دیکھو اجارہ کردن)

اجارہ کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف اجارہ داشتن است و فارسیان اجارت کردن ہم گفتہ اند (والہ ہروی) منت بخلایق نہی آنسان کہ مگر ؛ رزاقی را اجارہ کردی از حق (معزی نیشاپوری) حجراست دلم حقا عشق تو چو مستاجر ؛ این حجر بیک بوسہ تا حشر اجارت کش (سنجر کاشی) اجارہ کرد دماغم گلابخانہ وصل نسیم در رہ من شرمساری آید ؛ (ظہوری) دست تصرف صبا بستم از آہ برقفا ؛ کردہ اجارہ چشم جان سرمۂ خاک پای را ؛ (ولہ) کردیم اجارہ پشت داغی ؛ صد خرمن را حسنت تو فیر ؛ (اردو) اجارہ کرنا۔ بقول امیر ٹھیکے پر کوئی کام ٹھہرانا (آتش) کمر باندھی ہے گل چینون نے غارت پر گلستان کی ؛ اجارہ بلبلون کے خون کا صیاد کرتے ہین ؛

اجازت بقول صاحب آصفی بکسر و زای معجمہ دستوری دادن بہار گوید کہ فارسیان

بالفظ خواستن و دادن و گرفتن استعمال کنند مؤلف گوید کہ این لغت عرب است بقول صاحب منتخب رواداشتن و فروگذاشتن و صلہ دادن و دستوری دادن (الخ) انچہ بہار انخصار مصادر کند در لمحات این باقی نماند و استعمال فارسیان بدون (ترکیب با مصدر فارسی) بمعنی حاصل بالمصدر باشد و فارسیان اجازہ بہای ہنوز آخرہ ہم بہمین معنی آوردہ اند چنانکہ بر (اجازہ خواستن) می آید۔ (عرفی ؎) اگر اجازت عرفی اشارہ فرماید ؛ تہی کنم ز گہر گنج رمز ایما را ؛ (اردو) اجازت۔ بقول امیر (عربی۔ اردو مین مستعمل) مؤنث۔ پروانگی رخصت کسی امر کی منظوری (فقرۂ امیر) "ہمارے کلام مجید مین اہل کتاب کے ساتھ کھانے کی صریح اجازت موجود ہے"

اجازت آوردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی دستوری حاصل کردن است و حکم گرفتن (عرفی شیرازی ؎) اجازت قدم او بیار تا بدہم ؛ کہ ہست منت ازین تو تیا بدیدۂ حور ؛ (اردو) اجازت لینا۔ بقول امیر منظوری حاصل کرنا (قلق ؎) کیا اجازت تو لے چکا ہمدم ؛ میرے سر کی قسم تو کھا ہمدم ؛ ہم کہتے ہین کہ اجازت لانا بہی کہہ سکتے ہین۔ بمعنی حکم لانا۔ منظوری لانا۔

اجازت خواستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی حکم خواستن باشد و استدعای دستوری کردن سندش متعلق است از (اجازہ خواستن) عیبی ندارد (سلمان ساوجی ؎) تا باکنون نخواستم چیزی ؛ از تو اکنون اجازہ می خواہم ؛ (اردو) اجازت چاہنا اجازت مانگنا۔ بقول امیر کسی بات کی پروانگی

یا رخصت چاہنا (فقرۂ امیر) بھائی جان نے تو منظور کرلیا اب مین آپ سے بھی اجازت چاہتا ہون" (نسیم ؎) نہ آنا تم اجازت مانگنے کو نہ دکھلانا ہمین صورت سفر کی ؛

اجازت دادن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ دستوری دادن وعطا کردن است (حافظ شیرازی ؎) نمی دہند اجازت مرا بسیر وسفر ؛ نسیم باد مصلا و آب رکنا باد ؛ (انوری ؎) بندگان ؛ در خدمت رخ تو کمر ماہ و آفتاب ؛ (ولہ ؎) صاحبا بندہ را اجازت دہ ؛ تا بگوید کہ دشمنت چون باد ؛ (اردو) اجازت دینا - بقول امیر پروانگی دینا رخصت دینا (نسیم ؎) اجازت تجکو دیتا ہون خوشی سے قتل کر لیکن ؛ مناسب ہے رہے قاتل خیال آبرو میرا ؛

اجازت داشتن استعمال - بمعنی مجاز بودن چنانکہ عرفی گوید (؎) اگر بہ رازفشانی بہم اجازت داشت ؛ چہا بعا بد طاعت فروش می کردم ؛ (اردو) اجازت رکھنا - مجاز ہونا -

اجازت گرفتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ حاصل کردن دستوری (صائب اصفہانی ؎) اگرچہ خوش نبود سیر بوستان تنہا ؛ گرفتہ ایم اجازت ز باغبان تنہا ؛ (عرفی ؎) چون شہ دین تحفۂ خلوت گرفت ؛ شد گہر افشان و اجازت گرفت (اردو) اجازت لینا - بقول امیر منظوری حاصل کرنا (فقرۂ امیر) "آپ ان سے اجازت لیجیے تو مین روپیہ دیدون"

اجازت یافتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ دستوری حاصل کردن (ملا جامی ؎) یافت اجازت کہ زر قلیم راز ؛ راحلہ راند بحریم مجاز ؛ (انوری ؎) نام شب از صحیفہ ایام بسترد ؛ از رای تو

اجازت گریا بد آفتاب ؛ (اردو) اجازت پانا - امیر نے (اجازت ملنا) بمعنی منظوری حاصل ہونا لکھا ہے (نسیم ۵) نسیم اب شکر کی جا ہے لحاظ انکا ٹوٹا ؛ ملی ہمکو اجازت لطف پہلوے صنم یا یا ؛

اجازہ صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار گوید کہ معاصرین عجم اجازہ بہ ہائے ہوز آخرہ بمعنی اجازت استعمال می کنند (الخ) و این ظاہر است کہ در عربی اجازت بتای مدورہ باشد پس عادت فارسیانست کہ تای مدورہ را گاہی بتای دراز نویسند و گاہی تای مدورہ را بہا چون دولۃ را دولت و دولہ سند این بر (اجازت خواستن) گذشت (اردو) دیکھو اجازت

اجاغ بقول بہار بالضم وغین معجمہ یا قاف (۱) دیگدان و آتش دان و (۲) بمعنی دودمان

اجاق وخاندان فرماید کہ ہر دو معنی از اہل زبان بہ تحقیق پیوستہ (والہ ہروی ۵) زشمع بزمش آگہ نیست و آلہ لیک می بیند ؛ پر پروانہ جای ہیمہ سوزان در اجاغ او ؛ گوید کہ تمام غزل مبنی بر قافیۂ داغ و باغ است (طغرا ۵) شعلہ طبعان را نخیزد چون خودی از دودمان ؛ در اجاق از آتش سوزان کف خاکستر است ؛ (محمد سعید اشرف ۵) با اجاق شاہ مردان ہر کہ حضمی می کند ؛ خانہ اش را روشنی از خانہ روشن کردن است ؛ خان آرزو در چراغ بر لفظ (اجاق) گوید کہ این لغت ترکی است و فرماید کہ معنی دوم ظاہر امجاز است صاحب قواعد فارسی صراحت کردہ است کہ ترکان بجای (قاف) استعمال (غین معجمہ) کنند و ہم فرماید کہ اگر در لغت فارسی (قاف) بنظر آید قیاس باید کرد کہ اصلش (غین معجمہ یا کاف) باشد صاحب بول چال بحوالۂ روزمرۂ عجم (اجاق) و (اوجاق) را بمعنی دیگدان و تنور آوردہ و صاحب لغات ترکی (اچاغ) بہ جیم دوم فارسی وغین معجمہ بمعنی اول نوشتہ و (اوچاق) بہ واو دوم وجیم فارسی

باقاف در آخر ہم بہمین معنی پس بخیال ماتصرف فارسیان است کہ از (اوچاق) واو دوم را بقاعدۂ رسم الخط ترکیان واو علامت ضمہ دانستہ حذف کردند و در ہر دو جیم فارسی را بالعربی بدل کردند (برخلاف قیاس) ومعنی دوم را مجاز گرفتند (اردو) (۱) دیکھو آتش دان (۲) دیکھو ابدان کا نمبر (۱)

اجاق بستن (مصدر اصطلاحی) بمعنی قائم کردن دیگدان باشد۔ چنانکہ سنجر کاشی گوید (ے) در گلستان بی تکلف

مشربان از بہر طبخ ؛ برکنار رجوبہ ہر گامی اجاقی بستہ اند ؛ (اردو) چولہا بنانا۔

اجتماع بقول صاحب آصفی فراہم آوردن وسازگاری نمودن مؤلف گوید کہ این لغت عربی است صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان این را با مصادر فارسی مرکب کردہ استعمال می کنند واستعمال مجرد این بمعنی حاصل بالمصدر آمدہ (صائب ے) وحشت ما کم نگردد از اجتماع دوستان ؛ چون الف باہر چہ پیوندیم تنہا ئیم ما ؛ (انوری ے) تا کہ در اجتماع واستقبال ؛ ماہ چون ناہید است وچون سپہر است ؛ (اردو) اجتماع۔ بقول امیر (عربی اردو میں مستعمل) مذکر۔ جماؤ۔ جمع ہونا۔ اکٹھا ہونا۔ (رند ے) اجتماع شاعران تھا رند کے مرقد پہ آج ؛ فاتحہ خوانی کے بدلے کیا غر لخوانی ہوئی ؛

اجتماع افتادن استعمال۔ واقع شدن یکجائی باشد چنانکہ انوری گوید (ے) عدل و احسان تر اجائیکہ افتاد اجتماع ؛ ظلم وفقر آنجا طریق خویش مسدود کردہ اند ؛ (اردو) یکجائی واقع ہونا۔

اجتماع پذیرفتن استعمال۔ صاحب آصفی

ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی جمع شدن است چنانکہ خسرو دہلوی گوید (نثر) اگر ہمہ لشکر انجم بر کل انجمن بر یا اجتماع پذیرد" (اردو) جمع ہونا۔

اجتماع کردن وجد | استعمال - صاحب آصفی اجتماع کردن نوشتہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی وجد کردن (ملا جامی ؎) قمری و بلبل نروہ راہ سماع ؛ مستمعان کرد بوجد اجتماع ؛ (اردو) وجد کرنا۔

اجتناب | بقول صاحب آصفی دور شدن و پرہیز کردن بہار گوید کہ بالفظ گرفتن و نمودن مستعمل مؤلف عرض می کند کہ این لغت عرب است فارسیان اینرا بمعنی حاصل بالمصدر یا مصدر بنا شد فرس مرکب کردہ استعمال کردہ اند و بر قول بہار انحصار دو مصدر بنا شد چنانکہ از ملحقات ظاہر۔ (ظہوری ؎) لب بستہ زبان ہمزبانی ؛ سرمایۂ الفت اجتناب است ؛ (ولہ ؎) آشنا می باید م بیگانہ کرد ؛ اختلاط م اجتناب آلودہ تر ؛ (اردو) اجتناب۔ بقول امیر (عربی اردو مین مستعمل - مذکر - پرہیز - کنارہ کشی - (صبا ؎) خلد مین اگر شراب خلد سے بھی اجتناب ؛ جام مے سے زاہدا انکار قیصر باغ مین ؛

اجتناب داشتن | استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ کنارہ کردن و پرہیز و دوری داشتن باشد محتشم کاشی ؎) تو اجتناب ز غیر از نگاہ من داری من اضطراب ببرم از برای این دارم ؛ (اردو) اجتناب رکھنا۔ بقول امیر پرہیز رکھنا در شک ؎) پھنسا عذاب مین گو اجتناب رکھتا تھا یہ دل وہی ہے جو مجھکو خراب رکھتا تھا ؛

اجتناب کردن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ کنارہ کردن و پرہیز کردن و دوری جستن باشد چنانکہ عرفی شیرازی گوید (ؔ) ما تو بہ بہر دو دست

گیریم ؛ وز ما کند اجتناب تو به ؛ (ظہوری ؎) گوید کہ بمعنی دوری و کنارہ اختیار کردن است
از گل جنت گریبان اجتنابی می کند ؛ خار کوئی (انوری ابیوردی ؎) باد اجہان حضرت تو
اختلاطی کرد با دامان ما ؛ (اردو) اجتناب مرجع حیات ؛ بگرفتہ حادثہ ز جناب تو اجتناب ؛
کرنا - بقول امیر بچنا - کنارہ کرنا (سالک ؎) (اردو) دیکھو اجتناب کردن -
نام اپنا نہ یون خراب کرو ؛ ایسے فعلون سے **اجتناب نمودن** استعمال - صاحب آصفی
اجتناب کرو ؛ (برق ؎) شب فرقت مین ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مراد ف
بہی نہ وہ آئی ؛ موت نے مجھ سے اجتناب کیا اجتناب کردنست (اشرف ماژندرانی ؎) تمتش کز
اجتناب گرفتن استعمال - صاحب جنیۂ دنیا نماید اجتناب ؛ بشمر دوح طلسم گنج از
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف لوح مزار ؛ (اردو) دیکھو اجتناب کرنا -

(۱) **اجدرونمتن** بقول صاحب برہان بروزن (اندرون تن) بلغت ژند و پاژند بمعنی
درو کردن و دروبدن باشد و - - -

(اجدران) بزیادت الف ونون جمع (خلاف قیاس) آوردن ممکن است الحاصل (اجدران) را (اجدرون) به تبدیل الف بنون آوردن نتیجۂ لب ولہجۂ عجم باشد کہ گفتہ اند (ع) زبان مردم ایران زبون است ؛ پس الف وصلی در اوّل این و علامت مصدر (تن) در آخر آوردہ (اجدرون تن) کردہ باشند اگر سندی بدست می آمد اطمینان وزن این می کردیم کہ بقول برہان بروزن (اندرون تن) است یا بسکون دال مہملہ زیرا کہ حقیقت ماخذ می خواہد کہ الف وجیم عربی را مفتوح گیریم و دال مہملہ را ساکن و برخلاف این تصرف کردن ہم باختیار اہل زبان است و اللہ اعلم نسبت نمبر (۲) عرض میشود کہ ماضی این بروی قاعدۂ فرس - (اجدرونت) باشد و واحد متکلمش (اجدرونتم) پس عجب است کہ صاحب برہان و جہانگیری این را (اجدرونمن) نوشت و صاحب موارد (اجدرونی) بخیال ما غلطی کتابت بیش نیست و از (اجدرویند) یعنی (بدرویدن) می کشاید کہ امر این موافق قاعدۂ فرس (اجدرون) است باقی حال این مصدر ایست کہ در معاصرین عجم متروک (اردو) کھیت کاٹنا - بقول آصفیہ فصل کاٹنا - درو کرنا - غلّہ کاٹنا - کھیتی کاٹنا -

اجر بقول صاحب آصفی یعنی مزد دادن بہار گوید کہ بالفتح مزد و اجرہ ہم بالفظ بر آن مستعمل مؤلّف گوید کہ با مصادر دیگر ہم کہ در ملحقات می آید این لغت عربی است و استعمال این در فرس بدون ترکیب با مصدر (۱) یعنی مزد و (۲) بقول صاحب رہنمای سہولت کہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار آوردہ بضمّ جیم یعنی خشت و اصل این آجر باشد کہ آنہم عربی است در روزمرّۂ عجم بکثرت استعمال ممدودہ بمقصورہ بدل شد صاحب شمس ذکر

معنی دوم ہم کردہ (انوری ص) اجر اعمال صالح بندہ ؛ از ایادیت غیر ممنون باد ؛ (عرفی ص) اگرچہ حسن عمل نیست اجر آنہم نیست ؛ کہ چشم اہل مروت بفعل زشت من است ؛ (۱) اجر۔ بقول امیر (عربی۔ اردو میں مستعمل) مذکر۔ نیک کام کا عوض۔ ثواب (فقرۂ امیر) خدا کی درگاہ میں دلجوئی کا بڑا اجر ہے۔" (۲) دیکھو آجر۔

اجرام لغت عرب است بقول صاحب منتخب جمع جرم باشد و جرم بقولش بکسر اوّل بمعنی تن۔ صاحب مؤید بر اجرام بحوالۂ قنیہ فرماید کہ سموات و سیارات و ثوابت و بمعنی تن ہم۔ (انوری ص) ای بجنب ہمت تو پایۂ اجرام پست ؛ وی بہ پیش طلعت تو چشمۂ خورشید تار ؛ بالجملہ فارسیان این را بترکیب فارسی آوردہ اند کہ در ملحقات آید و مجرّد اجرام در استعمال شان برای جسم فلکیات است۔ (اردو) اجسام۔ بقول آصفیہ (عربی اردو میں مستعمل)۔ مذکر۔ جسم کی جمع۔ تن۔ بدن۔ ہماری رائے میں فلکیات کے لئے اجرام بھی کہہ سکتے ہیں (فی البدیہہ جلیل جانشین امیر مغفور ص) اجرام فلک کسب ضیا کرتے ہیں جس سے ؛ اے نور خدا وہ ترے کوچے کی زمین ہے ؛

اجرام ثقیل اصطلاح بہ اضافت اجرام بمعنی اجسام سنگین کہ ثقیل بزبان عرب بمعنی سنگین است مگر فارسیان جواہر کانی را گفتہ اند۔ چنانکہ انوری گوید (ص) کاصطناع تو دہد روشنی کا رقدم ؛ نور خورشید دہد تابش اجرام ثقیل ؛ (اردو) جواہر۔ بقول آصفیہ قیمتی پتھر۔ لعل۔ یاقوت۔ ہیرا۔ پنّا وغیرہ

اجرام چرخ اصطلاح۔ بقول بحر عجم باضافت اجرام۔ مرادف اجرام فلک بمعنی افلاک و سیارات و ثوابت مؤلف گوید

که معنی لفظی این اجسام فلک است و هر چه بالا مذکور شد کنایه باشد صاحب مؤیّد و هفت هم ذکر این کرده و صاحب انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ این را آورده (اردو) اجرام فلک که سکتی ہین دیکھو اجرام - جس پر سند ہے۔

اجرام سماوی اصطلاح - باضافت اجرام مرادف اجرام چرخ که گذشت - سما بلغت عرب بمعنی فلک و یای نسبت با اوست و واو بقاعدهٔ فارسی مبدّل همزه باشد چنانکه انوری گوید (ے) بجنب ریش اجرام سماوی چو باخورشید اجسام کمدّرؔ (اردو) اجرام فلک - دیکھو اجرام - جس پر سند ہے۔

اجرام فلک (اصطلاح) باضافت اجرام بقول صاحب بحر مرادف اجرام چرخ که گذشت و در ضمیمهٔ برهان هم ذکر این است بهمین معنی

(انوری ے) اجرام فلک یک بیک اندر قلم آیند ؎ گر عرض دهد عارض جاه تو حشم را ؎ دولہ ے) در اجسام زمین سیرش موثّرؔ ؎ در اجرام فلک ذاتش موثّرؔ ؎ (اردو) اجرام فلک دیکھو اجرام - جس پر سند ہے۔

اجرام کواکب استعمال - باضافت اجرام بمعنی اجسام کواکب - مراد از سیّارگان فلک باشد چنانکه انوری گفته (ے) آنکه رایش دهد اجرام کواکب را نورؔ ؎ و آنکه کلکش کند اشکال حوادث را حلؔ ؎ (اردو) ستارے - سیارے - مذکر۔

اجراندوختن استعمال - صاحب اصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلّف گوید که حاصل کردن ثواب و مزد است (عرفی ے) اندوزد از عبادت یزدان عدوی او ؎ اجر یکه برهمن برد از طاعت صنم ؎ (اردو) اجر حاصل کرنا۔

اجرای عدالت استعمال - هر دو لفظ عربی زبانست که اَجرا بالکسر بمعنی راندن است کذا فی المنتخب و عَدالت بقولش بالفتح عادل بودن معاصرین عجم این را بمعنی سزا دادن و

جاری کردن سیاست استعمال می کنند چنانکہ صاحب سرگذشت آوردہ (فقرہ) قربانت شوم پادشاہان سلف در اجرای عدالت اولاد و اقربای خود را ترحّم نکردہ اند" (اردو) سزا دہی سیاست - گوشمالی - سونش -

اجر بردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بضمّ باے موحّدہ حاصل کردن مزد و ثواب است سند این بر (اجر اندوختن) گذشت (اردو) اجر حاصل کرنا -

اجر دادن استعمال - صاحب آصفی ذکر ان کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی دادن و عطا کردن مزد است چنانکہ بدر چاچی گوید (ے) حاکم روی زمین اجر دہ ہفت فلک خسرو تختگہ کلّ ممالک سلطان ؛ (اردو) اجر دینا - جزا دینا -

اجر داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ ماجور بودن و حاصل کردن اجر باشد رقم مشہدی ے) خوشم بہ تلخی ہجران کہ زندگانی من ؛ جداز وصل تو اجر شہادتی دارد ؛ (اردو) اسکا لفظی ترجمہ اجر رکھنا ہے جیسے (محتاج کی مدد کرنا بڑا اجر رکھتا ہے) لیکن محاورہ مین اس کو یون کہتے ہین کہ (محتاج کی مدد کرنے مین بڑا اجر ہے)

اجر غیر ممنون استعمال - باضافت اجر بقول صاحب بحر و غیاث ثواب بی نقصان مؤلّف گوید کہ مزد دائمی مقصود باشد کہ نقصانی در و نباشد و کم نشود و ثوابی کہ منّت آن بر بندہ او نہ نہند (انوری ے) زکردگار بہر طاعتی کہ قصد کنی ؛ ہزار اجر غیر ممنون بادت ؛ (اردو) اجر کامل - اجر دائمی کہہ سکتے ہین -

(۱) اجرہ خوار | استعمال - بقول بہار بمعنی راتبہ خوار است دیگر کسی ذکر نکرد مؤلف گوید کہ اجرۃ لغت عرب است بقول صاحب منتخب بالضّم بمعنی مزد کار۔ فارسیان - تای مدوّرہ را در استعمال خود ہای ہوز گرفتہ اند چنانکہ دولتہ را دولہ وسلطنۃ را سلطنہ پس اجرہ خوار کسی را تواند گفت کہ مزد خدمتش بشکل راتبہ و روزینہ مقرر کردہ باشند اسم فاعل ترکیبی از مصدر (اجرہ خوردن) بہار این را مرادف نمبر (۲) قرار می دہد و از سند این ہم می کشاید کہ این بمعنی (مزد خوار) نباشد بلکہ محتاج وظیفہ و راتبہ خوار است پس بخیال ما فارسیان (اُجری) را بہ تبدیل الف مقصورۂ آخر یا بہ تبدیل تحتانی آخرہ بہ ہای ہوز (اُجرہ) کردند (سنجر کاشی ؎) نہ اجرہ خوار فروغم نہ مرد منّت خضرؑ تو تہیکہ درین راہ بی چراغ رومؔ و از ہمین قبیل است ۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔

(۲) اُجری خوار | کہ اجری بقول صاحب غیاث بالضّم و بالکسر و رای مہملۂ مفتوح

(۳) اُجری خور | و الف مقصورہ بمعنی وظیفہ و طعام ہر روزہ باشد کہ محتاجان دہند صاحب انند صراحت کردہ است کہ لغت عرب است پس این ہم بقاعدۂ فارسیان اسم فاعل ترکیبی از مصدر (اجری خوردن) و بقول بہار مرادف نمبر (۱) شفائی ؎) باین دونان کہ اجری خوار دہرانند: فرونا یدسرار باب ہمم را: (ملّا شانی تکلو ؎) لذّت مدح تو مخصوص زبان دگر است: نہ کہ ہر ناطقہ اجری خور این کار آمد: (اردو) (۱) و (۲) لنگر خوار۔ وہ محتاج جسکو روزانہ لنگر خانہ سے روٹی ملتی ہو۔ صاحب آصفیہ نے لنگر اور لنگر خانہ کا ذکر کیا ہے۔ لنگر خوار کہ سکتے ہین ۔

اجزا | بفتح اوّل بقول بہار (۱) جمع جزو فارسیان بہا و الف جمع سازند مؤلّف گوید جمع الجمع را

بمعنی جمع استعمال کنند (خاقانی ؎) شاہ دانستی کہ وقتی ماہی وگاو زمین ۲ کل اجزاہای گیتی راکنند ازہم جدا ۲ معاصرین عجم در اصطلاحِ انتظام مملکت این را (۲) بہ معنی عملہ دفاتر استعمال کنند کہ در لحقات آید وصاحب روزنامہ بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار گوید کہ اجزای مجلس بمعنی ارکان مجلس است وہم فرمایدکہ شاہ در سفرنامہ خود ارا کین سلطنت را اجزای سلطنت نوشتہ و (اجزای خود را) بمعنی تابعاران خود راآوردہ مخفی مباد کہ این لغت عرب است (اردو) (۱) اجزا بقول امیر (عربی اردو مین مستعمل) مذکر۔ جزو کی جمع (فقرۂ امیر) ڈاکٹری دوا کے اجزا تو معلوم نہین ہوتے استعمال کرتے طبیعت ہچکچاتی ہے (۲) اہلکار۔ بقول امیر۔ کارکن۔ کارندہ اور عملہ وغیرہ (نسیم ؎) مدنظر ہے آٹھ پہر بنگی پرورش ۲ محفوظ ہے ہر ایک رفیق اور اہلکار ۲ ارکان۔ بقول امیر (عربی۔ اردو مین مستعمل) مذکر۔ رکن کی جمع۔ جیسے ارکان دولت مؤلف کہتا ہے کہ ارکان مجلس بھی اردو مین مستعمل ہے۔

اجزاخانہ استعمال۔ بقول صاحب بول چال در روزمرۂ معاصرین عجم دارالشفا را گویند۔ بخیال ما وجہ تسمیۂ این جزاین نباشد کہ در عمارت دارالشفا حجرہ ہای کثیر باعراض سکونت بیماران تعمیر می شود و در ہیچ خانہ کثرت اجزای مکان ہمچو شفاخانہ نمی باشد بہمین وجہ این را اجزاخانہ گفتہ باشند۔ دیگر اینکہ بقول صاحب سوار السبیل کہ بر اجزائی نوشتہ مولدین عرب اجزا بمعنی دارو استعمال می کنند پس خانہ کہ دران دارو ہم باشد یعنی دارالشفا آنرا معاصرین فرس (اجزاخانہ) نام نہادہ باشند (اردو) دواخانہ۔ بقول صاحب آصفیہ۔

(فارسی - اردو مین مستعمل) مذکر - شفاخانہ - آپ ہی نے دارالشفا کا بھی ذکر کیا ہے -

اجزای بحریہ اصطلاح - بقول صاحب رہنمای سہولت محکمۂ بحری و افسران فوج دریائی صاحب بول چال گویدکہ (۱) عملۂ محکمۂ بحری و (۲) فوج بحری ما بجدیکہ از معاصرین عجم تحقیق این کردیم قول ما بعد را صحیح یافتیم و این اصطلاح انتظامی سلطنت ایران است (اردو) (۱) محکمۂ بحری کے اہلکار اور عمّال - مذکّر (۲) بحری فوج - مؤنّث

اجزای سفارت اصطلاح - بقول صاحب رہنمای سہولت محکمۂ کہ متعلّق بہ سفارت است و صاحب بول چال گویدو درست گویدکہ معاصرین عجم در اصطلاح نظام مملکت عملۂ محکمۂ سفارت را گویند (اردو) محکمۂ سفارت کا عملہ - مذکّر -

اجزای سنا اصطلاح - بقول صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار مجلس قانونی کہ ارکین آن از عمایدین شہر بیشتر از صد نفر جمع شوند مؤلّف گویدکہ سنا بالفتح ہم لغت عربی است بمعنی روشنی و معاصرین عجم (اجزای سنا) ارکان مجلس واضع قوانین را نام نہادہ اند و این مجلس کثیرالارکان می باشد و روشنی قانون از ہمین مجلس در ملک پیدا می شود و در روز مرّۂ ایشان (اجزا سنا) بدون تحتانی خود مجلس را ہم گویند (اردو) مجلس واضع قانون کے ارکان - مجلس واضع قانون - جسکو انگریزی مین لیجس لیٹو کونسل کہتے ہین -

اجسام بفتح اوّل لغت عربست جمع جسم - بقول صاحب منتخب تن ہا فرماید کہ اکثر استعمال اجرام در لطیف و استعمال اجسام در کثیف می باشد (انتہی) فارسیان استعمال این ترکیب فارسی کردہ اند و ازین مرکّب ہا ساختہ اند کہ در ملحقات آید سند این در (اجرام فلک) گذشت (انوری ۵) مستفاد از نظر تست بقای ارواح ۞ مستعار از کرم تست نمای اجسام ۞ -

(اردو) اجسام - (عربی اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ مذکر - جسم کی جمع - تن - بدن -

(۱۲۱۲) **اجسام زمین** استعمال باضافت اجسام یعنی طبقات ارض بقول انوری یعنی ارضیات یعنی جسم ہای تیرہ - سند این بر اجرام سماوی گذشت باشد سند این بر (اجرام فلک) از انوری گذشت (اردو) اجسام مکدّر - اردو مین کہ سکتے ہین (اردو) زمین کے طبقے - مذکر -

(۱۲۱۳) **اجسام مکدّر** استعمال باضافت اجسام - ہر دو لفظ عربی زبان است - مکدّر بضمّ اوّل و فتح کاف و تشدید دال مہملہ و فتحش کدورت دارد اجسام مکدّر یعنی وہ کدورت آمیز اجسام جو زمین سے متعلّق ہون طبقات زمین بھی ان مین داخل ہین -

اجفت بفتح اوّل و ضمّ جیم بقول صاحب اسند و ناصری بمعنی طاق است کہ برابر جفت می آید و فرماید کہ این لغت در فرہنگہا نیست و از فرہنگ دساتیر نقل شد و این الف است کہ لغت را معنی ضدی بخشد چنانکہ اخبیان ضدّ خبیان بمعنی ساکن و نا متحرک کہ بجاے خود ش آید مؤلّف گوید کہ این چیزی است کہ در قواعد فارسی ذکرش نیافتیم پس در رائے ما این را مخصوص با این دو لغت نباید شمرد و از ین دو لغت معلوم می شود کہ در فارسی زبان این ہم یکی از خواص الف است کہ در اوّل لفظ آمدہ آنرا بمعنی ضد و مقابل آن کند (اردو) طاق (فارسی - اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (صفت جفت کا نقیض - فرد - یکتا یکا - یگانہ - اپنا آپ ہی نظیر (ذوق ؎) قسمت ہی سے لاچار ہون اے ذوق وگرنہ سب فن مین ہون مین طاق مجھے کیا نہین آتا ؎

اجل بقول بہار بالتحریک مرگ و مدّت و وقت چیزی - آجال جمع این صاحب آصفی (مرگ) برگی

قانع مؤلف گوید کہ لغت عربست بقول منتخب معانی کثیرہ دارد و نہایت زمان عمر ہم و فارسیان بہمین معنی استعمال این کردہ اند و با مصادر فرس مرکب ساختہ ۔ کہ در ملحقات آید (ظہوری ؎) عمر رامی خواستم شیرین بہ تلخی از لبش ؛ زیخیت در کام اجل زہر و در ابرام منش (اردو) اجل ۔ عربی ۔ اردو مین مستعمل ۔ بقول امیر ۔ مونث ۔ قضا ۔ موت (سحر ؎) جبتک نہ سنون قاصد جانان کی زبانی ؛ لاؤن نہ یقین آئے جو پیغام اجل کا ؛

اجل آمدن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ سیدان وقت آخر عمر باشد (کاتبی نیشاپوری ؎) ایدل اگر آید اجلت بر سر آنکو ؛ تو زندہ بمان بندہ بجای تو بمیرم ؛ (عرفی ؎) اجل نیامدہ مردم کہ خستۂ غم عشق ؛ دو روز پیشتر از روز واپسین میرد ؛ (اردو) اجل آنا ۔ بقول امیر موت آنا و وزیر ؎) سخت جان ہون نہ مرون گا شب فرقت مین وزیر ؛ سیکڑون بار اجل آئے تو کیا ہوتا ہے ؛

اجل بوکردن (مصدر اصطلاحی) بمعنی رسیدن اجل است چنانکہ ظہوری گوید (؎) اجل گر بوکند پرکالہای دل بر اندازد ؛ بہ ہجرانش گل داغی کہ از باغ جگر رویدہ ؛ بخیال ما معنی شعر اینست کہ در غم ہجران یار از باغ جگر من گل داغی کہ رستہ است اگر اجل آنرا بوکند یعنی اگر اجل بر سرم رسد پارہای دل او فرو ریزد یعنی او خود بمیرد و مرا نقصانی ندہد ؛ (اردو) اجل سونگھ جانا ۔ یعنی موت آجانا ۔ صاحب آصفیہ نے سانپ سونگھ جانا یعنی سانپ ڈس جانا کاٹ کھانا لکھا ہے لیکن اجل سونگھ جانا کا ذکر نہین کیا ۔ ہماری راے مین کہ سکتے ہین صرف (اجل آنا) سے وہ لطف نہین حاصل ہوتا جو (سونگھ جانا) سے حاصل ہوتا ہے ۔

(۱۲۱۴)

اجل پرہیزیدن استعمال - صاحب آصفی از ذکر این کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ کنارہ کردن اجل باشد (کمال اصفہانی ؎) تیغت کہ اجل زبیم پرہیزد ازو ؛ گر رہ یابد زمانہ بگریزد ازو ؛ (اردو) موت کا کنارہ کرنا - بچنا -

اجل ربودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ بمعنی مردن باشد (سنجر کاشی ؎) افتادہ دل چو از نظر او اجل ربود ؛ کز بازبازماندہ بصیاد میرسد ؛ (اردو) اجل آنا - دیکھو اجل آمدن - مرنا -

اجل رسیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ مرادف اجل آمدن است کہ گذشت (رشکی ہمدانی ؎) شب ہجر عاشقی را کہ اجل رسیدہ باشد ؛ بچہ درد مردہ باشد کہ ترا ندیدہ باشد ؛ (عرفی ؎) دروا کہ اجل رسید و درمان نرسید ؛ توفیق بغور شور بختان نہ رسید ؛ (اردو) دیکھو اجل آمدن -

اجل رسیدہ استعمال - بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ از مصدر (اجل رسیدن) اسم مفعول است فارسیان شخصی را گویند کہ قریب بہ مرگ باشد (عرفی ؎) اجل رسیدہ چو نامش بجہہ بنویسند ؛ مجل شود ز نگہ کردنش اجل از دور ؛ (اردو) اجل رسیدہ - فارسی - اردو مین مستعمل - بقول امیر قریب المرگ (جلال ؎) پکارا کو چہ قاتل مین مجہکو دیکھکے دل ؛ اجل رسیدہ ارے تو کہان نکل آیا ؛ ہم کہتے ہین کہ (المرگ) اردو کا تصرف ہے

اجل سگ کہ آید بمسجد خواب کند (مثل) صاحبان خزینہ و اشتمال فارسی و احسن و محبوب ذکر این کردہ از بیان محل استعمال سکوت ورزیدہ اند **مؤلف** گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ انسان مرتبۂ خود نگاہ ندارد کہ نتیجۂ آن ذلت و بالآخر باعث ہلاکت شود - مثلاً گدائے

بی اجازت بسند پادشاہی برسد و بہ نشیند غلب
کہ مورد عتاب سلطانی شود و نقصان عظیم بردارد
زیرا کہ سلاطین با نام و نشان آداب دربار خود
منظور نظر دارند مگر شاہان فقیر دوست ہمچو آقائے
ولی نعمت ما النادر کالمعدوم کہ مظہر سبقت رحمتی
علی غضبی باشند بشانش گفتہ ایم (ع) تاج شہی
داری بسر ہم دلق درویشی بہ برۂ بی کبریت یا
فال و فرہمرنگ ابرار آمدہ ۔ الحاصل کسی کہ بلالحاظ
مرتبۂ خود در کارہای سترگ مداخلت کند و برتر
از حوصلۂ خود بلند پروازی نماید این مثل بحق او
گفتہ شود یعنی چون سگ کہ نجس العین است روزے
بمسجد خواب کند متولی آن او را از جان بکشد

(اردو) گیدڑ کی کمبختی آئے تو شہر کی طرف بھاگے
صاحب محبوب الامثال نے اس مثل کا ذکر
کیا ہے یعنی جب کوئی شخص اپنے مرتبہ سے بڑھکر
بے موقع بلند پروازی کرتا ہے تو سخت نقصان
اٹھاتا ہے ایسے ہی موقع پر اس کھاوت کا
استعمال کرتے ہین صاحب آصفیہ نے اسی کو
خفیف سے تغیر الفاظ کے ساتھ لکھا ہے کہ
"گیدڑ کی کمبختی آئے تو گاؤن کو بھاگے" آپ
فرماتے ہین کہ جب دن کھوٹے آتے ہین تو
الٹی ہی تدبیر سوجھتی ہے (الخ) ہماری راے
مین اس مثل کے استعمال کا وہی موقع اولی ہے
جس کا ذکر اوپر ہوا ہم عرض کرتے ہین
کہ گیدڑ کا مسکن جنگل ہے اور وہ وہین رہنے
کے قابل ہے جب اس نے گاؤن کا ارادہ
کیا تو گاؤن والون نے اسکی خبر لی اور یہ نتیجہ ہے
اس کی حماقت کا کہ اپنی چادر سے زیادہ پاؤن
پھیلائے۔

اجل سگ کہ رسد نان چوپان می خورد

(مثل) صاحبان امثال فارسی دخزینہ و احسن ذکر
این کردہ از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ
فارسیان این مثل را برای نتیجۂ مذموم خیانت
استعمال کنند کہ خائن مال آقا و نمک حرام دیر نگذرد

کہ بہ ہلاکت رسد گلّہ بانان سگ رانان دہندو
برای حفاظت گلّہ باخود نگہدارند وقتی کہ او
کورنمکی کند ونان آقای خود نخورد - دیگر جان نبرد
وآقایش را براو اعتمادی باقی نماند واوّل اورا
بکشد (اردو) بھڑبھونجن چنے چبائے پیٹ بھرکر
لاتین کھائے" یہ دکن کی کہاوت ہے اوسوقت
اس کا استعمال کرتے ہین جب کہ کوئی محافظ اور
کاربارہی جس کا تعیّن کسی خاص کام یا خاص
شے کے لئے ہے اوس پر اپنا دست تصرّف دراز
کرے اور خود اس سے متمتع ہونے لگے اور امانت
مین خیانت کرے - بھڑبھونجن کا کام صرف چنون
کو بھونکر فروخت کرنا ہے جب اس نے خود اس سے
اپنا پیٹ بھرنا شروع کیا تو اس کا نتیجہ یہ ہوگا کہ
بھڑبھونجا اسکو سزا دیگا - صاحب آصفیّہ نے
(مثل) گذشتہ کے ترجمہ پر جو معنی تحریر فرمائے ہین
اون کے لحاظ سے وہ ہی مثل کا بھی ترجمہ ہوسکتی ہے

اجل گذاشتن استعمال - از پنجۂ اجل نجات یافتن باشد چنانکہ ظہوری گوید (ے) اجل گذاشت مرا ہجر مہلت آلود است ؛ امید نیست ضمان عشق بدعت آلود است ؛ (اردو) موت کا چھوڑنا - موت کے پنجہ سے نجات پانا - امیر نے (اجل کے منھ سے پھرنا) پر لکھا ہے کہ مرض ہلاک سے نجات پانا - کسی بلا سے ناگہانی سے بچنا -

(۱) **اجل گردیدن** استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ واپس شدن اجل باشد چنانکہ زلالی خوانساری گوید (ے) ملک از گفتۂ دلبر خجل شد ؛ اجل گردیدہ تقصیرش بجل شد ؛ حیف است کہ بہار ----------

اجل گردیدہ رامرادف (اجل رسیدہ)

(۲) **اجل گشتہ** قرار دادہ ہمین شعر زلالی را بسند گیرد و بخیال ما (اجل رسیدہ) کہ گذشت چیز دیگر است و (اجل گردیدہ) بگشتہ

(۱۲۱۵)

ماضی مطلق است از مصدر نمبر (۱) فتاتل -

اجل گیا (اردو) (۱) آئی ہوئی قضا پھر جانا (مصحفی)
(۲) شب فراق مین بچنا بشر کا ہے مشکل یہ بات
اور رہے آئی ہوئی قضا پھر جائے (۳) ہوتے ہوئے سے بچا ہوا

اجل گیا اصطلاح - بقول برہان و جامع و ہفت بکسر کاف فارسی بیش را گویند و اسلان بنجیست شبیہ بماہ پروین و گویند بیش و ماہ پروین از یک زمین می روید - صاحب رشیدی گوید کہ این را بہندی (بس) گویند (حکیم سنائی) اختر انیکہ حال گردانند تیغ او را اجل گیا دانند - صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب بدستور دوم ذکر این کردہ متفق است با برہان صاحب محیط

لفظ بیش گوید کہ این را بیونانی برمیس و در انگلیسی ایکونائٹ روٹ و ہندی بس و بچھناک نامند و آن سمی است بسیار سمی و قتال سرد در درجہ چہارم و بقول حکمای یونان گرم و خشک در درجہ چہارم طلای آن و خوردن جوارش آن برص را دفع کند و جذام را نفع بین دہد - دواء المسک مقاومت سمیت آن می کند و نیز فلفل و شیر و زنجبیل و گل مختوم و تخم ترنج وغیر ذلک بخیال ما (اجل گیا) مخفف و قلب (اضافت رگیاہ اجل) است کہ از خوردن آن اجل می آید - (اردو) بچھناک بقول صاحب آصفیہ (ہندی) مذکر - ایک زہریلی اور مہلک دوا -

اجماج بقول صاحبان برہان و سراج و ہفت و آنند و رشیدی و جہانگیری بضم اول بروزن (متماج) بہشت را گویند کہ در مقابل دوزخ است صاحب مؤید این را بدیل لغات ترکی آوردہ گوید کہ بقول زفان گویا جای مہلہ آمدہ (میرزا نصر اللہ فدائی صفاہانی) حال اول کی آیدم در جیم ۃ نبری گردیم در اجماج ۃ صاحب لغات ترکی (او جماج بواو و جیم اول فارسی و (او شماج) باشین معجمہ بسوم معنی بہشت گوید بچھیال واو

در ہر دو علامت ضمہ باشد فارسیان شین را بقاعدۂ خود با جیم عربی بدل کردہ (اُجاج) کردند چون کاشی و کاج و بعضی گویند کہ شین بہ جیم پارسی بدل شود چون پاشان و پاچان پس درین صورت (اُجاج) در فارسی بہ جیم اوّل مفرّس باشد (اردو) بہشت (فارسی - اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مؤنث) جنّت - فردوس - صاحب تذکرہ کو تانیث سے اختلاف ہی آپ فرماتے ہین کہ دہلی مین بھی مذکّر ہی مستعمل ہے (داغ ؎) جی چاہتا ہے جسکو وہ یار نصیب ہو ؎ کیا بہشت محکو تمنّا ہی اور ہے ؎ (برق ؎) اگر تجھکو نہ دیکھینگے جلین گے تیرے کوچے مین ؎ جہنّم ہمکو فرقت مین بہشت جاودان ہوگا ؎

اجمود بقول صاحبان برہان وجامع وجہانگیری وہفت بروزن افزود کرفس راگویند وآن رستنی باشد معروف صاحب رشیدی گوید کہ اجمود ظاہرا ہندی است نہ فارسی صاحب سراج نوشتہ کہ اجمود کرفس باشد وتوافق این دو زبان بسیار راست وبہندی ہم آمدہ صاحب رشیدی چون ازین غافلست آنرا ہندی الاصل گفتہ مؤلّف گوید کہ از ساطع پیدا است کہ اجمود لغت سنسکرت است وفارسیان بہ تبدیل الف باہای ہوّز در آخر (اجمودہ) کردند پس محقّق سنسکرت تائید رشیدی کردہ نہ سراج - صاحب محیط فرماید کہ این را در سنسکرت اجامودہ گویند واین کرفس ہندی است دوائی ہندی باشد تلخ وتند وگرم وسبک ومشتہی طعام - قابض شکم - مقوّی دل - افزایندۂ منی - دافع فساد بلغم وریح وغثیان وکرم شکم وفواق شکنندۂ سنگ گردہ ومثانہ - مدرّ بول - مزید فہم است لیکن در شکم سوزش بہمرساند وبر کرفس گوید کہ معرّب کرفس فارسی است وبہندی اجمود نامندش گرم وخشک در اوّل دوم

منافع کثیرہ دارد (اردو) کرفس - (عربی - اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مؤنث) ایک قسم کی اجوان - تخم بنگ - اجمود - خراسانی اجوان - جس کے کھانے سے بچھو کا کاٹا فوراً ہلاک ہو جاتا ہے -

اجنبان بقول صاحب برہان زبان دساتیر بروزن مجنبان بے حرکت را گویند چنانکہ جنبان صاحب حرکت را صاحب ہفت باتفاق برہان صراحت کردہ است کہ بفتح اوّل وضمّ جیم وسکون نون وموحدۂ تحتانی بالف کشیدہ ونون زدہ باشد - ماذکر این بر (اجفت) کردہ ایم کہ گذشت خان آرزو در سراج آوردہ کہ زبان دساتیر است کہ کتاب اولین پیغمبر عجم باشد فرماید کہ معلوم میشود کہ الف در زبان مذکور برای نفی می آید چنانکہ در ہندی صاحب سخندان این را (اجنبا) بدون نون آخر گوید وبخیال ما غلطی کتابت بیش نباشد وفرماید کہ در فارسی قدیم ہمچو زبان سنسکرت (الف) افادۂ معنی نفی می کرد واز ہمین قبیل است (اخواستی) یعنی بی ارادہ و (امیر) بمعنی کسی کہ گاہی نمیرد ودرین ہر دو لغت (الف) منفی بر (خواستی) و (میر) آوردہ اند چنانکہ اہل سنسکرت (بَہے) را کہ بمعنی خوف بود (ابَہے) بمعنی بی خوف کردند و (نت یے) کہ بمعنی بقا بود بزیادت الف نفی (انت یے) بمعنی بی بقا شد وہمچنین (مر) کہ بمعنی بمیر بود بالف نفی (امر) بمعنی نمیر گردید **مؤلف** گوید کہ ہمین قسم الف نفی تا بحال بزبان اردو ہم در بعض الفاظ موجود است چنانکہ از (ٹل - اٹل) واز (چل - اچل) الحاصل بخیال ما فارسیان قدیم الف نفی را از سنسکرت گرفتہ باشند وحالا متروک است (اردو) ساکن (عربی - اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیہ

بیحس وحرکت - ٹھہیرا ہوا - غیر متحرک - قائم -

اجنّہ بفتح ہمزہ وکسر جیم وتشدید نون لغت عرب است صاحب منتخب فرماید کہ بچہا یکہ در شکم مادر باشند جمع جنین وعوام اجنہ را در جمع جن استعمال کنند وآن غلط است (انتہی) صاحب غیاث بحوالہ مزمل الاغلاط گوید کہ جمع جن جنّہ است بالکسر ونون مشدد نہ اجنہ صاحب ازاحۃ الاغلاط ہم این را نوشتہ ولیکن معاصرین عجم اجنہ را برای جمع جن استعمال کنند - ناصر الدین شاہ قاچار در سفرنامۂ خود ہم بہمین معنی استعمال کردہ وصاحب رہنمای سہولت کہ فرہنگ نگار آنست نیز آوردہ صاحب روزنامہ کہ ہم فرہنگ نگار سفرنامۂ مذکور است (اجنہ شبیہہ) (بحوالہ صفحہ ۱۶۳) بہمین معنی بیان کردہ پس تصرف فارسیان است وبس از قبیل آبوزار (اردو) اجنہ - بقول امیر ہندوستان مین جن کی جمع مشہور ہے - آپ فرماتے ہین کہ یہ صحیح نہین ہے یہ لفظ عربی ہے اور قاموس وغیرہ لغات مین اسکو جنین کی جمع لکہا ہے (انتہی) مؤلف عرض کرتا ہے کہ اردو مین ایسے صدہا الفاظ ہین جو فارسی اور عربی سے لئے گئے ہین جنہین اہل زبان اردو نے تصرف کیا ہے اور وہ زبان اردو کے محاورہ کے الفاظ سمجہے جاتے ہین پس اجنہ کے نسبت بہی ہمارا ایسا ہی خیال ہے معاصرین عجم نے بہی فارسیین جن کی جمع اجنہ کا استعمال کیا ہے -

(۱) اجودان صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کرد بمعنی عرض بیگی) گوید (انتہی) واین خدمتی است در دربار سلاطین کہ وسیلۂ عرض ومعروض رعایا بدرگاہ سلاطین باشد ودرین روزہا باصطلاح درباریان مغربی بہ انگلیسی زبان

ہمین را (اے - ڈی - سی) نام است صاحب رہنمای سہولت ہم ذکر این کردہ وصاحب بول چال آوردہ کہ این مفرّس (اڈجوٹنٹ) باشد و از ہمین لغت معاصرین عجم - - -

(۲) اجودانِ جنرال | مفرّس (جنرل اڈجوٹنٹ) صدر اجودان گفتہ اند و صاحبان رہنمای سہولت و بول چال ذکر این ہم کردہ اند و

(۳) اجودانِ صدارت | بقول صاحب بول چال مشیر صدارت کہ در زبان انگلیسی آنرا (پریوٹ سکرٹری) گویند و بقول صاحب رہنمای سہولت مشیر و مددگار عہدۂ وزارت - صاحب روزنامہ این را عہدہ دار لشکری و عرض بیگی گوید و مارا با صاحب بول چال اتفاق و ہمچنین - - - - - - -

(۴) اجودانِ مخصوص | بقول صاحب بول چال مصاحب خاص و ترجمۂ آن در انگلیسی زبان (پریوٹ ایڈی کیمپ) و صاحب رہنمای سہولت ہمزبانش الحاصل نمبر (۱) مفرّس است و نمبر ۲ تا ۴ مفرّس مرکب

(اردو) (۱) ایڈیگانگ بقول امیر (ایڈکیمپ) انگریزی سے (مذکر) مصاحب - رفیق (انتہی) (۲) ایڈیکانگون کا صدر (مذکر) (۳) معتمد خاص (مذکر) جس کو پریوٹ سکرٹری بھی اردو مین کہتے ہین اور یہ انگریزی زبان کا مرکب لفظ ہے (۴) (خاص ایڈی سی) خاص (ایڈی کانگ) ہماری رائے مین نمبر ۱ و ۲ و ۴ (عرض بیگی) ہے صاحب آصفیہ نے (عرض بیگی) لکھا ہے کہ عرضیان پیش کرنے والا عہدہ دار وہ شخص جس کی وساطت سے بادشاہ کے حضور مین عرض مطالب یا حاجات پیش کرین - پریوٹ سکرٹری ہم کہتے ہین کہ مشرقی بادشاہون کے درباری انتظام کے لحاظ سے جسکو ہم سلطنت آصفیہ مین دیکھ رہے ہین -

اجودان وہ چوبدار ہین جن کے ذریعہ سے بادشاہون کی بارگاہ مین رعایا عرض معروض کرتے ہین اور اجودان جنرل چوبدار وغیرہ کا صدر جسکا	نام (وغیرہ) ہے اور اجودان صدارت - عرض بیگی یعنی (ایڈے کیامپ) اور اجودان مخصوص (معتمد پیشی) یعنی پریوٹ سکرٹری -

اجہرہ بقول صاحب رشیدی بالفتح بوتہ پرخاری کہ چون جامہ بر ورسد بجامہ چسپد کہ بدشواری از جامہ جدا شود - صاحب سراج فرماید کہ بہای ہوز بوزن مسخرہ باشد وظاہر ہمان است کہ بہندی آنرا اچرچتہ خوانند صاحب برہان وجامع ہم ذکر این کردہ و در بعضی نسخ برہان زای ہوز بجای رای ہملہ چاپ شد غلطی کتابت بیش نیست صاحب سفت بسکون جیم وفتح ہا و رای قرشت آوردہ معناً با برہان متفق صاحب جہانگیری فرماید کہ این ہمان است کہ بہندی آنرا اچرچرہ گویند **مؤلف** گوید کہ جہڑہ بضم اوّل ورای ہندی در آخر - بزبان سنسکرت خارین را گویند (کذا فی السّاطع) پس عجبی نیست کہ فارسیان الف وصلی در اوّل این آوردند وہای نسبت در آخر و رای ہندی را بہ رای ہملہ بدل کردہ (اجہرہ) کردند ونام بوتہ خاردار نہادند - قرین قیاس است - (اردو) چرچٹا - بقول صاحب آصفیہ (ہندی) ایک خاردار پودے کا نام جس کی بالین اکثر چمٹ جاتی ہین - اس کا نمک ریشہ دار چیزون کو گلا دیتا ہے اور بچھو کے کاٹے کو بہت فائدہ بخشتا ہے اسکی جڑ دردزہ کے وقت کمر مین باندھنے سے بچہ آسانی کے ساتھ ہو جاتا ہے اس کے چاول بھوک کو بند کر دیتے ہین - یہانتک کہ بیس بیس روز تک آدمی بن خورا رہ سکتا ہے -

اجیر لغت عرب است - بفتح اوّل وکسر جیم عربی بقول صاحب منتخب مزدور - معاصرین عجم بحالت ترکیب این را بمعنی ملازم استعمال کنند چنانکہ در ملحقات آید (اردو) اجیر - عربی - اردو مین مستعمل - بقول امیر اجرت پر کام کرنے والا - مزدور - ملازم - مذکر (آصفیہ)

اجیر دولت استعمال - باضافت اجیر یا بدولت (انتہی) یعنی ملازم سرکار (اردو) سرکار کا بقول صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار کسی کہ از سرکار شاہ (ملازم - عربی - اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ مذکر - نوکر - چاکر - خدمت مین رہنے والا -

الف مقصورہ باجیم فارسی

اچاک معاصرین عجم بمعنی خاک استعمال کردہ اند میرزا نصراللہ خان فدائی در دیوان قصائد خود نوشتہ (ے) پس ز غیرت شدند پردہ نشین ۔ از نظرہای خلق ز اہل اچاک و در پائین کتاب در حلّ معانی لغات فرماید کہ اچاک بمعنی خاک است و نمی گوید کہ این مال کدام زبان است - ما این را بحوالۂ برہان در ممدودہ ذکر کردہ ایم کہ بمعنی خاک گذشت و بہمین معنی با ممدودہ و جیم عربی (آجاک) ہم آمدہ و صاحب رشیدی بر (آجاک) گمان برده است کہ (آخاک) بہ خای معجمہ باشد - بندہ عرض می کنم کہ (چاک) بزبان سنسکرت آلہ ایست مدوّر کہ آوندگران بالای آن ظروف گلی درست کنند صاحب ساطع ذکر این کردہ پس بدین وجہ کہ کرہ زمین ہم دورند فارسیان بزیادت الف وصلی برد (اچاک) کردہ بمعنی زمین و خاک استعمال کردہ باشند میرزا نصراللہ فدائی ہم (اہل اچاک) اہل زمین و اہل دنیا را گفتہ است پس معنی خاک بخیال ما حقیقی مراد از زمین و معنی مجازی (اچاک) دنیا باشد

(۱۲۱۹)

انچہ فارسیان مقصورہ را ممدودہ و جیم فارسی را بعربی بدل کردند تصرف ایشان است و نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی - (اردو) دنیا - (عربی اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ جہان (مونث) جگت - خاک (فارسی اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ (مونث) مٹّی (امیر ۵) اک ذرا وحشت دل بڑھکے خبر تو لینا ۔ خاک کیا نجد مین مجنون نے اڑا رکھی ہے ؛

الف مقصورہ باحاے حطّی

احاطہ بکسر اوّل و فتح طاے مہملہ لغت عربیست - بقول صاحب منتخب (احاطہ) بتاے مدوّرۂ آخرہ بمعنی فروگذاشتن و دانستن است فارسیان بقاعدۂ خود تاے مدوّرہ را ہاے ہوز کنند چنانکہ (دولۃ) (دولہ) و احاطہ بمعنی محیط مستعمل و با مصادر فرس مرکّب میشود کہ در لغات آید (اردو) احاطہ (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر (مذکّر) گھیرا چار دیواری سے گھری ہوئی جگہ عام اس سے کہ اس مین مکان ہون یا زمین خالی ہو عوام اس کو (حاطہ) کہتے ہین (ذوق ۵) احاطہ سے فلک کے ہم تو کب کے نہ نکلجاتے مگر رستا نہ پایا ؛

(۱) احاطہ کردن استعمال (۱) بقول بہار گرد فروگرفتن و ہمہ را بدانستن (الخ) و نمبر (۲) بزیادت ہاے زائدۂ ماضی است کہ ذکر آن صاحب رونامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار فرمودہ بمعنی حلقہ زدہ پس احاطہ کردن بمعنی حلقہ زدن

(۲) احاطہ کردہ باشد (صائب ۵) احاطہ کرد خط آن آفتاب تابان را ؛ گرفت خیل پری در میان سلیمان را ؛ (اردو) (۱) احاطہ کرنا - بقول امیر گھیرنا (ناسخ ۵) مثل خورشید احاطہ کئے ہے نور جمال ؛ کوے جانان مین کہین سایۂ دیوار نہین (۲) احاطہ کیا

احاطہ نمودن استعمال - صاحب آصفی

ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مراوف (احاطہ کردن) باشد کہ گذشت ضائب

(ظ) چو داغ لالہ بہر جانبی کہ می نگرم ؛ مرا احاطہ نمودہ است آتشین روئی ؛ (اردو) دیکھو احاطہ کردن

احتراز بقول بہار پرہیز کردن و خوشتین را نگاہ داشتن فرماید کہ بالفظ کردن مستعمل - مؤلف گوید کہ بکسر اوّل و تای فوقانی لغت عرب است صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ - فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر کنند و با مصادر متعدّدۂ فرس مرکّب نمایند کہ در ملحقات می آید - پس بقول بہار با مصدر کردن مخصوص نباشد (ظہوری ظ) باختلاط ظہوری نہ کاہ عزت خود ؛ کہ اعتبار کس از احترازی مبالد ؛ (ولہ ظ) الفت از احترازی خیزد ؛ ذوق دارم زاحترازکسی ؛ (اردو) احتراز (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر مذکر - پرہیز - کنارہ کشی - (مومن ظ) ظالم کہیں روا نہیں عاشق سے احتراز ؛ کہدے اگر ہوشک سخن داد خواہ ہیں ؛

احتراز آمدن استعمال بمعنی توانستن احتراز (ظہوری ظ) از ظہوری توان صبوری جست ؛ اگر از الفت احتراز آید ؛ (اردو) احتراز اور کنارہ کشی ہو سکنا -

احتراز داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی کنارہ و اجتناب کردن و محترز بودن و این مرادف (احتراز کردن) است کہ می آید (وحشی بافقی ظ) دہ کہ دامن می کشد آن سرو نازاز من ہنوز ؛ ریخت خونم را و دارد احتراز از من ہنوز ؛ (اردو) دیکھو احتراز کرنا -

احتراز رسیدن استعمال - بمعنی نصیب شدن احتراز باشد چنانکہ ظہوری گوید (ظ) مشکل کہ الفتش بہ چو من ناکسی رسد ؛ ایکاش

می رسید من احتراز او ۔ (اردو) احتراز نصیب ہونا۔

احتراز کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی کنارہ کردن (نظیری نیشاپوری ؎) تو بخوشتن چہ کردی کہ بما کنی نظیری ۔ بخدا کہ واجب آمد ز تو احتراز کردن ۔ (عرفی ؎) فساد صحبت ناجنس در مقام خود است ۔ پس از مصاحب ناجنس احتراز کنید ۔ (صائب ؎) حذر ز فتنۂ آن چشم نیم باز کنید ۔ ز میزبان سیہ کاسہ احتراز کنید (اردو) احتراز کرنا۔ کنارہ کش ہونا

احتراز گرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مجتنب شدن و احتراز کردن است (ابو الفرج رونی ؎) نمود از فکرت اضطراب سہیل ۔ گرفت طبع من از غربت احتراز غراب (اردو) کنارہ کشی اختیار کرنا۔ احتراز کرنا

احترام بقول بہار۔ حرمت داشتن فرماید کہ بالفظ کردن مستعمل مؤلف گوید کہ بکسر اوّل و تای فوقانی لغت عرب است و صاحب منتخب ذکر این کردہ فارسیان این را بمعنی بزرگی و حرمت استعمال کنند و با مصادر متعددۂ فرس آوردہ اند کہ در لغات می آید (انوری ؎) دربارگاہ حضرتش از احترام و جاہ ۔ مرتبخ قہرمان و عطارد دبیر باد ۔ (اردو) احترام (عربی۔ اردو میں مستعمل) بقول امیر (مذکر) عزت۔ توقیر۔ (ہلال ؎) ہے مکان بے مکین انگشتری بے نگین ۔ تھا فقط باشندوں ہی سے احترام لکھنؤ ۔

احترام کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی حرمت و بزرگی کردن است (طغرائی مشہدی ؎) مخالف چو از شعبگی یافت نام ۔ چو اہل حجا زش کنند احترام (اردو) احترام کرنا۔ بقول امیر عزت و حرمت کرنا

(نشاط) مزہ یہ دیکھیے گا شیخ جی رکے اٹھے جو انکا بزم مین کل احترام مین نے کیا۔

احترام گذاشتن استعمال - معاصرین عجم این را بمعنی احترام کردن نوشتہ اند چنانکہ صاحب سرگذشت آوردہ (نثر) "بروی مردم درماندہ بشما احترام می گذارد واگر فرصت کند یک روز ترا زندہ نخواہد داشت" (اردو) احترام کرنا۔

احترام ماندن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی باقی وقائم بودن عزت وبزرگی سندش از نثر خزین اصفہانی است (نثر) "انشاء از آن عزت واحترام نماند" (اردو) احترام رہنا عزت وبزرگی رہنا۔ جیسے "اب اونکا وہ احترام نہین رہا جو آگے تھا"

(۱۲۱۹)

(۱) احترام نظام (اصطلاح) صاحب

(۲) احترام نظامی روزنامہ بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار گوید کہ (۱) بمعنی سلام فوج مستعمل وصاحب بول چال برنمبر (۲) فرماید کہ بمعنی تعظیم جنگی وسلام فوجی است - صاحب رہنمای سہولت ہم ذکر نمبر (۲) کردہ (اردو) (۱) فوجی سلام - مذکر (۲) فوجی سلامی (مونث)

احترام نمودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی احترام کردن است (خزین اصفہانی نثر) آن والامقام اورا احترام نمودہ در پہلوی خود جای داد" (آصفی) (اردو) دیکھو احترام کردن۔

احتساب بقول بہار - نہی کردن از چیزہا کہ در شرع ممنوع باشد مؤلف گوید کہ بکسر اول وتای فوقانی لغت عرب است - بقول صاحب منتخب بشمار آوردن ونہی کردن از ممنوعات شرع (الخ) بخیال ما احتساب تفتیش کردن است وباز داشتن

خلق از ممنوعات شرع - فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر استعمال کنند و با بعض مصادر فرس هم مرکب سازند (انوری ؎) در جهان مصلحت با احتساب عدل تو ؛ قوت مستی همی بیرون توان کرد از شراب ؛ (ولہ ؎) کرده دوش یهود را تهدید پند احتساب سیاستش بغبار ؛ (اردو) احتساب - کہ سکتے ہین - زبان عربی کا مصدر ہے ممنوعات شرع سے روکنا - ہندوستان کی اسلامی ریاستون مین خدمت احتساب کے نام سے ایک خاص عہدہ قدیم سے چلا آتا ہے (فی البدیہہ جلیل جانشین امیر مغفور ؎) مرے گنہ کا تو یارب کوئی حساب نہین ؛ یہ فکر ہے کہ دم احتساب کیا ہوگا ؛

احتساب گرفتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید کہ تفتیش کردن و باز داشتن خلق را از ممنوعات شرع (میر معزی ؎) زاغ باز آمد بباغ و احتساب اندر گرفت ؛ عندلیب از بیم او نے بم ہمی سازد نہ زیر ؛ (اردو) احتساب کرنا - (فی البدیہہ جلیل جانشین امیر مغفور ؎) جو محتسب ہمین منع شراب کرتے ہین ؛ کچھ اپنے نفس کا بھی احتساب کرتے ہین ؛

احتشام بکسر اول و تای فوقانی بقول بہار خداوندخشم و خدم شدن مؤلف گوید کہ لغت عرب است و صاحب منتخب ذکر این کرده فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر کنند و با مصادر فرس ترکیب دہند چنانکہ در ملحقات آید (انوری ؎) حکم یزدان از غرض خالی بود ؛ تا کرا پوشد لباس احتشام ؛ (ظہوری ؎) بندگی درش چون سر بر دارائی ؛ بہ عجز سجده کند احتشام جمشیدش ؛ (اردو) احتشام (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر

مذکّر۔ شان وشوکت (مسرور ۵) نہ شان رہ گئی باقی نہ احتشام رہا ؛ فنا کے بعد رہا کچھ تو ایک نام رہا ؛

احتشام فزودن استعمال۔ بمعنی شان وترک و مرتبہ زیادہ شدن است چنانکہ انوری گوید (۵) رتبت وقدر تو مقصور است چون خورشید و روز ؛ چونتوئی را از وزارت کی فزاید احتشام ؛ (اردو) احتشام بڑھنا۔ رتبہ اور منزلت زیادہ ہونا۔

احتشام یافتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی رتبت و مرتبت یافتن است (مغربی نیشاپوری ۵) گر مہتران بدنیا یابند احتشام ؛ دنیا بدین و دانش او احتشام یافت ؛ (اردو) رتبہ پانا۔ شان وشوکت حاصل کرنا۔

احتمال بکسر اوّل وتای فوقانی بقول آصفی بمعنی برداشتن مؤلّف گوید کہ لغت عربی است صاحب منتخب ذکر این کردہ فارسیان این را بمعنی (۱) ثقل (۲) شبہ وگمان (۳) خیال استعمال کردہ اند و با مصادر فرس مرکّب ہم آوردہ اند کہ در ملحقات آید (انوری ۵) ہر کجا نہیت گران دار ورکاب ؛ کوہ برتابد عنان احتمال ؛ (ولہ ۵) رفتم از خاطر نقار کین غبار سینہ نیست ؛ احتمال مہر دشمن ہست بیم کینہ نیست ؛ و سند سوّم در ملحقات آید (اردو) (۱) ثقل۔ (عربی اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ مذکّر۔ بوجھ۔ گرانی۔ (تسلیم ۵) سے کیونکر یہ گل فریاد بلبل ؛ انھین ثقل سماعت ہوگیا ہے ؛ (۲) احتمال۔ (عربی اردو مین مستعمل۔ بقول امیر (مذکّر) شک۔ گمان۔ (آتش ۵) تمہارے دیکھنے والے کی آنکھ جھپکا دے ؛ یہ برق طور پہ بھی ہمکو احتمال نہین ؛ (۳) خیال (عربی۔ اردو مین مستعمل)

بقول آصفیہ (مذکر) تصور - پندار - وہیان - (امیر ؎) دل مرا سینہ مین کیا ابتو دو عالم مین نہین ؛ چاند یا بن سکے خیال اس بت ہرجائی کا ؛

احتمال داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ خیال وگمان داشتن - سندش از نصیرای ہمدانی است (فقرہ) "اظہار حالات خود بہ تفصیل چہ احتمال دارد" (ظہوری ؎) باحتمال دل خویش راعبث چہ فریبم ؛ تحمل ازمن ورحم ازتو احتمال ندارد ؛ (اردو) خیال کرنا احتمال ہونا - (سحر ؎) بغل مین بیٹھکے دل لے گئے کوئی صاحب ؛ کسی کو انکی طرف احتمال بھی نہوا ؛ امیر نے اس شعر کو لفظ احتمال پر لکھا ہے -

احتمال رفتن استعمال - بفتح رای مہملہ خیال وگمان کردہ شدن - صاحب سرگذشت استعمال این کردہ گوید کہ (فقرہ) عقلم قبول نمی کند کہ شعلہ خانم صاحب این عمل بودہ باشد اما احتمال کلی میرود زور وقوت تیمور آثار دیدہ خوشش آمدہ است الخ) " (اردو) خیال کیا جانا - (احتمال ہونا - دیکھو احتمال داشتن)

احتمال کردن استعمال - بمعنی گمان وشبہ کردن باشد چنانکہ انوری گوید (؎) جہان بخواست مرا بخت وشاعری فرمود ؛ کہ ہیچ عقل نمی کرد احتمال اندر ؛ (اردو) احتمال کرنا - بقول امیر شک کرنا (آتش ؎) منظور رہوتی محبت ہمکو جو اس دہن مین ؛ اندیشہ کونہ سوجھین وہ احتمال کرتے ؛

احتمال کلی استعمال باضافت احتمال وبضم کاف عربی وتشدید لام فارسیان بمعنی اغلب استعمال کنند سند این بر (احتمال رفتن) گذشت (اردو) اغلب (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر غالب ترہ قوی گمان - یقیناً (قلق ؎) اس گل کا تصور ہے اور گوشۂ تنہائی ؛ اغلب کہ

ہوس تجھکو اس رات نہ خواب آئے ؛

احتمال نمودن استعمال - بمعنی یافتہ شدن گمان چنان کہ صاحب حکایت آوردہ (فقرہ) بذات مبارک قبلۂ عالم احتمال صدمۂ عظمیٰ می نمود" (اردو) احتمال ہونا - دیکھو احتمال داشتن -

(۱۲۲۴)

احتیاج بکسر اوّل و تای فوقانی - بقول بہار بمعنی نیازمندی و بالفظ آوردن و افتادن و داشتن مستعمل (الخ) مؤلّف گوید کہ لغت عربی است بقول صاحب منتخب بمعنی نیازمند شدن و حاصل بالمصدرش ہمان کہ گذشت فارسیان این را بمعنی حاجت و ضرورت استعمال کنند و با مصادر فرس ہم مرکّب سازند کہ در ملحقات آید و انحصار بر چہار مصدر میان کردہ بہار نباشد (ظہوری ؎) ظہوری بر سر خوان قناعت ریزہ چینی کن ؛ کہ سیری احتیاجی نیست ہرگز زر پرستان را ؛ (ولہ ؎) اجناس عشق گرچہ دل ارزان خریدہ بود ؛ در احتیاج غصّہ بنقصان فروختیم ؛ (صائب ؎) با کمال احتیاج از خلق استغنا خوشست ؛ با دہان تشنہ مردن بر لب دریا خوشست ؛ (انوری ؎) جود او کد خدای آن کشور ؛ کہ از و احتیاج مہجور است ؛ (اردو) احتیاج (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر (مونث) حاجت ضرورت - غرض (نسیم ؎) آپ دھولیتی ہے چہرہ اپنے آب اشک سے ؛ احتیاج خدمتی رکھتی نہین منظور شمع ؛ (برق ؎) شاعر اپنے شعر مین باندہا کرین فرضاً عبث ؛ بال بھر اسکو نہین موے کمر کی احتیاج ؛

احتیاج آوردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بمعنی حاجت خود پیش کردن و لب سوال کشادن است - چنانکہ وحشی بافقی گوید -

(ص) ای صاحب متاع صباحت لطافتی ؛ کاورده عاجزی بدرت احتیاج خویش ؛ (اردو) احتیاج لانا - بقول امیر کسی بات کی درخواست کرنا (انشا ص) انشا سے اپنے اوریہ انکار حیف ہے ؛ لایا ہے وہ کبھی نہ کبھی احتیاج آج ؛

احتیاج افتادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که واقع شدن حاجت وضرورت باشد (طغرای مشهدی ص) بضربش ز واسط چوگیرند باج ؛ نیفتد بقط قلم احتیاج ؛ (ظهوری ص) بعزت کسب خواری کن تراگر احتیاج افتد ؛ لب آلاید بدشنام دعاگو این چنین باید ؛ (وله ص) اگر گهی بقسم خوردن احتیاج افتد ؛ خورم قسم به وفاهای بی وفای کسی ؛ (اردو) احتیاج واقع ہونا - ضرورت پڑنا -

احتیاج بودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید یعنی حاجت وضرورت بودن (قاسمی گونابادی ص) چنان کشوری آمدش در نگین ؛ نبود احتیاجش بشمشیر کین ؛ (اردو) احتیاج باقی رہنا - حاجت ہونا - ضرورت ہونا -

احتیاج دادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی محتاج کردن است چنانکه ظهوری گوید (ص) به خلقش حق نداده احتیاجی ؛ دهد مارا برای ما رواجی ؛ (اردو) محتاج کرنا -

احتیاج داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی محتاج بودن وضرورت وحاجت داشتن است (ظهوری ص) بآزادی چنین همدوش باصد بندمی گردم ؛ ندارم احتیاجی لیک حاجتمند می گردم ؛ (صائب ص) اگر بسایهٔ بید احتیاج خواهی داشت ؛ در آبخیان علم آه برفراز اینجا ؛ (ظهوری ص) چه احتیاج ظهوری برهنما دارد ؛

دلیل راہ روان توجستجوی توہست ؛ (اردو) احتیاج رکھنا - بقول امیر کسی چیز کی حاجت رکھنا - ضرورت ہونا (کیف ؎) قبر سے رکھتے ہین سب نام ونشان کی احتیاج ؛ ایک عالم کو ہے درپیش اس مکان کی احتیاج ؛

احتیاج شدن استعمال - بمعنی واقع شدن احتیاج وحاجت وضرورت است چنانکہ ظہوری گوید (؎) احتیاج دیدن دیگر نشد بر ہر کہ دید ؛ دلربایان را بصبر ورنگہ نکرارد اشت ؛ (اردو) حاجت رہنا - ضرورت رہنا -

احتیاج ماندن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی حاجت وضرورت باقی بودن است (قاسمی گونابادی ؎) چو از تیر پہلوی گردان بسی ؛ تبرکش نماند احتیاج کسی ؛ (اردو) حاجت او رضرورت رہنا (۱۲۲۵)

احتیاط بکسر اوّل وتای فوقانی لغت عرب است - بقول صاحب منتخب ہوش کار کردن فارسیان این را بمعنی ہوشیاری استعمال کنند وبا مصادر فرس ہم مرکّب سازند کہ در لحقات می آید - (انوری ؎) مردمک چشم حور آبلہ دارد ؛ تا کہ در ابروی احتیاط تو چین است ؛ (صائب ؎) احتیاط بیشمار آخر بسوائی کشد ؛ بوی خود را فاش کرد از پردۂ بیمار گل ؛ - (اردو) احتیاط (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر - مونث - ہشیاری سے کام کرنا وبقول بندہ ہوشیاری (فقرۂ امیر) افسر بُرا ہے احتیاط سے کام کرنا چاہیئے " احتیاط مزاج مین چھو نہین گئی - جو جی مین آتا ہے کہ اٹھتے ہین "

احتیاط از کف دادن استعمال - بمعنی احتیاط ترک کردن باشد وبہ بی احتیاطی کار کردن (صائب ؎) چون شود ہموار دشمن احتیاط از کف مدہ ؛ گر ہا در پردہ باشد آب زیر کاہ را ؛ (۱۲۲۶)

(اردو) احتیاط ترک کرنا - احتیاط چھوڑنا احتیاط ہاتھ سے دینا -

(۱) احتیاط داشت استعمال نمبر (۲)

(۲) احتیاط داشتن بمعنی ہوشیاری کردن و محتاط شدن و ہشیار بودن باشد معاصرین عجم در روزمرّہ خود استعمال این کنند و صاحب روزنامہ بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار نمبر (۱) را بمعنی اندیشہ ناک بودن آوردہ (اردو) (۱) اندیشہ ناک تھا - امیر نے اندیشہ ناک پر فرمایا ہے پرخطر - خوفناک - (۲) احتیاط کرنا (دیکھو احتیاط کردن) محتاط ہونا -

احتیاط کردن استعمال - بمعنی ہشیار بودن و ہشیاری کردن است صاحب سرگذشت گوید (فقرہ) البتہ شمار امثل کار خود میداند احتیاط می کنند" (اردو) احتیاط کرنا - (امیر)

احدی بفتح اوّل - بہار گوید کہ در ہندوستان گروہی از منصب داران کہ در عرف حال بہ تیر انداز ان مشہور اند و این جماعہ تنہا منصب ذات دارند و سوار ان تابین ندارند و این اصطلاح از عہد اکبر بادشاہ است و ظاہرا بہمین معنی در ایران نیز - فرماید کہ ظاہرا مرکّب است از (احد) و یای نسبت زیرا کہ این جماعت تنہا منصب ذات دارد (محسن تاثیر ۵) سر ورا راہ سخن باقدمش از نابلدی است ؛ الف شمع بہ پیش قدشوخش احدی است ؛ خان آرزو در چراغ گوید کہ بعضی از زبان دانان گویند کہ (احدی) بمقابلہ جماعت است چہ جمعی نوکر و ملازم در جماعت باشند و گروہی تنہا نوکر شوند درین صورت کنایہ از تنہا و بیکس خواہد بود (انتہی) صاحب غیاث فرماید کہ احدی از طرف پادشاہ برای اجرای حکمی برامرا متسلط می شود مؤلّف گوید کہ در اصطلاح سلاطین مشرقی ملازمت را بر دو قسم منقسم کردہ اند (۱) ملازمت آوردہ (۲) احدی - بمعنی ذاتی

(صاحب آوردہ) کسی است کہ ملازمتش با افراد لشکر باشد از پیادگان و آحدی کسی کہ صرف ملازمت ذاتی دارد و اکثر احدیان در خدمت خاص سلاطین می باشند و این نوعی از افتخار شان است کہ ملازم ذات اند و تعلق بہ (آوردہ) کسی ندارند الحاصل در کلام محسن تاثیر استعمال این بمعنی مطلق خدمتی است (اردو) وہ ملازم جو ذاتی نوکر ہو اور کسی دوسرے کے (آوردہ) نہ ہو۔ اصطلاح دفتری سلطنت آصفیہ مین

(صاحب آوردہ) اس جمعدار کا نام ہے جس کے تحت اور (برآوردتنخواہی) مین اسکی ماتحت فوج ہو۔ امیر نے لفظ احدی پر فرمایا ہے کہ اکبر بادشاہ کے وقت مین ایک قسم کے منصبدار (کہ وہ تیر انداز تھے) اسی لقب سے مشہور تھے اور انکے ہمراہ سوار اور پیادے نہین ہوتے تھے آپہی نے لکھا ہے کہ محاورہ مین کاہل اور سست کو بھی (احدی) کہتے ہین جیسے (اسیر ؎) نہین اٹھ سکتے مین مندے ذرا بھی منعم ؛ احدیون مین نہ گنے جائین یہ آرام پسند ؛

احرام بکسر اوّل بقول بہار در حرم شدن و در عرف شرع آنست کہ حاجیان بر خود لباس دوختہ و استعمال خوشبوئیہا و اصلاح ریش و مجامعت وغیرہ را حرام گردانند و بالفظ بستن و داشتن مستعمل۔ صاحب منتخب ذکر این کردہ فرمایند کہ بمعنی احرام بستن ہم آمدہ۔ بالجملہ فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر و مجازاً بمعنی قصد و ارادہ استعمال کنند و با مصادر متعدّدہ فرس آوردہ اند کہ در لطائف می آید (ظہوری ؎) کردہ شوق حرم سبک گامم ؛ نیست بر دوش بار احرامم ؛ (و لہ ؎) ز فکر کعبہ با حرام و یر عریانم ؛ بتان ہند زراہ حجاز افگندند ؛ (اردو) احرام (عربی۔ اردو مین مستعمل) بقول امیر مذکّر) حرم مین جانا اور بعض حلال اور مباح چیزون کو اپنے اوپر حرام کرنا۔ جب لوگ حج کرنے جاتے ہین تو

زیارت خانۂ کعبہ کے قبل مقامات معینہ سے چند باتین ترک کرتے ہین - جیسے سیا ہوا کپڑا پہننا - خوشبو کا استعمال کرنا - اور اصلاح ریش و بروت وغیرہ (آتش ۵) وحشت مین کعبے کو جو گیا کوے یار سے ؛ لتے جنون نے جامۂ احرام کے لئے ؛ آپ فرماتے ہین کہ مجازاً قصد و نیت کے معنی مین بھی آتا ہے -

احرام از سر گرفتن (مصدر اصطلاحی) از سر نو احرام بستن باشد چنانکہ صائب گوید (۵) باید از سر گیرد احرام حریم کعبہ را پا برہنہ ہر کہ را زیر پا گر خار غافل بشکند ؛ (اردو) از سر نو احرام باندھنا -

احرام برداشتن استعمال - بمعنی احرام را باقی نداشتن و خلاف ورزی احکام احرام کردن (ظہوری ۵) تجرد از گران باران این راہست و رماند ؛ بحر مان حرم سالک اگر احرام بردارد ؛ (اردو) ترک احرام کرنا -

احرام بستن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (۱) قواعد احرام را لازم کردن است (۲) بقول

بہار قصد کردن جای ہم مطلقاً (طالب آملی ۵) خوش کعبہ ایست کوی تو کز لذت طواف ؛ بار رہ بردان بہر قدم احرام بستہ ایم ؛ (ظہوری ۵) خوش آن گردہ کہ آہے باد پیوستند ؛ کمند تافتہ احرام کنگری بستند ؛ (صائب ۵) چو احرام تماشای چمن آن سیم بر بندد ؛ ز طوق خود بنجد مت سرو را طوق کمر بندد ؛ (ولہ ۵) چہ آسانست بابی برگی احرام سفر بستن ؛ کہ ہم مرکب لوبی توشہ دامن بر کمر بستن ؛ (اردو) احرام باندھنا - بقول امیر حرم محترم مین داخل ہونے کی شرطین بجا لانا (بحر ۵) قسمت مین داخلہ ہو تو احرام باندھئے ؛ حج سے زیادہ گشت دیار وطن کی ہے ؛ (۲) احرام

باندھنا یعنی قصد کرنا۔ (میر حسن ؎) سو نیکی
وہین جا کے ہم آرام سے اتبو ؎ باندھا ہی
ترے کوچے کا احرام سفر مین ؎

احرام بند استعمال۔ بقول بہار آنکہ
احرام بستہ باشد مؤلف گوید کہ اسم فاعل
ترکیبی است از مصدر (احرام بستن) کہ گذشت
(ابو طالب کلیم ؎) طراوت کہ از جان
ہوا خواہ تست ؎ ز احرام بندان درگاہ تست ؎
(اردو) احرام باندھا ہوا۔

احرام تازہ شدن استعمال۔ لازم
(احرام از سر گرفتن) است کہ گذشت و معنی
تازہ شدن قصد ہم مطلقاً۔ چنانکہ عرفی گوید
(؎) بازم بطوف میکدہ احرام تازہ شد ؎
ذوقم ببوسہای لب جام تازہ شد ؎ (اردو)
احرام تازہ ہونا۔ قصد تازہ ہونا۔

احرام داشتن استعمال۔ صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف
گوید کہ (۱) در حالت احرام بودن و (۲) مجازاً
بمعنی ارادہ داشتن (ببدل ؎) احرام تماشائے
گلستان کہ داری ؎ ای دیدۂ حیران مژہ برزدۂ
باز ؎ (اردو) (۱) حالت احرام مین ہونا۔
(۲) ارادہ رکھنا۔ قصد رکھنا (آتش ؎)
کاٹ کر پر مطمئن صیاد بے پروا نہ ہو ؎ رد
بلبل کی ارادہ رکھتی ہے پرواز کا ؎

احرام گرفتن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت صاحب تحقیق
گوید کہ (۱) احرام بستن است مؤلف عرض
کند کہ (۲) تصور و خیال چیزی بدل پیدا کردن
ہم (انوری ؎) حرم کعبہ ملکش جو بنا کرد قضا
شیر لبیک زد آہو برہ احرام گرفت ؎ (صائب ؎)
کردہ یعقوب صفت مایۂ نظارہ سپید ؎ چشم
نرگس بہ تماشای تو احرام گرفت ؎ (ولہ ؎)
درین دو روزہ ہستی از گرفتاری مشو غافل ؎
کہ مرغ دور بین در بیضہ احرام قفس گیرد ؎

(اردو) (۱) دیکھو احرام بستن (۲) تصوّر یا خیال پیدا کرنا۔

احرام نماز بستن استعمال۔ عقد نماز بستن و نیّت نماز کردن است کہ مقصود از آغاز نماز است چنانکہ صائب گوید (۵) با وضوی دیگران می بندد احرام نماز ؛ تازہ دارد ہر کہ روی خود بآب دیگران ؛ (اردو) نماز کی نیّت باندھنا۔ صاحب آصفیہ نے (نیّت باندھنا) پر فرمایا ہے کہ اللہ اکبر کہہ کر نماز شروع کرنا۔

احرامی استعمال۔ بقول بہار (۱) آنکہ احرام بستہ باشد و ارستہ گوید کہ (۲) چادر نادوختہ حاجیان پوشند مؤلف گوید کہ از سند پیش کردہ بہار میکشاید کہ بر لفظ احرام یای مجہول آوردہ و در سامان احرامی من وجہ چادر نادوختہ را توان گفت و انچہ بہار یا نسبت معروف گرفتہ است بخیال ما از سندش تصدیق خیالش نمیشود پس سند بہار برای معنی دوم باشد صاحب انند راہم باستناد ہمین شعر با ارستہ اتفاق (ابو طالب کلیم ۵) محرم کوی تو تا ہر روز گردد آفتاب ؛ از رد و صبحش آسمان سامان احرامی کند ؛ (اردو) (۱) احرام باندھا ہوا (۲) احرام کی چادر

اصریض بقول برہان بکسر اوّل و رای بی نقط و سکون ثانی و تحتانی و ضاد نقطہ دار و مئیست کہ کلف را زائل کند و آنرا بصفاہانی گل کافشہ و بہ عربی عصفر خوانند صاحب ہفت و انند ہمزبان برہان صاحب محیط بر عصفر فرماید کہ بضم میم و فتح عین مہملہ و سکون صاد مہملہ و فتح فا و سکون رای مہملہ مرادف عصفر و بر عصفر نویسد کہ اسم عربی است و معصفر و طوران و اصریض و خریع ہم و بفارسی بہرم و بہرمان و کابشیہ و کافیشہ و گل کافشہ و گل منق و زنگ زعفران و ہندی کسم و کسنبہ و آن گلی است معروف کہ از ان پارچہا رنگین سازند۔ بستانی و برّی باشد و از مطلق آن بستانی مراد است بقول شیخ الرئیس گرم

در اوّل وخشک در دوّم و در ان قبض معتدل مع انفاخ ـ منقّی کلف وبہق ـ مقوّی جگر ومنافع بسیار دارد (الخ) مؤلّف گوید کہ طرز بیان ہر سہ اہل لغت اوّل الذّکر (احریض) را فارسی قرار می دہد ولیکن از منتہی الارب تصدیق می شود کہ (احریض) لغت عرب است (اردو) کسم یا کسمبہ ـ بقول صاحب آصفیہ (سنسکرت) مذکر ـ کرّا کا پھول ـ جس سے شہاب نکلتا ہے اور لال کپڑے رنگے جاتے ہین ـ عصفر ـ گل کاجیرہ ـ گل کاثریرہ ـ

احساس بکسر اوّل بقول صاحب منتخب لغت عرب است بمعنی دیدن و یافتن و دانستن (الخ) صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر استعمال این کنند و با مصدر کردن مرکّب کردہ بمعنی مصدر آورند کہ در لحقات آید ـ (اردو) احساس کہ سکتے ہین ـ (فی البدیہہ) جلیل جانشین امیر منفور ۵) اسکو ہمدردی نہین کیونکر ؛ جسکو کچھ درد کا احساس نہ ہو ؛

احساس کردن استعمال ـ بقول میرزا نصراللہ فدائی صفاہانی در فرہنگ دیوان قصائدش ؛ دریافتن و درک کردن چیزی است بمیانجی یکی از حواس خمسہ (منہ ۵) چاکر آنچنانکہ وہم و قیاس ؛ نتوانند کردنت احساس ؛ خدمت غارچی بروشناب ؛ لیک چون پا نہیش در کریاس ؛ بدوزانو بفیت و خاک بوس ؛ دیدہ اش کن بسطح خاک مماس ؛ (اردو) احساس کرنا

احسان بقول بہار نیکوئی کردن و نیکو داشتن چیزی را و بالفظ کردن مستعمل مؤلّف گوید کہ لغت عرب است صاحب منتخب ذکر این کردہ ـ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر کنند و با مصادر متعدّدۂ فرس این را مرکّب کردہ معنی مصدری از و پیدا کنند

کہ در ملحقات آید (صائب ؎) سرخرومی گردد از ریزش کف احسان ما ؛ چون خزان
در برگ ریز انست گلریزان ما ؛ (انوری ؎) ہمش بحیطۂ امن اندرون وحوش وطیور
ہمش بسایۂ احسان درون رجال ونسا ؛ (اردو) احسان (عربی - اردو میں مستعمل) بقول
امیر (مذکر) کسی کے ساتھ نیکی کرنا - اچھا سلوک بھلائی (فقرۂ امیر) "ہمارے اوپر اون کے
بڑے احسان ہیں" (سحر ؎) ہنس کے کچھ بات جو کی دیدیئے لاکھوں گویا ؛ ہے ان
احسان فراموشوں کا احسان نیا ؛

(۱) **احسان بہشت** اصطلاح - باضافت مؤلف فاضل فرہنگ آنندراج ہم ہمزبان
احسان بقول بہار احسان کلی وتمام (محمد سعید ٹیک چند بہار است ما عرض کنیم کہ احسان
اشرف ؎) جانب میخانہ رو بگذار مسجد کاندرو بہشت مرکب اضافی است بمعنی احسانیکہ
گر بیامرزندت احسان بہشتت می کنند ؛ وقولہ متعلق بہ بہشت است یعنی نتیجۂ احسان
کہ درین اشارت است بآن کہ میخانہ محل وفاق اسلام آن باشد کہ گناہ تو معاف شود داخل
وصلح کل است نہ مقام اذیت ومکافات بہشت شوی سعید اشرف از معنی لفظ بہشت
برخلاف مسجد کہ اگر از کسی در آنجا لغزشی سرزند طرافت کردہ است کہ از مصدر ہشتن ماضی
وتقصیری واقع شود اہل مسجد عفو نمی کنند و ہم باشد بمعنی (فروگذاشت) و (رہا کرد) شاعر
بالفرض اگر عفو کنند این را بر عم خود چنان گوید کہ اہل میخانہ ترا نمی گذارند - چنانکہ اہل مسجد
می پندارند کہ احسان بہشت کردہ اند پس یعنی اہل اسلام اگر گناہ را ہم نبخشند (احسان بہشت)
بہتر آنست کہ از مسجد اعراض کنی وبہ میخانہ بروی می کنند یعنی ترا در صلۂ اعمال چیزی عطا میشود

کہ معنی او (فروگذاشت) است - ما ہیچ نمیدانیم
کہ بہار معنی کلی و تمام از لفظ بہشت چگونہ پیدا
کرد و از کجا آورد و فاضل نقل نگار چگونہ بر نقل بہار
قناعت کرد (قتیل) دلسیار عجب از خان آرزو
و صاحب بحر است کہ مصدری اصطلاحی
یعنی - - - - - - - - - - - - - -

(۲) احسان بہشت کردن بوثیقہ ہمین
شعر اشرف قائم کردہ اند و در معنی آن (احسان
کلی کردن) نوشتہ اند فافہم کسی از محققین اہل زبان
ذکر این نکرد و کسی بہشت را بمعنی کلی و تمام نیاورد
بخیال ما تسامح اولین از خان آرزو ست و
پس ازان بہار نقلش کرد و صاحب اند
عکسش برداشت امّا صاحب بحر خبر این نیست
کہ بر خان آرزو اعتمادی کرد - (اردو) (۱)
بہشت کا احسان یعنی وہ احسان جس سے
بہشت ملے (۲) زیادہ احسان کرنا - بہت
احسان کرنا - .

احسان بی لاف اصطلاح - باضافت
احسان از قبیل بخشش بی منت باشد یعنی
احسان مخفی کہ محسن ازان لاف نزند چنانکہ
انوری گوید (ے) بخشش بی منت و احسان
بیلافت کنند ؛ ابر و دریا را ز خجلت خشک
چون دود و سراب ؛ (اردو) مخفی احسان -
یعنی ایسا احسان کہ ایک ہاتھ کی خبر دوسرے
ہاتھ کو نہو -

احسان جستن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید
کہ امید احسان داشتن باشد و احسان طلب
کردن (ظہوری ے) ز چرخ جفا پیشہ احسان
مجوی ؛ مروّت ندارد بدستان بگوے ؛
(اردو) احسان کی امید رکھنا - احسان طلب کرنا -

احسان دیدہ بقول صاحب انند بحر الفرنگ فرنگ مرادف احسانمند یعنی کسی کہ
در حق وی احسان و فائدہ از شخصی رسیدہ باشد

(۱۲۳۳)

حیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) دیکھو احسانمند۔

احسان کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ نیکوئی با کسی کردن (اسحٰق یزدی ع) چہ احسانہا کہ من با خویش کردم ؛ (صائب ؎) ہمت ذاتی بجود است از گدا محتاج تر ؛ از کریمان خواستن احسان سائل کردن است ؛ (ولہ ؎) در فشاندن گر کند تقصیر ازدون تمکنیت ؛ ہر کہ احسان ہمچو ابر از کیسۂ دریا کند ؛ (ولہ ؎) سائلان از شرم احسان آب می گردند و من ؛ میشوم آب از حیا با ہر کہ احسان می کنم ؛ (انوری ؎) گردون جگرم داد کہ احسان نہ زدل کرد ؛ احسان تو آن بود کہ آن بیگر آمد ؛ (اردو) احسان کرنا۔ بقول امیر سلوک کرنا۔ مہربانی اور بھلائی کرنا۔ (قلق ؎) ایک ہو تو سلوک کیجے بیان ؛ سیکڑوں طرح کے کیئے احسان ؛ (آتش ؎) چشم بینا بھی عطا کی دل آگہ بھی دیا ؛ میرے اللہ نے مجھپر کیئے احسان کیا کیا ؛

احسانمند استعمال۔ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مرادف احسان دیدہ دیگر کسی ذکر این نکرد۔ در روزمرہ معاصرین عجم شنیدہ ایم صاحب برہان بر لفظ احسان گوید کہ بروزن قند بمعنی صاحب و خداوند باشد و بیشتر در آخر کلمات آید ہمچو دولت مند بمعنی صاحب دولت و ارجمند بمعنی صاحب و خداوند قدر و قیمت و حاجت مند و دردمند ازین قبیل است بمعنی صاحب حاجت و غمناک (الخ) پس احسانمند صاحب احسان باشد یعنی کسیکہ با و احسان رسیدہ است ممنون و شکرگزار را تواں گفت (اردو) احسانمند (فارسی اردو میں مستعمل) بقول امیر ممنون شکرگزار (اسیر ؎) گرد کلفت نے چھپایا غسل تکون نے

دیا پنگورکن کا مین نہ احسان مند ہون غسّال کا ؛ (میر ؎) جو تک بھی سایہ گستر ہوگا تو اس خشک مزرع پر نہ بہت ہم ہون گے احسان مند اے ابر کرم تیرے ؛

احسان نہادن استعمال - احسان کردہ یا کرنا اظہار احسان کردن - مرادف منّت نہادن چنانکہ صائب گوید (؎) شد سخن در روزگار ما چنان کا سد کہ خلق ؛ از شنیدن بر سخنور منّت نہند ؛

احسان نہند ؛ (اردو) خواہ مخواہ احسان جتانا - رکھنا - امیر نے احسان جتانا - احسان رکھنا) کا ذکر فرمایا ہے بمعنی سلوک کرکے اسکا اظہار کرنا (داغ ؎) مجھ سے کہتا ہے یہ احسان جتا کر ظالم ؛ ہم سوا تیرے کسی پر بھی ستم کرتے ہین ؛ (رشک) بعد ایذا دینے کے احسان تو رکھتے نہین ؛ اہل دنیا کی بھلائی سے برائی خوب ہے ؛ صرف (احسان جتانا) بھی کہہ سکتی ہین

احسنت بقول بہار بمعنی آفرین و بالفظ زدن و گفتن مستعمل مؤلف گوید کہ لغت عرب بفتح اوّل و سین مہملہ بمعنی خوب کردی بزبان عرب ہم استعمال این بموقع آفرین آمدہ نصرف بہمین معنی استعمال مفرد این کنند بلکہ این را با مصادر فرس مرکّب ہم چنانکہ در ملفات آید - (انوری ؎) زیرا کہ روزگار ترا نیک بندہ ایست ؛ احسنت ایخدای نگہ دار روزگار ؛ (ولہ ؎) فاروق حقّ و باطل روی زمین تویی ؛ احسنت - شاد باش زہی حق گذار ملک ؛ (اردو) احسنت (عربی) بقول امیر - بمعنی آفرین - مرحبا - (ذوق ؎) سن کے یہ مینے لکھا مدح مین اسکی مطلع ؛ بیچہ احسنت کہین مجھکو بسید و عمق ؛

(۱) احسنت بر آمدن استعمال صائب

(۲) احسنت بر خاستن معنی ذکر نمبر (۲)

کردہ از معنی ساکت و سندی کہ پیش کردہ از ان نمبر (۱) پیداست کہ بمعنی صدای تحسین

د آفرین بلند شدن است (فیضی ؎) چون جرعہ فشان شوم برایام ٭ احسنت برآید از می وجام ٭ (اردو) صدای تحسین وآفرین بلند ہونا -

احسنت خاستن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف احسنت برآمدن است کہ گذشت (قاسمی گونابادی ؎) قلم را چنان در سخن کن علم ٭ کہ احسنت خیزد ز لوح وقلم ٭ (اردو) دیکھو احسنت برآمدن -

احسنت زدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی احسنت گفتن است یعنی آفرین وتحسین کردن (مغربی نیشاپوری ؎) ہمی زنند ثنا راستا رگان احسنت ٭ ہمی کنند دعا را فرشتگان آمین ٭ (اردو) احسنت کہنا دیکھو (احسنت) آفرین او تحسین کرنا - دیکھو آفرین کردن -

احسن تقویم اصطلاح - باضافت احسن بقول صاحب بحر کنایہ باشد از صورت انسان مؤلف گوید کہ ہر دو لفظ عربی زبان است ومعنی لفظی این بہترین قوام باشد کما قال اللہ تعالی "لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم" فارسیان احسن تقویم کنایتہً انسان را گفتہ اند - صاحب مؤید این را بمعنی روی خوب آوردہ فرماید کہ نیک پی ہم ودر تفسیر است راست قامت ونیکو صورت (انتہی) (اردو) انسان (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر (مذکر) بنی آدم - آدمی - (میر ؎) میرے مالک نے مرے حق مین یہ احسان کیا خاک ناچیز تھا مین سو مجھے انسان کیا ٭

(۱) **احسنت گفتن** استعمال (۱) صاحب آصفی کہ ذکر این کردہ

(۲) **احسن گفتن** از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی آفرین گفتن باشد ومخفف این نمبر (۲)

آمدہ (مغربی نیشاپوری ۵) اگرچہ شعر مرا گفتہ بسی احسنت ٭ وگرچہ در حق من کردہ بسی احسان ٭ (فردوسی ع۱۲) فلک گفت احسن ملک گفت زہ ٭ (اردو) احسنت کہنا - دیکھو احسنت -

احضار بکسر اوّل لغت عرب است - بقول صاحب منتخب حاضر کردن و دویدن اسپ فارسیان امیز ا بمعنی طلب کردن استعمال کنند چنانکہ صاحب سرگذشت آوردہ "صمد بیگ فراشباشی عزیز آقای مشیخدست باشی با دو سہ نفر پیشخدمت دم در نشستہ اند و در زیر طالار عارضین نزد قدیر بیگ نائب ایشیک آقاسی منتظر احضار اند" صاحب روزنامہ ہم این را بمعنی حاضر و ملاقات کنانیدن نوشتہ معاصرین عجم استعمال این با مصدر کردن ہم کنند کہ در لحقات آید بالجملہ استعمال این بمعنی حاضر و باریابی و ملاقات است - (اردو) باریابی - مؤنث - حاضری - ملاقات -

احضار کردن استعمال - بمعنی حاضر کردن است - معاصرین عجم در روزمرۂ خود استعمال این کنند و صاحب حکایت ہم آوردہ "عظیم بیگ پیشخدمت باشی را احضار کردہ می فرماید کہ سفارش کن برای من الخ" (اردو) حاضر کرنا - (۱۲۳۵)

احکام بفتح اوّل لغت عرب است بقول صاحب منتخب (۱) جمع حکم بمعنی حکمہا و بالکسر (۲) استوار کردن فارسیان استعمال این را با مصادر و ترکیب فرس کردہ اند کہ در لحقات می آید و احکام بالکسر بمعنی حاصل بالمصدر آوردہ اند سندش بر (احکام گرفتن) (انوری ۵) تولی آنکس کہ کشید است بر اوراق فلک ٭ خطوات قلمت خط خطا بر احکام ٭ (اردو) (۱) احکام (عربی - اردو میں مستعمل - بقول امیر حکم کی جمع (فقرۂ امیر) غور سے دیکھو تو شریعت کے تمام احکام حکمت کے موافق ہیں" (منتظر ۵) پھانسی ملی آج اسکو بندہ مسکین کل

اُسکی ؛ ہین زلف کی سرکار کے احکام نرالے ؛ (۲) استواری پائداری مضبوطی - مونث -

احکام راندن استعمال - نفاذ احکام کردن (اردو) است چنانکہ انوری گوید (ے) راندہ برجہان توآن احکام ؛ کہ خجالت رخ زمانہ تراست ؛ (اردو) احکام جاری کرنا -

احکام قضا استعمال - باضافت احکام و بفتح قاف نوشتہ تقدیر وحکم ہای قضا وقدر است چنانکہ انوری آوردہ (ے) بر احکام قضا حکم تو قاضی ؛ بر اسرار قدر علم تو قادر ؛ (اردو) تقدیر کا لکھا - بقول آصفیہ مذکر - نوشتۂ ازلی خط تقدیر ہم کہتے ہین کہ احکام قضا وقدر بھی کہہ سکتے ہین -

احکام گرفتن مصدر اصطلاحی - بکسر و بیک بمعنی استواری حاصل کردن است چنانکہ انوری گوید (ے) مدار عدل رکن الدین و دنیا ؛ کہ ملک از وی گرفت احکام و بنیاد ؛ مخفی مباد کہ در اینجا احکام بمعنی دوم است کہ بر لفظ احکام گذشت (اردو) استواری حاصل کرنا - استحکام پانا - مستحکم ہونا -

اصلب دیا بقول برہان بفتح اوّل وسکون ثانی و فتح لام وسکون بای ابجد وکسر دال بی نقطہ وتحتانی بالف کشیدہ بسریانی گیاہی است شیر دار کہ در صحراہا و بیشتر در کنار جویہا روید و رنگ ساق آن بسرخی مائل است و آنرا بشیرازی گاؤ و مسطونک خوانند - گویند اگر گاؤ قدری ازان بخورد بمیرد و گوسفند را مضرتی نرساند - شیر آن قلع دندان می کند بی درد - اگر دو درم از شیر آن بکسی دہند البتہ بکشد - قوبا وجرب را نافع باشد صاحبان ہفت وانند ہم ذکر این کردہ اند - صاحب محیط بر شبرم فرماید کہ بضم اوّل ورای مہملہ وبکسر اوّل وسوّم نیز میونانی سطوسا و فینوس و در بربری تامونت و بشیرازی گاؤ کشک - کانیطنوسک وطانیطوسک نیز نامند - شیر این قوی تر از کل اجزا - گرم در اوّل سوّم وخشک در آخر دوّم جہت استسقای زقی

و قولنج و درد مفاصل نافع و طلای آن جہت قوباے تر و خشک بعدیل و منافع بسیار دارد بترکیب خاص - استعمال این تنہا جایز نیست بدل این تفاح الحمار بالماذریون (اردو) شبرم ایک مشہور دوا جس کو زہر ملی گھانس کہتے ہین - فارسیون نے اسکو گاوکش کہا ہے صاحب آصفیہ نے اسکو ترک فرمایا ہے -

(۱) احمد پارینہ | اصطلاح - باضافت احمد بقبول بہار اشارت بخود یا شخص غایب نظر بر حال سابق و این ماخوذ است از مصرع مشہور کہ مثل شدہ (ع) من ہمان احمد پارینہ کہ ہستم ہستم ؛ و فرمایدکہ از اہل زبان مسموع است کہ گاہی صیغۂ ماضی را بجای صیغۂ حال و گاہی بالعکس نیز استعمال کنند چنانچہ درین مصرع ہستم اول بمعنی اول است (میر خسرو) توبہ زمی کردہ بودل چو تو ساقی شدی ؛ باز ہمان حال شد احمد پارینہ را ؛ مؤلف گوید کہ احمد پارینہ قصہ طلب است کہ مردی بود (احمد) نام رندانہ بسر می کرد و بصحبت علما - صالح شد و باز رندی اختیار کرد و ہم برین دو تسلسل در حالت رندی داعی اجل را لبیک گفت و فارسیان قصہ اش را ضرب المثل و داخل روزمرہ کردند و احمد پارینہ را شاہد گردانند بہ بیان وجود حالتی کہ در زمانہ گذشتہ بود انچہ بہار نسبت (ہستم ہستم) اول را بمعنی ماضی گرفتہ استعمال فرس بیان می کند ہیچ است و این محاورۂ خاص باشد ذکرش در ردیف ہاے ہوز کنیم انشاء اللہ بالجملہ چون کسی باکسی کہ مصیبتی یا مرضی داشت ملاقی شود از حال مرض یا مصیبت بپرسد و بجوابش مصرع ثانی را بطور مثل بزند یا مصرعہ اول التذکر را خواند مقصود ازین جواب ہمین باشد کہ چنانکہ بودم ہمچنان ہستم و افاقہ کہ دست دادہ بود کالعدم شد (اردو)

دکن مین (احمد پارینہ) کے عوض (وہی بھٹیاری) کہتے ہین - عام اور بازاریون کی زبان پر یہ مصرع ہے (وہی - - - - بھٹیاری جو آگے تھی سو اب بھی ہے) نیز کہتے ہین "جیسا ہون ہون" یعنی جو حالت تھی وہی اب بھی ہے" "کوئی نئی بات نہین ہے" یا کہتے ہین "جو کیفیت پہلے تھی وہی اب بھی ہے" یا کہتے ہین "جو کیفیت پہلے تھی پھر ویسی ہی ہوگئی" یعنی درمیان مین جو افاقہ ہوا تھا وہ اب باقی نہین رہا واضح ہو کہ صاحبان اردو نے بھی فرضی شخص کے لئے (احمد) کا لفظ استعمال کیا ہے - جیسے (احمد کی پگڑی محمود کے سر) اور (احمد کی ڈاڑھی بڑی یا محمود کی) اور (احمد محمود) یعنی کوئی ہو کسی باشد دیکھو (امیر اللغات) -

احمدِ زمجی استعمال - باضافت (احمد - صاحب مؤید بدلیل لغات فرس بہ جیم عربی آورده

احمدِ زمچی گوید کہ یکی از سران لشکر ابو مسلم مروزی است و صاحب اند در حلیہ لفظ مؤید ش

احمدِ زمجی و بقول صاحب ہفت بہ جیم فارسی یکی از سران لشکر بو مسلم کہ شجیع و مرد انہ بود وضمیمہ برہان متفق با ہفت - صاحب بہار عجم بجای حرف ہفتم حای مہملہ نویسد و گوید کہ نام مردی صاحب خوارق عادات کہ قصہ خوانان وضع کردہ اند و در قصہ ابو مسلم مروزی اکثر ذکر او می آید مخفی مباد کہ (زمچ) و (زمح) ہر دو لغت عرب است اوّل بقول صاحب منتخب بالفتح پر کردن و بفتحتین خشم گرفتن و دوّم ہم بقولش - بالضّم و تشدید میم مفتوح مرد کوتاہ قد زشت رو و فرومایہ پس در آخر ہر سہ یاے نسبت و ما را با صاحبان برہان و ہفت اتّفاق است یعنی احمد خشمگین - فارسیان جیم عربی را با جیم فارسی بدل کردہ باشند (اردو) احمد زمچی - ایک خاص شخص کا نام تھا جو لشکر ابو مسلم کا سردار تھا قصہ خوانون نے قصہ ابو مسلم مروزی مین اسکا ذکر

کیا ہے بعض اہل لغت (چے) کے عوض جیم اور بعضون نے حای حطی لکھا ہے۔

(۱) احمر | بفتح اوّل ومیم لغت عرب است بقول صاحب منتخب بمعنی سرخ پس او گوید کہ فارسیان (موتِ احمر) موت سخت وقتل را گویند (کہ بجای خود آید) مؤلف گوید کہ

(۲) احمر آمدنِ رخسار | بمعنی سرخ شدن باشد (انوری ۵) از فرّ سواد روی کلکت ۔ رخسارۂ ملک احمر آمدہ و (گوہر احمر) و (بادۂ احمر) بجای خود ش آید (اردو) (۱) احمر (عربی) اردو مین مستعمل بقول امیر سرخ تر۔ سرخ۔ (صبا ۵) سرخ ٹھہرا گل رخ سے گل احمر کسدن ۔ سرونکلا قد موزون کے برابر کسدن (۲) سرخرو ہونا۔

احمق ریش راست کند و عاقل محاسن | (مثل) صاحبان خزینہ وامثال فارسی ومحبوب ذکر این کردہ از محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ ریش را در عربی زبان محاسن گویند و محاسن بمعنی خوبی ہا ہم آمدہ پس فارسیان این مثل را بجای زنند کہ مقصود از بیان فرق احمق و عاقل باشد گویند کہ احمق در آراستن ریش مصروف باشد برخلاف آن عاقل اخلاق و خوبی ہای خود را آراستہ کند۔ (اردو) دکن مین کہتے ہین "(۱) نادان ڈاڑھی سنبھالے تو دانا انگلیون سے بگاڑے" (۲) احمق کی ڈاڑھی مین کنگا تو عاقل کرے خلال" یہ دونون کہاوتین معناً فارسی مثل کا ترجمہ ہین۔ یہ بات انسان کی عادت مین داخل ہے کہ جب وہ گہرے خیالات اور کسی بات کی سوچ مین رہتا ہے تو اپنی انگلیون سے ڈاڑھی مین خلال کرتا ہے اس کو مطلق پروا نہین ہوتی کہ اسکے ایسا کرنے سے ڈاڑھی کی زینت بگڑ رہی ہے۔ جو شخص عاقل اور غور و فکر کا عادی ہے اوسکی تو یہ کیفیت ہے۔ لیکن احمق کو ہمیشہ اپنی ڈاڑھی کی زینت

(۱۲۲۹)

فکر رہتی ہے - صاحب محبوب الامثال نے لکھا ہے "مرد مرے نام کو نا مرد مرے نان کو" اس کا یہ مطلب ہے کہ کم ہمت شخص صرف روٹی کی فکر کرتا ہے - اور اولوالعزم کو ہمیشہ اپنی نام آوری کی فکر رہتی ہے یہ کہاوت بھی من وجہٍ فارسی مثل کے ہم مقصد ہے -

احوال بفتح اوّل وسکون حاے حطی - بقول بہار جمع حال وبجاے مفرد نیز مستعمل مؤلف گوید کہ لغت عربی است جمع حال وحالتہ (۱) فارسیان جمع را بمعنی واحد وبراے جمع احوالہا گفتہ اند کہ جمع الجمع باشد وبا مصادر متعدّدہ فرس ہم استعمال کنند (ظہوری ؎) بمردم از جدایہا مدار دپرسش احوالم ؎ برہ می باش کو چشم توقّع بیوفائی را ؎ (ولہ ؎) آسمان برگرفتہ اوج وحضیض ؎ از نشیب وفراز احوالم ؎ (۲) احوال در فارسی بمعنی حالت وطاقت ہم آمدہ چنانکہ گویند "احوالم چہ ماندہ است کہ بگویم" صراحت این بر احوال ماندن می آید (محسن تاثیر ؎) ای کردہ حال خود عیان از صورت احوالہا ؎ آئینہ وار ہستیت تغیرہا در حالہا ؎ (اردو) (۱) احوال (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر حال کی جمع - فرماتے ہین کہ اردو مین واحد ہی کی جگہ مستعمل ہے یعنی کیفیت (جرأت ؎) کہنے کو میری ہی کچھ آئے تھے سو اوس کے حضور ؎ دیکھنا احوال کیا میرے طرفدارون کا ہے ؎ (غالب ؎) غالب ترا احوال سنا دین گے ہم اونکو ؎ وہ سن کے بلا لین یہ اجارہ نہین کرتے ؎ (۲) حالت - عربی - اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ (مونث) جان - طاقت جیسے اب کپڑے مین حالت نہین رہی"

احوال بودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی

وجود حالت چنانکہ نقی کمرہ گوید (ظ) تو رگل
می خرامی جام می بر کف چہ می دانی کہ احوال
تہیدستان پادرگل چہ می باشد ؛ (اردو) احوال
ہونا جیسے "تم کیا جانو اوسوقت میرا احوال
کیا تھا"

احوال بہم خوردن مصدر اصطلاحی۔
صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ
قاچار آوردہ کہ معنی بیمار شدن است معاصرین
عجم تصدیق این کنند (اردو) بیمار ہونا۔

احوال پرسیدن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
(۱) استفسار حال کسی کردن بطور عام چنانکہ
عارف تبریزی گوید (ظ) از من احوال نگارندۂ این
خانہ مپرس ؛ کہ چہ صورت خبرم نیست ز صورتگر
خویش ؛ (ظہوری ظ) دل بدخواہ تو خون
باد مپرس احوالم ؛ چون بگویم کہ جدا از تو
ظہوری چونست ؛ (۲) بہ تحقیق ماخیریت
پرسیدن و از چگونگی احوال مخاطب سوال
کردن ہم و این متعلق است از ہمان معنی عام
نمبر (۱) ظہوری ظ) اگر احوال ما پرسیدہ باشی
ز زخم خود خجل گردیدہ باشی ؛ (صائب ظ)
دوش آن نامہربان احوال ما پرسید و رفت ؛
صد سخن سر کرد اما یک سخن نشنید و رفت ؛
مخفی مباد کہ معاصرین عجم برای معنی دوم ---

احوال پرسی کردن ہم گویند
(اردو) (۱) کیفیت دریافت کرنا۔ (۲) احوال
پرسی کرنا (آتش ظ) غیر سے احوال پرسی یا
کرتا ہے مری ؛ گوش گل بلبل کی سنتا ہے
زبان خار سے ؛

احوال خواندن از جبین (مصدر اصطلاحی)
صاحب آصفی ذکر (احوال خواندن) کردہ از
معنی ساکت مؤلف گوید کہ از پیشانی کردہ اش
(احوال خواندن از جبین) بمعنی دریافت حال
از قیافہ کردن پیدا می شود چنانکہ صائب گوید

(الف)

(ے) میتوان خواند از جبین خاک احوال مرا
بسکہ پیش یار رخ فرسم بزمین افتادہ است

(اردو) چہرے سے احوال معلوم کرنا۔

احوال خوب نبودن استعمال یعنی بیمار بودن معاصرین عجم در روزمرہ خود استعمال این می کنند و ناصرالدین شاہ قاچار در سفرنامۂ خود استعمال (احوالم خوب نبود) بمعنی (بیمار بودم) کردہ و صاحب روزنامہ این را آورد (اردو) مزاج درست نہونا۔ بیمار ہونا۔ طبیعت اچھی نہ ہونا۔

احوال دانستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ واقف حال بودن (فارسی ے) یا رہتر زمن احوال مرا می داند ۔ من چسان عیب خود از آئینہ پنہان دارم ۔ (صائب ے) مومیو چون مژہ احوال مرا می دانی ۔ نشو و خواب گران پردۂ بینائی تو ۔ (اردو) حال سے واقف ہونا۔

احوال دل گرفتن از کسی استعمال حال دل کسی دریافت کردن باشد چنانکہ خالص صفاہانی گفتہ (ے) تو خود ای آفت دلہا چہ گوئیم بگو ۔ روز محشر اگر احوال دل ازما گیرند ۔ (اردو) دل کی حالت دریافت کرنا۔

احوال دیدن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مشاہدہ کردن حال و واقف شدن (ظہوری ے) ما را چہ حال گرچہ پریشان نگہ تری ۔ آری ترا کہ گفت کہ احوال ما ببین ۔ (ولہ ے) دل دانہ است تا بجگر آتش آہ سرد ۔ احوال ما ببین کہ چسان دانہ در گرفت ۔ (اردو) احوال کا مشاہدہ کرنا۔ احوال سے واقف ہونا۔ حالت دیکھنا۔

احوال شدن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ از سندش پیدا است کہ محتشم کاشی (احوال

چہ شد) را بمعنی (بچہ نوبت رسید) استعمال کردہ است پس مجرّد (احوال شدن) چیزی نیست

احوال فہمیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بفہم آوردن و واقف شدن از احوال باشد چنانکہ تنہای شہرستانی گوید (ے) بیتوان از ضعف تن فہمید احوال مرا چو می کشد این خامۂ موصورت حال مرا؛ (اردو) احوال سے واقف ہونا۔

احوال کسی گرفتن | استعمال - بقول صاحب آصفی و بہار (۱) بمعنی استفسار احوال کردن و بہ تیمار و ارسیدن صاحب بحر عجم و وارستہ گوید کہ (۲) خبر حال او پرسیدن ہم - سند آصفی و بہار و وارستہ از خالص صفاہانی است (ے) تو خود ای آفت دلہا چہ بگویم بگو؛ روز محشر اگر احوال دل از ما گیرند صاحب انند باستناد ہمین شعر ذکر ہر دو معنی کند مؤلف گوید کہ مانند این را بر (احوال دل گرفتن) نقل کردہ ایم و صراحت معنی ہم ہمدر آنجا گذشت پس (احوال کسی گرفتن) را بدین دو معنی آوردن تقاضای سندی می کند و بلحاظ روزمرۂ معاصرین بمعنی (دریافت حال کردن) توان گرفت و بس سندی دیگر درکار است (اردو) حالت دریافت کرنا - احوال دریافت کرنا۔

احوال گذشتن بسختی | استعمال - صاحب آصفی ذکر (احوال گذشتن) کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ از سند پیش کردہ اش (احوال بسختی گذشتن) پیدا می شود یعنی حال کسی مبتلای سختی بودن و مقیم الحال بودن کسی (قائم مشہدی ے) بی تو از بسکہ بسختی گذرد احوالم سنگ بر سینہ زند آینہ از تمثالم؛ (اردو) بری حالت میں بسر ہونا۔

احوال گفتن | صاحب آصفی ذکر این کردہ

از معنی ساکت مؤلف گوید که بیان احوال کردن است (نقی کمره ؎) پیش او احوال جان مبتلا ناگفته اند ؛ حال ما از بی زبانی ہاے ما ناگفته اند ؛ (اردو) احوال بیان کرنا۔

احوال ماندن استعمال صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که باقی ماندن طاقت باشد و تصدیق این از معاصرین عجم می شود چنانکه مسیح کاشی گوید (؎) مارا کدام وقت وچه احوال مانده است ؛ جان رفت پیش وچشم به دنبال مانده است ؛ (اردو) حالت رہنا۔ جیسے "وقت رہا اور نہ حالت رہی جو کچھ عرض کر سکیں" (فقرۂ آصفیہ لفظ حالت پر) اب کپڑے میں حالت نہیں رہی ؛

احول بفتح اوّل و واو و لغت عربست بقول صاحب منتخب کج چشم که از انبفارسی (کاژ) به زای فارسی گویند فرماید که اینچه مشهور است که احوال فطری یکی را دو می بیند غلط است امّا احول که به تکلف چشم را کج کند اکثر اوقات یکی را دو بیند (انتهی) ما بحیرتیم و بعض احولان ما در زاد را دیده ایم که هر یک چیز را می گفتند که دو بنظر می آید مردی از نظر ما گذشت که چون دست بر چیزی دراز می کرد اکثر خطا می کرد صاحب تحقیق گوید که کسی که به تکلف چشم را کج می کند دو می بیند آنهم احول نیست و فارسیان احول کج چشم گفته اند ابو الفرج رونی ؎) با قلیها شگوفه آورده ؛ راست چون چشم اعور و احول ؛ (سلمان ساوجی ؎) نرگس شوخ و گل باقلی امروز بباغ ؛ چون دو چشم اند یکی اشهل و دیگر احول ؛ (انوری ؎) نطق پیش قلمش لال بود چون اجرش ؛ عقل پیش نظرش کج نگرد چون احول ؛ صاحب مؤید هم احول بمعنی کاژ آورده صاحب غیاث بحوالهٔ منتخب درست ننوشت که احول کسی

کہ یک چیز را دو بیند اما بعض شعرای فرس احول را بہمین معنی آوردہ اند شاید بقول اہل لغت مقصود شان از احول مصنوعی و تکلفی باشد چنانکہ حافظ شیرازی گفتہ (ع) پاک بین از نظر پاک مقصود رسید ۔ احول از چشم دوبین در طمع خام افتاد ۔ فارسیان استعمال این بامصدر شدن کردہ اند وعجبی نیست کہ با مصادر دیگر ہم باشد (اردو) احول (عربی اردو مین مستعمل) وہ شخص جو ایک چیز کو دو دیکھے (آتش ع) احول کی آنکھ سے ہون مین سودائی دیکھتا ۔ دو زلفین یار کی نظر آتی ہین چار سانپ ۔ (ناسخ ع) ایک ہی دیکھتے ہین جن کی بصارت ہے درست ۔ نور توحید سے ہین دیدۂ احول خالی ۔ امیر نے اسی لفظ کے حاشیہ مین صراحت فرمائی ہے کہ جب کسی وجہ سے دونون آنکھون کی رطوبت جلیدیہ مین (جو طبقات چشم کے وسط مین واقع ہے اور محل بصر ہے) پوری پوری مخالفت واقع ہو اور اپنی جگہ سے ہٹ جاے یعنی ایک اوپر کو چڑھ جاے اور دوسری نیچے کی طرف آرہے یا صرف ایک ہی آنکھ کی رطوبت مذکورہ اپنی جگہ سے ہٹ جاے اور دوسری آنکھ کی اصلی حالت پر رہے تو ایک چیز دو دکھائی دیگی اس لئے کہ مجمع النور (محل اتصال عصبۂ مجوفہ جہان دونون آنکھون کی بصارت آکر ملجاتی ہے) سے دونون آنکھون کے عصبۂ مجوفہ مین فرق پڑجاتا اور تلے اوپر ہونے کی وجہ سے بالضرور ایک چیز دو دکھائی دیگی اس مرض کو حول کہتے ہین صاحب آصفیہ نے (ڈھیرا پر لکھا ہے (ہندی) کج بین - احول - بھینگا - دونظرا -

احول شدن	استعمال بمعنی دوبین شدن چنانکہ ظہوری گوید (ع) دیدہ از عکس تو بیتیم احول شد (اردو) احول ہونا ۔
	کہ احول نہ شویم ۔ در نظر داشتن آئینہ تدبیر نبود

(۴۴)

احیا بقول بہار زندہ کردن فرماید کہ بالفظ کردن مستعمل مؤلف گوید کہ بالکسر لغت عرب است۔ بقول صاحب منتخب زندہ کردن و در فراخی نعمت شدن و در باران شدن و بالفتح زندہا و قبیلہ ہا کہ جمع حی باشد (انتہی) فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر یعنی زندگی استعمال می کنند و با مصادر متعددۂ فرس مرکب سازند (اردو) - زندگی (فارسی) اردو میں مستعمل بقول صاحب آصفیہ (مونث) زیست۔

احیا آموختن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ معلوم کردن حقیقت زندگی و تعلیم یافتن طریقۂ زندگی (سلمان ساوجی ؎) عقل از روش رای تو آموختہ قانون ؛ روح از اثر لطف تو آموختہ احیا ؛ (اردو) زندگی کی حقیقت معلوم کرنا۔ زندہ رہنے کا طریقہ سیکھنا۔

احیا دادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید زندہ کردن و رونق فزودن (امید رازی ؎) ای کردہ بنوک خامہ انشای عظام ؛ وی دادہ بنطق نامہ احیای کلام ؛ (اردو) جان ڈالدینا

محاورۂ اردو میں اس کا استعمال لازم سے ہے جیسے "آپ کے پڑھنے سے اس قصیدہ میں جان پڑگئی"

(۱) احیا کردن (استعمال) صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی زندہ کردن است (صائب ؎) چون زمین مردۂ کز ابر گردد تازہ رو ؛ از عرق ردی تو احیا می کند آئینہ را ؛ مؤلف گوید کہ از ہمین سند مصدر اصطلاحی - - - - - - - - - - - -

(۲) احیا کردن آئینہ را بمعنی زندہ کردن در روح در قالب آئینہ کردن است کنایہ باشد از روشن کردن و جلا دادن آئینہ یا پیدا کردن

آئینہ (اردو) (۱) زندہ کرنا - زندگی بخشنا - (۲) آئینہ کو روشن کرنا - جلا دینا - آئینہ بنانا -

(۱) احیا نمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مراد از احیا کردن است کہ گذشت (حزین اصفہانی - نثر) اکثر لیالی را بعبادت احیا می نمود - بخیال ما از ہمین سند مصدر اصطلاحی - - - - - - -

(۲) احیا نمودن لیالی را | پیدا میشود کہ شب زندہ داشتن است یعنی ہمہ شب بیدار بودن فارسیان عابدان را بصفت (شب زندہ دار) آوردہ اند و زندہ نمودن شب کنایہ باشد از (ہمہ شب بیدار بودن) (اردو) (۱) دیکھو احیا کردن (۲) شب بیدار رہنا - رات بھر عبادت کرنا - صاحب آصفیہ نے (شب بیداری) کا ذکر کیا ہے -

احیای بقا کردن | مصدر اصطلاحی یعنی بقا را زندہ کردن کنایہ باشد از بقا یافتن (ظہوری) (۵) این نشوی از خطر مرگ ظہوری ۔ احیای بقائی نہ کنی گر نہ فنائی ۔ (اردو) بقا حاصل کرنا

احیای بی تابی کردن | مصدر اصطلاحی یعنی زندہ کردن بی تابی را یعنی اظہار بی تابی و اضطراب کردن چنانکہ ظہوری گوید (۵) بہ شوق از کاہلیہا اضطراب دل برون آید ۔ چہ حیرت گر پس مردن کنم احیای بیتابی ۔ سبحان اللہ چہ مضمون نازکی آوردہ کہ بعد مردن تاب و توان باقی نماند و ہمین است احیای (بی تابی) (اردو) بیقراری اور بیتابی ظاہر کرنا -

احیای دین | اصطلاح - یعنی اشاعت دین است چنانکہ انوری گوید (۵) از پئے احیای دین خزان و بہاری ۔ بر سر خرزین ندہ خنگ تو زین را ۔ (اردو) دین کی اشاعت کہہ سکتے ہین -

احیای مردن کردن | استعمال - طریقہ مرگ را زندہ کردن کنایہ باشد از آماوہ مرگ

بودن (ظہوری ۵) بزم نشاط از دیگران بہر غمی خوش کردہ ام ؛ احیاے مردن	می کنم عیسی دمی خوش کردہ ام ؛ (اردو) مرنے پر آمادہ ہونا۔

الف مقصورہ با خای معجمہ

اخ بقول صاحب برہان وجامع وہفت بفتح اوّل وسکون ثانی (۱) بمعنی آفرین باشد کہ مرادف تحسین است و (۲) در ترحّم وتاسّف نیز گویند و در عربی بمعنی برادر۔ خان آرزو در سراج این را مخفف (آخ) بمعنی خوش آوردہ وصاحب ناصری وشمس وغیاث بر معنی اوّل قانع صاحب رشیدی وجہانگیری فرمایند کہ ہمان (آخ) یعنی کلمۂ تحسین۔ صاحب سروری ہمزبان رشیدی وذکر این بذیل (آخ۔ بالف ممدودہ) کردہ مؤلّف گوید کہ تبلاش سند این ہمچنان قاصر ماندیم کہ در ممدودہ واین آوازیست کہ برای تحسین وآفرین از زبان اہل عجم می برآید واکثر استعمال بفتح اوّل بتکرار لفظ یافتہ شد وبممدودہ کہ گذشت نتیجۂ لب ولہجۂ بعض مقامات باشد واستعمال بمعنی دوّم بسیار کم ومعاصرین عجم ازین سکوت ورزند۔ (اردو) (۱) دیکھو آخ۔ (۲) دیکھو آہ۔

اخ اخ استعمال۔ بہ تکرار کلمۂ گذشتہ بقول صاحبان برہان وسراج وبحر وسروری و رشیدی وہفت وجہانگیری بفتح ہر دو ہمزہ و سکون ہر دو خا (۱) بمعنی خوش خوش باشد کہ بعربی بخ بخ گویند و (۲) گاہی در مقام تاسّف وتحسّر ہم گفتہ میشود وبضمّ ہر دو ہمزہ در وقت نہایت حظّ ولذّت وخوشی گویند۔ صاحب ناصری بر معنی اوّل قانع ہمچنین صاحب شمس بر معنی دوّم۔ مخفی مباد کہ آخ آخ بالف ممدودہ بجای خودش بمعنی دوّم گذشت بخیال ما غیر ممدودہ

اصل است و ممدودہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی ازینجاست کہ استعمال (آخ آخ، بالمد بمعنی اوّل نیامدہ (اردو) (۱) واہ وا۔ دیکھو آخ (۲) آہ آہ دیکھو آخ آخ۔

اخبار استعمال۔ بقول صاحب آصفی بالکسر (۱) خبر دادن مؤلّف گوید کہ لغت عرب است و (۲) بالفتح جمع خبر ہم (کذا فی المنتخب) فارسیان بمنزلۂ اوّل را بمعنی حاصل بالمصدر و بمنزلۂ دوّم بمعنی تاریخ واحوال وواقعات استعمال کنند وبامصادر فارسی ہم آوردہ اند (اردو) (۱) مخبری۔ مونّث۔ بقول صاحب آصفیہ خبر رسانی۔ جاسوسی۔ گویندگی۔ (۲) تاریخ۔ عربی۔ اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیہ اس فن کا نام جس میں واقعات عظیمہ کا حال مندرج ہے (مونث) احوال۔ دیکھو احوال)

اخبار برمک استعمال۔ باضافت اخبار۔ بمعنی واقعات واحوال برمک و تاریخ برمک۔ این متعلّق است بمعنی دوّم لفظ اخبار کہ گذشت (انوری ۵) گر قلم پیش تو از اخبار برمک راندہ اند ؎ پیش قرآن یاد کردن لوح ابجد کردہ اند ؎ (اردو) برمک کا احوال (مذکّر)

اخبار خواندن استعمال۔ فن تاریخ وسیر خواندن باشد (انوری ۵) چو در مدیح امیر و وزیر عمر گذشت ؎ چہ سود خواندن اخبار و لُمعہ ومنطق ؎ (اردو) تاریخ پڑھنا

اخبار کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ بالکسر بمعنی مخبری کردن وخبر دادن است چنانکہ کمال اصفہانی گوید (۵) خود بنید ازم از بغل گر بہ ؎ کنم از ماجرائے ہوش اخبار ؎ (اردو) مخبری کرنا خبر دینا۔

اخیون بقول برہان با بای ابجد بروزن مجنون میوۂ نباتیست صحرائی مانند سرافعی و بیخ آن از انگشت باریکتر و بزنگ سیاہ بود گویند گزیدن جانوران را نافعست و بعربی راس الافعی خوانند و بجای بای ابجد یای حطی ہم بنظر آمدہ است - صاحب جامع و ہفت ہم ذکر این کردہ صاحب محیط این را بجای حطی (احیون) نوشتہ گوید کہ بفتح ہمزہ و سکون حای مہملہ و بخای معجمہ نیز لغت یونانی است بمعنی سرافعی و آن ثمر گیاہی است شبیہ بسرافعی و بی ساق و نبات آن خشن و شاخہای آن کوچک و ثمر آن با سرافعی شباہت دارد - گرم در اوّل و تر در دوّم - مدرّ بول و حیض و شیر و عرق صورت خارش و جوشش بدن مصلح آن شیر است - پس معلوم میشود کہ فارسیان تحتانی را خلاف قیاس بہ بای موحدہ بدل کردہ (اخیون) کردند یا غلطی کاتبین در لغت یونانی تحتانی را موحدہ کردہ (اردو) ایک قسم کا جنگلی میوہ جو سانپ کے سر کے مشابہ ہوتا ہے - (مذکّر)

اخت بقول برہان و ہفت بضم اوّل و سکون ثانی و فوقانی بمعنی مثل و مانند و قرین و نظیر باشد و در عربی خواہر را گویند و بعضی بمعنی اوّل نیز عربی میدانند صاحب اند صراحت کند کہ این لغت عربی است بمعنی خواہر و فارسیان این را مجازاً بمعنی مثل و مانند و نظیر استعمال کنند مؤلف گوید کہ اکثر در کتب صرف عربی کہ در فارسی زبانند - فارسیان واو را اخت ضمّہ و الف را اخت فتحہ و یا را اخت کسرہ آوردہ اند و این مجاز بمعنی حقیقی باشد در زبان فارسی (اردو) مثل (عربی - اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیہ مانند موافق - برابر - سب صفتوں میں مساوی -

اختا سہیل اصطلاح - بقول صاحب شمس استعمال فارسی است مراد ازان دو ستارہ کہ عرب شعریٰ گویند صاحب مؤید این را بذیل لغات عرب آوردہ فرماید کہ ہمان دو ستارہ کہ عرب آنرا شعریان خوانند صاحب محیط المحیط بر لفظ شعر صراحت کند کہ این دو ستارہ باشد آنکہ در برج جوزا طلوع شود در زمانہ شدت حرارت نامش شعری العبور و آنکہ در ذراع طلوع گردد موسوم است بہ شعری الشامیہ و معنی لفظی (اختا سہیل) دو مانند سہیل باشد یعنی شبیہان سہیل - مخفی مباد کہ بقولش (ذراع) نام منزلی است از منازل قمر کہ در برج اسد باشد و بقول بعض در جوزا صاحب انند بر شعریان گوید کہ ازدو شعری اعبور و غمیصا مراد است کہ آنرا شعرای شامی و شعرای یمانی ہم گویند - صاحب قاموس بر لغت (شعر) ذکر این کردہ و استعمال این بہمین معنی در عربی موجود است - بخیال ما صاحب شمس خطا کرد کہ این را بذیل فارسی ذکر کرد (اردو) دو خاص ستارون کو فارسیون نے (اختا سہیل) کہا ہے - جن مین سے ایک کا نام عربی مین شعری الیمانیہ ہے اور دوسرے کا نام شعری الشامیہ -

اختر بقول برہان بروزن افسر (۱) بمعنی کوکب و ستارہ صاحبان سروری و ناصری و سراج و وارستہ و جامع و ہفت ہزبانش - صاحب ناصری شعر نظامی را کہ خان آرزو بر معنی نمبر (۴) آوردہ است متعلق بدین معنی قرار می دہد - بہار گوید و صاحب انند بر نقش قدمش پویدکہ بدین معنی و اثرون از صفات اوست و اشک و گل و نمک از تشبیہات او و بالفظ افتادن و شمردن مستعمل مؤلف عرض کند کہ استعمال این با مصادر و غیر آن در ملحقات میاید

(ابو طالب کلیم ؎) اشک اختر ہمہ از دیدۂ گردون بچکید ۔ مصلحت نیست کہ دودی بکند محمد جان (ولہ ؎) امید کام یافتن از روزگار ما ۔ فکر گلاب از گل اختر کشیدنست ۔ (ناصر علی ؎) ندانم ہر شب از شوق کدامی شور محشرہا ۔ نمک در پردہای خواب می ریزند اختر ہا ۔ بخیال ما اصل این (اکتر) بکاف عربی وضمہ اول ۔ لغت زبان سنسکرت بمعنی بلند ۔ فارسیان بقاعدۂ خود کاف عربی را باخای معجمہ بدل کردند چون شاماخچہ وشاماکچہ ۔ کذا فی القواعد) وضمہ اوّل را بفتح بدل کردند و این ہم تصرف است پس اختر مفرس است بمعنی کوکب وستارۂ کہ بلندی باشد مخفی مباد کہ بقول صاحب ساطع اکتارنا بالضم مصدر ریست ہندی بمعنی افراختن و بلند کردن و اکتارو بالضم افرازندہ و بلند کنندہ و از ہمین مصدر باشد (اکتر) ماخذ (اختر) واللہ اعلم (انوری ؎) ای از جل چنانکہ زہر آفریدہ جان ۔ ای از شرف چنانکہ زہر اختر آفتاب ۔ (ولہ ؎) بوسند اختران فلک مرترا عنان ۔ گیرند سروران جہان مرترا رکاب ۔ (اردو) اختر (فارسی اردو میں مستعمل) بقول امیر (مذکر) نجم ۔ تارا (صبا ؎) اللہ رے تیرگی شب فرقت کی اے صبا ۔ چمکا کوئی فلک پہ نہ اختر تمام رات ۔

(۲) اختر ۔ بقول صاحب برہان وہفت بمعنی رایت وعلم نیز آمدہ ۔ خان آرزو در سراج وصاحبان ناصری و وارستہ وہفت وجامع وجہانگیری و بہار ہمزبانش وصاحب رشیدی از خسرو سند دہد (؎) ہر طرفی کاختر او رونہاد ۔ فتح دوید و در دولت کشاد ۔ وصاحب سروری از فردوسی سند آوردہ (؎) بتازید کاید بنزدیک شاہ ۔ چو ترکان بدیدند اختر

براہ ؛ (ولہ ؎) چنین گفت ہومان کہ این اختر است ؛ کہ نیروی ایران بدو اندر است ؛
مؤلف گوید کہ ماخذ این ہمان (اکتر) است کہ برنبر (۱) صراحت آن کردہ ایم واضح باد
کہ بر سر علم لشکر پارچۂ باشد و بران نشان ہلال و اختر قائم کنند عجبی نیست کہ بدین وجہ ہم
علم را اختر گفتہ باشند (اردو) علم (عربی - اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مذکر)
جھنڈا۔ باوٹا۔ نشان۔ رایت (ذوق ؎) ساتھ اپنے ہے اب فوج الم اور زیادہ ؛ کر
تو بھی بلند آہ علم اور زیادہ ؛
(۳) اختر - بقول برہان و ناصری و جامع و ہفت بمعنی بخت و طالع - صاحب جہانگیری
برای این معنی از حکیم فردوسی سندی آوردہ (؎) من امروز بر اختر گرم سیب ؛ شما را
نمایم بر ستن نہیب ؛ من از اختر گرم چندان ترازم ؛ بر سیم کہ نیزم نباشد نیاز ؛ ہم سندی از
صائب بدست آوردہ ایم (؎) دشمن از صحبت ما کامروا می خیزد ؛ بر مراد دگران
سیر کند اختر ما ؛ (سعدی ؎) بلند اخترت عالم افروختہ ؛ زوال اختر دشمنت سوختہ
بخیال ما این مجاز معنی اول است کہ نزد منجمین تعلق بخت و طالع از اختران است
وبس (اردو) طالع (عربی - اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مذکر) بخت -
نصیب - قسمت - آپ فرماتے ہین کہ نجومیون کی اصطلاح مین وہ برج یا درجہ جو
مولود کی ولادت یا کسی سوال کے استفسار کے وقت افق شرقی سے نمودار ہو - دوازدہ گانہ
طالع مین سے ہر ایک کا اثر سعادت اور نحوست مین جدا جدا ہے (امیر ؎) کیونکر رہین
نہ اسکی نظر سے گرے ہوئے ؛ ہم سے ہمارے طالع بد ہین پھرے ہوئے ؛

(۴) - اختر - بقول صاحب برہان و ناصری و جہانگیری و ہفت بمعنی فال و شگون صاحب سروری از فردوسی سند آوردہ (ے) یکی اختری گفت ازان پس براہ ؛ کز نیسان بُرّم سر سادہ شاہ ؛ صاحب سراج گوید کہ ہندو شاہ این را بمعنی فال گرفتہ - و (اختری) منجّم و فال گیر را گویند و اختر را بمعنی فال پنداشتہ اند و آن بیجا ست - صاحب جامع صراحت مزید کند کہ بمعنی فال نیک است مؤلّف گوید کہ فال و شگون - پیشین گوئی است و فارسیان بدین وجہ فال گو را اختری گفتند کہ تعلّق فال ہم از نجوم و رمل باشد پس اختر بمعنی فال گرفتن غلط نباشد بفہم ما نیامد کہ خان آرزو چرا بر صاحبان لغت فرس اعتراض کردہ انچہ صاحب جامع این را بفال نیک مخصوص کند البتہ خلاف اتّفاق محقّقین است صاحب انوار سہیلی آوردہ (ے) ای مبارک پی شہنشاہی کہ حاصل می کنند ؛ اختران در آسمان از طلعت نیک اختری مخفی مباد کہ این ہم مجاز معنی اوّل است کہ گذشت (اردو) فال (عربی - اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مونث) شگون - شگن - غیب کی بابت پیشین گوئی - (امیر ے) جب نظر کیجئے اس قرعہ کو ہے فال نئی ؛ یہ وہ چوپڑ ہے کہ ہر ہاتھ ہے یاں چال نئی ؛

(۵) اختر - بقول صاحب برہان و جامع و ہفت نام فرشتہ ایست موکّل کرۂ زمین صاحب سراج بحوالۂ قوسی ذکر این معنی کردہ فرماید کہ بعضی بیت شیخ نظامی را باین معنی حمل کردہ اند - (ے) بسا فالی کہ از بازیچہ برخاست ؛ چو اختر در گذشت آن فال شد راست ؛ و ظاہر است کہ مصرع ثانی بران تقدیر بسیار نابلیغانہ و عامیانہ می شود (انتہی) صاحب غیاث گوید کہ این فرشتہ ایست کہ در عالم - آمین آمین گویان می گردد ہر دعائیکہ بآمین او برابری شود باجابت میرسد

(انوری ۵) دور نبود کین زمان در مجلس حکم قضا ۔ بر زبان چرخ و اختر لفظ اشہد میرود ۔
مؤلف گوید کہ درین شعر اختر را بمعنی نمبر (۱) ہم متعلق توان کرد ۔ الحاصل ماخذ این ہمان
(اکتر) است کہ تفصیلش بر معنی نمبر (۱) گذشت (اردو) ایک فرشتہ کا نام فارسی زبان مین
اختر ہے جو کرۂ زمین کا موکل سمجھا جاتا ہے ۔ (مذکر)

(۶) اختر ۔ بقول صاحب برہان وجامع نام یکی از منازل قمر ۔ حیف است کہ سندی بدست
نیامد و ماخذ این ہمان (اکتر) باشد کہ بر نمبر (۱) ذکرش کردہ ایم (اردو) منازل قمر سے ایک
منزل کا نام فارسی مین اختر ہے ۔ اردو مین بھی انھین معنون مین اختر کہ سکتے ہین (مونث)

(۷) اختر خان آرزو در سراج گوید کہ تخلص شیخ سعدی اللہ کہ درین جزو زمان شاعر
بسیار گوی خوب بیش او کم است پیشتر تخلص می کرد و چون این تخلص بتذل دید اختر
تخلص نمود سلمہ اللہ تعالیٰ ۔ مؤلف گوید کہ خان آرزو چہ خوش یادگاری از برای معاصر
خود قائم کرد رحمہا اللہ و بر سلک او تواند عرض کرد کہ از معاصرین ما ہم اختر است کہ بلند نشان
مؤلف امیر اللغات (امیر مینائی مغفور) است در اردو زبان خیلی شیرین بیان و در محاورات اردو از معاصرین
ما ۔ سلمہ اللہ تعالیٰ (اردو) اختر ایک نامی شاعر کا تخلص جو خان آرزو کے معاصرین سے
گزرے ہین اور ہمارے معاصرین مین بھی ایک مستند شاعر ہین امیر مرحوم کے فرزند رشید
مولوی لطیف احمد اختر ۔ مینائی ۔

اختراع بقول بہار چیزی نو پدید آوردن و بالفظ کردن مستعمل مؤلف گوید کہ بکسر اول
و تای فوقانی لغت عرب است بقول صاحب منتخب تنگافتن و نو برون آوردن ۔ فارسیان

این را با مصادر مستعدۂ فرس مرکب کردہ استعمال کنند و بدون مصدر بمعنی حاصل بالمصدر (انوری ؎) در شیوۂ اختراع و ابداع ؎ باتاب و توان آفرینش ؎ (اردو) اختراع (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر (مذکر) نئی بات پیدا کرنا - جی سے جوڑنا - ایجاد (آتش ؎) آتش یہ شاعرون کا نقط اختراع ہے ؎ رخسار گنج ہین نہ تو گیسوی یار سانپ ؎ (فقرۂ امیر) فرنگ مین روز بروز نئے صنائع کا اختراع ہوتا جاتا ہے "

اختراع فرمودن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی ایجاد کردن است سندش از آزاد بلگرامی است (فقرہ) تاریخی است کہ از شکل اصابع اختراع فرمودہ و حقا کہ ید بیضا نمودہ (اردو) دیکھو اختراع کرنا -

اختراع کردن استعمال - مرادف اختراع فرمودن کہ گذشت (ظہوری ؎) ابرویت اختراع زبان کرشمہ کرد ؎ صد داستان اشارہ پیدا و روگم است ؎ (عرفی ؎) شیوہای زاہدان گرد رشمار دین بود ؎ غم مخور عرفی کہ ما ہم اختراعی می کنیم ؎ (علی خراسانی ؎) در کارگاہ عشق کہ یارب ہمیشہ باد ؎ ہر کس کہ بود طرح خوشی اختراع کرد ؎ (اردو) اختراع کرنا - بقول امیر ایجاد کرنا - نئی بات نکالنا (رند ؎) کرتے رہے اختراع آپی ؎ تقلید نہ کی کبھی کسی کی ؎ (منیر ؎) چلن سینہ شگافی کا بتایا سوگوار دن کو ؎ لحد نے اختراع اول کیا چاک گریبان کا

اختراع فروختن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و از سعدی شیرازی سند آوردہ (؎) بلند اختر عالم افروختہ ؎ زوال اختر دشمنت سوختہ ؎ مؤلف گوید کہ از سند عالم افروختن پیدا می شود نہ اختراع فروختن زیرا کہ اختر فاعل و واقع شدہ - (فافہم)

(۱۲۵۱)

اختران تب زدہ اصطلاح - باضافت اختران بقول بحر ستارگان کہ در آب نمایند و ضمیمہ برہان ہم ذکر این است و صاحب مؤید ہم ذکر کردہ صاحب اند بحوالہ شمس گوید کہ ستارہا یکہ از غایت تابش در آب نماید صاحب شمس بحوالہ سکندری گوید کہ ستارہای لرزان و گردان مؤلف عرض کنند کہ در حالت تب جسم می لرزد و ستارگان ہم متحرک بنظر می آیند و خصوصاً چون مشاہدۂ اختران در آب کنند بسبب حرکت آب ہر یک ستارہ لرزان می نماید ہمین است وجہ تسمیۂ این - (اردو) فارسیون نے (اختران تب زدہ) ستارون کے اُس عکس کو کہا ہے جو پانی مین نظر آئے (مذکر)

اختر برگذر بودن استعمال - بمعنی دریر بودن ستارہ چنانکہ ظہوری گوید (ع) بود اختر برگذر بر خوشیتن کردم ستم ؛ از برای مصلحت گفتم کہ با من دشمن است ؛ (اردو) ستارہ کا حالت سیر مین ہونا -

اختر برگشتن استعمال - بقول صاحب تحقیق رجعت کردن ستارہ باشد و آن نزد منجمین بد است مؤلف گوید کہ بخیال ما برگشتن بخت و طالع است کہ اختر بمعنی طالع ہم آمدہ چنانکہ بجایش گذشت (صائب ع) خط بگرد لب میگون تو چون ساغر گشت ؛ خال شبرنگ ترا اختر دولت برگشت ؛ (اردو) قسمت الٹنا - بقول آصفیہ تقدیر برگشتہ ہونا نصیبے کا خلاف ہوجانا - بد اقبالی کا سامنا ہونا - نگون بخت ہونا - واژون بخت ہونا شامت آنا - (رند ع) برگشتہ یار ہو گیا مجھ سے راست بازسے ؛ قسمت کسی کی جاے نہ یون ہنشین الٹ ؛

اختر بین استعمال - بقول صاحب نامی مرادف اختر شناس و اختر شمار و اختر شمر کنایہ

از منجم و ستارہ شناس مؤلف گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است از مصدر مرکبہ (اختر دیدن) مؤلف ناصری از معاصرین عجم است ضرورت سند ندارد (اردو) دیکھو اخترشناس۔

اختر پنجم اصطلاح باضافت اختر۔ بقول صاحب بحر و ضمیمۂ برہان و ہفت و انند و مؤید۔ مریخ باشد کہ سیارہ آسمان پنجم است اصل این اختر آسمان پنجم بود لفظ آسمان را حذف کردند (اردو) مریخ (عربی۔ اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مذکر) منگل ستارہ۔ جلاد فلک۔ ایک آتش مزاج یا آتشی سیارے کا نام جو ساتوین آسمان پر ہے۔ ہماری رائے مین آپ سے تسامح ہوا ہے اس لئے کہ مریخ۔ بقول منجمین پانچوین آسمان کا ستارہ ہے (آتش ے) لباس سرخ پہنکر وہ نوجوان نکلا۔ پناہ مانگتا مریخ آسمان نکلا۔

اختر ثریا اصطلاح۔ باضافت اختر۔ صاحب انند گوید کہ کنایہ باشد از اشک خونین عاشقان۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکردہ و ظاہر است کہ این استعارہ باشد و لیکن ثریا را تشبیہی با اشک خونین بخیال مانی آید۔ قطرہای اشک را تشبیہ باختر عیب نباشد و لیکن اشک خونین را خصوصیتی بہ تشبیہ ثریا نیست حیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) اشک خونین۔ امیر نے لفظ آنسو کے صفات مین اشک خونین کی سندی ہے (ذوق ے) ذوق اس پانے نگارین کا جو ہے وصف نگار اشک خونین سے ہے کاغذ کو حنائی کرتا۔

اختر جوزا اصطلاح۔ باضافت اختر۔ بقول بحر بمعنی عطارد صاحب غیاث فرماید کہ کنایہ از عطارد است چرا کہ جوزا خانۂ عطارد باشد (اردو) عطارد۔ (عربی اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ (مذکر) بدھ ستارے کا نام جو دوسرے آسمان پر ہے دبیر فلک۔

علم وعقل کو اس سے تعلّق ہے اور برج سنبلہ
مین اسے شرف ہوتا ہے اور قوس مین وبال۔

اختر دانش اصطلاح - باضافت اختر
بقول صاحب برہان وسراج وبحر ومؤیدا (۱)
کنایہ از کوکب عطارد است و (۲) کوکب مشتری
را نیز گویند۔ صاحب ناصری وجہانگیری باتّفاق
برہان از خاقانی سند آوردہ (ے) مرا از اختر
دانش چہ حاصل ؟ کہ من تاریکم او رخشندہ اجزا
صاحب جامع بر معنی اوّل قانع مؤلّف گوید
کہ مرکّب اضافی است بقول منجّمین عطارد را با
علم ودانش تعلّق است صاحب آصفیہ بر لفظ
عطارد ذکر این کردہ از اینجاست کہ اہل سنسکرت
این را بدھ گویند کہ بمعنی عقل است و این خصوصیّت
با مشتری نیست بلکہ مشتری را قاضی فلک گویند
پس ما را با صاحب جامع اتّفاق است کہ بر معنی
اوّل قناعت کردہ زیرا کہ اختر دانش با مشتری
وجہ خصوصیت نیست چنانکہ عطارد راست

(اردو) عطارد - دیکھو اختر جوزا۔

اختر در پیرہن کردن مصدر اصطلاحی
بقول صاحب انندی آرام وبیقرار کردن
صاحب غیاث ہم ذکر این کردہ دیگر محقّقین
بر گو آزین ساکت اند صاحب بحر (اگر در پیرہن
کردن) را ہمین معنی آوردہ و آن فی الجملہ با بیقرار
کردن تعلّق دارد۔ عجبی نیست کہ صاحبان انند
وغیاث تسامح کردہ باشند معاصرین عجم ہم حالا
در روزمرّہ خود بر زبان ندارند (اردو)
بے قرار کرنا۔

اختر دمیدن اصطلاح - بمعنی پیدا وتابان
شدن اختر است چنانکہ ظہوری گوید (ے)
در عرق زآئینۂ رخسارش اختر می دمد ؛ در
تماشایش جلا از دیدۂ تر می دمد ؛ (اردو)
تارا نکلنا۔

(الف) **اختر دنبالدار** استعمال باضافت
(ب) **اختر دنبالہ دار** اختر (ب)

(۱۴۵۳)

بقول بهار نوعی از کواکب که عرب آنرا ذوات
الذنب خوانند صاحب بحر فرماید که این قسم
ستاره را منحوس گفته اند صاحب انند از صاحب
سند آورده (ه) فتنه و دنباله دار د اختر
دنباله دار ۱۲ چون برآرد خط زخال روی یار
اندیشه کن ۱۲ ما هم سندی بدست آورده ایم که
ازان حذف های هوز پیداست یعنی متعلق
است (الف) (وله ه) سوخته گردد شود
چون خال از خط بالدار ۱۲ فتنه و دنبال دارد
اختر دنبالدار ۱۲ عرض میشود که (دنباله دار)
بمعنی دُم دار صفت اختر است و اختری را
گفته اند که در طرف اوخطی روشن و دراز همچو
دم جانوری پیوسته باشد و می درخشد اهل هیئت
نسبت او سخنها رانده اند - بقول بعض شان بعض
این را از نظام شمسی تعلق است و بعض شان
بانظام شمسی تعلقی ندارند قسم اوّل در هر مدتی
که مابین سه و هفتاد و هفت سال باشد دراوقات
مقرّره و مختلفه علی سبیل الترتیب دور زند هیئت
دانان بروقت مقرّره مشاهدهٔ آن کنند و بعض
شان پس از صدها سال و قسم دوم در همهٔ عمر
شان یک بار سیر کند و غائب شود و هیچ
بزنگشود که مآل شان چه باشد - چون دور این
قریب به آفتاب رسد هیئت حصّهٔ که ماوش
خوانیم نمایان تر گردد و حصّه که متعلّق به راس است
بخلاف حصّهٔ دُم کوتاه بنظر آید ازینجاست
که هیئت مجموعیش متقاضی آن می شود که ما
این را ذات الذنب یعنی سیّارهٔ دم دار خوانیم
بعض از قسم دوم این باگره های دیگر متصادم
وریزه ریزه شود و بشکل شهاب الثّاقب بر کرهٔ
زمین بریزد چنانکه در سنه هزار و هشتصد و هشتاد
و پنج عیسوی ریزهای این همچو بارانی بر کرهٔ
ارض افتاد (ا ر د و) دُم دار تارا - بقول
صاحب آصفیه (مذکر) پونچهل تارا - جهاڑو تارا

اختر سیاه اصطلاح - بقول بهار چاه دشمنان

که بسیار لشکر داشته باشد مؤلف گوید که اسم فاعل ترکیبی است یعنی دو اسم جمع شده افاده معنی فاعلی کرده کسی که مثل اختران فوج کثیر دارد صاحبان بحر و اند هم این را آورده اند حیف است که سندی پیش نشد - معاصرین عجم تصدق این می کنند (اردو) اخترسپاہ - انجم سپاہ اردو مین بھی کہ سکتے ہین - یعنی وہ بادشاہ جسکی فوج کثرت مین مثل ستارون کے ہے - ستارون کی سی فوج رکھنے والا -

اخترستان استعمال - بقول صاحبان برہان و سراج و ناصری و ہفت و اند بکسر رابع نام کتابیست در علم ہیات و نجوم مؤلف گوید که ستان بقول برہان جای انبوہی و بسیاری چیزہا باشد همچو گلستان و نیستان و ہندوستان و امثال آن و باین معنی بدون ترکیب گفته نمی شود (الخ) پس معنی لفظی (اخترستان) جائی که در انجا انبوہی اختران باشد و بخیال ما آنہا را اخترستان گفتن غلط نباشد و استعارۃً کتابی را نام کردند که ذکر بسیاری از ستارگان در وست (اردو) اخترستان ایک کتاب کا نام جو علم ہیئت مین لکھی گئی ہے - (مونث)

اخترسبز اصطلاح - باضافت اختر - بقول صاحب بحر (۱) ستارۂ نیک و در ضمیمہ برہان بمعنی ستارۂ سعد نوشته صاحبان مؤید و اند و شمس گویند که (۲) فال سعید هم - مخفی مباد که سرسبز - بمعنی تری و تازگی و کنایه از حیات و زندگی و عیش باشد (کذا فی البرہان) پس اینرا بصفت اختر آورده بمعنی اختر نیک گرفته اند و اختر بمعنی سیارہ و فال هر دو بجای خود گذشت (اردو) (۱) نیک ستارہ (مذکر) (۲) نیک فال (مونث)

اخترسوختن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که در علم ہیارت و تحقیق جدید سوختن سیارہ را

ذکر کردہ اند یعنی چون گرۂ زمین را باگرۂ دیگر
تصادم شود و در زمین لحظہ بند شود خود بخود
آتش گیرد و بسوزد و مثل آفتابی روشن گردد
باری حال در اینجا اختر سوختن بمعنی سوختن
طالع و نامساعدت بخت است چنانکہ
سعدی گوید (ے) بلند اخترت عالم افروختہ ؛ زوال اختر دشمنت سوختہ ؛ مخفی مباد کہ اختر بمعنی
طالع بجایش گذشت - و اختر سوختہ ہم می آید
(اردو) بخت جلنا - اسی مصدر سے ہے
بختون جلی - بقول آصفیہ بدنصیب عورت
نصیب جلنا بھی کہ سکتے ہین - اور اسی سے ہے
(نصیبون جلا) (نصیبون جلی) دیکھو آصفیہ

اختر سوختہ اصطلاح - باضافت اختر
بقول صاحب انند کنایہ از طالع شوم و نامبارک
چنانکہ قاسم مشہدی گفتہ (ے) اختر سوختہ
را مہر سہ نامہ کنیم ؛ کز سیہ روزی ما یاد کند دلبر ما ؛
(ملا طاہر غنی ے) شمع آہم چو کند بزم فلک را
روشن ؛ اختر سوختہ ام چون پر پروانہ فتد ؛
مؤلف گوید کہ این متعلق بہ اختر سوختن کہ
گذشت و حقیقت این در آنجا ہم ذکر کردہ ایم
(اردو) جلے نصیب کہ سکتے ہین بمعنی بدنصیب

اختر سوز اصطلاح - بمعنی سوزندۂ طالع
و واژون کنندۂ بخت - اسم فاعل ترکیبی است
از مصدر (اختر سوختن) کہ گذشت چنانکہ انوری
آوردہ (ے) انتقام تو نہ آن اجگر اختر سوز است ؛
کہ در امعاشتر و مرغ پذیرد تحلیل ؛ (اردو)
قسمت کو جلا نیوالا - بدقسمت کرنیوالا -

اختر شفق آلود اصطلاح - باضافت
اختر - بقول صاحب انند کنایہ باشد از اشک
خونین - دیگر کسی ذکر این نکردہ و سندی پیش نشد
مخفی مباد کہ فارسیان اختر را با اشک تشبیہ
دادہ اند و از (اشک اختر) اختر مراد گرفتہ اند
کہ سندش بر معنی اول اختر گذشت پس (اختر
شفق آلود) کنایہ درست است برای اشک

(الاحمر)

خون آلود (اردو) اشک خونین - دیکھو اختر ثریا

(الف) اختر شمار (اصطلاح - و

(ب) اختر شماردن مصدر اصطلاحی

(ج) اختر شماریدن مخفی مبادکه (ب)

(د) اختر شمر و (ج) و (ه)

(ه) اختر شمردن مصادر اصطلاحی

است بمعنی حساب ستاره کردن مرادف یکدیگر و (الف) و (د) از مصادر (ب) و (ج) و (ه) اسم فاعل ترکیبی بمعنی حساب کننده اختر - صاحبان لغت صرف (اختر شمردن) را ذکر کرده اند و اختر شماردن و شماریدن را ترک کرده - و لیکن از (الف) تصدیق وجود مصدر ش هم می شود که شماردن و شماریدن بمعنی شمردن متحقق است الحاصل (الف) بقول صاحب بحر (۱) بمعنی منجم و نجوم دان و (۲) فال گیر و (۳) شب زنده دار و بقول صاحبان رشیدی و بهار و سراج و شمس و ضمیمه برهان صرف بمعنی اول - صاحب جهانگیری در دستور اول خاتمه باتفاق رشیدی سند آرد (شاعر ؟) قول سه کس نیست بد هر استوار ۱ شاعر و قرعه زن و اختر شمار ۲ صاحب ناصری هم در ضمیمه خود همین شعر را بنام استادی آورده و بذیل (اختربین) ذکر اختر شمار کرده بر معنی (۱) قانع مؤلف گوید که هرگاه اختر بمعنی فال بجایش گذشت وجهی نیست که معنی دوم را تسلیم نه کنیم و همینسان (اختر شمردن) بمعنی (شب زنده داشتن) می آید پس وجهی نباشد که بترادف (ب) و (ج) معنی سوم را درست باور نه کنیم اگرچه سندی بدست ما نیامد -

نسبت (ب) و (ج) همین قدر صراحت کافی است که مرادف (ه) باشد که می آید -

(د) بقول برهان (۱) منجم و نجوم دان و بقول بحر (۲) فال گیر و (۳) شب زنده دار هم صاحبان رشیدی و سراج و جامع و هفت و بهار و ناصری بذیل لفظ (اختربین) بر معنی اول قانع اند و جهانگیری

از مختاری سندی آوردہ (ملا) خداوند انداز
کرد حکم طالع قدرت ؛ اگر خورشید اصطرلاب و
چرخ اختر شمر گردد ؛ ما بوجہی کہ بر (الف)
نوشتہ ایم در ہر سہ معنی با صاحب بحر عجم اتفاق
داریم۔
(۵) بقول صاحب برہان (۱) کنایہ از شب
بیداری باشد مؤلف گوید کہ شمار اختر بہان
حالت صورت بندد کہ در شب خواب نکنند
ازینجاست کہ فارسیان کنایۃً بمعنی شب بیدار
بودن و شب زندہ داشتن گفتہ اند صاحب
بحر عجم متفق با برہان۔ بندہ عرض می کنم کہ معنی
(۲) منجمی کردن و (۳) فال زدن چرا نباشد کہ
در (اردو) ہمین ہر سہ معنی موجود است و این اصل است و آن
این صاحبان رشیدی و شمس و جامع و ہفت
و غیاث۔ با برہان اتفاق دارند و صاحب
جہانگیری از فخر گرگانی سند آوردہ (ملا) شب
پہلو سوی بستر نبردی ؛ ہمہ شب تا بروز اختر
شمردی ؛ بہار بر لفظ اختر سند این آوردہ (ملا طاہر
غنی ملا) بسکہ اختر شمر و شام و سحر دیدۂ من ؛
کار انگشت کند ہر مژہ بر دیدۂ من ؛ (ظہوری
ملا) شب ہجران ز بس اختر شمردم ؛ سرشک
از چشم تر پروین بر آورد ؛ (اردو) (الف)
(۱) اختر شناس۔ (فارسی۔ اردو مین مستعمل)
بقول امیر منجم۔ جوتشی (مومن ملا) ان نصیبون
پر کیا اختر شناس ؛ آسمان بہی ہے ستم ایجاد کیا
(آتش ملا) زلفین ہٹا ہے رخ روشن سے
مہربان ؛ اختر شناس کہتے ہین سورج گہن
مین ہے ؛ (۲) فال کھولنے والا۔ رمّال۔
(عربی۔ اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ (مذکر)
قرعہ انداز (۳) شب بیدار (فارسی اردو
مین مستعمل) بقول آصفیہ رات بہر جاگ کر
عبادت کرنے والا (مصحفی ملا) نوجوانی
کھو کے یون پیری مین غفلت بڑھگئی ؛ صبحکو
آتی ہے جیسے نیند شب بیدار کو ؛ (ب) او

(ج) کے لئے دیکھو (ہ - (ی) کے لئے دیکھو الف

(ی) (۱) اختر شماری کرنا تارے گننا یعنی رات بھر بیدار رہنا (۲) نجمی کرنا (۳) فال کھولنا - رمّالی کرنا - (ہوس ص) رتبۂ اوریس دنگی کیا یہ شب بیداریان ؛ رات بھر کرتا ہوں میں اختر شماری اندرون

(الف) اختر شناختن (مصدر اصطلاحی)

(ب) اختر شناس (اصطلاح) صاحب آصفی ذکر الف کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ مرادف معنی دوم و سوم اختر شمردن است و (ب) اسم فاعل ترکیبی از مصدر الف و بقول بحر بمعنی (۱) منجم و (۲) فال گیر و (۳) شب زندہ دار - صاحب برہان ایں ہر امرادف اختر شمر بمعنی اوّل گوید و صاحب رشیدی و سراج و شمس و جامع و ہفت و مؤیّد و ہما نیز (صاحب جہانگیری در دستور اوّل خاتمۂ کتاب) بر معنی اوّل از فخر گرگانی سند آوردہ (ص) چو دید از ہر و اختر آن نکو رای ؛ بخواند اختر شناسان را بہر جای ؛ (ظہوری ص) رصد بندی خندہ بصبح از من پرسید

شب گریہ از اشک اختر شناسم ؛ مؤلّف گوید کہ اگر (ب) را بمعنی سوم گیریم در الف ہم باید گرفت و بخیال ما ہر دو را در معنی سوم باعتبار معنی لفظی داخلی نباشد و سندی ہم پیش نشد پس ما را با صاحب بحر در معنی سوم اختلاف است (اردو) (الف) دیکھو اختر شمردن کے دوسرے اور تیسرے معنی (ب) دیکھو اختر شمار

اختر ضمیر اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم بمعنی روشن دل است بہار گوید کہ این کنایہ باشد از آدمی روشن دل صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ ہمزبان بہار مؤلّف گوید کہ این اسم فاعل ترکیبی است کہ دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کند و بدینوجہ کہ ستارہ روشن است و در اینجا اختر بمعنی مطلق روشن گرفتہ اند ضعیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) روشن ضمیر - دیکھو آئینہ خاطر -

اختر طالع استعمال - باضافت اختر ستارۂ را باشد کہ ہنگام ولادت یا وقت سوال چیزی از افق شرقی نمودار باشد فارسیان ہمین معنی را بلفظ

(۱۲۵۵)

طالع نوشته اند (ظهوری ع) با درج اختر طالع
چرا نسازد غیره که با ستاره بخت تقابل افتاده است ؛
(ولهع) بر آید زوبال اختر طالع امسال ؛ ای خوشا
عیش غم یار چو پار آخر شد ؛ (ولهع) زیر توت
نه درخشید اختر طالع ؛ که از رخ تو شبی در سحر نگردانم ؛
(اردو) اختر - طالع - اردو مین که سکتے ہین دیکھو
اختر جسکے معنی مین طالع کا بیان ہی (طالع کا ستارہ)

اخترفشان اصطلاح - بقول ناصری کنایه
از گریه کردن بود و همچنین (اختر ریز) مؤلف گوید
که از مصدر (اختر ریختن) اختر ریز و از (اختر فشاندن)
اخترفشان اسم فاعل ترکیبی است معنی گریه کنان و
اشک ریز فارسیان درین اصطلاح اختر را استعاره
کرده اند باشک - اگر سندی پیش می شد ما معنی
را بر لفظ اختر ذکری کردیم (اردو) اخترفشان -
اختر ریز - اردو مین که سکتے ہین چشم گریانکی صفت مین

(الف) اخترکاوان استعمال باضافت

(ب) اخترکاویان اختر - بقول بحر
(الف مخفف (ب) باشد که نام علم فریدون
و صاحبان جامع و مؤید هر دو را مرادف یکدیگر
قرار داده اند و صاحب ناصری باتفاق بحر
فرماید که بکاف فارسی است صاحب شمس
گوید که بالفتح و با کاف فارسی و واو معروف
بمعنی علم فریدون و آن از چرمی بود و گاوه نام
آهنگری که روز خروج لشکر چرمی بر سر چوبی کرده علم
ساخته بطلب فریدون بیرون آمده و چون بفریدون
پیوست و فریدون ضحاک را زنده گرفت آن
رایت چرمی را مبارک شمرده و بجامه پوشیده
لعل و جواهر در و نشاندند آخر همه سلاطین آنرا
همایون گرفته لعل و جواهر دران زیاد کردند
آخر الامر چون در عهد دولت و خلافت امیر المؤمنین
عمر بن الخطاب رض خراسان مستخلص شد یکی از
لشکر اسلام آن رایت را بغارت یافت و امیر المؤمنین رض
آنرا میان مسلمانان قسمت کرد آنرا رایت گاویانی
و رایت گاویان نیز گویند (انتهی) بقول صاحب

برهان و هفت با کاف دو او بروزن افسر شاهان مخفف اختر کاویان ست که نام علم افریدون باشد و آن از کاوهٔ آهنگر بود پادشاهان عجم بعد از شکست ضحاک او را بر خود شگون گرفته بودند و آن چرمی بود که کاوه آهنگر بوقت کارکردن برمیان خود می بست گویند او حکیمی بود در علوم طلسمات بغایت ماهر شکل صد در صدی بر ان نقش کرده بود و بعضی گویند شکلی از سوختگیهای آتش در ان چرم بهم رسیده بود که این خاصیت داشت که در هر جنگ که آن همراه بود البته فتح می شد و آنرا مرصع کرده بودند و در زمان حضرت رسالت پناه صلوات الله علیه بدست مسلمانان افتاد پس آنرا پاره پاره کردند و در میان مسلمانان قسمت نمودند (انتهی) صاحب سروری ذکر (ب) کرده فرماید که این را درفش کاویانی نیز گویند و منسوب است به کاوه آهنگر چنانکه حکیم دقیقی گوید (ه) زروی تو ای سرفرازکیان ؛ برد فرخی اختر کاویان ؛ صاحب جهانگیری بذکر هر دو از خاقانی سند آورده (ه) گوئی برات بوالمظفری مین ؛ کانکه اختر کاویان ندید است ؛ و ارسته بر لفظ اختر سندی از طالب آملی آورده (ه) زندخنده ازین آثار علوی ؛ سر خامه بر اختر کاویانم ؛ صاحبان برهان و هفت شمس و بهار و مؤید هم ذکر این کرده اند و صاحب آنند صراحت کاف فارسی کرده و از والله هروی سند آورده (ه) گوئی بزعم اهل تناسخ ظهور کرد ؛ با پوست پاره اختر میمون گاویان ؛ مؤلف عرض کند که صاحب برهان کاوه را که نام آهنگر است بجای خودش هم بکاف عربی نوشته و بر کاف فارسی ذکرش نکرده و صاحب ناصری ذکر این باتباع برهان بکاف عربی کرده گوید که غلط است و با کاف عجمی آورده فرماید که نام مردیست که در شهر سپاهان اسلحه می ساخت بیان مکلش بجایش کنیم و از ماخذش هم بحثی در اینجا همین قدر کافیست که این صناع را بکاف

آوردکہ در اینجا ہیچ ضرورت این صفت نداشت البتہ (اختر جہان افروز) ہم کنایۃً آفتاب را میتوان گفت (اردو) دیکھو آفتاب کے دوسرے معنی۔

(۱) اختر مستقیم | اصطلاح۔ باضافت اختر۔ بقول صاحب تحقیق اختری کہ در حالت استقامت باشد فرماید کہ عبارت است از توافق حرکت خاصہ کوکب با حرکت وسطی و این حالت نزد منجمین خوب است و جمیع سیارات را بجز شمس و قمر سہ حالت است (۱) استقامت (۲) رجعت (۳) اقامت کہ بیان مفصلش در کتب ہیئت مذکور (صائب ؎) سپند ریشہ دوانید در دل آتش ۔ چہ وقت اختر ما مستقیم می گردد ۔ مؤلف گوید کہ ازین سند مصدر .....

(۲) اختر مستقیم گردیدن | پیدا میشود واز معنی این اختر مستقیم ہم پیدا توان کرد۔ (اردو) (۱) وہ ستارا جو اپنی رفتار مین مستقیم ہو (۲) ستارے کا اپنی رفتار مستقیم مین رہنا۔

اختری | استعمال۔ بقول بہار و رشیدی و انند (۱) فال گیرو (۲) منجم۔ صاحب سراج بر لفظ (اختر) ذکر این کردہ (فردوسی ؎) یکی اختری گفت ازان پس براہ ۔ کز نیسان ببرم سر ساوہ شاہ ۔ مؤلف گوید کہ یای نسبت را بر آخر اختر زیادہ کردند ہمچو جوہر و جوہری۔ (اردو) دیکھو اختر شمار کے پہلے اور دوسرے معنی۔

اختسان | بقول صاحب ہفت قلزم بکسر اول و سکون خای منقوطہ و کسر ثناۃ فوقانی و سین مہملہ بالف کشیدہ و نون زدہ نام پادشاہ شروان و نیز لقب شاہان شروان است صاحب غیاث گوید کہ نام شاہی کہ ممدوح خاقانی و نظامی بود اعجبی نیست کہ این اسم زبان ترکی است از قبیل ارسلان وغیرہ ولیکن محققین ترک

ازین ساکت اند و وجہ تسمیہ این معلوم نشد (اردو) اختسان - ایک بادشاہ کا نام جو خاقانی اور نظامی کا ممدوح تھا اور نیز شاہان شروان کا لقب -

اختصار بکسر اول و تای فوقانی بقول بہار کوتاہ کردن سخن و راہ کوتاہ رفتن و بالفظ کردن مستعمل مؤلف گوید کہ لغت عربست - بقول صاحب منتخب نزدیک ترین راہ رفتن نیز (انتہی) فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر و قناعت استعمال کردہ اند و با مصادر متعددۂ فرس بمعنی مصدری می آید چنانکہ در ملحقات صراحت آن کنیم (اردو) اختصار (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر کم کرنا - گھٹانا ہم عرض کرتے ہین کہ آپکا مقصد حاصل بالمصدر ہے (اسیر ؎) گوش سامع کو گران طول سخن ہے اے اسیرؔ اختصار اچھا ہی بیتون کا بڑھانا کیا ضرور ہے

اختصار رفتن مصدر اصطلاحی - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ معنی قانع شدن و قناعت کردہ شدن سندش از نشی اصفہانی است (نثر) "تمنا و تبرکاً بذکر محلی اختصار میرود" (اردو) "قناعت کی جانا جیسے "اس مختصر بیان پر قناعت کی گئی"

اختصار کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ (۱) بمعنی قناعت کردن چنانکہ معزی نیشاپوری گوید (؎) چو نتوانی بسیاری تو انست آفریدانذر جہان ؛ چو نتوانی بوسی جہان را ببر کی کرد اختصار (صائب ع) چون لالہ اختصار بیک جام کردہ ایم ؛ (انوری ؎) ورنہ چو ذات کامل توکل عالم است ؛ کردی بآفرینش ذات تو اختصار ؛ (ولہ ؎) گر برین مایہ اختصار کنم ؛

ہم تو بینی کہ در وفا چونم ؛ (۲) بمعنی مختصر کردن (انوری ۵) از استماع شرح مقامات حسن تو چہ قانون عمر طویلش کند اختصار کل ؛ (اردو) (۱) قناعت کرنا - بقول آصفیہ اکتفا کرنا - کافی سمجھنا - تھوڑی چیز پر راضی رہنا (۲) اختصار کرنا -

اختصار نمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی (اختصار کردن) کہ گذشت (نثر ابو الفضل) لیکن چون بشوریدگی حال رباعی را مناسبتی تمام بود بذکر آن اختصار نمود" (اردو) دیکھو اختصار کردن -

اختصاص | بکسر اوّل و تای فوقانی صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت غالباً وجہش این باشد کہ بہار این را ترک کرد مؤلف گوید کہ لغت عربست بقول صاحب منتخب وابستہ و خاص شدن بیک چیز و خاص گردانیدن (انتہی) فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر استعمال کردہ اند و برای معنی مصدری با مصادر متعددۂ فرس مرکّب آوردہ اند کہ در لغات می آید (اردو) اختصاص - (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر (مذکّر) بمعنی خاص کرنا - خصوصیّت رکھنا - خصوصیّت -

اختصاص دادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی خاص کردن و خصوصیّت بخشیدن (خسرو - نثر) و خود را در پردۂ حیا مستور داشتہ بعین عنایت اختصاص دادیم" (اردو) مخصوص کرنا - خصوصیّت عطا کرنا -

اختصاص داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی خصوصیّت داشتن و حاصل بودن خصوصیّت است (حزین اصفہانی - نثر)

باوالد مرحوم اختصاص تمام داشت" (نثر خسرو)	(انوری ۵) ہنرش زاسمان بپرسیدم بگرچہ این
سالہا بشرف تقریب وترحیب ما اختصاص داشتہ"	اختصاص وفر دارد ❊ (اردو) خصوصیت رکھنا

(الف) اخ تف
(ب) اخ تفو

استعمال - بقول صاحب برہان (ب) بضم ثالث وفا (۱) اخ تف را گویند کہ آب دہن را جمع کردن و انداختن باشد - وبقول جہانگیری ورشیدی بمعنی اخ تف - صاحب سراج فرماید کہ تحقیق آنست کہ این دو لفظ از قبیل اصوات اند چہ در انداختن بلغم از دہن دو حرکت و دو آواز جدا ظاہر میشود اول آخ است دثانی تف و ہر دو بہ مجاز بر آب دہن و بلغم نیز اطلاق کردہ می شود و تف در اصل بو اوست کہ گاہی واو در آخر آن لاحق می شود - وبقول جامع بمعنی اخ وتف کردن مؤلف گوید کہ آخ آواز گلو روشن کردن است وتف وتفو ہر دو آواز بیرون انداختن بلغم از دہن (۲) فاریان چون خواہند کہ کسی را شفاہا ملامت کنند گلو روشن کردہ بر روی مخاطب اندازند واین حرکت بزبان حال علامت اظہار غصہ وملامت است واگر مخاطب را لحاظ کنند یا ذکر مخاطب غیر حاضر بہ بیان ہمین حرکت مقصود باشد گویند (اخ تف) یا (اخ تفو) بر تو یا بر و (حکیم نزاری ۵) عقّ یاری چنین گذاشتہ اند ❊ اخ تفو بر زمانۂ زمین ❊ (اردو) (۱) اخ تھو - بقول امیر کھنکھار کے تھوکنے کی آواز (۲) مجازاً اظہار کراہت اور لعنت ملامت کی جگہ (انشا ۵) گول پگڑی نیلی لنگی ہو نچھ منڈی تکہ ریش ❊ پھر وہ رومال اور وہ اخ تھو نا سدانی آپ کی ❊ نقرۂ امیر (۱) اخ تھو تیری اوقات پر"

اختلاط بکسر اوّل و تای فوقانی - بقول بہار معنی آمیختن - فرماید کہ با لفظ برہم خوردن - و خواستن و سر دشدن و کردن و گرم داشتن و گرم کردن مستعمل مؤلّف گوید کہ لغت عرب است فارسیان استعمال این معنی یکدلی و محبّت و یگانگی و رسم و رابطہ کنند و با مصادر متعدّدہ فرس مرکّب کردہ یعنی مصدری گیرند کہ در ملحقات می آید (ظہوری ؎) آشنامی بایدم بیگانہ کرد ؛ اختلاطم اجتناب آلودہ تر ؛ (ولہ ؎) تصحیح دادہ نسخۂ حسن سلوک خویش ؛ در اختلاط صفحۂ آداب شستہ ایم ؛ (اردو) اختلاط (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر (مذکّر) محبّت دوستی ہیل میل - ربط ضبط - (ظفر ؎) نکلتا ہے دل مرا رخ روشن کو یون ترے ؛ جون ہو چکور کو مہ تابان سے اختلاط ؛ (فقیرۂ امیر) آگے تو ان بن تھی مگر آجکل دونون مین بڑا اختلاط ہے ؛

اختلاط افتادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ رابطہ و محبّت پیدا شدن است (ظہوری نیشاپوری ؎) با جاہلان مجسّم افتادہ اختلاط ؛ تحسین کنم بظاہر و پنہان خورم دریغ ؛ (اردو) اختلاط ہونا - اسکی سند لفظ اختلاط پر گزری ہے

اختلاط براہ افتادن مصدر اصطلاحی صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت بقول بہار معنی درگیر شدن و موافق افتادن صحبت فرماید کہ از اہل زبان تحقیق پیوستہ صاحب بحر و ارستہ گوید کہ موافق آمدن صحبت است مؤلّف گوید کہ براہ آمدن رابطہ باشد یعنی رابطہ کہ پیش ازین نبود اکنون فی الجملہ پیدا شد (مخلص کاشی ؎) راہ گردانم بہر جا بینم مخلص زود ؛ اختلاط من چنین با او براہ افتادہ است ؛ (اردو) رسم و

راہ پیدا ہونا جیسے "سابق مین تو اون کے ساتھ محبت اور رابطہ نہ تھا مگر اب رسم و راہ پیدا ہوگئی ہے"

اختلاط برہم خوردن (مصدر اصطلاحی) بمعنی باقی نماندن اختلاط باشد - بہار ذکر این لفظ اختلاط کردہ از معنی ساکت (عبداللطیف خان تہنا ۵) اختلاط خوب رویان زود برہم میخورد از رگ گل رشتہ باشد گوئی این گلدستہ را (نعمت خان عالی ۵) گر صد ابر خیزد از مجلس گریزان میشوم تا برہم و رینجا از تکلم اختلاط (اردو) اختلاط باقی نہ رہنا - رابطۂ محبت ٹوٹ جانا -

(۱) اختلاط چسپ اصطلاح - باضافت

(۲) اختلاط چسپان اختلاط - بقول بہار کنایہ از اختلاط بسیار کہ بحد امتزاج رسیدہ باشد صاحب بحر با بہار متفق (ملا طغرا ۵) ہمت از پہلو نشین و راختلاط چسپ نیست تا مرغ را بال از دو جانب چون دو بالشت پر است (سرخوش ۵) تن مدہ اختلاط چسپان را جامۂ تنگ زود پارہ شود (صائب ۵) از اختلاط چسپان بیگانہ کی شود خویش تا ہر چند جامہ تنگست جزو بدن نگردد (مؤلف گوید کہ در نمبر (۱) (چسپ) صفت اختلاط واقع شدہ بمعنی چسپان - اگر این را مخفف چسپان گیریم و بر استعمال این مطمئن شویم جا دارد ورنہ از چسپیدن (چسپ) صیغۂ امر است و صاحبان لغت انرا در ای صیغۂ امر ذکر نکردہ اند ہر چہ پیش ما است ہمین یک شعر ملا طغرا است کہ بالا مذکور شد پس عجبی نیست کہ کاتبان چالاک دست در نقل این شعر لفظ چست را کہ بقوقانی آخرہ بود (چسپ) بہای فارسی کردہ باشند و محققین ہمچو بہار آنرا در تالیف ثمین خود عزت قبولیت دادہ - و ثوق ما بر این است کہ درین شعر (اختلاط چست) بتای فوقانی آخر

که بقبول برہان (چست) بمعنی چالاک و ہر چیز نیک که باندام در جائی نشیند و محکم و نازک و زیبا آمده پس اختلاط بسیار و محکم را (اختلاط چست) گفتن چست باشد از نیکه (اختلاط چسپ) بیای فارسی گوئیم - روح طغرا داند که فکر او چه بود خیلی تعجب است که صاحب بحر عجم هم با بهار اتفاق کرده است و بخیال ما غلطی نهاده او را در تسامح انداخت و الله اعلم بحقیقة الحال پس موافق خیال ما . . . . . .

اختلاط چست | هم بهمین معنی که مذکور شد استعمال فرس باشد و معاصرین عجم رای ما را پسند کنند ولیکن در روزمرۂ شان هر دو متروک و در همچو مواقع (اختلاط کلی) گویند و (اختلاط بسیار) نسبت نمبر (۲) عرض می شود که چسپان از مصدر چسپیدن است که بقاعدۂ فارسی بر صیغۂ امر الف و نون زیاده کرده اند و افادۂ معنی فاعلی کرده و صفت اختلاط واقع شده بمعنی اختلاط

چسپنده - کنایه باشد از یکرنگی و یگانگی تا نه که جدائی را در و دخلی نباشد همچو شیر و شکر بودن - (اردو) گہری دوستی - یگانگی — بی تکلفی (مؤنث) صاحب آصفیه نے (گہری) پر (گہری دوستی) کا ذکر کیا ہے -

اختلاط خواستن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که خواهش محبت و یگانگی کردن است - صاحبان بهار و اند بر لفظ اختلاط ذکر این کرده اند و از معنی و سند خاموش معاصرین عجم در روزمرۂ خود استعمال این می کنند (اردو) اختلاط چاہنا -

اختلاط زیاده بر آشنائی | (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی و احسن ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که معنی لفظی این بدون اضافت اختلاط همین قدر است که در رتبۂ اختلاط زائد است

از آشنائی کہ در اختلاط بی تکلفی و یگانگی پیدا شود برخلاف آشنائی کہ در جہ اوّل شناسائی باشد فارسیان این را با ضافت (اختلاط) بجائی استعمال کنند کہ آشنائے بوالہوس۔ اظہار اختلاط کند (اردو) آشنائی سے بے تکلفی کا درجہ بڑھا ہوا ہے" یہ لفظی ترجمہ ہے فارسی مثل کا۔ بقول امیر یہی فارسی مقولہ اردو مین بھی بطور مقولہ مستعمل ہے جس کا موقع استعمال سند سے معلوم ہوسکتا ہے (منیر ۵) لڑین جو آنکھین تو دل مین گھس آئی تیر نگاہ ۔ یہ اختلاط زیادہ بر آشنائی ہے ۔

اختلاط سریش اصطلاح۔ باضافت اختلاط۔ بقول صاحب بحر عجم و بہار مرادف (اختلاط چسپان) کہ گذشت صاحب انند بر اختلاط چسپان ذکر این کردہ (وحید ۵) دل خستہ ام از رقیب است ریش ۔ بچسپانی اختلاط سریش ۔ مخفی مباد کہ سریش بقول برہان بکسر اوّل و ثانی و سکون ثالث و شین قرشت ستنی باشد کہ بعد از سیدگی خشک کنند و آرد سازند و کفش گران و صحافان چیزہا بدان چسپانند کہ چسپیدگی و لزوجت بیشتر از صمغ دارد" از نجا کہ فارسیان اختلاط بسیار را کہ پیوند محبت مستحکم باشد (اختلاط سریش) گفتہ اند یعنی اختلاطی کہ ہمچو سریش چسپان وجدا نشوندہ (اردو) دیکھو اختلاط چسپان۔

اختلاط شدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ یعنی قائم شدن رابطۂ محبت است چنانکہ از سندش پیداست (نثر خسرو) بعد از انکہ باخلقم اختلاط شد" (اردو) اختلاط ہونا۔ دیکھو اختلاط۔

اختلاط کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ دوستی و محبت کردن چنانکہ حافظ شیرازی گوید (۵) فریب عشوۂ حسن از جہان پیر مخور ۔ کہ ہر کہ کرد با و اختلاط ناشاد است ۔ غزلی از

۴ (نوٹ) ما از حقیقت سریش بجائے خود بحث کنیم کہ با بربان اختلاف داریم۔

ظهوری هدیۂ ناظرین می شود که در هر شعر استعمال
این بطرز خاص است (غزل) ورد اگر کردی
بدرمان اختلاط ؛ کی با وکردی دل وجان
اختلاط ؛ رفت هجر و وصل ازیاد م که کرد ؛
از غمش خاطر بنیان اختلاط ؛ گور فوگر رشته در
سوزن کش ؛ کرده چاکی باگریبان اختلاط ؛ داغ
اواز گرم خونی های خویش ؛ میکند با سینه ریشان
اختلاط ؛ اختلاطش بالب او خوب بود ؛ با لب
من کرد و ندان اختلاط ؛ قادر انداز نیازم کرد
است ؛ مغز دل با مغز پیکان اختلاط ؛ (اردو)
اختلاط کرنا - بقول امیر گرمجوشی کرنا - محبت اور
پیار سے پیش آنا (بحر ط) نه هو وچارنه بولو
نه اختلاط کرو ؛ بهت بجا بهت انسب میان
بهت اچها ؛

(۱) **اختلاط گرفتن** استعمال - معنی دوستی
و محبت و یگانگی پیدا کردن با شد چنانکه ظهوری
گوید (ط) تا بکی هر دم در آیم از دری ؛ در نگیرد
بدربان اختلاط ؛ (وله ط) خواهد کشود وام
گرفتن صد اختلاط ؛ هرگز ریا نکرده ام از احتساب
خویش ؛ بنجیال ما از سند دوم معنی دیگر هم پیدا می شود
یعنی اگر وام را به واو (وام) خوانیم مصدر
اصطلاحی -

(۲) **اختلاط - وام گرفتن** قلب اضافت
وام گرفتن اختلاط بمعنی محبت مصنوعی کردن
حاصل میگردد (اردو) (۱) اختلاط پیدا کرنا (۲)
منهه دیکهے کی الفت بقول آصفیه الفت ظاهری
جهوٹی محبت (جرأت ط) وه اور هین جو رکهتے هین
منهه دیکهی کی الفت ؛ مرمٹتے هین الکبات په هم جانے والے

اختلاف بکسر اول و تای فوقانی لغت عرب ست صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی
ساکت - بقول صاحب منتخب ناموافقت کردن فارسیان این را به معنی حاصل بالمصدر یعنی
ناموافقت و عدم اتحاد استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر متعدده فرس

(۱۲۵۶)

مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (انوری ۵) تا بود ز اختلاف جنبش چرخ ۔ یکی اندوہناک و دیگر شاد ۔ روز شادیت را مباد زوال ۔ شب اندوہت از زمانہ مباد ۔ (اردو) اختلاف (عربی ۔ اردو میں مستعمل) بقول امیر ۔ مذکر ۔ اتفاق کی ضد ۔ خلاف ہونا ۔ ناموافقت کرنا (فقرۂ امیر) "مجھے انکی راے سے اختلاف ہے"

اختلاف برخاستن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ دفع شدن و باقی نماندن اختلاف باشد (عرفی ۵) اختلاف صور از نوع بشر برخیزد ۔ خانۂ معدلت او شود ارچہ کشای ۔ (اردو) اختلاف باقی نہ رہنا ۔

اختلاف ماندن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ باقی بودن مخالفت (ابوالفرج رونی ۵) تا بہ بخت اختلاف خلق نماند ۔ زین موافق نمودہ جز بہ جباہ ۔ (اردو) اختلاف باقی رہنا ۔

اختن بقول صاحب شمس بالفتح (۱) بیرون کشیدن و برآوردن و (۲) آمیختن و (۳) برداشتن از نبیا و دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف عرض کند کہ ہمین مصدر بالف ممدودہ بجای خود مذکور شد بمعنی اوّل و دیگر معانی مخصوص باین باشد و سندی در کار و بلحاظ معنی اختہ کہ می آید بخیال ما (۴) بمعنی خایہ بیرون کشیدن ہم کہ مجاز معنی اوّل است عرض میشود کہ اصل این (اخ) است کہ صوتی است فطرتی برای بیرون کشیدن بلغم از حلق و گلو روشن کردن و فارسیان بزیادت علامت مصدر بمعنی بیرون کشیدن ہر چیز مصدری قرار دادند پس اختن اصل است و (آختن بمدودہ) نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی کہ گذشت

بعضی بر آنند کہ (آخ) بمد و ذہ ہم صورت گلو روشن کردن باشد و ازان مصدر (آختن) بالمد - قرین قیاس است اما محققین فرس بر لفظ (آخ) ذکر این معنی نکردہ اند (اردو) (۱) کھینچنا - (۲) ملانا - آمیز کرنا - (۳) جڑ پیڑ سے اکھاڑنا - (۴) بدھیا کرنا - بقول آصفیہ آختہ کرنا - خصی کرنا -

اختہ بقول صاحبان برہان وجامع بروزن تختہ بمعنی خایہ بیرون کشیدہ - خان آرزو در سراج بذکر معنی برہان فرماید کہ در ترکی بمعنی اسپ خصی است و لہذا او روغۂ اصطبل را (اختہ بیگی) گویند - اگرچہ معنی بیرون کشیدہ بر خصی ہم صادق آید لیکن ظاہر او درست نباشد چرا کہ اختہ مخفف آختہ خواہد بود و در (آختن) بیرون کشیدن خصیہ وغیرہ اطلاق آن دیدہ نشد انتہی بقول ناصری مردی خایہ بیرون کشیدہ و بقول شمس و ہفت قلزم بمعنی بیرون کشیدہ مطلقاً صاحب شمس بر خلاف دیگر اہل لغت بضم اول ہم بمعنی کشیدہ و بر آوردہ گوید - صاحب بہار عجم فرماید کہ بمعنی چاروای خایہ بریدہ و بمعنی مطلق مقطوع از حیوان و اعضا مجاز است و صاحب انند ہنر بانش مؤلف عرض کند کہ این ہم مفعول است از مصدر (اختن) کہ گذشت و ما حقیقت ماخذ را ہم در انجا بیان کردہ ایم انچہ صاحب سراج این را بند (اختہ بیگی) ترکی قرار می دہد تسامح اوست محققین زبان ترک ذکر این نکردہ اند و از ماخذ (اختن) متحقق شد کہ این لغت فرس است و نسبت (اختہ بیگی) ہر چہ خیال ماست بجایش عرض کنیم بہ تحقیق ما (اختہ - بالفتح) اصل است و (آختہ - بالمد) نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی بقول خان آرزو (آختہ بالمد) اصل و (اختہ) مخفف آن بدینو جہ درست نباشد کہ فارسیان (آختن و آختہ را بالمد بمعنی

خاص مخصوص کردہ اند کہ گذشت و ماخذ آن
(آخ بالمد) صوت گلو روشن کردن در فارسی
نیامدہ برخلاف آن (اخ - بالفتح) بہمین معنی بر
(اخ تفو) گذشت پس وجہی نیست کہ (اختہ بالفتح)
را اصل نگیریم بالجملہ معنی حقیقی این (۱) بیرون کشیدہ
باشد مطلقاً (۲) مجازاً خایہ بیرون کشیدہ یعنی خایہ
بریدہ اگرچہ بعض محققین مرد خایہ بریدہ را ہم
(اختہ) گفتہ اند ولیکن در محاورۂ فرس استعمال
این اکثر برای اسپ خایہ کشیدہ و خایہ بریدہ
بنظر آمدہ چنانکہ سلمان ساوجی گوید (ے) شب
قضیم اختگانت زار تقاع سنبلہ پی کند حاصل
بدوش کہکشان می آورد پ و در کلام تاثیر خروس
اختہ ہم بنظر آمدہ (ے) خوش خرابی باز نامردان
عالم می کشم پ بر خروس اختہ گوئی خانۂ ما بار
شد پ و بعض شعرای عجم (اختہ کردن بینی) ہم
آوردہ اند کہ بجای خود مذکور شود - الحاصل
معنی مجازی مطلق (اختہ) اسپ خایہ بریدہ و

کشیدہ باشد و معنی قطع اعضای دیگر ہم بمجاز آید
بشرط صراحت چنانکہ (آختہ کردن بینی) بہ معنی
قطع کردن بینی - و ہم چنین مرغی را کہ خایۂ او
کشیدہ یا بریدہ باشند باظہار موصوف (مرغ
اختہ) توان گفت مخفی مباد کہ صاحب انند
(اختگان) را لغت مستقل قرار دادہ و ذکر کردہ
است بمعنی اسپان خایہ کشیدہ کہ ضرورت
نداشت (اردو) (۱) دیکھو لفظ آختہ (۲)
اختہ (فارسی اردو میں مستعمل) بقول امیر خصی
بدہیا (اختن کا اسم مفعول) آپ نے فرمایا ہے
کہ وہ چارپایہ جس کے بیضے ملے یا نکالڈالے
گئے ہون - اکثر شریر گھوڑون کو شایستہ اور
بکرے یا بیل کو فربہ کرنے کے لئے اختہ کرتے ہین
اور مزاحاً خواجہ سرا کو بھی کہتے ہین (رنگین ے)
بظاہر جتنے ہین اختہ کے آثار پ وہ پائے
جاتے ہین اسمین نہ زنہار پ ہم عرض کرتے
ہین کہ دکن مین مرغ کے لئے لفظ خصی مستعمل ہے

صاحب آصفیہ نے لفظ خصی پر (ہیجڑا) اور (خواجہ سرا) کا بھی ذکر کیا ہے - امیر نے (آختہ) کا ذکر الف ممدودہ مین بھی فرمایا ہے -

(۱) اختہ بیگی — اصطلاح - بقول بہار

(۲) اختہ چی — ہردو در ترکی شخصی را گویند کہ اختہ کردن حیوانات متعلق باو باشد فرہنگ دارو غۂ اصطبل را (میر آخور) گویند نہ (اختہ بیگی) و این از اہل زبان بہ تحقیق رسیدہ - صاحب بحر گوید کہ ہردو ترکی است بمعنی دارو غۂ اصطبل و خان آرزو در سراج بر لفظ (اختہ) نسبت نمبر (۱) با بحر متفق و در آرستہ در ہر دو باتفاق بحر گوید کہ از نصاب ترکی بتصدیق این می شود و علامی فہامی در آئین اکبری نیز نوشتہ مؤلف گوید کہ ما بر (اختن و اختہ) بذکر ماخذ این صراحت کافی کردہ ایم کہ این لغت فارسی زبان است کہ برای مطلق اسپ ہم مستعمل پس ترکان ترکیب خود

استعمال این کردہ اند (بیگی) در ترکی بمعنی امیر و بلند مرتبہ و (چی) ہیای معروف بمعنی دارندہ پس معنیٔ کہ صاحبان لغت برای این ہردو مرکبات گرفتہ اند غلط نیست و انچہ بہار بخلاف شان تحقیق خود را ذکر کردہ است قابل غور است معاصرین ترک بر خلاف محققین بالا نمیروند (اردو) امیر نے (اختہ بیگی) کا ذکر کرکے فرمایا ہے کہ وہ شخص جس سے جانورون کے اختہ کرنے کی خدمت متعلق ہو (انتہی) ہم کہتے ہین کہ گویا یہ لفظ اردو مین مقصود صاحب بہار عجم کے مطابق مستعمل ہے اور اس موقع کے لحاظ سے نمبر ۱ و ۲ کا ترجمہ دارو غۂ اصطبل ہے -

اختہ خانہ — اصطلاح - بقول بہار (۱) جائیکہ گاو و خر و امثال آنرا در انجا اختہ کنند فرماید کہ این از اہل زبان بہ تحقیق پیوستہ و در آرستہ ہم ذکر این کردہ (حکیم شفائی ۵) در اختہ خانۂ عالم چو او حماری نیست ؎ خری کہ چون تو جمادے

کشد بپالانش ؛ دولہ ۵) خفتہ در اختہ خانۂ بغلت ؛ دوش بر دوش صد قطار شپش ؛ و بقول بحر (۲) طویلہ و اصطبل وارستہ بر لفظ اختہ بیگی) باتفاق بحر ہم از حکیم شفائی سندی آورد ؛ (۵) غربال رخت اجارہ کردہ ؛ سرگین بیز اختہ خانہ ؛ خان آرزو در چراغ مؤید بحر و وارستہ بمعنی دوم مؤلف گوید کہ بر لفظ اختہ ذکر کردہ ایم کہ فارسیان مطلق اسپ را اختہ گویند و سبب این ہمین است کہ عموماً ہر اسپ را اختہ کنند۔ و (اختہ خانہ) قلب اضافت (خانۂ اختہ) بمعنی خانۂ اسپان است کہ اصطبل باشد و این ظاہر است کہ اسپان وغیرہ را ہمانجا اختہ کنند پس این را بمعنی اوّل مخصوص کردن درست نیست و از جمیع اسناد تصدیق معنی دوم می شود بخیال ما معنی دوم مہمل است و معنی اوّل مجاز آن۔

(اردو) (۱) وہ جگہ جہاں چارپائے اختہ کئے جائیں (۲) اصطبل (عربی اردو میں مستعمل) بقول امیر گھوڑوں کے باندھنے کا مکان طویلہ۔ یہ لفظ نہ بفتح الف صحیح ہے نہ بفتح بائے موحدہ (بلکہ بکسر اوّل و فتح طاء مہملہ ہے۔ مؤلف)

اختہ کردن بینی (مصدر اصطلاحی) بہ کسر نون اوّل بمعنی بریدن بینی است فارسیان مجازاً اختہ کردن را بمعنی (بریدن) گرفتہ اند و معنی حقیقی (اختہ) بجایش گذشت (حکیم شفائی ۵) گر کند بینی ترا اختہ کنند ؛ ہر دو رکہ از و کنند یک لختہ کنند ؛ تا کی بود این چہار خایہ زنیان ؛ خوب است کہ بینی ترا اختہ کنند ؛ (اردو) ناک کاٹنا۔

اختیار بکسر اوّل و تای فوقانی بقول بہار برگزیدہ و بمعنی قہر مجاز است و فرماید کہ بمعنی غلبہ و قدرت و تصرف بالفظ دادن و داشتن و کردن و گذاشتن و ہشتن مستعمل۔ مؤلف گوید کہ این لغت عرب است بقول منتخب بمعنی برگزیدن و بخواہش خود دل بر کاری

بستن - فارسیان این را بدون ترکیب با مصادر فرس بمعنی حاصل بالمصدر استعمال کنند (۱) قدرت وحکومت و (۲) بمعنی مختار یعنی برگزیدہ و برگزنیندہ (کذا فی منتہی الارب) و این مجاز باشد و نیز با مصادر متعددۂ فرس بمعنی مصدری ہم کہ ورای این معانیست - آمدہ کہ در لغات ذکرش کنیم (انوری ۵) ہر کجا رای تو شد راہنی بکاری پ جنبش گردون طفیل اختیارت پ (ولہ ۵) اختیار ملوک ہفت اقلیم پ تاج دین خدای ابراہیم پ (شیخ نظامی ۵) مونس خاص شہریارنم پ ورکنیز انش اختیارنم پ صاحب سوا السبیل گوید کہ این لغت ترکی ہم ہست بمعنی (۳) شیخ و بزرگ (انتہی) اگر این را تسلیم کنیم ضرورت بمعنی دوم کہ باسناد کلام شعرا پیدا کردہ اند باقی نماند و معنی شعر بدرستی حاصل شود صاحب کنز کہ محقق ترکی است فرماید کہ (اختیار لق) در ترکی زبان بمعنی شیخوخہ و کبر است و لق بمعنی صاحب (کذا فی لغات ترکی) پس معنی سوم در ترکی بحسب قول صاحب سوا السبیل درست باشد حیف است کہ دیگر محققین ترکی زبان از لفظ (اختیار) سکوت ورزیدہ اند (اردو) اختیار (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر مذکر (۱) قدرت وحکومت (مومن ۵) اس آسمان کا رخ پھیر دوں جب ہر چاہوں پ دیا ہے کیا طپش دل نے اختیار مجھے (۲) مختار (عربی - اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیہ با اختیار - اختیار کیا گیا - چنا گیا - چاہا گیا (۳) بزرگ (فارسی - اردو میں مستعمل - بڑا عمر رسیدہ - معزز - شریف -

اختیار آمدن	استعمال - صاحب آصفیہ ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی گوارا شدن و عادت افتادن و پسند آمدن چنانکہ سعدی شیرازی گوید (نثر) یکی را از دوستان گفتند

امتناع سخن گفتم بعلت آن اختیار آمدہ است الخ"
(اردو) گوارا ہونا۔ عادت پڑنا۔ پسند آنا۔ ذوق
ے) کھانے پینے کی قسم کھائی ہے تجھ بن ہمنے
جو کہا تمنے سو کب ہمنے گوارا نگیا ؛

اختیار افتادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مراد
(اختیار آمدن است کہ گذشت چنانکہ
سعدی شیرازی گوید (نثر) "سیاہ گوش را
گفتند ترا ملازمت شیر بچہ وجہ اختیار افتاد"
(اردو) دیکھو اختیار آمدن۔

اختیار بخشیدن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
دادن اختیار باشد و سپرد کردن اختیار بدیگری
کہ ہرچہ خواہد بکند (صائب ے) دور نشاط
نقطۂ پرکار ربتہ است ؛ مردانہ اختیار سر خود
بدار بخش ؛ (اردو) اختیار دینا۔ بقول میر
اقتدار دینا (فقرہ) انکو سرکار سے بڑا اختیار
دیا گیا ہے"۔ آپ فرماتے ہین کہ اس جگہ
جمع کے ساتھ زیادہ بولتے ہین ہم عرض کرتے ہین
کہ (اختیار عطا کرنا بھی کہ سکتے ہین۔

اختیار بدستِ مختار (مقولہ) صاحبان
خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از محل استعمال
ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان چون کسی را
از نشیب و فراز چیزی آگاہ کنند در ختم کلام
استعمال این کنند مقصود این باشد کہ ہرچہ با اختیار
ما بود ظاہر کردیم و آگاہ نمودیم آیندہ با اختیار
شماست کہ بران عمل پیرا شوید یا برخلاف آن
روید (اردو) یہی مقولۂ فارسی اردو مین بھی
مستعمل ہے۔ امیر فرماتے ہین کہ کسی کو سمجھانے
اور نصیحت کرنے مین ختم سخن یون کرتے ہین
کہ ہمین سمجھانے سے سروکار تھا اب مانو نہ
مانو جو چاہو کرو مختار رہو اور بیشتر اس مقولہ کے
پہلے آیندہ کا لفظ ملاکے یون بولتے ہین
"آیندہ اختیار بدست مختار"۔

(۱) اختیار بردن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و سندی از صائب پیش کردہ (ے) بیاض گردن او دست را زکار برد ؛ بیاض خوش قلم از دست اختیار برد ؛ مؤلف گوید کہ ازین سند مصدر ۔۔۔۔۔

(۲) اختیار بردن از دست | یا (اختیار از دست بردن) بمعنی بی اختیار کردن پیدا می شود (اردو) (۱) و (۲) بے اختیار کرنا اختیار لے لینا - بقول امیر حکومت اور اقتدار سلب کرلینا (فقرہ) رعایا ایسی نالاں ہوئی کہ چار ہی دن مین سارا اختیار اُن سے لے لیا گیا -

اختیار بودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی حاصل بودن اختیار باشد (جلال شروانی ے) ز آستان شریف تو گر فتادم دور ؛ گمان مبر کہ درین کارم اختیاری بود ؛

(اردو) اختیار رہنا - (رشک ے) اے رشک اختیار رہا کوی یارمین ؛ ہمنے جسے وہان سے نکالا نکل گیا ؛

اختیار دادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف (اختیار بخشیدن) کہ گذشت (حافظ ے) دل برغبت می سپارد جان بچشم مست یار ؛ گرچہ ہشیاران ندادند اختیار خود بکس ؛ (عرفی ے) گر بخون خوردن دہندم اختیار ؛ آنچہ بستانم ازان خواہم گزید ؛ (ظہوری ے) شد وکیل من نیاز آسودہ ام ؛ اختیار خود بدست نازدہ ۔ (اردو) دیکھو اختیار بخشیدن -

اختیار داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ با اختیار بودن و بدست داشتن اقتدار باشد (حافظ ے) باری خیال یار ز پیش نظر مشو ؛ چون بر وصال یار نداریم اختیار ؛ (فغانی

شیرازی ع) درگریہ اختیار ندارم کہ دیدہ ام ؛ (ظہوری ے) مردن و زیستن نمی دانم ؛ دیگری اختیار ما دارد ؛ (ولہ ے) تغییر ہر نفسم صاحب اختیار چہ گوئی ؛ ہزار بار شنیدی کہ اختیار ندارم ؛ (اردو) اختیار رکھنا۔ بقول امیر قدرت وطاقت رکھنا۔ حکومت حاصل ہونا (آتش ے) عجب ہے کیا کہ جوبت حال برہمن پوچھے ؛ محال پر بھی خدا اختیار رکھتا ہے ؛ (قلق ے) مال بھی بیشمار رکھتے ہو ؛ تم بڑا اختیار رکھتے ہو ؛

(۱) **اختیار رفتن** استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت وار کلیم ہمدانی سند آوردہ (ے) مارا زکف اختیار رفتہ ؛ جز باد بدست باد زن نیست ؛ مؤلف گوید کہ ازین سند مصدر ۔۔۔۔۔۔۔۔۔

(۲) **اختیار رفتن از کف** پیدا میشود کہ لازم (اختیار بردن از دست) است کہ گذشت ومعنی این بی اختیار شدن باشد۔ (اردو) ہاتھ سے بات جاتی رہنا۔ قابو سے نکل جانا۔ قبضہ وتصرف سے نکل جانا ظفر ے) راز خلوت تم نہ جلوت مین بیان کرنا ظفر ؛ ہاتھ سے جاتی رہے گی بات ہاتھ آئی ہوئی ؛

اختیار شہریار استعمال۔ باضافت اختیار بمعنی اختیار کردہ شہریار است کہ مختار ومقبول شہریار باشد چنانکہ انوری گوید (ے) عالم علم وجہان جود ومحمود آنکہ ہست ؛ افتخار روزگار واختیار شہریار ؛ مخفی مباد کہ این متعلق است بمعنی دوم لفظ اختیار کہ گذشت (اردو) مقبول بارگاہ سلطانی۔ بادشاہ کا پسندیدہ۔

(۱) **اختیار فرمودن** استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و سندش از حزین اصفہانی است (نثر) بدار القرار و جوار رحمت آفریدگار مقام اختیار فرمود۔ مؤلف

گوید که مرادف (اختیار کردن) است کمی آید
واز همین سند .....

(۲) اختیار فرمودن مقام | بمعنی گزیدن
مقام پیدا می شود (اردو) دیکھو (۱) اختیار
کردن و (۲) مقام اختیار کرنا۔

(۱) اختیار کردن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که
که استعمال این عام است یعنی (اختیار کردن
چیزی) یعنی گزیدن آن چیز چنانکه .....

(۲) اختیار کردن پشیمانی | بمعنی پشیمان
شدن (صائب ؎) زباده توبه فرمودن دلیل
بیخردیست ؛ چگونه عقل پشیمانی اختیار کند ؛ و

(۳) اختیار کردن چیزی بر چیزی | بمعنی
ترجیح دادن یک چیز بر چیز دیگر باشد چنانکه
صائب گوید (؎) بر علم زنهار مکن تندی
اختیار ؛ تا هست پل بجا نرود دور بین در آب
(وله ؎) بر خموشی گفتگوی پوچ کردن
اختیار ؛ بهر کاغذ باد مصحف را تمجر کردن
است ۔ و .....

(۴) اختیار کردن کار | بمعنی مصروف
کار شدن (صائب ؎) فرد ها بر دند صائب
کار پردازان تو ؛ از تن آسانی نکردی
اختیار کار حیف ؛ و .....

(۵) اختیار کردن کوی | بمعنی گزیدن
کوی (ظهوری ؎) در جنان آنچنان هوائی
نیست ؛ سر کو اختیار باید کرد ؛ و .....

(۶) اختیار کردن گوشه | بمعنی عزلت
گزیدن (صائب ؎) گوشه گمنامی کردیم
صائب اختیار ؛ خویش را امین ز چشم شور اختر
ساختیم ؛ (اردو) (۱) اختیار کرنا۔ بقول امیر
(ترک کرنا) کا ضد گوارا کرنا۔ (ناسخ ؎)
چھوڑ کر اپنی تعلی کر تواضع اختیار ؛ رتبہ مسجد کے
سناسے کا ہے کم محراب سے ؛ (۲) شرمندہ
ہونا (۳) ایک کو دوسرے پر ترجیح دینا۔

۲۵۹

(۴) کسی کام کو اختیار کرنا ۔ کام کرنا ۔ کام میں مصروف ہونا (۵) کوچہ میں سکونت اختیار کرنا (۶) گوشہ نشین ہونا ۔ گوشہ نشینی اختیار کرنا ۔

(۱) اختیار گذاشتن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت سندش از صائب اصفہانیست (ے) دشمن خانگی از خصم برونی بتر است ؎ اختیار سر خود را بزبان گذاری ؎ مؤلف گوید کہ مجرد (اختیار گذاشتن) از اختیار دست بردار شدن است ولیکن از سند صائب

(۲) اختیار گذاشتن بدیگری پیدا میشود بمعنی اختیار خود را بدیگری سپردن (اردو) (۱) اختیار سے دست بردار ہونا (۲) اپنا اختیار دوسرے کے سپرد کرنا ۔

(۱) اختیار گرفتن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت سندش از صائب است (ے) ہوش از نظر بہ نرگس مستم گرفتہ اند ؎ چون ساغر اختیار ز دستم گرفتہ اند ؎ مؤلف گوید کہ اختیار گرفتن بمعنی حاصل کردن اختیار باشد ولیکن از سند آصفی مصدر

(۲) اختیار گرفتن از دست کسی بمعنی بی اختیار کردنش پیدا می شود (اردو) (۱) اختیار حاصل کرنا (۲) اختیار سلب کرنا ۔

اختیار ماندن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی قائم بودن اختیار باشد (خان آرزو ے) نماند ہیچ جنا ہیچ اختیار مرا ؎ سپرد بستہ بدست تو روزگار مرا ؎ (اردو) اختیار باقی رہنا ۔

اختیار نمودن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف اختیار کردن است کہ گذشت (شاپور طہرانی ے) بعشق و عافیت شاپور مختارم چو کردا یزد ؎ نمودم اختیار عاشقی بے اختیار خود ؎ (اردو) دیکھو اختیار کردن ۔

اختیار ہشتن استعمال ۔ صاحب آصفی

ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
بمعنی بے اختیار شدن است کہ ہشتن
بمعنی فروگذاشتن آمدہ و فروگذاشتن اختیار بمعنی
از دست و دانش باشد (اسیر شہرستانی ۵)
ہرگز اسیر یکقدم از دل نماندہ ایم ؛ تا اختیار خود
بنہم و دست ہشتہ ایم (اردو) بے اختیار ہونا

اختیاری دست افتادن مصدر اصطلاحی۔ بمعنی قدرت یافتن و اختیار بدست آمدن باشد صاحب سرگذشت آوردہ و وزیر ہمچو می فہمد اگر اختیاری دست شما بیفتد بیحرف مرزا سلیم ہم پیش افتادہ جای پدرش را خواہد گرفت (الخ) (اردو) اختیار مین ہونا (فقرۂ امیر) جو کچھ میرے اختیار مین ہوگا دریغ نکرونگا" (فقرۂ مؤلف) آپکے اختیار مین ہو تو اسکو ایک منٹ کے لئے رہنے دین" اختیار رکھنا بھی کہ سکتے ہین اور اختیار حاصل ہونا بھی۔

اخجستہ بقول صاحبان برہان وجامع وسراج وناصری وہفت وشمس دانند بروزن برجستہ آستان درخانہ را گویند صاحب رشیدی از لطیفی سند آوردہ (۵) خنک آن سگ کہ بر دریتہ باشد ؛ کہ بالینش از درت اخجستہ باشد ؛ مؤلف گوید کہ این مرکب است از (الخ) کہ بمعنی خوش گذشت (اخجستہ) اسم مفعول از مصدر جستن پس (اخجستہ) بمعنی خوش برآمدہ و این کنایہ باشد از آستانہ کہ از زمین بلند می باشد (اردو) دیکھو آستان

اخچہ بفتح اول وجیم فارسی بقول ضمیمۂ برہان بروزن فخچہ بحوالۂ مؤید ونقل شرفنامہ بمعنی زر وطلا، ونقرہ وبحوالۂ النقل قنیہ بمعنی مہری است از مس و در جای دیگر سکۂ زر را گویند وترکان زر رائج را اخچہ و اقچہ نامند (الخ) وصاحب شمس گوید کہ فارسی است بمعنی مہر درم از زر ونقرہ وبقول غیاث بمعنی ریزۂ زر و روپیہ گویند کہ بقاف نیز آمدہ و این لفظ

ترکی است صاحب کنز که محقق ترکی زبان است فرماید که (اقچه - بقاف) مائل بسپیدی و نقره - نقود - دراهم - وصاحب لغات ترکی (اقچه) بمعنی سکهٔ نقره آورده پس اصل این بقاف است ولغت ترکی (اکثر) از سکهٔ فضه - فارسیان بقاعدهٔ خود قاف را بکاف بدل کرده (اکچه) کرده باشند وباز بقاعدهٔ دیگر کاف را بخای معجمه بدل کردند (اخچه) شد یا قاف را برخلاف قیاس (خای منقوطه) کردند و این هم تصرف فارسیان است که (۲) سکهٔ نقره را عام کردند و برای سکهٔ طلا و مس هم آوردند دیگر هیچ حیف است که سندی پیش نشد - صاحبان لغات ترکی (اخچه) بخای معجمه را ذکری نکرده اند (اردو) (۱) نقرئی سکه (۲) طلائی سکه - تانبے کا سکه - مذکر -

اخدر بقول صاحب برهان وهفت وانند بروزن صفدر (۱) برادرزاده (۲) خواهرزاده را گویند صاحب ناصری وجامع برمعنی اول قانع مؤلف گوید که این مرکب است از (اخ) و (در) اخ لغت عربی است بقول صاحب منتخب بالفتح بمعنی برادر آمده و (در) بقول برهان بالفتح ترجمهٔ باب وکثرت ومرتبه ونوع وجنس ودرون (الخ) پس فارسیان مجازاً این را بمعنی پسر گرفتند که من وجه بمقابلهٔ خانه یا کتاب مرتبهٔ باب دارد و باعتبار درجه ومرتبهٔ پدر بمرتبهٔ دوم است و باعتبار نوع وجنس هم با پدر یکرنگی دارد و باعتبار معنی درون - جگرگوشه ودلبند وجان پدر راست باری حال معنی حقیقی (اخدر) پسر برادر و معنی دوم یا اینکه مجاز ست بمعنی دوم (اخدر) را مخفف (اختدر) گیریم واتفاق هردو محققین عجمی صرف برمعنی اول است (اردو) (۱) بھتیجا (۲) بھانجا - (مذکر)

اخراج بکسر اوّل بقول بہار(۱) برآوردن و فرماید کہ فارسیان بمعنی (۲) برآوردن گناہگارے را از شہری یا دہی و بشہری یا دہی دیگر فرستادن و برآوردن شخصی از خانہ یا برطرف کردن ویرا از نوکری استعمال کنند و بمعنی شخص اخراجی یعنی آنکہ او را از شہر یا دیہہ برآوردہ باشند مجاز است خان آرزو و رچراغ ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ این مجاز معنی حقیقی است و استعمال این در فرس بمعنی با مصادر مرکبہ بقاعدۂ فرس باشد کہ در ملحقات می آید۔ (اردو) اخراج (عربی اردو میں مستعمل) بقول امیر(۱) نکالنا۔ خارج کرنا (۲) شہر بدر کرنا۔ (ظفر ۵) سودای سر زلف کا اخراج ہے مشکل ؛ یہ مادّہ ایسا نہیں جو سر سے نکل جائے

اخراج شدن (۱) استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ

(۲) اخراج شدن از مکانی بمعنی خارج کردہ شدن از جائے و جلاوطن کردہ شدن (سلیم ۵۲) تا ب یک افغان ندارد از نزاکت گوش گل ؛ زین چمن صد بلبل از بہر ہمین اخراج شد ؛ (ملا تشبیہی ۵۲) و جہ بیرون رفتن عقل از سر عاشق مپرس ؛ کرد تا فرمانی سلطان ز شہر اخراج شد ؛ و (۱) بمعنی مطلق برآمدن آمدہ (انوری ۵۱) مومیائی ہمہ دانند گر اخراج شود ؛ ہر کجا پشتہ بہ پہلو زند آیا باپیل ؛ (اردو) (۱) اخراج ہونا (امیر ۵) عشق کا دل مین عمل آج ہوا خوب ہوا ؛ صبر و آرام کا اخراج ہوا خوب ہوا ؛ امیر نے لفظ اخراج پر اسی مثال سے (شہر بدر کرنا) کے معنی پیدا کئے ہین۔ (۲) خارج البلد ہونا۔

(۱) اخراج کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی برآوردن چنانکہ از سندش پیداست (ظہوری ۵) واشد بروی دل در حرف و

حکایتش ؛ اخراج حرف غیر زکام وزبان کنم ؛ مؤلف گوید کہ از ہمین سند مصدر۔۔

(۲) اخراج کردن حرف از کام وزبان

بمعنی حرف اززبان برآوردن وترک کردن۔

(اردو) (۱) نکالنا (۲) ذکر چھوڑ دینا۔ ترک کرنا۔

اخراجی بکسر اوّل۔ بقول بہار کہ بر لفظ اخراج ذکر کردہ آنکہ او را از شہر یا دیہ برآورند یعنی شہر بدر۔ جلاوطن۔

باشند مؤلف گوید کہ کسی کہ جلاوطن شدہ باشد۔ یای نسبت را بر لفظ اخراج زیادہ کردند (سودانی ۵) آشفتۂ زلف اوست ہر جا تا بیست ؛ دیوانہ کشتم او ست ہر جا خوابیست ؛ زندانی آہ ماست ہر جا سوزلیست ؛ اخراجی چشم ماست ہر جا آہ بیست ؛ (اردو) خارج البلد کہ سکنی ہن

(الف) **اخروش** (الف) بقول صاحب برہان ورشیدی وجامع وناصری وشمس

(ب) **اخروشیدن** بای فرشت بروزن خرگوش بمعنی خروش وشور وغوغا صاحب سروری از منوچہر سند آرد (۵) خوشی وشادی امروز بہ از دوش کنم ؛ بچم دست زنم نعرہ واخروش کنم ؛ صاحب رشیدی ذکر (ب) کردہ گوید کہ بہ معنی خروشیدن وشور وغوغا کردن است وبقول خان آرزو (در سراج) شور وفریاد کردن صاحب نوادر ذکر ہر دو کند وگوید کہ لغتی است از خروشیدن وخروش صاحبان شمس وانند وموارد ہم ہر دو را نوشتہ اند مؤلف گوید کہ (خروشیدن) اصل است وخروش حاصل بالمصدر آن فارسیان در اوّل این الف وصلی آوردہ (اخروشیدن) و (اخروش) کردہ اند (اردو) الف خروش (فارسی۔ اردو میں مستعمل) بقول آصفیہ

مذکر بمعنی شور ریغوغا - غل غپاڑہ (ب) شور کرنا - بقول آصفیہ غل کرنا - غوغا کرنا - شور مچانا (ناسخ ؎) دن حشر کا غربت نے مجھے دکھلایا - نالون نے خروش صور کا سنوایا (غافل ؎) جسمین دیوانے ترے شور مچائین جاکر کیون نہ صحرا ے قیامت وہ بیابان بن جاے ؎

اخروکردن استعمال - صاحب سرگذشت استعمال این کردہ است و بمعنی (روی را ترش کردن بصدمۂ درد) آوردہ (نثر ؎) آن سرکمان بلند شدہ تراق بزانوش می خورد - زانوش را گرفتہ اخروکردہ می نشیند - اخ ؎ مؤلف گوید کہ (اخ) بمعنی آواز ترحم و تاسف بجای خودش گذشت و از ہمین است (روی اخ کردن) و (اخرو کردن) کہ درین ہر دو (اخ) مجازاً بمعنی ترش و علامت ناگواری و آثار درد گرفتہ اند (اردو) منھ سکیڑنا - منھ بنانا - (آصفیہ)

اخریان بقول صاحب جہانگیری و ناصری و شمس با اول مفتوح ثانی زدہ و رای مکسور متاع و کالا بود و آنرا (آخریان) بمد و ہ و خای موقوف نیز خوانند کہ در ممدودہ گذشت (کمال اسمعیل ؎) چون میدہی مرا تو عطایای بے گزین ؎ خرسہ گزین چہ آرمت از اخریان شکر ؎ صاحب برہان و جامع گوید کہ قماش و اسباب و متاع و کالای برگزیدہ را گویند - مخفی مباد کہ اصل این اخریان است در عربی زبان تثنیۂ اُخری بمعنی آن دو چیز کہ در عہد آخرین یعنی در عالم دیگر معتبر است کہ مراد از اعمال نیک و بد باشد فارسیان این را بمعنی مطلق متاع و کالا استعمال کردند و بکثرت استعمال

ورحرکات حروف ہم تغیری شد لب ولہجہ بعض مقامات مقصورہ را بمد ودہ بدل کردہ انچہ بعض محققین این را بمتاع برگزیدہ مخصوص کنند این ہم تصرف معنوی است۔ (اردو) متاع (عربی۔ اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ (مذکر) پونجی۔ اثاثہ۔ آپ فرماتے ہین کہ اہل لکھنو مذکر بولتے ہین اور اہل دہلی مونث (نسیم لکھنوی ۵) کی گھر ریزی ہمارے آبلون نے لوٹ کر۔ تھا متاع عمر جو وقف بیابان ہوگیا۔ (ظفر ۵) بلا غارت گری آتی ہے ظالم تیرے غمزے کو۔ متاع صبر وطاقت سب مری اک پل مین غارت کی۔

اخریط بقول برہان بکسر اوّل وثالث وسکون ثانی وتحتانی وطای حطی گندنای صحرائی راگویند۔ قولنج بکشاید وبول براند بعربی کراث الکرکم خوانند صاحب مؤید وہفت ہمزبانش وبقول صاحب انند این لغت عربی است صاحب محیط برگندنا گوید کہ اسم فارسی است وکالوخ نیز وبعربی کراث وباصفہانی اثرہ وبخراسانی خاص وبیونانی فراسیا ونزد بعضی انجیدہ وبسریانی عطارا وبہ رومی فقلوطا وبہندی گندنا مشہور است بستانی وبری وجبلی می باشد وبرگندنای دشتی فرماید کہ گرم در آخر سوم وخشک در اوّل سوّم۔ حریف وبشدت مفتح ومقطع وجالی وبغایت مدر بول وحیض۔ منافع بسیار دارد محققین لغت عرب از (اخریط) ساکت (اردو) گندنا۔ بقول صاحب آصفیہ اسم مذکر ایک قسم کا سبزۂ خودرو جو لہسن سے مشابہ ہوتا ہے عربی مین کرّاث فارسی مین زبودہ بھی کہتے ہین مزاجاً اوّل درجہ مین گرم۔ دوّم مین خشک آپ فرماتے ہین کہ (جڑ) لہسن مین بونے سے جو سبزہ پیدا ہوتا ہے اصل مین اسے گندنا کہتے ہین۔

اخسمہ بقول صاحب جہانگیری و سراج و شمس و ہفت و برہان با وّل مفتوح بمعنی آخسمہ کہ در محدودہ گذشت صاحب جامع گوید کہ این مخفّف (آخسمہ) باشد بخیال ما این مرکّب است از (اخ) و (سم) و ہای نسبت - آخ کہ بجای خودش گذشت یعنی آوازیکہ در حالت تاسّف می برآید و سم در عربی بمعنی زہر پس (اخسمہ) چیزے باشد افسوسناک کہ منسوب است بہ سم کہ شراب را عقلا سمّ قاتل گفتہ اند برین دلیل کہ عادتش رو بکثرت کشد و کثرتش انسان را بکشد و اگر آخ بمعنی خوش ہم گیریم جا دارد (اردو) دیکھو آخسمہ -

(۱) اخسی صاحب برہان ذکر ہر سہ لغت کردہ گوید کہ (۱) بروزن مخفی

(۲) اخسیسک نام قصبہ ایست در ماوراء النہر در ناحیۂ فرغانہ از بہترین آن بلاد و نسبت نمبر (۲) فرماید کہ بفتح سین دوّم و سکون کاف مرادف (اخسی) و بر نمبر (۳) نویسد کہ با کاف و تای قرشت بروزن و معنی اخسیک - صاحب جامع ذکر ۱ و ۳ کردہ برای نمبر (۲) حوالۂ برہان داد - صاحب سروری بذکر ۲ و ۳ بر (۲) فرماید کہ ہمین است مولد اثیر (اثیر) صاحب رشیدی بذکر ۱ و ۳ گوید کہ قصبہ ایست مولد اثیر و پای تخت عمر شیخ میرزا و بابر بادشاہ و صاحب جہانگیری ہم بر ذکر نمبر (۱) قانع خان آرزو در سراج آوردہ کہ (اخسی) مخفّف (اخسیک) است و گوید کہ در سروری وغیرہ (اخسیک) بدو سین و کاف تصحیف است و ہم فرماید کہ این پای تخت شیخ عمر میرزا پدر میرزا بابر شاہ بود - صاحب ناصری بر نمبر (۱) نوشتہ کہ ہمان اخیک و اخیکت باشد

صاحب ہفت برمنبر(۱) ہمزبان برہان واز ما بقی ساکت مؤلف گوید کہ اوّل وسوّم در ممدودہ ہم گذشت ونتیجۂ تحقیق خان آرزو آنست کہ بجای منبر(۲) بدون سین دوم (اخسیک) گیریم ومنبر(۱) را مخفّف آن دانیم اگرچہ ما خذاین ہیچ بفہم نمی آید کہ فارسیان بچہ وجہ قصبۂ را بدین نام موسوم کردند ولیکن انیقدر صراحت جا دارد کہ (سیس) بسین مہملۂ اوّل وتحتانی وسین ثانی نام پادشاہ ماران است کہ بقول ہنود ہزار سردارد وگویند کہ اوچتر وشنو بود وجہان بریک سر از سرہای وی قائم (کذا فی الساطع) وفارسیان کاف نسبت یا تشبیہ برآخر (سیس) آوردہ (سیسک) کردہ باشند و (اخ) کہ بمعنی خوش گذشت در اوّل این زیادہ کردہ (اخسیک) بمعنی خوش مقامی گفتند کہ منسوب بہ شاہ ماران است وبدینوجہ کہ ہمین شہر پای تخت پدر ربا برشاہ بود بیاد کرد سطوتش این نام نہادہ باشند ومبالغۃً مقصود آن باشد کہ بقای جہان از ہمین مقام است (واللہ اعلم) اندرین صورت منبر(۲) اصل باشد و(۱) مخفّف آن ودر(۳) تحریفی شدہ۔ (اردو) ایک قصبہ کا نام (اخسی) (اخسیک) (اخسیکت) ہے۔ جو ماوراءالنہر میں واقع ہے اور ربا برباد شاہ کا مولد۔ (مذکّر)

اخش بقول صاحب برہان وسراج وجامع وناصری بفتح اوّل وسکون خای معجمہ وشین قرشت قیمت وبہا وارزش چیزی باشد صاحب انندصراحت کند کہ این لغت فارسی است مؤلف گوید کہ فارسی قدیم باشد ودر ممدودہ ہم ذکر این گذشت (اردو) قیمت (مؤنث) دیکھو آخش۔

(الف) اخشیج | بقول صاحب برهان الف بروزن تدریج (۱) بمعنی ضد ونقیض
(ب) اخشیک | ومخالف باشد و (۲) هریک از عناصر اربعه را نیز گویند وب
باکاف بروزن (الف) مرادفش - صاحب ناصری ذکر هردو کرده صاحب جامع صراحت
کند که این هردو مخفف آن هردو است که بالف ممدوده گذشت صاحب شمس بر
الف نوشته که با خای موقوف و یای فارسی یک طبع از طبایع اربعه که تبازیش عنصر گویند
و نیز با همتاد با خای موقوف وشین منقوطه و یای مجهول بمعنی ضد ونسبت (ب) فرماید
که قصبه ایست در ماوراءالنهر از مضافات فرغانه مؤلف عرض کند که مقصودش از
یای فارسی - یای معروف است که فارسیان در تلفظ یای مجهول را اصلا استعمال نکنند
ومعنی اوّل اصل است ومعنی دوّم مجاز نباء بر ضدیّت یکی بادیگری آنچه صاحب شمس ب
را بمعنی قصبه گرفته است تسامح اوست که این باتّفاق اهل لغت با سین مهمله گذشت از سلسلهٔ
حروف لغت می کشاید که سهو کتابت وتصرّف کاتب نیست - مخفی مباد که بخیال ما (اخشیج)
اصل است بدون همزه بهمین معنی وفارسیان الف وصلی در اوّل این آورده (اخشیج)
کردند وجیم عربی را بقاعدهٔ خود با کاف فارسی) بدل کرده (اخشیک) کردند - صاحبان لغت
بر (ب) صراحت کاف فارسی یا عربی کرده اند وبخیال ما چنانکه بالا مذکور شد کاف فارسی
باشد ودر ممدوده (اخشیک) بقول برهان بکاف فارسی گذشته است و این مؤیّد خیال
ماست - لب ولهجهٔ بعض مقامات مقصوره را بممدوده بدل کردو (خشیگ) بدون الف
نیامده واین دلیل است بر اصلیّت (اخشیج) وحقیقت خشیج بجالیش مذکور شود - صاحب

جهانگیری فرماید که آخشیجان و آخشیکان جمع این باشد چنانکه مجد همگر نظم کرده (ع) شنوده ایم لبی و ما زموده کزره طبع ؛ باستحاله دگرمی شوند آخشیکان ؛ (اردو) دیکھو آخشیج۔

اخکسمه بقول صاحب بحر عجم بضم همزه وسکون خای معجمه وفتح کاف تازی وسین مهمله (ا) در ترکی چیزیست که زنان ازکرپاس دوزند و برپشت ابرو بندند و شکل تیر دران نقش کنند و آراسته از ظاهر وحید سند آورده که در صفت قاش فروش گفته (ع) دل دست فرسود این بیقرار ؛ زاخکسمهٔ قاش او شد فگار ؛ فرماید که قاش در ترکی ابروست۔ بهار ذکر (اوخ کسمه) کرده گوید که بعضی از فضلا ازنام نانی نوشته اند لیکن از اشعار استادان بمعنی کج و محرّف مستفاد میشود و از باقرقاشی سند آورده (ع) بازپس دیدن او اخکسمه نگاهی دارد ؛ که تواند بیک انداز زدن برسپهی ؛ وگوید که تحقیق آنست که (اوخ کسمه نگاه) بمعنی برگشته نگاه است و از زبانداناں شنیده شده (انتهی) خان آرزو در سراج بر (اوخکسمه) فرماید که در ترکی اوخ تیر را گویند درین صورت بمعنی قپقاج اندازی که تیر بازگشته زدن است باشد و در شعر اوّل بدانوجه صحّت دارد که قاش خرپزه صورت کمان دارد و در شعر دوّم ظاهر است (فقط) مؤلّف گوید که (اوق) بقول صاحب لغات ترکی به سکون واو و قاف تیر را گفته اند و کسمه بالفتح در ترکی زبان پارچه را گویند (کذا فی کنز) و از لغات ترکی) ثابت است که قاش بمعنی ابروست پس فارسیان قاف را به خای معجمه بدل کردند اگرچه این بظاهر خلاف قیاس است زیرا که بقاعدهٔ فارسی قاف به خای معجمه بدل نشود مگر بالعکس این ولیکن ممکن است که فارسیان اوّلاً قاف را به کاف بدل کرده باشند و زان بعد کاف را

بہ خای معجمہ و واو علامت ضمہ را کہ در رسم الخط ترکی می آید حذف کردند و ہای نسبت بر آخر کسم آوردہ (اخکسمہ) کردند کہ معنی (تیر منسوب بپارچہ) و مراد از نقش تیر است کہ بر پارچہ کنند و ہمچو پارچہ را بکار عصابہ و سربند استعمال نمایند ہم در عجم و ہم در ترک رواج دارد و این نقش را علامت شجاعت پسندی زنان خیال کنند و این قسم سربند مرغوب زنان ترک و عجم باشد پس طاہر وحید در شعر اوّل (اخکسمۂ ابرو) پارچۂ را گفتہ کہ برابر وبستہ باشند یا مضمون بلیغ او صفحۂ جبین را پارچۂ قرار دہد و ابرو را نقش تیر۔ پس معلوم میشود کہ این شعر در صفت زن قاش فروش است و صراحت (اخکسمۂ نگاہ) کہ در کلام باقر کاشی مذکور شد در ملحقات این کنیم۔ (اردو) قصابہ۔ بقول آصفیہ (عربی۔ اردو میں مستعمل) اسم مذکر۔ وہ رومال جو عورتیں اپنے سر سے باندھتی ہیں۔ بہار میں اسکو ڈھاٹھو کہتے ہیں مؤلف کہتا ہے کہ دکن میں کسابہ اور کساوہ مستعمل ہے۔ پس وہ قصابہ مراد ہے جس پر تیر و نکا نقش ہو۔

اخکسمہ اندازی (اصطلاح) بقول صاحب بحر عجم تیر بازگشتی زدن و صاحب انند نقل قول غیاث بہمین معنی کردہ و صاحب غیاث این را بحوالۂ چراغ ہدایت آوردہ و صاحب چراغ این را نوشتہ بخیال ما (اخکسمہ اندازی) نقابی بر روی انداختن است کہ بر آن نقوش تیر باشد۔ حیف است کہ سندی پیش نشد۔ ما بر لفظ (اخکسمہ) بہ تحقیق مغنیش سربند و عصابہ را ذکر کردہ ایم و درین اصطلاح لفظ (اندازی) متقاضی آنست کہ اخکسمہ را بمعنی نقاب ہم گیریم اگر سندی می بود تصفیہ آن می شد باری حال ما را بدون سند بامعنی بیان کردہ بحر و برہان اتفاق نیست (اردو) منہ پر ایسا نقاب ڈالنا جس پر تیر و نکا نقش ہو

صاحب رسالہ فرماتے ہین کہ نقاب اب علی العموم مونث مستعمل ہے۔

اخکسمہ نگاہ (اصطلاح) بقول بہار کہ (براوخ کسمہ) نوشتہ معنی برگشتہ نگاہ است سند این از باقر کاشی بر (اخکسمہ) گذشت ما صراحت معنی و ماخذ (اخکسمہ) ہمدر آنجا کردہ ایم پس (اخکسمہ نگاہ) درین جا بتقدیم صفت

معنی نگاہیکہ مثل اخکسمہ است و کنایہ باشد از دزدیدہ نگاہ یعنی نگاہی کہ بگوشۂ چشم کنند۔ بدین وجہ کہ این حرکت مصنوعی است فارسیان آنرا (اخکسمہ نگاہ) نام کردند (اردو) ترچھی نظر یا نگاہ بقول آصفیہ چشم خشم آلود۔ نگاہ نازمعشوقانہ انداز سے دیکھنا نیم نگاہ۔ آپہی نے (کن انکہو نسی دیکہنا) کا ذکر کیا ہے معنی گوشہ چشم سے دیکھنا۔ آنکھ چرا کر دیکھنا

اخلکندو بقول صاحب سروری بفتح ہمزہ و سکون خا و فتح کافین و سکون نون و ضم دال مہملہ چیزی باشد از مس یا از چوب ساختہ و سری گرد کوچک دارد و دستہ بر آن نصب کنند و سنگ ریزہ بسیار در ان تعبیہ کنند و چون آنرا می جنبانند آواز میدہد و طفلان را بآن مشغول می سازند۔ شمس فخری گوید (ے) ظفر از رایت دلشاد باشد بسان طفلکان از اخلکندو و پ و فرماید کہ در فرہنگ (اخلکندو) آمدہ کہ بجای کاف اول لام باشد۔ صاحب فرہنگ جہانگیری این را بہ لام سوم نوشتہ و ہمین شعر شمس فخری را سند خود ہم آوردہ کہ در مصرع ثانیش (اخلکندو) بلام است و در نسخۂ دیوان شمس فخری ہم ہمچنین یافتہ می شود۔ صاحب برہان بر (اخلکندو) فرماید کہ بفتح اول و لام و کاف و سکون ثانی و نون و دال ابجد مضموم بواو زدہ باز یچۂ باشد اطفال را و آن چنانست کہ چیزی بسازند مدور و درمیان خالی از مس یا از چوب بمقدار لیمون یا بزرگتر و در درون آن

سنگریزه ریزند و دسته بر آن نصب کنند و بدست اطفال دهند - چون آنرا بجنبانند صدائی از آن برآید و طفلان بدان مشغول شوند - فرماید که بکاف سوم هم بنظر آمده صاحبان رشیدی و هفت و جامع هم ذکر این به لام سوم کرده اند مؤلف گوید که کند و بقول صاحب برهان بفتح اول طرفی را گویند مانند خم بزرگی که آنرا از گل سازند و پر از غله کنند و معرب آن کندوج است عجبی نیست که مولدین عرب در اول این لفظ اقل آورده (اقلکند وج) نام این نهاد باشند که قلیل ترین سبو و بعوض غله پر از سنگریزه ها می باشد تشبیهی بالکند وج) دارد با کوچکی و فارسیان قاف اقل را با خای معجمه بدل کردند بچو (اقلکسمه) و (اخکسمه) که گذشت و جیم علامت تعریب را حذف کرده باشند (اخلکند و) شد یا اینکه بلفظ (اخ) که در عربی بمعنی برادر است کاف تصغیر آورده (اخک) کردند بمعنی برادر کوچک و باکند و) مرکب کردند که بمعنی برادر کوچک ظرف غله باشد و الله اعلم - این قدر متحقق است که لفظ (کند و) با عتبار حقیقت آن تشبیهاً درین اصطلاح داخل است و جزو اولش یعنی (اخک) یا (اخل) با او مرکب شده مخفی مباد که اخکم در فارسی زبان بمعنی چنبر آمده (که می آید) پس عجبی نیست که فارسیان بحذف میم (اخک) را با (کند و) مرکب کرده (اخلکند و) کرده باشند بمعنی ظرفی که چنبر نماست و الله اعلم - واضح باد که بر (اخکند و) هم ذکر این می آید و (آخکلند) در محمد و ده بحذف و او آخر هم گذشت بخیال ما آن مخفف (اخلکند و) باشد و محمد و ده اول نتیجه لب و لهجه مقامی است (ارد و) چنینها دیکھو آخکلند -

اخکم بقول صاحب سروری و ناصری بخای معجمه و کاف تازی بوزن مریم بمعنی

چنبر و غربال وغیرہ و بقول صاحب رشیدی چنبر دف و غربال وغیرہ کہ بتازی اطار گویند بالکسر کذا فی السامی مؤلف گوید کہ این لغت فارسی است (اردو) چنبر فارسی اردو میں مستعمل) بقول آصفیہ (مذکر) سرپوش - گردہ - گھیرا -

اخلم کندو اصطلاح - بقول صاحب شمس بفتح الف وضم کاف عربی چنبر دف وغربال وغیرہ - دیگر کسی ذکر این نکردہ و نہ سندی پیش شد مؤلف گوید کہ (اخلم) بروزن مریم بمعنی چنبر گذشت و کند و بمعنی ظرفی است کلی کہ برای حفاظت غلہ سازند و در ینجا بمعنی مطلق ظرف پس چنبر ظرف نمارا اخلم کند و توان گفت ہمچو دلو وغیر ذلک پس امیر از اعراف چنبر گرفتن خطاست (اردو) وہ ظرف جو چنبر نما ہو یعنی کشادہ ہو جیسے ڈول وغیرہ - مذکر -

اخلکندو بقول صاحب سراج بفتح اول و کاف تازی و ضم دال و سکون نون و دو واو بازیچہ ایست کہ از مس و چوب و امثال آن سازند و مس ریز ہا یا سنگ ریز ہا در ان اندازند و بجنبانند تا طفلان بآواز آن مشغول شوند - فرماید کہ بعضی بجای کاف لام گفتہ اند و این اغلب کہ تصحیف باشد و قوسی (اشکلندو) نوشتہ بہ شین معجمہ و کاف و لام بہمین معنی و در بیت فخری نیز کہ مستند جمیع فرہنگہاست بجای (اخلکندو) و (اشکلندو) است (ع) ظفر از رایت دلشاد باشد؛ بسان طفلکان در اشکلندو؛ مؤلف گوید کہ للہ الحمد چہ قسم تصرفہا در لغت فارسی کردہ اند و طرفہ ماجراست کہ ہمان یک سند (شمس فخری) را بہ تبدیل حروف ہر یک محقق بکام خود گرفتہ است یعنی ہمین یک شعر است کہ بہ سند (اخلکندو) گذشت و ہمین را بسند (اخلکندو) آوردہ اند کہ می آید و درین جا باستناد (اشکلندو) ذکر آن شد

اگر این تحریف نیست چه باشد - حاصل آنست که تحقیق خان آرزو اصل این (اخکندو) است که بخیال ما مرکب باشد از (اخ) بمعنی خوش و (کندو) بمعنی ظرف معلوم که معنی لفظی (اخکندو) ظرف خوش باشد و کنایه از (بازیچهٔ معلوم) که در هندی آنرا (جهنجهنا) گفته اند ما این را تسلیم کنیم که فی الجمله تمکین بخش است از ماخذ انچه خان آرزو ذکر تصحیف کند که بجای کاف لام گرفته اند نتیجهٔ آن (اخلندو) است و کسی ذکر این نکرد پس تسامح در طرز بیان اوست و انچه ذکر (اسکلندو) هم کرده است آنرا تصحیف بحت دانیم زیرا که لفظ (کندو) که جزو لازمهٔ این لغت است برهم میشود و غیر از غلطی کتابت نباشد و سندی را که برای این از شمس فخری آورده است همان است که بر (اخلکندو - بهرو وکاف) ذکر کرده ایم و مافی الحقیقت این سند را متعلق به (اخلکندو - بلام وکاف) دانیم که می آید زیرا که نسخهٔ دیوانش تصدیق آن می کند - پس آنانکه در همین سند (اسکلندو) نوشته مقصود خود حاصل کرده اند مرکب تصحیف اند و لیل ما این است که در دعوای شان لفظ (کندو) برهم می خورد که جزو لاینفک این لغت است (ارد و) دیکھو (آخکلند)

(الف) **اخکوبه** بقول صاحب اند هر سه مرادف یکدیگر بمعنی تکمهٔ کلاه و جامه و

(ب) **اخکوجه** گوی گریبان و امثال آن باشد صاحبان سراج و شمس و هفت

(ج) **اخکوژنه** و برهان ذکر (ج) کنند بفتح زای فارسی و نون بروزن یکسوزنه و صاحب ناصری باتفاق برهان گوید که بضم الف است و آنرا بندنه و بندنیه هم گویند و صاحب سروری به فتح همزه و زای فارسی و نون آورده و صاحب جهانگیری صراحت میکند

که با وّل مفتوح و ثانی زده و کاف عجمی مضموم و واو مجهول و زای عجمی مفتوح باشد (فرید احول خوارزمی ؎) و در دری فلک که مهر است ؛ اخگوزنه کلاه او باد پاموالف گوید که در هر سه لغات (اخ) بمعنی خوش است که گذشت و در (الف) کوبهای نسبت بمعنی منسوب به کوب باشد و کوب بقول برهان آلهٔ که فیلبانان استعمال کنند یعنی (انگژ) و اهل صنعت تکمهٔ گریبان از آهن یا غیر ذلک هم سازند که مشابه انگژ باشد پس اخکوبه چیزی باشد خوش که نسبت دارد به کوب و کنایه از تکمهٔ گریبان و قبا و نسبت (ب) عرض می شود که کوچه بجیم فارسی بمعنی راه تنگ آمده (کذا فی البرهان) و فارسیان جیم عربی را بفارسی و بالعکس آن بدل کنند چون (کوج و کوچ) که بمعنی احول است و های هوّز در آخر این زیاده کرده اند پس (ب) بمعنی چیزی خوش که با راه تنگ نسبت دارد) و کنایه باشد از حلقه که گوی گریبان در و داخل شود و مجازاً گوی گریبان را هم گفته اند نسبت (ج) خیال ما آنست که اصل این (اخکوزنه) بکاف عربی و زای هوّز بود یا (اخگوژنه) به کاف فارسی و ژای فارسی - بصورت اوّل بعد لفظ (اخ) لفظ (کوز) است بمعنی پشت خمیده و در آخر آن کلمهٔ (ینه) که علامت نسبت است زیاده کردند همچو پارینه و دیرینه و گنجینه و غیره پس معنی لفظی (اخکوزینه) چیزی است خوش که منسوب به خمیده پشت است و کنایه باشد از تکمهٔ گریبان و قبا که آن هم خمیده پشت باشد و بصورت ثانی بعد لفظ (اخ) لفظ (گوژه) آورده که بمعنی پیلهٔ ابریشم است و بحذف های آخر کلمهٔ (ینه) بر زیاده کردند برای افادهٔ معنی نسبت

پس معنی نصفی (اخگوزینہ) چیزی خوش باشد کہ نسبت دارد با پیلۂ ابریشم وکنایہ باشد باتکمۂ قبا۔ و رہرد وصورت مبنیۂ بالا بکثرت استعمال یای تحتانی حذف شد و (اخگوزنہ) و (اخگوژنہ) باقی ماند حاصل اینست کہ اگر کاف را عربی گیریم زای منقوطہ را ہم عربی گیریم نہ زای فارسی چنانچہ صاحب انند این را بہ زای ہوّز (اخگوزنہ) نوشتہ است و بصورت ثانی باید کہ بکاف فارسی و زای فارسی (اخگوژنہ) خوانیم چنانکہ صاحب جہانگیری صراحت کردہ مخفی مباد کہ صاحب برہان بر کلمۂ (نہ) گویدکہ بہ فتح اوّل وخفای ثانی افادۂ معنی لیاقت کند چون شاہانہ و بزرگانہ مقصود برہان جزین نباشد کہ بر لفظ شاہان و بزرگان کلمۂ (نہ) آوردہ یک نون را حذف کردند وصاحبان قواعد فارسی برنیند کہ بر لفظ شاہان و بزرگان ہای نسبت آوردند وبس۔ باقی حال اگر قاعدۂ مبنیۂ برہان را جاری کنیم (اخگوزنہ) مرکب باشد از لفظ (اخ) و (کوز) وکلمۂ (نہ) و برہمین قیاس حقیقت (اخگوژنہ) باشد دیگر ہیچ (اردو) گھنڈی۔ بقول صاحب آصفیہ کپڑے کی گول سول سلی ہوئی گولی جسے حلقہ مین لگاکر انگرکھے کا پردہ یا گریبان وغیرہ باہم ملا دیتے ہین۔ گوے گریبان۔ تکمہ۔ گوپک۔ ہم عرض کرتے ہین کہ آج کل کے رواج مین ٹوپیون مین بھی ایسی گھنڈیان لگاتے ہین (الخ) کانٹا۔ بقول آصفیہ ہُک۔ مؤلف عرض کرتا ہے کہ یہ وہ مختصر سی چیز ہے جو اکثر پیتل سے بنائی جاتی ہے اور گھنڈی کے عوض لباس مین مستعمل ہے۔

تاریخ اختتام جلد سوم طبع زاد جناب مولوی میر نوازش علی صاحب

لمعہ تخلص یادگار شعلہ و شہید مغفور

معین اہل قلم آصف اللغات بود
بلی خجستہ رقم آصف اللغات بود

مؤید الفضلا قطرہ ایست از موجش
محیط بحر عجم آصف اللغات بود

بسی لغات غریب آمدہ از و بوجود
وجود بخش عدم آصف اللغات بود

بہ آب نطق عجم می دہد خبر در ہند
عدیل ساغر جم آصف اللغات بود

بحربۂ دو زبان کرد قطع حجت ہا
مثیل تیغ دو دم آصف اللغات بود

ز لمعہ قلم سال طبع شد روشن
پسند اہل عجم آصف اللغات بود
(۱۹۱۰ء)

واجب العرض

بدیں وجہ کہ ہم نے کل نسخہائے مطبوعہ کو پبلک کے لئے وقف کر دیا ہے اور اس کتاب کے حق تالیف کو بھی پبلک کی نذر کر دیا ہے اس لئے آئندہ اسکی ضرورت نہیں خیال کی جاتی کہ ہر ایک نسخہ پر مؤلف کے دستخط رہیں صرف بطور علامت سلسلۂ مطبوعۂ عزیز المطابع ہمنے آخر پر دستخط کئے ہیں۔

(مؤلف)

عزیز المطابع حیدرآباد